KÖSZÖNTŐ KÖNYV

JAKAB LÁSZLÓ
70. SZÜLETÉSNAPJÁRA

MAGYAR NYELVJÁRÁSOK XXXVIII.

Köszöntő könyv
Jakab László 70. születésnapjára

MAGYAR NYELVJÁRÁSOK

XXXVIII

SZERKESZTETTE

HOFFMANN ISTVÁN
KIS TAMÁS
NYIRKOS ISTVÁN

DEBRECEN, 2000

A DEBRECENI EGYETEM
MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TANSZÉKÉNEK
ÉVKÖNYVE

© *Hoffmann István, Kis Tamás, Nyirkos István,* 2000

Internet: http://mnytud.arts.klte.hu/mnyj/xxxviii

ISSN 0541-9298

Felelős kiadó: Dr. Győry Kálmán
Technikai szerkesztő: Tóth Valéria
Készült a Vider Plusz Bt. nyomdájában

TABULA GRATULATORIA

Agyagási Klára
A. Molnár Ferenc
Bachát László
Benkő Loránd
Bényei Ágnes
B. Gergely Piroska
Bíró Ferenc
B. Lőrinczy Éva
Boda I. Károly
Büky László
Deme László
D. Mátai Mária
Dobi Edit
Domokos Péter
Domonkosi Ágnes
É. Kiss Katalin
Fábián Pál
Farkas Ferenc
Fehértói Katalin
Fekete Péter
Fülöp Lajos
Gáspári László
Grétsy László
Hajdú Péter
Havas László
Hegedűs Attila
Hlavacska Edit
Hoffmann István
Honti László
Hosszú Ferenc
Juhász Dezső
Kabán Annamária
Kálnási Árpád
Katona Krisztina
Kertész András
Keszler Borbála
K. Fábián Ilona
Kiss Antal
Kiss Jenő
Kiss Lajos
Kis Tamás
Kocsány Piroska
Kornyáné Szoboszlay Ágnes
Korponay Béla
Laczkó Krisztina
Laczkó Tibor
Mező András
Mizser Lajos
Molnár Zoltán Miklós
Nemes Magdolna
Nyirkos István
Papp Ferenc
Ördög Ferenc
P. Csige Katalin
Petőfi S. János
Porkoláb Judit
Pusztai Ferenc
Rácz Anita
Rédei Károly
Révay Valéria
Sebestyén Árpád
Szabó József
Szathmári István
Szépe György
Szikszainé Nagy Irma
Takács Judit
Tóth Valéria
Tuba Márta
Ujváry Zoltán
Várnai Judit Szilvia
Vértes Edit
Vörös Éva
V. Raisz Rózsa
Zaicz Gábor
Zelliger Erzsébet
Zsemlyei János

„MAGYAR NYELVJÁRÁSOK"
A DEBRECENI EGYETEM
MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TANSZÉKÉNEK
ÉVKÖNYVE

XXXVIII, 7–12

DEBRECEN
2000.

Jakab László hetvenéves

Hetvenedik születésnapján pályatársai, kollégái e kötettel köszöntik Jakab Lászlót. Bizonyos tekintetben kerek évforduló ez ugyan, fontosságát mégis inkább a hagyomány adja: a tudomány kiemelkedő képviselői előtt hetvenéves korukban szokás tisztelegni. A Debreceni Egyetem Magyar Nyelvészeti Intézetében rendszerint az intézeti évkönyvnek, a Magyar Nyelvjárásoknak egy-egy számával üdvözlik az ünnepeltet azok a szakmabeliek, akik ezzel tiszteletüket, nagyrabecsülésüket és szeretetüket kívánják kifejezni. Így volt ez már csaknem három évtizede is, amikor éppen Jakab László köszöntötte írásával szeretett professzorát, Papp Istvánt.

Jakab László hetvenéves. Ez persze, önmagában nem sokat jelent. Hol lassabban pergőnek, hol pedig gyorsabban zajlónak érzett életünknek egyetlen napja csupán e jelessé emelt nap is, amely az érintettet azonban többnyire számvetésre készteti, környezetét pedig arra inspirálja, hogy e mérleg elkészítéséhez valamilyen módon hozzájáruljon. Az ebből az alkalomból tanulmány formájában küldött pályatársi üdvözletnek pedig leginkább az a valós tartalma, hogy az ünnepeltnek elmondja: jó úton haladsz, haladtál eddig, sok szép eredményt értél el a munkádban, csak így tovább! Tudom, hogy Jakab tanár úr soha nem igényelte az efféle biztatást, környezetének elismerő bólintását, mert igazán erős akarattal, tudósi hittel haladt előre pályáján a maga elé tűzött célok irányába. Mégis azt remélem: pontosan érti az e könyvvel hozzá küldött üzenetünket.

A köszöntő sorok írójának nehéz eldöntenie, hogyan kezdje mondandóját. Kiknek a nevében is köszöntse először Jakab Lászlót?

A szűkebb nyelvésztársadalom nevében? De hiszen megteszik ezt maguk e szakmának a képviselői, a kötetben sorjázó írásaikkal, a gratulálók listáján küldött üdvözletükkel.

Vagy köszöntse az üdvözlő szöveg szerzője Jakab tanár urat egykori diákjai, tanítványai nevében? Feljogosítva érzi magát erre is, hiszen hány meg hány olyan esetet tudna említeni az elmúlt évekből, évtizedekből, amikor egykori debreceni magyar szakos hallgatókkal találkozva és a nyelvészeti intézetről szót váltva rendre azt a kérdést kapja tőlük: hogy vannak egykori tanáraik? S a tovább sorjázó kérdések között mindig az elsők között: És mi van Jakab tanár úrral? E sorok írója nem merne megesküdni arra, hogy minden ilyen alkalommal

küldött üdvözletet becsülettel át is adott a címzettjének. Hát íme, itt van az alkalom, hogy mulasztásait pótolja.

Köszöntheti vajon e sorok írója a maga nevében is Jakab Lászlót? És ha igen, milyen minőségében? Tanszéki kollégájaként? Hasonló tudományterületeket művelő kutatótársaként? Vagy talán tanítványaként? Szíve szerint ez utóbbi minőségében köszöntené legelőször: tőle kapta első vizsgajegyét magyar nyelvészetből elsőéves korában, s az utolsót is ötödévesként egy speciális kollégium anyagából. E könyv szerzőinek nagyobbik fele egykor szintén tanítványa volt Jakab tanár úrnak. Közülük is bizonyára sokan érzik úgy, hogy az egyetemen eltöltött öt év meghatározó volt pályájuk szempontjából. Be kell vallanom: bennem több mint két évtizedes tanszéki együttmunkálkodás után is erős a tanítványi viszonyulás hajdani tanáraimhoz. Amikor például néhány éve egy névtani sorozat tervezetét tártam írásban kollégáim elé véleményezésre, s e feladatot — mint minden hasonlót — komolyan véve Jakab tanár úr volt szíves elmondani véleményét elképzeléseimről, szóval akkor egy kicsit azzal az érzéssel ültem le mellé a fotelba, mint amilyennel 23 évvel ezelőtt a már említett speciálkollégiumi vizsgán is.

Ezek után talán érthető, hogy úgy gondolom, legelőször mégis Jakab Lászlóhoz a tanárhoz, Jakab Lászlóról, a tanárról kell szólnom. 1953-ban szerzett a debreceni egyetemen magyar–történelem szakos tanári oklevelet. S bár hallgatóként inkább irodalmi érdeklődésűnek mutatkozott, engedett példaképként tisztelt professzora, Papp István hívó szavának, és 1953. július 15-én kinevezték a Magyar Nyelvtudományi Tanszékre tanársegédnek. Jakab László egész pályája e tanszékhez kötődik: 1962-től adjunktusként, 1982-től 1995-ig, nyugállományba vonulásáig pedig docensként szolgálta a magyar szakos hallgatók nyelvészeti képzését. 1992 és 1995 között a tanszék vezetését is ellátta.

A kislétszámú tanszékek jellegükből adódóan sokféle feladatot adnak az oktatóknak. Ennek megfelelően Jakab László is igen sokféle tárgyat tanított pályája során. Az oktatómunkát azonban ő sohasem tekintette tehernek, s e sajátos helyzetnek is az előnyös oldalát emelte ki: felfogása szerint a tanítás során szélesebb területekről szerzett ismeretek a tanárnak és a kutatónak a látókörét jelentősen bővítik, ami hosszabb távon mind az oktatói, mind a tudományos munkát előnyösen érinti. Tanszékvezetői működése alatt is tudatosan törekedett arra, hogy fiatalabb kollégái a fontosabb nyelvészeti területeket végigtanítsák, megelőzve ezzel a tudományos beszűkülés veszélyét.

Jakab László annak a tanárgenerációnak a tagja, amely az 1970-es évek elejétől meghatározóan vett részt a debreceni magyar nyelvészeti tanszék munkájának kialakításában. A fent említett sokféleség mellett legkedveltebb oktatási területe a magyar nyelvtörténet. Előadásokat, szemináriumokat tartott e tantárgycsoport legkülönbözőbb témaköreiből, de leginkább az alaktan kérdéseiből. Negyedszázadon át vizsgáztatta a másodéves hallgatókat magyar nyelvtörténetből. Igen szigorú, de következetes vizsgáztató hírében állt, akit csakis egyetlen do-

loggal lehetett „meghatni": a biztos tudással. Tanítványai között — akár csak egy-egy vizsgán nyújtott teljesítmény alapján is — biztos szemmel fedezte fel a tehetséges, érdeklődő hallgatókat. Egyetemi pályájukat ezt követően nemcsak maga követte fokozott figyelemmel, hanem kollégáinak is figyelmébe ajánlotta az ifjú nyelvészjelölteket. A törődést, a figyelmet a hallgatók mindig megérzik: ezért aztán nem meglepő, hogy Jakab tanár úr vezetésével — legendás szigora ellenére — nagyon sok szakdolgozat és sikeres diákköri munka született.

Tanári elkötelezettségét mutatja, hogy noha Jakab László bizonyos időkben nem lelkesedett az úgynevezett társadalmi feladatokért, az országos diákköri mozgalomban hosszú ideig fontos szerepet vállalt. Tagja volt a tudományos diákkörök országos tanácsának, 1975-ben pedig a bölcsész OTDK megrendezésével sokak számára emlékezetes konferenciát szervezett.

Jakab László egyetemi órái nemcsak az ott bemutatott jelenségek, problémák tárgyalásában mutatkoztak nagyon világosnak, érthetőnek — amit elmélyített az előadó sallangmentes, lényegre törő, racionális előadásmódja is —, hanem igen következetesen képviseltek egyfajta nyelvészeti szemléletet is. Ennek részletes bemutatásához nem nélkülözhetnénk Jakab László tudományos munkásságának igen alapos, tüzetes elemzését sem, erre azonban itt nem vállalkozhatunk. E szemléletnek csupán egy-két meghatározó jegyét szeretném felvillantani.

Előadásaiból árad az elődök tisztelete. Tisztában van azzal, hogy ismereteink nem előzmények nélkül valók, tudásunk a múltban gyökerezik. Felfogása szerint a tudósnak kötelessége az is, hogy jó filológusként feltárja, bemutassa a régebbi korok tudását. Előadásaiban Jakab László a különböző véleményeket igen mértéktartóan, már-már érzelmek nélkül kommentálta. Tekintélytiszteletnek azonban ebben a szemléletben semmi helye sincsen. Az elfogulatlanság mutatkozik meg abban, hogy a legnagyobb elődök is bírálatot kaphatnak hibás véleményükért, másrészt viszont a tudomány legszerényebb munkásai is említést nyerhetnek egy-egy előrevivő gondolatukért. Jakab László órái jobbára az előadó egyéni konklúziójával zárultak — ezért, bár nem olvasott soha katalógust, mindig részt kellett venni az előadásain —, de ez a vélemény mindig a tudománytörténeti előzményekhez való viszonyításban, széles tudománytörténeti hátteren jelent meg.

Szemléletének fontos eleme a szinkrón nyelvi rendszernek és a történetiségnek az együttes vizsgálata. Szinte bármely előadásához alcímként hozzákapcsolható lenne: a magyar nyelv (igeragozási, névszóragozási, tőtani, szóképzési stb.) rendszere, történeti magyarázatokkal.

Jakab tanár úr oktatómunkájának eredményességét magyartanárok generációi érezhetik megnyilvánulni saját tudásukban, szakmai felkészültségükben, hiszen pályájának csaknem fél évszázada alatt hallgatók ezreit tanította. S hogy a tanítás mennyire fontos számára, mutatja, hogy nyugalomba vonulása után is rendszeresen vállal — a maga megfogalmazása szerint: csak úgy kedvtelésből —

órákat, sőt ha a helyzet úgy hozza és a tanszéki munka megkívánja, akár teljes óraszámban is szívesen tanít.

Jakab László tudományos munkásságából — ugyanúgy, ahogy tanári működéséből is — itt csak néhány mozaikot villanthatunk fel. Kutatásainak súlypontja két területre esik: a magyar igeragozás rendszerének és történetének bemutatására, illetőleg a XV. századi kódexeink számítógépes feldolgozására.

Csaknem négy évtizede született Jakab Lászlónak az igeragozásról írott első tanulmánya, amelyet napjainkig közel húsz írás követett e témából. Dolgozatai az igeragozás legkényesebb kérdéseit érintve mutatják be nyelvünk egyik legsajátságosabb, legbonyolultabb alaktani részrendszerét. E tanulmányokban a leíró és a történeti nyelvészet tökéletes egységet alkot, a mai magyar nyelvi rendszer tipikus és rendhagyó jelenségei egységes keretben jelennek meg. Az elénk táruló állapot, a rendszer nyelvtörténeti mozgások viszonylag állandó eredményeként áll előttünk, a változásokat pedig a maguk rendszerszerűségében, a bennük megnyilvánuló hatóerők működésének eredményeiként láthatjuk. A szerző közelítésmódja nem annyira elméleti indíttatású, mindig a konkrét nyelvi tényekből, adatokból indul ki, de világos logikájú absztrakcióval eljut a legteljesebb általánosításig is. Talán ez az elméleti elkötelezetlenség az oka annak, hogy e munkáit mind a hagyományosnak, mind a modernnek nevezett nyelvészeti megközelítések idézik, felhasználják. Szemléletének állandósága, egységessége különösen akkor tűnhetett a szemébe olvasóinak, amikor e dolgozataiból a legfontosabbakat egy kötetben összegyűjtve is olvashatták (Tanulmányok az igeragozás köréből. Debrecen, 1999). E kiadvány — összefoglaló jellege miatt — az egyetemi oktatásnak is hasznos kézikönyve.

Jakab László már az 1960-as években kapcsolatba került a számítógépnek a nyelvészeti adatfeldolgozásban való felhasználásával, amikor Papp Ferenc munkatársaként a magyar nyelv szóvégmutató szótárának elkészítésében vállalt szerepet. Az 1970-es években aztán a magyar nyelvészeti kutatásokban úttörő módon arra tett kísérletet, hogy a számítógépes módszert a nyelvtörténeti adatfeldolgozás igen időigényes és fáradságos munkájában is alkalmazza. Jakab László a számítógép használatát nemcsak a cédulázás hagyományos módszerét felváltó technikai újításnak tekintette. Abból indult ki, hogy a bizonyos kortól megszaporodó nyelvtörténeti forrásadatok tömegéből a kutatók többnyire csak szemezgetve, igényeiknek, céljaiknak megfelelően válogatva, tehát bizonyos értelemben véletlenszerűen emelik ki a nyelvi példákat, ezért az így kapott eredmények gyakran egyoldalúnak mutatkoznak. Az adatok teljességének figyelembevétele — amelyre a gépi technika lehetőséget adhat — minőségileg változtathatja meg a nyelvtörténeti kutatásokat, hiszen az impresszionisztikus adatgyűjtést és -felhasználást az adatok teljességére támaszkodó forrásfeltárás váltja fel.

Jakab László elhatározta, hogy a magyar nyelvtörténetnek azokat a forrásait dolgozza fel először számítógép segítségével, amelyek terjedelmük révén leginkább igénylik ezt a fajta adatkezelést, fontosságuknál fogva pedig megérdemlik

a feldolgozásra fordított hatalmas energiát. Mert a nyelvtörténeti forrásoknak adatbázisba történő rendezése rendkívül sok emberi munkát is megkövetel. Tanúsíthatják ezt Jakab László kollégái és tanítványai, akik az elmúlt csaknem három évtizedben tanár urat leginkább a számítógép előtt ülve láthatták szobájában. A kódexek feldolgozásában fáradhatatlan, kitartó társra talált Kiss Antalban, számítógépes szakemberként pedig Bölcskei Andrásban. A munka első eredményeképpen a Jókai-kódex feldolgozása készült el 1978-ban, amelyet a Birk- (1983), a Guary- (1996) és az Apor-kódex (1998) követett. Az első munka még lyukkártya rendszerű feldolgozással készült, a legutóbbiak már egyenesen az Internetre is felkerültek.

E feldolgozások — ismertetések, hivatkozások tanúsítják ezt — beépültek a magyar nyelvtörténeti kutatásokba, megítélésem szerint azonban még ma sem igazán súlyuknak, módszertani jelentőségüknek megfelelően. Igaz, ennek az is feltétele, hogy a feldolgozott anyagok technológiailag folyamatosan megújítva álljanak a kutatók rendelkezésére: ehhez az elektronikus háló jó néhány éve ideális lehetőségeket kínál. Az egyes ismertetésekben megjelent fenntartás, amely szerint a Jakab-féle feldolgozás túlságosan merev volna, nemigen fogadható el, hiszen az elektronikus adatbázisoknak éppen az az egyik nagy előnyük, hogy az aktuális ismeretek birtokában igen könnyű változtatásokat végrehajtani bennük. A kódexfeldolgozások anyagából Jakab László a Guary-kódexnek szentelt legtöbb figyelmet, amelynek egyes nyelvi jellegzetességeit az utóbbi években több tanulmányban is feldolgozta.

Jakab László a számítógép használatát a kódexeken kívül más forrásokra is kiterjesztette. Lencsés György XVI. századi orvosi könyvét — egyébként egyetemi doktori értekezésének tárgyát — szóalakmutató formájában tette közzé. Csokonai színműveinek nyelvét — amely a korabeli beszélt (leginkább debreceni) nyelvhez vélhetően igen közel állhatott — a Csokonai-szókincstár 1. kötete dolgozza fel. Az elmúlt hetekben pedig hasonló módszerrel, a számítógép hathatós segítségével elkészült és nyomdába került a Balassi-szótár kézirata: reméljük, még az idén kézbe is vehetjük a vaskos, 624 lapos kötetet. Aligha tévedünk sokat, ha e két kötetben szerzője irodalmi érdeklődésének megnyilvánulását is látjuk egyben.

E munkáival Jakab László a hazai számítógépes nyelvtörténeti kutatásoknak nemcsak úttörőjeként tartható számon, hanem jelentős eredményeket elérő kutatójaként is. Munkájával a 21. század nyelvtörténeti adatfeldolgozását alapozta meg. Remélem, nincs messze az az idő, amikor e téren a különféle — jórészt éppen az ő nyomdokain indult — kezdeményezések megtalálják egymással a kapcsolatot, és megteremtődik egy viszonylag egységes, átgondoltan fejleszthető magyar számítógépes nyelvtörténeti adatbázis létrehozásának esélye, lehetővé téve, hogy a kutatók a mások által feltárt anyagokat is szabadon használhassák a tudományos megismerés céljait szolgálva.

Jakab László tudományos működésének további területei feltűnően szubjektív tartalmúak: igen erősen kötődnek személyes sorsához, életkörülményeihez. 1930-ban született Kemecsén, középiskoláit Nyíregyházán, a Kossuth Gimnáziumban végezte. Fiatalkora a szabolcsi tájhoz, családja a paraszti életformához köti, ezek az élmények máig elkísérik. Jakab tanár urat szinte népi adatközlőként hallgathatjuk, amikor az aratás embert próbáló munkáiról mesél, vagy a menzai ebéd kapcsán felidézi, hogyan is készített el egy-egy ételt az ő édesanyja. E gyökerek bizonyára szerepet játszottak abban, hogy amikor az 1960-as években Kelet-Magyarország nyelvészei elhatározták, hogy összegyűjtik és közzéteszik a régió földrajzi neveit, Jakab László a szerkesztőbizottság tevékeny részese volt, s a magára vállalt feladatot a Nyírbátori járás településeinek helyneveit közzétéve teljesítette is (ebben Kálnási Árpád volt a munkatársa). E munkák szócikkes közzétételi formájának kialakításában — az előzetes publikációkból ítélve — Jakab Lászlónak nem kis része volt. Talán e téren figyelhető meg legjobban nála a tanári és a tudósi pálya egysége: a gyűjtéseket hallgatói terepmunkával összekötve, azaz másokat tanítva végezte, és sok feldolgozás készült el nála szemináriumi dolgozat, szakdolgozat formájában is.

Jakab László tanári, tudósi pályáját alapjaiban határozta meg egykori szeretett, példaképként tisztelt professzora, Papp István, akinek alakja több írásában is nagyon érzékletesen jelenik meg. A professzor tanítványába beleoltotta a finn nyelv és kultúra iránti érdeklődést is (ami a debreceni magyar nyelvészeti tanszéken szinte hagyomány). Jakab László négy évet töltött Turkuban lektorként, ahol a napi oktatómunka mellett több tanulmánnyal, egyetemi tankönyvvel is szolgálta a magyar nyelv és kultúra ügyét. A magyar–finn kapcsolatok terén a legjelentősebb tette azonban mégis az, hogy elkészítette a magyar–finn középszótárt. Jakab László évtizedes munkával Papp István szótárírói tevékenységét zárta le úgy, ahogy jó tanítványhoz illik: a mesterhez méltó művet alkotott. E munka is szerzőjének hihetetlen kitartásáról, a hosszútávfutókéhoz hasonlítható teljesítményéről tanúskodik, különösen, ha felidézzük a szótár születésének materiális körülményeit is. Jakab László egy rendesen más célt szolgáló néhány négyzetméteres kis helyiséget rendezett be szótárszobának, ahová aztán évekre szinte bezárkózott: elefántcsonttoronynak e kis szoba mégsem igen nevezhető több okból sem.

Jakab László ugyanis nem a félrevonulva alkotó tudósok fajtájából való. Teljes életet él ő ott is, ahova a munkája köti. Köztünk van a reggeli újságolvasásával és az azt követő politikai vagy futball-elemzésével, netán az előző napi tarokkpartiról szóló beszámolójával. Köztünk van a mindennapi munkájával, mindig szilárdan megformált szakmai véleményével, tanári habitusával, tanácsaival.

Neki is, magunknak is kívánjuk, hogy legyen ez így még nagyon-nagyon sokáig.

HOFFMANN ISTVÁN

„MAGYAR NYELVJÁRÁSOK"
A DEBRECENI EGYETEM
MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TANSZÉKÉNEK
ÉVKÖNYVE

XXXVIII, 13–18

DEBRECEN
2000.

Jakab László tudományos és publicisztikai munkássága

Önállóan megjelent művek:

1. Lencsés György „Ars Medica"-jának *ö*-zése. (A Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Magyar Nyelvtudományi Intézetének Kiadványai 41. sz.) Debrecen, 1962. 31 lap = Magyar Nyelvjárások 8 (1962): 29–59.
2. A felszólító módjel kérdéseihez. (A Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Magyar Nyelvtudományi Intézetének Kiadványai 45. sz.) Debrecen, 1964. 20 lap = Magyar Nyelvjárások 10 (1964): 37–50.
3. Az ingadozó igei végződések használata. (A Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Magyar Nyelvtudományi Intézetének Kiadványai 48. sz.) Debrecen, 1968. 20 lap = Magyar Nyelvjárások 15 (1969): 79–98.
4. Unkarin murteet. Turku, 1970. Turun Yliopisto. 97 lap.
5. Papp István hetven éves. Kornya László–K. Szoboszlay Ágnes: Papp István tudományos munkásságának bibliográfiája. (A Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Magyar Nyelvtudományi Intézetének Kiadványai 49. sz.) Debrecen, 1971. 20 lap = Magyar Nyelvjárások 17 (1971): 5–15.
6. A Jókai-kódex ábécérendes adattára [Kiss Antallal közösen]. (Számítógépes nyelvtörténeti adattár 1.) Debrecen, 1978. KLTE. VI + 374 lap. — *Ism.* Papp Ferenc: Magyar Nyelv 75 (1979): 362–7.
7. Finnugor nyelvészet a debreceni egyetemen [Keresztes Lászlóval közösen]. (A Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Magyar Nyelvtudományi Intézetének Kiadványai 51. sz.) Debrecen, 1979. 26 lap = Magyar Nyelvjárások 22 (1979): 81–89.
8. A Jókai-kódex szókincsének szófaji megoszlása [Kiss Antallal közösen]. (Számítógépes nyelvtörténeti adattár 2.) Debrecen, 1980. KLTE. XIV + 374 lap.
9. A Birk-kódex ábécérendes adattára [Kiss Antallal közösen]. (Számítógépes nyelvtörténeti adattár 3.) Debrecen, 1983. KLTE. XII + 96 lap.
10. Magyar–finn szótár [Papp Istvánnal közösen]. Bp., 1985. Akadémiai Kiadó. 855 lap. — *Ism.* Kálmán Béla: Magyar Nyelvőr 111 (1987): 360–3.
11. A Nyírbátori járás földrajzi nevei [Kálnási Árpáddal közösen]. (Szabolcs-Szatmár megye földrajzi nevei 3.) Nyírbátor, 1987. 432 lap. — *Ism.* Pesti János: Magyar Nyelv 86 (1990): 236–40.

12. A XVI. századi orvosi könyv szóalakmutatója [Bölcskei Andrással közösen]. (Számítógépes nyelvtörténeti adattár 4.) Debrecen, 1988. 594 lap.
13. A Magyar–finn szótár c. kandidátusi munka tézisei. Debrecen, 1989. 8 lap.
14. A debreceni magyar és finnugor nyelvtudományi tanszékek története (1914–1990) [Keresztes Lászlóval közösen]. (A Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Magyar Nyelvtudományi Intézetének Kiadványai 55. sz.) Debrecen, 1990. 69 lap.
15. Magyar–finn szótár [Papp Istvánnal közösen]. 2. kiadás. Bp., 1993. Akadémiai Kiadó. 855 lap.
16. Csokonai szókincstár I. [Bölcskei Andrással közösen]. (Számítógépes nyelvtörténeti adattár 5.) Debrecen, 1993. XIV + 592 lap. — *Ism.* Előry Vilma: Magyar Nyelv 92 (1996): 218–21.
17. A Guary-kódex ábécérendes adattára [Kiss Antallal közösen]. (Számítógépes nyelvtörténeti adattár 6.) Debrecen, 1994. 368 lap. — *Ism.* Haader Lea: Magyar Nyelv 92 (1996): 482–6.
18. Az Apor-kódex ábécérendes adattára [Kiss Antallal közösen]. (Számítógépes nyelvtörténeti adattár 7.) Debrecen, 1997. 451 lap.
19. Tanulmányok az igeragozás köréből. (A Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Magyar Nyelvtudományi Intézetének Kiadványai 73. sz.) Debrecen, 1999. 150 lap.
20. Balassi-szótár [Bölcskei Andrással közösen]. (Számítógépes nyelvtörténeti adattár 8.) Debrecen, 2000. 624 lap.

Kéziratban levő önálló művek:

21. Csokonai Vitéz Mihály szókincsének konkordanciája. Színművek 1–2. 1783–1799. [Bölcskei Andrással közösen]. Debrecen, 1981. KLTE. 1543 lap.
22. A XVI. századi orvosi könyv konkordanciája [Bölcskei Andrással közösen]. Debrecen, 1984. KLTE. 2968 lap.
23. Csokonai Vitéz Mihály szókincsének konkordanciája. Költemények 1–2. 1785–1793. [Bölcskei Andrással közösen]. Debrecen, 1990. KLTE. 590 lap.
24. Csokonai Vitéz Mihály szókincsének konkordanciája. Szépprózai művek. [Bölcskei Andrással közösen]. Debrecen, 1991. KLTE. 956 lap.
25. Balassi Bálint költeményeinek konkordanciája [Bölcskei Andrással közösen]. Debrecen, 1992. KLTE. 483 lap.
26. Balassi Bálint Szép magyar komédia c. művének konkordanciája [Bölcskei Andrással közösen]. Debrecen, 1993. KLTE. 335 lap.
27. Balassi Bálint leveleinek és fordításainak konkordanciája [Bölcskei Andrással közösen]. Debrecen, 1994. KLTE. 842 lap.
28. Csokonai Vitéz Mihály szókincsének konkordanciája. Költemények 3. 1794–1796. [Bölcskei Andrással közösen]. Debrecen, 1994. KLTE. 968 lap.

29. Csokonai Vitéz Mihály szókincsének konkordanciája. Költemények 4. [Bölcskei Andrással közösen]. 1797–1799. Debrecen, 1996. KLTE. 1020 lap.

Tanulmányok:

30. Újságunk nyelvéről: Alföld 1955. 1. sz. 121–8.
31. A többes szám 3. személyű birtokos személyrag magánhangzója: Magyar Nyelvőr 79 (1955): 403–10.
32. Megjegyzés a jelentéstani elemzés kérdéséhez: Anyanyelvünk az iskolában 1956. III. évf. 4. sz. 118.
33. Adalékok a mezőségi *a*-zás történetéhez: Magyar Nyelvjárások 3 (1956): 131–5.
34. Csökkentsük a *selejt*-et!: Magyar Nyelvőr 80 (1956): 314–5.
35. Televízió — képrádió: Magyar Nyelvőr 81(1957): 18–9.
36. Telek: Magyar Nyelvjárások 4 (1957): 81–6.
37. [A televízió magyar elnevezése]: Magyar Nyelvőr 82 (1958): 127–9.
38. A készülő tájszótár néhány problémája: Magyar Nyelv 54 (1958): 561–8.
39. *Parányi:* Magyar Nyelv 54 (1958): 350.
40. Kemecsei tájszavak: Magyar Nyelvjárások 6 (1960): 147–9.
41. *Dühesztő:* Magyar Nyelvőr 85 (1961): 97–8.
42. Megjegyzések a „XVI. századi magyar orvosi könyv" kérdéseihez: Magyar Nyelv 58 (1962): 76–7.
43. Ömböly földrajzi nevei: Magyar Nyelvjárások 11 (1965): 79–81.
44. Máriapócs földrajzi nevei: Magyar Nyelvjárások 12 (1966): 167–73.
45. A *t* végű igék felszólító módjához: Magyar Nyelv 63 (1967): 194–6.
46. Penészlek földrajzi nevei: Magyar Nyelvjárások 14 (1968): 79–85.
47. Módszertani megjegyzések a magyar nyelv külföldön való tanításához: Magyartanítás külföldön. (Az 1969. augusztus 29-i lektori értekezlet anyagából). Szerk. Ginter Károly. Bp., 1969. 22–5.
48. Unkarin kielen käänteissanakirja ja kielihistorian tutkimus: Sananjalka 11 (1969): 82–92.
49. A mai magyar köznyelv múlt idejű igealakjai: Magyar Nyelvjárások 16 (1970): 37–54.
50. Az ikes ragozás a mai magyar nyelvben: Magyar Nyelvőr 95 (1971): 270–81.
51. Szókincsünk *at/et* végű névszói [Papp Ferenccel közösen]: Magyar Nyelv 62 (1971): 46–57.
52. Papp István: Szabolcs-szatmári Szemle 1971. VI. 4. sz. 89–92.
53. Köznyelvünk hangzóhiányos igetövei: Magyar Nyelvjárások 18 (1972): 53–60.
54. Vegyes hangrendű igéink: Magyar Nyelvőr 97 (1973): 30–44.

55. A változó igetövek néhány problémája: Magyar Nyelvjárások 21 (1975): 67–73.
56. Berekböszörmény földrajzi nevei: Bihari Múzeum Évkönyve 1976. 311–9.
57. A debreceni „Magyar és Finnugor Tanszék": KLTE Évkönyve 1977/78. 61–71. = A debreceni „Magyar és Finnugor Tanszék 1914–1952": Magyar Nyelvjárások 22 (1979): 81–93.
58. A Jókai-kódex számítógépes feldolgozása: A magyar nyelv grammatikája (A magyar nyelvészek III. nemzetközi kongresszusának előadásai). Szerk. Imre Samu, Szathmári István, Szűts László. (Nyelvtudományi Értekezések 104. sz.) Bp., 1980. Akadémiai Kiadó. 431–6.
59. Veranderungen im Ungarischen Konjugationssystem Ende des 14. Jahrhunderts: Congressus Quintus Internationalis Fenno-Ugristarum (Turku 20.–27. VIII. 1980). Pars II. Red. Osmo Ikola. Turku, 1980. Suomen Kielen Seura. 26.
60. Unkarin verbien taivutusjärjestelmässä 1300-luvun lopulla tapahtumassa olevista muutoksista: Congressus Quintus Internationalis Fenno-Ugristarum (Turku 20.–27. VIII. 1980). Pars VI. Red. Osmo Ikola. Turku, 1980. Suomen Kielen Seura. 114–20.
61. A feltételes mód és az elbeszélő múlt jelének alakulása a Jókai-kódexben: Magyar Nyelv 78 (1982): 297–304.
62. Hajdúböszörmény. [Nyelvjárási szövegközlemény]: Magyar Nyelvjárások 24 (1982): 163–8.
63. Beszéd Papp István sírjánál: Hagyományápolás és megújulás. Szerk. Sebestyén Árpád. Debrecen, 1982. 11–2.
64. Csokonai Vitéz Mihály színműveinek konkordanciája és adattára: Magyar Nyelvjárások 25 (1983): 91–9.
65. Unkarin ja suomen fraseologiaa oppimassa (Unkarilais-suomalaisesta sanakirjasta): Ulkomaanlehtorit Unkarissa 17.–22. 5. 1982. Toim. Mikko Korhonen ja Pertti Virtaranta. (Castrenianumin toimitteita 25.) Helsinki, 1983. 61–7.
66. Papp István szótárírói tevékenysége: Hagyományápolás és megújulás. Szerk. Sebestyén Árpád. Debrecen, 1982. 135–40.
67. Egy hangtani változás rendszertani következményei: Folia Uralica Debreceniensia 1 (1989): 25–8.
68. Ómagyar szövegek íráshibát feltételező értelmezései: Folia Uralica Debreceniensia 2 (1991): 55–61.
69. Számítógépes nyelvtörténeti kutatások a Kossuth Lajos Tudományegyetemen: Tanulmányok a magyar nyelvtudomány történetének témaköréből. Szerk. Kiss Jenő és Szűts László. Bp., 1991. Akadémiai Kiadó. 306–10.
70. *Jószág* és *jószágos*. A származékszavak jelentésváltozásáról: Bárczi Géza emlékkönyv születésének 100. évfordulója alkalmából. Szerk. Szathmári

István, E. Abaffy Erzsébet, B. Lőrinzcy Éva. (A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai. 200. sz.) Bp., 1994. Magyar Nyelvtudományi Társaság. 67–73.

71. A háromalakú végződések alakja és illeszkedése a Guary-kódexben: Magyar Nyelvjárások 32 (1995): 25–32.
72. Az abszolút és relatív tövek véghangzójának *ö*-zése a Guary-kódexben: Magyar Nyelvjárások 33 (1996): 3–18.
73. A *lött, tött, vött* szóalakok a Guary-kódexben: Magyar Nyelv 92 (1996): 70–4.
74. Az illabiális *ë*-zés és *é*-zés a Guary-kódex *ö*-ző nyelvjárásában: Magyar Nyelvjárások 34 (1997): 87–91.
75. Papp István és a finn nyelv: Magyar Nyelvjárások 35 (1998): 12–20.
76. Etimológiai szótáraink *azént* szava és a határozott névelő alakja a Guary-kódexben: Emlékkönyv Abaffy Erzsébet 70. születésnapjára. Szerk. Hajdú Mihály és Keszler Borbála. Bp., 1998. 86–8.
77. *Megmihálylik* és rokonai: Magyar Nyelvjárások 36 (1999): 87–9.
78. *Nincsen* és *sincsen:* Magyar Nyelvjárások 37 (1999): 225–7.

Bírálatok, ismertetések:

79. Debreceni hírek [A Debrecenben megjelenő nyelvművelő cikkek ismertetése]: Magyar Nyelvőr 78 (1954): 452.
80. Debreceni hírek: Magyar Nyelvőr 79 (1955): 270.
81. Debreceni hírek: Magyar Nyelvőr 80 (1956): 285–6.
82. Debreceni hírek: Magyar Nyelvőr 81 (1957): 384.
83. H. Fekete Péter: Hajdúböszörmény helyneveinek adattára: Magyar Nyelvjárások 6 (1960): 120–1.
84. Debreceni hírek: Magyar Nyelvőr 85 (1961): 252.
85. Kiss Lajos: Régi Rétköz: Magyar Nyelvjárások 9 (1963): 135–7.
86. Papp László: Nyelvjárástörténet és nyelvi statisztika: Magyar Nyelvőr 88 (1964): 66–70.
87. Márton Gyula: A borsavölgyi nyelvjárás igetövei és igealakjai: Magyar Nyelvjárások 10 (1964): 126–8.
88. Tanulmányok a magyar nyelv életrajza köréből. Szerk. Ligeti Lajos–Pais Dezső–Benkő Loránd: Magyar Nyelvjárások 11 (1965): 65–9.
89. Papp László: Magyar nyelvű levelek és okiratok formulái a XVI. században: Magyar Nyelvjárások 12 (1966): 163–4.
90. Sebestyén Árpád: A magyar nyelv névutórendszere: Magyar Nyelvjárások 12 (1966): 159–62.
91. Egriné Abaffy Erzsébet: Sopron megye nyelve a XVI. században: Magyar Nyelvjárások 13 (1967): 110–3.

92. Vámszer Márta: A kalotaszegi nyelvjárás igeragozási rendszere: Magyar Nyelvjárások 19 (1973): 130–5.
93. Unkarin murteiden kartta: Sananjalka 12 (1970): 201–4.
94. Markó Imre Lehel: Kiskanizsai szótár: Magyar Nyelvjárások 24 (1982): 142–5.
95. (P. Balázs János): Jókai-kódex. XIV-XV. század: Magyar Nyelv 80 (1984): 238–41.
96. Csirikné Czachesz Erzsébet–Csirik János: Újságnyelvi gyakorisági szótár I–II.: Magyar Nyelvőr 111 (1987): 507–10.
97. Nyirkos István: Az inetimologikus mássalhangzók a magyarban: Magyar Nyelvjárások 28–29 (1990): 165–8.
98. Új magyar tájszótár II. (E-J): Magyar Nyelvjárások 30 (1992): 146–50.
99. Emlékkönyv Benkő Loránd hetvenedik születésnapjára: Magyar Nyelvjárások 31 (1993): 123–8.
100. Thewrewk-kódex. 1531: Magyar Nyelvjárások 34 (1997): 235–6.
101. Szathmári István: Bárczi Géza: Magyar Nyelvjárások 34 (1997): 230–4.
102. Nyíry Antal kilencvenéves. Szerk. Büky László: Magyar Nyelv 94 (1998): 211–3.

Napilapokban megjelent nyelvészeti vonatkozású cikkek:

103. *Televízió* vagy *képrádió:* Szocialista Posta 1957. 5–6. sz. 155–6.
104. Megjelent Papp István Finn–magyar szótára: Hajdú-Bihari Napló 1962. IV. 6.
105. A betűejtésről: Hajdú-Bihari Napló 1962. IV. 30.
106. *Expressz, bisztró, eszpresszó:* Hajdú-Bihari Napló 1963. X. 6.
107. *Program — pogrom:* Hajdú-Bihari Napló 1963. V. 26.
108. Magyar nyelvművelő napok Jugoszláviában: Hajdú-Bihari Napló 1970. X. 22.
109. Papp István: Leíró magyar hangtan: Hajdú-Bihari Napló 1966. II. 27.
110. Ügyeljünk az írásjelekre!: Hajdú-Bihari Napló 1964. II. 16.
111. *Belekerülési összeg = ár, költség:* Hajdú-Bihari Napló 1971. II. 14.
112. Híradás a Csokonai-szótárról: Egyetemi Élet 1973. XII. 18.
113. A fiatalság nyelve, avagy nyelvünk szüntelen ifjúsága: Magyar Ifjúság 1975. VI. 28.
114. Magyar Nyelvjárások XXII.: Hajdú-Bihari Napló 1980. IX. 8.
115. Édes Csokonai úr: Élet és Irodalom XXX. évf. 40. sz. (1986. X. 3.)

HLAVACSKA EDIT

„MAGYAR NYELVJÁRÁSOK"
A DEBRECENI EGYETEM
MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TANSZÉKÉNEK
ÉVKÖNYVE

XXXVIII, 19–23

DEBRECEN
2000.

Egy régi probléma új megoldása

(A mari *-la, -lä* és a csuvas *-lla/-lle* határozói esetrag történetéhez)

A volgai finn és török nyelveket vizsgáló kutatók régen észrevették, hogy a csuvas és a mari nyelv névszói ragrendszerében van egy szinte teljesen azonos alakú és azonos funkciójú esetrag: csuv. *-lla/-lle,* mari *-la, -lä.* Ez a rag a csuvasban — amint arra már AŠMARIN (1898: 129) rámutatott —, csak ritkán, időhatározói jelentésben kapcsolódik közvetlenül a névszói tőhöz, leggyakrabban a cselekvés irányát vagy valamilyen hely felé való irányulását fejezi ki, és ilyenkor a datívusz-akkuzatívusz esetvégződéshez csatlakozik, és összetett esetvégződésként *(-alla/-elle)* értelmezhető. A mariban szintén ritkán (csak csuvas jövevényszavakban, időhatározói jelentésben) fordul elő közvetlenül szótőhöz kapcsolódva, többnyire a cselekvés irányát v. valamilyen hely felé való irányulását jelenti, és az illatívusz *-škə̑* végződéséhez járul (*-škə̑la* formában). A bemutatott határozórag atekintetben is megegyezik mindkét nyelvben, hogy egyik nyelv mai névszói paradigmájának sincs olyan esete, amely ezt a ragot rendszerszerűen saját esetvégződéseként használná. A csuvas történeti morfológiában BENZING (1942, reprint 1993: 62) adverbialiszként, illetve allatívuszként (i. m. 72) említi, csakúgy, mint az ő nyomán ADAMOVIĆ (1985) is, az oroszországi szakirodalomban történeti megközelítésben a „Направительный падеж" maradványaként tárgyalják (vö. LEVITSKAJA 1976: 26), a modern csuvas leíró nyelvtanban határozószó-képzőként írják le (vö. JEGOROV 1957: 282). A mari nyelvtörténetben BEKE (1911: 226) esszívuszi, illetve modáliszi funkciót tulajdonít neki, WICHMANN (1953: 113–115) a modalisz esetvégződésének nevezi, GALKIN (1964: 28–30) képzőnek tartja.

Azok a tudósok, akik a két nyelvnek ezt az egybecsengő morfológiai eszközét összehasonlító-történeti keretben vizsgálták, a rag eredetére vonatkozóan kétféle álláspontot képviselnek: 1. a rag valószínűen finnugor eredetű (azonos a zürjén *-la* konszekutívusz végződéssel), így a mariban belső fejlemény, a csuvas pedig a mariból kölcsönözte (CASTRÉN 1845: IX–X; WICHMANN i. h.; SEREBRENNIKOV 1959: 9.; GALKIN i. m. 29; LEVITSKAJA 1976: 26–27; ADAMOVIĆ 1985); 2. a rag csuvas eredetű, és a mariban csuvas jövevény (FEDOTOV 1965: 40; BERECZKI 1979: 65–66). Mindkét csoport képviselői adósak maradtak annak az elméleti problémának a kifejtésével, hogy hogyan lehet-

séges két különböző nyelvcsaládhoz tartozó, különböző szerkezetű névszói paradigmával működő nyelv esetében grammatikai esetvégződés átvétele és beágyazódása egy más struktúrába, a második véleményt képviselők pedig nem mutattak rá a csuvas rag pontosabb eredetére.

Az eltérő eredetű és szerkezetű nyelvek strukturális egymásra hatásának leírására már rendelkezésre áll a JOHANSON (1992) által kidolgozott ún. „kódmásolási elmélet". Ennek a segítségével meg lehetne határozni A nyelv grammatikai esetvégződésének B nyelvbe való beágyazódását, ha biztos információ állna rendelkezésre az esetvégződés átvétele idején érvényes, mindkét nyelv paradigmatikus rendszerének szerkezetére vonatkozóan. Minthogy azonban semmilyen biztos támpont nincs arra nézve, hogy milyen esetek voltak az ősmari és a kései ócsuvas nyelvtani rendszerében az érintkezések korai szakaszában, ezért nincsenek meg a feltételek arra vonatkozóan, hogy bizonyítani lehessen egy esetleges ősmari *-*la* esetvégződés ócsuvasba való átkerülésének lehetőségét. Valójában nincs is ilyen szándékom.

Az alábbiakban a második véleményt képviselőkhöz kívánok csatlakozni annyiban, hogy a mari esetvégződés csuvas eredete mellett foglalok állást, ugyanakkor bizonyítani kívánom, hogy a csuvas *-la/-le (-lla/-lle)* határozói rag eredetileg önálló főnévből fejlődött névutó volt.

A *-la, -lä* rag mari előfordulását tárgyalva BERECZKI (1979: 66) hívja fel a figyelmet arra, hogy a mari *-škâla* és a csuvas *-alla* összetett ragos alakulat szerkezete törökös jellgű, mert a tatárból is ki lehet mutatni hasonló, irányulást kifejező szerkezetet, melyben a főnévi tő datívuszi esetvégződése után a ragos főnévhez további kiegészítő elem, egy névutó járul. Ennek megfelelően a csuv. *vărman-a-lla*, a mari *čoδra-škâ-la* és a tatár *urman-ga taba* 'in Richtung des Waldes' mind jelentéstanilag, mind szerkezetileg teljesen azonosnak tekinthető. Ez az állítás csak akkor lehet igaz, ha bizonyítható, hogy a csuvas *-la/-le (-lla/-lle)* névutói eredetű.

A névutó mint szófaj a török nyelvek történetében igen tág fogalom. Vannak olyan névutók, amelyek a legkorábbi írott emlékek felbukkanásakor is már a segédszavak kategóriájába tartoztak, ezek primer névutóknak tekinthetők. Ilyen például a fentebb idézett tatár *taba*, mely ótörök rovásírásos forrásból került elő legelőször; vö. ÓT *tapa* 'послелог *к, на, по направлению к кому-л., чему-л.*' (DTS 533). Mások azonban eredetileg önálló szófaji kategóriából szófaj- és funkcióváltással másodlagosan váltak névutókká. A török nyelvek története számtalan példát kínál e jelenség bemutatására; vö. PAVLOV 1957, POKROVSKAJA 1988. Annak igazolására, hogy e folyamat máig élő tendencia, elég arra utalni, hogy bármely modern török nyelvből lehet idézni olyan főneveket, amelyek mind önálló szóként (legtöbbször főnévként), mind segédfunkcióban, névutói használatban egyaránt előfordulnak. Ez a sajátosság nem csak török vonás, az

agglutináló nyelvek általános tipológiai jellemzője (vö. a magyarban A. MOLNÁR 1980, É. KISS 1999, D. MÁTAI 1999).

A csuvas *-la/-le, -lla/-lle* határozórag az ótörök *ulā* 'határjel, útjel' főnév — vö. ÓT *ulā* 'дорожный знак, примета' DTS 608, *ulā* 'a place, or clump of trees which serves as a boundary mark in the felds' CLAUSON 1977: 126 — funkcióváltásával alakulhatott névutóvá, miközben a szó szemantikája bejárta a határjel → irány → *-hoz, -hez, -höz* fejlődést.

Az óbulgár *ulā* csuv. *-la* képviselete fonetikai tekintetben további magyarázatra szorul. A rövid szókezdő óbulgár labiálisok előtt — amint az közismert —, a középbulgár korban a bulgár nyelvjárások egy domináns részében (a csuvas elődjében és a volgai bulgár sírfeliratok nyelvében) szabályszerűen másodlagos *v* protézis jelenik meg. Egy másik, azóta kihalt középbulgár kori szórványnyelvjárásban viszont a szókezdő labiálisok redukálódtak[1]. Ebből a szórványnyelvjárásból nyelvjárásközi kölcsönzéssel kerültek a középcsuvasba olyan alakok, melyekben az eredeti rövid labiális helyén már redukált magánhangzó volt jelen. A csuvasban aztán a szókezdő redukált a modern csuvas korszakra lekopott; vö. ÓB *olar-* > KB *ŝlar-* → KCs *ălar-* > csuv. *lar-* 'ülni'; ÓB *oηγay* > KB *ŝmay* → KCs *ămay* > csuv. *may* 'oldal, irány'; vö. AGYAGÁSI 1999. Ide tartozik az ÓB *ulā* története is annyi különbséggel, hogy a középbulgár, redukáltat tartalmazó alakot nem csak a középcsuvas vette át, hanem a mari elődje[2] is:

ÓB *ulā* > KB *ŝla* → KCs *ăla* > csuv. *la* > *-la*

→ KM *ŝla*[3] > mari *la* > *-la.*

Az első szótagi redukált lekopása és a névutó raggá válása mindkét nyelvben párhuzamosan zajlott morfofonetikai okok következményeként. Az *ŝla* szó névutóként datívuszi vonzattal állt a csuvasban, illatívuszi vonzattal a mariban.

[1] A volgavidéki bulgártörök nyelvjárások a magánhangzó-redukciónak kétféle változatát szemléltetik. A csuvas elődje a kéttagú szavak kései ősmari normál : redukált struktúráját emelte be saját rendszerébe, ahol a redukált minőség rövid átmeneti idő után fonetikai sajátosságból fonológiai tényező lett, ld. részletesebben 1998-as cikkemben. Ez a folyamat a korai középcsuvas korszak végére játszódott le. A bulgár nyelvjárások másik csoportjában a szóeleji rövid magánhanzók redukálódása fonetikai indíttatású, az első szótag magánhangzójának hangsúlytalan és a második (utolsó) magánhangzó hangúlyos fonetikai realizációjának a különbségén alapul. Az első szótagi pozicionális redukció nem csak a labiálisokat érinthette.

[2] A mari nyelvtörténet korszakolása a belső mari hangtani folyamatokra alapozva nem áll rendelkezésre. Feltételesen a mari nyelvfejlődésnek ezt a korszakát középmarinak nevezem a mari nyelvjárások differenciálódásának története alapján: a kései ősmari korszak a 13. sz. közepéig az ősmari egység kora, ómarinak tekinthető az a korszak, amikor csak a keleti és nyugati nyelvjárás létezett egymástól földrajzilag elkülönülve, feltehetően a középmari korszakban történt a keleti és nyugati nyelvjárás belső tagolódása, az újmari korszakban pedig a keleti és nyugati nyelvjárási tömb átmeneti zónákon keresztül való összekapcsolódása. A mariba került középcsuvas jövevényszavak arról tanúskodnak, hogy a középcsuvas korban a mari dialektusok belső tagolódása megtörtént.

[3] Minthogy a mari nyelvjárásokban második szótagban létezett redukált, a középbulgár első szótagi redukáltjának az átvétele változatlan formában megtörténhetett.

Mind a csuvas datívuszi, mind a mari illatívuszi esetrag magánhangzó végződésűvé tette az *ôla* előtt álló alakot. A csuvasban tehát *tő* + *a* + *ăla*, a mariban *tő* + *skə̑* + *ôla* struktúra jött létre. A névutós főnévi szerkezet egy intonációval való ejtése szükségszerűen kiküszöbölte a szóhatáron egymást követő *a* + *ă*, illetve ə̑ + ə̑ magánhangzópár második elemét. (A csuvasban a datívuszrag utáni mássalhangzó megkettőzése utal a redukált egykori meglétére.) Az egy nyílt szótaggá vált névutó mindkét nyelvben közvetlenül épült hozzá a ragos főnévhez, és ezzel önmaga is raggá vált.

A fentebb elmondottak értelmében bizonyítottnak tekinthető, hogy a BERECZKI által összehasonlított csuv. *vărman-a-lla*, a mari *čoδra-škə̑-la* és a tatár *urman-ga taba* valóban teljes értékű szerkezeti megfelelései egymásnak, ahol a mai csuvas *-lla* és a mari *-la* határozói esetragok bulgártörök névutóból alakultak. A *-la/-le* határozórag időhatározói jelentése másodlagos.

AGYAGÁSI KLÁRA

Felhasznált irodalom

ADAMOVIĆ, M. (1985), Umstrittene tschuwaschische Etymologien. *UAJb NF* 5: 74–97.

AGYAGÁSI, K. (1998), On the Characteristics of the Cheremiss Linguistic Interference on Chuvash. *Turcologica The Mainz Meeting. Proceedings of the Seventh International Conference on Turkish Linguistics* August 3. 6, 1994. Ed. by L. JOHANSON in cooperation with É. Á. CSATÓ, V. LOCKE, A. MENZ and D. WINTERLING.

AGYAGÁSI KLÁRA (1999), Volga-vidéki etimológiák II. *FUD* 6: 3–13.

A. MOLNÁR FERENC (1980), Az önálló szóból keletkezett határozóragok illeszkedésének hatása a magyar magas és mély magánhangzók megterheltségére: *A magyar nyelv grammatikája.* Szerk. IMRE SAMU–SZATHMÁRI ISTVÁN–SZŰTS LÁSZLÓ. NytudÉrt. 104. szám. Bp. 579–82.

AŠMARIN [Н. И. АШМАРИН] (1898), *Материалы для исследования чувагского языка.* Казань.

BEKE Ö. (1911), *Cseremisz nyelvtan.* Bp.

BENZING, J. (1942), Tschuwaschische Forschungen IV. *ZDMG* 96: 421–470. Reprint J. BENZING, Bolgarisch-tschuwaschische Studien. Herausgegeben von Claus Schönig. *Turcologica* 12 (Herausgegeben von L. JOHANSON), Wiesbaden, 1993: 39–88.

BERECZKI, G. (1979), Tschuwaschische Kasussuffixe im Tscheremissischen. *Veröffentlichungen der Societas Uralo-Altaica* 12: 65–69.

CASTRÉN, M. A. (1845), *Elementa Grammatices Tscheremissae.* Kuopio.

CLAUSON, SIR G. (1977), *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish.* Oxford.

D. MÁTAI MÁRIA (1999), A névutó rokonsága. *Magyar Nyelvjárások* 37: 135–42.

DTS: *Древнетюркский словарь.* Ленинград, 1969.

É. KISS KATALIN (1999), Mi tartozik a névutók osztályába? *Magyar Nyelvjárások* 37: 167–72.

FEDOTOV [М. Р. ФЕДОТОВ] (1965), *Исторические связи чувашского языка с языками угро-финнов Поволжья и Перми.* Чебоксары.

GALKIN (1964), *Историческая грамматика марийского языка.* Йошкар-Ола.

JEGOROV [В. Г. ЕГОРОВ] (1957), Наречие. В книге: *Материалы по грамматике чувашского языка.* Чебоксары, с. 273–295.

JOHANSON, L. (1992), Strukturelle Faktoren in türkischen Sprachkontakten. *Sitsungsberichte der wissenschaftlichen Gesellschaft an der Johann Wolfgang Goethe Universität Frankfurt am Main.* Band XXIX. Nr.5. Stuttgart.

LEVITSKAJA [Л. С. ЛЕВИТСКАЯ] (1976), *Историческая морфология чувашского языка.* Москва.

PAVLOV [И. П. ПАВЛОВ] (1957), Послелог и служебное имя. В книге: *Материалы по грамматике чувашского языка.* Чебоксары, с. 296–323.

POKROVSKAJA [Л. А. ПОКРОВСКАЯ] (1988), Послелоги. В книге: *Сравнительно-истрическая грамматика тюркских языков. Морфология.* Москва, 491–503.

SEREBRENNIKOV [Б. А. СЕРЕБРЕННИКОВ] (1959), Два спорных вопроса сравнительной грамматики финно-угорских языков. *ВЯ* 1959 № 4.

WICHMANN, Y. (1953), *Tscheremissische Texte mit Wörterverzeichnis und grammatikalischem Abriss.* Helsinki.

„MAGYAR NYELVJÁRÁSOK"
A DEBRECENI EGYETEM
MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TANSZÉKÉNEK
ÉVKÖNYVE

XXXVIII, 25–30

DEBRECEN
2000.

A felszólító mód jelének történetéhez

A felszólító mód jelének alakulásáról évkönyvünkben is már nemegyszer írtak (l. például PAPP 1957; JAKAB 1964). A Laskai Sorokkal ismét foglalkozva (vö. A. MOLNÁR 1996), annak *ag* és *meltaσ* szavát szintén újra megvizsgáltam. S ennek során úgy láttam, hogy a felszólító mód jelének történetéről vallott nézetek még kiegészíthetők, pontosíthatók.

Nyelvtudományunkban általános véleménynek tűnik, miszerint a magánhangzót követő *t* + *j* vagy pontosabban valószínűleg *χ* az ősmagyarban hosszú *ccs*-vé, majd *ss*-sé vagy rögtön *ss*-sé változott: HB.: *iorgoſſun, bulſaſſa* stb; ÓMS.: *kynzaſſal;* KT.: *ſciulheſſen, maradhaſſun* stb. Az ómagyarban a szóvégén is előfordul hosszú *ss:* FestK. 393: *syess ees;* WinklK. 215: *halgass megh* (HORGER 1931: 126; PAPP 1957: 32; BÁRCZI 1958a: 127; 1958b: 131, 141; JAKAB 1964: 45; BENKŐ 1980: 205; E. ABAFFY: 1991: 112; 1992: 140). Mindazonáltal az adatok inkább arra mutatnak, hogy magánhangzó után a szóvégi *t* a felszólító mód *j (χ)* jelével a szóvégen kezdetben csak rövid (? *cs* >) *s*-sé olvadt össze (mint például a LaskS. *meltaσ* szavában). Szerintem föltehetőleg így lehetett ez intervokalikus helyzetben is, ahol geminációval történhetett a nyúlás, illetve (talán) az szintén elképzelhető, hogy ott egyes nyelvjárásokban vagy akár általánosan is rögtön hosszú (? *ccs* >) *ss* keletkezett. Ezek a változások még az ősmagyar korra, a korszaknak nem is egy kései, későbbi szakaszára tehetők. A BécsiK., annak nyelvtani feldolgozása a következő képet mutatja: *alkos* (2 adat), *fus* (2), *(el)fus, lás, meghalgas* (4), *hírdes, sies, szeres, ves;* illetve: *adassék* (3), *adattassék* (3) … *elvitessenek; alkossad … Elveszessed* (2); *adassanak … tartassanak* (KÁROLY 1965: 187, 189, 197). Ugyanez a helyzet a JAKAB (1964: 45) által feldolgozott OrvK.-ben, noha, mint láttuk, ő is megmaradt a hagyományos álláspontnál: *hallgaſſon, halogaſſad* stb., de: *aztaſ awag, aztaſ abban* (magánhangzó előtt, összesen 16 adat); *aztaſ meg, zagoltaſ vele* (mássalhangzó előtt, 27 adat). Ezenkívül vesd össze még: JókK. 141: *fÿes mert,* 156: *halgas meg;* FestK. 25: *sýes: ~ Dýchesegh,* 63: *sýes: Γ Isten … sýes: Γ Isten, syes:* | *Dýcheseegh,* 71: *sýes: Dýcheseegh* (l. még ui. 93, 104, 126, 332), 155, 343: *halgas meg,* 100: *laas ees,* 98: *meg fyzethes een;* WinklK. 132: *hallgas honne,* 364: *ne wesh. kerlek,* 365: *ne keresh. christusnak … ne zeresh. Dee;* NagyszK.: 358: „Ehőzőth *eltes. Auaǵ etes*"; CzechK. 79: *eetes engɒmeth;* GömK. 37–8: *meltoltas enge-*

met; 80, 186, 324: *halgaſ meg,* 163: *bochaſ ennekem,* 214, 255: *ne veſ el;* SimK. 2: *halgas immar;* PeerK. 362: *halgas mynketh, meghalgas mynketh* (ue. lapon: *halgaſſ megh*); ThewrK. 1: *meltoltas engemeth,* 59: *meg halgas engemeth,* 121: *eetes engemet ... ÿtas a,* 122: *Helheztes wram,* 203: *ygazgas engem,* 236: *tawoztas el,* 311: *eeltes el ... ÿtas meg;* LázK. 101: *tawoztas el;* KrizaK. 72 : *ne karhoztas el,* 124: *Ne wes el;* KulcsK.: 39: *bochÿas ennekem;* 1538: „Moue te ocius: *syjes:* fürderlich" (Gl.) stb.; de: 1418–22: „Heember hee *halgass:* homo homo audi" (Gl.); FestK. 66: *Wess wram,* 89: *Meltholthass engemet,* 393: *syess Γ ees;* WinklK 215: *halgass megh;* GömK. 321, 325, 328: *halgaſſ meg,* illetve: JókK. 6: *mondaſſonk,* 138: *neſyeſſetek;* LázK. 15: *meltoltassatok, Meltoltassek;* ThewrK. 26: *lakhassam* stb. Intervokalikus helyzetben ilyenkor a hosszú *ss* általános. A szövég az, ahol még az ó- és középmagyar kor fordulóján is elég ritka, de már terjedőben van, hogy a XVI. század második felében, a XVII. században, az egyes nyelvjárásokban, szerzőknél nyilván bizonyos időbeli eltéréssel, valamint az alakuló nyelvi norma által ugyancsak befolyásolva (magánhangzó után) ott is szabályszerűen jelentkezzen. Például Huszár Gál énekeskönyvében ilyenkor már mindig hosszú az *s:* B1b: *Ne bűnteſs minket, ne kárhoztaſs a,* B2a, B8b: *Halgaſs meg,* D7a: *ne veſs el* stb. (Huszár 1560). Hasonlóan a Károlyi Gáspár-féle Vizsolyi Bibliában (1590), illetve Káldi György katolikus bibliafordításában (1626): Zsoltárok 4/1: *halgaſs meg,* 11/1: *fuſs az,* 28/4: *fizeſs meg* stb., illetve: Zsoltárok 30/3: *ſieſs hogy,* 50/4, 9: *Moſs meg,* 50/13: *Ne veſs el* stb. Pázmány Péter imádságos könyvében viszont az *s* ilyen helyzetben még mindig rövid: 145b: *ne ves engem,* 147a: *ne karhoztas engem,* 147b: *Halgas megh, halgas megh,* 167b: *ne büntes: Ha* stb. (Pázmány 1606). Zrínyi verseinek kiadásában az imperativusi alakokban szó végén magánhangzó után szintén rövid az *s*: Idillium 5, 7, 17: *né fus előttem; né fus, kérlek; fus el;* Szigeti veszedelem 13/14: *Ne tartoztas, kerlek;* 14/90: *halgas meg* stb. (Zrínyi 1651). Eddigi anyaggyűjtésem alapján intervokalikus helyzetben az *s* rövid változatával legfeljebb a GömK.-ben lehetne számolni. Ebben ugyanis nagyobb számú adat van rá, közel annyi, mint a hosszú *ss*-re, úgyhogy itt akár azt is föl lehetne tenni, hogy ez nem helyesírási következetlenséget, hanem az eredetit vagy a másolatot illetően valós hangállapotot, nyelvjárási sajátosságot, a kiejtés ingadozását jelzi: 86, 107, 157, 161: *bochaſad meg,* 161: *bochaſſad meg,* 222: *bochaſſat meg,* 318: *bochaſſa meg,* 228: *tarthaſak,* 297: *tarthaſſa,* 162: *elheſſek,* 235: *lathaſam* stb. Valószínű azonban, hogy itt csak a helyesírás nagyobb fokú pontatlanságáról van szó.

A LaskS. *ag* igealakját szintén továbbra is rövid *gy*-vel olvasom. A *d + j* összeolvadásának eredménye körül volt és van vita, amiről külön is szólnék. PAPP ISTVÁN szerint „A *j* módjel összeolvadt az igető *-d, -n, -l* végső mássalhangzójával. Ez az összeolvadás kezdetben csupán a tővégi mássalhangzó jésítésében (palatalizálásában) jelentkezett; későbbi fejlemény az ikerítődés, amely magánhangzóközi helyzetben következett be, innen azonban átterjedt más hangtani helyzetbe is. Tehát: *ad-jo-n* > *agyon* > *aggyon,* innen *aggy* ..." (PAPP 1957: 32;

vö. még HORGER 1931: 125–6). BÁRCZI viszont azt vallja, hogy az összeolvadás eredménye rögtön hosszú *ggy* volt, csak mássalhangzó vagy diftongus után áll fonetikai okokból rövid *gy*. Vesd össze HB.: *Wimagguc, wimagguc, oggun* stb., de: *ovga* (l. BÁRCZI 1958a: 124–5, 1958b: 135–6, 142). Hasonlóan nyilatkozik BENKŐ, nyomatékosabban hozzátéve, hogy a rövid hangra utaló íráskép a sok ingadozás miatt (*g, ǵ, gi, gy, di, dy, dgy* stb.) a kvantitás szempontjából nem megbízható. S megjegyzendő még, hogy a korai adatokban itt nem is annyira *ggy*-vel, mint *ʒ́ʒ́ (> ggy)*-vel számolnak (BENKŐ 1980: 203, 207). A helyesírástörténetre, a korai helyesírás bizonytalan voltára teljesen indokolt a hivatkozás, kérdés azonban, hogy esetünkben, a lentebb idézett adatok fényében is, ezt hogyan értékeljük. JAKAB az OrvK.-et vizsgálva azt állapította meg, hogy abban a szavak végén mássalhangzó és magánhangzó előtt egyaránt rövid *gy*-t jelöl a leíró, intervokalikus helyzetben pedig szinte mindig hosszút. Például az *adj* szóalak mind a hatvanegy előfordulása rövid *gy*-vel írt, az *adjad*-nak pedig mind a kilenc hosszú *ggy*-vel: *agy be, agy ebben* stb., de: *aggÿad; apaggÿanak* stb. S a rövid *gy*-s jelölésre más kódexből is hoz adatokat, maghánhangzóközi helyzetben is: JókK. 6, 64, 98, 131, 152: *agyad;* DomK. 89: *agy egyet;* ÉrsK. 32: *agy ewneky,* 54: *agy Ennekem* stb. Szerinte a *d* + *j* összeolvadása nyelvjárási megoszlást mutat, egyesekben rövid *gy,* másokban hosszú *ggy* lett az eredménye, s később a köznyelvben és a legtöbb nyelvjárásban az utóbbi alakok terjedtek el (l. JAKAB 1964: 39–41). E. ABAFFY ERZSÉBET szerint, aki a TNyt.-ben az igékről szóló fejezeteket írta „a *d* + módjel kapcsolata *ʒ́* (> *gy*)-t eredményez: HB: *ovga* KTSz.: *tamag.* Intervokalikus helyzetben hosszú a *ʒ́*: HB.: *Wimagguc, kegiggen, oggun;* ÓMS. *maraggun*" (E. ABAFFY 1991: 112).

Magam a fentiekhez azt tenném hozzá, hogy például a BécsiK.-ben az *adj*-nak mind a kilenc előfordulása *ag*-nak van írva, intervokalikus helyzetben azonban a *gy* mind a huszonhárom esetben hosszú: *Aggad* stb. (KÁROLY 1965: 27). A MünchK.-ben hasonló a helyzet: *ag* (4 adat), de: *aggon* stb. (NYÍRI 1993: 23). S vesd össze még: SermDom.: „kulchwn *agÿ*", „vsurat ne *ag*" (kétszer); de: *aggÿ zamoth,* illetve: *agÿad, adÿatok* (Gl.); MünchK 87vb: „*ag* ennekem innom" (János 4/9) ~ WinklK 295: „*aggh* ÿnnom ennekǫm … *ag* ennekǫm ynnom" ~ JordK 633: „*Agy* ynnō ennekem … *Agy* ynnom ènnèkem" ~ Pesti UT: „*agÿ* innom ennekem"; WinklK. 215: *agh kennak,* 235: *Agh ennekǫm,* 308: *Agh dicheretǫt;* 40, 236, 242, 243, 248, 249, 252, 265, 270, 341: *aggÿad* vagy *aggyad,* 284, 341, 350: *aggyon* vagy *aggÿon (*vö. még: NYÍRI 1933); GömK. 50: *aggyon;* LázK. 27: *aggyad,* 30: *aggion,* 43, 44: *agiad,* 71: *agÿon;* SimK. aǵǵa, ThewrK.:87: *ag en … agÿ towabba,* 53, 54, 55: *agyad,* 296: *agÿad;* MiskT.: 3: *agon,* 12: *meg aga;* valamint: SzabV.: „Ma ymar w erettek *imagÿon* | Affelet yſtennek nag halat *agyon*"; FestK. 116: „*Imagÿ* kewz neepeert | *thamagy* egyha- | zy nepekerth"; CzechK. 65: *fogagÿ engǫm;* MiskT. 3: *fel ebreǵ,* 6: *nomoǵac vala,* 9: *tagaǵa,* 11: *ńogoǵec,* 12: „el *ńugoggál,* es el *zuńag*"; PeerK. 60: *thwgya,* 198: *tuggia,* 21: *agiiadh,* 271: *agyon,* 195, 330: *aggyad,* 357–62: *ymagh* vagy

ymag (88-szor és néhány rövidített alak); SimK. 4: *tuǵǵatok,* 5: *vralcoǵǵal;* ThewrK.36–40: *ymagÿ* (19-szer és számos rövidített alak); 296: *fogaǵ engem* stb. Részemről is a *d* + *j* említett, még az ősmagyar korban történt összeolvadását leginkább úgy tudom elképzelni, hogy az először rövid *ʒ́* *(> gy)*-t eredményezett, ami kezdetben intervokalikus helyzetben nyúlt meg, illetve talán lehettek olyan nyelvjárások, ahol rögtön hosszú *ʒ́ʒ́* (is) keletkezett. A magánhangzóközi *ʒ́* *(> gy)* geminálódása is azonban hosszú folyamat volt, ami nyelvjárásoktól függően az ősmagyar kortól a középmagyar kor első harmadáig, feléig eltarthatott. A magánhangzó utáni szóvégi helyzetre aztán az intervokalikus helyzetben levők hatása terjesztette ki a hosszú hangot. Ez a XV. században vagy akár a XIV. század vége fele már megkezdődött, de csak később erősödött fel, s nagyjából a XVII. században, a középmagyar kor első felében fejeződhetett be. Ezzel a kérdéssel kapcsolatban még inkább szükségesek további részletkutatások, s azt is látni kell, hogy az egyes nyelvjárások közt nagy különbségek lehettek. Ezenkívül számolni kell a helyesírás konzervativizmusával, az alakuló nyelvi norma hatásával, az eredeti, korábbi szöveg helyesírásának a másolóra gyakorolt befolyásával, valamint újabb helyesírási szokások kialakulásával is. A XVI. század második felének és a XVII. századnak mind a protestáns, mind a katolikus helyesírású nyomtatványaiban igen gyakori például, hogy a *d* + *j* hangkapcsolatot, annak *ggy,* valamint *gy* eredményét *dgy*-vel jelölik (vö. KNIEZSA 1959: 23; MOLNÁR 1963: passim), s ez a típusú jelölés olykor korábban is feltűnik: GömK. 24: *adgyad,* 38: *adgyon,* 43: *engedgyen, meg adgyon,* de: 50: *aggya,* 80: *tugyalak, Engedyed,* 89: *Agy ennekem, engegyed* stb.; NagyszK. 341: *aǵǵad,* 342: *Adgyad,* 360: *aggyad* stb. Így Huszár Gál énekeskönyve általában szintén ezt a másodlagos, „etimologizálással" létrejött, csak az írásban létező alakulást tükrözi: (A4b, B1a, B8b: *adgy;* B6b: *Adgyunk,* C2a: *adgyunc;* C5a: *támadgy,* B2a: *geriedgyen,* B4b: *engedgyed* stb., de: A6a: *AGY*), míg Pázmány imádságos könyvében szabályos megoszlás van: szó végén rövid, intervokalikus helyzetben pedig hosszú a *gy*: 146a, 164b, 170a, b: *Agy, agy,* 165a, 176a: *Agi;* 174a: *fogagy be,* 178a, 179b: *ne fegy engem;* 148b, 149b: *aggion,* 169a, 175a, 175b, 177b: *Aggiad;* 152b: *imaggiad,* 177b: *faraggiunc* stb. (Pázmány 1606). Zrínyi Miklós verseiben (1651) a *gy*-t vagy a *ggy*-t általában *dgy* jelöli, az Ariánna sírása című kis ciklusban azonban például az *eredgy* (a 24. versszakban háromszor) mellett az *eregy* is jelentkezik (a 34. versszakban kétszer).

Nincs most módom arra, hogy a felszólító mód jelének vizsgálata kapcsán az *l* + *j,* illetve az *n* + *j* hangkapcsolat összeolvadásának a sorsát is részletesebben vizsgáljam, erre a kérdésre csak röviden térek ki. A szakirodalomban a már idézett egyes szerzők véleménye e kérdésben általában hasonló ahhoz, amit a *d* + *j*-vel kapcsolatban is vallottak. Az OrvK.-ről viszont JAKAB azt állapítja meg, hogy a kódex szerzőjének nyelvjárásában az *l* + *j* mind intervokalikus, mind magánhangzó (és mássalhangzó) előtti szóvégi helyzetben szinte kivétel nélkül rövid. Az *n* + *j* pedig intervokalikus helyzetben mindig hosszú, szó végén magán-

vagy mássalhangzó előtt viszont mindig rövid, „tehát az *l* + *j*-hez viszonyítva az *n* + *j* összeolvadása … előrehaladottabb állapotban van" (JAKAB: 1964: 39). E. ABAFFY a kérdéskörnek a korai ómagyarban való történetéről azt írja, hogy az *l* + *j*-re csak magánhangzóközi helyzetben van példa, s az ott mindig hosszú mássalhangzó lesz: KTSz.: *fellen, viſelled;* ÓMS.: *illen, felleyn [!], ullyetuk.* Az *n* végű igék felszólító módjára pedig nincs korai példánk (E. ABAFFY 1991: 112). A kései ómagyar korban a rövid vagy hosszú változatok megjelenését pedig nem köti kifejezetten hangtani helyzethez. A palatalizálódó mássalhangzókra végződő igékről mondja: „A csonka tövükben a *d, n, l* végű igéink felszólító módja a kései ómagyarban a korábbi *ǯ* ~ *ǯǯ*-ből lett *gy* ~ *ggy,* illetve *ny* ~ *nny, ly* ~ *lly*-nek hangzott: … SzabV.: *agyon* … 1533: *Niomoroggek meg* (LtK. 1: 142) … JókK 143:. *el menÿ,* 15: *menÿel;* CzechK. 65, 66: *ÿelǫnnÿel* …1532: *zolyak* … 1533: *zolgallya* (LtK. 1: 138, 141)" (E. ABAFFY 1992: 140). S lényegében ez is felelhet meg a változóban lévő nyelvi valóságnak. Magam a szakirodalom egy részéhez csatlakozva ugyancsak azt gondolom, hogy ezekben a hangkapcsolatokban is először intervokalikus helyzetben keletkezett a hosszú hang, mégpedig valószínűleg egy korábbi rövidből, s később innen vonódott át a magánhangzó utáni szóvégi helyzetre. Ha kódexeinkben, korai nyomtatványainkban nem is vagy csak részben egyöntetű a kép — nagyjából hasonló ahhoz, amit a *d* + *j* esetében láttunk —, a BécsiK. (KÁROLY 1965) és a MünchK. (NYÍRI 1993) például világosan mutatja azt az állapotot, miszerint szóvégen magánhangzó után rövid, intervokalikus helyzetben azonban hosszú hang az összeolvadás eredménye: MünchK. 31rb: (két adat), 78ra: *Ǫzǫl';* 88rb: *ǫzǫllǫn; meṅ* (22 adat); *meṅṅǫnk* (5 adat) stb. S vesd össze még NagyszK. 358: „Idegen iſtent ne || ymág Iſten neuet heaba ne vegyed Innepőth *zentől', Tiztőlyed* atyadath es ańadat, Ne *ől',* Ne paraznalcoggyal Ne vroz, Hamis tanoſagoth ne moną, Ne *kevańnag* baratodnac iozagath gonozul, Ne *kevańnad* feleſeget the baratodnak bynre". Pázmány imádságos könyvében szóvégén rövid, intervokalikus helyzetben hosszú a magánhangzó: 145a: *meni az,* 174a: *mennien,* 152b: *chinali,* 174b: *fellien* stb. Például a Káldi-féle bibliafordításban azonban már nemcsak intervokális helyzetben, hanem szóvégén is általános a hosszú mássalhangzó: Zsoltárok 6/2: *meg ne dorgálly,* 26/9: *ne útálly engem;* Zakariás 3/2: *Dorgállyon meg;* Jeremiás 13/6: *menny az;* Máté 6/6: *menny-bé;* Jeremiás 5/10: *Mennyetek fel* stb.

A fentiekből — noha még további tanulmányok is szükségeltetnek — hipotézisként talán levonható egy-két tanulság, tovább gondolásra való ötlet. Föltehető például egy olyan elképzelés, hogy mivel a finnugor eredetű, ősi hosszú mássalhangzók a magyarban megrövidültek, a mai hosszúak pedig későbbi keletkezésűek, az ősmagyar egy korábbi szakaszában nem voltak hosszú mássalhangzók. Ha összeolvadással ekkor jelentkeztek mássalhangzók, akkor azok valószínűleg szintén rövidek lettek, és csak később intervokalikus helyzetben nyúltak meg, majd a hosszú hang innen terjedt tovább a magánhangzó utáni szó-

végi helyzetre is. Ezelőtt azonban a szóvégen nemigen fordult elő hosszú mássalhangzó. (Az *s* esetében egyébként az összeolvadás és a magánhangzóközi nyúlás korábban következett be, mint a *ʒ́* -nél. A *d* a *t*-nél egyébként is később, többnyire az *-nt-*, *-mt-* hangkapcsolatokból született denazalizációval.) Későbbről hasonló fejlődést a befejezett melléknévi igenév, illetve a múlt idő eredetileg rövid *-t,* illetve a középfok *-b* toldalékával kapcsolatban adatolni is tudunk.

Még arra is föl lehet hívni a figyelmet, hogy noha a HB.-nek, az ÓMS.-nek, a KTSz.-nek valóban kivételes jelentősége van nyelvtörténeti vizsgálatainkban, olykor talán a szükségesnél is erősebben támaszkodunk rájuk. Legkorábbi és legértékesebb szövegemlékeink ugyanis az akkori magyar nyelvjárások területének nyilván csak egy kisebb részét fedik le, illetve lehetnek olyan jelenségek, hangtani helyzetek, amelyek nem vagy alig fordulnak elő bennük, s ilyenkor a belőlük levont tanulságokat fokozottabban kell szembesíteni a kódexek és egyéb későbbi nyelvemlékek (még nem kellően feldolgozott) anyagával, azzal a képpel, amelyet korábbi időszakra visszakövetkeztetve ezekből a szövegekből nyerhetünk.

A. MOLNÁR FERENC

Felhasznált irodalom

E. ABAFFY ERZSÉBET (1991), Az igemód- és igeidőrendszer. In: *A magyar nyelv történeti nyelvtana.* I. A korai ómagyar kor és előzményei. Bp. 104–59.

E. ABAFFY ERZSÉBET (1992), Az igemód- és igeidőrendszer. In: *A magyar nyelv történeti nyelvtana.* II/1. A kései ómagyar kor. Morfematika. Bp. 120–238.

BÁRCZI GÉZA (1958a), A magyar fölszólító mód kérdéséhez. *Magyar Nyelv* 53: 117–27.

BÁRCZI GÉZA (1958b), *Magyar hangtörténet.* 2. bővített kiadás. Bp.

BENKŐ LORÁND (1980), *Az Árpád-kor magyar nyelvű szövegemlékei.* Bp.

HORGER ANTAL (1931), *A magyar igeragozás története.* Szeged

Huszár Gál (1560), A Keresztyéni gyülekeztben való isteni dicséretek. [Debrecen], 1560–1561. Fakszimile: Bp., 1983.

JAKAB LÁSZLÓ (1964), A felszólító módjel kérdéseihez. *Magyar Nyelvjárások* 10: 37–50.

KÁROLY SÁNDOR (1965), *A Bécsi Kódex nyelvtana szótárszerű feldolgozásban.* Bp.

KNIEZSA ISTVÁN (1959), *A magyar helyesírás története.* 2. jav. kiadás. Bp.

MOLNÁR JÓZSEF (1963), *A könyvnyomtatás hatása a magyar irodalmi nyelv kialakulására 1527–1576 között.* Bp.

A. MOLNÁR FERENC (1996), A Laskai Sorok és párhuzamos szövege a Thewrewk-kódexben. *Magyar Nyelv* 92: 21–32.

NYÍRI ANTAL (1933), *A Winkler-kódex hangtana és szótana.* Szeged.

NYÍRI (1993) = *A Müncheni Kódex magyar–latin szótára.* Szerk. NYÍRI ANTAL. Bp.

PAPP ISTVÁN (1957), A felszólító módjel problémái. *Magyar Nyelvjárások* 4: 25–36.

Pázmány Péter (1606), *Keresztyéni imádságos könyv.* Grác. Fakszimile: Bp., 1993.

Zrínyi Miklós (1651), *Adriai tengernek syrenaia.* Bécs. Fakszimile: Bp., 1980.

„MAGYAR NYELVJÁRÁSOK"
A DEBRECENI EGYETEM
MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TANSZÉKÉNEK
ÉVKÖNYVE

XXXVIII, 31–34

DEBRECEN
2000.

Személynevek Őrimagyarósdon az 1940-es évek elején

1. Három-négy évtizeddel ezelőtt sokat foglalkoztam néhány kis szabolcsi falu személyneveivel. A neveket részint magam gyűjtöttem, részint a megjelent szakirodalomból vettem, vagy a hallgatóim gyűjtötték. Egyik-másik községé eléggé hiányos volt, ez azonban nem zavart, ugyanis nem közlés céljából végeztem ezt a munkát, hanem anyagot akartam gyűjteni egy őrségi kisközség névanyagával való összehasonlításhoz.

A szabolcsi községek megvizsgált névanyagában nagyon sok volt a hasonlóság. Mindegyik községben jellemző volt az azonos családnevek nagy száma, amelyek elkülönítésében a keresztneveknek alig jutott szerep, hiszen a férfiak mind Andrások, Istvánok, Jánosok, Józsefek voltak, a nők a Mária, az Erzsébet, az Ilona, a Júlianna nevek valamelyikét viselték. A mindennapi nyelvhasználatban szinte fontosabbak voltak ezeknél a megszólításban és az emberek megkülönböztetésében a becenevek és a ragadványnevek. A ragadványnév különösen az olyan helyeken volt sok, ahol gyakori volt az azonos családnév és keresztnév. A ragadványnevek nagy része megtartotta csúfolódó jellegét, mások azonban szinte teljesen közömbös hangulatú megszólító névvé váltak. A külső és belső tulajdonságok, az illető szavajárása, kedvenc időtöltése, személyével történt valamilyen érdekes esemény, a lakóhelyének környezete stb. a ragadványnevekben szinte mind előfordulnak, s utalnak egy-egy személynek a falu lakosai között elfoglalt helyére.

2. A negyvenes évek elején a névtudomány korántsem volt annyira előtérben álló tudományág az egyetemeken és a főiskolákon, mint napjainkban. A nyelvtörténetben előkerülő neveket megmagyarázták ugyan, ezek eredete szóba került, de sem a földrajzi nevekkel, sem a személynevekkel részletesen és rendszeresen nem foglalkoztak. Így gyakran kerültem egyetemi hallgatóként kényelmetlen helyzetbe a szünidőkben az otthoni barátok körében. A falunk személynevei különösen érdekelték egy időben őket. Már elkezdődtek a nehézségek akkor, amikor maga a név és a funkciója került szóba. Szerintük a faluban egy nevet csak egy embernek lehetne viselni, Őrimagyarósdot pedig ebben az időben a *Biczó*-k és a *Kovács*-ok falujának hívták, mert a falu lakóinak majdnem egyharmada e nevek valamelyikét viselte. Hogyan lehet ilyen körülmények között el-

igazodni, hogy lehet a faluban az embereket megkülönböztetni? Baráti körömnek ezt a jogos aggodalmát igazolta egy érdekes esemény. Egyik beszélgetésünk idején megjelent a faluban egy kerékpáros idegen fiatalember, aki *Biczó Kálmán*-t kereste. Mi ilyen nevű embert nem ismertünk. Csak amikor elmondta, hogy a falu leventeparancsnokát keresi, akkor jöttünk rá, hogy *Hegyi Kálmán*ról van szó. Ugyanis azt a Biczó-családot, amelyhez Biczó Kálmán tartozott, a faluban *Hegyiék*-nek hívták, és ezen a néven ismerték. A házuk ugyanis a faluból Viszákra kivezető út elején, a falu legmagasabb pontján állt. Persze a többi Biczó is elkülönült valamilyen ragadványnévvel. A Biczók egy másik csoportját alkották azok, akiknek *Vas* volt a ragadványnevük. Nem deríthető ki ma már, hogy ez a név a falurész nevétől, a *Vas-part*-tól származik, vagy pedig a Vaspart kapta a lakóitól a nevét. Valószínűleg a Vas nevet valamelyik ősük viselhette, vagy valamelyik elődnek lehetett vassal kapcsolatos foglalkozása. A Biczók egy következő csoportja a *Csicsa* melléknevet hasonlóképpen egyik nagyszülőtől örökölte. Több Biczó-család is viselte a *Má*-t ragadványnévként. *Mál* a dombok napos, déli oldalának a megnevezése hazánk több vidékén is. A falu nyelvjárásában a szóvégi rövid *l* hang elmarad, a többes számú alakokban azonban hézagpótló hangként újra megjelenik. Néhány családtag neve a falusi kiejtés szerint: *Bico Má Jóska, Bico Má Péter, Bico Má Böske,* a család legöregebb, István nevű tagja *Bico Má Csicsó,* — a család neve: *Bico Mál*-ék. Egy egyéni ragadványnevet is említek a Biczó családból: *Tunyok*-nak azért nevezték az egyik családtagot, mert gyermekkorában így ejtette ki beszédhibája folytán a *szúnyog* szót.

Jóval egyszerűbb volt a *Kovács*-ok elkülönítése. Ennek pedig az volt az oka, hogy közülük a legtöbbnek a földművelésen kívül volt valamilyen foglalkozása, valamiféle falusi társadalmi megbízása is, s emlegetésükkor a nevük helyett ezt használták: *Kádár* (Kovács Kálmán helyett), *Harangozó* (Kovács Sándor helyett) stb. Egyébként másoknál is szívesen használták a családnév helyett a foglalkozásnevüket. Ilyenek: a *Pap,* a *Tanító,* a *Mezőőr,* a *Jegyző,* a *Kocsmáros,* a *Tűzoltóparancsnok,* a *Kovács,* a *Vadőr* stb. A családjukat a szó többes számával nevezték meg: a *Tanítóék,* a *Kocsmárosék.* A Kovácsok megkülönböztetésében is fontos szerepe volt a házuk helyének. A Hegyhátszentjakabra vezető útnak a faluból közvetlenül kivezető részén három Kovács család is lakott. Ezek voltak a *Parti Kovácsok.* Más Kovács családoknak a megkülönböztetése a családfő becenevével történt, például *Kovács Petiék, Kovács Csicsóék,* vagy valamelyik anyaági rokon nevével nevezték, például Orbán Józsefnéről hívták az egyik Kovács családot *Orbánék*-nak.

Természetesen nemcsak a Biczók és a Kovácsok kaptak megkülönböztetésül ragadványnevet. A *Kósik*-ok, a *Szakály*-ok, a *Pas*-ok, a *Péter*-ek és mások megkülönböztető nevében is igen gyakran valamelyik nőági ős neve szerepel, vagy az *ifjabb,* illetve az *öreg* szó. Külső tulajdonságra utaló név mindössze három

volt: *Fékaru* (félkarú) — Péter Pista, *Félábu* (féllábú) — Lákics János és *Görbe nyaku* — Pas Sándor.

Nagyon sok volt a ragadványnév a faluban, s a falu lakói általában ezen a néven ismerték egymást. A hivatalos nevük megismerése a 30-as évek végén, a 40-es évek elején kezdődött meg. Ebben az időben rendelték el a kötelező gabonabeszolgáltatást, s az ezzel együtt kiadott adminisztrációs papírok nagy mértékben hozzásegítették az embereket, hogy megismerjék egymás hivatalos, valódi nevét. A falu ragadványnevei — szemben a szabolcsi kis települések névanyagával — soha nem sértettek, bármikor használhatók voltak, hiszen a viselőjük a faluban elfoglalt társadalmi helyzetére, lakóhelyére vagy őseire utaltak. Ezért is voltak viszonylag hosszú életűek.

3. Számba vettük a faluban használt keresztneveket is. Nagyon megdöbbentett először az, hogy a község 550 lakosa 41 női néven és 29 férfinéven osztozott. A nevek eloszlása nagyon egyenetlen volt. A férfinevek közül első helyen a *Ferenc* név állt. Azzal a jelenséggel, hogy a *Ferenc* az első, semmiféle névgyakorisági listán nem találkoztam. Igaz, a második helyen álló *István* alig maradt el mögötte. Sem akkor, sem később nem tudtam kideríteni e két név nagy népszerűségének az okát. Őket — meglehetősen lemaradva — követte a *János,* a *József,* a *Kálmán,* a *Gyula,* a *Sándor,* a *Géza,* a *Péter* és a *Mihály.* Egyéb férfinevek egyszer vagy kétszer fordulnak csak elő. Azok a mai névgyakorisági listákon vezető nevek, amilyen a *László,* a *Zoltán,* a *Zsolt,* a *Tamás* stb. szinte ismeretlenek voltak. A *László* nevet mindössze e sorok írója viselte ebben az időben.

Ha valakit emlegettek, a ragadványnevével együtt a legtöbbször a keresztnevét sem hagyták el. Sokszor a keresztnév becéző alakját használták. A sok és változatos becenév színesítette ezeket a neveket. A Ferencek kiskorukban *Feriké*-k vagy *Feri*-k voltak, később *Ferkó*-k, idősebb korukban *Franci*-k vagy éppen *Frankó*-k (nem régen zajlott le a spanyol polgárháború). Az Istvánok *Pistiké*-k, *Pityu*-k, *Pistá*-k, *Istók*-ok vagy *Csicsó*-k voltak. Őrimagyarósdon a *Csicsó* becenévnek igen kedves csengése volt, hiszen minden öreg István megszólítása *Csicsó bácsi* volt. Több helyen az országban a fiatalabb Istvánokat is becézték e névvel, de ennek kissé gunyoros hangulata volt már. A többi férfinév becézésében nemigen tértek el az országosan megszokott változatoktól. A gyerekek nyelve azonban jóval gazdagabb az egyes nevek becéző változatainak a használatában. A sok változat az iskolában keletkezett.

A nőnevek közül a faluban a 40-es évek elején a *Mária,* az *Erzsébet,* a *Julianna* nevet viselték a legtöbben, de nem olyan mértékű az elsőbbségük, mint a férfiaknál a *Ferenc*-nek és az *István*-nak. Sok volt az *Anna,* a *Borbála,* az *Elvíra,* az *Irén,* az *Emma,* a *Franciska,* a *Gizella,* az *Ilona,* az *Irma,* a *Margit,* az *Olga,* a *Rozália* és a *Teréz* nevű lány, asszony. A becenevekben itt igen nagy volt a változatosság, s szinte minden változat élt is, és színesítette a névhasználatot ott-

hon, az iskolában, a társaságban. A Máriák többnyire *Mari*-k, *Mári*-k, *Maris*-ok, *Mariská*-k, *Marcsi*-k vagy *Marcsá*-k voltak, az Erzsébetek *Erzsi*-k, *Erzsók*-ok, *Bözsi*-k, *Böské*-k. *Rozi, Rozika, Rozál, Reza* volt a Rozáliák beceneve, minden Karolina *Lina* volt. A *Reza* névvel becézték a Rozálián kívül a Terézt és az Erzsébetet is. Feltűnő azonban az, hogy milyen sok névnek nem volt becéző változata. A férfinevek közül csak néhánynak *(Ernő, Kálmán)*, a női nevek között azonban elég nagy ezeknek a száma: *Aranka, Elza, Elvíra, Irén, Irma, Lenke, Matild, Vilma.* Az *Éva* név annyira szokatlan volt, hogy amikor egy Éva nevű asszony került a faluba, a gyerekek a nevével csúfolták. A csúfolódás okához valószínűleg hozzájárult a vezetékneve is *(Piros Éva)*. Sok névről akkor azt hittük, hogy faluias, paraszti jellegű név, holott a városokban már polgári névnek számított *(Irén, Szidónia, Vilma, Irma, Zsófia)*. Azt is érdemes megjegyezni, hogy voltak olyan becenevek, amelyekkel állatokat neveztek meg, ezért alapnevüket nemigen adták keresztnévként gyermekeiknek (*Bandi, Gyuri, Mici, Kati, Micus, Lidus* stb.).

4. Az egyes településeken mások a névadási szokások, ebből kifolyólag különböznek a névadási rendszerek. Mások a ragadványnevek és használati szokásaik, az egyes nevek becéző változatai is sokban különböznek, de a legnagyobb a különbség a keresztnevek kiválasztásában. Nagy szerepe van ebben a szülők és nagyszülők nevének, általános műveltségének, esztétikai érzékének, a társadalmi réteghez való tartozásának, de leginkább az általános névdivatnak.

A falum neveinek 50 évvel ezelőtt így festett a rendszere. Az olvasó e dolgozatban számszerű adatot alig talál, ami a nevekről írt dolgozatoknak szinte nélkülözhetetlen része. De én nem akartam többet, csak bemutatni egy kis őrségi község 50 évvel ezelőtti névadási szokásait abból az időből megmaradt feljegyzéseim alapján.

BACHÁT LÁSZLÓ

„MAGYAR NYELVJÁRÁSOK"
A DEBRECENI EGYETEM
MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TANSZÉKÉNEK
ÉVKÖNYVE

XXXVIII, 35–40

DEBRECEN
2000.

A tulajdonnevek jelentéséről

A tulajdonnevek jelentésével kapcsolatban a szakirodalom általában megegyezik abban, hogy a tulajdonneveknek a köznevekhez viszonyítva sajátos jelentésszerkezete van, míg egyesek egyenesen úgy fogalmaznak, hogy a tulajdonnévnek nincs jelentése. Hogy melyik állítást fogadjuk el, az attól is függ, hogyan határozzuk meg a jelentés fogalmát. Ennek, mint minden alapfogalomnak a meghatározása nem könnyű, hiszen ez a nyelv és gondolkodás viszonyának a kulcsa. Éppen ezért a filozófia és a logika is foglalkozik vele. A modern nyelvtudomány történetében eleinte a saussure-i kétpólusú jelmodell alapján dolgoztak,[1] és jelentésnek a jelölő és a jelölt kölcsönös viszonyát nevezték. Mivel ekkor még azt az objektumot, amelyre a jel utal, nem építették bele a jelmodellbe, ez azzal járt, hogy a jelentést a fogalommal hozták kapcsolatba, míg a mai jelentéstanok éppen a jelentés és a fogalom különbségére hívják fel a figyelmet. A fogalom — mint a jelentéstartalom magja — olyan absztrakt kategória, melyet a tárgyak, jelenségek lényeges jegyeiből a tudatban hozunk létre mint gondolati tartalmat, míg a konkrét használatban a fogalom már aktualizáltan jelenik meg (nyelvtani, szóhasználati és szóhangulati tényezőktől meghatározottan). Ez a köznevek esetében valóban így működik (hogy tudniillik a konkrét valóságra utalás, a sok hasonló egyed közül a szóban forgó jeltárgyra vonatkozás másodlagosan, egy általános fogalomkategórián keresztül valósul meg), de a tulajdonneveknek nincs ilyen típusú jelentésük, hiszen nincs olyan elvont fogalom, ami helyett állnának. A tulajdonnév (ellentétben a köznevekkel) nem sok hasonló egyed közös tulajdonságait ragadja meg és fejezi ki, mint a köznév, hanem egyedít, egy bizonyos valaki vagy valami bővebb körülírása helyett áll. Annak az egy konkrét valakinek pedig nincs „fogalma", KRIPKE szemléletes példájával például nincs olyan, hogy nixonság.[2] Ő hívja fel a figyelmet arra, hogy ha valakit azonosítani akarunk, akkor tulajdonságokat tanulmányozhatunk, megfi-

[1] Ide tartozik Magyarországon pl. GOMBOCZ ZOLTÁN Jelentéstana is. Ő SAUSSURE nyomán két alapfogalmat használt: a jelölőt (a szó hangsora) és a jelöltet (képzettartam) mint a jel két aspektusát.

[2] KRIPKE, SAUL A., *Névadás és szükségszerűség*. Helikon, 1997/4.

gyelhetjük, hogy valakinek vörös, barna stb. haja van, de azt, hogy valami Nixon-e, azt nem.[3]

A tulajdonnevek a jelentés szempontjából sokáig sajátos helyzetben voltak: szinte kívül estek a jelentéstan körén. Ennek oka a köznevek és tulajdonnevek közti alapvető különbségben rejlik. A köznév sok hasonló egyed közös tulajdonságait ragadja meg és fejezi ki (az értelmező szótárban ezt próbálják rögzíteni, és a kisgyerek nyelvelsajátítása során is hasonló elvonatkoztató tevékenységet végez). A köznév mint a nyelv eleme önmagában sohasem a konkrét dolgot, viszonyt jelenti, hanem azoknak egész osztályát, így itt a dolgoknak, tárgyaknak, viszonyoknak közös fogalma alakul ki.

A tulajdonnevek ezzel szemben mintegy közvetlen kapcsolatban vannak a valósággal, jeltárgyukra közvetlenül utalnak, azonosítják azt. Ezt a különböző jelentésstruktúrát úgy is meg lehet ragadni, hogy a köznév összekapcsol, a tulajdonnév viszont elkülönít, identifikál, és mivel egy konkrét egyedre[4] vonatkozik: egyedít. Azonban az identifikálás nem valódi különbség, hiszen a köznév is egy egyedi közlésben (aktuális használatban) konkrétan megjelöl egy tárgyat, ami pontosan azonosítható lesz ezáltal. A valódi különbség az, hogy míg a köznév a beszédben szintaktikai eszközökkel egyedít, a tulajdonnevek lexikális úton (már önmagukban is).

A magyar nyelvtudományban az 50-es évekig ez a jelentésfelfogás volt érvényes. Ekkor vált elterjedtté az a mások által már korábban felvázolt jelmodell, ami a nyelvi jelet háromtényezős egységnek tekinti,[5] ti. az eddig vázolt két tényező (forma és fogalmi tartalom) mellé felveszi a konkrét utalt dolgot (denotátumot) is. Ha ezt az újabb típusú jelentésfelfogást tekintjük, akkor fel tudjuk oldani azt a korábbi ellentmondást, hogy a tulajdonnév nyelvi jel (a nyelvnek mint jelrendszernek a része), és még sincs jelentése. Ekkor ugyanis mondhatjuk, hogy a tulajdonnév jelöltje a denotátum,[6] csak az utalás nem közvetetten, hanem közvetlen módon történik. A logikában FREGE már 1892-ben *Jelentés és jelölet* c.

[3] FREGE úgy fogalmaz, hogy a fogalom predikatív; ezzel szemben egy tulajdonnevet nem lehet grammatikai predikátumként használni (tehát nem lehet valamiről azt állítani, hogy az Nagy Sándor vagy a Vénusz bolygó). Amikor azt állítom, hogy a Hajnalcsillag a Vénusz, akkor az azonossági állítás. Tehát amit a *Vénusz* szó jelöl, soha nem léphet fel fogalomként, csak tárgyként. Vö. GOTTLOB FREGE, Jelentés és jelölet. In: *Logika, szemantika, matematika.* Bp., 1980. 158.

[4] Később BALÁZS JÁNOS hívja fel a figyelmet arra, hogy a tulajdonnevekben az egyedítés mellett megvan az általánosítás mozzanata is: amellett, hogy valamely egyedre vonatkoznak, azt csoportba is sorolják (személy-, hely-, állatnevek). A köznév tehát a nyelvi közlésben mindig az általános felől utal vissza az egyedi felé, a tulajdonnév pedig éppen ellenkezőleg: az egyeditől kiindulva mutat az általános felé (vö. BALÁZS, A nevek általános nyelvészeti vonatkozásai: NytudÉrt. 70: 298).

[5] Ilyen hárompólusú jelmodellt alkalmaz MARTINKÓ ANDRÁS A tulajdonnév jelentéstanához című tanulmányában: *Pais-Eml.* 189–95.

[6] Az említett problémára BALÁZS JÁNOS is hasonló megoldást talál: ő úgy fogalmaz, hogy a tulajdonnevek jelentését jelölési értékük meghatározásával állapíthatjuk meg (vö. BALÁZS i. h.).

munkájában szükségesnek látta a kétféle jelentésfogalom elkülönítését (a németben a két szó megfelelői, a *Sinn* és a *Bedeutung* rokonértelműek).[7]

A köznevek oldaláról nézve azért volt ez a megkülönböztetés jelentős, mert nem az a fontos, hogy önmagukban mit jelenthetnek a szavak, hanem az, hogy mit értenek rajtuk a beszédben vagy az írott szövegben. Így a szónak van egy statikus szótári értelme (Sinn), míg a szövegbe kerülve ugyanaz a szó konkrét jelentést kap (Bedeutung).

Tulajdonnevek esetében kicsit más a helyzet. Itt a *Sinn* és a *Bedeutung* elkülönítése az azonossági állítások kapcsán vált szükségessé. Az azonosságot felfoghatjuk tárgyak és tárgyak nevei közti relációként is. Ha az első megközelítést fogadjuk el, az azonosság csupán egy dolognak önmagához való viszonyát fejezné ki. Ha viszont a második nézetet fogadjuk el, a=b azt fogja kifejezni, hogy a és b név vagy jel ugyanazt jelöli. Jelöletük tehát megegyezik, eltérés csak a megjelölt tárgy megadási módjában van.[8] FREGE klasszikus példája szerint az *Alkonycsillag* és a *Hajnalcsillag* jelölete azonos, az utalás, a megnevezés módja azonban nem. Ugyanez a helyzet a *Nagy Sándor nevelője* és *Platón tanítványa* leírások esetében is: mindkettőnek a jelölete Arisztotelész.

Itt szükséges egy kis kitérőt tenni, mert a logika a nyelvészettől valamelyest eltérően használja a *tulajdonnév* szót. A logikában tulajdonnévnek (vagy individuumnévnek) neveznek minden olyan jelölést, amelynek jelölete egy meghatározott tárgy (nem pedig fogalom vagy reláció). Fontos, hogy az egyedi tárgy megjelölése több szóval is történhet, a lényeg, hogy egyértelműen utaljanak (ezeket nevezik határozott leírásoknak).

A logikában sor került a tulajdonnevek és a leírások viszonyának tisztázására is. Hosszú ideig leírás rövidítésének tekintették ugyanis a tulajdonneveket.[9] FREGE például úgy vélte, hogy a közönséges értelemben vett tulajdonneveknek is van jelentésük, noha ez ingadozó lehet. Az előzőekben már említett példa szerint az Arisztotelész tulajdonnév jelentéséhez van, aki a *Platón tanítványa* és van, aki a *Nagy Sándor nevelője* leírást társítaná (eszerint az *Arisztotelész* ezeknek megfelelő rövidítés lenne). Erre KRIPKE úgy érvelt, hogy lehet, hogy ezek valóban egyenértékűek, de az argumentációban mégsem használhatjuk a valódi tulajdonnevet úgy, mint a leírás rövidítését, hiszen nem biztos, hogy mindenki ugyanannak a leírásnak a rövidítéseként értené. (Továbbá, ha az *Arisztotelész Nagy Sándor nevelője* mondatban az *Arisztotelész* név a *Nagy Sándor nevelője* leírás rövidítése, akkor ez a mondat nem közöl információt, holott a köznapi beszédben teljesen elfogadhatók és relevánsak az ilyen mondatok.)

[7] FREGÉnek ezzel a művével jelenik meg a kétkomponensű szemantika.

[8] A kétkomponensű szemantika választja szét következetesen ezt a két szemantikai értéket: az „amit kifejez" (denotátum) és az „ahogy kifejez" (általában ezt nevezik jelentésnek).

[9] Az egyik megközelítés szerint sokszor úgy is keletkeztek.

A fregei elképzelés továbbfejlesztéseként született a tulajdonságnyaláb-elmélet, ami azt tartalmazza, hogy a tulajdonnév nem egy, hanem több leírás rövidítése: egy egész tulajdonságcsaládé. Más szóval vannak az adott tulajdonnévvel való megnevezés lehetőségének olyan szükséges és elégséges feltételei, amelyek felhasználásával leírásokat készíthetünk a tulajdonnevek helyettesítésére. Láttuk ugyanis, hogy nehéz lenne konszenzusra jutni: hogyha a tulajdonnév egy leírás rövidítése, akkor melyiké. Így nem tudnánk megadni egy-egy mondat jelentését, amiben az adott tulajdonnév előfordul. Megoldásként kézenfekvően kínálkozott, hogy a tulajdonnevet ne kizárólag mint egy leírás rövidítését értelmezzük. A probléma viszont az, hogy a tulajdonságnyaláb-elméletet sem lehet működőképessé tenni egy-egy jelentésmeghatározásban. Nem megfogható ugyanis, hogy mi tartozik hozzá a nyalábhoz: nem tehető explicitté. Valószínűleg mindenki másképp állítaná össze, így a végeredmény rendkívül szubjektív lenne. Ha pedig ezeket a szubjektív véleményeket összegeznénk, mintegy absztrahálnánk, a tulajdonságnyalábban egymásnak ellentmondó vélemények is szerepelhetnének.

Ilyen előzmények után született meg a modern logikában az az álláspont, hogy azoknak a kifejezéseknek, amelyek valódi tulajdonnevek — azaz legtöbbször a konvenció szerint jelölnek egy individuális dolgot, anélkül, hogy meghatározást adnának rá — logikai szempontból nincs jelentésük. Ennek az elméletnek a megalkotója, KRIPKE vezette be a tulajdonnévre a „merev jelölő" fogalmat, ami éppen a leírásoktól való megkülönböztetést szolgálta, és annak a sajátos jelentésszerkezetnek a bemutatását, amivel a tulajdonnevek rendelkeznek a köznevekhez képest. Az, hogy a tulajdonnevek merev jelölők (rigid designator), azt jelenti, hogy a tulajdonneveknek nincs olyan jelentése, amit az argumentáció során figyelembe kellene venni. Más megfogalmazásban a tulajdonnevek nem a jelentésük által jelölnek, még ha alapszavuknak van is jelentése (például etimológiai jelentése), nem ez határozza meg, hogy a tulajdonnév kire vagy mire vonatkozik. Ezzel szemben a leírások olyan nevek, amik a jelentésük alapján jelölnek: jelentésük meghatározza, hogy mire vonatkozhatnak.

A tulajdonnevek esetében továbbá elvárható, hogy denotátuma ne változzon meg egy adott argumentáción belül (ettől merev jelölők).[10] A nem merev jelölők (tehát a leírások) esetén, amelyek a jelentésük által jelölnek, a jelölt objektum cserélődhet. A *Franciaország királya* leírás például az időpillanattól függően különböző személyekre vonatkozhat. Ezt a tulajdonnevek esetében nem engedhetjük meg.

A logika szilárd, határozott álláspontját a nyelvészek közül azoké közelíti meg, akik vagy úgy fogalmaznak, hogy a tulajdonneveknek nincs jelentésük,

[10] KRIPKE egyenesen úgy fogalmaz, hogy a tulajdonnév denotátuma minden lehetséges világban azonos kell, hogy legyen: i. h. 416.

vagy pedig úgy, hogy a tulajdonnév jelentése azonos a denotátumával. Mindkét megfogalmazás valójában azt a sajátos jelentésszerkezetet ragadja meg, hogy a tulajdonnév jelöltje egyedi dolog, tehát köztük az utalás lehet közvetlen (nincs szükség egy elvont fogalmi jelentésre, leírásra, mint a köznevek esetében, ti. amely leírásnak történő megfelelés alapján lehet az adott dolgot a megfelelő szóval megnevezni).

A tulajdonnév egyedi jelentése ellen fel szokták hozni, hogy például *Kovács János*-nak egyszerre több embert is hívhatnak, tehát a tulajdonnév denotátuma nem egyedi. Ilyen esetekben a logika által megfogalmazott kikötést elfogadhatjuk: a tulajdonnév funkcionálását nem zavarja ez, ha az adott argumentáción belül nem változik a jelölt, más szóval ha a szövegkörnyezetből mindig egyértelműen kiderül, hogy kire gondolunk.

Ma a nyelvészetben szokás a jelentés fajtákra történő felosztása. J. SOLTÉSZ KATALIN a tulajdonnév jelentéséről szólva vizsgálta a denotatív jelentést, a konnotációt, az etimológiai jelentést, az információtartalmat és az önkényesség–motiváltság szerepét.[11]

Összefoglalóan J. SOLTÉSZ KATALIN azt állapítja meg, hogy a tulajdonnév jelentése azonos a denotációjával, más alkalommal pedig úgy fogalmaz, hogy „a szavak információtartalma nem azonos a jelentéssel", illetve „a konnotáció, a név asszociatív értéke ... nem azonos a jelentéssel". További utalásokból viszont úgy tűnik, hogy a MMNyR. jelentéstani fejezete szerzőjének — TEMESI MIHÁLYnak — a véleményéhez közelít (eszerint a tulajdonnévnek is van jelentéstartalmat felidéző ereje, más szóval fogalmi jelentése, csak ez persze egyedi, individuális fogalom).[12] Erre utal J. SOLTÉSZ KATALINnak az a megállapítása is, hogy ha megismerünk valakit, egyúttal fogalmat alkotunk róla, amelyhez a név kapcsolódik, s így ismertük meg az illető nevének a jelentését.

Ezt még lehetne úgy értelmezni, mint MARTINKÓ ANDRÁSnál látható, hogy ti. a tulajdonnév jelentése egybeesik a „jelölt dolog tudati képével", másfelől TEMESI MIHÁLY is utal rá, hogy a tulajdonnévnél annyira erős a denotátumra utalás, hogy az ő egyéni fogalmára való vonatkozása alig észrevehető. Az olyan megállapítások viszont, mely szerint az *Arisztotelész* névhez kapcsolódó már idézett leírások nem mások, mint „a komplex jelentéstartalom egyik vagy másik mozzanatának előtérbe kerülése", máshol pedig: bár „a név asszociatív értéke nem azonos a jelentéssel, az asszociációk legalább egy része — azok, amelyek a névviselő objektív tulajdonságaihoz fűződnek — nem választhatók el tőle", arra utalnak, hogy ő a névviselő tulajdonságait összekeveri a jelentéssel. Semmiképp nem tartozhatnak viszont ezek a tulajdonnév jelentéséhez, hiszen Arisztotelészt két vagy tíz éves korában is jelölte a neve, és nem ezeken a jelentésmozzanato-

[11] J. SOLTÉSZ KATALIN, *A tulajdonnév funkciója és jelentése.* Bp., 1979. 22–33.

[12] Vö. MMNyR. I, 173.

kon keresztül. J. SOLTÉSZ KATALIN indoklása, amely úgy hangzik, hogy ha a *Maecenas* név jelentéséhez nem tartozna hozzá az, hogy „az írók, művészek pártfogója", akkor nem alakulhatott volna ki a *mecénás* köznév, szintén nem fogadható el az előző érvelés alapján. Az 'írók, művészek pártfogója' csak egy, a *Maecenas* névhez kapcsolódó képzet, és ez jelenik meg egy közszó jelentéseként metaforikus átvitellel. Ezt az álláspontot támogatja SEBESTYÉN ÁRPÁD megfogalmazása is: „A köznévvé váló tulajdonnév jelentésnyerésekor bizonyára a tulajdonnév viselőjének egyedi attribútumaiból jegecesedik ki a köznévi értelem."[13] Ő tehát a tulajdonnevek köznevesülése kapcsán jelentésnyerésről beszél: olyan jelentés kialakulásáról, ami a tulajdonnév esetében még nem volt meg.

Az előbb vázolt ellentmondás már csak azért sem érthető, mert J. SOLTÉSZ KATALIN maga is több helyen megemlíti, hogy a tulajdonnév jelentése objektív, de az általa felidézett képzetek, a hozzá fűződő asszociációk különbözők, szubjektívek (sőt, ha igaz, hogy az egy-egy emberről a tudatunkban alkotott fogalom az adott személy nevének a jelentése, akkor biztosan állíthatjuk, hogy ezek a tudati képek egytől egyig különbözőek). Így inkább annak az álláspontnak az elfogadása látszik célszerűnek, ami szerint a tulajdonnevek merev jelölők, más szóval címkék, amelyeket egyedek azonosítására használunk. Így a tulajdonnév jelentése az az egyed, amelyre a tulajdonnév vonatkozik.[14]

BÉNYEI ÁGNES

[13] SEBESTYÉN ÁRPÁD, A tulajdonnevek jelentéstanához: NytudÉrt. 70: 302.

[14] L. legújabban KIEFER FERENC, *Jelentéselmélet.* Bp., 2000. 140–1.

„MAGYAR NYELVJÁRÁSOK"
A DEBRECENI EGYETEM
MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TANSZÉKÉNEK
ÉVKÖNYVE

XXXVIII, 41–50

DEBRECEN
2000.

Szóhasználati párhuzamok Heltai Gáspár fabuláinak és a korabeli Kolozsvárnak beszélt nyelvéből

1. Az Erdélyi magyar szótörténeti tárban elénk táruló régi erdélyi beszélt nyelv lehetővé teszi, hogy konkrétabb módon közelítsük meg Heltai Gáspár írói nyelvének „csodáját", azt, hogy tanulással elsajátított magyar nyelvismerete színesebb, elevenebb, hatásosabb magyar anyanyelvű kortársaiénál (TRÓCSÁNYI 1915: 15), s így őt tarthatjuk a magyar „világi elbeszélő prózastílus első kiváló képviselőjének" (SZABÓ 1970: 60). Heltai irodalomtörténeti és stíluselemzői egyaránt kiemelik stílusának élőbeszéd jellegét, a mindennapi beszédet tükröző voltát (SZABÓ i. h.), „igaz népies ötleteit a kifejezésmódban", „paraszt-tréfára való hajlamát" (HORVÁTH 1952: 9), az élőszó, a közvetlen beszéd erejével ható elevenségét és érzékletességét (SZÉKELY 1957: 62–3), sőt helyenként zabolátlan szitkozódásokban, szenvedélyes kitörésekben megnyilvánuló nyelvi erejét (BALÁZS 1993: 178–80). „Heltai... az élőbeszéd frissességével és elevenségével, de fegyelmezetten, »formásan« fejezi ki magát. Született elbeszélő tehetség, tudatos művész, de nem a »míves gond« megszállottja... Szerintem Heltai volt századának egyetlen vérbeli és legnagyobb magyar elbeszélője és prózaírója" — írja VARJAS BÉLA (1982: 228).

Stílusának nyelvi forrásairól a nézetek már nem ilyen egyöntetűek. Nyilvánvaló, hogy Heltai írói nyelvének legfőbb ihletője és táplálója az élő, beszélt, népi nyelvhasználat, de hogy az erdélyi népnyelv melyik változata volt ez, arra nézve megoszlanak a vélemények. Még a múlt századból IMRE LAJOStól (1885) indult az a vélekedés, hogy Heltai ízes, népi fordulatokban, képekben és tréfásgúnyos csattanókban gazdag írói nyelvének, mely az erkölcsi tanulságokat és ítéleteket is legszívesebben a népi bölcselkedés nyelvén: szólásokba, közmondásokba sűrítve szólaltatja meg, székely tájnyelvi háttere van (IMRE i. m. 21–42). A fabulák nyelvéből vett gazdag példaanyagon mutatja be stílusának népies sajátságait, főként a szóhasználat és a szólások köréből (hasonló dokumentáltsággal a későbbiekben sem találkozunk). Az egyik alcím: „Székely szók Heltai nyelvében" húsz szót nyilvánít székely tájszónak hivatkozva vagy a MTsz.-ra vagy KRIZA és a Nyr. közleményeire (i. m. 23–6). De az indulatszókról, a népies és „tréfás szólások"-ról szóló alfejezetekben is találunk néhány utalást a székelyek beszédmódjával való egyezésre, bár ezekkel kapcsolatban már egy széle-

sebb körű népiességre gondol (i. m. 41). Heltai nyelvének hangtani sajátságaiban viszont felismeri a „kolozsvári és Kolozsvár-vidéki kiejtésmódokat", és azt is, hogy Heltai „hosszasan lakván Kolozsvárt, ezt nagyon könnyen elsajátíthatta". Az ellentmondást azzal véli áthidalhatónak, hogy „E tájszólásról általában azt tartják, hogy székely eredetű" (Heltai *ö*-zését viszont közvetlenül az udvarhelyszéki *ö*-zéssel hozta kapcsolatba, *a*-zását pedig idegen eredetűnek vélte: i. m. 22.)[1]

IMRE LAJOS megállapításainak székely vonatkozásai a kutatók következő nemzedékeiben is még visszhangoznak olykor kimondatlanul, máskor hangsúlyozottan. TRÓCSÁNYI ZOLTÁN ugyan nem nevezi meg Heltai nyelvi forrásaként a székelységet, de amikor azt írja a Háló bevezető tanulmányában, hogy e mű „elejétől végig Heltai Gáspár színes, ötletes, üde és könnyed nyelvén: a magyar népmesék nyelvén van írva" (i. m. 15), feltehetőleg ő is a múlt századtól már ismertté vált székely népmesékre gondol. HORVÁTH JÁNOSnál ezt olvashatjuk: „Nem könyvből tanulta a nyelvet, hanem magyar emberek élő beszédéből... Szókincse meglepően gazdag. Az irodalmin kívül fő forrása az erdélyi nép nyelve volt, s több oly szót használ, mely ma is csak a székelyek közt forog" (i. m. 10). SZABÉDI LÁSZLÓ (1956) egy közös „nyelvhibából" kiindulva egyenesen MIKES KELEMEN háromszéki nyelvjárásával véli azonosnak Heltai magyar nyelvtudásának forrását.[2] Bizonyára ennek ad hitelt SZÉKELY ERZSÉBET (1957) következő megállapítása: „sok olyan mondatszerkesztési sajátossága, amelyek első pillanatban a köznyelvtől eltérőnek és magyartalannak tetszenek, azt bizonyítják, hogy Heltai székely nyelvjárást követ" (67). A továbbiakban IMRE LAJOS megállapításai térnek vissza nála: „sok székely nyelvjárási szót használ, melyek jó része ma már csak Heltai műveiből ismeretes (pl. *perentel, berbettél, bizel, derecköl, koszogós, asztalbúza, turbukol, pampolódik, szattin*) ...". „Székelyes mondatszerkesztéssel is találkozunk nála" (i. m. 61). Heltai nyelvének hangtani sajátosságairól szólva azonban már sokkal óvatosabban fogalmaz SZÉKELY ERZSÉBET is: „Hangtani tekintetben is az erdélyi ejtést követi" (i. h.). Ez az erdélyi ejtés azonban —mint azóta bebizonyosodott — nem a székely, hanem a mezőségi nyelvjárás sajátságait tükrözi. Valóban meglepő, hogy — bár

[1] Az IMRE LAJOS véleményében keveredő valós és vélt vagy éppen téves megállapítások részben azzal is magyarázhatók, hogy a múlt század végén az erdélyi nyelvjárásokról — múltbeli állapotukról meg különösképpen — viszonylag még kevés ismeretanyag volt. De a legtöbbet épp a székelyekéről tudták, ennek nyelvi kifejezőereje ugyanis már ekkor jóval ismertebb volt más erdélyi nyelvjárásokénál. Nézetem szerint ez is magyarázza a kapcsolatteremtést Heltai erőteljes nyelvi népiessége és a székelyek beszédmódja között. Csak jóval később, történeti vonatkozásban meg csak a SzT. megjelenésétől vált nyilvánvalóvá, hogy az élő, a mindennapi beszélt nyelv ereje, érzékletessége és hatásossága nemcsak a székelyekre volt jellemző.

[2] Vélekedésének kiindulópontját: a határozott és általános ragozás szabályai elleni hasonló „vétségeket" a nyelvészeti kutatások más megvilágításába helyezték. L. VELCSOV MÁRTONNÉ 1978–79; TNyt. II/1: 232; B. GERGELY 1997: 69–71.

már IMRE célzott rá — Heltai nyelvének elemzői ezt figyelmen kívül hagyták, noha rendkívül feltűnőek Heltai nyelvében (például *folden, ordegnec, gyomol lchet, cháchagot, fondarlo, martzana, kullag*). MOLNÁR JÓZSEF, aki a legrészletesebben foglalkozott Heltai meg a Heltai nyomda hangjelölésével és Heltai műveinek hangállapotával (1963: 104–26), módszeres hangtani elemzéseinek eredményeit így foglalja össze: „Feleslegesek azok az aggodalmak, hogy szász származása miatt csak később tanult meg magyarul (felnőtt korban), és így több vidék nyelvjárását tanulhatta meg. A művek vizsgálata alapján kiderül, hogy Heltai nyelvében a mezőségi nyelvjárásterületre jellemző sajátságok találhatók" (i. m. 118).

Továbbá az sem tekinthető kérdésesnek, hol sajátíthatta el épp e nyelvjárás ismeretét, vagy tágabb értelemben véve, melyik volt az a szűkebb közösség, amelynek nyelvhasználati mintáit Heltai magába szívta és írói stílusában is alkalmazta. Heltai életútjának ismeretéből a válasz önként adódik: a mezőségi nyelvjárásterülettől majdnem körülölelt Kolozsvár XVI. századbeli polgárosuló társadalmi közössége az, amelyben Heltai Gáspár életének leghosszabb és legjelentősebb idejét töltötte, amelyhez protestáns prédikátorként, nyomdatulajdonosként, üzleti vállalkozóként ezer szállal kötődött, amelynek lakosaira, műveinek olvasóiként (és vásárlóiként is) elsősorban számíthatott, és akiknek erkölcstanító és szórakoztató szépprózai műveit közvetlenül szánta.

Kolozsvár ezidőben nőtte ki magát Erdély első városává, melynek kézműiparosai és kereskedői a város pezsgő gazdasági-üzleti életével ekkor szerzik meg neki a „kincses" jelzőt. Köreikben a polgári életvitel és szemléletmód, a szabadabb és kritikusabb gondolkodás — vallási tekintetben is — gyorsan fejlődik, s e fontos húzóerők mellé csatlakozik kultúrcentrum szerepének megerősödése is, hisz tudvalevő, hogy az ország három részre szakadásával a magyar művelődés központjai keletebbre (Kassa–Kolozsvár vonal) helyeződtek át. Ez a szociokulturális légkör hatja át Heltai rendkívül sokoldalú tevékenységének minden részletét, s — mint azt az irodalomtörténet hangsúlyozza — írói eszmevilágát is. „Heltai ... mindent és mindenkor a városi polgár szemével látott és ítélt meg"; „Számára minden irodalmi forrás csak tégla, építőelem, amelyből a saját protestáns-polgári nézetei szerint szerkeszti meg, építi fel a maga legtöbbször újarcú művét... egy-egy szó, név vagy kifejezés megváltoztatásával olyan légkört teremt... amellyel azt egy csapásra a saját korához, olvasói ízléséhez és szemléletéhez tudja idomítani... mégpedig a városi (úgy is mondhatnám: kolozsvári) polgárság világához, életszemléletéhez és társadalmi körülményeihez kívánta közelhozni" (VARJAS i. m. 227).

A fentebbiek értelmében egészen természetesnek találhatjuk, hogy Heltai írói nyelve is ugyanebben a közegben teljesedett ki, és mindenekelőtt ebből táplálkozott, függetlenül attól, hogy hol (Heltauban vagy Nagyszebenben) született és hallott először magyar szót. (Az e körüli vitára, nézetekre itt nem térhetek ki.)

Ezt azonban — hangállapotának a mezőségi nyelvjárásával való egybevetésén kívül — nyelvi érvekkel nem lehetett bizonyítani mindaddig, míg Kolozsvár egykori beszélt nyelvéről nem voltak kellő ismereteink.

2. A beszélt nyelv történetére vonatkozólag igen becses anyagot kínálnak az erdélyi városok XVI–XVII. századi iratanyagában fennmaradt magyar nyelvű tanácsi és törvénykezési jegyzőkönyvek, különösen pedig az utóbbiakban rögzített tanúvallomások. Minthogy a korabeli bíráskodásban ezek elsőrendű szerepet játszottak, a szóban elhangzó tanúvallomásokat igen pontosan, szóról szóra követve foglalták írásba. Az Erdélyi magyar szótörténeti tár (a továbbiakban SzT.) bőven merít ebből a forrásanyagból, mégpedig legtöbbet éppen Kolozsvár XVI. századi törvénykezési és tanácsi jegyzőkönyveiből. Felfedezhető-e bennük az a nyelvi háttér, amelyet Heltainál fentebb feltételeztünk?

Ez alkalommal a szóhasználat körében keresünk és idézünk párhuzamokat Heltai fabuláiból és a korabeli kolozsvári nyelvből, hátha közelebb jutunk egy újabb lépéssel Heltai nyelvhasználatának forrásához.

Heltai fabuláiból kicéduláztam a regionális jellegűnek látszó szavakat és szókapcsolatokat (a szólásokat és a közmondásokat azonban nem, mert ezzel egy tanítványom foglalkozik). Teljességre azonban távolról sem törekedtem. Ezt a szóanyagot összevetettem a SzT. megfelelő szócikkeivel és elkülönítettem azt a részét, amelynek volt kolozsvári megfelelője. Ezután a NySz.-ral való egybevetés következett, ebből derült ki, volt-e valóban regionális jellege a kérdéses szónak, szókapcsolatnak. Természetesen tisztában vagyok e módszer korlátaival, leginkább azzal, hogy ami egy nyelvtörténeti szótárban nincs meg, az az egykori nyelvben még meglehetett. A vizsgált anyagot nem tudom teljességében bemutatni, egy-egy szópárhuzamra egy-két adatot idézek, a további adatokra csak utalok.[3]

Először azokat a szópárhuzamokat mutatom be, amelyek nagy valószínűséggel regionálisaknak látszanak, mivel a NySz. adatai csak Heltaitól vagy szűk körből, főleg az erdélyi íróktól valók.

apródesztendő Heltai: „Azért senki mesteré ne tege magát, minek előtte ki nem szolgálta az *apród esztendőt*" (61). — SzT. *apródesztendő* inasév 1573: „Valazto Eothuos gergel valassa … Eottwos Lorinch …Engomet megh Chala az En *Aprod Eztendewmbe* ez (!) Nylwan twdom" [Kv; TJk III/3. 255]. 1583/XVII. sz. eleje: „valamely Jambor giermeke mi keózinkbe akar az Meszarlasnak megh tanulasanak okaert be allani tehat harom forint le teuen alhason be Az *aprod eztendeót* harom eztendeigh visellie" [Kv; MészCLev.]. 1589/XVII. sz. eleje:

[3] A Heltaitól származó szövegrészleteket a fabulák eredeti 1566-os kolozsvári kiadásából betűhűen idézem. A nyomdai könnyebbség kedvéért azonban átírtam a, *ſ*, *ſ́* és *ſ* betűt *zs*-re, *sz*-re és *s*-re. A Heltai idézet után a fabula száma áll zárójelben. A SzT-ban a kiemelt szó címszóként szerepel. A szótári forrásrövidítésekre nézve l. SzT. V. kötetében a források jegyzékét.

„Az Jnas eot esztendeot teolczion az farago mesternel *aprod Esztendeowl*" [Kv; KvLt Céhir. II KőmCArt. 4]. 1593: „Georgi Rejmer Coloswari…vallia: Én nallam teolteotte ki Albert Marton az *aprod eztendeot*" [Kv; TJk V/1. 421]. Ugyanebben a címszóban l. még további adatokat.

csűrbálvány Heltai: „illessed …A czűrben a *czűrbáluányokat*" (73). — SzT. *bálványfa* kapufélfa, kapubálvány. 1595: „5 Juny hogy az scolaban a kaput meg chinaltattúk… az Regi *balvanyfak*nak az teorsekit ki assattuk, es az wj *balwanfak*nak helit nagioban chinaltattuk Attúnk egi Embernek /10" [Kv; Szám. XIII /6. 38].

ebaggné ~ ebaggnő Heltai: „Felele a farkas: Egy *ebagne* miat czak nem el vesszek…így iártam a vizsla *ebagné* miat" (87). „Ki tudgya miért busúlt meg ez *ebagné* (99). — SzT. *ebaggnő* becsm, tréf kb. kutya vénasszony. 1573: „hallotta agoston Mongia volt Mennye azzonember hayat hantak ely It valaky tala(m) Tar *ebagneo* vagion It az vczaban" [Kv; TJk III/3. 87]. 1585: „Torday Was Georgy hwti vtan vallia, hallam hogy Tapazto Istua(n) Trefakepen igy zola Az azzon Nepeknek Hallatok Bestie Curwafi *ebagneok* Aggyatok penzt hozassunk bort Ne igiunk chak orcza pohart" [Kv; TJk IV/1. 537].

egybecimborálkodik Heltai: „Ez kedig kőnnyen leszen, ha a mi hivatallyunkban alhattattossok leszűnk, es nem minden rendbeli embereckel *egybe cimborálkodunk*" (54). — SzT. *egybecimborál* összetársít 1625: „Attunk niolczj Lovatt, vgj mint Bakator Janos, es Szasz Simon Lowaitt *Egib(en) cimboralvan* Karoligh" [Kv; Szám. 16/XXXIV. 211].

egybetársalkodik Heltai: „Egy őker, egy Ketske, és egy Juh *egybe társolkodának* egy oroszlánnal". „Kiki mind meg lássa, kivel *társalkodic egybe*" (6, l. még 53, 90). — SzT. *egybetársalkodik* összecimborál vkivel 1570: „Zekel Barlabas…vallya hogy…Eo azkor varos zolgaya volt Es Thwgia hogy Zekely peter Zabo vinchewel *egybe Tharsolkodot volt*, es zekel peter Bwzat Zabot Zalonnat egiebetis az myt hozot Mindent Zabo vinche hazahoz Thakart" [Kv; TJk III/2. 13–4b].

hoppan Heltai: „Midon a tőke az egből alá esnék à tóba, nagyon *hoppana* à vízbe" (18). — SzT. *huppanás* suppanás 1583: „Leorinch, Peter kowach Zolgaia vallia, Zememmel latam hogy Gal kowach hozza chapa Mihalj kowachhoz ket kezbeol, halla(m) Az *hoppanast* de Nem lathata(m) Io zerewel ha az feoldeon eseke vagy az Mihal kowach karyan" [Kv; TJk IV/1. 132]. A *hupogas, hopogás* címszó alatt szintén több kolozsvári adat van a nyíltabb *hopogás* alakváltozatra.

innég, onnég Heltai: „sies, ides annyánk, vidgy minket *innég* máshoua… Es fel véué fiait, és él viue *onnég* más hellyre" (100, l. még 98, 99). — SzT. *inneg* I. hsz innen: 1589: „veottem egez Boryút ketot *Inneg* hazol Zaraz Lemonyat Naranchyot" [Kv; Szám. 4/VI. 17 Stenzely András sp kezével]. 1597: „Zambo Gergeli vitte…az bolond Azzont…Enieden *inneg* az holt Marosig" [Kv; i. h. 7/XII. 66 Filstich Lőrinc sp kezével]. *onnag, onnég* onnan (a megnevezett hely-

ről): 1584: „Nagy balint botta Janos zolgaya...ezt walla hogy en ream meg haragut wala dancy lörincz akara ream iöni de zabo gal nem bochyata vgy were az kannat az feyehoz es o maga elfúta *oneg*" [Kv; TJk IV/1. 200d]. 1586: „8 Martj Kepelies Janos viszj Bathorj Jstuan egi mas aproliekiat Negj louon egerbegig attam vala f 1/50. vgian *onneg* meg ket melj feodnire vitek toab...arrais meg kellet fizetne(m), atta(m) f. 1" [Kv; Szám. 3/XXIV. 48]. További adatok ugyanott.

kankó Heltai: „Eképpen iára à *kanko* kéncztartó barát és sok dúsok magyarországba" (12). A protestánsokat üldöző György barátra vonatkozó szövegrészletben Heltai a *kanko* jelzőt nagy valószínűséggel szitokszóként 'ghonorrea' jelentésben használta. (De a 'csuha, daróc' jelentésű *kankó* szó szerepeltetése sincs kizárva.) Az előbbinek ugyan nincs kolozsvári párhuzama a SzT.-ban, de hogy ismerhették, valószínűsíti az ugyanerre a betegségre vonatkozó *kankutya* e korabeli adata, melyet a SzT-ból idézünk: *kankutya* kankó, gonorrhea. 1583: „monda enneke(m) balas kowachne Iay Io Ilona mo(n)da(m) Az Agebnak hogy enneke(m) haggio(n) beket mert hize(m) *kankuchaia* (!) vagio(n) az Agebnak" [Kv; TJk IV/1. 155]. Tudvalevő, hogy a *kutya ~ eb* és kapcsolatai szitokszóként a régi nyelvben igen gyakoriak voltak.

apellációra visz és **kérdőre megy a dolog** Heltai: „Eszt e rettenetes v̊gyűnket *vedgyétek appellacióra,* és addig még *kęrdére megyen* à dolog, talám valami módot találhattoc a meg szabadulásu(n)knak" (99). — SzT. *apellációra visz* fellebbez 1652: „Nyelv-Bírság f. 12/50... Ha penig *appelatiora viszik.* Valahun decidaltatik ottis harmada az nyertes fele, két része a Teorvenyteveőke" [Kv; GyU 134]. *kérdőre megy* kb. bizonyításra kerül: 1738: „Hogy ha valamely Inas az kiis Gazdajat akarná Hamissan vadolni akár mely Szénu Dologban és meg nem tudná Bizonyitani akkor mikor az dolog *kérdőre menne* tehát az ollyan Inasnak Bűntetése Lészen 16 Lapát" [Kv; FésCJk 43 — Értsd: lapátütés]. E két jogi nyelvbeli szókapcsolatra csak későbbi időből való adatok idézhetők a SzT-ból, de maguknak e jogi műszavaknak XVI. századbeli használatát bőséges kolozsvári anyag bizonyítja (l. a SzT. *apelláció* és *kérdő* címszavát).

kétséges vkihez Heltai: „Az o̊cker meg hiué az oroszla(n) beszédét és *ketseges kezde tarsaihoz lenni...* De ha *kętségo̊ssek lesznek egymáshoz,* és kezdic egymást gyűlőlni: Ottan oda veszet minden dolgok" (92, l. még 99). — SzT. *kétséges vkihez* bizalmatlan vki iránt 1540: „az Balassy Sygmond zolgay, kyk akor Hwnyadon thwl Remethen az Wtat alyak es eryzyk wala, engemeth meg tartoztattak wala, merth *en hozzam kethsegesek walanak,* hogy nem the k: zolgaya wolnek" [Kv; LevT I. 9]. 1577: „arra is hatalmot attak eo kegmeknek hogy ha *kiheoz ketsegesek lennenek* hwttel is meg tudhassak teolle kit hol veot" [Kv; TanJk V/3. 145b].

meglátogat vkit vmivel Heltai: „E fabula inti azokat, kiket az Isten *meg látogatot* kůlemb kůlemb fele szép aiándékockal, hogy…"; „De mit tehetek róla, hollot à természet így, és ollya(n) *termettel látogatott meg*" (93). — SzT. *meglátogat* 2. megajándékoz vkit vmivel 1571: „Ha az vrak keozzwl valamely Seregel Jeowend Eo k. biro vram… Thyztesseges zallasal ayandekal *latogassa megh*" [Kv; TanJk V/3. 40a]. 1586: „Az Espotalt Amywel *megh latogattak* howa leót Az vam kenierek howa keoltenek [Kv; KvLt Vegyes III/21 az isp. m. számadási ut-ból]. 1597: „Berekzazy Lukach…wallia…Elek Janos…aztis mondotta hogi azutan kar wallasa vthan walamiwel Isten *megh latogatta*, ez mostani felesegewel epewlt" [Kv; TJk VI/1. 14].

(meg)dürücköl Heltai: „És minek vtána íol *meg deretzkőltéc* vólna, el vonnác ők̊et az Istálóba" (15, l. még 87). — SzT. *dürücköl* dögönyöz, meggyomroz 1718: „Kövendi György Úr Inassa Novák Martziis az Aszonyat az főldre le nyomta ott meg taszigalta *dŭrŭtzkŏlte* gyottsát le tepte az fejeröl rut szoknak nemivel rutul szidalmazta" [Kv; AsztCJk 104].

öregen Heltai: „A holló… hogy szép szavát meg ielentené à rokának, felfuuala à torkát, és kinyuta a nyakát, hogy vgyan *ő̊regen* szolhatna" (13). — SzT. *öregen* 1. ? egészben 1599: „10 Tikmoniat feóztek eoregen petreseljmet czinaltak rea d 4" [Kv; Szám. 8/XIII. 17 Szabó András sp kezével]. 2. darabosan, 1751: „Nohát jo *öregen* (!) mondom Ha magamat le is fingom[a] [Hétfalu Br, ÉM LI, 124 betl játék. –[a] E szó kihúzva és talán más kéz írásában utána írva a *birom* szót]. E kihalt határozószó három meglehetősen különböző szövegkörnyezetben tűnik fel, mégis talán közös szemantikai jegyként a 'teljesen, egészen' fűzi őket össze, mely nyilván az *öreg* szó régi 'nagy' jelentésével volt összefüggésben.

perentel ~ perentely: Heltai: „A bő̊lcz e fabuláual czípi à *perenteleket,* és amàz apró nyálas embereket, kic hannyác, vettik magokat… Effele *perentelec* ezzokaért az ő̊ nyálasságockal… à teuénec farka alá valóc" (57, l. még 76). — SzT. *perentely* szitk. 'csúszómászó, hernyó' 1584: „Zeoch Krestel vallia, filemmel hallottam Zabo Kata zayabol hogy ig fenyegete megh fazakas Boldisarnet, The kis *perentely* en myattam meg latod Azt hogy meg kel veszned" [Kv; TJk IV/1. 215].

poszogás Heltai: „Ha be iő̊ a házba morog veled. Ha ki megyen *posszoggással* vészen buczut tőled" (86). — SzT. *poszos* szellentős. 1586: „monda uizontagh Ianos…no te nagj Nieluw szimonbirone monda berek szaszi lukaczne kelle placz *poszos* lottio kuruanó" [Kv; TJk IV/1. 574b]. L. még *poszog*. Ezek az azonostövű, egymást feltételező származékszók bizonyára mind ismeretesek voltak a Heltai korabeli kolozsvári nyelvhasználatban.

A fentebb bemutatott szóanyagban vannak Heltai és a kolozsvári nyelv közötti lexéma egyezések *(ebagné, egybecimborálkodik, egybetársalkodik, megdürücköl, öregen, perentel, poszogás),* szókapcsolat egyezések *(apellációra visz,*

kérdőre megy, kétséges vkihez, meglátogat valamivel), jelentésbeli egyezések *(apródesztendő, bálvány, kankó)* és olyan alakváltozatok *(hoppan, innég, onnég),* amelyeket a NySz. máshonnan nem jelez. Úgy gondolom, ezek — és bizonyára még feltárható több hasonló — elsőrendű bizonyítékul szolgálhat arra nézve, hogy Heltai nyelvének fontos forrása volt a kolozsvári mindennapi szóhasználat.

3. E szűkebb körű szóanyagon kívül Heltai fabuláiból azonban egy sokkal nagyobbat is be lehetne mutatni olyan egykorú szavakból, amelyeknek nem volt regionális jellegük — a NySz. sokfelől jelzi használatukat —, de a SzT. tanúsága szerint a XVI. századi Kolozsvárról is kimutathatók. Természetesen ezek esetében is feltételezhető mint legvalószínűbb forrás az egykorú kolozsvári nyelv. Ezeknek az adatoknak az idézésétől azonban el kell tekintenünk, mindösszesze egy részük felsorolására szorítkozhatom feltüntetve előfordulásukat a fabulákban, illetve a SzT.-ban.[4]

Ageb szitk 'vén, kutya' előbeszéd, 38, 61, 63, 86 stb. — SzT. I; *be/kihág* 'be/kimászik' 89, 93 SzT. I, VI; *be/kiszökell* 'be/kiugrik' 3, 97. — SzT. I, VI; *elpironkodik* 'szégyenkezve elkotródik' 9. — SzT. II; *egybebékéltet* 97. — SzT. II; *egyült* 'meglehet, hátha' 62. — SzT. II; *farmetring* 'farhám' 57. — SzT. III, farmatring; *fedél* 'női fejrevaló' 99. — SzT. III, fedél 3; *fogadását megállja* 88. — SzT. VIII, megáll 30; *gonoszné* 'boszorkány' 99. — SzT. IV, gonosz 1. szk gonosz nő; *ismég* 99, 100. — SzT. V, ismét Ha.; *ház héja* 84. — SzT. IV; *kárba ejt* 9. — SzT. VI, kár I. szk; *semmi nem kel vmiben* 'semmi sem történik' 9. — SzT. VI, kel Szk; *lassan* 'csendesen' 97. — SzT. VII, lassan 3; *megbeszél* 'elbeszél' 97. — SzT. VIII; *megbúsul* 'megbántódik, megharagszik' 2, 11, 99. — SzT. VIII, megbúsul 2, 3; *megfog* 'megvon, megtilt' 99. — SzT. VIII, megfog 17; *megjelent* 'közöl, megmond' 3, 5. — SzT. VIII, megjelent 4; *megjut* 'visszatér' 99. — SzT. VIII, megjut 2; *megkeserül* 'megsajnál' 64. — SzT. VIII; *megmásol* 'megmásít' előbeszéd. — SzT. VIII; *megutál* 'megvet, elutasít' 11, 14, 16, 17 stb. — SzT. VIII; *megvet* 'eldob' 98. — SzT. VIII, megvet 1; *metszek,* 'mit tegyek' 17. — SzT. IX, metszen; *pámpolódik* 'civakodik' 97. — SzT. X, pántolódik.

Mindkét szócsoportot bizonyára az itt bemutatottnál jóval nagyobbra lehetne növelni, ha Heltai minden művére, vagy legalább szépprózai alkotásainak mindenikére kiterjesztenénk e vizsgálatot. Addig is azonban, míg erre sor kerülhet, már az itt bemutatott szópárhuzamok — úgy vélem — meggyőzhetnek arról, milyen szoros kapcsolatban áll Heltai írói nyelve városának és minden rendűrangú lakosának nyelvhasználatával, hiszen életútjának alakulása folytán egyre

[4] A SzT. címszavát csak akkor tüntetem külön fel, ha a Heltaiéval egyező kolozsvári adat(ok) a kérdéses szócikken belüli jelentések valamelyike alatt található(k), egyébként csak a kötetszámot jelzem.

közelebb is került hozzájuk. Prédikátori és lelkészi tevékenységével felhagyva egyre inkább az ő életformájukat élte ő is, egyre jobban belesimult abba az emberi és nyelvi környezetbe, amelynek mindennapjaiban éppúgy részes volt, mint a város bármely tekintélyes polgára. Polgári önérzete nemcsak műveinek erkölcsfilozófiai szemléletében nyilvánul meg, hanem megragadható abban is, hogy írói nyelvének mintájául városa polgárainak nyelvét választja. Sőt nemcsak erre tartja érdemesnek, hanem a nyelvi egységesítés céljára is, hisz jól tudjuk, hogy mások műveinek saját nyelvére való átírásával — legalábbis hangtani vonatkozásban — nyomdája útján ezt kívánta terjeszteni. És ez lehetett ihletője stílusa fontos jellemzőjének: a dialógusok kedvelésének is. „Heltai, amikor csak alkalom kínálkozik, azonnal beszélteti hőseit" (NEMESKÜRTY 1972: 564). Ebben is közvetlen nyelvi tapasztalatait követte, a szóhasználaton kívül, az élő beszéd sok más — kellően még nem tanulmányozott — sajátságában, amelyet összefoglalóan (de konkrét nyelvi elemzés nélkül) úgy szoktak jellemezni, hogy az élő beszéd elevenségével és frissességével hat. A SzT. ismeretében bátran állíthatom, hogy e sajátságok konkrétabb elemzésével is sok párhuzamot lehet majd kimutatni Heltai és a XVI. századi kolozsvári beszélt nyelv között.

Felvethető, vajon Heltai stílusának „népiessége" mennyiben volt tudatos írói szándék érvényesítése és mennyiben saját magyar nyelvismeretének spontán érvényesülése? Anélkül, hogy tudatos stílusformáló szándékát és tehetségét a legcsekélyebb mértékben is kétségbe vonnám, nagyobb hangsúlyt tennék saját spontán nyelvtudására, mely minden kétségen felül a korabeli kolozsvári beszélt nyelv volt. Heltai a magyar nyelvnek ezt a változatát ismerte a legjobban, ebben volt igazán otthon, „akaratlan népiessége" (NÉMETH LÁSZLÓ szavai) innen fakadt. Stílusújítása, mely a XVI. századi prózairodalom legjobbjává emeli, nem onnan eredt talán, hogy a magyar könyvnyelvnél lényegesen jobban ismerte, így írói munkásságában is bátrabban használta azt a nyelvet, amelyen kolozsvári polgártársaival nap mint nap szót váltott?

B. GERGELY PIROSKA

Felhasznált irodalom

BALÁZS MIHÁLY (1993), Heltai Gáspár Hálójának forrásairól és eszmetörténeti hátteréről. *Irodalomtudományi Közlemények* 87: 167–93.

Erdélyi magyar szótörténeti tár I–X. Anyagát gyűjtötte és szerkesztette SZABÓ T. ATTILA (I–VI), VÁMSZER MÁRTA (VII–X). Bukarest–Budapest–Kolozsvár, 1975–2000.

B. GERGELY PIROSKA (1997), Az Erdélyi magyar szótörténeti tár használhatósága a beszélt nyelv történeti vizsgálatában. *Magyar Nyelvjárások* 34 : 65–74.

HORVÁTH JÁNOS (1952), Néhány XVI. századi írónk nyelvéről. *Magyar Nyelv* 48: 8–10.

IMRE LAJOS (1885), *Heltai Gáspár meséinek eredete és nyelve.* Kolozsvárt.
MOLNÁR JÓZSEF (1963), *A könyvnyomtatás hatása a magyar irodalmi nyelv kialakulására 1527–1576 között.* Bp. 104–126.
NEMESKÜRTHY ISTVÁN (1972), Heltai Pontianusa és a magyar reneszánsz szórakoztató próza. *Irodalomtudományi Közlemények* 76: 555–79.
SZABÉDI LÁSZLÓ (1956), Heltai Gáspár magyar nyelvtudásáról. In: *Nyelv és irodalom.* Bukarest, 37–40.
SZABÓ ZOLTÁN (1970), *Kis magyar stílustörténet.* Bukarest. 58–60.
SZÉKELY ERZSÉBET (szerk. és bevezető) (1957), *Heltai Gáspár válogatott munkái.* Bukarest. 59–64.
TNyt. = A magyar nyelv történeti nyelvtana. II/1. A kései ómagyar kor. Morfematika. Főszerk. BENKŐ LORÁND. Bp. 1992.
TRÓCSÁNYI ZOLTÁN (1915), *Heltai Gáspár: Háló.* RMK 36. Bp. Bevezetés: 3–25.
VARJAS BÉLA (1982), Heltai Gáspár, az író és a könyvkiadó. In: *A magyar reneszánsz irodalom társadalmi gyökerei.* Bp. 220–41.
VELCSOV MÁRTONNÉ (1978–1979), Heltai Gáspár német anyanyelvének nyomai magyar nyelvű műveiben. *Nyelvészeti Dolgozatok* 171. sz. Szeged. 57–68.

„MAGYAR NYELVJÁRÁSOK"
A DEBRECENI EGYETEM
MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TANSZÉKÉNEK
ÉVKÖNYVE

XXXVIII, 51–60

DEBRECEN
2000.

Nyelvjárási sajátosságok Körösladány helyneveiben*

1. Az egyes magyar települések nyelv- és beszélőközösségei nyelvkincsének részét képezik a saját helyneveik (vagyis ezek már önmagukban is nyelvjárási jelenségeknek tekinthetők; vö. BENKŐ LORÁND 1957: 11), illetőleg a helynevek rendszere, ugyanakkor a mindenkori helynevek valamilyen mértékben és formában tükrözik a nyelvjárás egyéb sajátosságait is. Mindez természetes, hiszen a közszavakhoz hasonlóan a helynevek is a mindennapi kommunikáció eszközei, s a használatuk során rajtuk is végbemennek mindazok a (területhez és korhoz köthető) nyelvi változások, amelyek az előbbieken. Vagyis állapotukban tekintve őket, ezen általános szabályszerűségek következményeként magukon viselik a különféle nyelvjárási jellegzetességeket, illetőleg múltbeli előfordulásaik tükrözik a nyelvtörténeti változási tendenciák hatásait. Különösen olyan esetben lehet nagyobb jelentőségük a helynévanyag tanulságainak, ha a helyi nyelvjárás adatainak, jellegzetességeinek az összegyűjtése és feldolgozása nem történt (még) meg. Körösladányról pedig ez elmondható. Így tehát a nagyközség helynévállománya értékes adalékokat szolgáltathat a település régebbi és mai nyelvjárási állapotáról, illetőleg változási tendenciáiról. Mindezek következtében (remélhetőleg) a helynevek nyelvjárási jellegzetességeinek a számbavétele segíti a magyar dialektológiát a körösladányi tájnyelv némely lényegesebb sajátosságának a megismerésében. „A földrajzi nevek sok olyan élő nyelvi információhoz juttatnak bennünket, amely más forrásokból csak nehezen vagy egyáltalán nem érhető el" (SZABÓ GÉZA 1985: 76). Ezzel ismét a névtani kutatások eredményeinek a más tudományágakban való hasznosítási lehetőségeit igazoljuk.

A helynevek vallomására alapozott dialektológiai ismeretek feltárásával egyébként az utóbbi évtizedekben több kutató foglalkozott (vö. GUTTMANN MIKLÓS 1999; HEGEDŰS ATTILA 1989; KIRÁLY LAJOS 1981; MOLNÁR ZOLTÁN MIKLÓS 1989; CS. NAGY LAJOS 1997: 397–400; SZABÓ GÉZA 1985: 75–82; SZABÓ JÓZSEF 1981: 173–7 stb.).

Körösladány nagyközség a Sebes-Körös mellett fekszik, így a magyar nyelv területi típusai közül a közép-tiszántúlihoz tartozik (vö. IMRE SAMU 1971: 362),

* A tanulmány az OTKA-pályázat (T 030167) támogatásával folyó kutatási program keretében készült.

amely csupán kis mértékben különbözik a hajdú-biharitól (uo. 361–2). IMRE SAMU egyébként kizárólag hangtani és alaktani vonásokkal jellemzi e két típust.

Az általam összegyűjtött és megjelentetett Körösladány helynevei (1999) című névtár anyaga, a történeti és élő helynévállomány alkalmasnak látszott a nyelvjárásiasság valamilyen mérvű bemutatására, s úgy vélem, az áttekintés nyomán megismerhetjük Körösladány nyelvjárásának több hangtani, morfológiai sajátosságát, bizonyos lexémáinak a nagyobb fokú megterheltségét, korai vagy későbbi felbukkanását, illetőleg némelyek kihalását. Megjegyzem még, hogy a körösladányi helynevek döntő többsége belső keletkezésű, valamely névrésze (vagy mindegyik) közszói előzményű, s ez általában még jelenleg is jól érzékelhető, ezáltal a nyelvjárás egykori és mai szókészlete bizonyos rétegeinek a vizsgálatára is alkalmas. Másrészt már itt utalnom kell rá, hogy természetes módon a helynevek magas aránya több (hang-, alak)változatban él(t), melyek részint történetileg előzmény–következmény viszonyban vannak egymással, részint a legutóbbi időben az adott névrészi helyzetű, valamiféle nyelvjárási vonást mutató elemeket egyre inkább vissza- és kiszorítják a köznyelvi megfelelők, s a település helynevei is uniformizálódnak, elvesztik táji jellegzetességeiket. A továbbiakban azonban e kérdéssel: a köznyelvi változatokkal, ezek fő variánssá válásával, illetőleg a kettő váltakozásával nem szándékozom foglalkozni. Bár leginkább a helynévkeletkezés módjain keresztül tájékozódhatnánk a helyi szóalkotásról, ennek, valamint a helynevek mondatbeli használatának (toldalékolásának, határozóragozásának) a vizsgálata azonban külön dolgozatba kívánkozik.

Egyetlen kérdésre akarok az alábbiakban válaszolni: mennyi és milyen jellegű, a dialektológiában hasznosítható anyagot, vagyis miféle (hangtani, morfológiai, szókészlettani) nyelvjárási jelenségeket tartalmaz a Körösladány helynevei című adattár.

2. Mivel a magyar nyelvjárások elsősorban hangzásukban, hangtani jellegzetességükben térnek el egymástól, ennek megfelelően IMRE SAMU is e jellemzőket helyezte előtérbe a hajdú-bihari és a közép-tiszántúli nyelvjárástípus bemutatásakor (1971: 361–2), és mivel a vizsgált helyneveken is ez mutatkozik a legnagyobb számban, elsőként a hangtani sajátosságokat veszem sorra IMRE SAMU összegzését követve.

Körösladány mai nyelvjárásának fonémaállománya, -rendszere teljes mértékben megegyezik a köznyelvivel, tehát csak egyféle *e* fonémát ismer (nem él a zárt *ë*), ugyancsak ismeretlen a palatális laterális *(ly)* mássalhangzó. Így a köznyelvihez képest a település nyelvjárásának a hangzásbeli, hangtani jellegzetességei kétféle tényezőből fakadnak: az egyes fonémák megterheltségének az eltéréseiből, valamint a helyi beszédbeli kiejtésének a sajátos realizációiból. (Helynévi adataimat kétféleképpen közlöm: a ma élőket fonetikusan, a történetiket pedig a forrás helyesírásával, betűhíven, az előfordulás évszámával.)

2.1. A nyelvjárástípus egyik fő jellegzetessége a zárt, felső nyelvállású magánhangzóknak, azok közül is elsősorban a hosszúknak a kedvelése a köznyelvi középső nyelvállásúak helyén (vö. SEBESTYÉN ÁRPÁD 1975; VÉGH JÓZSEF 1983).

Közülük a legelterjedtebb jelenség az *í*-zés: — hangsúlyos (első) szótagban: *Bíkísi Lajos tanyája, Bíkísi országút, Bíkísi út, Fásivíg, Fásivígesi iskola, Guzsaji rísz, Ídes-halom, Károlyi-szík* (1854), *Kisrít, Kis-Szílvarí-zug, Kívísné bóttya, Míhes* (1925), *Míhes-domb, mihesi fordulóba* (1833), *Míhes-part, Mírgezs-zug, Míszár Elek tanyája, Míszáros-vendíglő, Míszár-tanya, Nagyrít, Rígi-fatelep, Rígi Piac tér, Rígi-ristelep, Ríhajó, Rí-halom, Rívő* (1896), *Sárrít, Sebeséri-határrísz, Szíkes* (XVIII. sz. vége), *Szík-hát, Szilva ri zug* (1841), *Szilvarí-zug* (1947), *Tísztagyár, Tísztaüzem, Vásárszíl, Vermesi-szík, Vig Éren* (1756), *Vijetnám rígi irodái;* — hangsúlytalan szótagban: *Bíkísi Lajos tanyája, Bíkísi országút, Bíkísi út, Blau Lajos edímbóttya, Egíssíkház, Fakastíj, Fásikastíj, Fehír-kocsma, Károjderíki átjáró, Kastíj, Kastíjiskola, Kastíj uccája, Kiskastíj, Kívísné bóttya, Körtíjes, Körtíjesi-legelő, Márkus-örmíny, Merán-kastíj, Míszáros-vendíglő, Nagyvendíglő, Naty-kastíj, Naty-semík, Tök-örmíny, Szabó Feri edímbóttya, Szegínház, Tüköri-emlíkmű, Vendíglő;* — toldalékban: *Egíssíkház, Kössíkháza, Kössík tanyája, Nőszöveccsíg, Péksíg, Rendőrsíg, Takarík, Takaríkszövetkezet.*

A köznyelvi *ó, ő* — nyelvjárási *ú, ű* megfelelés már jóval ritkább, néhány lexémához kötődik: *Cselán tü* (1779), *Lútemető, Vésztűi országút, Vésztűi út; Kúdúzs-zug* (az utóbbi váltakozik a *Kóduzs-zug* formával).

A rövid magánhangzók körében szintén a zárt *i*-zés a leggyakoribb; bár kevés morfémában, de több helynévben jelentkezik az *e (ë)* helyén: *Binyi Fazikas Imre tanyája, Fazikas András tanyája, Fazikas Károj háza, Fazikas-tanya, Fuvaros Fazikas Lajos tanyája, Naty Fazikas-tanya stb.; Süvőti* (< 1321: *Sywelthe).* Csupán egyetlen név történeti adataiban bukkan fel ennek az ellenkezője, a *sziget* földrajzi köznév első magánhangzója nyíltabb alakban is előfordul: „Sebes Érnél *Pap halma szegetiben* végin lévő Dombotskán… *Paphalmi Szegetnek* végin… *Paphalmi szegetben*" (1782). Mindezektől eltérően két helynév (és névcsaládja) történeti és mai alakjai között *é*-s meg *i*-s változatúak egyaránt találhatók; a helyi nyelvjárásra jellemzőbbek, a sajátos fejlődés eredményeként kialakult formák, a zárt rövid magánhangzósak: *Csitser* (1803), de: *Tséts Ere* (1823), *Csécsér* (1901), ma: *Csicseri ~ Csécsér, Bēső-Csicseri ~ Bēső-Csécseri, Kílső-Csicseri ~ Kilső-Csécseri;* a másik helynév variációi: *Szilveri ~ Szilva-rév-zug, Kis-Szilveri, Naty-Szilveri.*

Egyéb zártabb magánhangzóra — az *a* helyén *o*-ra — mindössze két példa került elő; az egyik történeti, körülírásszerű megnevezésben: *Nagy Semjéken nyugotra* (1824); a másik ma is élő: *Pattova (< Pap tava).*

Néhány névben megfigyelhető a zártabb és a nyíltabb magánhangzók váltakozása egyazon nyelvállapotban: *Fodbalpája ~ Fudbalpája, Juván foka* (1749) ~ *Ovan Foka* (1782), *Lapály Laponyag* (1728) ~ *Lapal Lapanyag* (1728), *Nadar-ér ~ Nador-ér, Páskum ~ Páskom, Solymos* (1822) ~ *Sulymos* (1834), *Süvültö* (1788) ~ *Süvöltő* (1788) ~ *Süvüttő ér* (1885). Különösen változatos hangzású (volt) az első három magánhangzójában egy hangutánzó tövű határrésznév: *Kurutyoló* (1749) ~ *Kúrottyoló* (1853) ~ *Kuruttyuló* (1864) ~ *Korotjulo* (1884) ~ *Kuruttyoló.*

Az első szótagjában a mai köznyelvinél nyíltabb magánhangzóval ejtették a *Döbögő* nevet (1802).

Igen ritka kettősség, palatális–veláris szembenállás tapasztalható a *delelő* földrajzi köznév körösladányi történeti és élő helynévi előfordulásaiban: *Delo Sz* (1822), *Déllő Sziget dülleje* (1825), *Déllő zug* (1823), *Déló ~ Délló ~ Délő ~ Déllő.*

2.2. A magánhangzók labiális–illabiális viszonyait tekintve a nyelvjárástípus illabializálónak számít. Elsősorban az *ö* megterheltségéről szokás megállapítani, hogy messze elmarad a köznyelvétől. A helynevek körében ma már ez kevésbé tapasztalható, különösen az általánosan, más magyar nyelvterületen, illetőleg a köznyelven is ismert nevekben szorultak vissza az *e*-s (másokban az *i*-s) formák. Az utóbbiak azonban a történeti előfordulásokban még jól megfigyelhetők, a váltakozások és változások szépen nyomon követhetők: *Bingusd* (1373) ~ *Pyngesd* (1468) ~ *Byngewsd* (1479) ~ *Pingesdi herefőd* (1867) ~ *Büngözsd; Gurfelde* (1321) ~ *Győrfölde; Keres* (1282, 1663) ~ *Sebes Keres* (1777) ~ *Keres Ladan* (1580) ~ *Keres Nadany* (1663) ~ *Keres-Ladány* (1705, 1772, 1821) ~ *Keres Nadány* (1742, 1772) ~ *tul a keresi* (1835) ~ *Kis Keres* (1550, 1822); *Kernye* (1463, 1822) ~ *Környe; Sywelthe* (1321) ~ *Sivelteu* (1479) ~ *Süvöltő; Thythews* (1479) ~ *Tütős (> Tüdős).*

Jelentősen növelte az *e* gyakoriságát a *dűlő* földrajzi köznév egyes szám 3. személyű birtokos személyjeles alakjának az alaprészként való nagyszámú előfordulása, különösen a történeti nevekben: *Déllő Sziget dülleje* (1823), *Károlyi Gát tsuts Dülleje* (1824), *Tekerő Ér Dülleje* (1823) stb.

Az *i, í* kevés helynévben jelentkezik ma már a köznyelvi *ü, ű* helyén: *Kílső-Csécsei ~ Kilső-Csicseri, Kílső-Kórhány, Kilső-Kerektó* (a mai *Büngösd, Süvöltő, Tüdős i*-ző alakjait l. néhány sorral feljebb).

Labiális hosszú felső nyelvállású *(ű)* hangzik viszont a köznyelvi középső nyelvállású illabiális *(é)* megfelelőjeként egy helynévben: *Szűrűskert.*

2.3. A magánhangzó-megterhelések harmadik fő befolyásoló tényezője a hosszú magánhangzók kedvelése. A nyelvjárásnak ez az alapvető tendenciája különböző fonetikai helyzetekben idézhet elő nyúlást: hangsúlyos helyzet, követő *(l, r, j)* mássalhangzó, az ún. pótlónyúlás kiterjedése, a követő *(l)* mássalhangzó kiesése vagy rövidülése hatására (vö. ZILAHI LAJOS 1996: 348–9). Ezekben

az esetekben minden köznyelvi középső vagy felső nyelvállású rövid magánhangzó megfelelőjeként az érintett nyelvjárástípusainkban félhosszú, de leginkább hosszú vokális *(ő, ú, ű)* jelentkezik. Legerősebben az ún. azonszótagú *(o, ö*-t követő) *l* kiesése nyomán ejtett hosszúk *(ó, ő)* növelik meg azok számát. Néhány esetben, egyik változatként hallatszik az *-al, -el* helyén az *ā, ē* is.

Az *-l* kiesésétől kísért magánhangzónyúlás nagyszámú helynév hangzását módosította. Körösladánnyal szomszédos középkori falu *(Csolt)* nevéből: *Csót ere* (1788), *Csót Ér* (1822), *Csót Lapossa* (1822), *Csóti fok* (1830), *Csót árok* (1885), *Csótlapos* (1888); *Hót-Kőrős* (1794); *Rytka Szóga* (1788), *Szóga-erdő; Sároséri herefőd* (1867), *Iríty-főd, Herefődi-düllő, Herefőd, Mákfőd, Református etyház főggye, Katólikus etyház főggye.* Egyéb mai nevekben: *Bartóf-tanya, Bēső-Csicseri, Bēső-Kihi, Bēső-Majta, Bēső-Nyomás, Bikeri-ódal, Bőcsőde, Dorogi–Mónár, Fődi Imre tanyája, Fődi Zsiga tanyája, Gubós Fődi-tanya, Gotlíb bóttya, Gyalomvőgy, Hásztartási bót, Kóduzs-zug, Mónár-erdő, Mónár Imre tanyája, Mónár Sándor tanyája, Negyvennyócas kör, Rózsi-bót, Süvőtő-ér, Süvőtő-part, Vazsbót, Vitész Fődi-tanya, Zőtkereszt, Zőttakony* stb.

Mássalhangzó-kiesés nélkül, egyéb indíték következtében mind a múltban, mind a jelenben igen sok névnek nyúlt meg valamelyik vokálisa: *Ártézi kút, Báté, Büngösd óldal* (1873), *Csúrgó utca* (1851), *Csűrhelegelő, Délló ~ Déllő, Ferencz József útca* (XX. sz. eleje), *Irigy főld* (1885), *Gotlíb bóttya, Gőrbe Tó* (1822), *Gyalomvőlgye* (1878), *Győrfölde* (1896), *Hólt körös* (1857), *Kengyel közti kútak* (1885), *Kengyel óldal* (1840), *Kettes külterület, Kíhi-kert* (1840), *Katólikus iskola, Katólikus templom, Kílső-Csécseri, Kílső-Kórhány, Kórhán, Kórhán-halom, Kórhányi-dűlő, Kűlső-Korhány, Klájn-ház (< Klein), Kúltúrház, Kúrottyoló* (1853), *Kurta zúg* (1849), *Lája-major (< Ladislaja), Lájtmanné fényképész, Merán-kastíj, Merán malom (< Meran;* 1944), *Mérges zúg* (1855), *Mihály zúg* (1879), *Naty-Kórhán, Ődög Árka* (1822), *öreg tíkos* (1845), *Pányádi óldalon* (1841), *Peres-zúg* (1938), *Puskás zúg* (1855), *Stájner Mátyás fűszerüzlete (< Steiner), Svájceráj* (1839), *szegények főldje* (1888), *Szílvás, Tíkos* (1788), *Tíkos-kert, Tíkosi óldal* (1854), *tűkör utsza* (1889), *Vájszósz Jenő kocsmája, Vijetnám rígi irodái* stb.

Az ellentétes irányú eltérésre, vagyis a köznyelvi hosszú magánhangzó helyén rövidnek az előfordulására alig akad példa. Legjellegzetesebb és legelterjedtebb a *dűlő* földrajzi köznévnek a rövid *ü*-vel (és hosszú *ll*-lel) való ejtése: *Déllő Sziget dülleje* (1823), *Pintze Zug Dülleje* (1823), *Veszszős Híd Dülleje* (1824); *Bakudz-düllő, Berecki-düllő, Bernád-düllő, Berta-düllő, Harangdüllő* (1983), *Telekparti-düllő, Vince-düllő* stb., stb. Ezenkívül az *óvoda* köznév első magánhangzója is rövid a helynevekben: *Nagy-ovoda, Ovoda, Szécsényi úti ovoda.*

A köznyelvből hiányzó nyelvi eszközök között szerepel olyan is névrészként, amely egyik magánhangzójának az időtartamát (is) váltakoztatva él: *Báté* (1851)

~ *Baté* (1864), *Korhán* ~ *Kórhán, Korhán-halom* ~ *Kórhán-halom, Nador-ér* ~ *Nádor-ér* stb.

A helynévelemeknek az alaki és funkcionális elhomályosulását követően a magánhangzó-harmónia megnyilvánulásaként hangrendi kiegyenlítődés történhet, mint például a *Szilveri (< Szilva-rí < Szilva-rév)* névben.

A nevek hangtestéből magánhangzó ki is eshet, elsősorban torlódásuk esetén, két rövid közül az első: *Tenke ér* (1818) > *Tenkér* (1839); *Bika eri* > *Bikeri.*

2.4. A nyelvjárás egyik legszembetűnőbb sajátossága a mássalhangzók körében a köznyelvi rövidnek a helyi geminált megfelelése intervokális helyzetben. Így szerepel a *düllő* földrajzi köznév általánosan (példái a magánhangzó-megfelelések között). Egyéb névalkotó lexémákban: *Bakkants ér* (1818), *Délló* ~ *Déllő, Déllő zug* (1823), *Fehér Ér Lapossa* (1822), *Görög Lapossa* (1824), *Horák Szőllő* (1834), *Kengyelközi szőllő* (1895), *Kihi lapossa* (1840), *Majta Lapossa* (1823), *Ovan Lapossa* (1782), *Paphalmai Kaszállókonn* (1791), *Tikkos Lapossi rétség* (1854), *Tüdős Lapossa* (1788), *Vég ér hajlássa* (1782) stb.

A köznyelvi hosszú mássalhangzónak a nyelvjárási rövid megfelelésére intervokális helyzetben alig adódik példa: *Álomás, Gépálomás, Vasútálomás.*

A mássalhangzók depalatalizációja és palatalizációja (illetőleg a depalatális vagy a palatális mássalhangzó megőrződése) erősen nem befolyásolta a körösladányi helynevek hangalakját. Az előbbi figyelhető meg az *Asszon Kardostanya, Asszon-zug, Cigántelep, Keres Ladan* (1580), *Kisasszon-zug, Korhán* ~ *Kórhán, Korhán H* (1821), *Korháni major* (1884), *Naty-Kórhán, Sáfrán gát* (1884), *Szabó Feri edímbóttya, Újladán, Zsivánfenék* stb. változatokban.

Az utóbbi pedig csupán történeti adatolású nevekben tapasztalható: *Ispányi lak* (1839); *Bogárzó Gát mellyéke* (1824, 1864), *Büngösd mellyéke* (1823), *Csurgó mellyéke* (1823), *Dondorog mellyéke* (1823), *Folyás Híd mellyéke* (1824) stb. Kérdéses, hogy a *mellyéke* utótagúak mennyire voltak népi használatúak, vagy csak hivatalos névalkotások.

Bár a *j*-zés az egyik legjellemzőbb vonása a környék nyelvjárásának, a helynevekben ez csak a *ly* helyén figyelhető meg (a köznyelvhez hasonlóan): *Fakastíj, Fási-kastíj, Fodbalpája, Fojás* (1823), *Károjderík, Kastíj, Kastíjiskola, Kastíj uccája, Kis-kastíj, Körtíjes, Körtíjesi-legelő, Merán-kastíj, Naty-kastíj* stb.

Palatális és alveoláris nazálissal (változatokként) egyaránt jelentkezik a köznyelvünkben nem élő: *Korhán* ~ *Korhány* ~ *Kórhán* ~ *Kórhány* és névcsaládjának a tagjai; valamint az *Ovan Foka* (1782) ~ *Ivány-fok* (1806), *Zovan fenek* (1788) ~ *Ivány Fenék* (1788).

Mássalhangzók kiesése. Különösen az *o, ö* magánhangzókat követő és más alveoláris mássalhangzót megelőző *l* esett ki általánosan a legutóbbi időkig a helynevekből is. A nagyszámú adatból jó néhány szerepel a magánhangzónyúlás esetei között. Mint látható, különösen a *bolt, bölcsőde, föld, holt, koldus, nyolc,*

oldal, süvöltő, szolga, völgy, zöld közszói és a *Földi, Molnár* családnévi eredetű névrészek veszítették el e mássalhangzójukat. Ezen kívül csupán a *ly (j)* és a *v* esett ki néhány névből: *Körtíjes, Körtíjesi-legelő, Naty-semík, Semék.*

A mássalhangzóknak az eddigiekben számításba vett nyelvjárási jellegzetességein kívül néhány egyéb eltérés is elő-előbukkan bizonyos helynevekben. Zöngétlenek zöngésednek: *Hármas-Körözs, Hót-Körözs, Körözs, Körözs-jáccó, Körözs-Ladány* (1896), *Körözs-lapos, Körözsöninnen, Sebes-Körözs* (1896), *tul a körözsi* (1873); *Büngözsd; téglavető-gunyhó* (1878).

Kevés lexémában tapasztalható a köznyelvi *t* — nyelvjárási *k* megfelelés. Körösladányban a XX. század végéig általánosan elterjedt volt a *(Szatmári >) Szakmári* családnévben, és természetesen az ezzel formált helynévrészekben is: *Szakmári Imre tanyája, Szakmári János tanyája, Szakmári-tanya, Szakmári-zug* stb.

3. Mivel az alaktani jelenségek közül a névszóragokat kizártam a vizsgálatból, nem sok jellemző tényezőt kell említenem a helynevek vallomása alapján. A tőtípusok egyikének, a többalakú, tővégi magánhangzó időtartamát és hangszínét (*ő*-t *e*-vel) váltakoztatóknak az egyik leggyakoribb képviselője, a *dűlő (düllő)* a toldalékos (birtokos személyjeles) alakjaiban ingadozást mutat. A helynevekben előfordul (különösen a történetikben) a régi, *e*-s, de már az új, *ő*-s váltóhangú is: *Czifra Halom Dülleje* (1823) ~ *Czifra Halom Düllője* (1824), *Csávás Sziget Dülleje* (1823), *Tsordavágás Dülleje* (1824), *Nádas Ér dülleje* (1823), *Süvöltő Zug Dülleje* (1823), *Temető dülleje* (1823), *Tüdős Gát Dülleje* (1823) ~ *Tüdős Gát Düllöje* (1823). (Egyéb realizációi a magán- és a mássalhangzók fejezeteiben.) Mára már a *dűlő* földrajzi köznév tőváltozatai közül Körösladányban is egyre inkább visszaszorul az *e*-s alak, s a tő egyalakúvá válik.

Árnyalt, a fejlődést és a váltakozást egyaránt előtáró kép bontakozik ki előttünk a magas hangrendű szavak egyes szám 3. személyű birtokos személyjeles változatainak a múltbeli és mai állapotairól. Helyneveinken megtalálható ugyanis *-i, -e* és *-je* formában egyaránt, sőt ugyanabban a korban ugyanazon főnév mellett más-más változatban. Hogy az *-i* valamikor fővariáns lehetett, és nemcsak morfémákhoz kötött; s nemcsak további toldalék előtt állhatott, olyan megőrzött régiségek igazolják ma is, mint a *Bikeri (< Bika eri), Csicseri — Csécseri (< Csécs eri), Györkeri (< Györk eri)* névátvitellel keletkezett; illetőleg a hasonló névalkotású *Sárrét ~ Sárréte ~ Sárréti.*

Az előző századok helynév-előfordulásai a következőképpen igazolják fönti véleményemet: *Bikeriben* (1851), *Bikeri* (1857); *Csitser* (1803), *Csécs ere* (1857), *Csécsér* (1901), *Csécseri ~ Csicseri; Györk ere* (1788), *Györkeri* (1832); *~ Csót ere* (1788), *Fás ere* (1825), *Siket Fás Ere* (1811); *Folyás erinek* (1782), *Folyás ere* (1855); *Tikos Erénn* (1818); — *Kiss Kengyel kőzi* (1822),

Nagy Kengyel kőzi (1822), *Veszszős ér közi* (1823); — *Saár Rét* (1783), *Sár Rétye* (1788), *Sár Réttye* (1822), *Sárrétin* (1829), *Sarrete* (1833), *Sárrétiben* (1856); — *Cserepes Semlyéklye* (1823), *Cserepes semlyéke* (1864); — *Pap halma szegetiben* (1756), *Pap halom szigettye* (1782); — *Gyalom Völgye* (1823), *Gyalomvőgyin.*

Néhány mai névben előfordul a többes szám 3. személyű birtokos személyjel is, az idősebb adatközlők még középső nyelvállású magánhangzóval *(-ok)* használják őket: *Fatincójék házok, Mogyorósijék házok, Nyírijék házok.*

A képzők közül föltétlenül említenem kell az *-ő* igenév-, illetőleg főnévképzőt. Történeti adatai között előkerült az illabiális magánhangzós változata is: *Billentö* (1782), *Billentő* (1788), *Billenti* (XVIII. sz. vége); *Sywelthe* (1321), *Sivelteu* (1479), *Süvöltö* (1550), *Süvöltő* (1788), *Süvőti.*

A *-si* melléknévképző napjainkban is aktívan részt vesz a helynevek alkotásában, igaz csak egyetlen névben bukkant fel: *Fásivígesi iskola.*

4. A helynevek névrészeit alkotó lexémák a vizsgált nyelvjárás szókészletének jellegzetes tagjait, azok életét, időbeli viszonyait, elterjedtségüket hozzák számunkra közel (vö. PESTI JÁNOS 1989). Különösen jelentős az adott tájra jellemző helyfajtát jelölő földrajzi köznevek tanúsága. Közöttük minden vidéken találunk szép számmal valódi tájszavakat, de jelentésbelieket és alakiakat is. Körösladányban az effélék elsősorban a közelmúlt jellegzetes vízrajzi viszonyaira, térszínformáira, az ott élt emberi közösség művelési módjaira vonatkoztak. Ilyenek:

délló ~ déllő 'környezetéből enyhén kiemelkedő legelőterület, ahol az állatokat pihentették delente': *Delo Sz* (1822), *Déllő zug* (1823), *Délló ~ Déló ~ Déllő ~ Délő;*

derék 'időszakos, szélesen elterülő vízfolyás és a mellette fekvő vizenyős terület': *Csecseri derek* (1884), *Csécseri-derék; Ffasderek* (1449), *Fás derék* (1550); *Károli Derék* (1788); *Kórós dereka* (1788), *Kórós-derék; Körös Derék* (1824); *Pakacz derek* (1884); *Simai Sz Derék* (1822); *Sywelthen dereka* (1479), *Süvöltő-derék* (1896); *Szigeti Derék* (1788); *Vermes=derék* (1782); *Derék ér* (1822);

herefőd 'lucernát, lóherét termő földterület': *Pingesdi herefőd* (1867), *here föld* (1872), *Kengyelközi here föld* (1895), *Sároséri herefőd* (1867);

játszó 'a folyómeder és a gátak közötti különböző szélességű lapos, sík terület, hullámtér': *Körözs-jáccó;*

· *kövesút* 'kővel, zúzott kavicsréteggel vagy aszfalttal burkolt országút': *gyomai kövesut* (1915), *Szeghalmi kövesút* (1938), *Tarcsai kövesút, Ványai kövesút, Kövesút uccája;*

laponya 'mocsaras, lapályos terület; a környezeténél alacsonyabb fekvésű sík': *Tekerő Laponya* (1783), *Temető Laponya* (1783);

laponyag 'mocsaras környezetből szelíden kiemelkedő, enyhe domborulat': *Lapály Laponyag* (1728), *Lapal Lapanyag* (1728), *Majta Laponyag* (1822);

lejáró 'gátról a párhuzamosan futó utcáig tartó lejtős út, a rámpa egyik oldala': *Makra lejáró;*

örmíny 'az a hely, hol a folyóban lefelé szívó hatású, gyors mozgás keletkezik': *Lápos örmíny* (1851), *Márkus-örmíny, Tök-örmíny;*

remíz 'kisebb erdő, sűrű, fás, bokros hely': *Remíz;*

semlyék ~ semjék ~ semík 'erek, derekak vizének szétterjedésével több évszakban megmaradó mocsár, vizenyős, süppedékes, ingoványos hely; vízből kilátszó buckáin réti fű nő; zsombékos': *Cserepes Semlyékje* (1823), *Károlyi nagy Semlyék* (1824), *Nagy Semlyék* (1794), *Nagy Semjéken nyugotra* (1824), *a semlyéknél* (1777), *Semék* (1885), *Telek alatt lévő semjék* (1837), *Naty-semík.*

Kisebb számban más jelentésmezőbe tartozó tájszavak is találhatók a névanyagban:

bangó 'búbosbanka, büdösbanka': *Bangós kert* (1870), *Bangó kert* (1911);

csömpő 'félkör alakban hajlított, alul zsinórral összekötött vesszőkávára szerelt, rúdon hordozható háló': *Csömpő halom* (1783);

guzsaly 'mezei zsurló; gyomnövény': *Guzsaly* (1822), *Guzsaj-ér;*

gyalom 'hosszú kerítőháló, közepén haltartó zsákkal': *Gyalom Völgye* (1823);

veresgyűrű 'som': *Nagy Veres Gyűrűs* (1804), *Veres Gyürüs* (1866).

Az egyes tájszavak megléte mellett a helynévanyag arra is rávilágít, hogy például mely helyfajták megnevezésére miféle köznevek voltak leginkább elterjedtek a településen. A körösladányi helynevekben a legmegterheltebb földrajzi köznevek a következők: *tanya* (435), *dűlő* (134), *utca* (119), *út* (77), *zug* (60), *ház* (59), *gát* (50), *ér* (45), *major* (38), *kert* (35), *halom* (34), *puszta* (34), *föld* (31), *erdő* (30), *kút* (28), *csatorna* (27), *part* (25), *tér* (25), *sziget* (24), *oldal* (22).

5. A körösladányi nyelvjárás az azt ismerő magyar kutató számára nem tűnik a köznyelvtől gyökeresen különbözőnek, sok, erős tájnyelvi sajátosságot mutatónak. A helyneveit áttekintve mégis tekintélyes számú és sokféle tájnyelvi jelenséget sikerült felfedezni bennük. Ha egyetlen településen ilyen jelentős segítséget nyújthatnak a helynevek a nyelvjárások kutatóinak a helyi sajátosságok feltárásában, akkor — úgy vélem — nem lenne haszontalan dolog a már megjelentetett megyei, járási névgyűjtemények hasonló boncolgatása. Vizsgálatukkal eddigi tudásunkat pontosabbá, árnyaltabbá tehetnénk, illetőleg az egyes településekről hiányzó dialektológiai ismereteinket valamelyest gazdagíthatnánk általuk.

BÍRÓ FERENC

Felhasznált irodalom

BENKŐ LORÁND (1957), *Magyar nyelvjárástörténet.* Bp.

BÍRÓ FERENC (1999), *Körösladány helynevei.* Eger.

GUTTMANN MIKLÓS (1999), Az ö-zés jelensége Lendva környékének helyneveiben. *Névtani Értesítő* 21: 407–10.

HEGEDŰS ATTILA (1989), Helynevek a helyesírás-történet és a nyelvjárástörténet szolgálatában. *MNyTK.* 183: 96–9.

IMRE SAMU (1971), *A mai magyar nyelvjárások rendszere.* Bp.

KIRÁLY LAJOS (1981), A földrajzinév-gyűjtemények nyelvjárási tanulságairól és nyelvföldrajzi felhasználásukról. *MNyTK.* 160: 199–206.

MOLNÁR ZOLTÁN MIKLÓS (1989), Szombathely környéki földrajzi nevek vallomásai egy élőnyelvi anyag tükrében. *MNyTK.* 183: 146–50.

CS. NAGY LAJOS (1997), A Királyhelmec és környéke helynevei mint nyelvjárási forrás. *MNyTK.* 209: 397–401.

PESTI JÁNOS (1989), Szóföldrajzi szempontok a történeti és a mai magyar földrajzi nevek vizsgálatában. *MNyTK.* 189: 156–9.

SEBESTYÉN ÁRPÁD (1975), Hajdúszoboszló nyelvjárásának jellemzése. In: *Hajdúszoboszló monográfiája.* Szerk. DANKÓ IMRE. Hajdúszoboszló. 599–637.

SZABÓ GÉZA (1985), Földrajzi nevek és nyelvjáráskutatás. *MNyTK.* 170: 75–82.

SZABÓ JÓZSEF (1981), Csongrád megye nyelvjárási sajátságainak áttekintése a földrajzi nevek alapján. *MNyTK.* 160: 173–7.

VÉGH JÓZSEF (1983), A békési nyelvjárás. In: *Békés város néprajza.* Szerk. DANKÓ IMRE. Békés. 253–74.

ZILAHI LAJOS (1996), Az *í* fonéma gyakorisága a püspökladányi nyelvjárásban. *Magyar Nyelv* 92: 341–51.

„MAGYAR NYELVJÁRÁSOK"
A DEBRECENI EGYETEM
MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TANSZÉKÉNEK
ÉVKÖNYVE

XXXVIII, 61–63

DEBRECEN
2000.

Sirjóka

(Pillanatkép egy szótárszerkesztőség életéből)

Az ünnepelt, Jakab László, az alcímből már minden bizonnyal tudja, hogy az alábbiakban ismerős közegbe kerül: hiszen másról aligha lesz itt szó, mint az *Új Magyar Tájszótár*-ról, amelynek a munkálatok megindulásakor Bárczi tanár úr megtisztelő bizalmából mint ígéretes ifjú egyetemi hallgató maga is munkatársa lehetett. Gyűjtőként és ellenőrként megszámlálhatatlanul sok cédulán hagyva rajta monogramját, amellyel így még ma is szinte naponként találkozunk.

Hát igen, mert a munka — sajnos — ha vége felé jár is, de még mindig folyik, mint arról a közelmúltban, egy másik kedves „munkatársat", Sebestyén Árpádot köszöntve (MNyj. 37: 105–110) részletesen beszámoltam.

De most hagyjuk a szótárnak még mindig bizonytalan kimenetelű szomorú históriáját, s ragadjunk meg inkább egy derűs pillanatot, mert azért ilyen is bőven akad ebben a hosszú menetelésben. S egyúttal hadd szóljanak ezek a sorok a kutatói kíváncsiság hajtóerejéről, amely a nyelvi valóság iránt tényleg érdeklődőt mindaddig nem hagyja nyugodni, amíg problémájának megoldásához minden lehetőséget próbára nem tett.

* * *

Mivel munkánkat évtizedek óta állandó hajszoltságban, a lemaradottság kínzó állapotában végezzük, hacsak megbeszélendő szakmai probléma nem kényszerít, ritkán szoktuk szerkesztési „élményeinket" egymással megosztani. Egészen különleges, nagyon elgondolkodtató vagy nagyon humoros jelenségnek kell annak lennie, amellyel van merszünk „rabolni" a drága időt.

Hosszú Ferenc nemrégiben, a *si–siz* anyagrész szerkesztése közben ilyennel találkozott. *Sirjóka* — mondta a mindig gyanús *egyetlen*, füzesabonyi cédula címszava, amelyet a cédulázó Tordai Ányos közleményének (MNy. 31: 344) következő önálló, az előtte és utána állótól független bekezdéséből emelt ki: „Ott támaszkodott Jancsi elébb a *hallomfánál* (telefonoszlop), de hogy *szüle* rászólt, úgy elszaladt, *akar a sirjóka*. Egyszeribe *besillámlott* a csűrbe (besurrant a kamrába)." A továbbiak azután Hosszú Ferenc „meséjéből" oly érdekfeszítően hömpölyögtek elő, s oly meglepő végkifejlethez vezettek, hogy kérésemre írásba

foglalta őket, ily módon vidám, de ugyanakkor szakmai szempontból nagyon is sok tanulságot nyújtó perceinket másokkal is megoszthatóvá téve.

„Amint a cédulát kezembe vettem, írja Hosszú Ferenc, engem is az kezdett el izgatni, ami a cédulázótól az előszerkesztőn át a szócikkíróig mindenkit: mi lehet az a *sirjóka*? Megnéztem én is a forrást, kiírtam a föntebb idézett bekezdést elejétől végig, ez azonban nem segített. Először valamiféle madárra gondoltam (például kiscsirkére vagy fácánra), de később az is eszembe jutott, hogy más állat, sőt bogár ugyanígy lehet.

Elkezdtem keresni a szó családját: hátha más betűrendi helyen találok hasonló adatot. *Serjóka, surjóka* nem volt, és ezeken a betűrendi helyeken más hasonló szó (például *seróka, suróka*) sincs. Megnéztem ugyanezeket a változatokat a *c*-nél, *cs*-nél, *sz*-nél: semmi hasonló! Végül már azt terveztem, hogy utánanézek a Nagyszótár cédulaanyagában, hátha ott kapok valamilyen segítséget. Mielőtt azonban ezt megtettem volna, még elvégeztem egy kísérletet: minthogy az adat egy olyan mondatban fordult elő, amelyet szóláshasonlatnak is lehetett tekinteni, és az ilyen típusú szóláshasonlatoknak fontos eleme az *elszalad, elfut*, megnéztem, vajon ezeknek a szócikkeknek a végén, a **Fr**:-val bevezetett rovatban milyen címszavakat érintő frazeológiai utalások vannak. Az *elszalad*-nál elég sok utalást találtam, de hasonló alakú szó nem volt közöttük. Az *elfut* csalódást okozott, mert ilyen típusú szóláshasonlatra egyáltalában nem volt utalás. Megnéztem még a *fut* szócikket: ott még az *elszalad*-hoz képest is sok utalás van, és köztük megakadt a szemem a *fürjfiók* címszón. Végre egy futómadár! — gondoltam. Odalapozva láttam, hogy a *fürj* szónak van *fír* változata, és a szócsaládot végignézve döbbenten láttam, hogy *fürjóka* címszavunk is van, amilyen például az MTsz.-ben nincs. Ez a szócikk két szóláshasonlatból áll, mindkettőt Berze Nagy János gyűjtötte Heves megyében: *Szaladt mint a firjóka* és *Úsz szalad, mint a firjóka* = 'gyorsan szalad'.

A *firjóka* adatokat látva nyomban a *söveg* és a *föveg* jutott eszembe, és az: nem hittem volna, hogy ez az eset a XX. században fordított irányban megismétlődik. Ekkor váltak fontossá számomra Tordai Ányos tájszavakat és népnyelvi mondatokat tartalmazó adatközlésének bevezető mondatai: »Nagy csomó cédulát találtam íróasztalom fiókjában. Régi szokásom, hogy azon melegében följegyzem az itt-ott hallott nyelvi különösségeket. Rendeztem s közreadom most e följegyzéseket, hátha akad köztük figyelemreméltó adat is.« (MNy. 31: 344).

Lehet, hogy a különös hangzású, ritkán használt *firjóka* szót az adatközlő ejtette rosszul, tévesen *sirjóká*-nak. A gyűjtő is félreérthette a szót, de az a valószínűbb, hogy a többszöri átmásolás során, esetleg a nyomdában vált az *f* betű *s*sé."

Talán mondanom sem kell, hogy mindezek után magam is belenéztem a *fürj* családhoz tartozó szócikkekbe, és csodálkozva láttam, hogy ennek a madárnak a fürgesége, gyorsasága valamilyen formában szinte mindegyikben megjelenik.

Az alapszótól kezdve *(Friss, mint a fürj)* a *fürjcsirke, fürjfiók, fürjfiú* szócikkeken át az itt bemutatott *fürjóká*-ig mindenütt akad egy szóláshasonlat, amely valakinek vagy valaminek az elevenségéről, frissességéről beszél.

Mindenesetre Hosszú Ferenc esete a *sirjóká*-val megint meggyőzött engem arról, amit már a szótár szerkesztésének megkezdésekor éreztem: hogy tudniillik ezt a hangalaki és jelentéstani szempontból egyaránt rendkívül gazdag, de ugyanakkor sok szempontból heterogén, sokszor csak kemény kutatómunkával (vagy helyenként még úgy sem) értelmezhető anyagot igazán megnyugtatóan csak a maga teljességében való megszerkesztése után lehetne, kellene, kellett volna közzétenni. Csakis így lehetett volna elérni, hogy mindaz az érték, ami benne rejlik, valóban megbízható módon, szakszerűen napvilágra kerüljön, és a kutatás számára hozzáférhetővé váljék.

Mert a *sirjóka*-ügy természetesen nem az egyetlen, csupán példa az előszerkesztésnek hála nem túlságosan sok, de itt-ott mégis előforduló hibák közül. És ki tudja, volt-e, van-e, de legfőképpen: lesz-e még elegendő kutatói szenvedély és kutatói lelemény (no és persze idő!) a hasonló rejtélyek megfejtésére, és legalább a lehetőség engedte mértékben való korrekciójára.

Mert most azért akárhogy is, de Hosszú Ferenc búvárkodása nyomán a magányos *sirjóka* adatot viszonylag megnyugtató módon tudjuk felvenni szótárunk S betűs anyagába. Így:

sirjóka fn **Szh:** *Úgy elszaladt, akar a sirjóka* (Füzesabony 1359: 344): gyorsan elmenekül vhonnan. || **Vö.** *fürjóka.*

S ahogy ilyenkor szoktuk: az *elszalad* igéhez pótutalót, a *fürjóká*-hoz pót-**Vö.**-t készítünk. Ily módon igyekezvén menteni a menthetőt.

* * *

Nos, kedves Laci, ez a hiteles története annak, miért kedves, régi munkatársammal, Hosszú Ferenccel *együtt* köszöntöm Magát hetvenedik születésnapján. Úgy érzem: egy élő, valóságos pillanatát küldjük el annak a hosszú, de lassanként talán mégis célba futó munkafolyamatnak, amelynek megindításán Maga is fáradozott, s amelyre máig sem szűnt meg odafigyelni. Kérjük, fogadja szeretettel. Mint — megítélésünk szerint legalábbis — szakemberhez leginkább illő, méltó ajándékot.

B. LŐRINCZY ÉVA–HOSSZÚ FERENC

„MAGYAR NYELVJÁRÁSOK"
A DEBRECENI EGYETEM
MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TANSZÉKÉNEK
ÉVKÖNYVE

XXXVIII, 65–78

DEBRECEN
2000.

A speciális szövegrészek közötti kapcsolat mint a hipertext rendszer egyik információs forrása

A hipertext kiterjesztése a tulajdonnevek használatában

Mottó Jakab Tanár Úrnak:
Mikor múlik el a gyerekkor? S mikor az ifjúság? ...
Észre se venni.
(Radnóti Miklós: Ikrek hava)[1]

Tanulmányunk tárgya a költői szövegekben, speciálisan a szövegekhez rendelt ajánlásokban található tulajdonnevek információs tartalmának hasznosíthatósága a költői művek értelmezése során. Vizsgálódásainkban a költői művet úgy tekintjük, mint egy komplex hipertext rendszer egy elemét, amely ezer szálon, ún. hipertext kapcsolatokon (linkeken) keresztül kapcsolódik az értelmezés során rendelkezésre álló különféle tudásfajták[2] információs vagy tudásbázisához. Ilyen értelemben az értelmezés első lépése egyrészt mindazon ismeret összegyűjtése és rendszerezése, amely az értelmezési folyamat során hasznosítható; másrészt pedig azon kapcsolatoknak a megkeresése, amelyek az értelmezett művet a felépített — vagy hivatkozott — információs bázishoz kapcsolják. A költői művekben szereplő ajánlásoknak, illetve az ezekben szereplő tulajdonnevek információs kapcsolatrendszerének, „holdudvarának" elemzése ilyen megközelítésben azért tűnik rendkívül ígéretesnek, mivel a tulajdonnevek egyértelmű és kifejezett utalásokat valósítanak meg. Minimális tehát a költői szándéktól idegen kapcsolatrendszer feltételezésének, a „bèlemagyarázásnak" a veszélye. Emellett pedig fontos szempont lehet az is, hogy a tulajdonnevekhez kapcsolható, asszociálható tudás nem vagy nem feltétlenül képezi az értelmező hétköznapi — azaz alapértelmezésben rendelkezésre álló — ismeretanyagának szerves részét, tehát várhatóan olyan háttérismeretek beépítésére és hasznosítására nyílik

[1] Radnóti Miklós, Próza. Bp., 1971. 47.

[2] „A szakirodalomból négyféle tudás: az úgynevezett *szótári* vagy *lexikális tudás*, az *enciklopédikus tudás*, a *generikus tudás* és az *egyéni tudás* típusa ismert" (ANDOR JÓZSEF: A komplex lexikálisjegy-analízis és a mormota esete: A kognitív szemlélet és a nyelv kutatása. Szerk. PLÉH CS.–GYŐRI M. Bp., 1998. 84).

módunk, amelyek kiszélesíthetik, vagy éppen feltárhatják az értelmezendő mű által hordozott kommunikatív tartalmat.

I. Első lépésként kiválasztottunk Radnóti Miklós korai verseiből egy speciális szövegrészt, a tulajdonnévi ajánlásokat a verscímek alatt. A tulajdonnevekkel való foglalkozás az előzőek értelmében több kérdést vet fel:

1. Van-e tényleges hírértékük a versértelmezés szempontjából?
2. A versszövegekhez tartoznak, vagy tekinthetők szövegen kívüli elemeknek?
3. Hozzásegít-e a tulajdonnevek jelentésvizsgálata a költő egyéni világának megismeréséhez?
4. Hogyan járulhatnak hozzá a „versszövegen kívüli" tulajdonnevek, az ajánlások a hipertext alkalmazásához?

A névtannal foglalkozó tudomány művelői már számtalan kérdést megoldottak a felvetett problémákkal kapcsolatban. Az ajánlások különleges szövegrészletek, és szerepük szerteágazó, tehát a tulajdonnevek azonosak is önmagukkal, de így ajánlásként többet is jelentenek alapvető, például megkülönböztető funkciójuknál. (J. SOLTÉSZ KATALIN idevonatkozó könyve alapműnek tekinthető, bibliográfiája felöleli a legfontosabb szakirodalmat: A tulajdonnév funkciója és jelentése. Bp., 1979.)

Jelen tanulmányunkban kísérletet teszünk arra, hogy az ajánlások, pontosabban a verscímek alatt szereplő, a költő által megadott személynevek funkcióját és az adott verskörnyezetben hordozott jelentését értelmezzük a fent megadott kérdések szerint. Az ajánlásoknak tehát csak azokat az elemeit vizsgáljuk, amelyek tipológiailag a tulajdonnevek kategóriájába tartoznak. *A nevek viselőiről meg kell tudnunk, össze kell gyűjtenünk minden olyan információt, amely a költővel vagy a verssel kapcsolatos.*[3] A mű befogadásához ez mindenképpen szükségesnek látszik, és a felépített információs bázis jelentős mértékben befolyásolhatja az értelmezési folyamatot: kiszélesítheti, szűkítheti vagy éppen átértelmezheti a vers egyes gondolatait, azok jelentéskörét. A későbbiekben látni fogjuk, hogy az ajánlások emellett lényeges kommunikatív funkciót tölthetnek be.

Éppen ezért az ajánlás szövegbeli helyét is meg kell vizsgálnunk, vagyis fel kell tennünk azt a kérdést, hogy hozzátartozik-e a versszöveghez, jóllehet helyileg külön áll tőle, vagy önálló szövegnek is felfogható.

Tanulmányunkban megpróbálunk válaszolni arra is, mennyiben tágulnak ismereteink a költő egyéni világáról a fenti vizsgálatok révén.

[3] Egyebek közt merítünk a következő forrásokból: BÁLINT GYÖRGY, Kortárs útlevelére. Radnóti Miklós 1909–1935. Bp., 1977; Magyar Irodalmi Lexikon. Főszerk. BENEDEK MARCELL. Bp., 1963; Új Magyar Irodalmi Lexikon. Főszerk. PÉTER LÁSZLÓ. Bp., 1994; Romániai Magyar Irodalmi Lexikon. Főszerk. BALOGH EDGÁR. Bukarest, 1981.

II. A versszövegeknek egyik sajátos kísérőjelensége a verscímek utáni ajánlás. Ezek a speciális szövegrészek, amelyekkel tanulmányunk foglalkozik, meghatározott személyekhez szólnak. A velük való foglalkozás, a nevekhez járuló információbázis fel-, illetve kiépítése felfogható egy komplex hipertext rendszer egy jól meghatározott szegmensének is, amely tágítja az illető vers horizontját — koncepciónk szerint az értelmezés során kilépünk a verscím, majd később a versszöveg által közölt elsődleges ismeretek köréből, és átlépünk egy másik szövegdimenzióba, majd asszociatív (hipertext) kapcsolatot teremtünk a szövegen belüli és a szövegen kívüli gondolatok között.[4]

Az ajánlásban feltüntetett személy neve személyes kapcsolatot feltételez az alkotó és a között a személy között, akihez/akinek szól a vers. A személyes kapcsolatból következő, illetve feltételezhető *tartalmi jellegű* kapcsolat következtében a versértelmezések kommunikációja is strukturáltabbá válik. A befogadó, az alkotó és a hivatkozott személy között ívelő híd ugyanis teljesebben motiválja a költemény üzenetét. Kísérletet teszünk rá, hogy megtudjuk: ki is az ajánlásban szereplő személy, milyen viszony fűzi/fűzte a szerzőt hozzá stb. — egyszóval keressük, milyen többlet információt hordozhat számunkra ez a kapcsolat. Több adatra van szükségünk tehát, mint azoknak a műveknek az esetében, amelyekhez nincs ajánlás. Így több információs forrást aktivizálunk, és teljesebbé válhat a mű befogadása.

Megjegyezzük azonban azt is, hogy szűkítheti is a költemény üzenetét az ajánlás, amennyiben irányíthatja meghatározott szempont szerint a vers értelmezését. Igyekszünk mind a két nézőpontot érvényesíteni gondolataink igazolására.

III. A Radnóti-életműben gyakoriak a verscímek alatt az ajánlások. Nyugatosaink alkotásaiban is megfigyelhetjük ezt a „gesztust" (például Ady Endre, Juhász Gyula költészetében). Az ajánlásokat Radnóti Miklós korai verseiben, a Pogány köszöntő (1930), Újmódi pásztorok (1931) és a Lábadozó szél (1933) c. kötetekben vizsgáltuk. „ ... az 1930–33-as időszak a költő fejlődésében egyetlen periódust alkot, annak ellenére, hogy e szakaszon belül sokat változott, fejlődött élményvilága, tematikája, kifejezőkészsége egyre gazdagodott" (A magyar irodalom története VI. Szerk. SŐTÉR ISTVÁN . Bp., 1966. 527). Munkánk során meggyőződtünk arról, hogy a vizsgálódást a további kötetekben is érdemes továbbfolytatni. A teljes Radnóti-szókészletből gyűjtött anyag azt mutatja, hogy elmozdulás van a teljes korpuszban, ti. a későbbi kötetek verseiben, az első három kötetben található ilyen tulajdonnevek funkciójához képest. Megfigyelé-

[4] A hipertext rendszer formális kiépítésének egyes (itt nem érintett) kérdéseivel foglalkozik például a szerzők alábbi tanulmánya: The question of interpretation of poems — can the knowledge of language be developed by the way of studying the text of poems?: Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös Nominatae. Sectio Linguistica. Tomus XXIV. Redigit I. SZATHMÁRI. Univ. Budapestinensis de Eötvös Nom. Facult. Philosophiae, Budapest. (Megjelenés alatt.)

sünk szerint ugyanis megsokszorozódik a költői mű alakulásával párhuzamosan az ajánlások kohéziós ereje, a szövegen belül és a szövegen kívül is. Ahhoz azonban, hogy ezt a fejlődést érzékelhessük, először a korai Radnóti-köteteket kell szemügyre vennünk.

Az első kötetekben a következőknek ajánl a költő verseket: (A neveket ábécésorrendben közöljük, és melléírjuk azt a verset, amit nekik ajánl a költő. A kötetben — természetesen — a cím alatt találhatók a nevek.)

Bálint Györgynek	1932. július 7. (Tátrai tábor)
Baróti Dezsőnek	Gyerekkor
Fametszet, Buday Györgynek	Estefelé
Dóczi Györgynek	1932. május 5. (Huszonharmadik évem)
Dr. Melléky Kornélnak	1931. december 8. (Főtárgyalás)
Forgács Antalnak	Csöndes sorok lehajtott fejjel
G. D.-nek, bátyámnak	„És szólt és beszélt vala Káin Ábellel:" (M. I. 4., 8.)
Hilbert Károlynak	Este. Asszony, gyerekkel a hátán
Kún Miklósnak	Télre leső dal
Lakatos Péter Pálnak	Hajnali elégia
Sós Endrének	Tápé, öreg este
Szalai Imrének	Táj, szeretőkkel
Szász Sándor Bélának	Elégia egy csavargó halálára
Tolnai Gábornak	Szél se fúj itt már

Foglaljuk össze röviden a legfontosabb szempontokat, amelyek alapján a fenti versek közül néhányat a továbbiakban vizsgálni fogunk! Fontos, hogy kiknek szólnak a bennük szereplő ajánlások. Nem mindegy, hogy kinek és melyik versét ajánlja a szerző, és az is lényeges, hogy miről ad hírt a jelzett költemény. Az ajánlás kognitív funkciója szempontjából meghatározó, hogy milyen szövegösszefüggés van az ajánlás és a mű jelentése között.

1932. július 7.
(Tátrai tábor)
Bálint Györgynek

Az első vers címe, amelyben vizsgálódtunk, teljes dátum, 1932. július 7. A vers a Lábadozó szél c. kötet Férfinapló c. ciklusában jelent meg 1933-ban.[5] Év-

[5] „A *Férfinapló* hetedik darabja, a Bálint Györgynek ajánlott *Tátrai tábor* a már említett nyári táborozás emlékét őrzi. Egy boldog és szabad szerelmi idill emlékének felidézésével kezdődik, de ez csak épp villanás a hamarosan egy komor politikai helyzetjelentésbe torkolló versben, hogy a

hez, hónaphoz, naphoz kötött, naplószerű versek gyakoriak a költő művészetében — a kötet adott ciklusában nyolc vers ilyen. Számunkra különösen érdekes, hogy a nyolc versből három olyan ajánlással rendelkezik, amely vizsgálódásunk tárgyát képezi.

Szoros összefüggést találunk *Bálint György*,[6] a zárójeles alcím (amely határozott, konkrét helyet jelöl) és a versszöveg között. Az utóbbi kettő kapcsolatának megvilágításához érdemes először tér és idő dimenzióban vizsgálni a művet. A jelzett időben ugyanis együtt volt a költő és több barátja, valamint kedveseik Tátraszéplak közelében, és a vers ennek a közös élménynek a hatására született. A szabadvers *in medias res* egy olyan költői képpel kezdődik, amely közel hozza hozzánk a közös nyaralás hangulatát. Derűs cselekvés mutatja be az egyik kedvest, a költő szeretőjét, aki „meztelen fürdik a Felkán". *Expresszionista* képek a környezet felidézésével láttatják az ott lévők belső lelkivilágát, hangulatát; a 'fürtökben futó' víz alliteráció és a 'fehér parazsak' oximoron segítségével a jókedvet. „Az expresszionizmus új eszközeivel a szépírói stílust erővel, feszültséggel és dinamizmussal telítette. ... Expresszív értékeit a húszas évek nagy írói (József Attila, Szabó Lőrinc, Illyés Gyula, Radnóti Miklós) hasznosították úgy, hogy az expresszionizmus egyéni stílusuknak, szintézisüknek is részévé válhatott." (SZABÓ ZOLTÁN, A magyar szépírói stílus történetének fő irányai. Bp., 1998. 206). — Azonban nemcsak a vers első sora, hanem *mindegyik versszak* első sora az adott helyről és időből indít:

> Szeretőm meztelen fürdik a Felkán,
> A parton ülök ...
> Most szomszédolni indulok; ...
> Itt *széltől*[7] hajlanak már a harci fenyők!

De túllép a versszöveg a konkrét helyen és időn, kitágul a tér, és változik az idő:

> A parton ülök és emlékezem: tegnap az úton,
> trágyában három bogár aludt,
> rakott faluk csipáztak messze, domb tövén!
> és Távolkeleten testvéreinkre szálltak
> vastag darazsak pörkölő puskacsövekből!

Ezután a jelenből a jövőbeli feladatokra, teendőkre utalnak (átvitt értelemben) a következő sorok, felszólítások:

---

didaxis, akárcsak korábban, most is harcra akarjon ébreszteni. És most is jórészt groteszkbe hajló képekkel." (Baróti Dezső, Kortárs útlevelére. Bp., 1977. 305).

[6] Bálint György író, újságíró, kritikus, baloldali publicista (1906–1943). Radnóti kortársa, sorsuk is hasonló. Mint munkaszolgálatost Ukrajnába hurcolták, és ott is halt meg.

[7] A dőlt szedés itt magától Radnótitól származik, aki a *szellő* és *szél* szavakat így emelte ki a versben.

Proletár öröm ez, proletárok! kiáltsatok:

de ébredjen falu
és túrjon a trágyában bogár!

Az utolsó előtti versszak még tovább tágítja a teret:

Most szomszédolni indulok; nézem
jó úton jár-e kunyhóink közt a szó;
a szeretőm jön velem együtt, fülel és lemutat:
szellő jár már ott is, a zöldhabos erdőn!

Az, hogy a költő szeretője *lemutat* a szellőre és a 'zöldhabos' erdőre térben az erdő felé helyezi őket. Hogyan lehetséges ez? Szó szerint értelmezve persze akkor, ha a költő és szeretője lefelé mennek egy magaslatról; azonban eljátszva az átvitt értelmezés lehetőségével ez akkor is lehetséges, ha gondolataikkal együtt szárnyalnak, *szállnak, mint a tavasz*:

Száll a tavasz kibomolt hajjal, de a régi szabadság
angyala nem száll már vele, alszik a mélyben
...
Néma gyökér kiabálj, levelek kiabáljatok éles
hangon, ...
ébredj már aluvó!

(Száll a tavasz... Előhang az Eclogákhoz; 1942)

A *kiáltsatok — kiabálj, ébredjen — ébredj már és aludt — aluvó* párhuzamok egyértelművé teszik a két vers gondolati egységét — tíz év távlatából. Bár nem képezi jelen tanulmányunk tárgyát, de fontosnak tartjuk megemlíteni: a hipertext paradigma erejét mutatja, ahogy a versek között kimutatott asszociatív, hipertext kapcsolatok nyomán feltárulnak a költői világ rejtett összefüggései, gondolati párhuzamai — mint ahogy ebben az esetben is. Az ilyen típusú kapcsolatok keresésének egyik lehetséges módja a költő verseiből felépített korpusz interaktív konkordanciájának használata,[8] de az írói, költői szótárak, szókincstárak és adattárak is hasonló funkciót tölthetnek be.[9]

Áttérve a vers tartalmi mondandójára megfigyelhető, hogy a többnyire derűs természeti képek váltakoznak a baloldali eszméket kifejező sorokkal. Sajátos asszociációval a megszemélyesített táj szembekerül a történelmi helyzettel. Nehezen meghatározható hangulatú, helyenként nyers, naturális, agresszív vagy

[8] Lásd PORKOLÁB JUDIT–BODA I. KÁROLY, Versértelmezés interaktív számítógépes program segítségével: *Magyartanítás* 36 (1995): 13–16.

[9] Jakab tanár úr munkássága ezen a területen iránymutató; szeretnénk utalni itt a KLTE Magyar Nyelvtudományi Tanszéke által kiadott Számítógépes nyelvtörténeti adattár sorozat egyes köteteire, például a Csokonai-szókincstárra (JAKAB LÁSZLÓ–BŐLCSKEI ANDRÁS: *Csokonai-szókincstár* I. Csokonai színművei szókincsének szövegszótára és adattára. Debrecen, 1993).

éppen frivol, de mindenképpen rendkívül erőteljes képek *(mindannyiunknak fürdőző, hosszulábú asszonyt!,*[10] *borzongós meggyet, oltó cseresnyét, a trágyában három bogár aludt, rakott faluk csipáztak),* és távoli szinesztéziák *(vastag darazsak)* készítik elő a Távolkeleten zajló háborút és az ott „pörkölő" puskacsöveket.

Két szót kiemel a vers zárlatában a költő: ezek a *szellő* és a *szél.* Ezzel utal a kötetcímre is, amelyben a vers megjelent. A *Lábadozó szél* jelzős szerkezet utótagjában így jelképesen a lázadás szándékát is érezzük. A kötet elnevezésével „pedig mintegy illusztrálja azt az önállósodást, amely eszmei tisztulásában és nyelvi kifejező erejében egyaránt elkezdődik" (NEMES ISTVÁN, Radnóti Miklós költői nyelve. Bp., 1979. 41). A természet tehát kettős funkciót tölt be mind a kötetben, mind a versben, egyrészt a harmónia, másrészt a költő társadalmi szerepének fontosságát metaforizálja.

A lírai én a befejezésben ismét visszatér a kedves alakjához, ezzel mintegy keretbe fogva az egész verset.

Most pedig vizsgáljuk meg, milyen további információkat nyerhetünk, milyen következtetéseket vonhatunk le az ajánlás ismeretében!

Tudjuk, hogy Bálint György többször írt Radnóti műveiről (például Bálint György, A toronyőr visszapillant. II. kötet. Bp., 1966). Radnóti szintén több tanulmányban írt Bálint György írásairól (Radnóti Miklós, Bálint György: Az idő rabságában. Korszerű magyar írások I. sz. Viktória kiadás, 1936; Radnóti Miklós, Bálint György: Jégtáblák, könyvek, koldusok. Athenaeum kiadása, 1937; Radnóti Miklós, Az állatok dicsérete. Bálint György könyve. Athenaeum, 1939).[11]

Lássuk először, hogyan látja Bálint György Radnóti Miklós költészetét: „Életünk lassan megtelik ... lappangó, kimondhatatlan borzalmakkal; a világ kísérteties és fenyegető. A boldogság nyomait már csak a hegyekben, a fák között lehet megtalálni, növények és állatok körében. Radnóti költészetében ennek döntő szerepe van: mélyen, ösztönösen bukolikus, ami szinte ritkaság. ... Szeretem Radnóti Miklós verseit. Szeretem azt a komoly és alig észrevehető pátoszt, mely strófáiból kicseng. Ez nem a szokásos, kissé ódai hang, mely együtt jár a bukolikus költészettel. Önkéntelen pátosz ez, a tömegek mozgásának, a társa-

[10] A Radnótira jellemző többértelműség ezekben a képekben is megjelenik, gondoljunk a *hosszulábú asszony* képének és a *borzongó,* illetve *oltó* jelzőknek egy lehetséges, érzéki értelmezésére! A vers és Radnóti egysíkú, „baloldali" értelmezése („Radnóti ... szocialista költő volt, és nagy művésze a tollnak, a piros szabadságban hivő ember" *Miért szép? Századunk magyar lírája verselemzésekben.* 2 kiad. Bp., 1967. 351) így megy át fiatalos, vidám, és kissé komolytalan költői játékba — nehezen hihető ugyanis, hogy Radnóti szerint a Kommunista kiáltvány a nők egyenlő elosztását is magában foglalta volna...

[11] Ez utóbbi három mű újabb kiadását lásd: Radnóti Miklós művei. Bp., 1976. 835–837, 879–82, 824–6.

dalmi események történésének természetes, hogy úgy mondjam, potenciális pátosza. ... A három elem: a szerelem, a természetimádás és a szociális lázongás szoros egységbe fonódik érzelmi világában. Egy közös ős-érzés forrasztotta összse a párjával, az erdővel-mezővel és a kizsákmányolt emberek közösségével."[12]

Lássuk ezek után, hogyan ír Radnóti Miklós Bálint György kötetéről: „Napló ez a könyv és feljegyzései »valahol a magánügy és a közügy határain mozognak, ott, ahol a közügy magánüggyé válik és megfordítva« — írja Bálint György. ... Kommentárok ezek a naplójegyzetek, különféle alkalmak szülöttei. ... Kommentárok, de önmagukban élnek tovább. Mert »nem igaz, hogy egyes dolgoknak nincs jelentőségük. Minden jellemző valamire, minden kifejez valamit. A legapróbb mozzanat is tünet, vagy ha úgy tetszik, bűnjel.« Vagy — hozzátehetjük: jelkép." (uo. 836–7). Bálint György egy másik kötetéről pedig azt írja Radnóti: „Valóban sok mindenről esik szó ebben a kötetben, de mégis egyről beszél, mint minden művészet: az én és a világ viszonyáról. ... Barátom könyvéről írtam, egy könyvről, mely nagyon szívemhez nőtt. ... (Egy újságíró) megemlítette, hogy költészetem «régi gyengéje» Bálint Györgynek. — Nos, nekem is «régi gyengém» Bálint György művészete, sőt mondhatnám — *erősségem*." (uo. 879–82).

Figyeljük meg, hogy bár közvetlenül egyik idézet sem az általunk értelmezett Radnóti-versről szól, mégis, mind Bálint György, mind Radnóti Miklós akár erről a versről is írhatta volna idézett sorait. És amikor a másikról beszélnek, önmagukról is szólnak. Kettejük mondandója ténylegesen is összefonódik, amikor Radnóti idéz Bálint Györgytől — hasonlóan, mint ahogy az ajánlás a költő által szándékoltan összekapcsolja Radnóti értelmezett versét Bálint György gondolat- és formavilágával. És a versértelmezés szempontjából azért is különösen értékesnek véljük a közölt idézeteket, mivel „tiszta forrásból" származnak. Kissé szabadon értelmezve Radnóti fent idézett sorait: amikor Radnóti Bálint Györgyről ír, akkor önmagáról és a világhoz való viszonyáról éppúgy vall, mint arról a művészet- és világképről, amit Bálint György írásai kifejeznek számára.

Az ajánlás feltételezett szerepe esetünkben tehát az, hogy két, hasonló gondolkodású ember azonos világképét tükrözze, harmonikus barátságukat, szoros kapcsolatukat kifejezze — a szövegösszefüggés a szövegrészlet és szövegegész között nem lehetne teljes, ha Bálint György és Radnóti Miklós nem egyformán gondolkodnának. Ez tágítja és szűkíti is egyben a költemény értelmezését. Egyrészt tágítja, mert feltételezhetően a szövegegész (a vers) eszmevilága nemcsak Radnótira vonatkozik, hanem Bálint Györgyre is, ami által a vers olyan gondolatokat is megjeleníthet, sugallhat, amelyek nem közvetlen Radnótitól származnak,

[12] Uo. Az idézet a kötet könyvjelzőjén szerepel. Egyébként önmagában az a tény, hogy a Radnóti-kötet összeállítói éppen Bálint Györgytől választottak egy idézetet, jelzi, mennyire közel állt egymáshoz Radnóti Miklós és Bálint György, és mennyire ismerték és szerették egymás művészetét.

hanem Bálint Györgytől — a vers meghatározott pontjaihoz társítva *(asszociatív funkció)*. Másrészt pedig szűkíti a költemény értelmezését, mivel kizár olyan asszociációs lehetőségeket, amelyek idegenek lehettek a Bálint György által képviselt eszmeiségtől *(szűrő funkció)*.[13] Másképp megfogalmazva: az ajánlás a vers paradigmájaként funkcionálhat, és ezáltal lényeges kommunikatív (és kognitív) funkciót valósíthat meg — feltéve, hogy birtokában vagyunk mindazoknak az ismereteknek, amelyek az ajánlásban szereplő személyhez kötődnek. Ilyen megközelítésben világos, hogy a költő és az ajánlásban szereplő személy közötti esetleges inkonzisztenciák a vers által hordozott üzenet torzulásához vezethetnek, más szavakkal szelektív torzításhoz.[14]

Vizsgáljuk meg ezek után konkrétan, hogy a fentiek figyelembevétele ad-e további információt az adott vers értelmezéséhez! Ehhez pusztán annyit kell tennünk, hogy a fenti idézeteket, *mint a versről írt* elemzéseket olvassuk. Bálint György gondolataiban azonnal feltűnik két olyan új elem, amely a vers „első olvasata" mellett egyáltalán nem nyilvánvaló. Az egyik új elem az a sötét társadalmi háttér, „kísérteties és fenyegető világ", amely mintegy fekete keretbe helyezi Radnóti Miklós versét, drámai hátteret adva hozzá. Ez esetünkben a vers súlyát növeli meg, mondandójának komolyságát emeli ki. A másik új elem pedig a pátosz — a fiatal költő szenvedélye, heve, sodró lendülete és „világmegváltó szándéka" (Baróti Dezső i. m. 163), amelynek átélése a vers befogadásához, állítjuk, *alapvető*. Vagyis hogyan tudnánk összefoglalni azt, amit Bálint Györgytől kaptunk? Felkészített minket Radnóti Miklós elemzett versének hangulati befogadására, nyitottá tett arra, hogy eljusson hozzánk a költő üzenete téren és időn keresztül — *nem az észhez, hanem inkább a szívhez szólva*. Alapvetőnek tartjuk ezt, amikor a vers „társadalmi mondanivalója" már sokkal fakóbb, és — valljuk meg őszintén — a szelektív figyelem[15] szűrőjén igencsak fennakad, és több, mint

[13] Példaként vizsgáljuk meg az alábbi idézetet Radnóti tanulmányából, amit Bálint György: Az idő rabságában című kötetéről írt: „A kor menekülőiről, az idő fiatal emigránsairól ír Bálint György könyvének egyik naplójegyzetében. Az idő emigránsairól, akik »a legbiztosabb jövőnek a múltat tartják, a leghatásosabb forradalomnak a hagyományt«. Helytállás helyett álmodozás, a lélek fegyelme helyett kényelem jellemzi ezeket a fiatalokat. Életforma és lélekalkat, mely »sohasem tanul meg rombolni, pedig amióta a világ áll, eddig még minden jövő romok helyébe épült«. Ők nem élnek a korban, Bálint György abban él. A korban, az *idő rabságában*. Ez pedig helytállást és fegyelmet jelent. Aki a korban él, az érzi a rombolás és építés szükségét. S mert azt, ami lerombolásra érett, védik, építeni csak harc árán lehet. Az idő rabságában élni tehát harcot jelent.

[14] „A küldő feladata az, hogy eljuttassa az üzenetet a befogadóhoz. … A közönség tagjai (ti. a befogadók) a három ok bármelyike miatt nem kaphatják meg az üzenetet. Az első, a *szelektív figyelem*, ami miatt minden ingert nem észlelhetnek. A második, a *szelektív torzítás*, vagyis az üzeneteket aszerint ferdítik, hogy mit szeretnének hallani. A harmadik, a *szelektív emlékezet*, vagyis a célba ért üzenetek kis töredéke raktározódik el hosszú ideig az emlékezetben." (KOTLER, PHILIP: Marketing management. Elemzés, tervezés, végrehajtás és ellenőrzés. 4. kiad. Bp., 1991. 498).

[15] A szelektív figyelem jelenségével kapcsolatban lásd KOTLER i. m. 498.

fél évszázad távlatából „könnyűnek találtatik". A felejtés, szelektív emlékezet[16] egyetlen ellenszere pedig az érzelmi, emocionális mondanivaló; az, hogy kapunk valamit a vers befogadása során, ami értéket jelent számunkra, így megőrzésre érdemes. És itt nem a nagy, társadalmi igazságokra, kinyilatkoztatásokra kell gondolni, amelyek, látjuk, előbb-utóbb kihullanak az idő rostáján — inkább azokra az apró mozzanatokra, amelyek lehetővé teszik, hogy kapcsolatot létesíthessünk a művésszel, az *emberrel*, aki közölni akar velünk valami fontosat, értékeset, megőrzendőt. Ahogy Radnóti idézi Bálint Györgyöt: „nem igaz, hogy egyes dolgoknak nincs jelentőségük. Minden jellemző valamire, minden kifejez valamit. A legapróbb mozzanat is tünet, vagy ha úgy tetszik, bűnjel."

Ezek után tekintsük át röviden az ajánlás szerepét a táblázatban szereplő néhány további versben is.

Gyerekkor
Baróti Dezsőnek

Egészen más jellegű a *Baróti Dezsőnek*[17] ajánlott költemény, a Gyerekkor. Érződik a hangulaton, hogy bensőséges viszony van a költő és címzett között. Neki fel lehet eleveníteni a fájó emlékeket, a múltat: „kenyér után / járt apám a városon s asszonya / ép szagos szappannal mosta kishúgom / barna haját." Ez után megdöbbentő költői kép érzékelteti a gyermek Radnóti magányát: „Álltam; velem nem gondolt / senki már!" Felidézi ez a vallomásszerű sor az Ikrek hava naplószerű részleteit is. De így, a lírai mű drámai egyszerűségében még sokkal tragikusabbnak tűnik az egyedüllét. Későbbi nagy köteteiben többször visszatérnek a gyermekkor fájó érzései, elég talán, ha a Huszonnyolc év című versre gondolunk. Ebben nincs ajánlás, közvetlenül a meghalt édesanya képével beszélget a költő, és kér erőt további életéhez.

Mégsem érezzük panaszkodásnak ezeket a Baróti Dezsőhöz írt sorokat, mert utánuk olyan természeti képek következnek, amelyek lehetőséget adnak arra, hogy a szomorúságot kivetítsük a tájba:[18]

> vitte pipacsok szirmát / a szél, fejetlen álltak;
> jánosbogár s lécekkel kerítve messze / az alvó nyáj vigyázott:

[16] A szelektív emlékezet jelenségével kapcsolatban lásd KOTLER i. m. 498.

[17] Baróti Dezső közeli barátja volt a költőnek. Ismerkedésükről így ír: „végül is nem a filozopteri leckékkel való megismerkedés, hanem egy valószínűtlen gyorsasággal megszületett új barátság visz el az irodalom közelébe." (i. m. 6).

[18] Emlékezzünk vissza Bálint György Radnótiról írt szavaira: „... a világ kísérteties és fenyegető. A boldogság nyomait már csak a hegyekben, a fák között lehet megtalálni, növények és állatok körében." A *Gyerekkor* ezt bővíti ki — a fenyegető külvilág *mellett* a belső világ fájdalmaira is gyógyír Radnóti költészetében a természet. Emellett érdemes azt is megfigyelnünk, ahogy az egyes versek ajánlásában szereplő személyekhez kötődő információk — amelyek sokszor az érintettek szavai, visszaemlékezései — *túlmutatnak az adott költemény keretein*, és segítenek más versek értelmezésében is.

A szirmukat elvesztett virágok után hét csillag — talán a héber mítosz hét gyertyája — utal a sorsszerűségre, amihez társul a költő elhivatottságának kifejezése a költemény végén:

nyelves / tűz leszek majd én, urak fejebúbján!

A szövegegész és az ajánlás közötti viszony ihletadónak fogható fel. Szituációs alkalom arra, hogy a költő összegezze addigi életútját és kijelölhesse saját jövőbeni helyét, és mindezt elmondhassa olyasvalakinek, aki hozzá hasonlóan gondolkodik, aki megérti.

Estefelé
Fametszet, Buday Györgynek

Kettős információt hordoz a költemény ajánlása: Fametszet, Buday Györgynek.[19] Sajátos műfajt ad a versnek Radnóti Miklós: Fametszet. Két művészeti ág szintézise tehát a vers: a szó művészetének és a képzőművészetnek. Két szemlélet egyesülése: a népiesnek és a modernnek. Két nézőpont találkozása: a magyarnak és az európainak.

Megelevenednek Buday György motívumai a költői képekben; megjelennek a fák, a virágok, a bokrok, a rózsák, a galamb. A szó képviseli most a képzőművész eszközét. Baróti Dezső írja: „Az így kapott képek azonban már csak azért is szervesen beilleszkedhettek akkori versei jelképrendszerébe, mert tájlátása sokban rokona volt a Buday-féle expresszionista és szürrealista hatásokat magába olvasztó szemléletnek" (i. m. 166). Ez az ajánlás tehát nem szavakat, verbálisan kifejezett gondolatokat, hanem képeket, képzőművészeti motívumokat társít a költeményhez, amely az *asszociatív funkció* egyfajta kiterjesztésének tekinthető.

A megszemélyesítések miatt a vers tele van dinamizmussal: a zápor fut, a fákra esti kóc ül, két bokor játszik máriást, kártyáznak. A költő szemlélődik, belehelyezi magát a természetbe, a rózsák közé, eggyé válik szinte az őt körülvevő rózsákkal. Nem maradhat el a képből a galamb-metafora sem, mint a szerelem megtestesítője. (A későbbi Radnóti-versek közül hasonló képszerűség jellemzi azt a művet, amelyben a nagy festőt, Dési Huber Istvánt búcsúztatja el a költő.)

1932. május 5.
(Huszonharmadik évem)
Dóczi Györgynek

[19] Buday György képzőművész szintén jó barátja Radnóti Miklósnak. A Szegedi Fiatalok Művészeti Kollégiumát, amelynek Radnóti Miklós is tagja volt, ő szervezte meg (1931–1938) a már előbb megalakított Bethlen Gábor Körből. A kör tagjai voltak egyebek közt Baróti Dezső, Tolnai Gábor és még sokan mások. Radnóti baráti társasága főként belőlük alakult. Ez a kör adta ki a Lábadozó szél c. kötetet. Buday György fametszői munkássága is Szegeden fejlődött ki.

A költő verssel ünnepli huszonharmadik születésnapját, 1932. május 5-öt, és versét Dóczi Györgynek[20] ajánlja. Később is megfigyelhetjük, hogy születésnapja alkalom számára arra, hogy összegzést végezzen, számot vetve önmagával és a körülötte lévő világgal. Több költőnk esetében van ez így — például Arany Jánosnál (az Őszikékben), József Attilánál (Születésnapomra) és másoknál is találunk hasonló törekvést. Már megfigyelhettük, hogy Radnóti gyakran ad verseinek címükben pontos időpontot, évet, hónapot, napot. Felvetődhet bennünk, hogy vajon ennyire számon tartotta az időt? Ezek a költeményei mint egy napló sorjázzák életének eseményeit.[21] Mintha sejtette volna, hogy meg vannak számlálva napjai, így mindegyiknek különös fontosságot tulajdonított.

Miért ajánlja Radnóti Miklós ezt a költeményt Dóczi Györgynek? A kortárs, Baróti Dezső szavai adhatják meg a kulcsot ehhez: „a *Haladás* is, a Balassa Bálint Kör is a maga módján színvonalas, sőt bátor megnyilatkozás volt, s jó néhány tagjának kitűnő előiskolát ... jelentett egy bátrabb progresszió irányába. ... Radnóti Miklósnak szintén ezt jelentette.[22] És valamilyen bevezetésfélét a társas életbe, sőt a maga ifjúsági módján az irodalmi életbe is. Úgy látszik, hogy **az addig magányos, árva fiú ebben a körben talált először önbizalmat növelő közönséget és néhány olyan barátot, köztük** Reinhold Alfrédet, **a két Dóczi testvért**, Wagner Györgyöt, írói nevén Tamássi Györgyöt, akikkel a következő években majd olyan folyóiratokban szerepel, amelyeknek magvát ekkor ültették el." (Baróti Dezső i. m. 39).

Radnóti életrajzát és költeményeit tanulmányozva megfigyelhetjük, hogy a költő számára a barátság kitüntetett fontosságú.[23] Velük létesít kapcsolatot akkor, amikor saját gondjait veszi számba, és az ajánlásokkal is jelzi, mennyire

[20] Dóczi György is a szegedi barátok közé tartozott. Mindketten a Balassa Bálint Kör tagjai voltak, és munkatársai a Kör lapjának, a Haladásnak. A Balassa Bálint Kör 1926-ban alakult meg, főként irodalmat kedvelő középiskolásokból. Kéthetente megjelenő „folyóiratot" indítottak Haladás címmel. Itt jelentek meg először Radnóti Miklós versei még Glatter Miklós néven.

[21] A napló, mint műfaj kapcsán ismét érdemes visszautalnunk Radnóti Bálint Györggyel való kapcsolatára, akinek művészete Radnóti egyik „erőssége" — saját bevallása szerint.

[22] A Kortárs útlevelére c. versét 1934-ben „A Szegedi Fiatalok Művészeti Kollégiumának, a növelő közösségnek, a barátaimnak" ajánlja.

[23] Ennek igazolására hívjuk magát Radnótit segítségül: „Régi szelíd esték, ti is emlékké nemesedtek! / Költőkkel s fiatal feleségekkel koszorúzott / tündöklő asztal, hova csúszol a múltak iszapján? / hol van az éj, amikor még vígan szürkebarátot / ittak a fürge *barátok* a szépszemű karcsu pohárból?" (Ŕ la recherche..., 1944) írja 1944-ben, fájó szívvel emlékezve a múltra, a barátokra. De még drámaibb és kifejezőbb az, hogy élet és halál mezsgyéjén is rájuk gondol: „nem nézek vissza többé s tudom, nem véd meg / engem sem emlék, sem varázslat, — baljós a menny felettem; / ha megpillantsz, *barátom*, fordulj el és legyints." (Sem emlék, sem varázslat; 1944), és tőlük kér segítséget: „de hisz lehet talán még! a hold ma oly kerek! / Ne menj tovább *barátom*, kiálts rám! s fölkelek!" (Erőltetett menet; 1944). Hogy megváltozott a *kiált* ige funkciója a Tátrai tábor és Száll a tavasz óta, ahol még Radnóti próbálta ébreszteni az embereket, a szabadságot — Quis custodiet ipsos, custodes?

szüksége van rájuk. Család híján velük „beszéli" meg, egy ilyen különlegesen kiépített kommunikációs szituációban, a benne megfogalmazódott gondolatokat. Így teremt alkalmat arra, hogy elmondja, leírja az őt foglalkoztató legbensőbb érzéseket. Az ajánlásoknak itt tehát ismét azzal a *kommunikatív funkciójával* találkozunk, mint a Baróti Dezsőnek ajánlott versben. Ennek egy nagyon érdekes sajátossága, hogy bizonyos körülmények között általánosítható: bármennyire is úgy látszik, hogy egyedül az ajánlásban szereplő konkrét személy a címzett, minden korban, minden ember, aki olvassa, magát képzelheti az ajánlott *barát* szerepébe.

A vers négy szabálytalan sorszámú versszakból áll. A költő beszámol életének egyik fontos állomásáról, arról, hogy mi minden változott benne 23 év alatt. Kulcsszóként foghatjuk fel a *szeretőm* szót: az eddig eltelt évek számadása után (1–2. versszak) ő képviseli a jelent. Cselekedeteivel jellemzi őt a költő, miközben a kommunikáció fatikus funkcióit is érvényesítve kiszól a versből: „Figyeljetek a szeretőmre!"

Politikai mondandója mellett a szerelem és természet a kísérőjelenségek. A vers jelentőségét növeli, hogy a kötet címe is megtalálható a harmadik versszak utolsó sorában: „... mint a tölcséres / vihar, hogy hízott nyelvem és / ropogott s hogy vitte versekbe / szerte a lábadozó szél!" A lázadás ekkori barátainak mindegyikére vonatkozott.

1931. december 8.
Főtárgyalás
Dr. Melléky Kornélnak

Az Újmódi pásztorok c. könyvéért bírósági perben elmarasztalták. Védője Dr. Melléky Kornél volt. Neki ajánlja az 1931. december 8. Főtárgyalás c. verset.

A költemény szabadvers-ritmusban a tárgyalást tárja elénk. Azt is gondolhatjuk tárgyias stílusa miatt, hogy egyszerű helyzetjelentés ez a mű a főtárgyalásról. Ami mégis verssé avatja, az a düh és a szenvedély képsora az igazságtalanság miatt. Radnóti, mint „az igazra tanú", megörökíti a vele és verseskötetével megesett sérelmet. Más költőink is kerültek hasonló helyzetbe (Babits Mihály, József Attila; az utóbbi többször is versbe foglalta az ellene felsorolt vádakat, még utolsó nagy költeményeiben is, például Tudod, hogy nincs bocsánat). Radnóti is ország-világnak „jelenti" ebben a versében, hogy mi történt vele.

Természetesen az ügyvéd is jelen volt az eseményen, meg is jelenik a költeményben a barátok társaságában:

> Védőmmel álltam s beszélt köröttem
> néhány barát és néhány mesemondó;
> félhárom volt már, délután s
> drukkoló szeretőm szemei
> kerekedtek az uccán.

Miért ajánlja a művet neki? Hálából? Ne felejtsük, a bajban a védő is mellette állt, „vele volt" (Rejtő Jenő), mint a költő barátai és szeretője. Tehát ebben a versben is az ajánlás *kommunikatív funkciója* jelenik meg, ezúttal egy igen drámai, feszült szituációban, amely jellegénél fogva két táborra osztja a Radnótival kapcsolatban álló embereket.

A többi költeményről helyszűke miatt most nem írunk, de véleményünk szerint az eddigiek is alkalmasak arra, hogy képet alkothassunk magunknak az ajánlások lehetséges szerepéről, funkciójáról a versek értelmezésének folyamatában.

IV. Kiválasztottuk és értelmeztük több-kevesebb részletességgel Radnóti Miklós néhány korai versét a hozzájuk tartozó ajánlások szemszögéből. Meganynyi nagyszerű barát, megannyi vers, amelyek talán még nem érik el a nagy versek színvonalát, de egybefűznek egy egész korszakot azzal, hogy az ajánlásokkal beemelik a költő barátait, ismerőseit is a költészetbe.

Tanulmányunkban rávilágítottunk arra, hogy az ajánlások hozzátartoznak a versszövegekhez, és elengedhetetlen velejárói a versek értelmezésének. De nemcsak egy-egy versben képviselnek információs bázist, hanem együtt látva, együvé hozva őket egy adott korszaknak is láttatják a horizontját. A közös élményeket, a hasonló gondolkodásmódot. Egymás mellé téve a verseket és az ajánlásokat feltárul előttünk a 30-as évek szegedi irodalmi életének világa. Mindezt egy költői leleménynek is köszönhetjük, az ajánlásoknak. Közrejátszik ebben Radnóti személyiségének egyik fontos jellemvonása is, a nyitottság a barátok iránt.

Összegezve gondolatainkat meggyőződésünk, hogy a verscímek alatti ajánlások speciális szövegrésznek tekinthetőek, amelyek a címhez és a vers egészéhez is szorosan hozzátartoznak. Szélesítik ismereteinket egy adott kor tekintetében, a költővel és az értelmezett költeménnyel kapcsolatban, valamint egy konkrét személy megismerésével is. Az adott vers kapcsán tágítják vagy szűkítik a mű jelentéstartalmát, de információs bázist létesíthetünk velük egy egész irodalmi korszak megismeréséhez is.

BODA I. KÁROLY–PORKOLÁB JUDIT

„MAGYAR NYELVJÁRÁSOK"
A DEBRECENI EGYETEM
MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TANSZÉKÉNEK
ÉVKÖNYVE

XXXVIII, 79–89

DEBRECEN
2000.

Az *úgymond* ige(alak) használatának múltjából és jelenéből

Az ÉrtSz.-ban ez olvasható: „*úgymond* tn [tárgyatlan] ige *ritk[a],* kissé *vál[asztékos]* csak ebben az alakban haszn[álatos], rend[szerint] közbevetett csonka idéző m[ondat]ként, szó szerinti v. közvetett idézetben *(rég[ies]).* Így szól(t) v. ritk[án] így szólnak, szóltak." Immár négy évtized múlt el az ÉrtSz. megjelenése óta, s a ritka, a választékos, illetőleg a régies minősítés manapság aligha állja meg a helyét. Állítható ez akkor is, ha társadalmi nyelvészet módszereivel nem is végzünk adatgyűjtést (vö. WARDHAUGH 1986/1995: 131–9), hiszen a mindennapi (egyéni) tapasztalat igazolja az *úgymond* viszonylagos gyakoriságát a mai nyelvhasználati gyakorlatban. A publicisztika nyelvében (sajtó, rádió, televízió) éppúgy, mint az egyetemi hallgatók, az egyetemi oktatók nyelvében és más társadalmi csoportok nyelvhasználatában feltűnő gyakorisággal fordul elő a szó. Ezt igazolják a következő adatok. (NB. A tőlem származó szövegmegszakításokat két pont jelzi.)

(1) .. ezért is kelt különös felháborodást, amikor *úgymond* katonák „ártatlan" civileket mészárolnak le. (Magyar Nemzet, 1999. VII. 1. 7)

(2) Valaki tőlem kérdezte, ismertem-e hozzátartozóit, mivel — *úgymond* — a környéken lakók közül én álltam hozzá a legközelebb. (Magyar Nemzet, 1999. VII. 1. 7; NB. Ugyanabban az írásban van, mint az előző.)

(3) Pedig hányszor temették már az *úgymond* akadémikus balettet. (Napi Magyarország, 1999. VII. 8. 14)

(4) .. a hitesek politikai életben való részvételi arányát [a szóban forgó szerző] a zsidótörvények érveléséhez hasonlóan az *úgymond* egészséges mértékre kívánja visszaszorítani. (Magyar Nemzet, 1999. VII. 17. 15)

(5) .. behívták a külföldieket ellenőrző hivatalba, *úgymond,* irategyeztetésre. (Magyar Nemzet, 1999. VII. 21. 10)

(6) .. a Vásárhelyi *úgymond* árulását felmutatni hivatott 1958-as beszéd nemcsak semmiféle kompromittáló motívumot nem tartalmaz, de — nyilvánvalóan tudatosan — jóval több, mint szimpla önvédelem. (Magyar Nemzet, 1999. VII. 3. 16)

(7) Müller Mihály lapunknak elmondta, az M3-as *úgymond* látványos továbbépítése valóban elmarad az idén. (Magyar Nemzet, 1999. VIII. 4. 9)

(8) .. a színház nemcsak *úgymond* vájt fülűeknek, a szakmának készül, hanem elsősorban a nézőknek. (Magyar Nemzet, 1999. VIII. 26. 11)

(9) Gyülevész népek kihasználják e mái zavaros | időket Stratímirovič elveszti béketürését, | *úgymond* a szerbek nem gyávák a kardra Úgy hát | pattant föl Kossuth döntsön köztünk a kard.. (Varga Imre: Múltvesztőhely. Zalaegerszeg, 1999. Tipotéka Kiadó–Deák Ferenc Megyei Könyvtár)

(10) A szöveg *úgymond* szövegmondatokból áll. (Szegedi egyetemi hallgató kollokviumából, 2000. I. 6.)

(11) A stílus fogalmának meghatározása *úgymond* nehéz. (Szegedi egyetemi hallgató kollokviumából, 2000. I. 12.)

(12) .. kielégítetlen olvasói igény már csak ezen a [ti. konzervatív nézetű] területen akad. *Úgymond* baloldali médiumból ma is van elég. (Magyar Nemzet, 2000. II. 11. 6)

(13) A víz *úgymond* megtisztul, de az élővilágot helyreállítani... az egy másik történet... (Kossuth Rádió, 2000. II. 12. Tizenhat óra című műsor; a Tisza folyó szennyeződéséről beszélgetnek egy riportban a környékbeli emberekkel.)

(14) .. ez a feladat is *úgymond* végrehajtható, *úgymond* kipipálható. (Kossuth Rádió, 2000. II. 13. Reggeli krónika; Szájer József parlamenti képviselő mondja a vele készített beszélgetésben.)

(15) Persze jobb lett volna az *úgymond* szerves, egyenletes fejlődés. De mit csináljunk, ha a nyakunkba szakadt a forradalom. (Kossuth Rádió, Új Zenei Újság című műsor; 2000. II. 12.)

(16) Ami történt [ti. a holokauszt], amiről mindannyian tudtuk, valóban Európa közepén történt, *úgymond*, egy civilizált világban. (Magyar Nemzet, 2000. II. 22. 7)

(17) Később, ahogy — *úgymond* — „a fejük lágya benőtt", öltönyt csináltattak, nyakkendőt kötöttek. (Magyar Nemzet, 2000. II. 23. 7)

(18) [Könnyen csalódik,] aki nagy reményeket táplál, [hogy] *úgymond,* befut ['érvényesül (íróként)']. (Kossuth Rádió, 2000. II. 26. Reggeli hírműsor; beszélgetés Matúz Gáborral.)

(19) A [talán mangánvegyület okozta] szennyeződés teljesen elkeveredett, *úgymond* eltűnt a vízből. (Kossuth Rádió, 2000. II. 27. Déli krónika.)

(20) .. egy kémet a Gyorskocsi utcából az orosz szervek *úgymond* kiloptak. (Magyar Televízió, 1. műsor, A hét. 2000. II. 27. 19 óra)

(21) .. a miniszterelnök megköszönte a ciánszennyeződés felszámolásában közreműködők munkáját és a halott folyó *úgymond* feltámasztását. (Magyar Televízió, 1. műsor, Híradó. 2000. II. 28. 19 óra 30 perc)

(22) ...fel kell lépni az *úgymond* iparszerű rapsickodás ellen [ti. az engedély nélküli halászat ellen a Tiszán]. (Kossuth Rádió, Esti krónika, 2000. március 3. 18 óra)

(23) .. [Dunajevszkij] kiutazását megakadályozták, mert Prágában előzőleg *úgymond* sokat fecsegett az újságíróknak. (Kossuth Rádió, 2000. március 4. Muzsikáló nagyvilág c. műsorban Kulcsár István mondja, 23.04 óra)

A múlt század második felében CzF. is felvette címszavai közé a szót: „*úgymond,* (úgy-mond) a régieknél igen sokszor eléjön elbeszélés közben, midőn másnak beszédét közlik; megfelel neki a latin *iquit, ait*"; szófaji minősítést CzF. nem ad.

A NySz.-ban adatolva is van a régiek használata néhány példával: „*Úgymond:* inquit, ait PPB." (*úgy* a.); „*úgy-mond:* inquit.. Az ew tarsi kedeg *vgmondnak* vala neky (MargitL. 1). *Vgy* mond vala (181). Ezen zent doctor meg *wgymond* rola (ÉrdyC. 520b). Én a szent földre mégyek, *úgy-mond,* jó atyámfia, tégedet hadlak magad emberségére (Hall: HHtlist. II. 172). Illy beszédet tartott az abbéval: Fiam! *úgy mond* (Fal: TÉ. 743)" (úgy-*mond* a.).

A SzT.-nak *mond* szócikkében találhatni adatokat a régiségbeli használatra: „Szk: *úgy ~. 1568:* Vincencivus literatus ... fassus est, in hunc modu(m) ... Jta dixisset, Johannes brassai hazuch *vg mond,* bestye agebul benne.. *1568:* Nagi Janos ...vallia: Ammikor halala teortent Kotro Mihali fianak, reggel az zeoleobe kapalok vala hogi halla(m) az Jajgatast, jai jai *vgymond.. 1602:* Boldis Jakabne Marta azzonj ... vallia: Hallottam *vgimond,* hogy te vitez mihaline, eochenek, rakonanak mondotta.." A SzT. idézetében az „Szk" rövidítés szókapcsolatot jelent. — A SzT.-ban persze másutt is föllelhető az *úgymond:* „Nemethi Mihalne wallia. Az Veres Pal mostoha leanya zaiabol hallottam ... Jm *vgimond* nem nyughatom az bestie nagi zakalú kúrwafia agebtol" (1597-ből való adat, l. *nagy* 18. a.); „Borbara, zabo Jstuan deak zolgaloia vallia ... Niari Martonne azt mondotta az vranak Niari Martonnak, az te aniad *vgimond,* az az nagy faru, nagi fenekw bwueveos bauos bozorkani kurua az ki az eordeogeoket vendegge hitta" (1593-ból való adat, l. *nagy* 19. a.).

A Müncheni Kódexből készített szótárában SZABÓ T. ÁDÁM (1985: 511) ezt írja: „*úgymond* »úgyszólván« '(adv.) sozusagen' Lk 5.39" — az „(adv.)" rövidítést a szerző így oldja: „»határozószó« 'Umstandswort' adverbium"; ugyanezt

találjuk a szerző munkájának korábbi, német nyelvű kiadásában is (SZABÓ T. 1977: 399); NYÍRI ANTAL (1993) ugyanennek a kódexnak magyar–latin szótárában az ezen a szöveghelyen — „ꝛ ſènki iuan ot / legottan akaꝛ výot meꝛt *vg mōd* aʒ o iob"– 60rb39 (NYÍRI 1971) lévő *úgymond*-ot a *mond* és az *úgy* szócikkében közli, tehát külön-külön.

A MNyTNy.-ban KÁROLY SÁNDOR (1995. II/2: 825) a kései ómagyar korra jellemző szöveggrammatikai jellemzők között tárgyalja az *úgymond* szerepkörét. A történeti nyelvtan megírásához kiválasztott szöveganyagban a kataforikus szerepű szavakat vizsgálja Az idézés módjai című fejezetrészben, s megállapítja: „Kataforikus névmási határozószó 29 esetben található kódexszövegeinkben. Ezek közül 16 esetben az *úgymond* idéző ige alakjában fordul elő az *úgy* határozószó: GuaryK. 24: »mert *vg mond* aʒ ʒent íras«; NagyszK. 279: »Mert *vǵmond* zent Agoſton doctor«; stb. Ezekben az esetekben a szöveg szerzője valakire hivatkozik, valamilyen könyvből idéz, a Szentírásból vagy valamely egyházi doktornak vagy szentnek a munkájából. Ennek alapján az *úgymond*-ot h i v a t k o z á s - i g é n e k is nevezhetnők." (A kiemelés az eredetiből való. — Egyébként a GuaryK.-ban található *úgymond* előfordulásai JAKAB LÁSZLÓ–KISS ANTAL 1994 szerint: 14: 11, 52: 21, 125: 17.) Ugyanakkor KÁROLY SÁNDOR különbséget tesz az általa „hivatkozás-igé"nek nevezett fajta *úgymond* és az alaki hasonlók között: „Egyéb kataforikus szerepű határozószók: *úgy, ekképpen, ezképpen, ezenképpen:* JordK. 387: »De maga *vgÿ mondok* tÿ nektek« ~ MünchK. 17va: »de valobiʒoṅ mondom tu̇nėctec« : Verumtamen dico vobis; MargL. 3: »zent margit azzon … sirua *vgmond* vala« (az utóbbi esetben azonban nem a fenti hivatkozás-igéről van szó).." KÁROLY (1995. II/2: 825, 827) megállapítja: „Egy és ugyanazon szövegmondatban is előfordulhat a *mond* ige mind idézetre utaló, mind 'közöl' jelentéssel: CornK. 53r: »Ennek okat kedeg ez keppen *mongya mondvan.* | Vrnak angela le zalla menyorzagbol«: Causa subditur: | Angelus enim Domini descendit de caelo. Ha az idézetre kataforikus vagy anaforikus névmás utal, akkor ez a névmás természetesen a *mond* mint idéző ige mellett a tárgyi mondatrész szerepét tölti be azzal az idézettel együtt, amelyre utal, s vele korreferens az idézet. (Példákat találunk az idézetre utaló kataforikus vagy anaforikus elemeket tárgyaló korábbi szakaszban.)". — Az idéző mondat az idézett szövegegység után helyezkedik el a kódexszövegekben, vagy az idézetbe ékelődve. KÁROLY (1995. II/2: 824) más megoldásokra is utal: „Elvétve bemutatható (7 esetben) az idézett szövegegység előtti és utáni helyzetben egyaránt az idéző ige. A CornK. idevágó adatai viszont az idéző mondatnak az idézet utáni megismétlései, ilyen esetekben az idéző ige használata valójában nem tekinthető idéző mondatbelinek: 2v: »Annak okaert *Ugÿ mond* zent ambrus zvzeſſegrevl valo kevnyveben. *monduan.* | legen tÿ nektek az zvz marianak elete. mykeppen keepben meg jrt … | Ynneet vegyetek eletnek peldaÿat … | *Ezeket* zent ambrus *mondgÿa«* stb.".

Ugyancsak a történeti nyelvtanban HAADER LEA (1995. II/2: 535) az idézés módjairól írva a függő idézetbeli személyeltolódás (vagy éppenséggel el nem tolódás) eseteit taglalja, s az első személyről a harmadikra való tolódásra két példát ad, ezek közül a második ez: „MargitL. 14: »Soror jolent ... *vgmond* hog *ev* nÿolc eztendeÿg *volt* Secrestÿeres« *(voltam)*"; HAADER LEA azt is megjegyzi, hogy abban a folyamatban, amelyben az egyenes idézet függő idézetté alakul, az egyenes idézet névmásai, személyragjai (határozószók, bizonyos igék stb.) módosulást szenved(het)nek, eltolód(hat)nak; az egyenes és a függő idézetek közötti átmeneti formákhoz vö. H. MOLNÁR ILONA 1962. II, 354–64. A kódexek nyelvhasználatában a tárgyi mellékmondatok főmondatainak bizonyos, gyakran használatos alakzataiban az eredeti főmondati szerep megkopott, mint HAADER LEA (1995. II/2: 532) mondja, devalválódott, ez leginkább olyan helyzetekben következett be, amilyenekben a mindennapi érzékeléssel, közléssel összefüggő vagy a beszélő személyes állásfoglalását kifejező volt a főmondat. Így a főmondat elsősorban a figyelmet fölhívó szerepet hordozza, mondhatni modális elemmé vált, majd akár kötőszóvá is változhatott. A folyamatra jellemző példák között található: „ApMélt. 20: »En valaztalak *vgmond* tẁtǫketh«; s a folyamatnak mintegy betetőzésére, az akár el is hagyható közbevetéssé süllyedt mondatrészletté váló főmondatra ez az egyik példa: „vrunc Ieʒuʒnak zauairt holot hug monda: ha valaky en hozam yeuend ky nem yzem ['űzöm'] *hug mond* etet« (az *úgymond* töltelékszóként való alkalmazása azonban a lat. *inquit* hasonló szerepének hatására is történhetett)." — A *hiszen* és a *talán* hasonló folyamatban vált kötőszóvá, illetőleg módosítószóvá, amint ez HAADER LEA példáiból is látszik, vö. JUHÁSZ DEZSŐ 1991. I, 476–500; 501–513; 1992. II/1: 772–814; 815–838. — Itt jegyzendő meg, hogy a MNyTNy.-hoz tartozó mutatóban (BALÁZS JUDIT–ZELLIGER ERZSÉBET 1997) az *úgymond*-ra csupán a föntebb idéztem KÁROLY 1995. II/2: 825 hely van megadva. Persze az idézéssel és a tárgyi mellékmondattal foglalkozó helyek végül is elvezetik a mutató használóját az *úgymond* használatának ezekhez a részleteihez is.

Az ÉrtSz. már általam idézett szócikkében Berzsenyi Dánieltől ad példamondatot: „Sok nagyjainknak balgatag udvarin Már a magyarnak híre se hallatott, Nem módi, *úgymond*", és Arany Jánostól: „Hadd látom, *úgymond*, mennyit ér A velszi tartomány", mindkét szövegmondatban az *úgymond* hivatkozás-ige.

A magyar irodalom nyelvhasználatából az írói szótárak segítségével valamelyest be lehet mutatni az ige használatát. Csokonai Vitéz Mihály színműveiben nincsen meg az ige, egy *úgy mondhatom* fordulat lelhető föl: „Ők az ő Nemzeti nyelveket nem szeretik, sőt úgy mondhatom, hogy gyülölik is" (JAKAB LÁSZLÓ–BÖLCSKEI ANDRÁS 1993: *úgy* a.). Tartalmaz a Csokonai-szókincstár egy *igymond* alakulatot, ennek egybeírását azonban a szótárírók helyesírási sajátosságként kezelik, amint szövegközlési eljárásuk is mutatja, ti. csupán a *mond* van dőlő betűs szedéssel (és az *így* szócikkében sem szerepel ez a hely): „...mihelyt

onnét meg jövök igy*mond*, mindjárt gyürűt váltok vele (16/474)." A teljes szövegrész — amely Az özvegy Karnyóné 's két Szeleburdiak című darabból való — egyébként azt mutatja, hogy 'így mondd' értelmű a fordulat (vagyis az ige felszólító módban van): „Asszonyádnak pedig *mond[d]* meg hogy én egy kevéssé fel fordulok Budára, mihelyt onnét meg jövök igy*mond[d]*, mindjárt gyürűt váltok vele" (Csokonai Vitéz Mihály 1978. 2: 187 = 16/474).

Katona Józsefnek nyelvhasználatából a BbSz. két előfordulást tartalmaz, a szótáríró tárgyatlan igének értékeli a szót („*úgymond* 2 tn i"): „(szó szerinti idézetben) 'így szólt': egyj Őzet kergeték, / és — egyj Banyát találtam ...»Oh, légy kegyelmes (*úgymond*) Asszonyodhoz!« Si[mon] 1:40; Nincs a' Teremtésben vesztes csak ő — / nincs árva, *úgymond* csak az ő gyermeke" E[ndre] B[ánk]ról 5: 439" (BEKE JÓZSEF 1991).

A Petőfi Sándor teljes írói nyelvét felölelő szótár (PSz.) szerint két helyen van meg a szó: „[úgymond] msz: ugymond 2", vagyis a szótár jelzései szerint Petőfi Sándor rövid *u*-val írja, és a szótárírók mondatszónak minősítik; „(idéző mondatként) 'így szól(t)': »Az a küszöb nőtt tennap óta,« *Ugymond*, »tennap nem volt illyen magas..« (Ap/3: 118) + 3: 297". A PSz.-ban itt feltüntetett másik szöveghely: „»Hogyha vétek«, *ugymond*, »a közügyi terhet | El nem fogadni, ha az ember rátermett, | Szinte az, sőt kettős vétek elvállalni, | Ha viselésére gyöngék vállai [«]" (A táblabíró. Petőfi 1951: 297, 369–72. sor).

Juhász Gyula mindössze egyszer használta a szót. A Szeged és vidéke 1908. szeptember 16-i számában A metzi bárdok című versében. A verset Vilmos császárnak francia földre való (inkognitó) látogatásának hírére írta a föntebb már idézett Arany-ballada mintájára, l. PÉTER LÁSZLÓ 1963. III, 154, 338. A Juhász Gyula-i versnyelvből készült szótár (JuSz.) ezt írja: „*ugymond* (= úgymond) tn [tárgyatlan] ige (ritk[án előforduló] kissé rég[i, régies]) Így szólt: *Hadd lássam,* ugymond *meddig ér A francia tartomány?* 1190/3 ironikus költői (Arany) klisében" (BENKŐ LÁSZLÓ 1972).

Az újságnyelvből összeállított gyakorisági szótárban CSIRIKNÉ CZACHESZ ERZSÉBET–CSIRIK JÁNOS (1986: 211) négy előfordulást rögzít, ezeket határozószóknak minősíti. Az ennél a szótárnál sokkal nagyobb és korábbi (az 1965–1977 közötti évekből való) szöveganyagból dolgozó szépprózai gyakorisági szótár (SzGySz.) nem tartalmazza az *úgymond*-ot (legalábbis a leggyakoribb szuperlexémák ábécérendes anyagában, viszont megjegyzendő, hogy a leggyakoribb szövegszavak listájában az *úgy* 3726 adattal, a *mond* a leggyakoribb szuperlexémák között 2893 adattal és 2693,19 módosított gyakorisági értékkel szerepel, a leggyakoribb szövegszavak között abszolút gyakorisága 56, módosított abszolút gyakorisága 51,99 (FÜREDI MIHÁLY–KELEMEN JÓZSEF 1989: 355–83; 373, 392). — A XX. század első harmadában a magyar parlamenti nyelv leggyakoribb szavai között nem szerepel az *úgymond*, l. NEMES ZOLTÁN 1933; vö. a (14) számjelzetű adattal. Ugyancsak nem található a közelmúltban kiadott

rokon értelmű szavak, szólások és ellentétek szótárában sem (KISS GÁBOR 1998).

Az *úgymond* használatában LŐRINCZE LAJOS (1968: 413, 414) az egyes számú, illetőleg többes számú alanyokra való vonatkoztatást kárhoztatja egy nyelvművelő írásában, s úgy látja, „...már nem érzik az *úgymond*-ban az igét, csak azt jelölik vele — személytől, számtól függetlenül —, hogy nem saját véleményük következik ez után a szó után"; s ezt is írja: „Az *úgymond* elszabadulása végül azt eredményezi, hogy lassan-lassan értelmetlen töltelékszóvá lesz némelyek nyelvhasználatában". LŐRINCZE LAJOS példái 1960 és 1966 közöttiek s zömükben sajtónyelviek.

KEMÉNY GÁBOR (1985. I, 1135) „kissé irodalmias, nemritkán gúnyos színezetű mondatszó"-nak nevezi az *úgymond*-ot, amely különösen a sajtónyelvben és a kritikai zsargonban fordul elő, s használói „sokszor már egyáltalán nem érzik benne az igét". Továbbá megállapítja: „Nem egyes szám 3. személyű alany mellett ... semmiképpen sem jó az *úgymond*, a nyelvtani zökkenő miatt" —, s különféle idéző kifejezéseket tanácsol helyette használni.

Az *úgymond* némelykor — amint LŐRINCZE LAJOS is, KEMÉNY GÁBOR is számos példával bemutatja — jól helyettesíthető volna különféle megoldásokkal. Mindketten rossznak tartják azt a használatot, amelyikben az alannyal való számbeli egyeztetés nincsen meg. (Az ÉrtSz. — föntebb idézve van — az *úgymond*-nak ritkán többes számú jelentést is tulajdonít.). A LŐRINCZE LAJOS által ajánlatos helyettesítő kifejezések a többes számú használatra: *mert mondják; mint mondják; szerintük azért; ahogy mondani szokták,* más esetekben: *szerinte, szerintük, állítólag, jószerivel, szinte, úgyszólván, úgy mondva, úgynevezett, ismeretes, régi bölcsesség* stb. KEMÉNY GÁBOR hasonlókat javasol a NymKk.-ben: *azt mondják; mint mondják, szerintük; állítólag, jószerivel, szinte, úgyszólván, mondhatni* stb. Mindkét szerző nagyjából ugyanannak a stíluseszménynek, illetőleg stílusrétegnek megfelelő használatot látna szívesen a példaanyagának stílusrétegében töltelékszónak minősíthető *úgymond* helyett, vagyis egy, az irodalmi nyelvhasználathoz húzó és némileg eszményinek mondható sajtónyelvi stílust.

A föntebb szereplő példaanyag *úgymond*-jai is helyettesíthetők vagy kikerülhetők más megfogalmazással. A lehetőségeket korántsem kimerítve például így:

(1) *állítólag(os), úgynevezett* — Az *úgymond* előtt és után nincsen vessző vagy más elkülönítő jel.

(2) *ismeretes* — Ebben a szövegmetszetben az idézetben (*a környéken lakók közül én álltam hozzá a legközelebb*) személyeltolódás van: *én álltam* ← **ön* vagy *maga állt,* tehát kétféle szerkesztésmód keveredése tapasztalható, az egyenes idézésé, a függő idézésé; ám megmaradt az *úgymond* mint olyan nyelvi elem, amely a mások véleményének közléséről tudósítja a szöveg befogadóját.

(3) *mondhatni* — Minthogy írásos nyelvi anyagról van szó, akár idézőjellel is lehetne jelezni az *akadémikus balett* szerkezetben, hogy az *akadémikus* rossszalló értéktartalmú jelző ('maradi, merev szabályokhoz igazodó'), vö. ÉrtSz., ÉKsz. Az *úgymond* nincs központozással elkülönítve.

(4) *szerinte* — Az *úgymond* nincs írásjellel elkülönítve.

(5) *ahogy mondani szokták; úgynevezett* — Az *úgymond* e szövegben arra kívánja felhívni olvasója figyelmét, hogy az úgynevezett szocializmusban az irategyeztetés voltaképpen ürügy volt a külföldiek ellenőrzésére. Az *úgymond* ebben az esetben némi ironikus színezettel jár; effélére KEMÉNY GÁBOR utalt.

(6) *állítólagos; úgynevezett* — Az *úgymond*-ot az újságíró nem különítette el írásjellel.

(7) *szinte; mondhatni* — Ezt az adatot sem különítik el írásjelek.

(8) *mint szokás mondani* — Az *úgymond* beékelődése ebben a szövegdarabban sincsen írásjellel jelezve.

(9) Ez a szépirodalmi szövegdarab idézés-igét tartalmaz, ám írásjellel nem jelzi.

(10) *mint ismeretes* — A beszélő nem tartott szünetet az *úgymond* előtt és után, vagyis nem volt észlelhető szünetpár, l. DEME LÁSZLÓ 1962. II, 518–9.

(11) *mint ismeretes, tudvalévő* — E beszélő sem különítette el szünetpárral az *úgymond*-ot.

(12) *mint mondani szokás* — A szöveg eddigi részéből tudni lehet, voltaképpen egy bizonyos politikai párt, illetőleg annak valamikori elődje a baloldal, s e minősítést a szerző nem egészen osztja. Az *úgymond* egy szövegmondat elején van, de utána nincsen elkülönítő írásjel.

(13) *állítólag* — NB. Az idézetben lévő *az egy másik történet* kifejezés is divatos a sajtónyelvben, így az *úgymond*-dal együtt jelzik, hogy a beszélő (riportalany) törekedik az általa kívánatosnak tetsző stílusban válaszolni a számára (általában) beszédstílus-mintát képviselő riporternek. Az *úgymond*-ot nem különíti el szünetpárral a nyilatkozó.

(14) *ahogy szokták mondani; amint mondani szokás* — A beszélő nem tart szünetet az *úgymond*-ok előtt és után sem.

(15) *mint mondják* — Ugyan helyettesíthető az *úgymond*, ám nem látszik szükségesnek sem az *úgymond*, sem más, hiszen a szerves, egyenletes fejlődésnek, illetőleg a forradalomnak fogalma nem függ valaki(k) véleményétől, ame-

lyet be kellene vezetni (és idézni persze) az *úgymond*-dal vagy mással. Szünetpár nem volt észlelhető az *úgymond*-ot tartalmazó megnyilatkozásban.

(16) *amint mondják*

(17) *ahogy mondani szokták*

(18) *mondhatni; ahogy mondani szokás* — Voltaképpen ebben sincsen az *úgymond* szünettel beékelve, illetőleg előtte van szünet, de az alárendelt szerkezet miatt: **reményeket táplál ahhoz, hogy befut* 'érvényesül'; vö. ÉrtSz. *táplál* 7. A szünetek esetleges egybeeséséről is ír DEME LÁSZLÓ (1962: II, 519).

(19) *szinte; úgyszólván* — Az *úgymond* után van szünet, ám ezt a felsorolás váltja ki: **elkeveredett, eltűnt*.

(20) *jószerivel; valósággal; mondhatni* — Szünetet a beszélő nem tart az *úgymond* előtt és után.

(21) *úgyszólván; valóságos* — Az itteni *halott folyó* szerkezetben a *halott* jelentése: „3. *(átv[itt], vál[asztékos]* Olyan, ami nem emlékeztet az életnek vmely megnyilvánulására. *Télen ~nak látszik a természet*" (ÉrtSz. *halott* a.). A *feltámaszt*-ról ez az értelmezés található: „3. *(átv)* Bizonyos átmeneti szünet után újra feléleszt v[ala]mit, működését újból megindítja. *Az imperialisták újból ~ották a német nehézipart*" (ÉrtSz. *feltámaszt* a.). Bizonyára az átvitt értelmű jelentésekre igyekezik utalni a szövegdarab létrehozója az *úgymond*-dal, szünetet sem tart a szó előtt és után. Írásban ezt az *úgymond*-ot helyettesíthetné a *feltámasztását* szó idézőjelezése is. Szünetpár nem volt észlelhető megnyilatkozásban.

(22) *szinte* — Szünetpárral való elkülönítés nincsen.

(23) *állítólag* — Szünetpárral való elkülönítés nincsen.

A szünetpárral való elkülönítés hiánya az élőbeszédben, az írásjelek hiánya az írásos példákban — jóllehet egyik jelenség sincsen közvetlen összefüggésben egymással — úgyszintén arra utal, hogy az írók, illetőleg a beszélők az *úgymond* szó idéző szerepköréről nem vesznek tudomást, ez mindössze a (9) számjelzetű példaszöveg szerzőjére nem áll, bár az írásjelhasználattal ő sem jelzi a szó ezen szerepét. Amelyik szövegmetszetben az írásjelhasználat jelzi, hogy a szó elkülönül valamelyest a közlés egészétől, abban sincsen egyenes idézet: (2), (5), (17), illetőleg nincs meg a számbeli egyeztetés. Ezekhez vehető a (12) is, bár abban az *úgymond* külön szövegmondatba került. — Az élőnyelvből származó példák közül a (14), a (18) és a (19) jelzetűekben az *úgymond*-on szakaszhangsúly van, azonban ez nem volt megfigyelhető a (20) és a (21) számjelzetűekben. A (10) és a (11) jelzetű megnyilatkozások nyomatéktalan mondatként voltak hallhatók.

A mai magyar nyelvhasználatnak a korábbiakban említett rétegeiben az *úgymond* használatát jószerrel ugyanaz jellemzi, mint a kései ómagyar korban. A használat jellemzői azt mutatják, hogy jobbára töltelékszóvá vált ez az idézést szolgáló kifejezés. A csupán igei szerepkör és tulajdonság halványulásával mondatszói, határozószói jellege lett az *úgymond*-nak, amely folyamat nem járt együtt a kifejezés alaki változásával. A *talán (← talám)*, a *hiszen (← hiszem)* éppen az alaki változások révén tudott jelentéselkülönüléssel létrejönni az igealakokból, erre a sorsra az *úgymond* mindezidáig (legalább ötszáz év óta) nem jutott, amiben annakidején bizonyára az írásbeliség is, a latin minta követése is gátolta, s talán magának a kifejezésnek hangtani fölépítése is, sem a szóban nincsen, sem rákövetkező szó hatására nem történik (a szó végén) hasonulás, amely révén könnyebben járhatna úgy, mint a *talám* vagy a *hiszem*. Töltelékszóként manapság stílusrétegenként változó mennyiségben fordul elő, az igényes köznyelv, a szépirodalom nyelve még cél nélkül aligha alkalmazza, így lesz-e a jövőben is, nem tudhatni. Mindenesetre egyre inkább megkülönböztethető igei használata, illetőleg határozószói, mondatszói szerepköre.

BÜKY LÁSZLÓ

Felhasznált irodalom

BALÁZS JUDIT–ZELLIGER ERZSÉBET (1997): MNyTNy.

BÁRCZI GÉZA et al. (1959–1962), *A magyar nyelv értelmező szótára.* I–VII. Bp.

BbSz. l. BEKE JÓZSEF (1991).

BEKE JÓZSEF (1991), *Bánk bán-szótár.* Kecskemét.

BENKŐ LÁSZLÓ szerk. (1972): *Juhász Gyula költői nyelvének szótára.* Bp.

BENKŐ LORÁND főszerk. (1991–1997), *A magyar nyelv történeti nyelvtana.* I., II/1–II/2. + Mutató. Bp.

CzF. l. CZUCZOR GERGELY–FOGARASI JÁNOS (1862–1874).

CZUCZOR GERGELY–FOGARASI JÁNOS (1862–1874), *A magyar nyelv szótára.* I–VI. Pest, Bp.

CSIRIKNÉ CZACHESZ ERZSÉBET–CSIRIK JÁNOS (1986), *Újságnyelvi gyakorisági szótár.* Szeged–Budapest–Debrecen. Magyar pszicholingvisztikai tanulmányok IV.

Csokonai Vitéz Mihály (1978), *Összes művei. Színművek* 2. Bp.

DEME LÁSZLÓ (1962): MMNyR.

Éksz. l. JUHÁSZ JÓZSEF et al. (1972).

ÉrtSz. l. BÁRCZI GÉZA et al. szerk. (1959–1962).

FÜREDI MIHÁLY–KELEMEN JÓZSEF szerk. (1989), *A magyar szépprózа gyakorisági szótára, 1965–1977.* Bp.

GRÉTSY LÁSZLÓ–KOVALOVSZKY MIKLÓS főszerk. (1980–1985), *Nyelvművelő kézikönyv.* I–II. Bp.

HAADER LEA (1995): MNyTNy.

H. MOLNÁR ILONA (1962): MMNyR.
JAKAB LÁSZLÓ–BÖLCSKEI ANDRÁS (1993), *Csokonai-szókincstár. Csokonai színművei szókincsének szövegszótára és adattára.* I. Debrecen.
JAKAB LÁSZLÓ–KISS ANTAL (1994), *A Guarÿ-kódex ábécérendes adattára.* Debrecen.
JUHÁSZ DEZSŐ (1991): MNyTNy.
JUHÁSZ DEZSŐ (1995): MNyTNy.
JUHÁSZ JÓZSEF et al. szerk. (1972), *Magyar értelmező kéziszótár.* Bp.
J. SOLTÉSZ KATALIN et al. szerk. (1973–1987), *Petőfi-szótár. Petőfi Sándor életművének szókészlete.* Bp.
JuSz. l. BENKŐ LÁSZLÓ (1972).
KÁROLY SÁNDOR (1995): MNyTNy.
KEMÉNY GÁBOR (1985): NymKk.
KISS GÁBOR (1998), *Magyar szókincstár.* Bp.
LŐRINCZE LAJOS (1968), *Nyelvőrségen.* Bp.
NEMES ZOLTÁN (1933), *A magyar parlamenti nyelv leggyakoribb szavai.* Szeged.
MMNyR. l. TOMPA JÓZSEF szerk. (1961–1962).
MNyTNy. l. BENKŐ LORÁND főszerk. (1991–1997).
NYÍRI ANTAL szerk. (1971), *A Müncheni Kódex 1466-ból.* Bp.
NYÍRI ANTAL szerk. (1993), *A Müncheni Kódex magyar–latin szótára.* Bp.
NymKk. l. GRÉTSY LÁSZLÓ–KOVALOVSZKY MIKLÓS főszerk. (1980–1985).
NySz. = SZARVAS GÁBOR–SIMONYI ZSIGMOND (1890–1893), *Magyar nyelvtörténeti szótár a legrégibb nyelvemlékektől a nyelvújításig.* I–III. Bp.
PÉTER LÁSZLÓ szerk. (1963), *Juhász Gyula Összes művei.* I–III. Bp.
Petőfi Sándor (1951), *Összes művei.* III. *Költeményei* III. 1848–1849. Bp.
PSz. l. J. SOLTÉSZ KATALIN et al. (1973–1987).
SZABÓ T. ATTILA[– VÁMSZER MÁRTA] szerk. (1975–), *Erdélyi magyar szótörténeti tár.* I– Bukarest [, Budapest].
SZABÓ T., ÁDÁM ISTVÁN (1977), *Der Münchener Kodex IV. Wortschatz mit vollständigem Wort- und Formenverzeichnis.* Wiesbaden, Kommissionsverlag Otto Harrassowitz.
SZABÓ T. ÁDÁM (1985), *Müncheni Kódex [1466]. A négy evangélium szövege és szótára.* Bp.
SzGySz. l. FÜREDI MIHÁLY–KELEMEN JÓZSEF (1989).
SzT. l. SZABÓ T. ATTILA[–VÁMSZER MÁRTA] szerk. (1975–).
TOMPA JÓZSEF szerk. (1961–1962), *A mai magyar nyelv rendszere. Leíró nyelvtan.* I–II. Bp.
WARDHAUGH, RONALD (1986/1995), *Szociolingvisztika.* Bp.

„MAGYAR NYELVJÁRÁSOK"
A DEBRECENI EGYETEM
MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TANSZÉKÉNEK
ÉVKÖNYVE

XXXVIII, 91–96

DEBRECEN
2000.

Anyanyelvünk útja a respublikától a köztársaságig*

Petőfi Sándor: Respublika (részletek)

Respublika, szabadság gyermeke
S szabadság anyja, világ jótevője,
Ki bujdosol, mint a Rákócziak,
Köszöntelek a távolból előre!

Most hódolok, midőn még messze vagy,
Midőn még rémes átkozott neved van,
Midőn még, aki megfeszíteni
Kész téged, azt becsülik legjobban.

Szeretném tudni, ott leszek-e én
A győzedelmi fényes ünnepélyen;
Vagy akkorára már tán elvisz az
Enyészet s ott lenn tart a sírba mélyen?

Ha meg nem érem e nagy ünnepet,
Barátim, emlékezzetek meg rólam...
Republikánus vagyok s az leszek
A föld alatt is ott a koporsóban!

Petőfi Sándor „Respublika" című versének néhány strófáját hallottuk. A szabadságharc előestéjén a költő azt mondta ki ebben, amit az előző korszakok előkészítettek: egy független és demokratikus társadalom megteremtésének igényét. Az előző század utolsó negyedében Mária Terézia, majd fia, II. József — talán nem is rossz szándékkal — megpróbálta a birodalom magyarországi részét is bekapcsolni az európai fejlődés áramába. Akkor a megyei igazgatás és közélet, de az iskolázás és a tudomány is, latin nyelvű volt még; s a magyar kevéssé alkalmas modern műveltség befogadására és hordozására. A sors fintora, hogy éppen azok a magyar nemesi testőrök, akiket a királynő maga köré gyűjtött, azok találták meg a két lehetségesnek tűnő megoldás közül a harmadikat: a latint lehagyva, de a németet is elutasítva, magyarul teremteni olyan európai szintű kultúrát, amely túlmutat az osztrák-német szellemen is, a polgárosodásra törekvő francia felé.

Ismerjük és tanítjuk a további lépéseket. Bessenyeit és a felvilágosodást Kazinczy és a nyelvújítás követi, őket folytatva, már Pest-Budán, Kisfaludy Károly és csoportja, aztán a Magyar Tudós Társaság, s benne Vörösmarty Mihály. Közben a reformországgyűléseken a származási jogot a küldöttségi jog váltja fel. Az irodalom is továbblép: Petőfi, Arany, Jókai olyan irodalmi életet terem-

* Rádióadásként elhangzott 1998 tavaszán.

tenek, amely nyelvezetében már nem a romantika egében lebeg a mindennapoké fölött, hanem a nép nyelvét emeli magához, anélkül, hogy hozzá süllyedne. Közülük Petőfi a legradikálisabb, a legmerészebb megoldásra törekvő. Velük válik Pest-Buda végleg az ország központjává, és irodalmunk visszavonhatatlanul magyarul európaivá. Az ott és akkor fellendült irodalmi, szellemi, társasági élet egyszerre volt terméke és továbblendítője a gazdálkodás, az ipar, a közlekedés, a kereskedelem gyors fejlődésének.

Ragadjunk ki ebből egyetlen területet: az érintkezésformák s azon belül az érintkezési normák kikristályosodását; s ebből a három legfontosabb kérdést: a megszólítás, a tegezés-nemtegezés alakulását és az utcaiság-útszéliség beszüremlését a köznyelvbe.

Ami a megszólítás formáit illeti: még az évtized elején a latinos-kuriális stílus, a „Domine spectabilis" típus uralkodik a magyar beszédben is. Bizalmasabb kapcsolatban az *urambátyám, uramöcsém,* illetőleg *bátyámuram, öcsémuram* s hozzá a *nénémasszony, hugomasszony.* Csakhogy ez nemigen lépheti át a családiasság határait; a polgárosodó társaságban, szalonokban nem használható. Ugyanígy a *nagyságod, méltóságod, kegyelmed* sem: egyik fölötte lebeg, másik alája csúszott a polgári egyenrangúságnak. Szemere Pál ötletéből megszületik a hajdan feudális *kegyelmed* és a népivé kopott *kend, kied* között álló *kegyed*, s terjedni kezd a *maga* is; mindkettő nemekre való tekintet nélkül, eléggé bizonytalan stílusértékben. Széchenyi írja panaszosan: „A *maga* és a *kegyed* helyett kell valamit találni, ha törik is, ha szakad is". Vörösmarty már korábban berzenkedik: „Ez a *kegyed* valóban kegyetlen szó. Nem veszik észre íróink, hogy ez szintúgy cím, mint a *nagyságod, méltóságod?!*"

A pest-budai szalonok édeskés stílusával ellentétben a nem külsőségeiben, hanem belső magatartásában európaisodó értelmiség köreiben szinte évek alatt győz aztán az *Ön.* Legyen erre példa Petőfinek két levele. Bajza Józsefnek 1843-ban még így ír:

> Petőfi levele Bajzához
>
> Mélyen tisztelt Tekintetes Úr! — Szíves engedelménél fogva bátorkodom röviden lerajzolni körülményeimet, s noha ezek alkalmasint feketébbek halvány tintámnál: mindazáltal örömmel írom le, áthatottan azon édes sejtéstől, hogy talán nincs Tekintetes Úr minden részvét nélkül sorsom iránt. Legyen szabad ezt remélnem, legyek oly szerencsés, hogy e remény valósuljon.

Szemere Bertalant viszont 1849 júniusában már így kéri, hogy Csatadal című verséből rendeljen bizonyos példányszámot a hadsereg számára:

Petőfi levele Szemeréhez

Tisztelt Miniszterelnök Úr! — Tegnap Csengeri és Kemény Zsigmondra bíztam, hogy beszéljenek Önnel egy, a hadseregnek szánt versem felől. Amint Csengeri szavaiból kivettem, a dolog azon múlt, hogy versemet nem hagytam ott. Ide mellékelem tehát azt. — Ha válasza nem lesz tagadó, szíves lesz Ön azt nekem írásban elküldeni, hogy a szerint intézhessem versem nyomtatását, mit azonnal megkezdek. — Miniszterelnök Úrnak tisztelő polgártársa... Petőfi Sándor

Érezhető ebből: az *Ön,* mely nemrég még a republikánus körökben is bizonytalan értékű volt, rövid idő alatt az „oldalt és fölfelé" szóló, de tiszteletadó érintkezésforma kifejezőjévé vált.

Nézzük most a tegezés-nemtegezés formáit! Közülük a tegeződésnek — tehát a kölcsönös tegezésnek — eléggé korlátozott ekkor a hatóköre. Főleg a korban és rangban egyazon csoportba tartozók érintkezésének jellemzője; de még ott is egy közelebbi, állandóbb kapcsolat kifejeződéseként. Legyen példánk Vörösmarty vígjátéka, „A fátyol titkai". Azt látjuk: a vidékről jött „úrfi" számára probléma a hasonszőrű és velekorú idegennek még a megszólítása is. Azon morfondíroz magában: *kegyed*-e vagy *Ön* volna a helyes. Végül az *Ön* mellett dönt; de az eszébe sem jut, hogy ismeretlenül tegezni kezdje. Mikor aztán sértve érzi magát, áttér az *Uram* megszólításra. — Aztán a három úrfi, némileg már összemelegedve, tegezni kezdi egymást. De a kisasszonyokat *Ön* megszólítással illetik, persze nem tegezve. Azok egymás közt tegeződnek, rang-, kor- és nembeli azonosságuk alapján. Tegeződnek egymással az úrfiak inasai, ugyanígy a kisasszonyok szobalányai is, de lám: főleg az azonos neműek.

A visszamagázással járó tegezés — mondjam így: a *tegázódás* — családon belüli vagy bizalmasabb kapcsolatot kifejező forma, szülő és gyermek, idősebb és jóval fiatalabb rokon közt. — Az érintkezés alapformája tehát egyébként a nemtegezés–nemtegeződés. Első levelét Petőfi is így kezdi, a Toldi megjelenése alkalmából, az akkor még ismeretlen Arany Jánoshoz: „Üdvezlem Önt", s így végzi: „Isten Önnel, isten Önnel"! Költői levelében tér át azután a tegeződésre.

Ha a durvaság vagy épp trágárság nyomait keressük a kor társasági életében, illetőleg az azt tükröző folyóirat-, regény- és drámairodalomban, úgy látjuk: ezen a szinten ebben a korban ez aligha lehetett általános. Amit mégis találunk belőle, az „nem a való", csak annak „égi mása". Kisfaludy Károly Baltafy kapitánya így káromkodik: *mennydörgő rázta;* Lombaija így fakad ki: *fergeteg, háború, szaladás;* máskor így: *szedte-vette,* vagy: *ördög, pokol!* Vörösmarty inasaitól efféléket hallunk: *fergeteg és zápor; a mennykőbe is!; ezer villám!; mordózom-átkozom!* — Petőfi így szidja levelében Kecskeméthy Aurélt: *Ebadta!* Hogy ez szavajárása lehetett, azt Jókai egyik válaszából sejthetjük, aki ezt írja: „hogy Júlia miatt *összeadtáztál,* arra rászolgáltam". S hogy e

szépített szidalmazás kölcsönös, ugyaninnen látjuk: „Hát — írja Jókai — *egyen meg, ami még nem evett, mit szidod te az én apám teremtését?*"

Verseiben sem megy tovább; még „A helység kalapácsá"-nak groteszkben ábrázolt falusi környezetében sem. Ott vitéz Csepü Palkó így kiált fel: „Húzd rá Peti, *a fűzfán fütyülődet is, aki megáldott!*" Egyszer engedte el tollát, túl *az istennyila ütné meg,* a *meggebedsz,* az *ebugatta himpellére* határán, közismert versében:

Petőfi: Mit nem beszél...

Mit nem beszél az a német,
Az istennyila ütné meg!
Azt követeli a svábság:
Fizessük az adósságát.

Ha csináltad, fizesd is ki,
Ha a nyelved öltöd is ki,
Ha meggebedsz is beléje,
Ebugatta himpellére...

Ha pediglen nem fizetünk,
Aszongya, hogy jaj minekünk,
Háborút küld a magyarra,
Országunkat elfoglalja.

Foglalod a kurvanyádat,
De nem ám a mi hazánkat!...
Hadat nekünk ők izennek,
Kik egy nyúlra heten mennek?!

De negyvennyolcban, a fegyveres harcok előestéjén talán ez az a kivétel, amely erősíti az önmegtartóztató eufemizmus általános szabályát. Az irodalom akkor még az érzékeltetés elvét vallotta, nem a naturalista másolását.

Áttekintve a nyelvhasználatnak ezt a területét, azt látjuk: a szabadságharcba torkolló reformkor — majd a detronizáció révén született, bár csak néhány történelmi pillanattal mérhető „respublika" — időszakában egyszerűsödött, egysíkúsodott, demokratizálódott társadalmunk kommunikációs magatartása, s ennek nyelvi formáját tükröző közéleti és irodalmi stílusunk. Ám ez a nivellálódás nem lefelé mutat, nem az egyenlősködés, a vulgarizálódás, csupán az egyenlősödés irányába.

Tanulságos, sőt izgalmas volna végigfutni azt az utat, amelyet a nyelvi érintkezésformák máig, az immár történelmileg tartós köztársaság kialakulásáig megtettek. A kiegyezés után, a feudális hagyományokhoz dörgölőző nagypolgárság megszületésével a *kegyelmes, méltóságos, nagyságos, tekintetes* uraknak és asszonyoknak szigorúan rétegekhez kötött világa jött el, s ez a *kegyeskedjék, méltóztassék, szíveskedjék* kicentizett használatával együtt a millenium korszakán át az első világháborúig tartott, majd — pillanatnyi hökkenet után — csekély változással a másodikig.

A szintén rövidre szabott második köztársaság gyenge próbálkozásai után radikális változás következett be. A megszólítási formák gyökeresen egyszerűsödtek: az *elvtárs* vált — legalábbis: törekedett válni — általános megszólítási-megnevezési utótaggá; sőt gyakorlatilag: általános „keresztnévvé". Tulajdonképpen, ami az egyenlősítést illeti, ez nagyjából a nyugati *Herr* és *Frau, Mister*

és *Missis, Monsieur* és *Madame* szerepét töltötte — tölthette volna — be. Ám mesterséges eredetű és hangsúlyozottan politikai-ideológiai tartalmú lévén, nem tudott elterjedni. Az a tendencia, hogy „depolitizáljuk", és egyéb *„-társ"*-akkal váltsuk fel vagy legalább váltogassuk, épp az egyenlősítő hatását törte meg. Mert a *Tóth elvtárs, Kovács elvtársnő* még egyforma volt, s emberi egyed; de a *lakótárs, sporttárs, utastárs, daltárs* és a többi már csak kategória, személyesség nélkül, de a megfontolt válogatás kényszerével.

A megvalósult köztársaság első éve, de már előkészítő szakasza is, elfújta aztán a *-társ*-akat. Papírforma szerint egyszerűnek tűnne, hogy az *elvtárs*-at átváltsuk *úr* utótagra. Ám az idősebbeknek felrémlik, hogy *Tóth elvtárs* bárki lehetett, akár miniszter is, de a *Tóth úr* bizonyos viszonylatban „leurazás"; fölfelé, de oldalt is, a „rangon szólítás", a *tanár úr, mérnök úr* az udvariasabb. S problematikus a nők megszólítása. A *tanár úr* mellett elmegy a *tanárnő*, említő formában a *Kovács tanár úr* mellett a *Kovács tanárnő;* de a *Kovács úr* mellett az egyszerű *Kovácsné* lekezelő hangulatú, a *Kovácsné asszony* még inkább az. A keresztnéven szólítás viszont bizalmas, sőt bizalmaskodó.

Ezzel párhuzamosan az utóbbi évtizedekben hatalmas méretűvé szélesedett a tegezés, tegeződés. Kezdődött a családon belül, a nemzedékek közti határok elmosódásával; folytatódott a fiatalok közt, a koedukáció révén a nemek közti különbségeket áthidalva; majd a mozgalomban-közéletben, a felnőtt nemzedékeken belül, sőt között; először korosztály-alapon, aztán a korosztályhatárokat átlépve.

A durvaság, trágárság pedig elöntötte a mindennapokat s az ezt tükröző irodalmat is. Közéletben, politikában a gorombaság, művészetekben az utcaiság, sőt útszéliség szinte divattá lett. Az ötvenes évek elején Déry Tibortól még merész kísérlet volt, hogy a sérült lábú erdész átkozódásai közé becsempészte az akkor már széles nyilvánosságot élvező felszólító mondatot — igaz: még így szépítve: *Nyúzd meg!* Hogy e stílusrétegnek koncentrált, sőt kondenzált másolása azóta hol tart, aligha kell illusztrálnom.

A respublika első felvillanása és hamaros bukása után másfél évszázaddal elértünk a köztársasághoz, s benne egyfajta egyenlőséghez. De a megszólítás formáinak tisztázatlansága elvezethet a megszólítások gátlásos elkerülgetéséhez, vagy — a másik oldalon — a nem, kor, tapasztalat, emberség alapján való jogos megkülönböztetés teljes hiányáig. Amit erősíthet az, hogy ha mindenkit egyformán tegezek, akkor mindenkivel egyformán beszélek és mindenki előtt egyformán, ha kicsi, ha nagy, ha ismerős, ha idegen. És úgy beszélek vele, előtte és róla, ahogy a számra jön. Ám mindez nemcsak arra vet fényt: milyenek vagyunk belül, hanem arra is: mire és mennyire nézzük a másik embert.

Félő hát: nem fölfelé nivellálódtunk, hanem egyelőre lefelé. Negyedszázaddal ezelőtt úgy jellemeztem ezt: a modortalanság egyenlősége. De a mindennapi érintkezésben a faragatlanságnak, durvaságnak, a közéletben, politikában a go-

rombaságnak, a szóbeli művészetekben az útszéliségnek, trágárságnak eluralkodását látva, azt kell mondanom: ez már a bunkóság egyenlősége. Itt aligha állhatunk meg! A költő másról álmodott!

Petőfi: A XIX. sz. költői (részlet)

Ha majd a bőség kosarából
Mindenki egyaránt vehet,
Ha majd a jognak asztalánál
Mind egyaránt foglal helyet,
Ha majd a szellem napvilága
Ragyog minden ház ablakán:
Akkor mondhatjuk, hogy megálljunk,
Mert itt van már a Kánaán!

A cél vonzó. A hozzá vezető utat közösen kellene megtalálni.

DEME LÁSZLÓ

„MAGYAR NYELVJÁRÁSOK"
A DEBRECENI EGYETEM
MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TANSZÉKÉNEK
ÉVKÖNYVE

XXXVIII, 97–109

DEBRECEN
2000.

A módosítószó-történet újragondolása

1. A klasszikus grammatikákat követő régi magyar nyelvtanok nyolc (majd több) szófaja között mindig ott szerepelt az **adverbium**. Ez a szócsoport igen vegyes elemeket tartalmazott: a mondatrészértékű, kiegészítendő kérdésre felelő „igazi" határozószókon kívül minden nem ragozható (s néha egyéb) szóosztály („beszédrész") összefoglaló neve volt. Egyes nyelvtanok „partikula" néven foglalták össze őket.

Később valamelyest tisztult a kép, de a határozószó egészen a 20. század közepéig gyűjtő kategória maradt (vö. D. MÁTAI: *Tanulmányok a magyar nyelvtudomány történetének témaköréből.* Szerk. KISS JENŐ és SZŰTS LÁSZLÓ. Bp., 1991. 456–61; ZSINKA: MNyTK. 49. sz. [1939]). Nyelvtanonként eltérő módon a „valódi" határozószókon kívül a határozói igenév, a névutó és az igekötő is beletartozott. Idővel a határozói igeneveket a többi igenévvel összevonták és önálló szóosztállyá minősítették, a névutók és az igekötők pedig (a névelőkkel és a kötőszókkal együtt) a viszonyszók (segédszók, formaszók) csoportját alkották. Az így eléggé megkarcsúsodott határozószói szófaj azonban még mindig nem egységes módon viselkedő szavak gyűjtő osztálya maradt.

H. MOLNÁR ILONA különítette el a mondatrészként viselkedő határozószóktól a nem mondatrészértékűeket, „a kirekesztett szavak és szócsoportok" sürgős vizsgálatára buzdítva (MNy. 55 [1959]: 359, NytudÉrt. 60. sz. [1968]). Az ő elemzései révén váltak külön a határozószóktól a **módosítószók**, ha nem is egy csapásra: NAGY J. BÉLA például nem hajlott az elfogadásukra (MNy. 56 [1960]: 232–6), és az ÉrtSz. sem különítette el őket a határozószóktól. De végül is polgárjogot nyert a szófajok rendszerében a módosítószó, bár az „osztódással szaporodás" még nem fejeződött be: megfelelő tesztek segítségével a módosítószók közül legújabban kiválaszthatók az ún. **partikulák** (ami egész más jelentésű, mint korai grammatikáink partikulái), amelyek közé egyes volt határozószók is átkerülnek (vö. HELBIG, GERHARD: *Lexikon deutscher Partikeln.* VEB Verlag, Leipzig, 1988; KUMMER, MANFRED: *Modalpartikeln.* Bonn, 1989; HELBIG, GERHARD–HELBIG, AGNES: *Lexikon deutscher Modalwörter.* Langenscheidt, Leipzig, 1993; *Metzler Lexikon Sprache.* Hrsg. GLÜCK, HELMUT. Stuttgart, Weimar, 1993. 396, 453 stb.). — Magyar nyelvtörténeti anyagon VELCSOV MÁRTONNÉ elemezte a módosítószók és a kötőszók történeti

összefüggéseit (NéprNytud. 26 [1982]: 143–60), KIEFER FERENC többek közt a modalitás fogalmáról írt (NyK. 88 [1986]: 3–37; Acta Linguistica Hungarica 38 [1988]: 107–25), PÉTER MIHÁLY a módosítószók sokoldalú szerepéről szólt (*A nyelvi érzelem-kifejezés eszközei és módjai.* Bp., 1991. 173–82), FÁBRICZ KÁROLY pedig a magyar és az orosz nyelvbeli partikulákról értekezett (Kandidátusi értekezés. Szeged, 1987).

A határozószóknak, a módosítószóknak és a partikuláknak a magyar nyelven belüli elkülönítését, az elhatárolás kritériumait KESZLER BORBÁLA fogalmazta meg (Nyr. 119 [1995]: 293–308). A 2000 júliusában megjelent *Magyar grammatiká*-ban pedig KUGLER NÓRA tárgyalja a módosítószók és a partikulák nehéz kérdését (vö. Nyr. 122 [1998]: 214–9, MNyTK. 212. sz. [1999]: 298–302).

A magyar nyelv történeté-ben (BERRÁR JOLÁN: MNyT. 1967. 390–1) és *A magyar nyelv történeti nyelvtaná*-ban még egységes, bár (a TNyt.-ban partikulát is emlegető és elemző) gazdag módosítószó-fejezet található (JUHÁSZ DEZSŐ: TNyt. I, 1991. 501–13, II/1. 1992. 815–38), az új, most készülő *Magyar nyelvtörténet*-ben azonban — minden nyelvtörténeti korszak tárgyalása során — megpróbáljuk elkülöníteni a módosítószókat és a partikulákat. Mivel az egyes történeti szóelőfordulások minősítéséhez szükséges lenne a hangsúly- és hanglejtésviszonyok ismerete is, sokszor nehéz és esetenként vitatható is az állásfoglalás.

A módosítószókat és a partikulákat a viszonyszók nagyobb csoportjába soroljuk, azzal a megjegyzéssel, hogy ezek más típusú viszonyszók, mint a névelők, névutók, kötőszók, igekötők (vö. M. KORCHMÁROS VALÉRIA: *Nyíri Antal kilencvenéves.* Szerk. BÜKY LÁSZLÓ. Szeged, 1997. 116).

A **módosítószók** nem grammatikai viszonyok kifejezői, hanem a beszélő szubjektív viszonyát, állásfoglalását, attitűdjét fejezik ki a közölt tényállással kapcsolatban.

A módosítószók egy nyilatkozat valószínűségi fokát mondják meg *(talán, esetleg),* nem illeszkednek szervesen a mondat struktúrájába, lehetnek tagolatlan önálló mondatok, illetőleg tagmondatok, és felelhetnek eldöntendő kérdésre: „Eljössz? *Talán.*"

Ide vonjuk a módosítószókkal rokon **felelőszókat**, a valószínűségi fokok két „végpontját", a teljesen biztos *igen*-t és a *nem*-et, valamint az egyéb felelőszókat (a nyelvemlékes korban ilyen lesz például a *persze, dehogy*), azzal a megjegyzéssel, hogy ezek nem csupán eldöntendő kérdésre adható válaszok lehetnek, hanem lehetnek reagálások kijelentő és felszólító mondatra is; például: „Gyere ide gyorsan!" — „*Dehogy,* soha!", vagy: „*Igen,* azonnal!" (Ezeket más rendszerezések külön szófajnak minősítik, vagy a partikulák közé sorolják.)

2. A továbbiakban azt mutatom be, hogyan épül fel új tankönyvünkben (szerkezetileg és tartalmilag) a módosítószók és a partikulák fejezete. Minden

szófaj történetének tárgyalása kronologikus: az ősmagyar és az ómagyar kori részeket a középmagyar kor követi s az újmagyar kor zárja. Ezúttal az első három korszak főbb eseményeit (1772-ig) mutatom be. A szakirodalom nem a tankönyvi szövegen belül, hanem az egyes korszakokat tárgyaló fejezetek végén található majd meg.

2.1. A **módosítószók** szófaja az **ősmagyar korban** (és később) bontakozott ki, de csírái meglehettek már az alapnyelvben is. Alapnyelvi előzményekre mehet vissza a *nëm* tagadó- és a *në* tiltószó. A módosítószó másodlagos szófaj, amennyiben más szófajú szavakból keletkezik **szófajváltással.** Ennek irányai:

Mutató névmás módosítószó: A *në* tiltószóban az uráli **ne* 'ez' mutató névmás rejlik. A *nëm* tagadószóban ehhez a mutató névmáshoz a *mi* kérdő-határozatlan névmás járul; ez a módosítószó valószínűleg még ugor kori összetétel eredménye.

Határozószó módosítószó: A tagadás, tiltás mellett az igenlést, bizonygatást is névmásokkal, illetőleg névmástövű határozószókkal fejezhették ki: ilyen szerepű lehetett a *tat ~ tott* (mutató névmási tő + *-t* lokatívuszrag); a jelentésfejlődés feltehető útja: 'ott' (határozószó) → 'úgy' (határozószó) → 'úgy; igen; bizony' (módosítószó) volt (vö.: MünchK. 26vb: „ꝛ mōdanac nèki Hallod è mit mōdnac èʒec Ihc̄ ke mōda nèkic *tat ug*".) Az igenlő *tat* szerepét idővel a példában is szereplő *úgy,* illetőleg *ugyan* vehette át (vö. még: 1456 k.: „*vg* atham: *Ita* pater" Gl.). Ezek funkcionálisan egy teljesebb *Úgy(an) vagyon* mondatnak felelnek meg. Lehetséges, hogy abból vált ki, s így lett mondatértékű felelőszó, illetőleg bizonygató nyomósító elem.

Az *úgy* közelre mutató párjának, az *így (~ igy)*-nek a közreműködésével (és ablatívuszraggal) is keletkezett (határozószó, majd abból) bizonygató nyomósítószó, illetőleg felelő módosítószó, az *igyól.* Hogy maga az *-l* rag nélküli *így ~ igy ~ ëgy* élt-e az ősmagyar korban (vagy később) ilyen szerepben, nem tudjuk kimutatni, de nem zárhatjuk ki.

Talán még a *bátor* határozószó vált ekkor az igenlő válasz és a nyomatékos ráhagyás lexikai kifejezőjévé (vö. SándK. 29).

Főmondati szerepű ige módosítószó: [úgy] *találom* [úgy 'vélem']: az ige modális főmondat volt, s így jelentésénél fogva viszonylag könnyen válhatott módosítószóvá.

2.2. E viszonylag kis szöveggyakoriságú szófaj nem túl sok elemmel bővült az **ómagyar korban**.

A meglevő módosítószók néhány változása

Alaki változások: a *talám* > *talán* további alaki redukcióval *tán*-ná rövidült. Az adatok azonban arra mutatnak, hogy ez a rövidülés először a *talám-talám* > *talám-talán* > *talántán* összetételben következett be. A testesebb összetett szóban ugyanis erősebben, hatékonyabban működhetett az alakredukció, s így a *tán* összetételi utótagként jelenhetett meg először. Ez az alak később (valószínűleg

csak a középmagyar korban) analogikusan is támogathatta a *talán* > *tán* rövidülést. (A *látom* > *lám* rövidülés hatásával is számolhatunk.) Az ómagyar korban még a *talám* alak az általános: CornK. 88r: „*talam* ʃegel… az vr iʃten".

Jelentésváltozások: az *ugyan*-nak például kialakult a bizonytalanságot, hozzávetőlegességet kifejező 'majdnem, csaknem' jelentése: 1470: „*wgÿan* megÿ oluadok wala" (Gl. *olvad* a.).

Gyakoriságbeli változások: Az igenlő felelőszóként korábban használt *tat* ~ *tott* lassú kiavulása már a korai ómagyar korban megindulhatott (esetleg területi különbségekkel). Egyre inkább az *úgy* és az *ugyan* töltötte be ezt a szerepet. (Az *ígyen* határozószótól elkülönült *igen* felelőszóra a középmagyar korból való az első adatunk: TESz.)

Keletkezési módok

2.2.1. Szófajváltás

Főmondatbeli névszói állítmány módosítószó: a *bizony* módosítószó az ómagyar korban volt keletkezőben: a modális főmondat állítmányaként álló *bizony (az, hogy...)* szerepe az volt, hogy az utána következő alanyi mellékmondat állítását bizonygassa, kiemelje, nyomatékosítsa. Még főmondatban szereplő melléknév: ÉrdyK. 23: „az *byzon* dolog hogy…". A mondat élén álló, kötőszó nélküli *bizony* válhatott a mellékmondathoz csatlakozó módosítószóvá: 1533: „*bÿzon* ʃemmi baratom ninchen" (MNy. 1928: 59). (Az összetett *valóbizony* mondatértékű felelőszó lett.)

Határozószó módosítószó: A *bizony* névszó ragszilárdulásos alakjai, a *bizonyában, bizonyával, bizonnyal, bizonyára* az ómagyar korban már modális értékben is felbukkannak: MargL. 24: „*byzonyaban* chuda hog az my kemen zvuenk [= szívünk] kette nem reped".

Az ősmagyar kor végén, az ómagyar kor elején kezdhetett módosítószóvá válni a *bátor:* az igenlő válasz és a nyomatékos ráhagyás funkciói egyesültek benne: SándK. 29: „monda varius no maÿd meg laatom ha ʃegel [az isten] Monda hÿrena. *baator* ['helyes, csak bátran!; úgy legyen!']. (Ez a szó jelentésében határozottan jelen levő 'úgy legyen!' modális tartalom lehetett a kiindulópontja mind az óhajtó ['bárcsak'] partikula, mind a megengedő ['jóllehet'] kötőszó irányába vezető fejlődésnek.)

Az *alig* határozószóból is keletkezett 'szinte nem' (JókK. 146), 'aligha' (NagyszK. 16) jelentésű módosítószó; lásd még: *majd* 'majdnem', *szinte* 'majdnem, csaknem' (DebrK. 117). A *nyilván* 'nyíltan, világosan' jelentésű határozószó is módosítószóval kettős szófajúvá vált; még határozószó: BirkK. 4b: „Senki ʃoror aʒon ne torekegġek titkon vaġ *niluā*"; már módosítószó: ÉrdyK. 128: „*nylwan* erdegh vagyon ez emberben".

2.2.2. Szóösszetétel

A *talán* megismétléséből született az utóbb megrövidült, bizonytalanságot kifejező *talántán (~ talántál),* ebből a *ne* tagadószóval tovább bővített *netalántán (~ netalántál).*

Két mutató névmási határozószó, illetőleg belőlük lett módosítószó kapcsolata a *tat-úgy* 'valóban, igen, bizony, úgy van' (MünchK. 26vb); igenlő felelőszóként használták, bár lehet, hogy csak laza összetétel vagy inkább csak állandósult szókapcsolat volt.

A főmondati szerepű *való* és *bizony* összetételéből is módosítószó, igenlő felelőszó keletkezett: MünchK. 15va: „Hiʒitec è hog... Mondanac nèki *Valobiʒō* vr".

Az összetett módosítószók kialakulásában sok esetben nemcsak a mondatban való gyakori együtt szereplés érvényesült, hanem szemantikai és funkcionális motívumok is, főként a figyelemfelhívás és a nyomatékosítás.

Stiláris különbségek is voltak egyes módosítószók között. A morfológiailag összetettebb, hosszabb lexémák stiláris többletet is hordoztak: választékosabbak voltak, mint az egyszerűbbek, ennélfogva az irodalmi írásbeliséget inkább jellemezték, mint a mindennapi beszédet.

2.3. A módosítószók szófaja a **középmagyar korban** — különösen az összetételek révén — megerősödött. Jónéhány elemre jellemző a többszófajúság: kontextustól, hangsúlytól, intonációtól is függően határozószóként és partikulaként is használatosak lehettek.

Keletkezési módok

2.3.1. Szófajváltás

Határozószó módosítószó: Főleg módhatározószók vesztették el mondatrészértéküket és váltak a beszélő értékelését, attitűdjét kifejező, többjelentésű módosítószóvá; például: *alkalmasint:* 1706*:* 'meglehetősen' (SzT.), 1764: „a kezek alatt *alkalmasin* [!] volt annyi [ti. jószág], mint a Kovátsnak": 'hozzávetőlegesen, körülbelül' (SzT.), 1796: 'valószínűleg' (SzT.); *általában (átaljában, általján:* SzT.); 1716: *egészen* 'teljesen' (SzT.), *éppen* 'egészen, teljesen' (SzT.), *szintén, szintég* 'teljesen, egészen', 'majdnem, csaknem' (TESz.).

A korszak vége felé lehetett módosítószóvá válóban a *meglehetősen* (1791: SzT.), talán a *tulajdonképpen, valóban,* az összetett határozószók közül a *jóformán* 'úgyszólván, jobbára', *jóformában, jóformálag* 'igazában, valójában', *körülbelül,* de e lexémák az előfordulások nagy többségében még mondatrész értékű határozószók voltak.

2.3.2. Szóösszetétel

Szervetlen összetételek: *aligha* (PPB.), 1765: „*alig ha* kezénél nintsen... *alig ha* meg nem mutatná" (SzT.), a *nem*-mel bővült *alighanem:* 1659: „*Alig ha nem* attul indíttatott" (NySz.). A *hát* partikulából és a *ha* kötőszóból az esetle-

gesség kifejezésére alkalmas módosítószó lett: 1763: „*hátha* a francia által a törökkel czimborál" (SzT.).

Több új módosítószóba épült bele a *csak* partikula: 1566: *csaknem* (TESz.), 1772/1912: *csakugyan* (TESz.), 1762: *majdcsak* 'csaknem' (SzT.), 1552: *ugyancsak* 'bizony, valóban' (TESz.).

Határozószói előtagból és a *sem* utótagból keletkezett a *korántsem.* A *koránt* jelentése 'idejében, kellő időben', a tagadószóval együtt 'még a maga idejében sem' jelentésű lett, tehát 'máskor még kevésbé' → 'egyáltalán nem'. Alakváltozata: 1771: „Mellyet *koránt-is nem* ['egyáltalán nem'] úgy kelletik vennünk" (TESz.). Ebben a jelentésben az *éppen nem, egyáltalán nem, teljességgel nem* tagadószós kapcsolat is előfordul: 1690: „az Istent nyavalyájában *teljességgel* meg *nem* kereste" (PP: PaxCorp. 755). A hasonló jelentésű ómagyar kori *ingyen sem* lassan visszaszorult.

Különféle, a mondatban egymás mellett álló elemekből tevődött össze a *mintegy, hogyne, dehogy, dehogynem:* [Megteszed?] „*Hogy ne* tenném meg?" → *hogyne.* [Megteszed?] „*De hogy nem* tenném meg?" → *dehogynem:* 1682: „Azt mondod: Christus Judast ecclésia kőuetésre nem itilte. *De hogy nem,* hiszen azt mondgya néki: jaj annak az embernek" (NySz.), *alighogynem, majdcsaknem* stb.

Ekkori a névutós összetételből származó *kétségkívül* 'kétségtelenül' módosítószó is.

Szerves összetételek: talán mellérendelőnek tekinthető a kételkedést kifejező, összetételszerű *talán-bizony, tiszta-bizony* (DebrGr.). Tárgyas alárendelő összetétel volt, de ez elhomályosult az *okvetetlen, okvetlen(ül)* módosítószóban (< *okot vet* 'ellenvetést tesz'): 1668: 'feltétlenül, biztosan' (TESz.).

2.3.3. Idegen nyelvből átvétellel: ez is fehér holló; a latinból való a *persze; per se* 'egyedül, önállóan, magától' → 'természetesen'. E jelentésfejlődés alapja egy *per se intelligitur* 'magától értetődik' szerkezet lehetett. Ebből a *persze* 'magától értetődik; természetesen' félfordítással (mondattani kihagyással), illetőleg jelentéstapadással vált ki.

3. A partikulák olyan viszonyszók, amelyek nem adhatók önálló válaszként semmiféle kérdésre sem. Nem lehetnek önálló mondatok, tagmondatok, általában egy szóra vonatkoznak. Mivel nem illeszkednek bele a mondat szintaktikai szerkezetébe, ezért annak sérülése nélkül általában ki is hagyhatók. Funkciójuk az, hogy a mondatban levő állításon műveleteket végeznek (például előfeltevést kapcsolnak hozzá, meghatározzák téma–réma-szerkezetét); modális viszonyt, a beszélő attitűdjét (érzelmi, akarati, értékelő viszonyát) fejezik ki, vagy jelölik a beszélő reagálását a kommunikációs helyzetre, illetőleg annak valamely összetevőjére. Csekély jelentéstartalommal rendelkező, pragmatikai-kommunikatív funkciójú elemek, s mint ilyenek konkrétan jeleznek bizonyos beszédcselekvé-

seket, érzelmi viszonyulásokat stb.; például a *Jó lesz.*-szel szemben a ***De jó lesz!*** örömöt fejez ki, azt, hogy a beszélő valamit alig vár; vagy: a *Nem teszi ezt velünk.* mondattal szemben a ***Csak nem teszi ezt velünk!*** aggodalmat és bizakodást tükröz.

A *de* és a *csak* — ilyen szerepben — ősmagyar kori partikula lehet.

A partikulák közé soroljuk a mondatfajtát jelölő, illetőleg a mondat modális alapértékének kifejezésében szerepet játszó szavakat is (*-e, vajon, ugye; bár, csak, bárcsak* stb.).

3.1. A **partikulák** szófaja az **ősmagyar korban** (és később) bontakozott ki, de csírái az alapnyelvig nyúlnak vissza. A rokon nyelvi párhuzamok alapján leginkább az *-ë* kérdőszóról tehetjük fel, hogy már megvolt mai funkciójában az ősmagyar kor legelején. Alapnyelvi előzményekre mehet vissza még az *ës ~ is ~ s* nyomatékosító szó (vö. HB.: „iʃa *es* num igg ember mulchotia eʒ vermut"; mai: „El *is* várom!"). Ez az *-s* partikula épült bele az ősmagyar kor végén a *nincs (< nim ~ nëm + [i]s),* talán az ómagyar kor elején a *sincs (< s + nincs)* tagadó igébe.

Keletkezési módok

3.1.1. Szófajváltás

Mutató névmás partikula: az *ë* kérdőszó (mai helyesírással: *-e*) abból a figyelemfelkeltő, indulatszói tulajdonságú mutató névmásból keletkezett, amely nyelvjárásainkban még napjainkban is él: „Itt van *ë*!", „Ehun *ë*!". Ez az *ë* az *e* mutató névmás mondatszóként elkülönült, szintagmatikusan elszervetlenült párja. Partikulává akkor vált, amikor kérdő mondatokban megjelenő alkalmi figyelemfelkeltésből, nyomatékosításból állandósult kérdőszói használat lett; vö. „Itt van *ë*!" – „Itt van-*ë*?" Ehhez a változáshoz az eldöntendő kérdés teremtett kedvezőbb feltételeket, ezért a kérdő partikula itt állandósult. Az új szerepkör nyilván a hangzás síkján is elkülönülést eredményezett az indulatszószerű használattól. Az első adatokban megfigyelhető egybeírások az (önálló) mondatszó → (önállótlan) simulószó változás bekövetkezésére utalhatnak (vö. JókK. 34: *aloÿtode:* [= alítod-e?] 'véled-e, gondolod-e?'.

Névmási eredetű az *ím, ám* partikula is.

Határozószó partikula: Az igei alaptaghoz kapcsolódó határozói értékét elveszítve vált partikulává a *még, már, hëon* és az *immár.* A következő jelentésfejlődést tehetjük fel; például: *mëg* 'megint, újból, ismét' (határozószó) → 'még' (partikula); *hëon* 'üresen; egyedül' (határozószó) → 'csupán, csak' (partikula); (vö.: HB.: „Num *heon* ['(egyedül) csak' partikula] muga nec. ge mend w foianec halalut evec". Mivel a *hëon* partikulaként csak a HB.-ből került elő, szófajváltása szűkebb hatókörű nyelvjárási jelenség lehetett.

Főmondati szerepű igei állítmány partikula: ezek az igék külön tagmondatok, többnyire modális főmondatok voltak, s így jelentésüknél fogva viszonylag könnyen válhattak partikulává: [úgy] *látom,...* → *lám;* [Az] *valjon*

['legyen' vagy *vaľon* 'vagyon'],...? → *vajon (valyon).* Talán ősmagyar kor végi a *hagyjad : hagyd* → *hadd* is.

Az 'Az legyen...?'/'Az vagyon...?' főmondat **eldöntendő** kérdést feltételez (*igen/nem* választ vár). A ***vajon*** kérdő partikula ősmagyar kori keletkezésére utaló körülmények: (a) Az ómagyar korban már nem mutathatók ki a *val- (van)* igének *valjon, valjonak* felszólító alakjai; (b) Már az első kódexekbeli előfordulásokban gyakorinak mondható a **kiegészítendő** kérdésekben szereplő *vajon* (vö.: PéldK. 79: „de *vallyon* mynemew bewlcheſeg tuggya az halalnak okoſſagat meg gyewzny").

A *vajon* morfémaszerkezetének elhomályosulása, az igei paradigmából való kiválása kedvezett a „partikularizálódásnak", a kérdőszóvá válásnak. E folyamattal egyidejűleg megszűnt a lexémának az eldöntendő kérdésekhez kötődése, és funkciója a **kérdő jelleg általános megerősítésében,** nyomatékosításában (mint stiláris jegyben) csúcsosodott ki.

A ***hadd*** partikula létrejöttét alaki, funkcionális mozdulatlansága, kiforrottsága alapján tehetjük fel az ősmagyar kor végére (esetleg a korai ómagyar korra). Figyelemre méltó hangtani elkülönülés mutatkozik az igei és a partikulai alak között: a *hagyd* igének lehet *hadd* változata, de a *hadd* partikulának nem ismerünk (az ómagyar korban) *hagyd* alakját. (A *gyd* > *dd* hasonulás még az igén következhetett be.) A *Hadd...* 'Hagyd' főmondat beolvadásával nyilván megszűnt a beszédben a tagmondathatárt jelző, többnyire meglevő kis szünet is, s ez szabad utat engedett a szóvégi hosszú *-dd* megrövidülésének, amit a rákövetkező mássalhangzós szókezdet indított el (vö.: DebrK. 44: „*had* t̊oriem el a Templomot eſ").

Szintén önálló **főmondati szintről** (de ezúttal alany + állítmány kapcsolatából) süllyedt le az *avagy* 'vajon' **összetett partikula** is: *A[z] vagy,...* 'Az van, [hogy]' (hasonlóan az *avagy* kötőszóhoz, amely — a partikulával szemben — a mondat szerkezetébe beépülő grammatikai szerepű szó; azzal kettős szófajú szó); ősmagyar kor végi lehet; vö. 1456 k.: „*auag* ['vajon'] nem tudatok uoth" (SermDom. 1: 207 ~ MünchK. 56vb: „nem tuggatocuala ė").

Mellékmondat igei állítmányából vált **partikulává** az *akár ~ akar.*

(Páros, feltételes árnyalatú használatban választó kötőszóvá vált.) Páratlan használatban csak egy lehetőség volt említve, s választás helyett ráhagyás lett a cél: „[Ha] *akar,* el is mehet" → „*Akár* el is mehet". Ez a partikulává válás útja. Független segédszóvá akkor vált, amikor a benne levő igei jegyek már nem érvényesültek, például elmaradt a mondat állítmányával való személybeli egyezés: „*Akár* el is *mehetek*" (vö.: 1512: „ha tewb nem lehet czak*akar* harom zaz wagy keth zaz forynthot kyldenil": KárOkl. 3: 86).

3.1.2. Szóösszetétel

A már említett *avagy*-on kívüli elemek közül ilyen például az *ímë.* Két egymást erősítő mondat értékű mutatónévmás, illetőleg partikula *(Ím! E!)* kapcsolódott egybe puszta mondattani tapadással. Az *immár* is szervetlen összetétel eredménye (határozószóként keletkezett, majd partikulává vált; így lényegében ebben az esetben is szófajváltásról van szó).

Az összetételek szemantikai, funkcionális motívumai között az ősmagyar korban is fontos szerepet játszott a figyelemfelhívás és a nyomatékosítás.

3.2. A **partikulák** állománya az **ómagyar** korszak második felében jelentősen bővült, típusai differenciálódtak. A fejlett (kötőszó-, módosítószó- és) partikula-rendszer az árnyalt, hajlékony mondat- és szövegalkotás egyik alapfeltétele, ezért szoros összefüggésben fejlődött az ekkor ébredő irodalmi nyelviséggel. A partikulák fejlődéstörténetükben, morfológiailag e korszakban is sok rokon vonást mutatnak a módosítószókkal és a kötőszókkal.

Keletkezési módok

3.2.1. Szófajváltás

Névszó partikula: A *csupa,* mely eredetileg valószínűleg melléknév volt, kizárólagosságot kifejező partikulává vált: BécsiK. 90: „*ʟupa* ['kizárólag'] ǫ ǫnǫn maġa iſten".

Határozószó partikula: például a *bezzeg* (ÉrsK. 307), *hát* (CzechK. 66), *inkább.* A mondatrészi érték elvesztését, a modális jelentésűvé válást sokszor (például az *inkább* esetében) jól jelzi a szórend: az *inkább szerették* 'jobban, nagyobb mértékben' még fokhatározószó: MünchK. 87ra: „*inkab* ʒèzèttec èmberec a ſètetſeġèt hog nē a· fenèſſegèt"; modális szerepben azonban szintaktikailag elszakadt és helyileg is eltávolodhatott az igétől, fokhatározói jelentése háttérbe szorult, és előtérbe került a beszélő (vagy más, szóban forgó cselekvő) állásfoglalása, vélekedése, választása: „ne ezt, hanem *inkább* azt...": ÉrdyK. 187: „ſem vezedelem nem zallot reea, hanem *ynkab* vala myt tett es mondot betellyeſettek". Az *ingyen* határozószó a tagadást nyomósító partikulává ('egyáltalán [nem]' BécsiK. 18), valamint 'csupán, csak' jelentésű korlátozó szerepű partikulává is vált. 'Kellően, meglehetősen' jelentésű, partikulává lett az *elég* (BécsiK. 317) és az *eléggé* (BécsiK. 141).

Lehetséges, hogy így keletkeztek még: *igyól* (határozószó 'jól' →) partikula 'bizony; netalán', *úgy, ugyan* 'majdnem, csaknem; szinte', *bátor* 'bárcsak' stb., de lehetséges, hogy esetükben a határozószói eredetű **módosítószók** váltak partikulává. Például a határozott 'úgy legyen!' tartalmú *bátor* módosítószó óhajtó mondatba kerülve 'bárcsak úgy lenne' jelentésűvé szelídülhetett. Ebben a tagmondat állítmányának feltételes módja is segítette: TihK. 110: „Miert fődőzem el az egyik zőmőmeth: *bator* mind keth zőmeimnek welagat el weztőttem wona". (A *bátor* határozószói előzményből 'jóllehet' jelentésű megengedő kötőszó is lett, így lehetett olyan időszak, amikor e szavunk négy szófajú volt: határozószó, kötőszó, módosítószó és partikula.)

A *bátor*-ból rövidült *bár* is ómagyar kori 'legalább' és 'ám' jelentésben (TESz.).

Kötőszó partikula: Például a *ha* 'vajon' jelentésű kérdő partikulaként is feltűnik a kódexekben: BécsiK. 243: „Ki tugga *ha* megfordollon ʇ megboʟaſſon iſtèn". A feltételes hasonlító mondat kötőszavai gyakran váltak modális elemmé: *monnal, olymely, olymint, miként* 'mintegy'. E változás hátterében a hasonlító mondat alárendelt tagmondatának mondatrészi szintre való süllyedése húzódik meg. Az összetett mondat megszűnésével a kötőszói funkció háttérbe szorul, a

modális jelentés pedig előtérbe kerül: az új funkció a beszélő bizonytalanságának, szubjektív látásmódjának az érzékeltetése: MünchK. 86rb: „alkototuala *mōnal* [quasi 'mintegy'] oſtozt"; ÉrdyK. 23: „felele *oly mynt* vydamſaggal"; l. még: *úgymint, olyha, hogyha, úgyhogy* stb. Még háromtagú hasonlító kötőszók is váltak partikulává: *hogyhana, olymelymint, olyhamint, olymintha* stb.

Az ősmagyar kori *avagy* 'vajon' partikula mellé 'mintegy' jelentésű *avagy* partikula is keletkezett, feltehetőleg az ómagyar kor vége felé. Létrejötte valószínűleg a kötőszói vonalból magyarázható: „Voltak ott ötvenen *avagy hatvanan"* → „Voltak ott *avagy* hatvanan". A választásban rejlő bizonytalansági mozzanatot aknázta ki a nyelv modális funkció kifejezésére: DöbrK. 359: „Valanak kedeg kik őttek vala *avag* ['mintegy; körülbelül'] neg ezeren"; vö. még: *avagy* 'bárcsak, akárcsak' (JordK. 400).

Indulatszó partikula: a *vaj* indulatszóból kétféle jelentésben is keletkezett partikula: óhajtó mondatba kerülve 'bárcsak', kérdő mondatba kerülve 'vajon' jelentésűvé vált (miközben indulatszói jellege is megmaradt).

Egyedi keletkezésű a *sze* > *-sza/-sze* nyomósító partikula, mely ige után állt: ÉrdyK. 72: „laſſatok*ze* atyamffyay". Valószínűleg az E/2. igei személyrag és a nyomatékosító, illetve kérdő *ë* partikula összetapadásával keletkezett a korai ómagyar korban. Később illeszkedéses párja is kialakult, és a *sze* lexéma a kései ómagyar korban *-sza/-sze* alakváltozatú szuffixummá vált: NagyszK. 91: „No azert gondolyad*cza*megh [= gondoljad-*sza* meg]".

Latin eredetű a *nám* partikula (valamint kötőszó). Viszonyszókra egyébként nem jellemző a más nyelvből való átvétel: NádK. 315: „*Nam* nem vag maſt a neg zegű kő toromba". Figyelemfelhívó, 'íme, bizony' jelentésben használati párhuzamot mutat az ősmagyar kor végén–ómagyar elején megrövidült *(látom* >*) lám* partikulával: 1515: „*Lam* nynchen maſt ky engemeth megh zabadytanna" (RMKT. 1^2: 486).

3.2.2. Szóösszetétel

Az így keletkezett partikulák szervetlen összetételek.

Különböző elemek összetételével jött létre a *vajha.* Szintén óhajtó mondatban keletkezett az *avagycsak, akárcsak* ('bárcsak'), feltehetőleg az ómagyar kor vége felé, a tagok jelentése ugyanis egyenként is eleven. (A *csak*-nak önmagában is van 'bárcsak' jelentése.)

A tagadva kérdező mondatokban keletkezett mondattani tapadással a *nemde, nemdenem, minem, midenem, minemde* stb.

Keletkezésükben a gyakori egymás mellett álláson kívül fontos szerepet játszott a figyelemfelhívás és a nyomatékosítás.

Szófaji határkérdések: A partikulák keletkezésének módjával magyarázható az a jelenség, hogy az ómagyar korban sok közülük kettős szófajú volt, illetve még úton volt az egyik szófajtól a másik felé. Létezett azonban a partikuláknak olyan (nem élesen elkülönülő) rétege is, amely ugyancsak több szófaj jegyeit vi-

selte magán, de állandó jelleggel, komplex módon sűrítette magába több szófaj sajátosságait, érintkező funkcióit: A *bëzzëg, íme, ím, ám, lám* stb. figyelemfelkeltő, nyomósító, bizonygató partikulák fokozott érzelmi töltéssel ejtve indulatszók is voltak egyben, akárcsak az óhajtó mondatokba kerülő *bárcsak, akárcsak, avagycsak, akár.* Az óhajtó, kérdő *vaj, vajha* is őrzött indulatszói vonásokat. A bizonytalanságot, hozzávetőlegességet stb. hangsúlyozó partikulák *(úgymint, olymint, olymely)* és módosítószók *(alig, szinte)* a fokhatározószókkal tartottak kapcsolatot.

Műfaji sajátosságok: A partikulák használatában mutatkoznak bizonyos **műfaji** különbségek. A bonyolultabb szerkezetű elemek inkább a kódexirodalomban jelentkeznek, az eredeti magyar szövegekben kevésbé. A kódexeken belül főleg a párbeszédes, illetve vitatkozó, meggyőző részletekben találunk többet belőlük. Ezzel szemben a hivatalos iratok (záloglevél, menedéklevél, tanúságlevél, elismervény, végrendelet) — éppen a szubjektivitás hiánya miatt — ritkán élnek velük.

3.3. A partikula a középmagyar korban erősödő, bővülő szófaj. Elemei egyre többféle jelentésárnyalatot képesek kifejezni. Ebben az intonáció szerepe a középmagyar korban is nagy lehetett. Az egyes partikulák is jobbára többjelentésűek, nagy részük többszófajú is (határozószók és/vagy módosítószók, esetleg kötőszók is). Így a szófaji minősítéskor minden egyes szóelőfordulás gondos vizsgálatot kíván.

A **továbbélő, régi** partikulák közül többnek **új jelentései** keletkeztek: erősödött poliszémiájuk. Például a régi *csak* partikulának (már az ómagyar korból adatolható 'csupán', 'éppen hogy', 'hát', 'bárcsak' stb. jelentései mellé) 'egyáltalán' (1582: TESz.), 'éppen' (1639: TESz.) jelentése keletkezett: 1629: „eötet senki nem ingerlette rea, hanem *Czak* maga bolondsagabul Czelekette" (SzT.). Fokozó és rémakiemelő szerepe is volt.

Keletkezési módok

3.3.1. Szófajváltás

Névszó partikula: az *egész* melléknév 'egészen' jelentésű fokozó partikulává vált: 1585: „Zöktek tanczoltak *egez* efely korig" (SzT.).

Határozószó partikula: A *csupán* (módosítószón kívül) 'kizárólag' jelentésű, rémakiemelő partikulává is vált (1645: TESz.). E szófajváltás alapja az 'üres', 'csupasz' jelentés (vö. *hiú – heon, puszta – pusztán*); a ragos melléknevek határozószóvá, azok pedig kizárólagosságot, megszorítást kifejező partikulákká váltak. Az *egyedül*-nek is lett 'csupán', 'kizárólag' jelentése: 1546: „az also thoo... *Egyedyl* Bogathy Chasparee legyen" (SzT.). Az *igazán* határozószóból is keletkezett ('bizony' jelentésű) partikula (1736 u.: SzT.). A *majd* nyomósítás kifejezésére, erős érzelmi hangsúllyal (gúnyos) tagadás, tiltakozás kifejezésére használt árnyaló partikulává is lett: 1567: „Zőcz Fabyane esmet Jgy felelt de *majd* merne az lotyo bestye... velem perleny" (SzT.).

A határozószóként is középmagyar kori *éppen* (módosítószón kívül) többjelentésű partikulává is vált: 'pont', 'csupán(csak)', 'ugyan' stb.: 1606: „ *eppe(n)* ott" (SzT.); 1744: „En *éppen* csak ā Tavaszal kezdém fél fűllel hallogatni... hogy" (SzT.). Az előfordulások egy része rémakiemelő partikula: azt fejezik ki, hogy a többi közül egyre vonatkozik az állítás.

Az *éppenséggel, éppenségesen* a korszak vége felé kezdhette mondatrészi szerepét elveszteni, s partikulává válni: 1746: „eő Nga malmának a' kereke... *eppenséggel* ['pontosan'] fél esztendeig nem forghatott" (SzT.). Hasonlóképpen a *különösen* 'főként, kiváltképpen', *teljességgel, valósággal, valójában* 'igazában, tulajdonképpen, valójában'. Ez utóbbi jelentésben még a *voltaképpen* volt az általános használatú (1748: TESz.), az 'éppenséggel, pontosan' jelentésben pedig az *egyenesen* (1590: SzT.). Ezekre sem tudunk szintaktikai, azaz mondatrészkifejtő kérdést feltenni.

Becslő partikula lett a *legfeljebb*: 1642: „kiteol 3 kiteol 6 kiteol penig *leg felyeb* 10 veder bort szednek az Ur szamára" (SzT.). Talán partikula már a 'legalábbis' jelentésű *legalább:* 1670: „Kegyelmednek is juthatna onnét *legalább* egy jó falu" (SzT.).

Az *eltova* határozószóból is lett többjelentésű partikula: 1613: „Azt beszéllik, hogy *el tova* Ádámban kezdetett az ő hitek" (NySz.).

Módosítószó partikula: A *bizony* megrövidülésével keletkezett a *biz* árnyaló partikula: 1774: „mondá a Tisztarto *biz* én nem tudom tám egy vedret adok" (SzT.).

3.3.2. Szóösszetétel

Csak **szervetlenek:** az *ám* és a *bátor* partikulából keletkezett az *ámbátor,* majd a rövidült *ámbár* (1598: TESz.): 1657: „En mindazáltal nem banom, *ambar* ['(akkor) hát'] legyen valasunk" (a feleség nyilatkozata a férj indította válóperben: SzT.). 'Bárcsak' (1635: TESz.) stb. jelentése is lett. Ezt az óhajtó mondatbeli modális partikulai szerepet lassanként átvette a Szenczi Molnár Albert által (1604) még 'legalább' jelentésben szótározott *bárcsak* (1763: TESz.) és a *bárha* (1651/1817: TESz.). Gyarmathi a „kívánó" adverbiumok között említi az „Oh *vajha bártsak!*", *detsak!* partikulát (1794: 278).

A *csak* partikula a *nem* tagadószóval is alkotott összetett partikulát: *csaknem* (1566: TESz.); a *csupán*-nal inkább csak laza szerkezetet: 1766: „*tsak tsupán* azt kell..." (SzT.).

Ekkori az ellentétet nyomósító *mégse, mégsem* előfeltevést kifejező árnyaló partikula: 1670: „Úgy látom mindazáltal, szívében *mégsem* eléggé víg" (SzT.), az *igenis:* 1659: „*Igenis* szükséges a szabad akarat ez érdemre" (NySz.); lásd még: *mégis, mégiscsak:* 1704: „látom, hogy a lovaim *mégiscsak* ott vadnak Brassóban" (SzT.).

Egyéb összetételek: két partikulából lett a *legalábbis:* 1751: „Vagyon *leg alább is* Harmincz esztendeje, hogy... " (SzT.). A régi *hagyd* > *hadd* és a *-sza*

partikulából jött létre a *haddsza:* 1645*: Hagydsza* (TESz.), mely — a *hadd*-hoz hasonlóan — óhajtó mondatban modális partikula lett.

Az *ugye* modális partikulában mondattani tapadással forrt össze a helyeslést, bizonygatást jelölő, 'igen, valóban' jelentésű *úgy* módosítószó és az *-e* kérdő partikula. Az állítás helyességének, az abba való beleegyezésnek megerősítését sürgető kérdő mondatokban keletkezhetett: 1585: 'nemde?' (TESz.), később a kérdő hanglejtés fokozatos csökkenésével 'lám, bezzeg' jelentésű árnyaló partikulaként is használták (1604: MA.).

Funkcionális kérdések

A partikuláknak még nincs általánosan elfogadott rendszerezése. Mindazonáltal a középmagyar korban a következő funkcionális csoportokat különböztethetjük meg (a korábbi korszakokban keletkezetteket is bevonva): a) rémakiemelők: *csak, csupán, éppen, különösen, már, még* stb.; b) becslők: *alig, legalább, legfeljebb, mintegy;* a *miként, avagy* 'mintegy' jelentésben stb.; c) fokozók: *egész, elég, -sza/-sze* stb.; d) modálisak: a mondat modális alapértékének kialakításában szerepet játszó, attitűdjelölő szavak: a kérdő mondatbeli *avagy* 'vajon', *-e, ha* 'vajon', *ugye, vajon,* az óhajtó mondatbeli *ámbár* 'bárcsak', *bár, bárcsak, bárha, hadd, haddsza* stb.; e) árnyalók: *ám, bezzeg, biz, bizony, de, is* stb.

D. MÁTAI MÁRIA

„MAGYAR NYELVJÁRÁSOK"
A DEBRECENI EGYETEM
MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TANSZÉKÉNEK
ÉVKÖNYVE

XXXVIII, 111–118

DEBRECEN
2000.

Nyelvjárási szövegek szövegnyelvészeti vizsgálatához

A szövegek elemzésének egyik központi kérdése az összefüggőséget megteremtő tényezők vizsgálata. Tanulmányomban nyelvjárási szövegek korreferenciális elemzéséhez szeretnék adalékot nyújtani. Az a benyomásom, hogy a különböző szövegtípusokba, stílusrétegekhez tartozó szövegek vizsgálata, vagy lehet, hogy csupán e vizsgálatok eredményeinek összevetése a szövegtani gyakorlatban nem elég hangsúlyos. Érdemes lenne ilyen irányú elemzéseket végezni már csak avégett is, hogy a gyakorlati vizsgálatokból elvont kategóriákat, fogalmakat esetleg árnyalni, ellenőrizni tudjuk.

Egy korábbi tanulmányomban végeztem már nyelvjárási korpusz szövegnyelvészeti elemzését, vizsgálva a szöveget szervező korreferenciahálót, valamint azt, hogy milyen ismereteket használunk fel a szövegbeli hiányok verbális kiegészítésére. (DOBI 1998: 95–107)

Ezúttal arra vállalkoztam, hogy egy — Jakab László gyűjtéséből választott — nyelvjárási szövegben leíró szövegtani aspektusból vizsgáljam meg a referenciális utalásokat, az ezekből szerveződő korreferencialáncokat, és jellemezzem a szövegösszefüggést megteremtő forikus elemeket. Mindezt azzal a céllal, hogy a szövegtípusra, valamint a közléshelyzetre jellemző megállapításokat tehessek.

Bevezetésként néhány elméleti megjegyzést fűzök az elemzéshez, nem törekedve a teljes elméleti keret ismertetésére (ezt lásd DOBI 2000: 81–123), de szándékom szerint lényeges adalékokat nyújtva a szöveg korreferenciális vizsgálatához (SZIKSZAINÉ NAGY IRMA szempontrendszerére támaszkodva, amelyet legutóbb leíró szövegtani könyvében ismertetett — a könyv pontos adatait lásd az alábbi hivatkozásokban). Ezt maga az elemzés követi. Végül a nyelvjárási szövegre mint sajátos szövegtípusra jellemző korreferenciális jegyeket rendszerezem, további lehetséges elemzési irányokra is előremutatva.

Bevezető

Egy szöveg elemzésekor beszerkesztett, kontextushoz igazított, aktualizált mondatokat, szövegmondatokat vizsgálunk. Úgy gondolom, hogy — elméleti síkon — egy szövegmondat pragmatikai paraméterekkel nem rendelkező kiinduló szerkezetekre vezethető vissza, melyeknek alapja ugyanaz a funktor+argumentuma(i) struktúra. A különbség közöttük egyedül az alapstruktúra összetevőit

kitöltő nyelvi elemek sorrendjében van. Ezen a szinten (a nyelvi rendszer szintjén) minden összetevő explicit, de kontextus híján aktuális referenciális értékkel nem rendelkezik. (Ezekkel a struktúrákkal a rendszernyelvészet foglalkozik.)

A szövegmondat és a rendszermondat között feltételezek még egy szerveződési szintet, ez a struktúratípus átmenetnek tekinthető a rendszermondat és a szövegmondat között. Ide sorolható a minden összetevőjében explicit rendszermondatnak az összes olyan változata, amelyhez elméletileg rendelhető olyan kontextus, melyben az adott struktúra jól formáltnak hat. (Idetartozónak gondolom a kontextus nélkül elhangzó példamondatot is, legyen akár funkcionális elemzés tárgya, akár valamely más elemzési modell keretében használt mondat.) Ennek megfelelően ezek a potenciális mondatváltozatok ellipsziseket, névmásításokat, egyéb grammatikai utalásokat tartalmaznak, és szórendjük is egy (vagy több) elképzelhető kontextushoz (pragmatikai „tünetegyütteshez") igazodik. (Ezeket az „átmeneti" típusokat a nyelvi rendszer elemei használatának nyelvészete elemzi.) Ezek közül a potenciális struktúrák közül „választódik ki" az aktuális szövegkörnyezetnek, kontextusnak eleget tevő, szemantikailag, szintaktikailag jól formált szövegmondat.

Megjegyzés: Ez a fajta szövegmondat-értelmezés generatív (legalábbis hozzá közel álló) szemléletre engedhetne következtetni. Nem gondolom, hogy egyszerű mondatoknál komplexebb szerkezeti egységek generálhatók lennének. Szövegmondatok sorát vagy szövegegészt generáló modellt pedig végképp nem tudok elképzelni. A fentebb vázolt szövegmondat-szerveződés sokkal inkább feltételezett kognitív folyamatokkal állítható összefüggésbe.

Szövegelemzés

Az alábbiakban nem végzek teljes szövegtani elemzést, a szöveg lineáris kohéziójának egyik talán legszembetűnőbb — dominánsan szemantikai, de grammatikai-szintaktikai eszközöket sem mellőző — megteremtőjét, a korreferencialitást vizsgálom. Nevezetesen azt, hogy

1) a korreferencialáncok milyen jellegűek: szemantikaiak, vagy inkább grammatikaiak-e;

2) az összetevők közötti korreferenciaviszony milyen grammatikai-szintaktikai eszközökkel valósul meg (személyragok, névmásítás, proformák stb.), illetve milyen szemantikai sajátosságokban nyilvánul meg (egyszerű ismétlés, szinonimák, hiperonimák, hiponimák, antonimák). (Az utaló elemek részletes rendszerezését lásd SZIKSZAINÉ NAGY IRMA 1999: 69, 181–199);

3) a forikus elemek milyen arányban fordulnak elő az utalás iránya, az utalás hatósugara, az utalás kiterjedése, az utalás jellege, illetve az utalás mértéke szerint (SZIKSZAINÉ NAGY IRMA 1999: 62–9).

A fent felsorolt elemzési szempontok kiválasztása pusztán azon a feltevésen alapul, hogy különböző stílusrétegekbe tartozó szövegek összefüggősége domi-

nánsan más-más szinteken valósul meg. (Például egy vers akusztikai vagy stiláris kohéziója nyilvánvalóan erősebb, mint mondjuk egy szaknyelvi szövegé, ellenben valószínűleg kevesebb és más jellegű grammatikai vagy szemantikai összefüggőséget teremtő eszközt találunk.)

Az alábbi szöveg elemzését áttekintve adalékot gyűjthetünk további összevető vizsgálathoz:

[Hogy vakult meg?]

Esz kérem szépen úty törtint, hoty hòrtunk a tanyába, ot vóut a két öcsém, ot vóutak a takaróujim — ugyina —, oszt ę raktam az asztagot meg Miska öcsém. De ugyanakkòr nagyon fájt a fejem egisz nap. Akkòr hétem mindik fájt a fejem, de akkòr mikò mám, mikò másnap reggerre megvakútam, ez úty törtint, hogy este, hogy leszátąm az asztagrùl, már annyira fájt a fejem — teccik tudni —, hogy mán allik tuţtam behajalni az asztagomat. Ahogy bementünk vacsorázni, mán e$_s$te vóut, behajaltam az asztagot, én a vacsora hèjet lefeküttem egy vetetlen ágy$_r$a, oda belelöktem magomat. Az emberek bementek ott egy másik szobábą, vagy mi, lakázsbą, ugyi ot vacsorásztak. Én meg magomnak egy vizes türűközőü, így a homlokomra teríttem egy vizes türűközőüt. Esz hìrtelen mekszárątt a homlokomon, de rëttenetesen fájt a fejem. Utyhogy még ety cigęrettát se szíţtam èl, az a vizes türűközőü akkorára megszáratt a homlokon. Még eccer belemártottam a vízbe, ráboritottam. Elaluttam, annyira mekszünt a fę̈jfájás. Elaluttam, mire fę̈serkentem, vak lettem. Ennyibül törtint kérem.

(JAKAB 1982: 163–68)

[Hogy vakult meg?]

*[01]Ez, kérem szépen, úgy történt, hogy hordtunk a tanyába, ott volt a két öcsém, ott voltak a takaróim — **ugyena** —, oszt én raktam az asztagot meg Miska öcsém. [02]De ugyanakkor nagyon fájt a fejem egész nap. [03]Akkor héten mindig fájt a fejem, de akkor, mikor már, mikor másnap reggelre megvakultam, ez úgy történt, hogy este, hogy leszálltam az asztagról, már annyira fájt a fejem — tetszik tudni —, hogy már alig tudtam behajalni az asztagomat. [04]Ahogy bementünk vacsorázni, már este volt, behajaltam az asztagot, én a vacsora helyett lefeküdtem egy vetetlen ágyra, oda belelöktem magamat. [05]Az emberek bementek ott egy másik szobába, vagy mi, lakásba, **ugye** ott vacsoráztak. [06]Én meg magamnak egy vizes törölköző, így a homlokomra terítettem egy vizes törölközőt. [K7]Ez hirtelen megszáradt a homlokomon, de rettenetesen fájt a fejem. [08]Úgyhogy még egy cigarettát se szívtam el, az a vizes törölköző akkorára megszáradt a homlokon. [09]Még egyszer belemártottam a vízbe, ráborítottam. [10]Elaludtam, annyira megszűnt a fejfájás. [11]Elaludtam, mire felserkentem, vak lettem. [12]Ennyiből történt kérem.*

Látható, hogy a kiválasztott szöveg egy dialógus része, kérdésre adott válasz. A szövegtudományban megoszlanak a vélemények arról, hogy egy párbeszéd egyetlen önálló kerek egész szöveg-e, vagy pedig több részszövegből áll össze. Az elemzés szempontjából ez nem játszik döntő szerepet, mert akár az első, akár a második elképzelést fogadjuk el, az nem lehet vita tárgya, hogy a párbeszéd részét képező válasz témáját, strukturáltságát tekintve kerek összefüggő egészet alkot — azaz megfelel a szövegség kritériumainak —, egyedül első szövegmondatának anaforikus mutató névmása utal a párbeszéd előző kérdésére.

Az első két kérdésre keresve a választ célszerű áttekinteni az alábbi táblázatot (1. táblázat), amely a szöveg néhány fő korreferencialáncát foglalja össze külön számba véve a szemantikai és grammatikai utalásokat is.

	|én|	|fej|		|asztag|
	grammatikai	szemantikai	grammatikai	szemantikai	grammatikai
01	kér**em** hordt**unk** öcs**ém** takaró**im** **én** rakt**am**			**aszta**got	(rakt**am**)
02	fej**em**	**fej**em	(fájt-)		
03	fej**em** megvakult**am** leszálltam tudt**am** asztag**omat**	**fej**em	(fájt-)	**aszta**gról **aszta**gomat	(tudt**am**)
04	bement**ünk** behajaltam lefeküdtem belelöktem **maga**mat			**aszta**got	(behajalt**am**)
05					
06	**én** **magam**nak homlok**om**ra terített**em**	**homlok**omra			
07	homlok**om**on fej**em**	**homlok**omon **fej**em	(fájt-)		
08	szívt**am**	**homlok**on			
09	belemártottam ráborítottam		**rá**borítottam		
10	elaludtam	**fej**fájás			
11	elaludtam felserkentem lettem				
12	kér**em**				

1. táblázat

1) Az első kérdésre a válasz elég egyértelműen az, hogy szövegszinten — a fent kiválasztott nominális korreferencialáncokat elemezve — döntően a szemantikai síkon megvalósuló korreferenciaviszony teremti meg az összefüggést. Ez alól kivétel az elbeszélő „én" korreferencialánca, amely tisztán grammatikai utalások révén jön létre (igei és birtokos személyragok, személyes és visszaható névmások). A verbális síkon bármilyen eszközzel kifejezett elbeszélő én egyébként is egyedi megítélés alá esik, talán egyetlen nem grammatikai kifejeződése az értelmezői szerepű nem névmási összetevő lehet.

2) A „fej" összetevő korreferencialáncában domináns a részleges ismétlés *(fejem, fejfájás)*, valamint a kulcsszóval azonos jelentésmezőbe tartozó „homlok" szó használata és ez utóbbinak variált ismétlése *(homlokomon, homlokomra, homlokon)*. Egyetlen grammatikai utalásra van példa: a „ráborítottam" igealak határozószói jelentésű igekötője a „homlok" összetevőre utal. Szintén grammatikai utaló elemek a „fejem" összetevővel egyeztetett „fájt" igealakok személyragjai, de ezek a szövegmondaton belüli alany-állítmány egyeztetés mondatgrammatikai eszközei (erre utal zárójelbe foglalásuk).
Az „asztag" korreferencialánca is főként részleges ismétlésekből épül föl *(asztagot, asztagról, asztagomat)*. Az igealakok (*raktam, tudtam, behajaltam*) személyragjai — az alanyon kívül — a határozott tárgyra utalnak, szintén mondatgrammatikai szinten.

A táblázatban szereplő példákon kívül természetesen más kisebb szövegszintű korreferencialáncok is találhatók a szövegben, melyek a grammatikai-szintaktikai és a szemantikai korreferenciaviszonynak közel a fentiekhez hasonló arányát mutatják. (Példaként: *vizes törölköző, vizes törölközőt / ez, (megszáradt-) / az a vizes törölköző, (megszáradt-) / belemártottam.* Az ismétlésen alapuló korreferenciaviszonyon kívül tehát anaforikus névmási utalás és tárgyas igei személyrag teremt szövegszintű összetartó erőt.)

3) A forikus elemek között endoforák (szövegen belül utaló elemek) és exoforák (szövegen kívüli valóságra utaló elemek) egyaránt találhatók. Az endoforák anaforák és kataforák, az exoforák pedig referenciális deixisek. Az alábbi táblázat (2. táblázat) mondatszintű és szövegszintű forikus elemeket tartalmaz, valamint információt nyújt az utalások irányáról és arról a szöveg- vagy szövegmondat-összetevőről, amelyre az egyes utaló elemek utalnak. Az idézett antecedensek és posztcedensek alapján képet kapunk az utalások kiterjedéséről is. A mondatszintű utaló elemek itt is zárójelben szerepelnek, megkülönböztetve őket azoktól, amelyek a szöveg-összefüggőség megteremtésében vesznek részt.

Szöveg-mondat-sorsz.	endoforák				exoforák
	anaforák utaló elem antecedens		kataforák utaló elem posztcedens		referenciális deixisek
01	*Ez* *(ott), (ott)*	*„Hogy vakult meg?"* *a tanyába*	*úgy*	a teljes szöveg	
02	ugyanakkor	*hordtunk a tanyába, [...] én raktam az asztagot meg Miska öcsém*			
03	*(akkor)* *(ez)*	*mikor már, mikor másnap reggelre megvakultam* *de akkor, mikor már, mikor másnap reggelre megvakultam*	*úgy* *(annyira)*	a szöveg hátralévő része *hogy már alig tudtam behajalni az asztagomat*	*Akkor héten*
04	*(oda)*	*egy vetetlen ágyra*	*(Ahogy)*	*már este volt*	
05	*ott* *(ott)*	ahol a vetetlen ágy volt *egy másik szobába [...] lakásba*			
06					*így a homlokomra terítettem egy vizes törölközőt* [a homlokra terítés módja]
07	*Ez*	*egy vizes törölközőt*			
08	*az a vizes törölköző (akkorára)*	*egy vizes törölközőt még egy cigarettát se szívtam el*			
09					
10	*(annyira)*	*Elaludtam*			
11					
12	*Ennyiből*	az egész szövegelőzmény			

2. táblázat

A forikus elemek típusai szerint értékelve az elemzett szövegbeli utalásokat az alábbi megállapításokat tehetjük:

a) Irányukat tekintve főleg anaforikusak, szövegszintű katafora csak két — egymáshoz hasonló — esetben fordul elő: az *úgy* névmási határozószó utal a őt követő szövegrészre.

b) Az elemzett (szövegszintű) forikus elemek által teremtett szövegösszefüggés hatósugara lineáris, az egymást követő szövegmondatok között létesítenek összetartó erőt. Általánosságban tekintve a szövegösszefüggés eszközeit is elmondható, hogy a lineáris összefüggőség megteremtői elsősorban grammatikai (névmások, névmási határozószók, személyragok) és szemantikai tényezők (teljes és részleges ismétlések, szinonimák — ahogy ez a fentebb vizsgált korrefe-

rencialáncban is nyomon követhető). Bármilyen szöveg globális összefüggését inkább szemantikai, strukturális, stilisztikai és akusztikai eszközök hozzák létre (SZIKSZAINÉ NAGY IRMA 1999: 65). (A nyelvjárási szöveg esetében sajátos globális szövegösszefüggést teremt az akusztikai jegyek — írott formában a fonetikus átírás — stílushatása.)

c) A szövegszintű utaló elemek kiterjedésük alapján túlnyomó részben foltszerűek (a mondatgrammatikaiak között is sok ilyen van). Ez szerintem a kommunikáció körülményeivel is összefügg, hiszen a nyelvjárási szöveget szóbeli közlésként rögzítik, így az akusztikai befogadás, az összefüggő értelmezés megkönnyítését szolgálhatják a teljes szövegre vagy az egyetlen összetevőnél terjedelmesebb szövegrészre való utalások.

d) Az elemzett névmási és névmási határozószói forikus elemek egyirányúak: anaforák vagy kataforák. A kölcsönös utalások is szerepet kapnak, ezek mondat- és szöveggrammatikai síkon is szervezik a összefüggést: ennek legtisztább képviselője az alany és az állítmány egyeztetése (példaként: [01]: *én, raktam;* [03]: *megvakultam*...).

e) A szövegösszefüggést megteremtő forikus elemek referenciális értéke egészében fedi antecedenseik és posztcedenseik referenciális értékét, azaz teljes mértékű utalások. Részleges utalások a fent elemzett forikus elemek között nincsenek, a vizsgált korreferencialáncok összetevői között található erre is példa: *fej – homlok.*

Sajátos utaló elemek az adatközlő és az adatgyűjtő közötti kommunikációt fenntartó fatikus funkciójú összetevők:

[01]: *kérem szépen,* ***ugyena;***

[03]: *tetszik tudni;*

[05]: ***ugye;***

[12]: *kérem.*

Ahogy látható, ezek az elemek vagy módosítószók (kövéren szedve), vagy olyan tagolatlan mondatrészletek (normál szedéssel), amelyek főként a szóbeli közlésre jellemzőek.

Összegzés

Látható tehát, hogy nemcsak a szöveg típusától, hanem a szövegalkotás körülményeitől is függ a forikus elemek használata. A nyelvjárási szöveg éppen olyan sajátos típus, amely a szövegalkotás körülményeivel nagymértékben definiálható. A nyelvjárási szövegeket nemcsak hang- és szókészletük, hanem szövegösszefüggést teremtő eszközeik is jellemzik. Ennek igazolásához szerintem főleg szövegek korreferenciahálójának, forikus elemeinek elemzése szükséges. Úgy vélem, a szövegtipológia szempontjából érdemes lenne más szövegtípusokon végzett hasonló vizsgálatok eredményeinek elemzése is.

DOBI EDIT

Felhasznált irodalom

DOBI EDIT (1998), Egy nyelvjárási szöveg korreferenciális szerkezetének elemzéséhez. *Magyar Nyelvjárások* 35: 95–107.

DOBI EDIT (2000), A korreferenciaelemzés kérdésének rendszernyelvészeti megközelítése szemiotikai textológiai keretben. In: *Koreferáló elemek – koreferenciarelációk.* Magyar nyelvű szövegek elemzése. Diszkusszió. Officina Textologica 4. Szerk.: DOBI EDIT—PETŐFI S. JÁNOS. Debrecen, 2000. 81–123.

JAKAB LÁSZLÓ (1982), Nyelvjárási szövegek XI. Hajdúság (Hajdúböszörmény). *Magyar Nyelvjárások* 24: 163–8.

SZIKSZAINÉ NAGY IRMA (1999), *Leíró magyar szövegtan.* Bp.

„MAGYAR NYELVJÁRÁSOK"
A DEBRECENI EGYETEM
MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TANSZÉKÉNEK
ÉVKÖNYVE

XXXVIII, 119–128

DEBRECEN
2000.

Lakatos Demeterről

A MNy. 1958-as évfolyamának (LIV.) 3–4. számában jelent meg *Mai csángó nyelvjárásban írt levelek és versek* című közleményem. Több mint 40 év elmúltával forgattam át egykori kéziratomat, amelyet radikális átdolgozás után fogadtak el közlésre a folyóirat szerkesztői, Pais Dezső és Benkő Loránd professzorok. Voltaképp e cikk révén jelentkezett először — tudományos fórumon — maga Lakatos Demeter, valamint itt publikált önéletrajza levélként, versek társaságában, s ezek a „szövegek" hiteles dokumentumokként számos későbbi kiadványban ismétlődnek, citálódnak. Főként a biográfia! — S most arra gondoltam: nem érdektelen röviden, szubjektív emlékek ide idézésével is visszatérni ehhez az időszakhoz, s vállalni a publikálásból akkor kimaradásra ítélt részlet közzétételét.

Hála Istennek, Lakatos Demeter az elmúlt 40 évben a moldvai magyarság egyik jelképévé vált, 1993-ban nevét viselő kitűnő és hatékonyan tevékenykedő társaság is alakult hazánkban; verseiből három önálló kötet is napvilágot látott (s készülőben a negyedik!), költészetével és nyelvével több tudós kolléga is foglalkozott (e sorból kiemelkedik JUHÁSZ DEZSŐ szép elemzése).

Úgy vélem azonban, hogy aligha lehet összegyűjteni s áttekinteni több magánhagyatékban is rejlő életművét (s ami ezeken túl elkallódott otthonában), nagyszámú románul írt versét. S csak ezt követően jönne az igazi feladat: nyelvének, nyelvjárásának, írásának, helyesírásának komplex feldolgozása, amely a szaktudáson túl rendkívül sok időt, fáradságot, biztos román nyelvismeretet is megkövetel. Jó lenne, ha valamikor akadna rá vállalkozó!

Ahogy elnézem, a költészetét bemutató kiadványokban a szerzők–szerkesztők főként csak lexikai szempontból próbáltak megoldást találni nyelvezetének–írásmódjának megértetése céljából.

Olvasva a szépen gyarapodó anyagot, ismét megejt az a varázs, amelyet sokkal kevesebb szöveg alapján annak idején éreztem kéziratai olvastán, s immár meggyőződésem, hogy ez az életmű a néprajzosok számára is tartalmaz számos nagy értékű, fontos, hiteles, ugyanakkor már megismételhetetlen információt. (Ez számomra is adva volt. Otthonunkban kisgyermekkoromtól gyakran fordultak meg, s laktak is moldvai magyarok. Magam is több nyarat töltöttem az idetelepítettek között kiskamaszként. Szárászon laktunk, de Édesapám gyakran kül-

dött át Egyházaskozárra, Mekényesre s a közeli Lengyelbe, ahol bukovinai székelyek éltek. Akkor már túljutottam száz kötetnyi Jókain, s Mikszáth volt soron, köteteit a lengyeli esperes úrtól kölcsönöztem hetente. Persze, hogy érdekelt már, mit csinál Édesapám a napi munka — szántás, kapálás, trágyázás után — estente, mikor betérnek hozzánk a szomszédok. Énekeltek, meséltek, ünnepek alkalmával pedig játszottak, betlehemeztek, vesszőztek. Jól ismertem a híres énekeseket, Demse Dávidnét, Jakab Istvánnét, Gyurka Jánosnét, főként azonban Benke Jánosnét, Róza nénit. Mind szerettek bennünket, s e falvakban ma is becézve emlegetik Domokos Pál Péter gyermekeit. Róza nénitől 14 évesen magam is próbáltam gyűjteni, leírtam például a *Hidló végén* strófáit, megragadta figyelmemet a *Gergel szültült* sor, jóval később pedig, csellistának–muzsikusnak készülve, e dallamból csellóversenyt szerettem volna komponálni — utolsó gyors tételt. — 1958-ban Benke Jánosné felkeresett bennünket Budapesten, s én — némi előkészítés után — bevittem az egyetemre Bárczi Géza szobájába. A szoba megtelt a két nyelvészeti tanszék oktatóival, Pais Dezső is jelen volt. Róza néni egyáltalán nem volt megilletődve, úgy viselkedett, mint egy arisztokrata hölgy, természetesen, kedvesen — énekelt, mesélt, tréfálkozott. Rendkívül tanulságos összejövetel volt mindannyiunk számára, főként azonban azoknak a kollégáknak és kolléganőknek, akik ritkán jártak falun, nem vettek részt nyelvjárásgyűjtéseken, s a népi szövegeket csak könyvtárban tanulmányozták. — Ekkoriban azonban én már távolodóban voltam szűkebb hazámtól, Erdélytől, a Székelyföldtől és Moldvától is. Távolabbi rokonok, a még mostohább sorsú finnugorság felé fordult érdeklődésem. De időzzünk még egy cseppet ezeknél az éveknél!)

Az 1956-os forradalmat követően másod-harmadéves hallgatóként Édesapám kérésére és biztatására lapoztam bele Lakatos Demeter papírjaiba (a román [?] írógépen írt, sok példányban készült, félreütésekkel is nehezített, nehezen olvasható, átlyuggatott hártyavékony lapokba); s kedvet is érezve a „felfedezéshez" kevés és gyatra nyelvészeti tudással, előismerettel, de nagy ifjúi önbizalommal írtam meg korai „opusz"-omat.

Most azért szánom el magam a közzétételre, mert bár megtörtént Lakatos Demeter tényleges felfedezése, kellőképp becsülik s gyakran emlegetik is már a moldvai magyarság mai kutatói, az összképből, valódi ismeretéből valahogy több elem is hiányzik, egész személyisége inkább jelkép, nem pedig egy nem is olyan rég még köztünk járt gondolkodó, magát kereső, kínlódó, különös egyedi jelenség. Amit a sok hiányból csupán megemlítek:

1. költeményeinek nyelvéről még mindig nem készült a nyelv több szférájára is kiterjedő elemzés;

2. mintha a magyar tudomány (s benne az irodalomtudomány) nem tudna mit kezdeni Lakatos Demeter életművével. Egyetlen létező skatulyába sem illeszthető. Kár, hogy Weöres Sándornak nem adták kezébe néhány strófáját! — De baj-

ban van a folklorisztika is. Nem sorolható ugyanis például a paraszti életrajz-életregény rokonságába.

3. A régi dolgozat elején idézett vers teljes szövegét nem találtam meg ezideig (a három megjelent kötet egyikében sem).

S akkor következzék 1958-as dolgozatom — változtatás nélkül. (Lakatos Demeter írógépén nem volt hosszú ékezet, a korrekciókat mégis mellőztem, az idézetek betűhívek.)

* * *

LAKATOS DEMETER a Bákó-tartománybeli Szabófalva szülötte. Jelenleg is ott él özvegy édesanyjával, feleségével és két gyermekével. Magyarul írni-olvasni sohasem tanult. A háború előtt néhány magyar nyelvű könyvhöz jutott, melyek közül jelenleg csak *Petőfi összes költeményei* két példánya van birtokában. Régóta foglalkozik versírással. 1936-ban a Keleti Újságban jelent meg néhány verse. Ez alkalommal Kolozsváron is töltött nehány hónapot. Népét, szülőföldjét, nyelvét nagyon szereti.

Eszt a nyelvet szentnek látam
vin apáink beszíltík
és kevilek ultak vele
nyelvikvel nem szigyeltik
Ötszáz évig megőreztük
mint a szemünk világát
ebben ügyben tudj akárki
elünkben ult elég gát

Mindössze ennyit mondhatok életéről.

Verseit román és magyar betűkkel írja. Nyelvészeti szempontból ezért fokozott óvatossággal szükséges kezelni anyagát. A hangtani feldolgozás nem terjedhet ki a magánhangzók színének-árnyalatainak vizsgálatára, a mássalhangzók terén sem szolgálhatok finomabb fonetikai jelenségek leírásával.

Magánhangzóknál a csak sok példával alátámasztható, teljes nyelvállás vagy ajakműködésbeni változásokat (nyíltabb-zártabb, labiális-illabiális), vagy a hangrendi átcsapásokat tüntetem fel. A mássalhangzó-változásoknál szintén a csak egészen biztos, következetesen feltüntetett, fonetikailag más típusba átfejlődött hangokat veszem figyelembe. A hitelesség és magam ellenőrzése szempontjából anyagomat összevetettem más szabófalvi próza, vers, illetve szóanyaggal, mely bebizonyította, hogy LAKATOS DEMETER nyelve jellegzetesen szabófalvi. Ami eltérést tapasztaltam, annak oka lehet részint az időkülönbség a többi szöveg és LAKATOS szövegei közt, részint LAKATOSnak egyéni jellegzetességei, melynek oka természetszerűleg a kötött versforma. A vers kötött for-

mája viszont némileg megköti a mondattani vizsgálódásokat. Mégis sok olyan mondattani jelenség található költeményeiben, mely nem a költői leleményből ered, hanem nyelvjárási sajátság.

Anyaga sajnos igen szűkre szabott. A költő és faluja nyelvjárását közel sem ismerteti teljesen. Ennek ellenére igen jellegzetes törvényszerűségek vonhatók le belőle, s feltétlenül elfogadhatóan világít rá a szabófali nyelvjárás igen sok fontos jelenségére.

LAKATOS DEMETERnek 12–14 verse áll rendelkezésemre. A legtöbb kiaknázható lehetőség hangtani és mondattani téren kínálkozik. A legkevesebb lehetőség az alaktani jelenségek feltüntetésére (főként a teljes paradigmák hiánya miatt) marad.

(Még megjegyezhetjük, hogy mivel nem tanult magyarul írni, írása közelebb áll beszélt nyelvéhez, a falu nyelvjárásához.)

Hangtani jelenségek

I. Magánhangzók

1. Legszembetűnőbb az *í* és *é* szembenállása; *i*, illetve *i̯é* kettőshangzó szerepel szókezdő hangsúlyos és hangsúlytalan helyzetben.
   a) szókezdő helyzet: *i̯élet, i̯érti, i̯én, ippend, (el)i̯érni*
   b) első szótag: *tiged,* illetve *tiéged, szipsigit, sziél, bié, (nap)fiént, rigtül, szidzselik, sziériszt* ('sírást'), *szip, kipzelet, kivikbe, vin, vígre, níp, kiét;*
   c) hangsúlytalan szótag: *eszmit, szipsigit, egisz, azirt, beszili, szemmiirt, kevilek, nyelvikvel, nyomorik, történt, szeholnit, ebid;*

   (A hangtani jellegzetességeket mutató formánsokat ehelyütt mutatom be.)
2. Egy fokkal nyíltabb hang, ragok előtt:
   a) Igék
      tudam, tudak, akarad, álmadam, szompojag, nyikarag, gondolak, hallak, foragsz, szirak, irak, bántatt, meglátad, musjag, felhágatt;
   b) Névszók
      andzsálam, napakat, sillagakat, szinpadand, illatat, napat, gondakval, világand, azantul;
   c) Néhány szórványos jelenség:
      i ~ ü: szüv, szüvemet (de *szív* is)
      ü ~ i: filinél
      o ~ u: kuszuruba, sukallya ('csókolja'), *túba, jú, rulad, musujag, edzsmásziktul, valubul, hulyagosz, lug;*
      ö ~ ü: szeretüt, kültüt, bendü, mellembül, rigtül, esztendü, menekezü, szeretüm, de *szeretőm* is, *elszü, züld, bügj, tüllem, ünü;*

E hangváltozások csak a feltüntetett példákban fordulnak elő. A zártabb hang viszont uralkodó fonémaként él a *-bul, -tül, -rul* ragokban, illetve a melléknévi igenevek képzőjében.

II. Mássalhangzók

1. A szembetűnő és elterjedt jelenségek közé tartozik a *gy* felváltódása *dzs* affrikátával.
   a) szókezdő helyzet: *dzsönyörködik, Dzsördzs, dzsermekik;*
   b) szóbelseji helyzet: *lefodzsott, hordzsa, hadzsd, andzsalkám, tudzsa, nadzsan, szidzselik, mondzsák, kivedzsem, letedzsem;*
   c) szóvégi helyzet: *edzs, nadzs, Dzsördzs, hodzs, ahodzs, vadzs, udzs, hedzs;*
2. A *cs* > *s* dezaffrikáció szintén a gyakori jelenségek közé tartozik.
   a) szókezdő helyzet: *seset, seppet, sak, sudát, sábitál, sinállyon, supa, sillagakat, sersnyék, sánnak* ('Csinálnak');
   b) szóbelseji helyzet: *tüsök, mársa, menyeskék, pisinye.*

Az *s* hang csak a *cs* helyett szerepel. Az *sz* minden fonetikai helyzetben elterjedt viszont az *s* helyén, saját szerepét is megtartva. Ez a jelenség adja a jellegzetes sziszegő „szöszös" jellegét e csángó nyelvjárásnak.

   a) szókezdő helyzet: *szajnálni, szietett, szokáig, szuha szemmiért, szirak;*
   b) szóbelseji helyzet: *meszána, moszt, haszába, buszul, eszmit, elszü, arassza, hingossza;*
   c) szóvégi helyzet: *aratász, isz, esz, kedvesz, keresz, hamisz, hulyagosz, halgossz.*

A magánhangzós szókezdet előtt álló határozott névelő *z*-je tapad a követő magánhangzós kezdethez, s ez hangsúlyos, mássalhangzós kezdetű szóvá válik:

zegisz, zember, züszt, a zéletem, a zünü, zádzsában, zannya, zesztendők, ziélet, zugarba.

A létige múlt idejű alakjaiban a kezdő *v* hang elmarad:

ultam, ult, ultak;

A superessivusi, illetve a módhatározói *n* után minden esetben még egy *d* következik:

hond, vigind, szinpadand, világand, sorgund ('csorgón'), *Bonyhánd, lütünd, szipeskind* ('szépecskén');

E három utóbbi jelenség nemcsak egyszerűen hangtani, különösképp az utolsó nem az. A történeti tárgyalást mellőzni kívánom, az alaktan bemutatásához viszont igen kevés az adatom. Így kerültek a hangtani jelenségek közé.

A *-val/-vel* rag általában nem illeszkedik: *szeretümvel, tarisznyákval, regvel.*

Néhány érdekes képzést az igék és névszók esetében is megállapíthatunk:

kacagatnak ('kacarásznak')
zember szeme kacagatnak

elveszteteted ('elvesztésed')
minden szem búza elveszteted fáj.

Ikes igéket iktelenül használ. Például:

foly a búza arany patak
ezer szület helyébe

Szókincstani jelenségek

1. A hangtani jelenségek közt szereplő sok szó alak szerinti tájszó. Jelentés szerinti tájszó nem fordul elő az anyagban. Az alábbiakban valódi tájszavakat, román eredetű átvett szavakat és néhány bizonytalan eredetű szót mutatok be:

kárálni 'eltékozolni, elverni'
'elkáráltam páraimat tranbára'
kintározni 'hintázni'
'mászkálnak moszt minden fára
kintároznak a bubák'
berengedni 'hullámzani, gördülni, hengeredni'
'berengednek a hullámok
arany kalászok között.'
elbenderedni 'elgurulni, elszállni'
'zesztendők elbenderednek.'
szándorodni a '*szenderedni*' ige mélyhangú változata lehet, azonos jelentéssel
'vággyaim nem szándorodnak'
zsengisz 'zsengécske, fiatal hajtás'
'kintároznak a bubák
zsengiszeket hodzs elérjék.'
szorványosz 'szórványos'
'szorványosz szíp bornicokval
fujja a szél fotáját.'
bornic 'bernic, bernéc, háziszőttes keskeny öv'
fota 'csángó női öltözet, mely szoknyát helyettesít'
szültülni 'furulyálni', a *süvölteni* igéből származik.
'szültülget a luza alatt.'
luza 'fűzfa'
sorgu 'csorgó'
'Ruzának sorgund a Bonyhánd
Szült Dzsörzs huzza nótáját'
lütü 'lüjtő, lejtő, völgy felőli hegyrész, lanka'
'bárányok a lütünd esznek.'
leszentülni 'lenyugodni'
'ne gondold ha a Nap leszentül
zádzsába elszentereg'

bugynak 'butykos, kulacs'
'ittunk bugynakbul vizet, hideget'
burján 'gyom'
'illatat keresz minden burjánba.'
zsellye 'koporsó'
'meglátad edzs ember meghalt
lefektetik zsellében.'
hingossza 'ringatja'
'megiért a búza, Hingossza sziél.'

2. Román eredetű szavak:

sursulec 'fülbevaló', valószínűleg a *cercel*-lel hozható kapcsolatba.
'minden lyánynak sursuléc
kiét seresnye filinél.'
kumpanász kút 'gémes kút', a *cumpăna*-val hozható kapcsolatba.
'kumpanász kútnak a rúdja
a magaszba nyikarag.'
iszkicselni 'gyötörni', talán a román *ispită*-val hozható kapcsolatba.
'mét iszkicselsz te hamisz lyány
ha szeretlek ién tiéged.'
maliga 'puliszka', a román *mălămigá*-ból eredhet.
'hond várja a nadzs maliga
meggyik meghízik a piszlen.'
piszlen 'csirke'

3. Ismeretlen eredetű kötőszó és határozószó:

A különösen nagy elterjedtségű *det* kötőszó tárgyalása inkább a mondattanba tartozna. A csángók közt sok és változatos funkcióban él, több alá- és mellérendelő magyar kötőszót helyettesít, többször határozószói értelemben is használatos.

1. 'ha, de ha'
Det eszmit járok eszibe,
Sza a lyány ir.
2. 'ha, majd ha'
Udzs látszik vajan nadzs gondik
Det learasszák a búzát.
3. 'mert, ha'
Det te kellesz dorsa nekik uszitnak
Det nem kellesz, mint a kusát dobálnak.

4. 'mert'
   Nem jár szoha az eszembe
   Dehogy isz. Det szeretlek.
   Nincs kedvem meghalni,
   Det a zéletem uljan víg.
5. 'mint, amint'
   Det ott ultam
6. 'mikor'
   Det riu mindig, kérdé angyut
   Íz det mennek hazafelé.

A *dorsa* szót 'nagyon, erősen' értelemben használják.

Neki keszte marni búzát,
Uljan dorsa harapja.

Kacag mint bolond magában
Dorsa jú.

Szeretik edzsmászt már rigtül,
De még dorsa szeretik.

Dorsa sokat jó laktat.

Mondattani sajátosságok

Feltűnő jellegzetességek mutatkoznak mondattani téren.

1. A legnagyobb számú adat a határozott névelő elmaradását mutatja:

Ne gondold ha Nap leszentül.
Dzsördzs elnyújtazva fübe.
Ruza után csupa szem.

Nem jú mindig kültübe hidni.

Tarisznyákval a nyakikba
Dzsermekek ott menyeskék.

Keresznek sziginyek fübe
A seresnye szemeket.

Feldagadnak üresz haszak
Most nadzs ebid seresnye.

Megiért a búza,
Hingossza sziél.

Buba riu.

Kiniert kell szajnálni.

Zannya dzsönyörködik
Kivikbe.

Feredik a búza Napba.

Sak moszt vettem iészre sudát.

Hordzsa búzát haszába.

Bendüit üriti zákba.

Ziélet kacag búzaszálba.

Kezdem világot szeretni.

Néz meredten kombinára.

2. Alanyi ragozás határozott tárgy mellett:

Keresznek szigínyek fübe
A seresnye szemeket.

Bárányok a lütünd esznek
A züld füvet szipeskend.

3. Feltételes mód helyett kijelentő módú igealak:

Mintha hozza be a napfiént szivembe.
Mintha úszik búzába.

4. A *már*, *még* felcserélése:

Nem még buszul ő azantul.
Reggel nem még ébred meg.
Nem míg tudak lenni víg.
Nem míg hiszek többet lyányba.

5. Jelöletlen mellé- és alárendelt mondat:

Meglátad edzs ember meghal,
Lefektetik zsellyébe.

Ne gonduld, ha Nap leszentül
Zádzsába elszendereg.

Szeretőmnek megmityisszam
Minden sziériszt nem szának.

Isz szokcor mi nem igaz kel írni.

Nem vár a búza, kell aratni.

6. Szórendbontások:

Nem még buszul ő azantul.
Reggel nem még ébred meg.
Nem még tudak lenni víg.
Met ü örökki tüllem szok mindent vár.
Alatt neki táncnál virágszál
Nem mig hiszek többet lyányba.

7. Különleges vonzatok, illetőleg más névmás használata:

Ez menyország miántam. („Ez a mennyország számomra.")
Mindig tart miánta az angyu nehény gyut.
Fogja nyakát sukolni.
Neki keszte búzát marni.
Esz megkirtem a filibe ha szeret.

8. Értelmezős szerkezetek:

Ruzának sorgund, A bonyhánd.
Elmult esztendő nehány.
Foly a búza, arany patak.
Kevilek ultak vele, nyelvikvel.
Ittunk bugynakbul vizet, hideget.

9. A sok esetben előforduló nominális mondatok közül is álljon itt néhány:

Minden körbe víg.

Tarizsnyákval a nyakikba
Dzsermekik ott menyeskék.

Minden lyánynak sursuléc,
Kjét seresnye filinél.

Dzsördzs elnyújtazva fübe
Ruza után supa szem.

A korlátozott anyag és idő csak ily hiányos szemléltetést biztosít számomra. A versekből sokkal többet kihozni nemigen lehetett, mivel a fentebb már említett megszorításokkal kellett élnem. Egyéb szabófalvi gyűjtések (WICHMANN, RUBINYI stb.) egybevetésével ellenőriztem szövegem hitelességét. Csak LAKATOS adatait idéztem, hogy — mivel csekély az anyag — ez teljes egészében az ő egyéni nyelvállapotát tükrözze. A feldolgozásban egyes kategóriák alatt nem egészen odatartozó adatok is szerepelnek, ezeknek száma viszont annyira csekély, hogy nem érdemes külön fejezetben tárgyalni őket. Bizonyítani éppen ezért nem sokat lehetne velük. A kidolgozottság helyett inkább vázlatszerűség jellemzi dolgozatomat. Ezen a kereten belül az összes lehető jelenséget bemutatom, de csakis leíró szempontból. Remélem, hogy az anyag csekélysége mellett is elfogadható képet nyújt LAKATOS DEMETER nyelvéről.

DOMOKOS PÉTER

„MAGYAR NYELVJÁRÁSOK"
A DEBRECENI EGYETEM
MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TANSZÉKÉNEK
ÉVKÖNYVE

XXXVIII, 129–137

DEBRECEN
2000.

A megszólítás és kapcsolattartás változatai és megítélésük a nem tegeződő viszonyokban

Beszédpartnerünk nyelvi megjelenítése, megszólítása, „verbális megérintése" (FÜLEI-SZÁNTÓ 1994: 8) a kettőnk közötti kapcsolat minőségének, a közöttünk lévő társadalmi távolságnak is a jelzése. A nyelvi tiszteletadás szakirodalmában egy 1965-ben megjelent, a téma kutatását megalapozó tanulmány alapján a névmási megszólító formákat tekintve alapvetően a szolidaritás és a hatalom névmásainak nevezett megszólításokat, vagyis a tegező és „magázó" formákat szokták megkülönböztetni. (Ezeket latin és francia megfelelőik: *tu/vos, tu/vous* alapján T-és V-formáknak is nevezik; vö. BROWN–GILMAN 1975: 359–88.)

A később kialakult, udvariasabbnak, távolságtartóbbnak, formálisabbnak tartott megszólítási mód, a V-forma a nyelvek többségében tovább differenciálódik, hiszen többféle eltérő viszonytípus követel meg nem tegező formát. Ennek megfelelően a nem tegeződő viszonyokban használatos nyelvi lehetőségek is sokszínűek: a magyar nyelvben a nem tegező viszonyon belül az *ön* és a *maga* megszólító névmások, a különböző nominális megszólító formák, a megszólító elem nélkül használt egyes szám harmadik személyű igealakok, illetve a *tetszik*-kel alkotott szerkezetek közötti választás lehetősége tükrözi a társadalmi kapcsolatok sokféleségét. Vagyis verbális érintéseinket nem elemezhetjük egyszerűen a formális és az informális nyelvhasználat kétválasztásos rendszerén belül (vö. REMÉNYI 1994: 85); nem egyszerűen a T-forma áll szemben a V-formával, hanem a különböző nem tegező formák állnak szemben külön-külön a tegező formákkal és egymással is.

Ezek a megszólítási és kapcsolattartási módok keveredhetnek ugyan, egy-egy kapcsolaton, viszonyon belül is váltakozhatnak, sőt a tetszikelés gyakran egyértelműen csak a magázás vagy az önözés árnyalására szolgál, azonban egyes formák specializálódtak bizonyos helyzetekre, szituációkra, s ezekben a szerepekben el is különülnek egymástól, különböző helyzetjelölő szerepük, stílusértékük van. Megítélésem szerint ezért napjaink magyar nyelvhasználatát vizsgálva legalább négy formát — a tegezést, a magázást, az önözést és a tetszikelést (vö. DEME–GRÉTSY–WACHA 1987: 59) — kell megkülönböztetnünk.

Ezek a megszólításbeli alapformák illeszkednek a társadalmi kapcsolatok sokféleségéhez, szociolingvisztikai változóként értékelhetők, rendszerük „az

adott társadalom mindenkori belső hierarchiájának és értékrendjének nyelvi vetülete" (PÉTER 1991: 112).

A mai magyar nyelvhasználatra jellemző udvariassági stratégiákat tanulmányozva empirikus felmérést végeztem, megvizsgálva a különböző megszólító névmások és kapcsolattartási módok használatát és megítélését. Kérdőíves kutatásomban a 10 és 32 év közötti korosztályt vizsgáltam kiemelten: a mintámban száz 10 és 18 év közötti és ugyanennyi 18 és 32 év közötti adatközlő szerepelt. A második csoportba a felsőoktatásban tanuló és már dolgozó fiatalok egyaránt kerültek.

E csoportok nyelvhasználatának vizsgálata egyrészt azért lehet tanulságos, mert a nyelvi udvariassági normák, szabályok nagy részének elsajátítása a másodlagos nyelvi szocializáció kései szakaszára, 14–17 éves korra tolódik, sőt egyes udvariassági formákkal kapcsolatos nyelvi attitűdök csak a harmadlagos nyelvi szocializáció során, a munkába állás után szilárdulnak meg, mivel számos társadalmi kapcsolattípust és szerepet csak ebben az időszakban ismerünk meg. Másrészt azért is kiemelten fontos ez a korosztály, mert a nem tegező kapcsolattartási módok használati körének és stílusértékének napjainkban játszódó átalakulásában nagy szerepe van a gyermekektől elvárt, megkövetelt kifejezési formáknak. Harmadrészt pedig azért lehet lényeges a fiatal korosztály udvariassági nyelvhasználatának feltérképezése, mert a mozgásban lévő társadalmakban a megszólításbeli átértékelődések és problémák gyakori jelenségnek számítanak, s általában több, akár egymásnak ellentmondó csoportnorma is élhet egymás mellett az egyes kifejezési módokra vonatkozólag, s ezek közül a résznormák közül a következő nemzedékek nyelvhasználatában a jelenlegi fiatalság csoportnormájának általában nagy szerep jut.

A gyűjtött adatok értékelése alapján három erőteljes változási irány érzékelhető a nem tegező viszonyokban, amelyek szorosan összefüggenek egymással, sőt a tegeződés terjedésével is.

Az egyik ilyen jelenség a tetszikelés önállósodása, lehasadása a magázó és önöző formákról; a másik a *maga* megszólítás visszaszorulása és egyértelműen negatív stílusminősítésűvé válása; a harmadik pedig az *ön* megszólítás általánossá válása, semlegesedése, egyes átterjedése bizalmas viszonyokra is.

Vizsgáljuk meg, milyen tényezők állhatnak ezeknek a változásoknak a hátterében!

A megszólítási módokat meghatározó társadalmi változók között a leglényegesebb szerepe a beszédpartnerek közötti viszony jellegének van: ez a társadalmi kapcsolat lehet egyrészt bizalmas, informális jellegű, másrészt viszont lehet távolságtartást követelő, formális. Mindkét kapcsolattípus elképzelhető egyenrangú és nem egyenrangú partnerek között is. Ezeket a társadalmi változókat a következő koordináta rendszerben modellezhetjük:

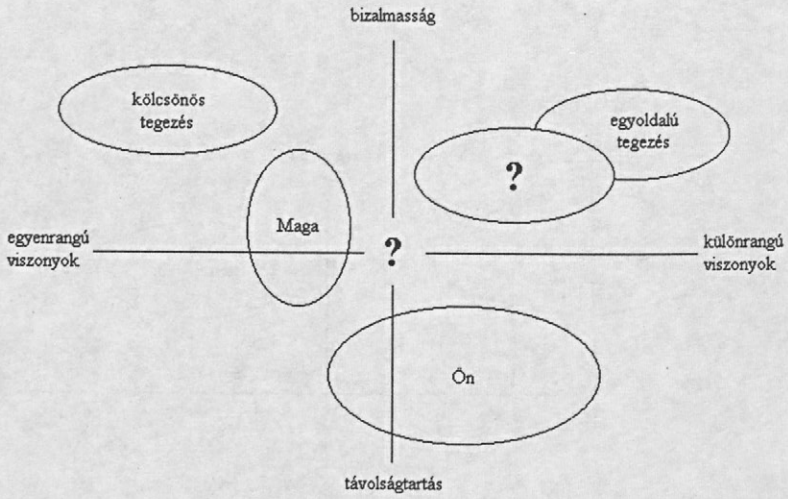

A néhány évtizeddel ezelőtti helyzetről az mondható el, hogy az egyenrangú, bizalmas viszonyt a kölcsönös tegezés fejezi ki, illetve egyedül ebben a mezőben van szerepe a *maga* névmásnak, amely csak egyenrangúak viszonyában képes a bizalmasság kifejezésére, minden más szituációban sértővé, bántóvá válhat.

Az egyenrangú, távolságtartó viszonyban még előfordulhat a *maga*, de meghatározó az *ön*. Az aszimmetrikus, de bizalmas kapcsolatok egy típusában, a gyermek–felnőtt viszonyban elképzelhető az egyoldalú tegezés, kérdéses azonban, hogy mi lehet a másik, az alárendelt fél által használható megszólítási forma. A távolságtartó, különrangú viszonyok legjellemzőbb megszólító névmása az *ön*, amely tiszteletet fejez ki, de érzelemmentesen.

A legnagyobb gondot a megszólítási és kapcsolattartási formák rendszerében az okozza, hogy nincs semleges értékű, általános megszólítási mód, amely a nem tegeződő viszonyok mindegyikében alkalmazható, elfogadható lenne. Kicsit sarkított ugyan a következő megfogalmazás, amely egy 18 éves fiú véleménye, de jól mutatja azt, hogy megszólító formáink nem semlegesek: „A *maga* kissé bunkó, az önözés túl kimért, kissé majomkodó, túlzott tiszteletet, hivatalosságot sugároz".

Az itt ábrázolt helyzet bizonytalanságai, kérdőjelei idézhették elő a három említett változási folyamatot. A nyelvi változások indítóokait azokon a területeken találjuk, ahol nem volt megfelelő megszólító forma a kapcsolat jellegének kifejezésére:

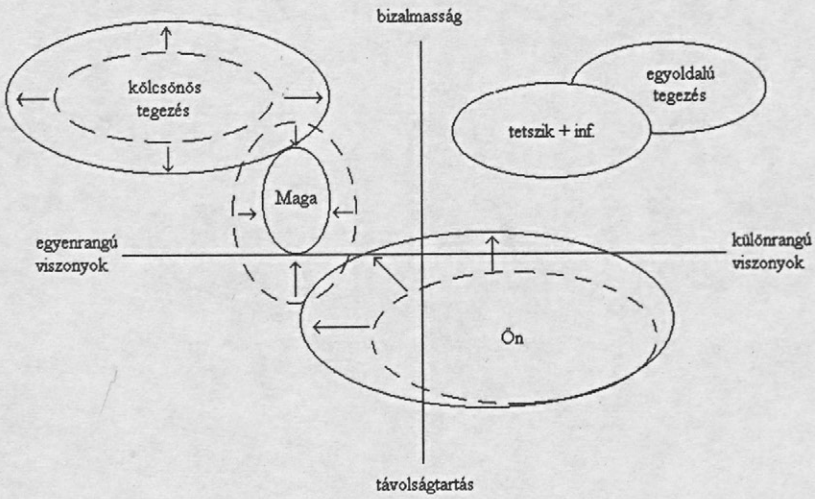

A tetszikelés önállóvá válásához nagymértékben hozzájárulhatott az, hogy a bizalmas, aszimmetrikus kapcsolatok egyik legszámottevőbb típusában, a gyermek és a jól ismert felnőttek viszonyában az iskola és a szülők egyértelműen ezt a kifejezésmódot követelik meg.

A kérdőívek adatai azt mutatják ugyanis, hogy a 14 éven aluli korosztálynak mintegy 90%-a kizárólag ezzel a formával fordul a tanáraihoz és az ismeretlen felnőttekhez, nagy részük egyértelműen magázó vagy önöző alakot egyáltalán nem használ, inkább kerüli a másik verbális megérintését. A magázó-önöző formák csak 14–16 éves korban jelennek meg nagyobb számban, ezért a *tetszik*-kel szerkesztett kifejezésmódnak szinte mindenféle közlésre alkalmassá kellett válnia.

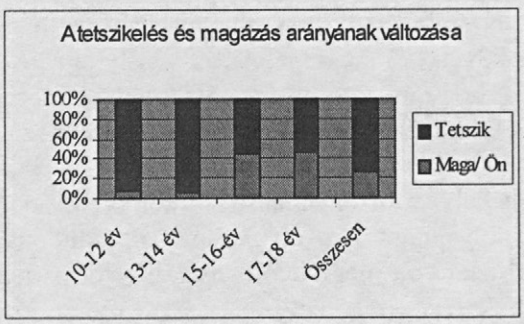

Ebből adódhat az az ellentmondásos, bár a folyamatban lévő nyelvi változást megvilágító helyzet, hogy míg a legújabb illemtankönyvek egy része is körülményeskedő kifejezésmódnak tartja a tetszikelést, sőt el is utasítja használatát, és „megszólítási pótléknak tekinthető nyakatekert nyelvi formulának" nevezi (SILLE 1994: 111), addig a gyerekek és fiatalok számára ez egyértelműen bizalmasságot, társadalmi közelséget kifejező forma. Még a 18–32 éves korosztály kérdőívei is arról tanúskodnak, hogy — bár esetükben a forma használati köre már jelentősen csökken — több mint 90%-ban kedveskedő, bizalmas formának ítélik, s még a nehézkesség, egyes kifejezések bonyolultsága ellenére is csak elenyésző hányad tartja negatívnak, erőltetettnek, körülményesnek.

A *Kiket illik tetszikelni?* kérdésre ilyen válaszokat kaptam:

— *azokat az idősebb embereket, akiket régebben ismerek, és a magázás túl formális lenne,*
— *akiket magázok, de nem idegenek számomra,*
— *akiket magázok, de szorosabb velük a kapcsolatom,*
— *idősebbeket, akikkel bizalmasabb viszonyban vagyok,*
— *olyan idősebb felnőtteket, akikkel közvetlenebb viszonyban vagyok, akikkel valami érzelmi kötelék fűz össze, mert közvetlenebb,*
— *a gyermekkorban megismert embereket, mert szerintem, ha most elkezdeném magázni őket, az furcsa lenne számukra, mert nincs közöttünk távolságtartás,*
— *olyan idősebbeket, akiket gyerekkorom óta ismerek, ezen nem szívesen változtatok,*
— *azokat a felnőtteket, akiket valami miatt megkülönböztetett tisztelettel akarok megszólítani.*

Szinte mindegyik vélemény hangoztatja tehát a korbeli különbség ellenére meglévő közelséget, ez megerősíti azt a feltételezést, hogy a tetszikelés a különrangú, de bizalmas viszonyok kapcsolattartási módjaként különül el.

A pozitív megítélést mutatják a tetszikelés stílusának értékelései is: *kedveskedő; bizalmas; kedves, de gyerekes; a baráti, szorosabb tegezés és a hűvösebb önözés között van valahol félúton; két eltérő korú ember között közvetlen; közeli kapcsolat, idős kor esetén udvarias.*

A tetszikelést az 1987-ben megjelent Nyelvi illemtan sem tekinti önálló kapcsolattartási módnak, hanem csak az udvariasság egyik megnyilvánulásának tartja a kérést, érdeklődést kifejező, felvilágosítást kérő mondatokban (vö. DEME–GRÉTSY–WACHA 1987: 435). Ez a funkciója valóban él a középkorúak és idősebbek nyelvhasználatában, bizonyos helyzetekben árnyalva a magázást vagy önözést, azonban a fiatalok és a gyerekek nyelvhasználatában — mint láttuk — élesen elkülönül a tetszikelés és a magázás jelensége. Elkülönülését mutatja az is, hogy az önöző formákra való áttéréstől, tehát 14–16 éves kortól a viszonytípusok többségében elutasítják használatát, mivel a gyermeki magatartásmód ki-

fejezőjének tartják, így a magázó-önöző formák finomítására ez a korosztály szinte egyáltalán nem használja a tetszikelést.

A bizalmasságot és a gyermeki szereppel való azonosulást mutatja az is, hogy a használati színtereket tekintve, hogyan szorul vissza a tetszikelés. A 18 éveseket kiemelve azt tapasztaljuk, hogy a boltban, szomszédságban, iskolában csökken a leghamarabb; legtovább a bizalmas, elsősorban családi viszonyokban marad meg. A nagyon idős személyek megszólításában való használata pedig általánosnak tekinthető, az egész mintát tekintve is 99%-os.

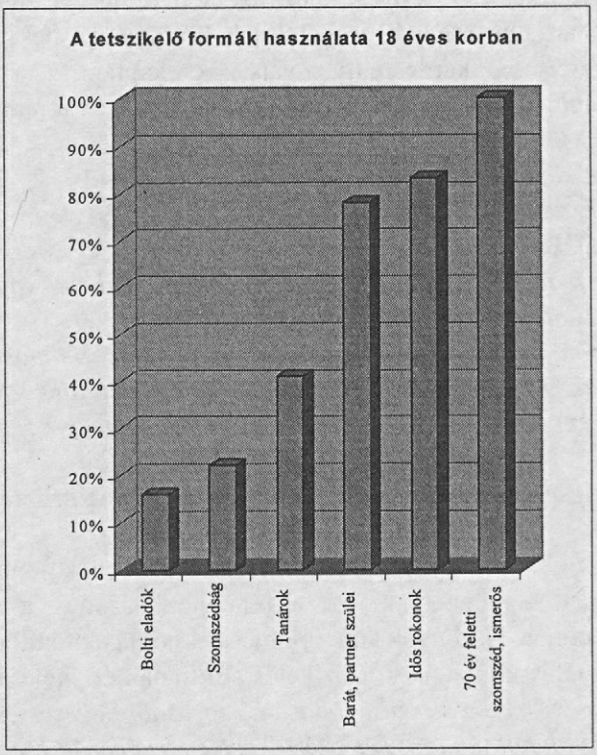

A tetszikelés tehát az önöző és magázó formáktól elkülönült kapcsolattartási módként alkalmassá vált a bizalmas, de nem egyenrangú kapcsolatok kifejezésére.

A magázó és önöző megszólításra vonatkozó használati szabályokat viszonylag későn sajátítják el a gyerekek; a tetszikelő forma általános gyermekkori használata miatt egészen sokáig nem éreznek különbséget e két névmás között, 12 éves korban még 72% semmilyen különbséget nem tesz a *maga* és az *ön* névmások között, ezután az életkor után viszont nagyon gyors ütemben csökken az eltérést nem érzékelők aránya.

A magázódás, a *maga* névmás használatának értékelése kialakulása óta gondot jelent, nem volt egyértelműen udvarias már fölbukkanása idején sem, s már

az 1850-es évek táján „kegyetlen szólásmód"-nak, „szörnyű szó"-nak minősítették a kényes ízlésűek (BÁRCZI 1963: 262); később bántó hangnemén kívül a bizalmaskodó hangvételt is összekapcsolták vele, részben a *magácska* becézett forma miatt (vö. KOVÁCS–OSVÁT 1978: 29).

Használatának jelenleg is zajló visszaszorulása azzal magyarázható, hogy mivel kizárólag egyenrangú partnerek viszonyában nem számít sértőnek, ebben a korosztályban azonban ebben a viszonytípusban már szinte teljesen elfogadott a kölcsönös tegeződés, a korcsoport nagy része nem ismeri fel a bizalmas szerepet, s a névmás szinte minden előfordulásába beleérzi a bántó jelentéstöltetet.

Egy 1994-ben megjelent illemtankönyv szerint „korábbi mellékízei megszűntek, ez az alapvető udvariasságot kifejező köznapi formula. Nincs benne sértés, nincs benne túlértékelés" (SILLE 1994: 113), és számos nyelvjárási terület bizalmas nyelvhasználatában csak ez a forma él (KISS 1995: 273), tehát feltételezhetnénk, hogy érzelmi színezetét tekintve ezeken a területeken semleges.

Kérdőíves felméréseim azonban azt mutatják, hogy a *maga* bántó konnotációi elevenen élnek, hiszen a vizsgált korosztály többsége udvariatlannak érzi, csak kifejezetten sértő szituációkban tartja elképzelhetőnek, még keresztnévvel együtt való használatától is idegenkedik, sőt 76% úgy ítéli meg, hogy egyáltalán nem használja.

A kérdőívekben megadott stílusminősítések egy része erre a bántó jelentésárnyalatra utal: *nem olyan udvarias; illetlen; kemény, udvariatlan; udvariatlan, szinte lenéző; kissé bunkó; kevésbé hangzik jól, mint az Ön; tiszteletlen; negatív tartalom van benne; bizarr; durva, sértő; kevésbé választékos; közönséges; elég sprőd; primitívebb megfogalmazás; udvariatlan, goromba, dühös; pejoratívan hangzik; förtelmes, irritál; pongyola és durva; ingerültebb, feszültebb.*

E megfogalmazások egy része szerint a magázás nemcsak a megszólítottat, hanem magát a beszélőt is minősítheti.

A *Milyen szituációban használná?* kérdésre kapott válaszok is ezt a képet erősítik:

— *ha felháborodom valamin,*
— *ha valaki udvariatlan velem,*
— *ha valakit meg akarok sérteni,*
— *ha dühös vagyok az illető ismeretlen személyre, és lekezelő akarok lenni,*
— *ha valaki kihoz a sodromból, de akkor sem megfelelő,*
— *ha valaki túl zavaró, tolakodó,*
— *nem rajongok érte, veszekedésnél annál inkább használom,*
— *vitatkozás során,*
— *elmarasztaláskor vagy nemtetszés kifejezésekor.*

A durva stílusminőség kiemelt érzékelésén túl meglepő ellentmondást is találhatunk a *maga* névmás megítélésében. Csak az adatközlők nagyon kis aránya, 9%-a utal a forma bizalmas jellegére, ennél nagyobb arányban, 17%-ban viszont már távolságtartóbbnak is érzékelik az *ön*-nél, tehát ebben a korosztályban már egyáltalán nem mutatható ki a néhány évtizeddel ezelőtt még egyértelmű, bizalmasságot jelző szerepe:

— *bizalmasabb,*		*távolságtartóbb,*
— *kedvesebb,*	⇔	*visszautasítóbb,*
		hideg, merev,
		alárendeltséget sugall,
		ridegebben hat.

Összesen három olyan értékelést találtam, amelyek ennek a megszólítási formának a nyelvjárási jellegére utalhatnak:

— *népies,*

— *a falumban általánosan ezt használják,*

— *póriasabb, de engem nem zavar, mert sokkal bizalmasabb, mint az Ön.*

A *maga* névmás használata tehát fokozatosan az egyenrangú bizalmas viszonyokban is elveszíti szerepét; ezt erősítik meg a *Melyik formát tartja bizalmasabbnak?* kérdésre kapott válaszok is, hisz 58% az *ön* formát minősíti bizalmasabbnak, 2% szerint pedig egyik forma sem tekinthető bizalmasnak.

Érdekes lehet ezzel összevetve *a Hogyan kérdezné meg ellenkező nemű, nem tegező viszonyban lévő, de régóta ismert munkatársa véleményét?* zárt kérdésre kapott válaszok eredménye is. A megadott válaszlehetőségek:

a) *És Ön mit gondol erről?*

b) *És Maga mit gondol erről?*

c) *És Maga, Péter/Éva mit gondol erről?*

Ebben a szituációban, keresztnévvel enyhítve jóval nagyobb arány, 62% elfogadhatónak tartotta a *maga* névmás használatát, vagyis a *c*-vel jelzett választ; azonban néhányan megalkottak egy negyedik válaszlehetőséget is:

d) *És Ön, Péter/Éva, mit gondol erről*?

A magázás visszaszorulásával egyidejűleg az *ön* megszólítás egyre terjed, egyre kevésbé érzékelik túlzottan hivatalos jellegét, egyre kevesebben tartják túl tiszteletteljesnek, túl hidegnek, (JAKAB 1995: 213), esetleg modorosnak, mesterkéltnek (vö. RÉCZEY–PEKÁRI–GONDI 1961: 62), pedig a népnyelvben egyes területeken egyáltalán nem használatos (KISS 1995: 274).

Az önözés értékeléseiben, stílusminősítéseiben hasonló ellentmondást találhatunk, mint a *maga* megszólítás esetében, általában érzékelik a hivatalos, távolságtartó jelleget, az adatközlők kis hányada azonban ezzel ellentétesen bizalmasságot tulajdonít neki:

— *hivatalosabb,*	⇔	*szívélyesebb,*
— *távolságtartóbb,*		*közvetlenebb,*
— *illedelmesebb,*		*kedvesebb,*
— *több tiszteletet fejez ki,*		*kevésbé rideg,*
— *udvarias, de távolságtartó,*		*kevésbé elutasító,*
— *udvariasabb, de nekem hűvösebb is,*		
— *választékos,*		
— *szebb, kellemesebb,*		
— *finomabb,*		
— *felemelőbb.*		

Összefoglalásul tehát azt mondhatjuk el, hogy a nem tegező viszonyokat kifejező nyelvi eszközök palettája átrendeződőben van, s ez oka lehet a különböző csoportok, elsősorban a különböző korosztályok közötti kommunikációs konfliktusoknak is; másrészt pedig a megszólítások használatában és megítélésében zajló folyamatok pedig nem egymástól elszigetelt jelenségek, minden egyes módosulással az egész rendszer egyensúlya inog meg, ezért egyes formák térvesztése mások terjedésével vagy újak kialakulásával, elkülönülésével is együtt járhat.

DOMONKOSI ÁGNES

Felhasznált irodalom

BÁRCZI GÉZA (1963), *A magyar nyelv életrajza.* Bp.

BROWN, R.–GILMAN, A. (1975), A hatalom és a szolidaritás névmásai. In: *Társadalom és nyelv.* Szociolingvisztikai írások. Szerk. PAP MÁRIA–SZÉPE GYÖRGY. Bp. 359–88.

DEME LÁSZLÓ–GRÉTSY LÁSZLÓ–WACHA IMRE (1987), *Nyelvi illemtan.* Bp.

FÜLEI-SZÁNTÓ ENDRE (1994), *A verbális érintés.* Linguistica, Series C, Relationes, 7. Bp.

JAKAB ISTVÁN (1996), *Értsünk szót egymással!* Pozsony, Kalligram.

KISS JENŐ (1995), *Társadalom és nyelvhasználat.* Szociolingvisztikai alapfogalmak. Bp.

KOVÁCS JUDIT–OSVÁT KATALIN (1978), *Nemcsak illemtan.* Bp.

PÉTER MIHÁLY (1991), *A nyelvi érzelemkifejezés eszközei és módjai.* Bp.

RAFFAI ÉVA (1998), A megszólítás változatai Szabadkán és Szegeden. In: *Nyelvi változó — nyelvi változás.* A 9. Élőnyelvi Konferencia előadásai. Szerk. SÁNDOR KLÁRA. Szeged.

RÉCZEY FERENC–PEKÁRI DAGMAR–GONDI FERENC (1961), *Etikett, társasélet, protokoll.* A hazai és a nemzetközi érintkezés szabályai egykor és ma. Bp.

REMÉNYI ANDREA ÁGNES (1994): Influences and Values: A Sociolinguistic Study in the Hungarian System of Address. In: *Studies in Applied Linguistics.* Volume 1. Debrecen, 85–109.

SILLE ISTVÁN (1994): *Illem, etikett, protokoll.* Budapest.

„MAGYAR NYELVJÁRÁSOK"
A DEBRECENI EGYETEM
MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TANSZÉKÉNEK
ÉVKÖNYVE

XXXVIII, 139–146

DEBRECEN
2000.

A *kender*, a *szőlő* és a *fa* mint névalkotó tényező a jászsági földrajzi nevekben

I. A földrajzi nevek információgazdagsága

A földrajzi nevek alapvető funkciójukat, a tájban élő emberek tájékozódásának a megkönnyítését, annak lehetővé tételét számos tényező, nyelvi alakzat névanyagba történő beépítésével látják el. Többek között az események tájra jellemző mozzanatai is helyet kapnak egy-egy táj névanyagában *(Panna kútja, Csörsz árka)*. Az egyes tájegységek névanyaga arra is alkalmas, hogy azok egy részéből a tájban zajló, egykor zajlott életre, tevékenységre nézve sokféle információt nyerhessünk. A Jászság jellegzetes települési egységének a rendszerére (tanya) nézve fontos következtetésre jutott HAJDÚ MIHÁLY *A jászsági tanyanevek típusai* című dolgozatában (Jászsági földrajzi nevek 7–13). Ugyanebben a kiadványban olvasható SZABÓ LÁSZLÓ munkája *Az állattartásra utaló nevek a jászberényi járás földrajzi nevei alapján* címmel (Uo. 22–28).

A fentiek nyomán is természetesnek kell tekintenünk, hogy a különböző, e tájon honos növények ugyancsak fontos alkotóelemei lehetnek az itt született földrajzi neveknek. Néhány növény részben névtani vizsgálata is azzal a tanulsággal szolgálhat, hogy egy táj névanyaga értelmezhető módon konzerválja a növényvilág korábbi és jelen jellemzőit, illetve annak megrajzolása révén bemutatható, hogy mit tartott fontosnak és jellemzőnek a névadó, névalkotó közösség.

II. A növénynevek mint névalkotók

1. A kender

A *Cannabis sativa* a Jászságban is fontos termesztett növény volt hosszú századokon át, hiszen „Rostjából durva vászon, kötél készül... A monokultúrát jól bírja ... A rostkender rendszerint nem szorul ápolásra..." (Biológiai lexikon 401–402). Részint a dinnyéhez és a káposztához hasonlóan, hosszú időn át ugyanazon a helyen termesztették, és ezért válhatott jelentős számú földrajzi név elemévé. Ezzel a szóval a Jászságban (Jászladányt leszámítva) 25 tereppontot jelöltek meg, s a nevek nagyobb része ma is él és használatos. Számuk meghaladja a harmincat.

Legnagyobb számban a *kender* + *föld* összetevőkből álló földrajzi nevek fordulnak elő: 14. Néhány esetben a szó többes számú alakja is névelem. A *halom*

és a *part* ugyancsak fontos tényező a névanyagban: *Kendërhalom, Kendërpart.* (Ez a tény arra is utalhat, hogy nem csak sík szántóföld volt alkalmas a növény termesztésére.) Egyetlen esetben az enyhe és hosszúkás kiemelkedés jelentésű *hát* is névalkotó. A szó képzett alakja, *kenderes* is szerepet kapott a névalkotásban. Történetileg viszonylag vékony réteg jelenik meg a gyűjteményben: az 1850-es évekből hat, a 19. század végéről pedig három.

A kender feldolgozását öt név őrizte meg. A *kenderáztató* a munkafolyamat fontos színhelye volt. Három esetben mindössze az összetett szó alkotja a nevet, a többi esetben pedig más funkciójú névváltozat is megjelenik: *Lóúsztató*, illetve tulajdonos + *tó.* A *kender* és a *kenderáztató* a magyar szóláskincsnek is része, és ez azt bizonyítja, hogy fontos, mindennapi használatú anyagról van szó: *Belekeverődzött a kenderbe* = felakasztották; *Lustos, mint a kenderáztató* = csupa lucsok, csupa mocsok (rég) (O. NAGY GÁBOR, Magyar szólások és közmondások 347). Nem szerepel viszont sem a Jelképtár, sem Szimbólumtár anyagában.

A tipikusan külterületi név megjelenik belterületi névként is, rendszerint utcanévként, de akár személynévként is. Sőt ismeretes megyénkben településnévként is: *Kenderes:* „A *kenderes* 'kenderfélével benőtt terület, kenderföld' köznévből keletkezett." (FNESz. I, 713).

2. A szőlő

A *Vitis* a másik olyan kultúrnövény, amelyet szintén hosszú időn át azonos helyen termesztenek. „Egyik legrégebben termesztett kultúrnövényünk." (Biológiai lexikon 4: 194). Mintegy hat-hétezer éve termesztik. Nálunk minden bizonnyal a rómaiak honosították meg. „Ahol csak termesztették, kezdettől fogva szent és isteni növénynek ... tekintették ... A szőlőtő ... a vallásos művészet főmotívuma ... a szőlőfürt meg a búzakalász együtt az oltáriszentség ... jelképe." (Jelképtár 208–209).

A vizsgált névgyűjteményben 35 szőlőtermő területet 45 névvel jelöltek és jelölnek a táj lakói. A Jászságban mindössze négy olyan település létezik, amelynek névanyaga nem őrzött ilyen nevet. Minden bizonnyal azért, mert a szóban forgó terület nem vagy kevéssé volt alkalmas szőlőtermesztésre. Hét olyan településünk van, amelynek határában megkülönböztető elem nélkül nevezték meg a szőlőtermő területet. Közülük egy már a múlt század 50-es éveiben használtatott: 6/442 *Szőllő* (C. *Szőllők*). Feltehető, hogy ezeken a településeken egyetlen olyan határrész volt, ahol szőlő tenyészett.

Más nevek a terület birtokosára utalnak: 3/174 *Járosi-féle szőllő;* 3/202 *Hudák-szőllő;* 3/213 *Kertész-szőllő : Kertész szőlleje;* 3/32 *Vajda szőlleje.* Mindez egyetlen település névanyagának része. Természetesen nemcsak a volt tulajdonos vezetékneve szerepelhetett megkülönböztető elemként, hanem a tulajdonos társadalmi állása is: 8/2116 *Bank szőlleje* : 8/1230 *Ország-szőllő;*

8/1847 *Regália-szőllő;* 8/1204 *Zsidó-szőllő* stb. A téeszesítés emlékét is őrzi földrajzi név: 9/275 *Petőfi-szőllő,* amely a településen működő tsz telepítése, tulajdona volt. A helyzetviszonyítás is számos esetben megjelenik a földrajzi nevekben: 1/239 *Kilső-szőllő;* 1/244 *Belső-szőllő.* Egy esetben két viszonyítási lehetőség is tapasztalható: 8/1192 *Belső szőllő* [C. *Belső öreghegyi szőllő*]. A régebbi névváltozat egy másik határrészhez való viszonyítást is megtestesít. Ehhez a névtípushoz sorolhatók az alábbiak is: 7/276 *Erdős szőllő* [K2. *Erdőszőllő*]; 8/1148 [K2. *Kishegyi szőlő*]. A terület termőképességre vonatkozó nevek sem ritkák: 7/217 *Halész szőllő* [Kl. K2.~] ; 8/1256 *Nészűr* [C. *Neszűri szőlők*]. Az elsőként említett név bizonytalanságot, kétséget fejez ki, sőt valamelyes beletörődést is, a második valamivel sajátosabban fogalmazza meg, hogy nem kell sokat bíbelődni a szűréssel, a szürettel. Az *új* és az *öreg* szőlő ugyancsak mértékadó lehetett a termés milyensége és mennyisége tekintetében.

Az élő és a történeti nevek aránya szinte ki sem fejezhető, hiszen összesen három olyan nevet gyűjthettünk össze a hetvenes évek végén és a nyolcvanas évek elején a rendelkezésünkre álló forrásokból, amelyeket a névhasználó közösség már nem ismert. Ez annak bizonysága, hogy az e növénnyel összefüggő nevek ritkán „halnak el", és akkor is fennmaradnak, amikor a tájon a szőlőnek már szinte nyoma sincs.

A szőlőterület és -termesztés tekintélyt jelentett a jászok körében. Ez többek között a már említett járulékos élményekkel lehet összefüggésben, másrészt pedig azzal, hogy a szőlőtermesztés egy-egy munkamozzanata eltért a mindenki által ismertektől. Hallani lehetett olyan véleményt is, hogy a szőlőmetszést nem minden ember tudta megtanulni, elsajátítani, hiszen ahhoz valamilyen nem mindennapi adottság is kellett volna. A termesztés ünnepi pillanatai is azt mutatták, hogy nem átlagos, hanem különleges folyamatról van szó.

Századunkban már csak a tehetősebb gazdák tudtak szőlőt termeszteni, mivel jelentős földterület szükségeltetett ahhoz, hogy a család szőlőtermesztéssel is foglalkozhassék. A határ jelentős részén szőlőt művelő települések, mint például Jászszentandrás, tudtak csak jelentős mennyiségű étkezési és borszőlőt termeszteni, hiszen itt a kisebb területtel rendelkezők foglalkoztak ezzel a kultúrnövénynyel. A szőlő kerti termesztése az utóbbi években válhatott általánossá, különösen a rendszerváltás után.

A szőlő emberi tudatbeli rangját számos szólás és közmondás is őrzi. A *Lesz még szőlő lágy kenyérrel* a jövő ígéretének, lehetőségeinek igazán hatásos, képszerű, akár a két szín alatti áldozás frappáns megfogalmazása is. A nektár nemzeti imádságunknak is fontos eleme. Ugyanakkor a szőlőtermesztés állandó és kemény munkáját szókapcsolatba sűrítette a nyelvhasználat: *A szőlő a görbe embert szereti,* azaz a szőlőben állandóan görnyedten kell dolgozni, ha hasznot remélünk. A szőlő természetesen a bor alapanyaga. A borrá érlelt állagról is szól egy formás fordulat: *Hámozva szereti a szőlőt.* (O. NAGY GÁBOR, Magyar szó-

lások és közmondások 651). Az ember és a növény viszonya sajátosan polarizált. A szinte jelképes értelmű pozitív viszonyulás mellett megfogalmaztuk a kemény munka elkerülhetetlenségét is. Ennek is fontos névtani vetülete, hogy a szőlőtermesztésre utaló névalakok akkor sem tűnnek el a névadó közösség tudatából, amikor a szőlőnek már szinte nyoma sincs az adott határrészen, és a szőlő helyét a gyümölcs vette át. A Jászapáti névanyagában szereplő *Szőlő* név csak az egykori művelésmód emlékét őrzi, ugyanakkor sokáig, szinte máig azok a gyümölcsfák, amelyek hajdan a szőlőterület természetes velejárói voltak, hiszen a *Szőlő*-ben minden talpalatnyi helyet ki kellett használni, minthogy jó minőségű és termőképességű terület volt. (Ennek a településnek a módosabb lakói gondoskodtak arról, hogy akkor is rendelkezzenek a nemes gyümölcsöt termő területtel, amikor az egykori *Szőlő* már csak nyomaiban létezett. Szert tettek a Sárgapuszta egy részére, ahol kinek-kinek megfelelő terület állott rendelkezésére, a Heves megyei településen. (Vö. A jász települések pusztái. In: FODOR FERENC, A Jászság életrajza. 97, 101).

A kender és a szőlő termesztésének egykori színhelyét azért őrizhette meg nagyon maradandóan a népi emlékezet, mert lokalizáltsága rendkívül erős volt.

3. A fa

A *fa (arbor)* más természetű. Elhelyezkedése több szempontból esetlegesebb, mint az említett két növényé. Ugyanakkor különleges és sokféle szerepet játszik az emberi életben. Egyrészt haszonnövény, másrészt az esztétikum forrása, harmadsorban különleges képességekkel megáldott egyedeit, csoportjait ismerte a névadó közösség és az átlagember egyaránt. Az ember növényhez való viszonya a virág után éppen ennek a növénynek az értelmezése és felhasználása tekintetében jelenít meg praktikus és egészen emelkedett érzelmi-esztétikai tartalmakat. „Minden növényi jelkép közül a legösszetettebb jelentésű, egyetemes szimbólum. Élet és halál, az örök fejlődés és növekedés, folytonos megújulás, a kétértelmű idő jelképe, istenek növényi megtestesülése." (Jelképtár 60). „Az örökzöld fal az öröklét szimbóluma." (Szimbólumtár 130). A művészet számos ága él a fa morfológiájának jellegzetességeivel, hiszen egy-egy fafajnak alakja, formája egészen különleges lehet, s ezért tárggyal, élőlénnyel nagyon könnyen azonosítható. Az égig érő fa, a heinei fenyő, a fenyő és pálma ellentéte ugyancsak Heine költészetében, illetve a fanyűvő mesebeli képessége csak érintőlegesen mutatja, mennyi jelképes-metaforikus lehetőséget nyújt ez a sok fajt magába foglaló növény. A fa a fentiek szerint több szempontból antropomorf (Magányos cédrus), azaz ember módján élő, létező világdarab, amely benne él a természet nagy rendszerében, érzékeli és érzékelteti annak folyamatait, maga pedig születik, él és meghal. Kivételképpen meg is szólíthatja az embert, talán társának is tekinti. Mindennek szép foglalata az *Erdő fohásza*, de a *Beszél a fákkal a bús őszi szél* című vers is szép megfogalmazása a fában testet öltő életteliségnek.

(Mennyire más az alföldi akác meséje, mint a Hargita fenyőinek az égzengése!) Más szóval: a természeti rendszer szerves része a fa, mely nagyságánál, levelei formájánál fogva egészen „másképp beszél".

Az állandósult szókapcsolatok képszerűen és képzetkeltően fogalmazzák meg a fa és az ember közel rokon voltát. Az *Úgy maradt, mint a szedett fa* szólás hasonlat élő, szerves része nyelvhasználatunknak, de költészetünknek is. A *Rossz fában ringatták* szólás annak bizonysága, hogy a negatív képzettársítás is természetes része ennek a gondolatkörnek. A *Fának is van szíve* közmondás valóban emberszerűnek mutatja a természeti tényt. De a *Vén fa magától is kidől* ugyancsak emberre vonatkozó közkeletű igazságot érzékít meg. (O. NAGY GÁBOR, Magyar szólások és közmondások 187–191.)

A jászsági földrajzi nevek számos egyedüli, magányos, illetve megszámlálható, valamint általános többesjellel ellátott névalakból állanak. Ezek java részét a faj jegyével teszi értelmezhetővé a névalkotó és -használó közösség: *Fűzfák, Jelfa* (2), *Három fa, Nyárfa, Szilfa* (3), *Vadkörtefa* (2), illetve *Fa*. A fák méretüknél, láthatóságuknál fogva szolgálták és szolgálják a tájékozódást, továbbá kifejezik a táj flórájának egy-egy vonását. A *jelfák* egyedüliek, kiemelkednek a tájból, s ezért a tájban élő számára fontos tényezők. „A jeladásnak ez a módja régen általános volt, de a jelzőfának kultikus gyökerei is vannak." (JANKOVICS MARCELL, A fa mitológiája 231). Nem tudunk arról, hogy az említett jelfákhoz mondai anyag, töredék kapcsolódna, de látensen mindenképpen hordozhatnak ilyen tartalmat is. Valószínű, hogy az egykor ismert esetek, jelenetek már feledésbe merültek, de a megnevezés, a név utal a távoli múltra. Természetesen a többi fa is szolgálhat tájékozódásul. A jászberényi *Rákóczi fája* valóságos vagy vélt történeti jelenséget sűrített bele a megnevezésbe, és nem túl rég élő objektum diófa volt. A Jásziványban hosszú időn át orientáló hatalmas fa volt az *Utasi nyárfája.* Gyermekkoromban sokszor álltam alatta, és minden alkalommal megcsodáltam. Egyrészt törzsének mérete volt rendkívüli: három felnőtt férfi nem tudta teljesen körülölelni, mert mintegy 25 cm „szabadon" maradt. A felnőttek is „tisztelték". Faóriás volt magasságát tekintve is, hiszen több tanya magasságúra nőtt. Lombozata szinte beláthatatlanul nagy volt. Ha fújni kezdte a szellő, majd a szél, egészen különösen, szinte kísértetiesen „beszélt". (Amikor lebontották a nem túl szorgalmas gazda rossz állagú házát, azt is eltüntette a szűklátókörűség.) Jászapátinak volt egy különös fája: *Kiséri úti szilfa.* „Védett fa volt az út jobb oldalán. Méreténél és formájának fogva tájékozódási pontul szolgált. Vágó Pál festőművész vásárolta meg egy darab földdel együtt." (Szolnok megye földrajzi nevei I, 136). A pusztamonostori és a jászapáti *Vadkörtefa* egy hajdan gyakori fafaj emlékét őrzi, sűrítette bele a földrajzi névbe, amely az idősebbekben felkeltheti a *Vadkörtefa fehéret virágzik* kezdetű dalocska emlékét is. (A szép fa és a szép ló képzete nem idegen egymástól.) Az Alattyán belterületén található *Nagyfa* igen öreg nyárfa. Ugyanezen a települé-

sen *Három fa* névvel illetnek egy határrészt, területet: „Az a kis terület, amelyen három nagy fa állott." (Szolnok megye földrajzi nevei. I, 162). Jászalsószentgyörgyön a *Fűzfák-dűlő* [Kl. K2. *Fűzfák*] név őrzi egy fontos fafaj emlékét (Uo. 276). Néhány ugyancsak magányos fa úgy kap nevet, hogy a közelben tulajdonos vezeték- vagy ragadványneve kapcsolódik hozzá: *Ëlëvender fája : Elefánti fája; Mészëly fája.* Az utóbbi fasor. Nyilvánvaló, hogy a birtoklás közvetett jelöléséről is szó van, és mivel vidékünkön nagybirtok nem volt, a névvel való jelölés lényegesen gyakoribb, mint az egyéb tájak névanyagában.

Az e tájon jellegzetes fafajok feltűnnek az utcanevekben is. Az *akácfa* tucatnyi település utcanévi eleme: *Akácfa utca.* A további fafajok megoszlása: *diófa, nyárfa:* 3; *fűzfa* és *szilfa:* 2; *eperfa, szilfa, tölgyfa:* 1. Nem nagy számban fordul elő a *fasor* alapelem: *Védett fasor* (Jászágó), *Bartali-fasor* (Jászberény) *Akácfasor utca* (Jászalsószentgyörgy). Közülük a jászágói jelleget adó, tájarculatot formáló alakulat.

A fafajok természetes létformája a csoportos, együttes előfordulás, s ennek következtében sajátosan megrajzolhatják a tájegység arculatát. E tekintetben az egyik legpontosabb megnevezés a fafaj *-s* képzős alakja. A Jászságban is ez a leggyakoribb névformáló tényező: *Szilvás* (9); *Meggyes* (8); *Epres* (3); *Gesztenyés, Akácos, Fenyves, Füzes, Körtélyes, Makkos, Nyárfás, Tölgyes* két-két esetben. Ez a névcsoport HOFFMANN ISTVÁN szerint sajátos részrendszert alkot a földrajzi nevek rendszerében leíró jellegüknék, közszói funkciójuknál fogva (Helynevek nyelvi elemzése 75–79).

A fentiek alapján az is nyilvánvaló, hogy milyen fafajokat használt fel a jászsági névadás a különböző bel- és külterületi tereppontok megnevezésére. Bizonyos, hogy némely utca valamely fafajt jelölő szóval történő megnevezése összefüggésben lehet azzal, hogy a fa az adott helyen előfordul, sőt jellegzetes, de a fafaj közismertsége, esetleg közkedveltsége magában is elégséges lehet ahhoz, hogy az objektum ilyen nevet kapjon.

3.1. A liget

A különböző faféleségek elrendeződéséből alakult ki a liget. Számuk területünkön nem jelentős: 8. Noha FODOR FERENC nevezetes munkájában *A ligetes Jászság*-ról is ír, egyetlen olyan név akad, amely magában jelöli ezt a facsoportosulást: 10/605. *Liget.* A többi legfeljebb jelzős konstrukcióban fordul elő: *Hősök ligete.* Ezt a huszas évek végén és harmincas években alakították ki. Az első világháború hősi halottainak az emlékét igyekeztek ápolni, és rendszerint a település leventecsapata gondozta. Jellemzőnek tekinthető a *Park : Liget*, továbbá például a *Szúnyogos : Liget* névpár. Nincs ezeknek a ligeteknek különösebb hangulata, bár egyike-másika sokáig gondozott volt és az ma is. Amikor a második világháborúban elesettek emlékét is szabad volt megörökíteni, akkor újabb teret, térrészt fásítottak, és ugyancsak ligetes részen állítottak emlékművet.

Mintegy ötven olyan tereppont van a Jászságban, amelyet az *Erdő* megnevezéssel láttak el. Ezek egy része már szinte nyomokban sem őrzi az egykori állapotot, hanem rendszerint szántóföld. A jelentős számú névvel való jelölés ugyanazokat az eszközöket, nyelvi elemeket használta fel, mint az egyéb említett földrajzi nevek. A tulajdonos nevének használata arányaiban ugyanaz, mint a *szőlő* vagy a *fa* elem névvé váltása esetében. Az *Erdőség* természetesen nem fordul elő a névanyagban.

III. A földrajzi névi ábrázolás néhány jegye

A három növény névalkotó képessége, névbeli felhasználása jól tükrözi, hogy a Jászságban a földrajzi nevek tárgyszerűen, pontosan jelenítik meg a táj ábrázolt darabját. Egyik fontos jegyük, hogy minden bővítmény nélkül is képesek földrajzi névvé válni, mivel a szóban forgó településen egyedi tulajdonsággal rendelkező tájdarabot jelenítenek meg. Gyakori, hogy ezekhez a nevekhez, tereppontokhoz elsősorban á b r á z o l ó funkció kötődik, amely a köszó a terület meghatározott darabjához való kötődésből fakad. Ez az ábrázoló funkció rendszerint főnév segítségével teremtetik meg, bár az *-s* képzős alakulatok (a valamivel való ellátottságot fejezvén ki) olykor melléknévi funkcióban is megjelennek *(Makkos erdő, Fenyves erdő)*. Az említett névalkotó köszók közül elsősorban a *Fa* kelthet hangulati telítettséget, járulékos jelentésmozzanatot.

Ezek a nevek a névadó és -használó közösség s z e l l e m i k i n c s é nek fontos összetevői, hiszen akár a népköltészet alapelemeinek a jelentkezéseként, kezdeményeként is felfoghatók. A fa mint természeti objektum, mint alapanyag, része a népi életforma számos mozzanatának. A formásra készített szerszámnyéltől a kerítésig számos olyan népművészettel összefüggő alkotás vagy alkotáselem vehető szemügyre, amely alapjául szolgál a népdalokban felbukkanó *famotívumnak*. Erre akár a népköltészetből, akár más népművészeti ágból számos példa vonultatható fel. Az *„Ahol én elmegyek, még a fák is sírnak..."* kezdetű népdal primér jelenségként értelmezi az ember és a természet összefonódását, szinte mindennapi egységét. A földrajzi nevek megalkotása tehát alapja lehet és lehetett akár a népdalokban megfogalmazott élményeknek, akár a mondavilágban testet öltő világfolyamatoknak. A táj és a benne élő ember szerves egységet alkot a mindennapok gyakorlatában, a különböző munkafolyamatokban, de a nem hétköznapok forgatagában is. Ebből természetszerűen születnek antropomorf jelenségek és folyamatok olyan közegben is, amelyhez az embernek köze van, s bár nem alkot szervesen azonosuló egységet azzal, de a népi gondolkodásnak és létmódnak szerves tartozéka, darabja.

FARKAS FERENC

Felhasznált irodalom

Biológiai lexikon. I–IV. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1975–1978.

FODOR FERENC (1942), *A Jászság életrajza.* Bp.

HAJDÚ MIHÁLY (1989), A jászsági tanyanevek típusai. In: *Jászsági földrajzi nevek.* Jászberény.

HOFFMANN ISTVÁN (1993), *Helynevek nyelvi elemzése.* Debrecen.

JANKOVICS MARCELL (1991), *A fa mitológiája.* Debrecen.

Jászsági földrajzi nevek. (A Szolnok megye földrajzi nevei. I. kötet megjelenése alkalmából rendezett névtudományi tanácskozás anyaga. Jászberény, 1986. május 15.) Szerk. FARKAS FERENC. Jászberény, 1989.

Jelképtár. Szerk. HOPPÁL MIHÁLY–JANKOVICS MARCELL–NAGY ANDRÁS–SZEMADÁM GYÖRGY. Bp., 1995.

KISS LAJOS (1988), *Földrajzi nevek etimológiai szótára.* I–II. Bp.

O. NAGY GÁBOR (1985), *Magyar szólások és közmondások.* Bp.

SZABÓ LÁSZLÓ (1989), Az állattartásra utaló nevek a jászberényi járás földrajzi nevei alapján. In: *Jászsági földrajzi nevek.* Jászberény.

Szimbólumtár. Jelképek, motívumok, témák az egyetemes és magyar kultúrából. Szerk. PÁL JÓZSEF–ÚJVÁRI EDIT. Bp., 1997.

Szolnok megye földrajzi nevei I. A jászberényi járás. Szerk. BALOGH LAJOS–ÖRDÖG FERENC. Jászberény, 1986.

„MAGYAR NYELVJÁRÁSOK"
A DEBRECENI EGYETEM
MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TANSZÉKÉNEK
ÉVKÖNYVE

XXXVIII, 147–152

DEBRECEN
2000.

Történeti adatok Eger városról, hóstyáiról, kapuiról, elnevezésükről

1. Eger város lakossága, vezetői mindig ápolták a város múltjának hagyományait, művészettörténeti értékeit, védték műemlékeit. Úgy látszik, a helybeliek méltók akartak lenni az egri névhez s ahhoz a népszerűséghez, amely országszerte övezi a várost, s az iratok tanúsága szerint övezte a történelem folyamán mindig. Nincs olyan század, amelyben ne fordulna elő Eger neve. A városról, elhelyezkedéséről, hóstyáiról, kapuiról, neveikről, a nevek alakváltozatáról tekintélyes forrásanyagot, irodalmat találhatunk. Bőven tartalmaznak adatokat okleveleink, különböző célból írott kéziratos feljegyzések, jegyzőkönyvek, nyomtatásban megjelent művek, a török pasák, bégek levelezései magyar végvári kapitányokkal, a hódoltsági területekkel stb.

Talán az említett népszerűséget támasztja alá az is, hogy az *egri* melléknév számos szerkezetben szerepel jelzőként a mai nyelvhasználatban is: *Egri csillagok, egri bikavér, egri bor, egri cikrák, egri hősök, egri kofák, egri nők, egri vitézek, egri vár, egri víz* (az egri jezsuiták, később az irgalmasok által készített, 14 féle fűszer tömény, szeszes kivonata) elnyerte az *egri* nevet stb.

A mai Eger gyorsan fejlődő város, lakossága az 1950-es évek óta több mint kétszeresére emelkedett. Híres borvidék központja, a szőlő, bor mellett nagy szerepet kap az ipar, a kereskedelem is. Közigazgatási központja Heves megyének. Iskolaváros, műemlékekben gazdag hely, az ország egyik legjelentősebb idegenforgalmi városa, Észak-Magyarország művelődési központja.

2. A történelmi város a Bükk hegység előterében, annak délnyugati részén, az Eger-patak mellett terül el. Az irodalomra támaszkodva állíthatjuk, hogy egész korán kialakult a belváros, s létrejöttek az azt körülvevő hóstyák. Érdekes, hogy a várost kőfal (emlékét őrzi a Városfal utca is) vette körül. A városfalat a XIX. század végéig fenntartották. Az érsekség és a káptalan az áruk behozataláért vámot szedett, a kőfalon kapuk álltak, s a kapu bakterei piaci helypénzt szedtek. Négy nagy kapu volt, ahol kocsival és gyalogosan is át lehetett menni: a *Cifra kapu,* a *Hatvani kapu,* a *Maklári kapu,* és a *Rác kapu.* Ezek mellett kizárólag a gyalogosok számára is voltak kapuk. Közülük a *Serte kapu* a közismert. Más települések lakói csak a kapukon keresztül juthattak a belvárosba. Nevezetes

hóstyák: *Cifra hóstya, Felnémeti hóstya, Hatvani hóstya, Maklári hóstya, Rác hóstya, Szent János hóstya.* (Ezeket lásd később.)

3. A múltra vonatkozó gazdag irodalomból válogatva az általam legjellemzőbbeket emeltem ki közlésre. — A város fekvéséről, helyzetéről, múltbeli történetéről, az *Eger* elnevezésről szólnak az iratok. Eger város nevére, alakváltozataira, hóstyáira, kapuira is bőséges adatokkal szolgálnak mind az oklevelek, mind a jegyzőkönyvek, valamint egyéb források.

A II. József-féle kataszteri felmérés jegyzőkönyve (1789) szerint „a Váras áll a *Belső Várassból* s 4 *Fertállyaiból: Ell Romlott Várr, Sánc, Maklári, Hattvani, FellNémethi vagy Szt. Miklóssi, és Cziffra Hóstyákból.*"

Vályi András híres könyvében (Magyarországnak leírása, Budán, 1796) is megtaláljuk Eger fekvésének, történelmének leírását: „*Eger* Városa *(Agria, Erlau, Jager)* régi nevezetes Város a Vár alatt egy völgyben Heves Vármegyében... Szent István Király az alkotója, egyszersmind megajándékozója vala: a mint IV-dik Béla Királyunk diplomájából nyilván látható..." „...Már most mind a' Vár, mind pedig a' Város, az Egri Püspökségnek birtoka. Régi épület itten a' Püspöki templom, 's Szent János apostolnak tiszteletére van szentelve." „...Ugyan ez uraságnak [ti. Gróf Eszterházy Károlynak] köszöni eredetét egy része a' Városnak, a' Vásár helyén, mellynek fekvése kies, 's házai jól el rendelve készültek, s építtetőjének nevéről *Károly Város*ának hivattatik."

Igen gyakori és korai a megemlékezés Egerről okleveleinkben. Csupán néhány közülük: 1217: Thoma *Agriensi* electo episzcopis existentibus (Szentpéteri), 1238: venerabili Cleto domino nostro *agriensi* ecclesie presidente (Zichy Okmánytár), 1246: Omnibus Christi fidelibus presentes litteras inspecturis *Agriensis*, ecclesie denotum, capitulum Salutem in uero salvatore (Hazai Oklevéltár), 1261: item decimam partem omnimur tributorum in tota Dioecesi *Agriensi* (Fejér), 1317: villarum in valle *Agriensi* existentium a parte orientali, prout fluvius *Egurwize* scindit, videlicet Tarkan, Felnemeth, *Egur,* Tyhemer, Tallya Nogtallya, Maglar, et Zenholm nominatarum (Fejér) stb.

Bőven tartalmaznak adatokat a török pasák, bégek levelezései magyar végvári kapitányokkal, a hódoltsági területekkel. (Vö. Egri és váradi pasák s szolnoki bégek levelezése magyar végvári kapitányokkal és hódoltsági helységekkel, 1660–1682. A budapesti Egyetemi Könyvtár Kiadványai. Sajtó alá rendezte IZSÉPY EDIT. Bp., 1962), valamint a Dobó Vármúzeum Adattára.

1552: az therek el menth *Egher* alol, harmych, heeth napyk wyttak, merth kysazzoyn nap után waló wasarnap zalottak megh (Dobó Vármúzeum, Adattár, TA 39–71. T/1. 189. 1.), 1553: ez lewel Kelt *Egren,* 26. July 1553 ... te kegelmetek Zolgáya Zewlessy János (i. m.), 1557: mi Szegeny niamarwltak, kik az felseges királ haszaban niomorgottunk itt *Egerben* (Az egri rokkantak levele Thurzó Ferenc kincstári kamaráshoz. I. m.) 1578: Eger koeroel igen koezel

ninchen oly erdeő, Kyrwl fatt horthattnak, nem hogy serfőzésre, de megh chak az naponkent valo zwksegre sem (Az egri udvarbíró leveléből. I. m.) 1636: öt saz lovas török erkeze fel *Egerben* es tizen kilenc kocsi yanczar (i. m.) 1665: My az hatalmas és győzhetettlen csaszárunk végh *Eger* várának gondviseleő ura és parancsoloja (Mehmed egri pasa levele Tolnay György ónodi vicekapitányhoz, Végvári levelek 18. 1.), 1668: My az hatalmas es győzhetetlen csaszarunk veg *Egör* varanak gond viselő ura es parantsoloja ... szolgalatunkat aianliok kegyelmeteknek." (Huszein egri pasa válasza az ónodiakhoz. I. m. 49. 1.) 1669: „az ki horti jobbaginak hamis vádalásukbul Fay Lászlot vádallya, hogy az horti földön hatalmasul hániotott volna határt, s azért törvény vételre kivánnia *Egre* menetelit ... Fay Lászlónak nincs hatalmában, hogy *Egré* bé mehessen, ... az *Egrébe* iárny nem szokot holdolt nemes embereknek be meneteleket ne kivánnya (Csáky Ferenc főkapitány tiltakozik az ellen, hogy Huszein egri pasa egy Mérán lakó nemesembert, Fáy Lászlót Egerbe idézett törvénybe az Ecséd és Hort közti határ perügyében. I. m. 62–64. 1.).

4. A város nevét a történeti forrásanyag gyakran idézi *Eger, Agria, Erlau* formában. A három elnevezés etimológiailag összefügg egymással.

„*Eger* magyar tulajdonnévvel nevezzük meg a várost, *Eger* városát, a rajta átfolyó folyócskát az *Eger folyót*, az *Eger vizét*, s azt a völgyet, *Eger völgyét*, amiben megtelepszik a város is"— írja Brutus János Mihály magyar históriájában (Historia Rerum Ungaricarum. XIV. 1490–1552).

Kitér az *Eger* elnevezés eredetére is, mely szerint az *Eger vize* folyó nevéről kapta a város az elnevezését. Hasonlóan vélekedik Decsy Sámuel is: „Ez a' Váras ... az azon által folyó *Eger* vizétől vette légyen nevezetét, talán mindnyájan tudjuk (Osmanográfia, Bétsben, 1789). Gorove László az *Eger* város nevezettel kapcsolatban a Tudományos Gyűjtemények hasábjain (1826) ezeket állapítja meg: Közönséges vélekedés, hogy ezen *(Eger)-patakról* mely a várost keresztül folyja, vette légyen a hely nevezetét ... s *Eger vize* a' partjain valaha nagy bőségben találtatott *Eger* fáról vette nevét." (Eger Városának Történetei).

Ma már általános szakvélemény, hogy valóban az eger 'alnus' fanév adott alapot a környezetre utaló névre, ezt a nevet veszi át a folyó *(fluvius Egur, Egurpotok, Eger folyó),* s végül az *Eger vize* mellett elterülő város elnyerte az *Eger* nevezetet. A magyar névből fordítás útján kapta a város német nevét: *Erlau* (*erle* 'egerfa'), s az *Egür* névből latinosítással alakult ki az *Agria* elnevezés (MNy. 31: 118, 154). Az *Agria* forma kialakulására vonatkozóan más nézet is van, mely szerint a görög nyelvű emlékekben gyakran előfordul a nyílt *e* hang *a*-val írva (MNy. 31: 154).

Régi szótáraink általában együtt szótározzák a három nevet: *„Eger, Agria, Erlau* (Szenczi Molnár: Dict. Ungarico Latinum. Heidelbergae, 1621), azok a szótárak, amelyek a név etimológiájára is utalnak, megjegyzik, hogy *Eger* város

nevében a növényt (fát) jelentő szó főnévi alakjában szolgál helynévül. Kassai József Származtató s Gyökerésző Magyar Diák Szókönyvében ezt írja: „*Eger* város veheté nevét az eger fától, mert azon folyó vizetske, mely keresztül folyja, ezen várast *Eger-víznek,* mint egy egerfás víznek neveztetik, ekképpen *Eger* város az sok *Eger* fától, mely azon patak körül terem, kapta nevét."

5. Egerhez kötődő sajátosság a fertálymesterség. BREZNAY IMRE Eger múltjából című könyvében részletesen ír erről a mesterségről, a hóstyákról, kapukról. A már említett négy nagy kaput így mutatja be: „A négy nagy kapun hármas boltíves nyílás volt, amelyek közül a középsőn (a nagyon) kocsik jártak, a két kis szélsőn pedig a gyalogosok. A kis kapu körülbelül másfél méter széles volt."

A hóstyákat fertályokra (series 'kerület') osztották, amihez a fertálymesterség kötődött. A fertálymestereket mindig a kereskedők, iparosok és földművesek közül választották. Feladatuk a rend biztosítása volt, ügyeltek a tisztaságra stb. A fertálymesterség feltétele, hogy legyen saját házuk, tudjanak írni. Eleinte nem sokra nézték őket, a tekintélyük azonban egyre nőtt, s a XVIII. században már tisztes egri polgárcsaládok vannak a fertálymesterek között.

A hóstyákra, kapukra vonatkozó forrásokból, irodalomból próbáltam kiválogatni néhány jellemző adatot az alábbiak szerint:

Almagyar kapu 1. *Maklári hóstya.*

Alsó Károlyváros 1766: az országos vásárok már ezután nem a városban, hanem a Fejér Barátok pásttyán, *Károly városá*-ban fognak tartatni (Egri Prot.), 1805: a negyedik Fertály Mester járásában *Károly Várossa* Kis Szalával és Szalának a víz árkán innent való része. (Egri Prot.).

Az úgynevezett *Hatvani hóstya* (l. ott) 1800-ig két fertályra oszlott. 1800-ban harmadik fertályként *Alsó Károlyváros*-t hozzákapcsolták. Eszterházy Károly egri püspök kezdeményezésére a régi *Hatvani hóstya* mellett új városrész épült. Ennek az új városrésznek lett a neve *Alsó Károlyváros*, a korábbi *Hatvani hóstyáé Felső Károlyváros*. A kettőt együtt nevezték *Károlyváros*-nak.

Cifra hóstya Ma is élő név. Másik, szintén használt nevei *Cifra sánc, Cifra part,* többször megtalálható a *Cifra külváros* név is. 1744: vagyon *Cziffra hóstyán* egy roskadó forma Nádas Lókó Ház (Egri Prot.), 1788: *Cziffra Hostyai* Utca (Eger város helyrajzi felmérésére vonatkozó iratok), 1882: *Ciffra hóstya* ... a hasonló nevű bástyakapu szomszédságában (Eger [napilap], 1882. 24. sz.), 1887: városunk mostoha testvére a *Czifra külváros* (Eger [napilap], l. sz.), 1868: Egerben a *Czifra parton* szőlővessző kapható (Eger [napilap] 1868. 11. sz.), 1899: *Czifrasánc* ... legszebb sánc az egész világon. (Egri Híradó, 24. sz.).

Cifra kapu A várost körülvevő falrendszernek Felnémet felőli, északra kivezető, szépen díszített „cifrázott" kapuja volt a *Cifra hóstyán.* BREZNAY így ír róla: „Itt jegyzem meg, hogy a város kapui közül a *Cifra-kapu* maradt fenn legtovább ... Ez a

kapu szemtanúk állítása szerint hatalmas boltíves építmény volt ... Őrtornya nem volt. 1885: A *Czifra kapunál* levő polgári őrház czímű épületnél a patak mentén megrongált védfal helyre állítására versenytárgyalás tartatik (Eger [napilap], 29. sz.).

Felnémeti hóstya 1789: A városnak 1-ső Szakasztáshoz tartozó *Fell-Némethy Hóstya* ... itten vagyon egy szekér út mely a cziffra malom [ti. a *Cifra hóstyán* levő malom] felé viszen (II. József korabeli összeírás V-4/a 248). Egyesek a *Cifra hóstyá*-val, mások a *Rác hóstyá*-val azonosítják.

Felnémeti kapu 1668: Az elmúlt napokban tizenkét lovas onodi katona a *felnémethi kapuhoz* niargalván (Huszein egri pasa leveléből. Végvári levelek, 50), 1754: adta el maga házát *Felnémeti kapunál* patakra le járó kis utczában (Egri Prot.). Nem lehet pontosan tisztázni, hogy a név a *Cifra kapu* vagy a *Rác kapu* helyett, illetve mellett volt-e használatos. SUGÁR ISTVÁN a *Cifra kapu*-val azonosítja (Eger város falainak és kapuinak története. Egri Múzeumi Évk. VI. 1968).

Felső Károlyváros *1. Alsó Károlyváros.*

Hatvani hóstya Egernek Hatvan felé eső nevezetes városrésze, a név élő. Mint az iratok mutatják nevezték *Szent János hóstyá*-nak, sőt *Szent János fertály*-nak is. BREZNAY szerint azért, mert *a Hatvani kapu* (1. később) az olajbafőtt *Szent János* tiszteletére emelt székesegyház közelében volt. 1755: valami tárkányi szekér Lajtot vitt volna ki felé az csinált úton a *hatvanyi hóstyán* (Egri Prot.), 1760: *Szent János hóstyáján* lakozó szomszéd asszonyok ... jó szomszédságnak felbontásával nagy átkozódásokra fakadván (Egri Prot.), 1770: öreg Forgács György kontár, midőn valami galiba forma házat a *Hatvanyi hósttyán* galabított volna, minden szerszámát confiscálta az Céh (Egri Prot.), 1805: a harmadik Fertály Mester járásában *Sz. János vagy is Hatvanyi Hóstyának* 1-ső és 2-ik Fertállya (Egri Prot.). Egy 1802-ből származó összeírás szerint *Szent János fertály*. BREZNAY *Szent János negyed*-ként is említi.

Hatvani kapu Az egri városkapuk közül a leghíresebb volt. 1789: Eger Várossa kapujja, mellyen Hattvan felé járnak (II. József korabeli összeírás. V-4/a 247). Másik neve *Szent János kapu* (SUGÁR ISTVÁN, Egri Múz. Évk. VI. 1968). BREZNAY az említett könyvében a híres színésznő, Déryné naplójából idézi a következőket: „Egyszer csak előttünk termett a város, az ő szűk, sötét kapujával, mely körül akkor nehéz láncok függtek a falba erősítve ... Beereszkedtünk a sötét kapu alá, nagy zörgést okozván a nehéz paraszt szekér, úgy remegett bele a kapu tetején levő sötét épület, mely fekete volt, mintha valami égés füstje maradott volna rajta a rég múlt időkből. Vastag rostélyú két üregéből homályosan és búsan pislogott alá néhány töredezett üvegdarab." Az pedig, hogy Déryné csak a *Hatvani kapu*-n jöhetett Egerbe, szintén kiderül a BREZNAY által idézett naplóból: „Én nem nagyon szerettem Egerben. Mert midőn közel értünk a városhoz, ott pillantottam meg, — és még most is borsódzik a hátam bele —, a borzasztó végzetes négy oszlopot, melyen már két hét óta függött négy, a törvény által elítélt gonosztévő." Mivel a vesztőhely a Kerecsend

felől jövő út mellett volt, a színészek csak ezen az úton, a *Hatvani kapun* keresztül jöhettek a városba.

Károlyváros *l. Alsó Károlyváros.*

Maklári hóstya Egernek Maklár község felé eső városrésze. Valamikor ezen a részen *Almagyar* nevű falu volt. A városrész melletti külterület neve ma is *Almagyar, Almagyar-dűlő.* A belvárostól a *Maklári kapu* választotta el, melyet *Almagyar kapunak* is neveztek. Egy 1695-ből származó tanúvallomás így szól: „Tanu valld megh hited után Egerben melyik uczát hítták *Almagyar* utcának, és melyik kaput." „Azon kaput *Almagyar kapunak*, melyet most *Maklári kapunak* hínak." 1756: *Maklári hóstyán* Nemes Káptalan zöld fa Vendégfogadója mellett levő házának födele leroskad (Egri Prot.), 1782: az *Maklári hóstyának* 2-dik Seriesében lévő Ujj kőházat, mely két szobából áll, limitáltattuk (Egri Prot.), 1802: bent a Városban levő Parochiához tartozandó *Maklári kapu utca* (Öszve írása az Uczáknak, á melyek bent a Városban levő Paróchiához tartozandók lesznek.). 1805: a *Maklári hóstyán* gazdák sertés nyáját tartani kezdvén, s azon Kőporos felé járván garádgyaikban nagy károkat tesznek (Egri Prot.).

Maklári kapu *l. Maklári hóstya.*

Rác hóstya Ma is élő név. Régen nevezték *Felnémeti negyednek, Felnémeti hóstyának.* (L. ott is). A belváros szélén van a *Rác kapu*, illetve az itteni tér, a *Rác kapu tér*. Hívták *Szent Miklós kapunak* is. KANDRA KABOS szerint: „...Fölnémet felől jövet a belváros utolsó házánál, mely különben iskolai helyiség ... itt a régi *Szent Miklós kapujában.*" A *Szent Miklós kapu* elnevezés a mai Rác-templom egykori védőszentjétől való. A mai templom helyén ágostonrendi szerzetesek középkori temploma állt, melyet a törökök a hadaikkal idejött görög hitű kereskedőknek ajándékozták. 1724: atta el az magyar *Rátz kapu* előtt az közönséges utca szomszédságában levő Házát (Egri Prot.), 1778: *Rátz kapu* előtt Való Hostát (Egri Prot.), 1815: a *Rácz kapura* járó sertés nyájnak rekesztésére (Egri Prot.).

Rác kapu *l. Rác hóstya.*

Serte kapu A név ma a *Serte kapu tér* névben él. A város északnyugati részének egyik gyalogos kapuja volt. Az elnevezés annak a hegyes karókkal, fákkal megerősített kapunak az emlékét idézi, amelyeket a kertek, szőlők védelmére állítottak (Nyr. 92: 221; 95: 123). 1798: *Kováts István*y folyamodván, hogy azon fáradságait, melyet Sz. Mihály Naptul fogva a *Serte kapunak* gyakori felnyitásában és bézárásában tenni kintelenitetik ... megjutalmaztatnék. (Egri Prot.).

Szent János hóstya *l. Hatvani hóstya.*

Szent János fertály *l. Hatvani hóstya.*

Szent János kapu *l. Hatvani kapu.*

Szent Miklós kapu *l. Rác hóstya*

FEKETE PÉTER

„MAGYAR NYELVJÁRÁSOK"
A DEBRECENI EGYETEM
MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TANSZÉKÉNEK
ÉVKÖNYVE

XXXVIII, 153–162

DEBRECEN
2000.

Gondolatok a regionális köznyelviségről

1. Fogalmi és kutatástörténeti kérdések

Regionális köznyelviségnek azt a táji színezetű, köznyelvi szerepet betöltő nyelvhasználatot nevezzük, amely a helyi nyelvjárások és a beszélt köznyelv között helyezkedik el, vagyis átmeneti alakulat, sajátos vonásai pedig elsősorban a kiejtés, kisebb mértékben az alaktan és a szókészlet terén jelentkeznek. Kialakulását tekintve — anyaországi körülmények között — a köznyelv és a nyelvjárások kölcsönhatásának, kiegyenlítődésének az eredménye, kisebbségi helyzetben viszont a különfejlődés is érvényesül.

A *regionális köznyelviség* vagy *regionális köznyelvek* elnevezéssel a külföldi és a hazai szakirodalomban egyre gyakrabban találkozunk. A fogalom értelmezéséről, a nyelvhasználati forma társadalmi szerepéről és vizsgálatának szükségességéről az utóbbi évtizedekben már jónéhány iránymutató írás megjelent (a fogalomtörténeti áttekintést l. ZILAHI LAJOS: MNy. 74: 333–8), szerepel a Nyelvtudományi Intézet, egy-két bölcsészkarunk és tanárképző főiskolánk kutatási tervében is, ettől függetlenül: a témakör szociális-kulturális összefüggéseinek, területi vonásainak és módszertani eljárásainak a következetesebb feltárása még mindig akadozik.

A nyelvjárások mai helyzetének a felmérése, jellemzése szempontjából igen jelentősek azok a nyelvtudományi munkálatok, amelyek — ha közvetve is — sok szállal kötődnek ehhez a témakörhöz (például A magyar nyelvjárások atlaszának, a regionális szótáraknak és az Új magyar tájszótár köteteinek a megjelentetése, az örvendetesen gyarapodó és hangtanilag is megbízható élőnyelvi szöveggyűjtés nyelvjárásterületeinken, illetőleg a nyelvjárások övezte vidéki városokban stb.). A regionális köznyelvi kutatások kiszélesítésére már 1967-ben a Nyelvtudományi Intézet és a Néprajzi Múzeum — az országos nyelvjárási és néprajzi gyűjtőmozgalom keretében — Városunk köznyelvi kiejtése címmel pályázatot hirdetett, és részletes útmutatót adott ki. A pályázatra akkor tizenkét felmérés (leírás + magnetofonfelvétel) érkezett be, és ezek értékelése is sok tanulsággal járt.

Tematikai-módszertani vonatkozásban ugyancsak hasznosnak bizonyultak az ELTE-n, a KLTE-n és a Szombathelyi Tanárképző Főiskolán végzett kutatások, valamint a Tanulmányok a regionális köznyelviség köréből (1979) című kiad-

vány megjelentetése (NytudÉrt. 100. sz. Szerk. IMRE SAMU) a benne közölt elméleti igényű, gyakorlati tapasztalatokra épülő írásokkal.

A témakör elnevezésére korábban a *regionális köznyelv, regionális köznyelvek* műszót használták a kutatók, újabban viszont — DEME LÁSZLÓ javaslata alapján (DialSzimp. I, 128–9) — a *regionális köznyelviség* megjelölés szerepel gyakrabban. Az elnevezési bizonytalanság egy fontos és még tisztázásra váró kérdést takar. Közelebbről: vajon a nyelvjárások és a köznyelv közötti úgynevezett *nyelvhasználati sáv* nyelvváltozatnak számít-e, mint ahogy a beszélt köznyelv vagy a nyelvjárások. Az átmenetiségből következően ugyanis a regionális köznyelviség mibenléte, normatív jellege sokkal nehezebben tárható fel, mint akár a köznyelvé, akár a nyelvjárásoké (vö. KISS JENŐ, A regionális köznyelviség mint kutatási probléma: MNy. 91: 1–9).

2. Nyelvváltozatok, köz- és irodalmi nyelv

A nyelvhasználat — mint ismeretes — nem egységes az egész magyar nyelvterületen. Másként beszélnek Szeged környékén, ismét másként az ország északnyugati részén a palócoknál, és sorolhatnók tovább azokat a tájegységeket, ahol több-kevesebb eltéréssel használják nyelvünket. A magyarul beszélők természetesen megértik egymást, annak ellenére, hogy hangképzés szempontjából jelentős különbségek vannak a nyelvjárások között; ezek azonban nálunk aligha veszélyeztetik a gondolatcserét. (Néhány nyugat-európai nyelvben viszont jóval nagyobb a távolság a normatív nyelvváltozat és a nyelvjárás, de az egyes nyelvjárások között is.) Tájanként tehát a köz- és irodalmi nyelv egységével szemben áll a nyelvjárások sokfélesége. És ez a létező különbségeknek csak az egyik vetülete.

Minden nyelvben egymástól kisebb-nagyobb mértékben eltérő alakulatok, *nyelvváltozatok* találhatók. A belső nyelvváltozatok összességét nevezzük *nemzeti nyelvnek*. A nemzeti nyelv fő típusa az *írott és beszélt köznyelv*, ismertebb nevén a *köz- és irodalmi nyelv*. Ezt a nyelvi rétegek között kitüntetett hely illeti meg. Normatív változat, követendő minta, a nyelvhasználat társadalmilag érvényes szabályrendszere. Történeti szempontból a nemzetté válás eredményeként alakul ki, vagy úgy, hogy egy nyelvjárás rétegződik a többi fölé, vagy — mint a mi nyelvünkben is — több nyelvjárás elemeiből jön létre.

A magyar irodalmi nyelv normái a 16. század végétől, a köznyelvéi pedig a 19. század második felétől kezdtek megszilárdulni. Már a 16. században, még inkább a 17–18. században *regionális irodalmi nyelvek* és *regionális köznyelvek* jöttek létre Erdélyben, Kassa–Sárospatak–Debrecen környékén és a Dunántúlon. Az irodalmi nyelv kialakulásához jelentős mértékben hozzájárult nyelvtaníróink, nyelvújítóink, íróink munkálkodása, a fejlődő közéleti, tudományos, hírlap- és szépirodalom, nem utolsósorban az Akadémia tevékenysége (nyelvtan, helyes-

írási szabályzat, szótárak megjelentetése stb.). Amíg nem volt egységes irodalmi nyelv, íróink a saját nyelvjárásuk tájias színezetű nyelvét használták műveikben.

Az *irodalmi nyelv* nemcsak a szépirodalom nyelvét jelöli, hanem az egész nemzeti írásbeliségnek, a tudományos, publicisztikai stb. irodalomnak a kiművelt, igényes, egységes helyesírással szabályozott nyelvét is. Ettől függetlenül: az irodalmi nyelv legművészibb, legárnyaltabb, stiláris értékű és hatású válfaja a *szépirodalmi nyelv*. A nyelvváltozatok rendszerét a nyelv vízszintes és függőleges tagozódása határozza meg. (Részletes besorolásukat l. SEBESTYÉN ÁRPÁD, „A nyelv területi tagolódása és társadalmi rétegződése" témakör tantervi helyzetéről. In: Program az anyanyelvi nevelés továbbfejlesztésére. Bp., 1986. 135–6.)

3. Nyelvjárások, regionális köznyelviség

A *nyelvjárás* vagy *tájnyelv* a nemzeti nyelvnek vízszintes, területi jellegű tagolódása, többé-kevésbé önálló hang- és nyelvtani rendszerrel, szókészlettel. Szerepe szerint egy kisebb-nagyobb közösség kizárólagos, illetőleg — kettősnyelvűség esetén — elsődleges nyelvváltozata. Nyelv és nyelvjárás között nehéz megvonni a határt. Nyelvnek általában (ha nem is kizárólagos érvénnyel) azt a sajátos kommunikációs rendszert tekintjük, amelyben a területi nyelvváltozatok fölött egy egységes (normatív) nyelvtípus, az irodalmi nyelv áll. De nem könnyű elhatárolni egymástól az egyes nyelvjárásokat sem, hiszen a gyakorlatban nem is a nyelvjárásterületeknek, hanem az egyes nyelvjárási jelenségek elterjedésének vannak határai. A jelenségek pedig át- meg átszövik egymást, így a nyelvjárástípusok sokszor széles átmeneti sávval kapcsolódnak össze.

Az egyes nyelvjárásokat leginkább a hangállományuk és a hangok (főként a magánhangzók) használati aránya szerint lehet jellemezni. A szakirodalom a következő nyolc nyelvjárástípust különíti el: 1. *nyugati*, 2. *dunántúli*, 3. *déli*, 4. *palóc*, 5. *tiszai*, 6. *északkeleti*, 7. *mezőségi*, 8. *székely* és *csángó*. A felsorolt nyelvjárásterületeken kívül vannak *külső nyelvjárásszigetek* (ilyen például a szlavóniai magyarság) és *belső nyelvjárásszigetek* (mint például a bukovinai székely a Dunántúlon). Az ok az előbbi esetben az idegen nyelvű népek gyűrűje, az utóbbiban pedig a nyelvterületen belüli áttelepítés más nyelvjárási környezetbe. (A nyelvjárások általános kérdéseire és osztályozására nézve l. KÁLMÁN BÉLA, Nyelvjárásaink. Bp., 1966. 65–8, 119 és passim.)

A nemzeti nyelv beszélt változata a *köznyelv*, mint a területi szempontból nem tagolt, eszményi állapotában pedig közös és (viszonylag) egységes nyelvtípus. Általában a nyelvileg is igényes, iskolázott emberek használják. Tájak, szakmák és rétegek felett áll, ez az iskola, a közélet, a színpad, a rádió és a televízió, a társalgás stb. nyelve. Az újabb szakirodalomban *sztenderd*-nek is nevezik.

A nemzeti nyelv írott és beszélt formái ugyanazon típusnak az összetevői, mégis sok vonatkozásban különböznek egymástól. A beszélt nyelv ingadozásait,

kevésbé szabályozott voltát az írott nyelv kötöttségei, stílusossága és rögzítettsége ellensúlyozza. A köznyelv egységesítőleg hat a nyelvjárásokra, de maga sem olyan egységes, mint az irodalmi nyelv. Vannak területi változatai, tájankénti eltérései, jellemzői. Ezen az alapon jön létre a *regionális köznyelviség*, a tájias köznyelv.

A regionális köznyelviség feltalálási helye elsősorban a nyelvjárás övezte városi környezet (gondoljunk Balassagyarmat, Debrecen, Szeged, Hódmezővásárhely vagy éppen Kaposvár stb. regionális köznyelvére), hordozói pedig általában a helyi születésű, középiskolát vagy felsőfokú tanulmányokat végzett értelmiségi, ipari, mezőgazdasági, kereskedelmi, hivatalnoki vagy alkalmazotti foglalkozású személyek, férfiak és nők, főként azok, akik egy tágabban értelmezett középső nemzedék (25–30 év felett és 55–60 év alatt) tagjai. Mivel beszélt nyelvi változatról van szó, vizsgálata a beszélt nyelvből felvett adatok (szövegek) alapján lehetséges, ügyelve arra, hogy az adatközlő folyamatosan, szívesen beszéljen a választott témáról. Az értékelésben viszont elsősorban a szövegek hangzási oldala a fontos. Tapasztalat szerint a tájnyelvi színezettség mértéke egyénenként és nyelvjárásonként más és más. (Illusztrációképpen l. a záró fejezetben közölt gyöngyössolymosi szövegfelvételt.)

4. Köznyelv és nyelvjárások kölcsönhatása

A viszonylag egységes irodalmi nyelv és a köznyelv kialakulása, megszilárdulása, a gazdasági és társadalmi fejlődés, a műveltség emelkedése a 19. századtól megváltoztatta a nyelvjárások helyzetét: a tájnyelvi jellegzetességek azóta egyre halványulnak, tünedeznek.

Ez a folyamat az utóbbi évtizedekben különösen felgyorsult. BÁRCZI GÉZA már az ötvenes évek elején hangsúlyozta (vö. I. OK. 6: 65–6, 86), hogy a köznyelv és a nyelvjárások viszonyában jelentős változások tapasztalhatók: a köznyelv hatása egyre erősödik, a nyelvjárási sajátságok pedig átadják a helyüket a köznyelvi, illetőleg a regionális köznyelvi formának. BÁRCZI ugyanakkor a mielőbbi cselekvésre, kutatásra és rögzítésre is ösztönzött. A mai magyar nyelvjárások változásának legfőbb jellemzőit nem sokkal később IMRE SAMU összegezte (vö. Néhány megfigyelés nyelvjárásaink mai változásáról: Nyr. 86: 321–5). Vizsgálatának tanulságai: 1. csökkent a nyelvjárásban beszélők száma, 2. leszűkült a tájnyelvi jelenségek területe, 3. megritkult az egyes nyelvjárási sajátságok jelentkezése; a nyelvi változások egyre inkább a köznyelv irányába mutatnak. (A kérdés azért is lényeges, mert a magyar anyanyelvűek többsége ma is nyelvjárást vagy táji színeződésű köznyelvet beszél.)

A köznyelv és a nyelvjárások kölcsönhatása szempontjából — magnetofonfelvételeim alapján — igen tanulságos egy vidéki város, Gyöngyös és környéke helyzetének a felvázolása. (A téma részletesebb feldolgozását l. FÜLÖP LAJOS, Regionális köznyelvi vizsgálatok Gyöngyösön és környékén. In: Mátrai Tanul-

mányok. Gyöngyös, 1995. 333–52.) A várost minden oldalról viszonylag egységes (palóc, illetve egyre inkább már csak palócos) tájnyelvi környezet övezi. Igaz, hogy a lakosság körében az elmúlt fél évszázad alatt jelentős mozgás, lélekszám-gyarapodás következett be, ez a folyamat azonban a környező községekből történő beáramlás volt. A települések már korábban is szoros kapcsolatban álltak Gyöngyössel. Egy 1989. évi kimutatás szerint „Gyöngyös városkörnyék" területéhez 23 község tartozik. A településekről, főleg autóbuszjárattal, könnyen és gyorsan elérhető a város. Gyöngyöspüspökit 1922-ben közigazgatásilag is Gyöngyöshöz csatolták, Gyöngyössolymos pedig már szinte egybeépült a külső lakóövezettel. Az sem véletlen, hogy jónéhány környező község előnevében is hordozza a város nevét, így Gyöngyöspüspöki, Gyöngyöshalász, Gyöngyössolymos, Gyöngyösoroszi, Gyöngyöstarján, Gyöngyöspata stb. A 670 éves Gyöngyös, az egykori mezőgazdasági, kereskedelmi jellegű település (mezőváros) ma már jelentős iparral rendelkező középnagyságú város, és egy jelentős tájegység, a Mátraalja gazdasági, társadalmi és művelődési központja.

A nagyobb arányú iparosítás 1950-ben kezdődött, majd a hatvanas évek elejétől felgyorsult. Az iparfejlesztéssel és a mezőgazdaság átszervezésével együtt járt a társadalom szerkezetének a megváltozása is. A II. világháború előtti utolsó népszámláláskor a város lakóinak a száma 24 086 fő, 1960-ban 28 668 fő, 1970-ben 32 100, 1980-ban 36 900, 1989-ben pedig 40 765 fő volt. De a lakáshelyzet, az oktatás-művelődés, a sajtótermékek, a rádió- és tv-előfizetők statisztikájának alakulása stb.) is azt mutatja, hogy az elmúlt négy évtizedben nemcsak a lakosság lélekszáma gyarapodott, hanem a város lakott területe is megduplázódott.

A gazdasági és társadalmi változások nyelvi-kiejtésbeli síkon is éreztették hatásukat: ez pedig a nyelvjárási sajátosságok visszaszorulásában és a (helyi) köznyelviség erősödésében mutatkozott meg. A köznyelv hatása — a szövegfelvételek tanúsága szerint — egyes nyelvjárási sajátságokra erősebb, másokra gyengébb. Ilyen az *á*, az *ā*, az *ē*, az *ly* hang, valamint a kettőshangzók *(óu, őü, ëi)* visszaszorulása, vagy például a *meg-* igekötő *g* eleme már nem hasonul az utána következő ige szókezdő mássalhangzójához (tehát *mëkfog* és nem *mëffog*) stb. A jelenségeket ugyanis a köznyelvet következetesebben beszélők gyakorta csúfolják, így érthető, hogy a városi köznyelvben is csak diszkrét formában, szórványosan hallhatók. (Az adatközlők életmódjában, környezeti kötöttségében, a beszédhelyzetben stb. természetesen sok a sajátos vonás, és ezek a nyelvhasználatukban is kifejeződnek.)

A zárt *ë* valamennyi adatközlő ejtésében fellelhető, szinte jellemezni lehet vele a város regionális köznyelvi kiejtését. Nem csoda, ha a példaanyag itt a legbőségesebb *(ëtyszërű, fëlëtt, mëgyëk).* Változott a helyzet az egyes hangok előfordulásának a terén is: ilyen például az *ö* használatának megnövekedése *(fölépítés, körösztül* stb.). Azok a beszélők, akik egyébként következetesen ejtik a zárt *ë* hangot, időnként át-átváltanak a szerintük köznyelviesebb *ö*-zésre (és

nem a nyílt *e*-zésre!). Ugyancsak gyakoribb a *j* jelentkezése is (*ijjen, Sojmos* stb.).

A változások vizsgálata általában azt mutatja, hogy gyorsan fogy a tájnyelvet beszélők száma: egyre több lesz az *egyesnyelvű* (aki csupán a regionális köznyelvi változatot ismeri és használja) és a *kettősnyelvű* (aki a nyelvjárásán kívül megérti és beszéli a köznyelvet is). Ez utóbbiak a nyelvjárási változat mellett képesek bármikor kódot váltani, és nyelvhasználatukat a beszédhelyzethez igazítani. Az egyesnyelvűek helyi köznyelvisége közelebb, a kettősnyelvűeké távolabb áll a köznyelvtől, és használatában is ingadozó. A regionális köznyelviség elkülönítése a köznyelvtől és a nyelvjárás(ok)tól, valamint a közöttük lévő nyelvhasználati sáv nyelvváltozat voltának az igazolása pedig még további feladat (vö. KISS JENŐ i. m. 4, 8–9).

5. Mutatvány a szövegfelvételekből

Az adatközlő, Nyilas János a vele való beszélgetés idején 46 éves volt. Gyöngyös környéki község, Gyöngyössolymos szülötte, itt végezte az általános iskolát is, a középfokú tanulmányokat pedig a gyöngyösi Mezőgazdasági Szakközépiskolában. Szülőfalujától csupán a katonai szolgálat idején volt távol, majd levelező úton egyetemi diplomát szerzett a Gödöllői Agrártudományi Egyetemen. Itt is doktorált szőlészeti-borászati ismeretekből. Életrajzi nyilatkozata a Sorsfordulók Gyöngyössolymoson című kiadványban jelent meg (Szerk. PÉCSI ISTVÁN. Nyíregyháza, 1986. 13–4), ebből való az alábbi részlet: „Paraszti családból származom. Özvegy anyám nevelt, így aztán sok megpróbáltatásban volt részem, ízelítőt kaptam nemcsak az anyagi nehézségekből, hanem abból is, hogy önerőből miként lehet ezeken úrrá lenni... A kényszer megszabta, hogy kenyérkereső foglalkozást válasszak, mert kellett a pénz. Mindez mégsem volt hiába... A sorra jövő esztendőkön aligha töprenghettem el, mert egyre-másra jöttek a feladatok...".

Nyelvhasználatára a kettősnyelvűség jellemző. Családi, rokoni, baráti körben, tehát familiáris beszédhelyzetekben az anyanyelvjáráshoz, közéleti szerepkörben pedig a regionális köznyelviséghez közelít. Szövege a zárt *ë* következetes használatán kívül is szembetűnően nyelvjárásias. Stílus szempontjából az adatközlő a gyakorlati, főként a gazdasági életben tevékenykedő középvezetők tipikus nyelvét beszéli: nyelvhasználata panelekkel tarkított, amelyek gyakran már-már automatikusan termelődnek. Néhány esetben a nehezebben ejthető idegen szavak leegyszerűsített ejtésével is találkozunk beszédében. A mondatformáláson érzékelhető a megfogalmazás nyersessége, az egyes fordulatok ismétlése, a laza mondatfűzés stb.

A szöveg az ELTE Mai Magyar Nyelvi Tanszékének hangarchívumában található. A felvételt Fülöp Lajos készítette és jegyezte le még 1986 őszén. A beszélgetés témája a gyöngyössolymosi termelőszövetkezet bemutatása.

(Kérlek, beszélj nekünk a solymosi termelőszövetkezet életéről, munkájáról.)

Igën, tán akkor onnan indújjunk ki, hogy ezërkilecszászhatvan dëcembër huszonëggyedikén történt më̈g az átszervezés Gyöngyössojmoson, és/ alakult më̈g a Mátra Mezőügazdasági Termelőüszövetkëzet, më̈j ma is ebbe a fëlépítésében, tëhát „ëty falu, ëty szövetkëzet" elvën működik./ Korábban volt két kezdeményëzés, ötvennégybe „Rákóci" névre hallgatóu, és ötvenödbe „Új Élet"-re hallgatóu/ tísz-tizënöt családot tömörítőü szövetkëzet, majd ezërkilencszászhatvanban az egész falut érintëtte/ több mint ezër taggal.

(Hogyan változott azóta a taglétszám?)

Hát, a taglétszám azóuta változott, csökkent/ körülbelül felére csökkent. Ma, mintëggy ötszászharminc-ötszászharmincöt taggal számolunk.

(S milyen területen gazdálkodtok?)

Kétezërszász hëktáros terülletën gazdálkodunk. Van szántóuterüllet is, a mëkhatározóu a szőllőüterüllet, az öszterülletnek a huszonöt százaléka, tëhát ëggy ötszász hëktáros nagyüzemi szőllőüterüllettel rëndëlkëzünk. Ugyanennyire tëhetőü a szántóuterülletnek az aránya, ëggy másik ötszász hëktár,/ van nyóucszászhatvan hëktár erdőünk, a többi terüllet më̈g rét, legelőü. Tëvékënységët, mint említëttem, az elsőü pillanattól a szőlőü határoszta më̈g. Naty fëladat volt az akkori szőllőüterületët, eszt a hagyományos szőllőüt lëcserélni, lëváltani, tëhát a rëkonstrukcióut végrehajtani. Lënz-Móuzër típussal kesztük, tëhát itt akár Sojmosróül a Füredre, vagy Gyöngyösrőül a huszonnégyes útnak a baloldalán,/ erre hejeszkëdnek el ëzëk a terülletëk, a kösségët körbeövezik. A tipikus, hagyományos vagy bakművelésű szőllőü, hogy úgy mongyam, tejjesen mëkszűnt, talán ëggy öt-hat hëktárnyit találunk még a hásztájiba. A hásztáji telepítés is tejjes egészében már Lënz-Móuzër típusú telepítés, sőt újabban úgy a hásztájiban, mint a közösben már az ëtysíkú függönyt, vagy lëngőünek is nevezik itt hejbe.../ eszt fölépíttyük.

A tëvékënységët tekintve ezëk a mëkhatározóu terülleteink, hát a szőllőütelepítésnek, hogy úgy mongyam/ a második rëkonstrukcióját végezzük napjaingba. Foglalkozunk, azaz kiépítëttük a szőllőü fëldolgozásnak a vërtikumát. Tejjes egészében az utóubbi évegben már mi dolgozzuk fël, és készítünk belőüle bort, tárojjuk.

(Ti palackozzátok is?)

Nem, csak bérpalackozást végesztetünk, hordóus borként értékësíttyük.

(A Borforgalmi Vállalatnál?)

Nem, nem a borkombináttal van kapcsolatunk, hanem a kiskőürösi borkörvel vagyunk partnëri kapcsoladba, legjobb számításunkot ot találjjuk ma më̈g.

Hát nagyon sokat lëhetne a kedvezőü-kedvezőütlen dologról beszélni.../ Az utóubbi évek eredményësebbek, korábban több nehésséggel küszköttünk, hát a nehésségek inkább a hatvanas évegben jelënkësztek.../ Én hát itt kesztem dolgozni...

(Te mikor vetted át a vezetést?)

Hetvenkilenc március tizënöttel, hetvenkilenc március tizënöttel, úty szoktam mondani, hogy nëkëm ez az elsőü/ és harmadik munkahejem, mert ezërkilencszászhatvankettőü fëbruár tizënnégytől dolgozom itt./ Hát attóul, mert akkor szërëltem lë a honvéccségtől, tëhát az átszervezés időszaka alatt én katona voltam, és itt végikcsináltam mindënfajta munkát, előübb fizikai munkába.../ és hetvenhárom május elsején mëntem át fëlkérésre itt hejbe tanácselnöknek/ hetvenkilenc március tizënötig...

(Térjünk vissza a termelőszövetkezethez!)

Hát a mai állapotróu ëty-két gondolatot,.../ hát a utóubbi öt-hat évben országosan is a legjobb szövetkëzetëk közé tartozunk átalába, az elsőü ötvenbe beleférünk az ezër.../ ezërháromszáz közül.

(Hallottam, közben sok aranyérmet szereztetek...)

Hát lësz mód, és ëty kicsit arra is mëgyünk a téesz felé, és bënézünk a köszpondba.../ Gongyaink, hát azok akadnak mindig. Nagyobb ütemben szeretnénk fejlőüdni, mint ahogy a lëhetőüség mëgengedi...

(Az a jó, ha van, ami sarkalljon!)

Nem panaszkothatunk, tényleg úty tagjaink, mint a lakosság elismeri a szövetkëzetët, hát legnagyobb üzemnek számítunk a településën.

(És a fiatalok maradnak-e? Van-e utánpótlás?)

Ha úgy.../ úty tekintëm, hogy a szövetkëzet aktív dolgozóinak az átlagéletkora harmincnyóuc év, akkor ëgy nagyon szép számot mondok./ Harmincnyóuc év, hát sajnos, eszt az arányt a nőük rontyák, az övék nëgyvennégy év, és a férfiaké harminchat év körül alakult. No, most utánpóutlás, kivéve az úgynevezët tipikus mezőügazdasági munkát, tehát az úgynevezët kapamunka, ami gyakorladba nincs, de így nevezik, ott nincs utánpóutlás. A fiatalabbak mindën területre jelentkëznëk, tëhát az irodai munkátóul a műszakig, műhely... traktorosnak, gépkocsivezetőü, építőbrigád, mindën terülletre, kivéve/ a szőllőütermesztést, ahol gongyaink vannak az utánpóutlással. Hát törekszünk arra...

(De hát azt is gépesítettétek, amennyire lehetett. Szélesebb a sortáv, ugye?)

Lényegébe ott is, két, két-három/ két.../ igën, korábban három métër, most három ötvenbe telepíttyük ezëkët, tëhát tejjes a gépi művelés. It vékső̈fokon a meccés az, amit kézzel këll végezni, itt is már gépi meccés, tëhát nem këll az erő̈kifejtés, hanem, ugyë/ neumatikus (!) ollóuk vannak, és ezzel végezzük, ëty kis zöldmunkát végeznek, és a lëszëdés,/ mer a kapállás sincs, mer gyomirtóuzunk köszte. A növényvédelmet géppel végezzük.

(Miért csökkent felére a téesztagok aránya?)

Hát kettő̈s dolog, rézben a gépesítés is indokoltá tëtte, hogy az ëktënzív (!) termellést bizonyos szintig intënzívebb váltya fël, tëhát gépi a këmikáliáknak az alkalmazása,... szükségëssé és lëhető̈vé tëtte, a másik/ az előbb említëtt utánpóutlási dologból vagy nehésségből is adóudott. A hatvanas évegben a településen lakóuk, mindënki valamijenképpen kötő̈ödött a termelő̈szövetkezëthëz, tëhát fölterülettel, ëgyebëkkel rëndëlkëzëtt, és idejött,/ de titëkët is mivel ijesztëttek a szülő̈k, ha nem dolgoz, vagy nem tanultok, akkor mëntëk a téeszbe. A parasztgyerëkëkët ezzel ijesztgették, ma is jellemző̈...

A hatvanas évegben, mikor az átszervezés történt, az az önkéntesség, amit sokat emlëgetünk,/ elég erős mëggyőzéssel mënt, és akkor, aki csak, aki csak mënekülhetëtt a termelő̈szövetkëzedből, mert említëttem, hogy nemcsak Sojmoson, hanem az országba is ez a harmadik nekifutás volt,/ hát bizony-bizony, elrontottuk ennek a kifejezésnek, hogy „termelő̈szövetkëzet", a nevét és hírnevét...

Itt a környékën igen jóu gazdaságok vannak, és ezért csökkent, tëhát rézben szükségëssé vált, nem këllëtt annyi munkaerő̈ü, mert hát a téesz alakullásakor/ ugyë/ szászhúsz darab lóuval szántottuk mi is a szántóuterülletët, ma van tizkettő̈ü/ vagy tizennégy darab...

(Kapcsolódó erdei munka, telepítés, kitermelés folyik nálatok?)

Tëhát említëttem, nyolcszászhatvan hëktár erdő̈uterülettel rëndëlkëzünk évënte, mintëggy két- és félezër köbmétërt termelünk ki, és ez ëty terfszërű erdő̈ügazdálkodásnak az eredménye. Vékső̈ü fokon annyit termelhetünk ki, amënnyi fatömeg szaporodik évënte, tëhát fahozadéka van, így öszmënnyiségébe, köbmétërbe nem változik, mert ez aszt is jelënti, hogy/ erdő̈ümű̈veléssel is foglalkozunk. Tëhát vagy újuladból újra nő̈ül az erdő̈ü, de tisztíttyuk, ápojjuk, vaty pedig ha ojjan terülletën van, akkor telepíttyük.

(Erdészeitek, szakemberek vannak?)

Minden terülletën szakembërrel rëndëlkëzünk, ëgyetëmët, szakiskolát végzëtt szakembëreink vannak.

(Mással nem foglalkoztok?)

Hát az erdőügazdálkodáshoz van saját faüzemünk, ahol az itteni, innen kitermelt faanyagot fëldolgozzuk, a szántóuföldi növénytermesztéshëz/ ugyë/ van állattenyésztésünk, ëty háromszázas húshasznú szarvasmarhával foglalkozunk...

(Ott legeltetitek a Cserkő körül?)

Arra, igën, azon a részën... No, a szőlőüt tejjes egészében fëldolgozzuk, még a vékterméket is/ ugyë, saját szeszfőüzdével rëndëlkëzünk, a törköjt/ vaty seprőüt/ vagy a gyümölcsöt, mert ëggy ötven hëktárnyi gyümölcsösünk is van.../ Hát ijjen jellegűek a mi dolgaink...

FÜLÖP LAJOS

„MAGYAR NYELVJÁRÁSOK"
A DEBRECENI EGYETEM
MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TANSZÉKÉNEK
ÉVKÖNYVE

XXXVIII, 163–168

DEBRECEN
2000.

Ady Endre: Az eltévedt lovas
(kommentárok a vers nyelvi–retorikai létesüléséhez)

— egyetértő vitairat a hermeneutikával—

Vak ügetését hallani
Eltévedt, hajdani lovasnak,
Volt erdők és ó-nádasok
Láncolt lelkei riadoznak.

Hol foltokban imitt-amott
Ős sűrűből bozót rekedt meg,
Most hirtelen téli mesék
Rémei kielevenednek.

Itt van a sűrű, a bozót,
Itt van a régi, tompa nóta,
Mely a süket ködben lapult
Vitéz, bús nagyapáink óta.

Kísértetes nálunk az Ősz
S fogyatkozott számú az ember:
S a dombkerítéses sikon
Köd-gubában jár a November.

Erdővel, náddal, pőre sík
Benőtteti hirtelen, újra
Novemberes, ködös magát
Mult századok ködébe bujva.

Csupa vérzés, csupa titok,
Csupa nyomások, csupa ősök,
Csupa erdők és nádasok,
Csupa hajdani eszelősök.

Hajdani, eltévedt utas
Vág neki új hináru utnak,
De nincsen fény, nincs lámpa-láng
És hírük sincsen a faluknak.

Alusznak némán a faluk,
Multat álmodván dideregve,
S a köd-bozótból kirohan
Ordas, bölény s nagymérgü medve.

Vak ügetését hallani
Hajdani, eltévedt lovasnak,
Volt erdők és ó-nádasok
Láncolt lelkei riadoznak.

„*Az eltévedt lovas* szimbolikája eléggé átlátszó … sehol egy fölösleges vagy díszítő jelző, sehol egy különös kép" — írja VEZÉR ERZSÉBET (VEZÉR 1969: 426). Igen, mert a vers nyelvi–retorikai létesülése leválik az antropológiai esztétikai tapasztalat várakozásáról, és az újraalkotott vagy újraírt öröklött nyelvvel temporális létmódjában az esztétikai tételezettséget esztétikai történésbe fordítja át (vö. KULCSÁR SZABÓ ERNŐ 2000). A referenciális viszonyok figuratív transz-

formációi a szintaktikai átrendezéssel és az alaktani megoldásokkal a stabilizált jelentést úgy destabilizálják, hogy átteszik a vers textualizált világába, amely önmagát jelölő kódját pedig a grammatika megoldásaiban hívja elő, miközben a grammatikai megoldások jelentésképző szerepe — a destabilizált jelentések rekontextualizált érvényessége — éppen e megoldásokban válik hozzáférhetővé. A nyelvi létmód legföltűnőbb jellegzetessége a grammatikai meghatározatlanság alakzatformáinak sűrítése, a nyelvi egyértelműségnek olyan feloldása, mely a lehetséges asszertivitást is azonnal visszavonja, majd többszörös grammatikai motivációba ágyazva a sűrítés által újból meghatározza.

Vak ügetését hallani
Eltévedt, hajdani lovasnak,

A felütés egymásba fonódó jelző- és cselekvéseltolás, olyan többszörös szemantikai motiváció, melynek kiinduló grammatikai alapformájában, a *lovas vak ügetése* szintagmában a birtokos jelzős szerkezettel jelölt genitivus subiectivus szemantikailag összeférhetetlen, ahogy a dolog és tulajdonsága reláció is az a minőségjelzős birtok szószerkezetén belül. Mindkét reláció feloldó eleme a birtokos jelzős szószerkezet birtokosának mint képzett főnévnek a főnévi alapszava. A szemantikai összeférhetőség relációi tehát: a *vak ló* és a *ló ügetése*, de a vak szemantikailag a *lovas*-sal is kompatíbilis, a jelzőeltolásnak tehát kétféle feloldása van, míg a cselekvéseltolás saját értelmezését a képzés által, a grammatikai motivációval, azaz harmadik elem nélkül reprezentálja. A kiinduló szerkezet transzmutációs változata, a kiemelt szerkezetes birtok és a feloldó elemet is bennfoglaló birtokos, a soreleji *vak* és a sorvégi *lovas* foglalja sajátosan zárt grammatikai egységbe a szemantikai motivációk bonyolult hálózatát, és erősíti fel az érvényesség szempontjából a *vak* és a *lovas* tulajdonképpeni kapcsolatát, melyet a *vak*-kal kauzális viszonyban lévő *eltévedt* — a *lovas* odaillő jelzője — csak megerősít.

Ebbe az alakzategyüttesbe szövődik bele — többszörös grammatikai motivációval jelölve — az idő birtokviszonyának szemantikai relációja, a *hajdani lovas*, a *hajdan lovasa*. A valamihez tartozó jelentésű képző a *hajdan* határozószóból alkot melléknevet, s ez a kijelölő jelző szerepében egy egyedre szűkíti jelzettjét, majd az elliptikus mondatszerkezet az állítmány hiányával és a hangsúlyos főnévi igenévi alannyal rögtön föl is lazítja a határozottságot, és a múltat a jelen dimenziójába vonva az egyedit az általános síkjára helyezi.

A grammatikai retoricitás ilyen létesülése az egyidejű többértelműség grammatikai formája, a többféle olvasat grammatikai kódja tehát rétegelt szemantikai motivációt jelöl, mely a különféle relációkat egymásra vonatkoztatva a jelentést eloldja a referenciális kötöttségektől, és az egyedi, nyitott jelentésképzés folyamatában egy új, metaszemiotizációs rendszerbe illeszti. Ám a grammatikai meghatározatlanság e komplex alakzata is a kötött kötetlenségek lehetőségein belüli.

A birtok kiemelése ugyanis megkívánja — bármely relációt jelöl is a szerkezet — a birtokos jelző ragjának kitételét, s ez a jelöltség a forma által a fölkínált grammatikai olvasatok közül domináns szerephez juttatja az összetartozást, s mintegy szétbonthatatlan szintaktikai egységgé formálja a sokszorosan fellazított mondat szerkezetét.

Hasonlóan kódol a nyelvi létesülés a vers további szakaszaiban is:

> Kísértetes nálunk az Ősz
> S fogyatkozott számú az ember:

A grammatikailag többszörösen motivált forma a csonka melléknévi metafora alakzatában *(Kísértetes ... az Ősz)* közvetve egy szemantikai azonosítást is jelöl, melyben a főnévből képzett melléknév alapszava *(kísértet)* lép szemantikai kölcsönviszonyba az alannyal *(Ősz)*. A képzett melléknév morfológiai szinten — s mint kiemelt állítmány a szintaktikai szinten is — egy, az alanyt azonosító főnevet reprezentál [vagyis a meg- és beszerkesztett grammatikai forma kontextuálisan definiálható szemantikai funkciója (vö. DE MAN 1986) az alaktanilag kötött pragmatikai reprezentáció]. A csonka és a teljes metafora egybejátszása egy explicit és egy implicit beszédaktus összjátéka, de olyan keresztezve ellentétező módon, hogy a kifejtetlen állítás asszertív jellegét éppen az explicit teszi bizonytalanná, mivel a grammatikai megoldás a szemantikai azonosítást a tulajdonítás viszonyába illesztve gyöngíti.

Érvényesül ugyanakkor az *-s* képzőnek a kontextustól független szemantikai szerepe, a valamivel bíró, ellátott jelentés, melynek az emberre vonatkozó szűkítő ellenpontozása, a soreleji *fogyatkozott számú* ad nyomatékot. A szerkezetes állítmány a kötött kötetlenségnek ismét jellegzetes grammatikai alakzatformája. A jelző kitétele, megjelenése kötelező, az *-ú* képzős melléknév nélküle nem állhat, viszont a befejezett történésű melléknévi igenév a szokásos, megkívánt igekötő nélkül az aspektualitás szempontjából kettős minőségű: jelenben folytatódó befejezettséget képvisel (ahogy az első versszak „*Láncolt lelkei*" is).

Ennek az önmagát fejlesztő grammatikai formának a belső ritmusával képződnek ki a vers retorikai konstrukcionális egységei. A folytatás az előzmény képleti mása, csak most a kifejtett kifejtetlenséget olvasztja egybe:

> S a dombkerítéses sikon
> Köd-gubában jár a November.

A szóösszetétellel jelölt teljes metafora (a grammatikailag egyszer már motivált jel: *dombkerítés*) *-s* képzős alakjában (újra motiválva) csonka melléknévi metaforaként funkcionál, majd a verssor olyan komplex alakzattá fejlik, amely két szemantikai azonosítást társít: egy teljes metaforát ír bele az állapothatározós szószerkezet viszonyító tagjába. Az alanyt azonosító „*Köd-gubában*" állapothatározót ugyanakkor a *jár* igei metafora kapcsolja, tágítva a szemantikai vi-

szonyok hálózatát. Így válik a kifejtett kifejtetlenség a többféle olvasat grammatikai kódjává.

A valamivel való ellátottság és az azzal való rejtett azonosulás ritmikus nyelvi létesülését mutatja a szemantikailag kötött grammatikai formaismétlődés: a „*Novemberes, ködös magát*", melyben (a „*Kísértetes … Ősz*"-höz hasonlóan) a csonka metaforák a teljest is implikálják:

> Erdővel, náddal, pőre sík
> Benőtteti hirtelen, újra
> Novemberes, ködös magát
> Mult századok ködébe bujva.

De a szöveg kitüntetett motivikus elemének, a *köd*-nek a változó szemantikai funkcióit — grammatikailag „szabályozott" többféle olvasatát — szintén be- és megszerkesztett formái jelölik.

Elsőként külső állapotot rögzít [„Itt van a régi, tompa nóta, / Mely a süket ködben lapult / Vitéz, bús nagyapánk óta"] értelmezői jelzői mellékmondatban, értelmileg a főmondat alanyára vonatkozóan. (Egy másik lehetséges olvasatban viszont — a korábbi *volt* és *láncolt* analógiájára — a *lapult* befejezett történésű melléknévi igenév, s jelzett szava, a *Vitéz* állítmány a főmondat alanyának jelölő-összetevője, egy teljes metafora viszonyító tagja, ám a *köd* állapotot meghatározó szerepe — éppen az értelmezői pozíciótól motiváltan — a *nótára* ebben az esetben is átvonódik.)

A „*Köd-gubában jár a November*" alakzatformában az összetett szó előtagjaként viszonyított, de mint (most belső) állapothatározói mondatrész — amely szóösszetétellel megszerkesztett teljes metafora — a mondat alanyát, a Novembert azonosítja.

Grammatikailag jelölt bennfoglalt viszonyító a *„pőre sík / Benőtteti … / … ködös magát"* kettős, valójában hármas relációban (tudniillik a *magát* iránytárgy és az alany azonos), míg a „*századok köde*" genitivus explicativus ezt a funkcióját — kifejtve — megerősíti.

A kontextust átfogó motivikus elemnek, a *köd* jelölőnek a szövegbeli jelöltjei olyan paradigmatikus rendszert alkotnak, melyben egymással is azonossági viszonyba lépnek. Az így kitágított figuratív dimenzióban (vö. DE MAN 1986) újra strukturálódnak a szemantikai viszonyok, a metaforalánc viszonyítottjai „leplezett" viszonyítók is, s már ezt a kétirányú szemantikai érvényességet vagy az azonosítás irányának eldönthetetlenségét kódolja a múlt megrekedt jelenbeli következményeit egy lexémába sűrítő *köd-bozót*:

> Alusznak némán a faluk,
> Multat álmodván dideregve,
> S a köd-bozótból kirohan
> Ordas, bölény s nagymérgü medve.

A grammatikai létesülés tehát nem áll szemben a szöveg figuratív, metaforikus olvasatával, nem az alakzatok ellenében működik (vö. DE MAN 1986).

Ugyancsak a diszkurzív szintaxist bontja fel (SZEGEDY-MASZÁK 1971: 433) a *kielevenednek* pregnáns ige. Az igéjével ütköző igekötő irányt, a ráértett *meg*kezdést és elhomályosult 'hátra', 'vissza' értelmében befejezettséget egyaránt jelenthet, de a *sűrűből* határozó *(„Ős sűrűből bozót rekedt meg, / Most hirtelen téli mesék / Rémei kielevenednek")* a pregnáns ige irányhatározói szerepkörét erősíti (vö. TÖRÖK GÁBOR 1974; J. SOLTÉSZ KATALIN 1959; FEHÉR ERZSÉBET 1980).

Vagy „a lélekállapot és a természeti kép posztromantikus összhangjában megalapozott, organikus kód ... feladása" (KULCSÁR SZABÓ ERNŐ 2000: 53) tűnik át a *benőtteti* műveltető igén, melynek tétető és okozó jellege egybemosódik, a tárgyra irányuló cselekvés ugyanis a névmási tárggyal visszahat az alanyra, megvonva, eltávolítva tőle az antropomorfizmust (vö. KULCSÁR SZABÓ ERNŐ 1998).

A nyelvi–retorikai létesülés végül is a bizonyosság vallomására irányuló szándéknak és e szándék meghiúsulásának rendelődik alá két egymásnak feszülő tendencia függvényében. A grammatikai tér tájékozódási pontjait a fellazított mondatszerkezet rajzolja ki, majd érvénytelenségük belátásának retorikai ellenpontozása alakzatokba rendezi a megbontott szintaxist.

E kettős nyelvi–retorikai szerkezetforma jut el lehetséges végső megoldásáig az aranymetszés pozíciójában álló versszakkal:

> Csupa vérzés, csupa titok,
> Csupa nyomások, csupa ősök,
> Csupa erdők és nádasok,
> Csupa hajdani eszelősök.

A hiperbolikus antiklimax tagolatlan mondatainak pragmatikai jellegű tematikus ismétlődését *(vérzés, titok, nyomások, ősök, erdők, nádasok, eszelősök)* a szófajukhoz kötött anaforikus kvantor, a fokot-mértéket kifejező *csupa* tartja, fogja szabályosan össze. Majd ezt követi a lehetetlenség belátása:

> De nincsen fény, nincs lámpa-láng
> És hírük sincsen a faluknak.

A *de*-vel bevezetett elvárástörlő ellentét a *nincsen, nincs, sincsen* tengelyén szintén negatív, fokozó ismétlés, csak egy lecsengő érzelmi grafikon mentén, adjekciós hangalakzatoktól kísérve, megerősítve.

A nyelvileg megformált komplex alakzatok kettős irányultságú konstrukcionális egységei a vers egész kompozícióját átfogják. A mondottakon kívül bizonyítéka ennek az első és az utolsó versszak viszonya. A tétel, mely az enallagét és a detrakciós hypallagét a hiperbaton alakzatával szerkeszti egybe, az utolsó

strófában következtetéssé válik, és reddíciót alkotva magába zárja a vers szórendcserés grammatikai terét.

Az eltévedt lovas-t végeredményben a grammatikai kód látszólag feltűnés nélküli megoldásai a hagyományos esztétikai autoritásról azzal egyenértékűen választják le (vö. KULCSÁR SZABÓ ERNŐ 2000). Nem abban az értelemben viszont, mely a grammatikát a retorika rovására érvényesíti (vö. DE MAN 1986), hanem ismételten azt a nézetet hangsúlyozva, hogy a nyelvvel formálódnak ki az alakzatok, és a szemantikai viszonyok szintaktikai formái mint jelölő-összetevők, mint esztétikai értéktoposzok a kötött kötetlenség lehetőségeit hordozzák (vö. GÁSPÁRI 1999). A szövegértelem mikro-, mezo- és makroszintjén e kötött kötetlenségek kombinációi a többféle olvasatot pragmatikailag reprezentálják, olyan szinten és összetettségben természetesen, ahogy a hatást kiváltó intencionáltság és motiváltság, illetve a kettő arányos kölcsönviszonya az interpretáció során valamilyen belátást nyer.

GÁSPÁRI LÁSZLÓ

Felhasznált irodalom

FEHÉR ERZSÉBET (1980), Az igekötős igék Kassák Lajos két első verseskötetében. In: *Tanulmányok a mai magyar nyelv szókészlettana és jelentéstana köréből.* Szerk. SZATHMÁRI ISTVÁN. Bp.

GÁSPÁRI LÁSZLÓ (1999), Az (úgy), *mint*-tel szerkesztett grammatikai hasonlatforma. In: *Nyelvi és kommunikációs kultúra az iskolában.* Szerk. V. RAISZ RÓZSA–H. VARGA GYULA. Bp.

J. SOLTÉSZ KATALIN (1959), *Az ősi magyar igekötők.* Bp.

KULCSÁR SZABÓ ERNŐ (1998), Az „én" utópiája és létesülése. *Irodalomtörténet* 29.

KULCSÁR SZABÓ ERNŐ (2000), Támaszpont és izokolon. *Alföld* 51.

DE MAN, PAUL (1986), The Resistance to Theory. (Ford. Huba Miklós.) In: *Szöveg és interpretáció.* Szerk. BACSÓ BÉLA. Bp.

SZEGEDY-MASZÁK MIHÁLY (1971), Szintakszis, metafora és zeneiség Kassák költeményében. In: *Formateremtő elvek a költői alkotásban.* Szerk. HANKISS ELEMÉR. Bp.

TÖRÖK GÁBOR (1974), *Lírai igefüggvények stilisztikája.* Bp.

VEZÉR ERZSÉBET (1969), *Ady Endre.* Bp.

„MAGYAR NYELVJÁRÁSOK"
A DEBRECENI EGYETEM
MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TANSZÉKÉNEK
ÉVKÖNYVE

XXXVIII, 169–174

DEBRECEN
2000.

Történeti és irodalmi értelmezés egy lehetséges etimológia nyomán

Vergilius műve, a *Georgica*, része lett a magyar irodalomnak, hiszen tolmácsolására, még ha hézagosan is, nem kisebb költő vállalkozott, mint az a Csokonai Vitéz Mihály, aki a most köszöntött Jakab László életművében is fontos szerepet játszik. Tárgyválasztásunkat már ez is indokolhatja, ám az igazi ok az, hogy van ennek a vergiliusi tanító költeménynek egy olyan részlete, amely a megannyi vizsgálat ellenére még ma is némiképpen az *aenigma,* egy rejtély erejével hat: a III. ének bevezetőjéről van szó.

Az alkotás ezen éneke voltaképpen a római mezőgazdaság egyik fontos elemét, a nagyállattartást mutatja be, amelynek Varro is külön könyvet szentelt a «Mezőgazdaságról» c. munkájában. Éppen ezért feltűnő, hogy Vergilius a szóban forgó ének elején mégis — miként általában értelmezik — a költő későbbi eposzát, az *Aeneis*-t előlegezi meg, mintegy fölvázolva annak tervét, amennyiben előadja, hogy a Mincius folyó partján Octavianus Caesarnak fog templomot emelni, amelynek felavatását nagyszerű játékok fogják kísérni. Ez a szent építmény Quirinusként mutatja be a népeket legyőző Octavianust, a Iuppitertől eredő tróiai Assaracus sarját, alvilági büntetésre ítélve azt az *Invidia infelix*-et, a «Szerencsétlen Gyűlöletet», amely mögött már régóta Antonius alakját vélik egyes kutatók felismerni (3, 12 skk.). Ez a felvázolt jelképes templom mi lehetne más, mint annak a rómainak a magasztalása, akinek eredete Trójára vezethető vissza, ahogy ez áll arra az Octavianusra, aki az őt örökbe fogadó Caesar révén, magát Iuluson keresztül a Tróját segítő Venustól eredeztethette, s aki Antonius actiumi legyőzésével véget látszott vetni a római polgárok közti gyűlölködésnek, a szörnyűséges polgárháborúnak úgy, ahogy végső soron az *Aeneis* azt az Augustust mutatja be, akivé Octavianus Kr. e. 27-ben új nevének fölvételével előlépett? Ám, ha ez igaz, akkor mi köze van a bemutatásnak a nagyállattartáshoz, miként az a hagyományos értelmezésből következik? Nem kell-e itt éppenséggel valamiféle szentségtörésre, *princeps*-gyalázásra gondolni?

P. GRIMAL már régebben kimutatta (*Invidia infelix* et la «conversion» de Virgile. In: IDEM, La littérature et l'histoire, CEFR 93, Rome–Paris, 1986. II, 843–854), hogy az octavianusi hőstetteket bemutató «templomdíszítő» jelenetek későbbiek, mint a költeménynek túlnyomó része, amely Kr. e. 37–30 között ké-

szült. Vergilius ezt az egységet tehát a III. ének kezdetén utólag komponálta bele a *Georgica*-ba, már annak ismeretében, hogy tudta, a Keletről 29 nyarán hazatérő Octavianus Caesar kettős *ovatio*-val egybekötött hármas *triumphus*-t tartott, köztük azokért a győzelmekért, amelyeket az Égei-tenger két partján aratott, egyfelől a dalmatiai partokon, másfelől Alexandriában. Ezzel a költő és nyilván más kortársak szemében is Octavianus úgy mutatkozhatott meg, mint egy új Róma-alapító, Quirinus, azaz Romulus, aki Antonius felszámolásával meghozta a maga remusi áldozatát, s ilyen módon képes a Város és a birodalom újjáformálására, éspedig egy olyan *fatalis annus,* «végzetes év» során, mint amilyen Octavianus hármas diadalmenetének esztendeje, vagyis Kr. e. 29 volt.

Tudjuk ugyanis, hogy az egykorú előkelő rómaiak közül sokan úgy számolgatták részben a korabeli divatos neopythagoreizmus szellemében, amely nagy jelentőséget tulajdonított a számmisztikának, részben a polgárháborús időszakot követő nemzeti önvizsgálat légkörében, hogy Kr. e. 29. év az az esztendő, amikor a *populus Romanus* éppen fennállása 700. évfordulójánál tart, legalábbis a Cincius Alimentus-féle *aera* alapján, amelyre szinte az összes utalás nem véletlenül maradt ránk a Vergilius-kommentárokban, illetve az octavianusi-augustusi periódusból származó forrásokban, például Dionysios Halikarnasseusnál (vö. HRR, I^2, CI, 40), miközben a később csaknem általánosan elfogadott Varro-féle kronológiára vonatkozólag, amely Kr. e. 753-ra tette Róma alapítását, tömegével van adatunk. Értelmezésünk megalapozottságát a következő ténnyel lehet alátámasztani. Az ismertetett vergiliusi alkotás kiemelt, központi helyén, a szimmetriatengelyben, vagyis a mű felénél, a II. és a III. éneknek mintegy a határmezsgyéjén helyezkedik el az az *invocatio*, amely a Múzsákon kívül egyfelől az Octavianust Actiumnál diadalra segítő Apollónt hívja segítségül, egészen pontosan Apollón Nomiost, a pásztorok istenét, másfelől pedig Pales istennőt. Ez utóbbi jelenlétét a III. könyv élén már az ókori magyarázók egy része azzal hozta összefüggésbe, hogy az adott *liber* a későbbiekben a «nagyállattartással» foglalkozik, ám éppen a folytatás szükségessé teszi Pales egy másik aspektusának nyilvántartását is. Mint láttuk: Vergilius fogadalmi temploma Octavianus Caesart mint új Quirinust, azaz Romulust jeleníti meg, tehát mint Róma újraalapításának végrehajtóját, már pedig — mint köztudott — Róma alapításának napja épp április 21-re esett, a *Parilia* ünnepére. Palesnek tehát úgy is helye van a III. ének első helyen invokált isteneként, mint a város megalapítását oltalmazó istenségnek, hiszen a *Parilia* ünnepe neki volt szentelve, minthogy nevét is róla nyerte. Az újabb kutatások különösképpen aláhúzták azt a körülményt, hogy Pales eredetileg valójában nem is egy állatvédő pásztoristen vagy istennő volt, hanem egy igazi városoltalmazó istenséggel állunk szemben, aki kezdetben az ősi Róma magjának, a *Germalus*-nak volt a védelmezője, s akinek neve is feltehetőleg a fa védőpalánk jelentésű *fala/pala* szóval áll összefüggésben. Nem lehet véletlen az sem, hogy magának a Palatiumnak, Róma legrégibb lakott helyé-

nek a megjelölése is valószínűleg ugyanerre a szóra megy vissza, ahogy egy másik latin településé, Falerii-é is, amelynek védelmezője viszont Fales volt, s ez a név nem más, mint a Pales elnevezés egy alakváltozata (l. minderről: A. CARANDINI, La nascita di Roma. Dèi, lari, eroi e uomini all'alba di una civiltà. Torino, 1997. 355 — további irodalommal. Polemius Silvius Kr. u. 5. századi és egyetlen kéziratban fennmaradt kalendáriuma szerint: *natalis urbis Romae... Parilia dicta de partu Iliae* (263), azaz «Róma születésnapját, a Pariliát, Ilia szüléséről nevezték el». A már Varro által összekapcsolt *Pales* és *Parilia/Palilia* elnevezéseket többek közt MOMMSEN is a *pario* «szül» igével hozta összefüggésbe, l. CIL, I, 1^2, 1893: 315; WALDE viszont a *pello* «elűz» igéből eredezteti, 1910^2: 541, s az *opilio*-ra (jelentése: «juhász, pásztor») utal. L. még mindehhez: A. S. PEASE mindmáig alapvető jelentőségű kommentárjait, amelyeket a *De divinatione*-hoz írt, Urbana, 1920–1923. 518). Mindez megerősít bennünket abban a feltételezésben, hogy a *Georgica* Kr. e. 29-es redakciója alkalmával a költő arra gondolt: alkotása a termékeny Itália magasztalásával, — ha a *Saturnia tellus* földművesei ismét felismerik javaikat (gondoljunk csak a talán Cicerót is idéző híres megfogalmazásra; vö. *O fortunatam natam me consule Romam*):

O fortunatos nimium, sua si bona norint,
agricolas!

azaz:

Ó, be szerencsés vagy, te paraszt — hát még ha belátnád
Jó sorodat!

(Lakatos István fordítása)
(2: 458–459)

kellőképpen kiemeli majd annak az *Octavianus Caesar*-nak az érdemét is, aki mint valami új Quirinus-Romulus biztosította ennek a jólétnek politikai feltételeit, hiszen az ő révén erősödhetett meg újból annyira Róma a polgárháború kiirtásával, hogy

... *quibus* (sc. *agricolis*) *ipsa, procul discordibus armis,*
fundit humo facilem victum iustissima tellus

azaz:

... Ki kerülsz orv háborut, ont maga néked.
Mindig-igaz szántód, méhéből, parlagi termést.

(Lakatos István fordítása)
(ibid., 459–460)

Mindez méltó megünneplése a 700. évfordulónak, amelyhez természetszerűleg kapcsolódnak a templomszentelést kísérő *ludi* (3, 17 skk.), «ünnepi játékok», amelyekkel Vergilius valószínűleg az ekkorra tervezett *ludi saeculares*-ra, azaz

«százados játékokra» kívánt utalni, nem pedig a helyette Kr. e. 28-ban végül is *ludi Actiaci* néven megtartott rendezvényekre, amelyeknek mint az actiumi diadalt ünneplő játékoknak az eredeti elképzelés helyére kellett lépniük, mert Octavianus valamilyen okból kifolyólag eltekintett a százados játékok ekkori megtartásától. Mindenesetre, ahogy egykor Cicero magát mint új Romulust az új Nagy Sándorként értelmezett Pompeius mellé állította, úgy próbálta meg Vergilius is magát az új Quirinus-Romulusnak tekintett Octavianus Caesar oldalára állítani mint az első római Hésiodost.

Primus ego in patriam mecum, modo vita supersit,
Aonio rediens deducam vertice Musas,

azaz:

Mert ha megérem, a múzsákat legelőször e földre
Én hozom által majd, hazatérve az áoni hegyről.
(Lakatos István fordítása)
(ibid., 3: 10–11)

Ez a vergiliusi póz, amely mintegy a költőt jeleníti meg a római *poiésis* Romulusaként, ugyancsak nem volt teljesen ismeretlen Itáliában, hiszen már Ennius is hirdetett magáról valami hasonlót, s az is kézenfekvő, hogy Vergilius ebben a vonatkozásban is tanult valamit attól a Cicerótól, aki magát a latin nyelvű filozófiai irodalom megteremtőjének vallotta, ahogy Sallustius pedig a római történetírás megalkotását vindikálta magának.

Ahogy tehát Vergilius az új latin epikus költészet igazi megteremtője, ugyanúgy Octavianus is újrateremti a polgárháborúkban meggyötört Rómát. Mindez pedig úgy kapcsolódik a nagyállattartáshoz, hogy volt egy olyan antik elképzelés, amely szerint a pásztorkodás volt a természeti állapot után az az első civilizációs fok, amikor az első városok megszülettek, ahogy a tradíció szerint Róma is ezen a civilizációs fokon jött létre, ami biztosította számára azokat az erényeket, amelyeket az új béke érdekében — úgy gondolták — Augustusnak vissza kell majd hoznia.

Mindez amellett szól, hogy a *Georgica*, akárcsak később az *Aeneis* 8. éneke, egyértelműleg Róma alapítására kíván rámutatni, nem titkolva, hogy az ezzel elinduló történelem abban az Augustusban tetőződött, aki — mint az *Aeneis* 8. éneket záró pajzsjelenet bizonyítja — beteljesíti az *Urbs condita* küldetését. Ez az értelmezés annál nyilvánvalóbban adódott, mert már Cicero is kidolgozott — Marius és Sulla nyomán — a maga számára valamiféle hasonló propagandát. A Kr. e. 1. sz.-ban ugyanis volt Rómában egy olyan időszámítási rendszer, a rhodosi Kastór nevű *chronographos*-é, amelynek alapján Cicero consuli évét, Kr. e. 63-at úgy lehetett feltüntetni, mint a *populus Romanus* hétszázadik esztendejét, amelynek keretében nagy változások várhatók, köztük a *fortunata Ro-*

ma igazi megszületése, ahogy azt *De consulatu suo* költeményében Cicero később félreérthetetlenül meg is fogalmazta.

A szónok-politikus propagandáját azonban egy másik számítás is támogatta, s Cicero ezt sem utasíthatta el, mint a másikat kizáró metódust, hiszen a *De re publica*-ban ugyancsak eljátszott a különféle kronológiák egymás mellé helyezésével. Az a másik *aera,* amely Cicerónak úgyszintén kapóra jöhetett, a Cincius Alimentus-féle volt, mely a Város alapítását Kr. e. 729-re tette, s ugyanakkor azt is figyelembe vesszük, mekkora jelentőséget tulajdonítottak az antikok az olyan misztikus számoknak, mint 666 vagy annak fele, azaz 333 — ahogy azt P. MAURY (Lettre d'Humanité. 3 [1944]: 71 skk.) és N. HORSFALL is (Virgil's Roman Chronography. *A Reconsideration.* ClQ. 24 [1974]: 11–115) kimutatta —, akkor az is kiderül, hogy egyfelől Kr. e. 63 volt a Város alapítását követő 666. esztendő, vagyis — egy bizonyos egykorú felfogásnak megfelelően — ez az esztendő valóban *fatalis*-nak minősülő év volt, másfelől ugyancsak 63 volt a Veii bevételét, Kr. e. 396-ot követő ugyancsak sorsfordítónak számító 333. év is, miként az etruszk város elfoglalása is döntő fordulatnak számított a rómaiak szemében városuk történetében. Sőt tegyük hozzá: 63 még egy másik összefüggésben is korszakos évforduló volt a *res publica libera* számára. Épp 300 évvel korábban vezették be azt az új szisztémát, amelynek elvét a hagyomány 367-ben tekintette elfogadottnak, de a valóságban csak öt évvel később vezették be, hogy ti. legalább az év egyik consulának plebeius-nak kellett lennie. Cicero tehát joggal tekinthette úgy consuli évét, mint a patricius-plebeius római állam 300 éves *iubilaeum*-át.

Mindez kézenfekvővé teszi annak feltevését, hogy Ciceróban lássuk azt a politikai elődöt, aki írásaiban előkészítette annak az Octavianus-Augustusnak a programját, aki magát már egy olyan Romulusnak szerette volna feltüntetni, aki békében, *concordia*-ban tud élni testvérével, Remusszal (l. erről főként Iuppiter jóslatát — Aen. 1: 292: *Remo cum fratre Quirinus*, ami persze úgy is felfogható, hogy ebben a vonatkozásban Romulus elveszti azon ősi jellemző vonását, hogy Remus feláldozásával teszi erőssé a városfalat). Tudjuk, hogy Octavianus egy ideig kacérkodott is a Romulus név felvételével (l. ehhez: K. SCOTT, The Identification of Augustus with Romulus-Quirinus. *TAPhA* 56 [1925]: 82–105), ám éppen e név nem kívánatos asszociációi miatt az ötletet elvetve (arról, hogy egy idő után Róma istenné vált alapítója, Romulus, már nem volt többé modell, l. a közelmúltban R. A. GURVAL könyvét: *Actium and Augustus, Ann Arbor.* 1995. 261 skk., aki előzőleg behatóan foglalkozik azzal, miként azonosítja Propertius Augustust Romulusszal), inkább az Augustus névforma mellett döntött, amely minden hátrányos mellékzönge nélkül utalt az új város- és birodalomalapító, illetve -gyarapító szent jellegére, ahogy azt már Florus találóan megfogalmazta: *Tractatum etiam in senatu, an, quia condidisset imperium, Romulus vocaretur; sed sanctius et reverentius visum est nomen Augusti, ut scilicet iam*

tum, dum colit terras, ipso nomine et titulo consecraretur (2: 34/4, 12/, 66). Magyarul: «A senatusban arról is tárgyaltak, hogy mint a császárság megalapítóját, ne nevezzék-e Romulusnak, de szentebbnek és megtisztelőbbnek látszott az Augustus, vagyis „Felséges" jelző, mert így már földi életében megillette őt ez a megszólítás és ez a név: isten» (saját fordításom, in: Florus: *Róma háborúi.* Bp., 1979. 173). Mindehhez még a következőt kell hozzátennünk: ebben az *Augustus* elnevezésben egyébként szerencsésen benne foglaltatott a hatalomnak az a kettős: politikai és vallási aspektusa, amelyet már ugyancsak Cicero állított be ideálként, miként arra a közelmúltban G. ZECCHINI mutatott rá egyik jeles dolgozatában (Il cognomen «Augustus». *ACD* 32 [1996]: 129–135, főleg: 131. L. még IDEM, *Il pensiero politico Romano.* Roma, 1997. 69 skk., hivatkozással: 81).

HAVAS LÁSZLÓ

„MAGYAR NYELVJÁRÁSOK"
A DEBRECENI EGYETEM
MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TANSZÉKÉNEK
ÉVKÖNYVE

XXXVIII, 175–178

DEBRECEN
2000.

A tulajdonnév → közszó váltásról

Általános és középiskolai nyelvtankönyvek kedvelt „színese" a tulajdonnév → közszó-váltás témája. Hogy ez mely esetben szófajváltás és mely esetben jelentésváltás, arról FABÓ KINGA írt tanulságosan (A tulajdonnév ⇔ köznév „szófajváltásokról": NÉ. 4: 49–55). Végkövetkeztetését elfogadva szófajváltásként jelölhetjük meg, ha a mindig főnévi értékű tulajdonnévből más szófaj (pl. melléknév: *Káin → kaján*) alakul, jelentésváltozásnak, ha a tulajdonnévből közfőnév válik: *Baedeker → bédekker*. Az említett tankönyvfejezetekben általában ugyanaz a tíz-tizenöt standard példa szerepel (*rekamié, szendvics, bauxit, kardigán, kosútoz, dobostorta, tokaji* stb.). De már e néhány példa sem egyformán jött létre: van közöttük alaki változás nélküli váltás, de találunk képzéssel és összetétellel alakultat is. A kiindulási pont sem egynemű: helynév, személynév (ennek különféle változatai: keresztnév, vezetéknév, teljes név), cím stb. is lehet alapja a váltásnak.

Tudomásom szerint rendszeres számbavétel még nem történt ezen a területen, pedig érdemes megvizsgálni, milyen szabályok, törvényszerűségek, analógiák működhetnek a tulajdonnév → közszó-váltás esetében.

Az adott típusú váltás illusztrálására megpróbáltam összeállítani egy teljességre törekvő adattárat az ÉKsz. anyagából. (Ezt a korpuszt még kiegészítettem néhány nyelvjárási példával.) Így az adattár mintegy 300 (az *-i* képzős alakokkal együtt mintegy 350) tételből áll. Ez a mennyiség elégségesnek látszik, hogy általa vázoljuk az adott folyamat jellemző sajátosságait. Vizsgálati szempontunk több irányú lehet: 1. A tulajdonnevek felől vizsgálhatjuk, hogy mely tulajdonnév-típusok vesznek részt kiindulópontként a váltásban. 2. A keletkezett közszók felől vizsgálhatjuk a váltás alaktani jellemzőit, a létrejött közszók szófaji csoportjait, a létrejött jelentésbeli csoportokat. 3. Vizsgálhatjuk továbbá, hogy az átalakulás a magyar nyelvben jött-e létre (belső fejlődés) vagy pedig egy idegen nyelvben, és ebből a közszó került-e a magyarba, s hogy ez a jövevényszavak mely típusába sorolható. 4. Számszerűsíthetjük is az egyes csoportokat.

1. A kiindulópontot jelentő tulajdonnév legnagyobb csoportja valódi személy neve. Ez a név csak igen ritkán teljes személynév *(ferencjóska, gülbaba, papjancsi, rigójancsi)*. Leggyakrabban a vezetéknév (képzővel, összetétellel vagy bármi nélkül) alakul át köznévvé *(bakelit, bazedov, bédekker, bekecs, berg-*

manncső, bicsérdista, bilgeli, biotit, bojkott, bornit, bromélia, browning, brucellózis ... stb., stb. ... zrínyi, zserbó, zsirardi). Az utónév (keresztnév) is részt vehet az átalakulásban. Ennek különböző altípusait képviselik a *hortenzia, jonatán, pepita* (valódi személy valódi keresztneve), a *fruska, rüfke, mátyás, mihók, miskakancsó, katica, geci, gáborján* stb. (valódi személyhez nem kötött/köthető keresztnév), a *mohamedán, fiáker, jozefinizmus, ludovikás, pálfordulás, bencés, dömés, szpartakiád, szilveszter(ezik)* (egyetlen néven ismert valódi személy nevéből alakultak). Sajátos csoport a bibliai nevekből alakult közszók csoportja: ezek a bibliai nevek ugyanis osztatlan, egyetlen névelemből állnak, s ez válik közszóvá: *júdás, kaján, noa, onánia, sémi.* Rokon ezzel a csoporttal a mitológiai alakok nevéből alakult közszóké: *vulkán, venereás, vanádium, titán, sváda, morfium, mormon, orfeum* stb. Nem valódi személyek, hanem közismert (vagy kevéssé közismert) műalkotások kitalált szereplőinek írói névadással alkotott neve vált közszóvá a *donzsuán, figaró, leporelló, mungó* 'kormánypárti képviselő', *patópáloskodik, rontópál, smokk, szeladon, robinzonád* szavakban. A személynevek mellett néhány esetben állatnevek válnak közszóvá. Ilyen a *mudi* 'pumiszerű magyar pásztorkutya' és az állatregényhős nevéből alakult *bambi.* Különlegesség: írói álnév vált közszóvá az *eszperantó* szóban.

A helynevek is számos esetben válnak közszóvá. Csak néhány a számos példából: *angóra, asztrakán, baldachin, bauxit, bikini, boszton, burgonya, csimborasszó, damaszt, delavár, devon, fajansz* stb. stb. Ide tartoznak az *-i* képzővel ellátott és bizonyos jelentésváltozáson átment alakulatok: *tokaji, bácskai, párizsi, mettlachi, somlai, sóvári, körmöci, pálpusztai* stb. Szintén sajátos alcsoport az országnevekből alakult népnév a magyarban: *grúz, ausztrál, argentin, norvég, indonéz.* Nem valódi helynév az alapja a *liliputi* és az *utópia* szónak.

2. A váltás során létrejött közszó többféleképpen keletkezhet. A tulajdonnév → közszó-váltást leginkább az jellemzi, hogy a tulajdonnév közszóvá lesz anélkül, hogy bármilyen alaki változás történne rajta (illetőleg alaki változás csak a magyar kiejtésnek megfelelő helyesírási változást jelent). Néhány példa: *coulomb, curie, fez, fukar, garbó, garmond, guillotine, guppi, jéger, jura, karszt, kasmír, limuzin, maligán, manzárd, melák, mokka* stb. A váltás során kaphat a tulajdonnév képzőket. Ezek a képzők jellegzetes csoportokat hozhatnak létre. Így az *-i* képző a valahonnan eredést, valamihez/valakihez tartozást jelölheti: *liptói, alpesi, ementáli, gordiuszi, spártai, ágostai, dodonai, lenini*; az *-it* többnyire kőzetek (vagy kőzetszerű anyagok) megnevezésében játszik szerepet: *bakelit, bauxit, bentonit, biotit, bornit, dácit, dolomit* stb.; az *-izmus, -ista* az adott személyhez vagy a vele kapcsolatban álló fogalomhoz kötődést, vele való összefüggést jelöl: *buddhizmus, cionizmus, darwinizmus, epikureizmus, freudizmus, szadizmus, turanizmus, mazochista, kálvinista.* Szinte egységesen *-ia* a képzője számos virágnévnek: *begónia, bromélia, dália, frézia, fukszia, hortenzia, kamélia, lobélia* stb. Igeképzőként a *-z*-t, az *-l*-t és a *-kodik (-skodik)*-ot találtam: *kosú-*

toz, pekároz(ás), pasztőröz, mercerez, lincsel, háryjánoskodik, patópáloskodik. Nemcsak növekedhet a névtest, hanem csonkulhat is: a név rövidebb csonkult alakja található a *herma, krispin, muki* szavakban. A szóösszetétel is jellegzetes alakulásmód, különösen a nyelvjárásokban, ahol a név szerepe csupán a tulajdonság nemhez kötését jelenti *(lesipéter, habrikagyuri, lomboskata, lapútyimatyi).* Hasonló szerepe van a tulajdonnévnek a *miskakancsó, keljfeljancsi* típusú összetételekben, ahol a tulajdonnévi elem a tárgy antropomorf voltára figyelmeztet. Ezzel szemben a *bergmanncső, martinkemence, decibel, galvánáram, rubikkocka, székelygulyás* valóságos személyekhez, a *manilakender, szmirnaszőnyeg, hárászkendő, portlandcement* valóságos helyekhez köthető, kapcsolatuk reális összefüggésen alapul.

Szófaji jellegzetességük a tulajdonnév → közszó-váltással létrejött szavaknak, hogy szinte mind főnév (esetükben tehát nem szófaj-, hanem jelentésváltás történt). Csak elvétve találunk igét közöttük (l. fentebb az igeképzőknél), és szintén kevés a melléknév is (*aggastyán, bencés, kaján, ludovikás, lutheránus, melák, mohamedán, mormon, muszka, ottomán, sémi* — több közülük főnévi-melléknévi kettős szófajúságot mutat).

A keletkezett közszók jelentésbeli különbségei alapján a következő nagyobb csoportok különíthetők el: a) kelmenevek: *damaszt, tüll, kalikó, kasmír, kreton, panama* 'lyukacsos szövésű inganyag', *seviot* stb. (többnyire azon helységek nevéből alakulva, ahonnan származnak), b) kőzetek: *bauxit, bentonit, biotit, bornit, dácit* stb. (jellegzetes előfordulási helyükről vagy neves mineralógusokról), c) jellegzetes ruhaneműk, viseletek: *bekecs, garbó, jéger, kardigán, spencer, raglán, viganó, zrínyi* stb. (a velük kapcsolatba hozható személyekről), d) növénynevek: l. az *-ia* képzőnél (neves botanikusokról), e) mértékegységek: *decibel, farad, watt, volt, ohm* stb. (az adott tudományterület nagyjairól), f) földtörténeti korok nevei: *kambrium, devon, jura* (jellemző tájakról), g) ételnevek: *szendvics, dobostorta, székelygulyás, praliné, rokfort, isler, parmezán* (a kapcsolat a tulajdonnév és a közszó között különböző, de mindre egységesen jellemző, hogy az átalakulás metonimikus alapú).

3. A tulajdonnév → közszó-váltással létrejött szavak nagy része jövevényszó (számos szaknyelvi található közöttük). A szófaj-, illetőleg jelentésváltás tehát nem a magyarban történt, mi már a közszót vettük át. E közszavak eredetüket, szókészleti besorolásukat tekintve ún. nemzetközi szók (az *angóra*, az *asztrahán*, az *atlasz*, a *bakelit*, a *baldachin*, a *batiszt*, a *bauxit*, a *bédekker*, a *begónia*, a *bikini*, a *bojkott*, a *boszton*, a *browning* és számos társuk a Wahrig-szótár szerint a németnek ugyanolyan jelentéssel és ugyanúgy — kisebb-nagyobb helyesírási eltéréssel — eleme, mint a magyarnak). Jellemzőjük, hogy a puszta tulajdonnév válik közszóvá. A belső keletkezésűekre viszont inkább jellemző a képzővel, összetétellel való alakulásmód, mint a puszta tulajdonnévből.

4. Mivel anyagom nem zárt korpusz, nincs értelme a pontos, számszerű kimutatásnak, még kevésbé az egyes csoportok, átalakulás-fajták százalékos összevetésének. Dolgozatomban csupán a fő átalakulás-fajtákat, tendenciákat kívántam bemutatni, utalva a bennük ható erőkre. Úgy vélem azonban, hogy egy esetleges részletes, több forrásra is (pl. ÚMTsz., EMSzT. stb.) kiterjedő vizsgálat megerősíti majd mindazt, amit itt nagy vonalakban vázoltam.

HEGEDŰS ATTILA

„MAGYAR NYELVJÁRÁSOK"
A DEBRECENI EGYETEM
MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TANSZÉKÉNEK
ÉVKÖNYVE

XXXVIII, 179–186

DEBRECEN
2000.

Mutatvány földrajzi közneveink szótárából

1. Úgy érezzük, hogy Jakab Lászlót egy készülő szótár mutatványával köszöntenünk az ünnepelthez sok tekintetben illő dolog. Leginkább talán azért, mert Jakab László munkásságának legnagyobb része a szóhoz mint nyelvi egységhez kötődik. Szótárak, szókincstárak, szóalakmutatók köteteiben — aligha tévedünk sokat, ha azt mondjuk — szavak millióival foglalkozva tett közzé fontos lexikográfiai feldolgozásokat. Jelentős érintkezési pont az is, hogy egy időben Jakab László sokat foglakozott helynevekkel, tanulmányok sorát, sőt egész könyvet közreadva e témakörből. Munkánkkal oly módon is kapcsolódunk az ünnepelthez, hogy szótárunkat elektronikus formában készítjük, s mint közismert, a nyelvészeti célú elektronikus adatfeldolgozás terén Jakab tanár úr nemcsak Debrecenben, de a magyar nyelvtudomány egészében is úttörő szerepet vállalt, e módszerek alkalmazására inspirálva tanítványait, köztük e sorok íróit is.

2. Elöljáróban szeretnénk leszögezni, hogy e helyütt nem kívánjuk érinteni az általunk feldolgozott szócsoport elméleti kérdéseit: nem tárgyaljuk tehát a szómező körülhatárolásának nehézségeit, lehetőségeit, a felmerülő jelentéstani és alaktani problémákat stb. Nem foglalkozunk a kérdéskör viszonylag gazdag szakirodalmával és a kutatási terület fontosságával, távlataival sem. Erre nemcsak a terjedelmi korlátok kényszerítenek bennünket, hanem felment ez alól talán az is, hogy szerzőpárosunk mindkét tagja a közelmúltban tanulmányban foglalta össze a fentiekkel kapcsolatos véleményét (NEMES M., A földrajzi köznevekről: MNyj. 37: 331–40; HOFFMANN I., Földrajzi közneveink szótáráról. In: Nép — nyelv — társadalom. Végh József emlékezetére. Szerk. SZABÓ GÉZA és MOLNÁR ZOLTÁN. Szombathely, 2000. 63–73).

Nem állítjuk persze, hogy a fenti munkákban minden felmerülő elvi kérdést megnyugtatóan tisztáztunk volna. Világos elvi alapok, jól megragadható elméleti alapvetés nélkül ugyanakkor jó szótárt természetesen nem lehet készíteni. Amikor azonban a tisztánlátást a kérdéses nyelvi anyag feldolgozatlansága, összegzetlensége is nehezíti, azt kell mondanunk: reméljük, a kissé bizonytalan elméleti megalapozással is annak reményében foghatunk hozzá a szótár megszerkesztéséhez, hogy az anyag egybeállítása révén az elvi problémák is tisztulni fognak.

3. A földrajzi köznevek szótára tematikus élőnyelvi (táj)szótárként készül. Azokat a (táj)szavakat tartalmazza, amelyeket a mai magyar nyelvhasználatban a beszélők a különböző helyfajták megjelölésére használnak fel. Adatként a feldolgozás e fázisában csakis a nem (tulajdonnévi értékű) helynevekben való előfordulásokat vesszük figyelembe. Erre a korlátozásra annak ellenére szükség van, hogy a helyfajtákat megjelölő szavaknak, a földrajzi közneveknek igen fontos szerepük van a mindenkori helynévadásban. Mivel azonban egy-egy terület élő helynévkincse hosszú történeti fejlődés során alakult olyanná, amilyennek ma ismerjük, az is magától értetődik, hogy bármely helynévrendszer számos olyan földrajzi köznévi elemet tartalmazhat, amely napjainkban már nem él közszóként az adott vidéken. Ezért ha élőnyelvi köznévszótárt kívánunk készíteni, a helyneveket forrásként közvetlenül nem vehetjük figyelembe. (A névgyűjtemények ugyanis természetesen nem adnak tájékoztatást arról, hogy a helynevek egyes nyelvi elemeinek mik a nyelvhasználati jellemzői.) Azt azonban fontosnak tartjuk, hogy a fentiek szerint összeállított közszói anyag és a tulajdonnévállomány összevetésére a feldolgozás egy következő szakaszában sor kerüljön.

4. Ha munkánkat tematikus élőnyelvi (táj)szótárként határozzuk meg, elsősorban az *Új Magyar Tájszótár*-t kell vonatkozási pontnak tekintenünk, amely a szélesebb értelemben vett 20. századi magyar nyelvet reprezentálja az 1890 és 1960 közé eső források tájszóanyagának közreadásával. Bár e nagy összefoglalás sajnos alkotóinak töretlen lendülete ellenére sem jelent még meg teljes egészében, az elmúlt évtizedekben regionális tájszótárak egész sora kapcsolódott hozzá, elsősorban területi vonatkozásban egészítve ki az ÚMTSz. anyagát.

Szótárunk egy fontos szómező — a földrajzi köznevek — minél teljesebb körű bemutatásával szeretne hozzájárulni e kiteljesítéshez. A kiegészítésre nem azért van szükség, mintha az ÚMTSz. alkotói nem lettek volna tekintettel bizonyos szócsoportokra, forrástípusokra stb. Ellenkezőleg: földrajzi közneveinknek messze leggazdagabb forrása, tárháza e munkának az eddig megjelent három kötete is. Csakhogy míg az ÚMTSz. az 1960. évet megelőző időszak nyomtatott, kéziratos, nyelvjárási és néprajzi természetű forrásaiban szétszórtan heverő tájszóanyagot adja közre, addig a földrajzi köznevek tömegét felszínre hozó földrajzinévtárak megjelenése épp ezt követően szaporodott meg. Ez azzal a fellendüléssel kapcsolatos, amely a magyar helynévkutatásban az 1960-as évek közepétől a gyűjtés és a közzététel terén tapasztalható volt, s amely — ha lendületében kissé megtörve is — még napjainkban is tart.

A megyénként, illetve járásonként, ritkábban kisebb tájegységenként, településenként közreadott helynévtárak a *Somogy megye földrajzi nevei* c. munka megjelenése, 1974 óta általában a területre jellemző földrajzi köznéveket is közzéteszik. E szójegyzékek színvonala azonban — mint maguknak a helynévgyűjteseknek is — igen egyenetlen. Lexikográfiailag pontos, jól szerkesztett, meg-

bízható kis szótárakat éppúgy találunk ezek között, mint olyan listákat, amelyekben érezhető a gyűjtő, a közzétevő bizonytalansága, tétovasága. Ebből adódóan az adatok forrásértéke sem egyforma.

A földrajzi köznevek készülő szótárának legfontosabb feladata az Új Magyar Tájszótáréhoz hasonlóan (vö. 1: 9–10) kétségkívül az lesz, hogy a kutatót a számos forrás átnézése alól felmentse, s a szókincs benne megjelenített elemeit úgy tárja elé, mintha ezt a munkát maga ténylegesen elvégezte volna. Mindez azonban reményeink szerint korántsem jelenti azt, hogy a forrásokhoz való hűség a szótárt az adattár vagy a mutató szintjére süllyeszti. A szótár mindig csak annyit használhat fel, amennyit a forrás megenged, de — ahogy az ÚMTSz. is — elvon, általánosít és összevon akkor, ha erre a források megadják a lehetőséget.

5. Az ÚMTSz. adatfeltárását követő időből mintegy félszáz forrást dolgoztunk fel. Ezek többnyire a fent említett típusba tartozó szójegyzékek, de van köztük más természetű munka: tájszótár, tanulmány stb. is. E forrásokból azonban nem minden adatot vettünk figyelembe. Mivel mi a földrajzi k ö z n e v e k szótárát kívánjuk megszerkeszteni, csakis főnévi szófajú adatokat emeltünk be adattárunkba. Elhagytuk tehát az efféle szótárakban gyakori „földrajzi jelzőket" (*alsó, közép, öreg* stb.) és a szótárakban címszóként nemigen használatos szintagmákat (*nagy állás, nagy árok* stb.). Nem vettük figyelembe azokat — az átvizsgált forrásokban előforduló — szavakat sem, amelyek helynevekben viszonylag gyakoriak ugyan, de közszói absztrakciójú helyjelentésük nincs (*halesz, kütyü* stb.). Nem kerültek be a közszóként nem élőnyelvi adatok, valamint azok a szavak, amelyek csak másodlagos használatukban jelölnek helyet (*kereszt, szobor* stb.). — Az egyes forrásoknak az így megszűrt adatállományát elkülönített adatbázisokban rögzítettük. Ezeket külön-külön is közzétesszük a Magyar Névarchívum internetes honlapján (http://nevarchivum.klte.hu), lehetővé téve a kutatóknak a közvetlen hozzáférést.

E nyersanyagot a munka következő fázisaként szótárrá szerkesztjük. Mivel a földrajzi köznevek szótára — mint azt már említettük — az ÚMTSz.-hoz igen sok vonatkozásban kapcsolódik, célszerű volt átvennünk annak szerkesztési elveit, a szócikkek kialakításának, felépítésének gyakorlatát, sőt még az ott használt technikai megoldásokat, rövidítési formákat stb. is. Nagyobb változtatásra csupán egy helyen volt szükség: a feldolgozott források jelölésében. Az ÚMTSz. gyakorlatát itt is követjük ugyan, de úgy döntöttünk, hogy az abban feldolgozott 2393 forrásra közvetlenül nem utalunk, hanem a könnyebb áttekinthetőség végett csak az ÚMTSz. megfelelő kötetének lapszámát tüntetjük fel. A tájszótár köteteit mint forrásokat egyjegyű számokkal jelöltük, az 1960 után megjelent, általunk feldolgozott munkákat pedig kétjegyűekkel. Az alábbi mutatványhoz — amely néhány jellegzetes szócikktípust mutat be — részletes forráskódot érthető okokból nem csatolhattunk.

ág *ág* **1.** vízfolyás (TAPOLCAFŐ 36: 16) **a.** kis patak, ér (GENCSAPÁTI, VELEM 23: 31) **2.** vízfolyás kezdeti szakasza, amely más folyóvízzel nagyobb folyóvá egyesül (ÉRTSZ.) **a.** útjában két vagy több mederbe szétváló folyóvíznek egyik kiágazása vagy medre (ÉRTSZ., ÉKSZ., ZENTA 16: 110, M.LUKAFA 19: 951, TOLNANÉMEDI, SÁR.SZTLŐRINC, N.DOROG, DECS 22: 37, FGY.J. 26: 495, J.ÁROKSZÁLLÁS, J.BERÉNY, J.APÁTI, J.KISÉR, J.BOLDOGHÁZA 32: 11, MSZ.J. 40: 593, CS.J. 46: 539, KÖR. 50: 96) *(ágot, ága)* (F.ŐR 10: 22) **b.** vízfolyás holt szakasza (CSIKVÁND, NYÁRÁD, VANYOLA 36: 16) **3.** kisebb csatorna (MSZ.J. 40: 593, CS.J. 46: 539) **a.** árok elágazása (M.LUKAFA 19: 951) **4.** út elágazása (KA.SZERDAHELY, CSÖKÖLY 11: 36).

agyagás olyan hely, ahonnan agyagot hordanak *agyagás* (MONOR VID. 1: 165) | *hagyigács* (N.ÖLVED UO.).

agyaggödör *agyaggödör* **1.** agyag kitermelésére készített mélyedés (J.ÁROKSZÁLLÁS, J.BERÉNY, J.APÁTI, J.KISÉR, J.BOLDOGHÁZA 32: 11) **a.** olyan gödör, ahonnan házépítéshez, vályogfal készítéséhez az agyagot szedték (VELEM, GENCSAPÁTI, CELLDÖMÖLK, DUKA, GY.-VÁR 23: 31, CSIKVÁND, VE.VARSÁNY, VANYOLA, NYÁRÁD 36: 16) **b.** olyan gödör, ahonnan kályhák tapasztásához a vörösagyagot szedték (VE.VARSÁNY 36: 16) **c.** olyan gödör, ahonnan tapasztáshoz az agyagot szedték (HETYEFŐ, LESENCEISTVÁND, KÁPTALANTÓTI 21: 16, CSÖGLE, BORSZÖRCSÖK, VE.GALSA, NYIRÁD 42: 17).

agyaglyuk olyan gödör, ahonnan házépítéshez, tapasztáshoz az agyagot szedték *agyaglik* (GENCSAPÁTI, R.GYARMAT 23: 31) **a.** olyan gödör, ahonnan a takarításhoz szükséges agyagot nyerték *agyagluk* (CSÖGLE 42: 17) | *agyaglik* (KAPOLCS 21: 16).

agyagos 1. olyan terület, amelynek talaja főleg agyag *agyagos* (NESZMÉLY 24: 23, MESTERSZÁLLÁS 29: 11, J.ÁROKSZÁLLÁS, J.BERÉNY, J.APÁTI, J.KISÉR, J.-BOLDOGHÁZA 32: 11, CSÖGLE, BORSZÖRCSÖK, VE.GALSA, NYIRÁD 42: 17) | *agyakos* (PUSZTAHENCSE 22: 37) **a.** kötött talajú (szántó)föld *agyagos* (HETYEFŐ, KAPOLCS, LESENCEISTVÁND, KÁPTALANTÓTI 21: 16, CSIKVÁND, VE.VARSÁNY, M.GENCS, VANYOLA, NYÁRÁD, TAPOLCAFŐ 36: 16) **b.** tömör, hideg, nyírkos talaj *agyagos* (VELEM, BŐ, GENCSAPÁTI, CELLDÖMÖLK, NÁRAI, DUKA, GYŐRVÁR, R.GYARMAT, BAJÁNSENYE 23: 31) **2.** agyagbánya *agyagos* (NESZMÉLY 24: 23).

agyagosgödör *agyagosgödör* olyan gödör, ahonnan házépítéshez, vályogfal készítéséhez az agyagot szedték (VE.VARSÁNY, M.GENCS, NYÁRÁD 36: 16) **a.** olyan gödör, ahonnan kályhák tapasztásához a vörösagyagot szedték (VE.VARSÁNY, M.GENCS, NYÁRÁD 36: 16).

agyagverem *agyagverëm* olyan gödör, ahonnan tapasztáshoz az agyagot szedték (KAPOLCS, KÁPTALANTÓTI 21: 16) || kny. (MESTERSZÁLLÁS 29: 11).

ágyás *ágyás* **1.** rönkökkel borított, kivágott erdőrész (BAJA 1: 167) **2.** rendetlen szérűskert (OKÁNY 49: 13).

akácerdő főleg akácfákból álló erdő *akácerdő* (ÉRTSZ., ÉKSZ., SZABADKA 15: 295, BECSE 24: 195, BÁCSTOPOLYA 30: 231) | *ákácerdő* (ÉRTSZ. táj.).

akácos akáccal benőtt hely, terület; kisebb akácerdő *akácos* (ÉRTSZ., ÉKSZ., SZABADKA 15: 295, K.SZÉKELY, KOPPÁNYSZÁNTÓ, SÁRSZTLŐRINC, SZAKCS, DÚZS 22: 37, BECSE 24: 195, BÁCSTOPOLYA 30: 231, B.KÖZ 44: 15), *akácosok* (KK.-SÁG 1: 180) | *ákácos* (ÉRTSZ. táj., FÖLDEÁK 27: 18) | *agácás* (MESZLEN, N.KANIZSA, BNY.SZTLÁSZLÓ, MAKLÁR 1: 180, F.ŐR 10: 23, ORDACSEHI, BA.BERÉNY, VÖRS, P.KOVÁCSI, BÖHÖNYE, CSÖKÖLY, SZENNA, ŐRTILOS, SO.UDVARHELY, SEGESD 11: 36, KK. 17: 169, SO.HATVAN, N.VÁTY, BAKONYA, GÖRCSÖNY, N.HARSÁNY, SZAPORCA 19: 951, KÁPTALANTÓTI 21: 16, K.SZÉKELY, KOPPÁNYSZÁNTÓ, SÁRSZTLŐRINC, SZAKCS, DÚZS 22: 37, VELEM, BŐ, GENCSAPÁTI, CELLDÖMÖLK, NÁRAI, DUKA, GYŐRVÁR, R.GYARMAT, BAJÁNSENYE 23: 31, NESZMÉLY, NASZÁLY, CSÁSZÁR 24: 23, CSIKVÁND, VE.VARSÁNY, NYÁRÁD, TAPOLCAFŐ 36: 16, CSÖGLE 42: 17), *agácást* (F.ŐR 10: 23), *agácássa* (KK. 17: 169) | *agácis* (HETYEFŐ 21: 16, NESZMÉLY, NASZÁLY, CSÁSZÁR 24: 23, VANYOLA 36: 16, BORSZÖRCSÖK 42: 17, HÚ.HETÉNY 51: 24) | *agácos* (HETYEFŐ, KAPOLCS, LESENCEISTVÁND 21: 16, M.-GENCS 36: 16, VE.GALSA, NYIRÁD 42: 17) | *agacsos* (I.TÖLGYES 1: 180) | *agácsos* (SZÉCSÉNY 1: 180) | *agárcás* (N.KANIZSA, SÁRRÉT, ZSELIC 1: 180, KA.SZERDAHELY 11: 36, KK. 17: 16, SO.HATVAN, N.VÁTY, BAKONYA, GÖRCSÖNY, N.HARSÁNY, SZAPORCA 19: 951, K.SZÉKELY, KOPPÁNYSZÁNTÓ, SÁRSZTLŐRINC, SZAKCS, DÚZS 22: 37, HÚ.HETÉNY 51: 24), *agárcássa* (KK. 17: 16, HÚ.HETÉNY 51: 24) | *akácás* (MONOSTORAPÁTI, SÁRRÉT 1: 180), *akácásba* (ANDOCS 1: 180) | *akácis* (NESZMÉLY, NASZÁLY, CSÁSZÁR 24: 23).

alájáró *alájáró* **1.** mélyebben fekvő területre vezető út (TOLNA 22: 37) **2.** csak észak–dél irányban szántható terület (PÁLFA, MEDINA 22: 37).

alantföld domb tövében levő szántóföld *alantfőd* (AÚ.-T. VM. FÜZÉRI J. 1: 188).

aljasföld foltokban belvizes terület *ajjasfőd* (OKÁNY 49: 13).

aljföld mélyebben fekvő földterület *ajfőd (ajfődet, ajfődek, ajfődje)* (B.KÖZ 44: 15); *aajfőd* (KP.-TISZA-VID. 1: 195); *ajjfőűd* (BALMAZÚJVÁROS 1: 195); *ājfőűd* (H.HADHÁZ 1: 195) **a.** belvízborításnak kitett, kötött szántóföld *ajjfőd* (OKÁNY 49: 13) **b.** vmely földterület végében levő rész *aj-főd* (SARKAD 1: 195); *aljföldeket* (ZEMPLÉN VM. KÖZÉPSŐ RÉSZE 1: 195).

ália *álija (álijját, álijája)* **1.** erdei út (MSZ.J. 40: 593) **2.** fával szegélyezett út (MSZ.J. UO.).

allé 1. fasorral szegélyezett széles, egyenes út *alé, (alét, aléja)* (NYB.J. 35: 423, MSZ.J. 40: 593, CS.J. 46: 539) | *álé* (CELLDÖMÖLK, GY.VÁR, R.GYARMAT 23: 31, TEMERIN 25: 85) | *allé* (ÉRTSZ. vál., ÉKSZ.), *allé (allét, alléja)* (MSZ.J. 40: 593, CS.J. 46: 539) | *állé* (BÜSSÜ 38: 19) **a.** gyümölcsfákkal szegélyezett út *álé* (HETYEFŐ, LESENCEISTVÁND 21: 16, BORSZÖRCSÖK 42: 17) **2.** hosszú, egyenes erdei út *alé (alét, aléja)* (MSZ.J. 40: 593, CS.J. 46: 539) | *álé* (KÁPTALANTÓTI 21: 16, VELEM, BŐ, CELLDÖMÖLK, NÁRAI, DUKA, GY.VÁR, R.GYARMAT 23: 31, CSIKVÁND, VANYOLA 36: 16, CSÖGLE, VE.-GALSA, NYIRÁD 42: 16); *álie (áliet)* (F.ŐR 10: 23) | *allé* (ÉRTSZ. ritk., CS.J. 46: 539); *allé (allét, alléja)* (NYB.J. 35: 424, MSZ.J. 40: 593) | *állé* (BAJÁNSENYE 23.

31, CSIKVÁND, VANYOLA 36: 16) | *álli* (BAJÁNSENYE 23: 31) | *zálé* (M.GENCS 36: 16) **3.** rendsz. fasorral szegett vagy erdőben levő szekérút, kocsiút *alé* (NY.-KÁTA 1: 199) | *álé* (GYALÓKA, PERESZTEG, NYÁ.MENTE 1: 199, BA.BERÉNY, VÖRS, P.KOVÁCSI, BÖHÖNYE, KA.SZERDAHELY, SZENNA, SEGESD 11: 36, FÖLDEÁK 27: 18); *ál'é* (SÜMEG 1: 200); *ál̓é* (F.ŐR 1: 200) | *áli* (R.GYARMAT 1: 200) | **a.** erdei vagy mezei út *alé* (BAKONYA 19: 951) **4.** fasor *álé* (BA.BERÉNY, VÖRS, P.KOVÁCSI, BÖHÖNYE, KA.SZERDAHELY, SZENNA, SEGESD 11: 36) | *allé* (KANIZSA 20: 130) **a.** határelválasztó fasor a mezőben *álé* (ORDACSEHI, SO.UDVARHELY 11: 36, SÁRSZTLŐRINC, K.DOROG 22: 37) | **5.** két út közötti erdőrész *álé* (GYALÓKA, NYÁ.MENTE 1: 199); *ál̓é* (F.ŐR 1: 200, 10: 24) | **a.** bokros hely (?) *zalé* (SZENTES 1: 200).

alléút rendsz. fasorral szegett vagy erdőben levő szekérút *aléút* (TÉGLÁS 1: 200) | *ál'éut* (F.ŐR 1: 200).

állovány állóvíz, mocsár *állovány* (SZÉKELY TSZ. 48: 7).

almás 1. almafával beültetett terület, gyümölcsös *almás* (ÉKSZ., VELEM, GENCSAPÁTI, DUKA, R.GYARMAT 23: 32); *àlmás (àlmást, àlmássa)* (FGY.J. 26: 495, NYB.J. 35: 424), *àlmás (àlmást, àlmása, àlmássa)* (MSZ.J. 40: 593, CS.J. 46: 539) | *āmás* (KAPOLCS, LESENCEISTVÁND, KÁPTALANTÓTI 21: 16) | *ómás* (SZAPORCA, M.EGREGY 19: 951, HETYEFŐ, KAPOLCS, LESENCEISTVÁND, KÁPTALANTÓTI 21: 16, SI.TORNYA 22: 37, GYŐRVÁR 23: 32, CSÖGLE, VE.GALSA, NYIRÁD 42: 17) **2.** almafákkal szegélyezett út *almás* (VELEM, GENCSAPÁTI 23: 32); *àlmás (àlmást, àlmása, àlmássa)* (CS.J. 46: 539) **3.** alma tárolására használt hely, épület *almás* (J.BERÉNY 32: 11).

almáskert almafákból álló gyümölcsös *ómáskert* (HÚ.HETÉNY 51: 25).

alszeg 1. falu déli része *alszeg* (ÉRTSZ. nép., ZALA M. ?, SOMOGY M. ? 1: 211) | *alszëg* (BAJÁNSENYE 23: 32) | *āszëg* (ORDACSEHI, VÖRS, P.KOVÁCSI 11: 36, SO.HATVAN, N.VÁTY, BAKONYA, GÖRCSÖNY, N.HARSÁNY, SZAPORCA 19: 951, KAPOLCS, KÁPTALANTÓTI 21: 16, OZORA, N.SZOKOLY, K.SZÉKELY, BONYHÁD 22: 37, GENCSAPÁTI, NÁRAI 23: 32, DAD 24: 23, NYÁRÁD 36: 16); *âszëg* (NYIRÁD 42: 17); *o̜aszëg, u̜aszëg* (F.ŐR 10: 24) | *āaszeg* (ZALA M.?, SOMOGY M. ? 1: 211) | *āszög* (BÖHÖNYE, CSÖKÖLY, SO.UDVARHELY 11: 36, SO.HATVAN, N.-VÁTY, BAKONYA, GÖRCSÖNY, N.HARSÁNY, SZAPORCA 19: 951, BÜSSÜ 38: 19); | *aszëg* (VELEM, GY.VÁR 23: 32) | *ószëg* (LESENCEISTVÁND 21: 16, GENCSAPÁTI 23: 32, M.GENCS, NYÁRÁD 36: 16, HETYEFŐ, CSÖGLE 42: 17) | *ószög* (AR.GADÁNY 1: 211, SO.HATVAN, N.VÁTY, BAKONYA, GÖRCSÖNY, N.HARSÁNY, SZAPORCA 19: 951) **2.** falu alacsonyabban fekvő része *alszeg* (KÖ.TÁRKÁNY 1: 211), *alszegen* (SZÉ.FÖLD UO.) | *alszëg* (CEGLÉD, ER.-VIDÉK UO.); *a̜lszëg* (TORJA 12: 10) | *alszög* (DARÁNY UO.) | *âszeg* (BA.KERESZTÚR, UZON UO.) | *āszëg* (MOSONSZTMIKLÓS, SZ.GÁL 1: 211, TORJA 12: 10, NESZMÉLY 24: 23, VANYOLA 36: 17); *âszëg* (UDVARHELY VM. 1: 211, NYIRÁD 42: 17) | *āszög* (CSOKONYAVISONTA, KK.-HALAS 1: 211) | *asszeg* (UZON UO.) | *asszëg* (KÉ.SZTLÉLEK 1: 211); *a̜sszëg* (TORJA 12: 10) | *ószëg* (BORSZÖRCSÖK 42: 17) | *ószög* (AR.GADÁNY 1: 211).

által hegyoldal alsó része *ától* (NYÁ.MENTE 1: 212).

anglia angolkert, park *angliába* (CSKÖZ 1: 221).

ánglus kastély parkja *ánglus* (LAD 11: 36, GY.VÁR 23: 32) | *ángrus* (HOMOKSZTGYÖRGY 11: 36).

angolkert angolpark *angolkert* (VELEM, GENCSAPÁTI 23: 32).

angolpark természetes tájat utánzó park *angolpark* (ÉRTSZ., ÉKSZ., GENCSAPÁTI 23: 32).

anyaút országútra kivezető út *anyaut* (BORSZÖRCSÖK 42: 17).

apadagos fennsíkon levő szántó, legelő *apadagos* (VIGÁNTPETERD 21: 16).

apadás *apadás* **1.** olyan elnádasodott terület, ahonnan a víz visszahúzódott (VÖRS 11: 36) **2.** olyan terület, amely a Balaton visszahúzódása után vált hasznosíthatóvá (BALATONSZEPEZD, KŐVÁGÓÖRS, BAD.TOMAJ 21: 16).

árapasztó *árapasztó* **1.** zsilip, vízleeresztő (GENCSAPÁTI 23: 32) **2.** mesterséges árok, amelyben a patak felesleges vizét elvezetik (NEMESGULÁCS 21: 16).

árkolás árok *ârkolâs* (HUGYAG 1: 252).

árkolat árok *árkolat* (ME.PETERD 1: 252).

árokköz olyan terület, amelyet két árok fog közre *árokköz* (CSÁSZÁR 24: 23).

árokpart az árok oldalának felső része, az útnak v. talajnak az árkot szegélyező sávjával együtt *árokpart* (ÉRTSZ., ÉKSZ., SZENNA 11: 36, KK. 17: 22, TEVEL 22: 37).

ártér patakok, folyók mentén az a (lapályos terület), melyet az árvíz el szokot önteni *ártér* (ÉRTSZ., ÉKSZ., KANIZSA 20: 119), *ártér (árteret, ártere, árteri)* (FGY.J. 26: 495, MSZ.J. 40: 593, CS.J. 46: 539).

árvaföld gazdátlan, elhanyagolt földterület *árvafőd* (FÖLDEÁK 27: 21).

ásás *ásás* **1.** árok (F.ŐR 10: 26, KÖR. 50: 97) **a.** folyó kanyarulatainak átvágása, mesterséges meder (SZOLNOK 1: 260) **b.** ásás eredményeként létrejött gödör, árok, stb., ill. a fölásott terület (ÉRTSZ. ritk., F.ŐR 1: 260, DECS, TOLNA, MÓRÁGY 22: 37) **2.** olyan terület, ahol homokot szoktak építkezéshez ásni (BAKONYA 19: 952) **3.** mesterségesen kialakított partszakasz (KUNSZTMÁRTON 29: 11).

ásvány 1. ásott terület, ahonnan a földet elhordták *ásván* (DECS, BÁTA 22: 495) **2.** árok *ásvány* (KÖR. 50: 97) **3.** ásott üreg, kút *ásvány* (FGY.J. 26. 495).

aszó *aszó* **1.** völgy (SZTJAKABFA, MONOSTORAPÁTI 21: 16) **2.** mély fekvésű terület (PÁPASALAMON 36: 16) **3.** két vízfolyás közti száraz terület (VE.VARSÁNY 36: 16) **4.** sülevényes talajú terület (CSÖGLE, BORSZÖRCSÖK, VE.GALSA, NYIRÁD 42: 17) **5.** laza, kavicsos, hamar kiszáradó föld (GENCSAPÁTI 23: 32) **6.** hegyoldalban levő vízmosások közti lösz domb (KÁPTALANTÓTI 21: 16) **a.** Balaton hullámaitól összesodort kavicsdomb (BA.BERÉNY 11: 36) **7.** homokos, letarolt erdőterület (PÁPATESZÉR 36: 16).

átjárás 1. kisebb út, dűlőút *átjárás* (J.ÁROKSZÁLLÁS, J.BERÉNY, J.APÁTI, J.-KISÉR, J.BOLDOGHÁZA 32: 11) **a.** keskeny ösvény *átjárás* (RÁBAGYARMAT 23: 32), *átijárás* (BAJÁNSENYE 23: 32) **b.** szomszédok kertjeit összekötő kis út *átjá-*

rás (CELLDÖMÖLK 23: 32) **2.** szomszédba átvezető kis kapu *átjárás* (VELEM, BŐ, CELLDÖMÖLK 23: 32).

átjárat út, egyik helyről a másikra való átjárásra *átjárat* (SZABADKA 15: 295).

átjáró 1. vmin keresztül v. vhova való átjárásra használt (kijelölt) hely v. építmény *átjáró* (ÉRTSZ., ÉKSZ., SZABADKA 15: 295, TENGELIC, PÁLFA, NÉMETKÉR 22: 37, VELEM, BŐ, GENCSAPÁTI, CELLDÖMÖLK, NÁRAI, DUKA, GY.VÁR 23: 32) | *átijáró* (GY.VÁR 23: 32) | *átijáru* (BAJÁNSENYE 23: 32) **2.** két utcát összekötő keskeny utcácska, köz *átjáró* (REGÖLY, PÁLFA, TENGELIC 22: 37, NYIRÁD 42: 17) **a.** két legelőt összekötő út *átjáró* (KÁPTALANTÓTI 21: 16) **3.** vasút és közút kereszteződése *átjáró* (HETYEFŐ, KAPOLCS, LESENCEISTVÁND 21: 16, VE.GALSA 36: 16, VE.GALSA 42: 17) **4.** töltésen átvezető út, rámpa *átjáró* (REGÖLY, PÁLFA, TENGELIC 22: 37); *átjárou (átjáróut, átjárouja)* (FGY.J. 26: 495, NYB.J. 35: 424, MSZ.J. 40: 593) **5.** árkon átvezető bürü, híd *átjáró* (SEGESD 11: 36); *átjàorou (átjoróut, átjàoróujà)* (KÓRÓGY 13/1: 46) **6.** gázló *átjáró* (VANYOLA 36: 16).

átvágás *átvágás* **1.** kanyarulatot keresztben átszelő út- vagy folyószakasz (ÉRTSZ., ÉKSZ., BECSE 24: 195, KÖR. 50: 97) **2.** új, mesterségesen ásott meder (KÖR. 50: 97) **3.** védőgát átszakítása (MUCSI 22: 37).

avas *avas* **1.** a nádásnak az a része, ahol ottmaradt a tavalyi nád (BA.BERÉNY 11: 36, BAD.TOMAJ 21: 16, B.KÖZ 44: 25) **2.** beteg fákból álló erdő (VELEM 23: 32) | **a.** öreg, kopárrá váló erdő (NYÁ.MENTE 1: 277) | **b.** tilos erdő (BÖZÖD 1: 277).

áztató nagyobb gödör, amelyben áztatni szoktak valamit *áztató* (ÉRTSZ., ÉKSZ.) | **a.** folyó, patak, tó sekély vizű része, ahol a kendert áztatják *áztató* (ÉRTSZ., ÉKSZ., VE.M., KESZTHELYI J. 1: 281, GOMBOS 28: 55, J.ÁROKSZÁLLÁS, J.BERÉNY 32: 11), *áztatóba* (DÉVA 1: 281); *ásztatóu* (NYB. J. 35: 424), *ásztatóba* (KÖTEGYÁN 1: 281), *ásztatóhoz* (SZT.GÁL 1: 281); *ásztat^{a}ó* (CSÖKÖLY 1: 281); *ạọsztàtóụ* (SZUHOGY 1: 281).

6. A földrajzi köznevek szótára, mint már említettük, elektronikus formában készül. Közzétételét a munka első fázisában szintén így tervezzük: folyamatosan bővítve adjuk közre a fenti internetes honlapon. Az elektronikus formátumnak nagy előnye, hogy megfelelő térinformatikai program alkalmazásával az adatok területi viszonyai is könnyen feldolgozhatóvá, elemezhetővé válnak. E lehetőségek taglalása, előnyeinek és problémáinak bemutatása azonban már egy másik tanulmány kereteibe való.

HOFFMANN ISTVÁN–NEMES MAGDOLNA

„MAGYAR NYELVJÁRÁSOK"
A DEBRECENI EGYETEM
MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TANSZÉKÉNEK
ÉVKÖNYVE

XXXVIII, 187–196

DEBRECEN
2000.

A magyar mint „európai" nyelv — mit kellene ezen érteni?

0. A szakirodalomban időnként találkozni olyan állításokkal, amelyek szerint egyes finnugor nyelvek, mégpedig a földrajzilag legnyugatibbak, azaz a magyar, a finn és az észt — mutatis mutandis — „europaizált" („Europeanized", HOCK 1991: 509), „zentral-europäisiert" (LEWY 1942: 9), „európai" (KÁLMÁN 1981: 136), „mitteleuropäisch" (SKALIČKA 1968: 3), „indoeuropaizálódott" („indoeurooppalaistuneet", KORHONEN 1981: 56) nyelvek lennének. Az azonban nyilvánvaló, hogy a legtöbb finnugor nyelv „európai" abban az értelemben, hogy beszélőik európai lakosok, s amennyire e népek történetét ismerjük, mindig is európaiak voltak. A fent említett és hasonló nézetek képviselői természetesen nem pusztán földrajzi szempontokat tartottak szem előtt véleményük megfogalmazásakor. Az óvatosan vagy éppen magabiztosan megfogalmazott álláspontok, amelyek az említett nyelvek európaiságáról szólnak, arra utalnak, azt erősítgetik, hogy e nyelvek többé-kevésbé az Európában többségben lévő indogermán nyelvekhez igazodtak, hasonultak hozzájuk (miközben esetleg olykor egyes kutatók megfeledkeznek arról, hogy a finnugor nyelvek is befolyásolták indogermán szomszédaikat). A szakirodalom tanúsága szerint az ilyen igazodás, hasonulás a szókincsben, a frazeológiában és a nyelvtanban mutatható ki. Következésképpen a kutatások arra irányultak, hogy az említett finnugor nyelvek milyen mértékben távolodtak el eredeti finnugor sajátosságaiktól, azaz mennyire „europaizálódtak", milyen esetleges egyezések mutathatók ki az európai finnugor és az európai indogermán nyelvek között. Ilyen szempontból főleg germán és szláv szomszédaikkal hasonlítják őket össze. Mivel a két csoport (vagyis a finnugor és az indogermán) genetikailag nem azonos eredetű, egyezéseik, hasonlóságaik csak tipológiai és areális (areáltipológiai) természetűek lehetnek. E dolgozatban természetesen elsősorban areáltipológiai jelenségek, úgynevezett nyelvszövetségi közös vonások értékeléséről fogok szólni röviden az eddigi szakirodalom alapján.

Mivel témám szerint a magyarral mint „európai" nyelvvel foglalkozom, a következőkben a többi „európai" finnugor nyelvre alig fordítok majd figyelmet. A szakirodalomban megtalálható, nem pusztán felületesen odavetett nézetek alapján röviden azzal kívánok foglalkozni, hogy anyanyelvünk valóban mit köszönhet szomszédainak. Hangsúlyozom, hogy nem áll szándékomban olyan

újabb érvek után nyomozni, amelyek a magyar nyelv „európaiságáról" vallott felfogást akár támogatnák, akár cáfolnák; egyáltalán kétlem, hogy e téren tehetnénk újabb jelentősebb felfedezéseket.

1. Ha egy areál nyelveiben olyan jegyeket találunk, amely az illető nyelveket egymással összekapcsolni, egy nyelvszövetségben egyesíteni látszik, meg kellene állapítani, hogy közülük melyek tekinthetők relevánsnak, és történetileg is értelmezni kellene őket, nehogy elsietett, téves következtetésekre jussunk (ehhez vö. FODOR 1983: 30–31). A hasonlóságok történeti értelmezése egyebek közt azért fontos, mert azok nem mindig (vagy legtöbbnyire nem) vezethetők vissza kölcsönzésre vagy idegen hatásra, hanem lehetnek öröklött genuin jegyek vagy az illető nyelvekben végbement konvergens változások eredményei (vö. ERDŐDI 1981: 379).

Aligha tehetnénk fel, hogy a magyar (vagy bármely más európai nyelv) oly mértékben „európai", hogy alapvetően minden más európai nyelvvel egybecseng, ilyesmit azért a szakirodalom sem állít![1] Egy-egy régió nyelveiben kereshetünk és feltehetünk hasonlóságokat, amelyek másokban nincsenek meg, és amelyeket esetleg areális egyezésként értelmezhetünk.

A mi esetünkben az areál természetesen Közép-Európa, közelebbről a Duna völgye. LEWYnél „Zentral-Europa" (vgl. LEWY 1942: 9), SKALICKÁnál és DÉCSYnél „Donau-Sprachbund" szerepel (SKALIČKA 1968, DÉCSY 1973: 87–89). LEWY — mint BALÁZS (1983: 18) helyesen állapította meg — a magyarnak csupán néhány jellegzetességét emelte ki. Azt is leszögezhetjük, hogy LEWY tulajdonképpen csak a közös magyar–német vonásokra figyelt, amint ezt a következő idézet világosan szemlélteti: „Wenn ein Ungar oder ein Deutscher sich mit der jeweils anderen Sprache etwas näher beschäftigt, fallen ihm ziemlich beträchtliche Ähnlichkeiten der beiden Sprachen auf. Auch die Sprachwissenschaft hat hieraus ihre Konsequenzen gezogen. So nennt E. LEWY in seinem Werk »Der Bau der europäischen Sprachen« (Dublin, 1942) das Ungarische im Inhaltsverzeichnis »(Zentral-)Europäisiertes (Finno-)Ugrisch« (18. [ɔ: 9. pont, 9. l. — H. L.]), »das typisch (ɔ: typologisch) heute dem Deutschen so nahe gerückt

[1] DÉCSY szavai — TALLGREN-TUULIO kijelentésére (1932: 294) hivatkozva — ennek mindenképpen az ellenkezőjét sejtetik, vö. „Verschieden sind Europas Sprachen heute im wesentlichen nur im Bereich der Phonetik und der Morphologie (auch dort nicht generell...); im Wortschatz, in der Syntax, in der Phraseologie bestehen unter ihnen Übereinstimmungen in solchem Maße, daß wir 'aus der Vogelschau das Bild eines sprachlich einförmigen und übervölkischen Europas' haben (TALLGREN-TUULIO 1932)" (DÉCSY 1973: 4). Valószínőleg SAUVAGEOT merészkedett a legmesszebbre, amikor a magyar nyelv jellegzetességeiről imígyen nyilatkozott: „Or la langue de l'Oraison n'est plus une langue finno-ougrienne proprement dite, c'est une langue d'allure européenne dont seuls les éléments sont faits de pièces fournies par le vieux fonds finno-ougrien" (SAUVAGEOT 1971: 117). Még meghökkentőbb az, amikor olyan dilettáns megnyilatkozásokba botlunk bele tudományos kiadványokban, mint amilyenek a NÉMETH 1996-ban olvashatók.

ist, daß es erlaubt scheint, es mit ihm in einem Gebiet zu vereinen« (98. [ɔ: § 323, 89. l. — H. L.])"[2] (SCHLACHTER–PUSZTAY 1983: 11).

1.1. SKALIČKA a „dunai vagy közép-európai nyelvszövetséget" (amelyhez szerinte a magyar, a cseh, a szlovák, esetleg a szerb-horvát és a német tartoznának) és a „balkáni nyelvszövetséget" (amelynek részesei a román, a bolgár, a macedón, az albán és esetleg az újgörög) tárgyalja, majd felteszi a kérdést: „bilden diese unleugbaren Einzelheiten die Entwicklungsgrundlagen der betreffenden Sprachen? Mit anderen Worten: sind diese Sprachen nicht mehr als finnougrisch, romanisch, slavisch, sondern als balkanisch oder mitteleuropäisch zu bezeichnen? Um auf diese Frage antworten zu können, brauchen wir eine Theorie, die die Sprache als Ganzes betrachtet und die Sprachen zu vergleichen versteht. Als Theorie dieser Art soll uns die sog. Typologie dienen" (SKALIČKA 1968: 3). Következtetése pedig így szól: „das Ungarische unterscheidet sich stark von den benachbarten Sprachen dadurch, daß es die agglutinierende Dominante geerbt und weitergeführt hat. Der flektierende Typ verbindet das Ungarische mit den slavischen Sprachen — aber auch mit den baltischen und anderen indogermanischen Sprachen. Der starke Anteil am polysynthetischen Typus hat wiederum eine Parallele im Deutschen. K e i n e N a c h b a r s p r a c h e k o n v e r g i e r t m i t d e m U n g a r i s c h e n i n M o r p h o l o g i e , S y n t a x u n d W o r t b i l d u n g", (SKALIČKA 1968: 6, vö. még 7–8; én ritkítottam: H. L.).[3] SKALIČKA tehát szem előtt tartotta a magyar nyelv örökségét és nem kívánt elsietett következtetést levonni, vö. „Das Material der Sprachen des Donaubeckens zeigt, daß sich der sog. Sprachbund hier nicht als Grundprinzip, sondern als zusätzlicher Faktor darbietet" (SKALIČKA 1968: 9).

1.2. DÉCSY a magyart a szomszédos szláv nyelvekkel (a csehvel, a szlovákkal, a szlovénnel és a szerb-horváttal) szerepelteti együtt az általa megállapított dunai nyelvszövetségben, s fel is sorolta e nyelvek közös vonásait (DÉCSY 1973: 88). BALÁZS e dunai nyelvszövetséget meglehetősen ellentmondásos kijelentésekkel ismerte el, egyrészt fenntartás nélküli egyetértésének adott hangot (amely DÉCSY optimisztikus listájával összhangban áll), másrészt józanul értelmezi a jelenséget (ami SKALIČKA állásfoglalására emlékeztet): „5. ...joggal beszélhetünk dunai nyelvszövetségről, mivel az említett nyelveket, bár eredetük részben

[2] A LEWY figyelemreméltó művére vonatkozó hivatkozások feltűnően pontatlanok, ami azzal magyarázható, hogy SCHLACHTER hajlott korában már igen rosszul látott.

[3] A hangtanban csak kevés olyan jegyet találunk, amelyek közösek lennének a legtöbb vagy legalább számos európai nyelvben, ezek azonban aligha vagy egyáltalán nem értékelhetők egyértelműen közös európai vonásként. Közülük csak kettőt említek meg: a) korábban sok európai nyelvben volt *w*, amelynek helyén manapság *v* jelentkezik (ld. AUSTERLITZ 1976); b) Európa nyugati és északi részét, valamint Közép-Európa egy részét összekapcsolja az *ü* és *ö* magánhangzók megléte (ld. KÁLMÁN 1974). A fonológia tehát ebben a tekintetben elhanyagolható.

különböző, hosszas együttélésük eredményeképpen az areális rokonság szálai fűzik össze. 6. Ez a területi beilleszkedés révén másodlagosan létrejött rokonság azonban máig sem idézett elő lényeges változást e nyelvek örökletes tipológiai és strukturális sajátosságaiban, mivel ezek a nagyfokú és minden szinten észlelhető areális kiegyenlítődés ellenére is alapjában érintetlenek maradtak" (BALÁZS 1983: 104–105). A dunai nyelvszövetség „madártávlatból" talán hihetőnek tűnik, azonban ha a DÉCSY és mások által felsorolt jegyeket, újításokat történetileg egyenként alaposan szemügyre vesszük, kiderül, hogy az egész elképzelést kategorikusan el kell utasítanunk.

1.3. Az én ismereteim szerint az utóbbi évtizedekben csak két olyan komoly tanulmány született, amely ezzel a kérdéskörrel foglalkozott. Miután szerzőik alaposan megvizsgálták az areális vonások gyanújába keveredett jelenségeket, végkövetkeztetésük könyörtelen ítéletként fogalmazódott meg:

„Wie läßt sich... die... Frage, »ob in diesen Sprachen mindestens zwei infolge gegenseitiger Beeinflussung entstandene gemeinsame Merkmale vorkommen«, beantworten? Die Überprüfung der Merkmale endete in keinem der zehn Fälle mit einem eindeutig positiven Ergebnis. Bei einigen Punkten steht jetzt schon fest, daß die synchron beobachteten Konvergenzen ohne Beteiligung der Nachbarsprachen entstanden sind. Andere Punkte bedürfen noch eingehender Untersuchungen, bevor von Nachbareinfluß die Rede sein kann. Auch bei Anwendung eines minimalen Kriterienkatalogs, wie dies in unserem Beitrag der Fall war, sind wir noch weit entfernt, den »Donausprachbund« als einwandfrei nachgewiesen zu betrachten" (FUTAKY et al. 1978: 189).

„Die Struktur der modernen ungarischen Sprache ist... zum Teil die Fortsetzung des ererbten Sprachgutes, einige Merkmale sind Innovationen bzw. Weiterentwicklung von im Keim bereits existierenden Zügen... Im Laufe der gesonderten Sprachentwicklung sind zusätzliche neue Züge entstanden, die sich auf fremden Einfluß hin entwickelt haben (z. B. analytische Konstruktionen, größerer Anteil der zusammengesetzten Sätze in Proportion zu den gerundialen und partizipialen Konstruktionen). Die meisten Merkmale, die als »donautypisch« bezeichnet wurden, entwickelten sich jedoch unbeeinflußt von den Nachbarsprachen... So sind diese Übereinstimmungen durch Zufall (durch konvergente Sprachwandel) zustandegekommen. Ich hoffe, daß es mir gelungen ist, den Leser mit der Aufführung typisch ungarischer Merkmale und mit der Widerlegung der Argumente von DÉCSY[4] und HAARMANN[5] zu überzeugen, daß die Theorie des 'Donausprachbundes' in die Rumpelkammer der Wissenschaftgeschichte gehört" (FODOR 1983: 65–66; én ritkítottam: H. L.).

[4] DÉCSY 1973.

[5] HAARMANN 1976 és 1977.

FODOR SCHUCHARDTot (például SCHUCHARDT 1917) hibáztatja azért, hogy sokan holmi nyelvkeveredéssel kialakult nyelvekkel kívánnák helyettesíteni az alapnyelv és a rokon nyelvek fogalmát (FODOR 1983: 66). A nyelvszövetség fogalma, amint köztudott, TRUBETZKOYtól (1930, 1939) származik és az ő írásai révén vált bizonyos fokig népszerűvé az alapnyelv és a nyelvcsalád tagadása. TRUBETZKOY azonban ezt a tételét sohasem igazolta, még csak meg sem kísérelte igazolni (ld. THIEME 1954: 591–594, SCHERER 1968: VIII). TRUBETZKOYnak azonban a legelső írása, amelyben e témával foglalkozott, jóval korábban jelent meg (TRUBETZKOY 1923), amelyre sokan szoktak hivatkozni, de amelyet a hivatkozók legtöbbje sejtésem szerint soha még csak nem is látott. Különösen ez utóbbi cikk fontos annak megítélésben, mi vezette TRUBETZKOYt soha nem bizonyított ötletének előadására. A fő indíték TRUBETZKOY bigott vallásossága, nyugat- és haladásellenessége volt. Ennek lényege: Isten összezavarta az emberiség nyelvét és a nyelvek közeledése, a nyelvszövetségek kialakulása ellentétes az isteni szándékkal (REITER 1991: 52–54, 56); vö. „Der Sprachbund also ist keineswegs Gottes Sinne, allein schon dadurch, daß er Gottes Gebot von der Sprachvielfalt hintergeht. Er ist götterlästerlich und sündhaft. Er ist ein Werk des Satans" (REITER 1991: 57; eredeti ritkítás — H. L.).

Úgy vélem, a fentebb idézett tanulmányok (FUTAKY et al. 1978, FODOR 1983) sajnálatos módon elkerülték azon kollégáink figyelmét, akik DÉCSY vázlatát mint a dunai nyelvszövetség helyes meghatározását értékelik (mint MIKOLA 1983: 48) vagy mint „Az európai nyelveknek legkorszerűbb areális feldolgozását" tekintik (mint MOLNÁR CSIKÓS 1990: 251–252).

2. A szókincs, a frazeológia, a morfológia és állítólag a mondattan területén megtalálhatók a magyar nyelv „europaizálásának" egyértelmű bizonyítékai.

2.1. Az európai nyelvek szókincse nagyon sok közös elemet tartalmaz. Ezek az európai, azaz a görög-római kultúrának köszönhetők, amely különösen a nyugati egyház hatókörében érvényesült erősen. A magyar szinte tele van latin eredetű lexémákkal, ami annak is köszönhető, hogy a Magyar Királyságban a latin nyelvnek évszázadokon át hivatalos státusza volt. E szavak közül sok meghonosodott más európai (nem újlatin) nyelvben is, így váltak azok a közös európai kulturális szókincs részeivé (vö. például E. ABAFFY 1983, FODOR 1983: 55, MIKOLA 1983: 42). A magyarság megkeresztelése és az akkori Európában honos államigazgatási rendszer bevezetése a magyar szókészletet szláv és német jövevényekkel is gazdagította. A magyar szókincsnek számos olyan eleme van, amelyek főleg a szomszédos nyelvekkel kapcsolják össze nyelvünket.

2.2. A magyarság 1100 éves közép-európai jelenléte folytán nyelve számtalan tükörfordítással, frazeologizmussal bővült, amelyek szintén a közös európai kulturális örökségben gyökereznek. Ha erről szólunk, aligha becsülhetjük túl az

egyház és a közös történelem szerepét. Ha egyáltalán beszélhetünk „europaizmusokról", akkor a nyelvi eszközöknek éppen ez a csoportja ugrik a szemünkbe.

Az „europaizmusok", azaz a kultúrszavak, a közös európai kifejezések, fordulatok, mondhatjuk, másodlagos egyezéseket eredményeztek a magyar és a vele rokon finn között, amint ezt KORHONEN megjegyezte (KORHONEN 1981: 50–52). A szomszédos nyelvek esetében még inkább nyilvánvalók az ilyen közösségek, mint például a magyar és a német esetében (ld. SCHLACHTER–PUSZTAY 1983: 11; vö. még LEWY 1942: 54, 89 és KISS J. 1979: 181–182). Egészen konkrétan nyilatkozott erről SCHELLBACH egy német–magyar frazeológiai munkáról írott recenziójában: „Der Anteil totaler Übereinstimmungen dürfte im dt.–ung. [deutsch–ungarischen — H. L.] Material wesentlich höher liegen als im dt.–fi. [deutsch–finnischen — H. L.]; dieses Bild entspricht meinen Beobachtungen ferner, daß die ungarischen Phraseologismen den deutschen näherstehen als etwa den finnischen — an sich keine überraschende Feststellung" (SCHELLBACH 1988: 341).

Arra is választ kellene találnunk, hogy a tükörfordítások és a frazeologizmusok miért vihetők át olyan könnyűszerrel az egyik nyelvből a másikba: „Die Lehnübersetzung ist die häufigste und »taktvollste« Art sprachlicher Interferenz. Durch bewußtes und unbewußtes Übersetzen können Lehnübersetzungen gleichermaßen entstehen. Spontan kommen sie in der Kommunikation zwei- oder mehrsprachiger Personen zustande. Bewußte Bildung geschieht zur Zeit der Spracherneuerung bzw. immer im Laufe der Wortschatzerweiterung lebender Sprachen. Die Tatsache, daß die europäischen Sprachen in gewisser Hinsicht einen eigenen Typ bilden, was ihren Wortschatz und ihre Wortstruktur angeht, ist nicht zuletzt dem Umstand zu verdanken, daß sie einander durch Lehnübersetzungen gegenseitig beeinflußt haben und weiterhin beeinflussen" (KISS J. 1979: 181).

Az idegen nyelvi mintákat utánzó tükörfordítások meghonosodásának kutatása meglehetősen bonyolult feladat, teljesen egyértelmű, világos álláspontra csak ritkán helyezkedhet a kutató. Ezek megjelenése ugyanis magyarázható hasonló szemléletmóddal, vagyis egymástól függetlenül kialakult jelenségként (KISS L. 1974: 309; 1975: 86; 1976: 4), de az intenzív gazdasági és kereskedelmi kapcsolatok is nagymértékben hozzájárulnak a tükörfordítások terjedéséhez (vö. MIKOLA 1983: 41). Mindezen jelenségekre, a szóátvételekre, a tükörfordításokra stb. serkentőleg hat a két- vagy többnyelvűség, amely a nyelvi érintkezések zónáiban általános. „Über den nötigen Grad der Zweisprachigkeit läßt sich streiten, d o c h i s t e s u n m ö g l i c h, U n b e k a n n t e s z u e n t l e h n e n ..." (ERDŐDI 1981: 381–382; én ritkítottam: H. L.). Azonban nem is mindig olyan egyszerű kimutatni a frazeologizmus forrását, vö. ehhez „bei den hier aufgeführten Beispielen handle es sich um ungarische Lehnprägungen nach dem Deutschen, so muß es richtiger heißen, es sind diese

Wörter, bei denen der Verdacht sehr naheliegt, daß es sich um Lehnprägungen handelt" (RACKEBRANDT 1988: 170–171, vö. még 175–176 és O. NAGY 1955: 226).

Joggal mutattak rá arra is, hogy a közös európai kultúra ismerete milyen nagymértékben megkönnyítheti egy európai nyelvet beszélő személy számára egy másik európai nyelv elsajátítását. Az olyan kifejezések, mint például *elveszíti a fonalat, mossa kezeit, Damoklész kardja, szirének éneke,* amelyek számunkra oly természetesnek és ismertnek hatnak, az Európán kívüliek számára csak nehezen megfejthető rébusznak tűnnek, miként ezt KORHONEN egy magyarországi nyelvtanfolyamon tapasztalta, amelyet idegenajkúaknak szerveztek (KORHONEN 1981: 51). Hasonló megfigyelés olvasható MIKOLÁnál is, amikor arról szól, hogy a részben hasonló nyelvi szerkezetek és a közös kultúrszavak az idegen nyelv elsajátításában milyen pozitív szerepet játszanak, de rögtön jogosan hozzá is teszi, hogy a kultúrszavak kontinenseken át vándorolhatnak, de az illető kultúrában gyökerező frazeologizmusok aligha (MIKOLA 1983: 43).

2.3. A magyar morfológiában találkozunk néhány idegen (latin és szláv) eredetű képzőelemmel, amelyek eredeti magyar szavakhoz is kapcsolódhatnak. Ilyenek például a lat. *-ista,* vö. *szocialista* (< < lat.), de *egyetemista* is, vö. *egyetem;* szláv *-nikъ*, vö. *bajnok* (< szláv), de *szónok* is, vö. *szó* 'Wort'.

2.4. A latin mondattani hatás — eltekintve néhány periferikus, csak korlátozottan előforduló jelenségtől — a magyar alárendelő mondatszerkezetek kialakulásában lenne a legvilágosabban észlelhető, de mégsem mutatható ki egyértelműen (azokban a finnugor nyelvekben, amelyek kevésbé erős indogermán befolyást szenvedtek el, az alárendeléssel szemben erősen tartják magukat a participiális és gerundiális szerkezetek). Az alárendelésnek köszönhetően a magyar nyelv azt a benyomást keltheti, hogy bizonyos mondattani szempontból viszonylag közel áll a nyugati indogermán nyelvekhez (M. NAGY 1990: 200–201). Azért azt is meg kell jegyeznünk, hogy az alárendelés nem lehetett teljes mértékben idegen az ős- vagy ómagyartól, hiszen kötőszavaink között nincsenek jövevényelemek, azok mind magyar talajon keletkeztek (szemben az oroszországi finnugor nyelvekkel, amelyek leginkább oroszból kölcsönzött kötőszavakat alkalmaznak).

3. Nem kívánok részletekbe bocsátkozni, csak éppen megemlítem a magyar némely olyan vonását, amelyeket az eddigi szakirodalom egy része indogermán minták utánzásaként létrejöttnek minősített „Ez nem lehet a puszta véletlen műve!" típusú érveléssel. Ilyenek például az igekötő kategóriája, a névelő, a '11–19' jelentésű számneveink szerkezete.[6]

[6] Mivel e magyar számnevek struktúrája (a „lokativischer Zähltypus") a kutatók nemzedékeinek élénk érdeklődését váltotta ki, itt csak futólag érintem. Utalnom kell FODOR észrevételére, amely szerint a nyelvek csak számneveket és nem számnévi szerkezeteket szoktak átvenni egymás-

4. A dolgozat címében megfogalmazott kérdéssel kapcsolatban előadom a fentiekből levonható következtetéseimet:

a) A magyar nyelv — beszélőinek lakóhelyét tekintve — az egyik legrégibb európai nyelv, hiszen e nyelvet mindig is Európában beszélték.

b) A magyar nyelv — művelődéstörténetileg tekintve — európai nyelv, mivel beszélői immáron több mint 1000 éve részesei és alakítói az európai történelemnek és kultúrának. E tény tükröződik az egyházi és az állami élet (főleg görög–latin eredetű) terminológiájában és (jórészt nyugati egyházi) frazeológiájában.

c) A magyar nyelv — tipológiailag tekintve — „európai" nyelv, amely nem különbözik sokkal jobban a többi európai nyelvtől, mint azok bármelyike a legtöbbtől. Ez egyrészt az indogermán nyelvek, másrészt az uráli (finnugor) nyelvek tipológiájával magyarázható, amely nyelvek tipológiailag ugyan eltérők, de számos tekintetben hasonlók is. Ez a körülmény elősegíthette a konvergens változásokat is. A magyar nyelv viszonylag jelentéktelen tipológiai újításait esetleg némileg a szomszédos indogermán nyelvek is befolyásolhatták (ami igen nehezen bizonyítható állítás), alapvetően azonban saját magyar talajon keletkeztek. Ugyanez vonatkoztatható a korábban említett másik két „európai" finnugor nyelvre, a finnre és az észtre is.

HONTI LÁSZLÓ

Felhasznált irodalom

E. ABAFFY ERZSÉBET (1983), Latin hatás a XV–XVI. századi magyar igeragozásban. In: *Areális nyelvészeti tanulmányok.* Szerk. BALÁZS JÁNOS. Bp. 113–179.

AUSTERLITZ, ROBERT (1976), Az európai [w] es [v] térben és időben. *Nyelvtudományi Közlemények* 78: 250–255.

---

tól (FODOR 1986: 1987: 323). Például a zürjén nyelv permják dialektusa, amely nyomasztóan erős orosz hatásnak van kitéve, legtöbb számnevét az oroszból vette át, de az orosz szerkezetet nem másolta le. A számnévrendszerek és a nyelvi kapcsolatok összefüggéseinek vizsgálatakor nem említ GREENBERG (1978) egyetlen olyan esetet sem, amikor az egyik nyelv lekopírozta volna egy másik számnévszerkesztési módját. COMRIE (1995: 409) olyan értelemben nyilatkozott, hogy ezt az állítást még a későbi kutatásoknak meg kellene erősíteniük. Úgy vélem, e hipotézis az által is megerősíthető, hogy konkrét mennyiségek (számok) megnevezésekor, ha a mennyiségek neve (a számnév) a beszélők számára még egyáltalán elemezhető, a megnevezés „képszerűsége" szorosan kapcsolódik a számolási gesztushoz (például 'két kéz/ököl' = '10') vagy a mennyiség ábrázolásmódjához (például 'két nagy bevágás (a rovásfán)' = '10' vagy '20'). Az idiomatikus kifejezések esetében azonban fokozatosan elnyomja a konkrét képiséget az átvitt jelentés (vö. például m. *fején találja a szöget* ~ n. *den Nagel auf den Kopf treffen*). Számnévi kifejezések átvételekor természetesen a konkrét mennyiség, a konkrét denotatum áll az előtérben és nem annak nyelvi kifejezésmódja. Továbbá azért is nehéz lenne a számnévi szerkezeteknek az egyik nyelvből a másikba való átmásolását igazolni, mert a legtöbb összetett számnévi szerkezetnek különféle számolási gesztusok szolgálhatnak alapul, amely gesztusokat az ujjainkkal hajtjuk végre. A magyar számnévi szerkezethez ld. HONTI 1990–1991, 1993 (különösen 193–200) és 1997.

BALÁZS JÁNOS (1976), Az areális nyelvészeti kutatások története, módszerei és főbb eredményei. In: *Areális nyelvészeti tanulmányok.* Szerk. BALÁZS JÁNOS. Bp. 7–112.

COMRIE, BERNARD (1995), Die Grundzahlwörter der uralischen Sprachen. By László Honti. *Language* 71: 408–409.

DÉCSY GYULA (1973), *Die linguistische Struktur Europas.* Vergangenheit — Gegenwart — Zukunft. Wiesbaden.

ERDŐDI JÓZSEF (1981), Sprachkontakte im eurasischen Raum. In: *Congressus Quartus Internationalis Fenno-Ugristarum Budapestini habitus anno 1975. Pars III.* Szerk. ORTUTAY GYULA. Bp. 377–382.

FODOR ISTVÁN (1983), Verfügen die Sprachen des Donaubeckens über eine einheitliche Struktur? Zum Problem der Arealtypologie. *FUM* 7: 29–69.

FODOR ISTVÁN (1986), *Tizenegy-tizenkilenc, huszonegy-huszonkilenc* szláv tükörszó? *Nyelvtudományi Közlemények* 88: 189–195.

FODOR ISTVÁN (1987), Stammen die ungarischen Zahlwörter *tizenegy-tizenkilenc* '11–19' und *huszonegy-huszonkilenc* '21–29' als strukturelle Lehnbildungen aus dem Slawischen? In: *Forschungen über Siebenbürgen und seine Nachbarn.* Festschrift für Attila T. Szabó und Zsigmond Jakó. Szerk. BENDA KÁLMÁN–SZABÓ T. ÁDÁM–VON BOGYAY, THOMAS–GLASSL, HORST–LENGYEL ZSOLT K. München. 317–325.

FUTAKY ISTVÁN–HOCHWALD ERZSÉBET–NIEDERKIRCHNER, STEFAN–UDOLPH, JÜRGEN (1978), Der Donau-Sprachbund — gibt es ihn? *FUM* 2: 181–192.

GREENBERG, JOSEPH H. (1978), Generalizations About Numeral Systems. In: *Universals of Human Language.* Szerk. FERGUSSON, CHARLES A.–MORAVCSIK EDITH A. Stanford. 249–295.

HAARMANN, HARALD (1976), *Aspekte der Arealtypologie.* Die Problematik der europäischen Sprachbünde. Tübingen.

HAARMANN, HARALD (1977), *Prinzipielle Probleme des multilateralen Sprachvergleichs.* Anmerkungen zur Methodik und Methodologie. Tübingen.

HOCK, HANS HEINRICH (1991), *Principles of Historical Linguistics.* Berlin–New York.

HONTI LÁSZLÓ (1990–1991), Zufall oder strukturelle Lehnbildung? *FUM* 14–15: 1–6.

HONTI LÁSZLÓ (1993), *Die Grundzahlwörter der uralischen Sprachen.* Bp.

HONTI LÁSZLÓ (1997), Случайность или заимствованная структура? In: *Балто-славянские исследования 1988–1996.* Szerk. СУДНИК, Т. М.– ХЕЛИМСКИЙ Е. А. Москва. 60–65.

KÁLMÁN BÉLA (1974), Une isoglosse phonémique européenne. *ALH* 24: 197–203.

KÁLMÁN BÉLA (1981), A magyar nyelv európaisága. *Magyar Nyelv* 77: 129–136.

KISS JENŐ (1979), Lehnübersetzungen nach deutschem Muster. In: *Festschrift für Wolfgang Schlachter zum 70. Geburtstag.* Szerk. GLÄSER, CHRISTOPH–PUSZTAY JÁNOS. Wiesbaden. 179–182.

KISS LAJOS (1974), Szláv mintára alkotott tükörszók a magyarban. *Nyelvtudományi Értekezések* 83: 309–312.

KISS LAJOS (1975), Das Problem der alten slawischen Lehnübersetzungen im Ungarischen. In: *Slawische Wortstudien.* Sammelband des internationalen Symposiums zur etymologischen und historischen Erforschung des slawischen Wortschatzes Leipzig, 11.–13. 10. 1972. Szerk. SCHUSTER–ŠEWC, H. Bautzen. 86–89.

KISS LAJOS (1976), *Szláv tükörszók és tükörjelentések a magyarban.* Nyelvtudományi Értekezések 92. sz.

KORHONEN, MIKKO (1981), Suomi ja unkari sukulaiskielinä: yhtäläisyyksiä ja eroja. *Castrenianumin toimitteita* 21: 47–57.

LEWY, ERNST (1942), *Der Bau der europäischen Sprachen.* Dublin.

MIKOLA TIBOR (1983), Suomen ja unkarin kieleen kohdistuvista areaalikielitieteellisistä tutkimuksista. In: *Ulkomaanlehtorit Unkarissa. Castrenianumin toimitteita* 25: 41–48.

MOLNÁR CSIKÓS LÁSZLÓ (1990), A magyar nyelv hatása a balkáni nyelvekre és kultúrákra. In: *Congressus Septimus Internationalis Fenno-Ugristarum. 3A.* Szerk. KERESZTES LÁSZLÓ–MATICSÁK SÁNDOR. Debrecen. 251–256.

O. NAGY GÁBOR (1955), A jövevényszólások kérdéséhez. *Magyar Nyelvőr* 79: 223–226.

M. NAGY ILONA (1990), A latin mondattani hatás néhány kérdése a magyarban. In: *Congressus Septimus Internationalis Fenno-Ugristarum. 3A.* Szerk. KERESZTES LÁSZLÓ–MATICSÁK SÁNDOR. Debrecen. 198–203.

NÉMETH ZSIGMOND (1996), A magyar nyelv balkanizmusa. In: *Nyelv, nyelvész, társadalom 1.* Szerk. TERTS ISTVÁN. Pécs. 200–207.

RACKEBRANDT, KLAUS (1988), Zur Problematik einer Untersuchung der ungarischen Lehnprägungen nach dem Deutschen. *Berliner Beiträge zur Hungarologie* 3: 169–177.

REITER, NORBERT (1991), Ist der Sprachbund ein Werk des Satans? *Zeitschrift für Balkanologie* 27: 52–61.

SAUVAGEOT, AURÉLIEN (1971), *L'édification de la langue hongroise.* Paris.

SCHELLBACH, INGRID (1988), Zur deutsch-ungarischen Phraseologie. Regina Hessky, Phraseologie. *FUF* 48: 339–342.

SCHERER, ANTON (1968), Vorwort. In: *Die Urheimat der Indogermanen.* Szerk. SCHERER, ANTON. Darmstadt. VII–X.

SCHLACHTER, WOLFGANG–PUSZTAY JÁNOS (1983), *Morpho-semantische Untersuchung des ungarischen Verbalpräfixes el- (Auf dem Hintergrund deutscher Entsprechungen.* MNyTK 167. sz.

SCHUCHARDT, HUGO (1917): Sprachverwandtschaft. *Sitzungsberichte der Königlich Preussischen Akademie der Wissenschaften.* Berlin. 518–529.

SKALIČKA, VLADIMÍR (1968), Zum Problem des Donausprachbundes. *UAJb.* 40: 3–9.

TALLGREN-TUULIO, OIVA JOHANNES (1932), Locutions figerées calquées et non calqées. Essai de classification pour une série de langues littéraires. *Mémoires de la Société néo-philologique de Helsingfors* 9: 277–324. (DÉCSY 1973 alapján idézve.)

THIEME, PAUL (1954): Die Heimat der indogermanischen Gemeinsprache. *Abhandlungen der Geistes- und Sozialwissenschaftlichen Klasse.* Jahrgang 1953, Nr. 11. Mainz. 539–613.

TRUBETZKOY, N. S. [ТРУБЕЦКОЙ, Н. С.] (1923), Вавилонская башня и смешение языков. *Евразийский Временник* 3. Берлин. 107–124.

TRUBETZKOY, N. S. (1930), Proposition 16. In: *Actes du premier congrès international des linguistes 1928.* Leiden. 17–18.

TRUBETZKOY, N. S. (1939), Gedanken über das Indogermanenproblem. *Acta Linguistica* 1. Copenhague. 81–89.

„MAGYAR NYELVJÁRÁSOK"
A DEBRECENI EGYETEM
MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TANSZÉKÉNEK
ÉVKÖNYVE

XXXVIII, 197–201

DEBRECEN
2000.

Böngész

Egy nyelvatlaszlap művelődéstörténeti és nyelvi tanulságaiból

1. „A romániai magyar nyelvjárások atlasza" (RMNyA.) szerkesztése közben számos olyan térképlappal találkozom, amely magyarázásra, kommentálásra csábít. Ilyenkor — mivel a szerkesztésnek szigorú ütemezésben haladnia kell — többnyire csak arra van idő, hogy néhány gondolatvázlat egy cédulára, a cédula pedig valamilyen tematikus borítékba kerüljön, várván egy szebb napot, hogy onnan ismét napvilágra juthasson. Ez a szebb nap most Jakab László tanár úr jubileuma. Céduláim között böngészve ráakadtam a *böngész* feliratúra, amely arra figyelmeztetett, hogy lapozzam fel az RMNyA. második kötetének 324. számú térképlapját. Fellapoztam, s tallózásom gyümölcseiből néhány fürtöt most az ünnepi asztalra teszek.

2. Az élelmiszerek begyűjtésével, a termés betakarításával kapcsolatos szókincs minden nép életében fontos szerepet játszott, s játszik még ma is. Nem érdektelen tehát megvizsgálni, hogy az ide sorolható lexémák csoportjai és egyedei hogyan alakultak, honnan jöttek, hogyan családosulnak, mely irányokba fejlődnek és hatolnak tovább. Ez a munka esetenként komoly nyelv- és művelődéstörténeti, valamint nyelvföldrajzi elmélyülést kíván. A jelen írás csupán szerényebb keretek között mozoghat, de igyekszik felhívni a figyelmet a témában rejlő komplex feldolgozás lehetőségeire is. A nyelvleírás szintjei közül főleg a jelentéstörténetre és lexikológiára összpontosít, nem hallgatva el a hang- és alaktan egynémely kérdését sem — mindezeket a térbeliség (s részben időbeliség) dimenziójában szemlélve.

3. Az RMNyA. 324. számú **böngész** címszava a szőlővel kapcsolatos: a szüret után elmaradt gyümölcs, a levelek között megbújó kisebb szőlőfürtök, szőlőszemek keresésére utal. Ezt a pontosítást szolgálja a címszó után beiktatott zárójeles kiegészítés: „*böngész* (elmaradt szőlőszemeket)". A kérdőív idevágó mondata pedig így hangzik: „Hogy mondják azt, amikor valaki szüret után szőlőszemeket keresgél?". A *böngész(ik)* közismert szó, a köznyelvben nemcsak a gyümölcsszemek keresgélését jelentheti, hanem a *keres, tallózik, nézeget, olvasgat* szinonimájaként (vö. SzinSz. 61) általánosabb jelentésre is szert tett (ÉKsz. 154). A nyelvjárásokban a központi nyelvterület szava, az ÚMTsz. adatainak

zöme az Alföldről való. „A magyar nyelvjárások atlasza" sajnos csak az ige névszói tövét adó *böng ~ bönge ~ bënge* 'kis szőlőfürt' elterjedéséről tájékoztat, l. MNyA. 105. *fürt* (a szőlőé; kicsi). Ez már erősen visszaszorulóban van (l. mégis:[1] G-9: *bönge,* E-5, H-1, Cssz-13: *bënge,* E-4, 5, 7, 11, ⟨K-9⟩: *bëng ~ böng,* vö. még D-37: *böngér* is), helyét jórészt a *biling ~ billeng, csilling ~ csilleng, csömbő ~ csömbők, böndő ~ böngyő* és társai vették át. A kevés adatból csak nagyon óvatos következtetéseket lehet levonni, de abból a tényből, hogy a reliktumok a nyelvterületnek mind az északi, mind a déli részén felbukkannak, egykori általánosabb földrajzi elterjedtségre lehet következtetni.

Az RMNyA. *böngész* címszavú térképén a *bengész ~ böngész, bengéz ~ böngéz : bengézik* adatok egy tömbben, jól jellemezhető nyelvföldrajzi körben, a dél-alföldi régió romániai részein, azaz a Fehér-Körös, Maros, Temes, Béga folyók vidékén figyelhetők meg (I-1, 2, J-1, 3, O-1, 2, P-1). A lexéma terjedése feltehetőleg a nyelvterület déli sávjában, nyugat → kelet irányban zajlott, de Erdélybe nem hatolt be, megállt a nagytájat határoló hegyek nyugati lábainál (az említett kutatópontokon kívül előfordulására semmi nyom).

A *böngész(ik)* ige nagy valószínűséggel nem a szőlőművelés, gyümölcstermesztés „szakszavaként" keletkezett, hanem a szélesebb értelemben vett gyűjtögetés egyik jellemző kifejezése lehetett.[2] Erre mindenekelőtt a *bönge ~ bënge, böng ~ bëng* alapszavak etimológiájából következtethetünk. Az eredet dolgában mind a TESz., mind az EWUng. óvatosan nyilatkozik. A TESz. ezt írja a *bönge* szócikkében: „Ismeretlen eredetű. Feltehető korábbi jelentése a növényi ágon található apró csomó lehetett; innen érthető, hogy bimbót, rügyet és bogyótermést egyaránt jelölhetett. Később sajátosan a szedéskor száron maradó, rendszerint apró szőlőfürtnek a jelölője lett. [...] — Esetleges hangfestő eredete, illetőleg a *bimbó* alakváltozatainak tartott *bingó*-féle szavakkal való kapcsolata további vizsgálatra szorul."

Az EWUng. a *bönge* és *böngész(ik)* viszonyát tisztázatlannak tartja, mivel a *bönge* :> *böngész* képzésen kívül lehetségesnek tartja a főnévnek igéből történő elvonását is. E lehetőséget természetesen nem zárhatjuk ki, de valószínűsége messze elmarad a képzés mögött. Ha elfogadjuk az EWUng. ötletét, miszerint az abszolút tő a *bog* szó magas hangrendű *bög* párhuzamának *n* járulékhanggal kiegészült változata lehet, ez is megerősíti a főnév → ige képzést. Szerintem jó helyen tapogatózik a TESz., amikor az abszolút tő onomatopoetikus eredetének lehetőségét felveti (jóllehet az EWUng. erről már nem szól). A *bog ~ bög* 'rügy,

[1] Itt és a továbbiakban a nyelvatlaszok mellékjeles adatait technikai okok miatt egyszerűsített fonologikus írásmóddal közlöm.

[2] Vö. még: „A bilingérezés eredetileg a tőkén maradt apró szőlőfürtök keresgélését, összeszedését jelentette. De mi diót, szilvát, mogyorót meg egyéb gyümölcsöket is bilingéreztünk." (LŐRINCZE LAJOS, Bilingérezés. Szógyűjtemény Szentgál XVIII–XIX. századi nyelvéből. Veszprém, 1989. 5).

bogyó' hangutánzó eredetének mérlegelésekor figyelembe kell venni a növekvő, kibomló, kipattanó növényi részek megnevezésének onomasziológiai párhuzamait, például *rügy — rittyen, bimbó — bomlik, bogyó — buggyan* stb., de ennek módszeres bizonyítása már messzire vezet, talán egy újabb tanulmány feladata lesz.

4. A romániai magyar nyelvterület legnagyobb részén a *tallóz(ik)* és hangtani változatai találhatók 'böngész' jelentésben. Az elterjedés két foltra osztható: egy északnyugatira és egy délkeletire. Az északnyugati a magyar–román és ukrán–román határtól a Kis- és Nagy-Szamos vidékéig terjed, a délkeleti pedig durván a Maros mezőségi szakaszától kelet–délkeletre, zömmel a Székelyföld területén. A kettő között, a Mezőségen változatos formák találhatók, melyekről később szólok. Meglehet, hogy a két nagy tömb egykor összeért, és csak később, a Mezőség saját megoldásainak felülkerekedésével vált ketté. De azt sem zárhatjuk ki, hogy a székelyföldi *tallóz*-féle alakok ún. hozott lexémák, amelyek a székelyekkel együtt vándoroltak nyugatról keletre még a középkor folyamán.

A *tallóz* eredeti jelentése: 'tarlón hátrahagyott gabonafejeket gyűjtöget'. Eredetileg tehát ez sem a szőlőhöz kötődő kifejezés, de a *böngész*-hez hasonlóan többszörös jelentésváltozás következett be rajta, melynek során eljutott egy általánosabb 'gyűjtöget' jelentéskörbe. (Érdekes, hogy az irodalmi nyelvben mindkét szónak kialakult az olvasással kapcsolatos mellékjelentése.)

Az alaktörténettel kapcsolatban megjegyezhetjük, hogy a *tarló* eredetibb *rl* hangkapcsolata az igében többnyire *ll*-re módosult, azaz regresszív teljes hasonulás következett be. Van azonban az *rl* > *rr* változásra is példa. A Székelyföld néhány déli kutatópontján (T-7, 10, 12, 14, 15, 18) *torróz* ~ *torrósz* formák élnek. A szóvégi *-z, -sz* közül nyilván a *-z* igeképzős megoldás az eredetibb, az *-sz*-es pedig a térben közeli *-ász* képzős szavak analógiáját mutatja. Érdekes, hogy az — alább tárgyalandó — mezőségi *kurkász* és a *tallóz* ~ *tallósz*-féle szavak tömbje között egy hosszú kelet–nyugati átmeneti sáv van, ahol a *tollász* alakú lexémák láthatók (L-18, M-6, 8, 9, 11, 12, 14, 15, 17, 18, N-4, T-2, U-1), de ezeknek természetesen nincs közük a *toll* főnévhez és a belőle képezhető igéhez. Végződésükben a *-z*-t *-ász* igeképző váltotta fel, miközben — úgy tűnik — népetimológiás átértékelődés is lezajlott. (Hasonló képzőcserét mutat még két szomszédos kutatóponton a *nyomoz* → *nyomász* esete: T-5 →T-3.)

5. A Mezőség sajátos alakjait vizsgálva meglepődve tapasztaljuk, hogy nem csupán a gyűjtögetés fogalomköréből, hanem egy másik ősi foglalkozás, a vadászat szókincséből is adaptálódtak kifejezések a 'böngész' jelentésre. A vad nyomát követő élelemszerzés szintén kifejlesztett olyan szavakat és szószerkezeteket, amelyekben a legfőbb jelentésmozzanattá a 'keres, utánajár' lépett elő. Ilyen mindenekelőtt a már említett *nyomoz* (F-2, 4, T-5), nyílt *a*-zó kiejtéssel *nyomaz* (F-2, 11), képzőcserével a *nyomász* (T-3), illetőleg igei szerkezettel:

menyünk nyomjára (F-4), *menyen nyomázni* (F-13), *nyaman menyünk* (F-12), *menyen a nyomra* (L-1). A nyomkövetés, vadkövetés megjelölései a következők is: *menyen utánno* (F-2)[3], illetve ennek részleges román tükörfordítása: *menyen pë urmë* (F-1, 8, L-6 — az utolsó zárt *ë* velarizált ejtésű).

A vadászat, vadkergetés szava volt eredetileg — a *kerget*-hez, *keres*-hez hasonlóan — a *kurkász* is, melynek *kur* tövében állatűző indulatszó lappang (l. bővebben: JUHÁSZ DEZSŐ, *Kur, kür, kör, ker* — és ami köröttük van: Emlékkönyv Fábián Pál hetvenedik születésnapjára. Szerk. KOZOCSA SÁNDOR GÉZA. ELTE BTK Mai Magyar Nyelvi Tanszék, Bp., 1993. 153–9). Ez a szó a Maros két partján, a Küküllők alsó folyásánál és a Belső-Mezőség néhány kutatópontján bukkan föl (F-7, 9, G-1, K-4, L-2, 3, 4, 7, 13, 15, 16, 17, M-1, 4). Ettől a tömbtől csak egy távoli előfordulás van: Köröstárkányban *kurgyász* (J-2) alakot találunk, amely nyilvánvalóan a *kurkász* lexéma változata, és sok más szóval együtt bizonyítja e falu mezőségi eredetű nyelvjárássziget voltát.

Ami a négy moldvai kutatópontot illeti: az északi csángókat képviselő Szabófalváról (H-1) nem sikerült értékelhető választ kapni. A déli csángóknál, Bogdánfalván (N-1) a *nyomász* formát látjuk, újabb bizonyítékát találva annak, hogy ez a néprészleg is alapjaiban mezőségi eredetű. A moldvai székely (hagyományosabb terminológiával: székelyes csángó) csoportból való Pusztina (N-2) és Diószeg (U-8) egyaránt *keres* alakot mutat, ami lehet egy általánosabb jelentéstartalmú ige helyi adaptációja, de lehet a vadászat ősi terminológiájából átemelt szó is, mint a *kerget* (← '⟨vadászáskor vadat rejtekhelyéről⟩ *ker!* állatűző szóval kikerget', bővebben l. JUHÁSZ i. m. 157). Annál inkább gondolhatunk efféle jelentéstani előzményre, mivel a *kurkász*-on kívül létezik *csürkész* is (L-10, Marosbogát), melynek tövében a *csür!* állatterelő, állatkergető szó van. A *csür* — mint ahogy erről egy másik tanulmányomban írtam (JUHÁSZ, A nyelv és a kultúra együttes vizsgálatának lehetőségei a magyar nyelvjárási és néprajzi atlaszok alapján: Congressus Septimus Internationalis Fenno-ugristarum. 3A. Sessiones Sectionum. Debrecen, 1990. 250) — a *csürrent* 'vadra rárivall' és a *csürhe* tövében is felismerhető.

6. A *csürkész* felbukkanási helyétől nem messze, az Aranyos folyó vidékén található a *csikász* (L-9) ~ *csikész* (K-3, L-5) előfordulási területe. Atlaszunk a *csikász* ~ *csikész* szavakat a *csürkész*-szel azonos szimbólummal jelölte meg. Az alaki hasonlóság és a földrajzi szomszédság miatt ez az eljárás védhető, de etimológiailag alighanem két k ü l ö n b ö z ő l e x é m a konvergens fejlődéséről van szó. A *csürkész*-ről már szóltam, a *csikász* pedig legvalószínűbb magyarázat szerint a *csík* 'egyfajta hal, Misgurnus fossilis' szóval hozható összefüggésbe, tehát átvezet bennünket a vadászat világából a halászat területére. A *csikász*

[3] Itt korrigálom atlaszunknak egy kisebb technikai hibáját: az E-6-os kutatópontra adathiány (—) helyett tévesen került a *menyen utánno* szerkezet.

nemcsak igeként, hanem főnévként (*-ász* n o m e n k é p z ő s származékként) is megvan a régi magyar szókincsben, l. például a SzT. *csikász, csikászás, csikászat, csikászhat, csikászhely, csikászik, csikászó* stb. címszavait, ill. a NéprLex. *csikász* szócikkét (I, 503–6), továbbá KÁZMÉR családnévszótárát (RMCsSz. 245). A csikászok, pákászok a folyók, mocsarak, rétek halainak, madarainak, növényeinek begyűjtéséből tartották fönn magukat vagy tettek szert kiegészítő jövedelemre, tehát a gyűjtögető, halászó-vadászó életforma jellegzetes képviselői voltak egészen a XIX. századig bezárólag, így a népi tudat joggal kapcsolta őket, illetőleg a *csikász(ik)* igét a gyűjtögetés, keresgélés fogalomköréhez. A *csikász* > *csikész* változás talán már az elhomályosulás jele, ahol a tőbeli eredeti mély hangú (veláris) *į* alapján fennálló illeszkedés az új (palatális) *i*-hez idomul. A folyamatot a *csürkész*-féle rokon hangzású szavak analógiája is támogathatta.

7. Szemlémet a dél-erdélyi, hétfalusi Tatrang *kocsányoz* ~ *kocsánoz* szavával zárom. Ez az atlaszlapon önmagában álló, hapax jellegű adat. Alakszerkezete világos: a *kocsány* 'a gyümölcs szára' főnév *-oz* igeképzős származékáról van szó, melynek feltehető jelentése '⟨gyümölcsöt⟩ száráról leszed', 'gyümölcsöt szedeget; keresgél'.

8. Zárszóul megjegyezhetjük: a szüret után elmaradt szőlő, gyümölcs megkeresését, begyűjtését megnevező szókincs eredete, forrása rendkívül változatos: nemcsak a vad és termesztett növények világával kapcsolatos, hanem szerepet játszik benne a vadászat és halászat egykori terminológiája is. Ez utóbbi körben minden tarkasága ellenére sajátos egységként fogható fel a Mezőség, amely itt a legarchaikusabb kultúrájú tájnak mutatkozik.

JUHÁSZ DEZSŐ

„MAGYAR NYELVJÁRÁSOK"
A DEBRECENI EGYETEM
MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TANSZÉKÉNEK
ÉVKÖNYVE

XXXVIII, 203–208

DEBRECEN
2000.

Gondolatok a „Cívis szólások és közmondások Debrecenből" című kötetről

Úgy vélem, nincs megfelelőbb alkalom a címben említett munkának a tervéről éppen a Jakab László tiszteletére kiadott emlékkönyvben beszámolni, hiszen ünnepeltünk számtalan szállal kötődik a debreceni egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszékén folyó cívis szótári vállalkozáshoz. Jakab László tanszékvezetőként nemcsak a szótári tervmunka hátterét jelentő Bakó Magyar Népnyelvi Szótár Alapítványnak volt az egyik létrehozója (MNyj. 34: 171–2), szótárszerkesztői tapasztalatára a szókincsgyűjtés és -feldolgozás során is számíthatunk.

A Debreceni cívis szótár anyaggyűjtésének egyik szakaszát a Szamosháti szótár szócikkeinek kikérdezése jelentette. CSŰRY szótárában nemcsak a Szamoshát gazdag szókincsét találjuk meg, hanem bőséggel olvashatunk szólásokat, közmondásokat is (vö. Előszó 6). Örömmel tapasztaltam, hogy a kilencvenéves Ménes Andrásné adatközlőmmel folytatott beszélgetések során előkerülő debreceni frazémakincs a tájszóanyaghoz hasonlóan szintén jelentős értéket képvisel (KÁLNÁSI: MNyj. 37: 235–42). Ez indított arra, hogy összegyűjtöm és kötetbe szerkesztem a debreceni cívis frazémákat (szólásokat, szóláshasonlatokat, közmondásokat). Anyaggyűjtésem másik fontos forrása BURA LÁSZLÓ Szatmári szólások és közmondások (Magyar Csoportnyelvi Dolgozatok. 35. sz. Bp., 1987) című gyűjteménye volt, melynek korábbi, kéziratos változatát (Nagykároly vidékének közmondásanyaga. 1960) O. NAGY GÁBOR is felhasználta a Magyar szólások és közmondások (Bp., 1966) című nagy munkájában. Noha a BURA LÁSZLÓtól összegyűjtött frazémák egy része az 1950-es és 60-as évek romániai gazdasági és politikai viszonyai között keletkezett, más része pedig fellelhető a Szamosháti szótárban, még így is nagyon sok olyan frazéma került elő, melyeknek debreceni változatai jelentős mértékben növelték gyűjteményem anyagát. Az említett művek adatainak számbavétele után OLÁH GÁBOR A debreceni nyelvjárás (NyF. 26. sz.) című munkája alapján folytattam a gyűjtést. Az idestova egy évszázaddal ezelőtt megjelent tanulmányban a szerző a debreceni népnyelv hangtani, alaktani, jelentésbeli, mondattani sajátosságain kívül a szókincshez kapcsolódóan a szólások (szójárások), közmondások és népnyelvi szövegek bemutatására is vállalkozott. OLÁH GÁBOR gyűjtésének anyaga az ÚMTsz. egyes köteteibe is beépült, a szerkesztők az 1816. szám alatt említik a feldol-

gozott források között. A következő forrásom saját korábbi anyaggyűjtésem volt (Cívis beszélgetések Debrecenből. Debrecen, 1999). Az ebben található frazémákat is beépítem a tervezett kötetbe. Úgy tűnik, mennyiségét tekintve ez lesz a legkevesebb, de az említett szöveggyűjteményben így is több értékes példát találunk. Legyen szabad egyet kiemelni közülük! A dr. Balogh Istvánnal folytatott beszélgetésemben fordul elő a *hatvanháromba van* szólás, mely arra utal, hogy 1863-ban a nagy szárazság idején (amikor az Ecsedi-láp is két részre szakadt), minden termény kiszáradt, ínséges idők jártak. A szólást adatközlőm szerint ma is mondják (ő is használja) a nehéz anyagi helyzetben levő embernek a jellemzésére. Az említett munkákon kívül LŐRINCZE–BENKŐ Magyar nyelvjárási bibliográfiája [1817–1949] (Bp., 1951) debreceni vonatkozású anyagának számbavételét, az Új magyar tájszótárban található debreceni frazémák ellenőrzését szintén elvégzendő feladatomnak tekintem, miként a cívis szótár adatgyűjtéséhez kapcsolódó szakdolgozatok, záródolgozatok frazémáinak kicédulázását is.

E cikk keretében nincs lehetőség, hogy a témakör elméleti kérdéseivel és a frazémakészlet bemutatásával, vizsgálatával foglalkozó műveket akár cím szerint is számba vegyem. Csak megemlítem, hogy a szakirodalom gazdagságára, ugyanakkor nyilvánvaló hiányosságaira is utal HADROVICS LÁSZLÓ, amikor a következőket írja: „A nyelvtudomány valamennyi területe közül a frazeológia rendszerező feldolgozása a legnehezebb. Ez abból adódik, hogy ez a nyelvnek legszeszélyesebben fejlődő tenyészete, amelyet igen különböző források táplálnak" (Magyar frazeológia. Bp., 1995. 25–6). O. NAGY GÁBOR Magyar szólások és közmondások (Bp., 1966) című gyűjteménye máig a legnagyobb ilyen jellegű gyűjteményünk. Szerzőjéről, a magyar frazémakutatás nagy egyéniségéről HADROVICS is az elismerés hangján emlékezik meg: „Ő szinte egész életét ennek a diszciplínának szentelte, és ennek hosszú időre meghatározó alakja lett. Kerekre formált művei, valamint kisebb tanulmányai sok tanulsággal szolgáltak." (i. h.). A legutóbbi évekből HADROVICS LÁSZLÓ már idézett monográfiáját kell kiemelni. Ez a munka nemcsak az egyes frazémák minősítését és egyéb elméleti kérdéseket illetően nyújt új ismereteket, gazdag példatára és a vonatkozó szakirodalom mintaszerű számbavétele is nélkülözhetetlen alapművé avatja. Ismeretes, O. NAGY GÁBOR nagy munkájába beépültek a korábbi idők gyűjteményeinek adatai. Az ezt követő időszak frazémagyűjteséit elsősorban a HAJDÚ MIHÁLY által szerkesztett Magyar Csoportnyelvi Dolgozatokban követhetjük nyomon. E munkák között vannak, amelyek csak a Magyar szólások és közmondásokból hiányzó frazémákat közlik, mások mindent, amit az adott településen ismernek és használnak.

O. NAGY GÁBOR elméleti megállapításai (i. m. 7–29) a debreceni frazémakincsre is érvényesek. A különös változatosság, a sokszínűség az itteni szólás- és közmondáskincsnek is jellemző vonása, hiszen találó megfigyeléseket, költői erejű gazdag képzeletből született nyelvi képeket, merész és szemléletes hasonlatokat, az embereket és a világ dolgait lényegükben megragadó jellemzéseket,

szellemes ötleteket, bölcs tanácsokat, intelmeket, évszázados múltjuk ellenére ma is igaz életelveket egyaránt találunk közöttük. De gyűjtésemben is akadnak a ma élők számára már homályos célzások, szókimondó gúnyolódások, vagy éppen időszerűtlenné vált nézetek, tévesnek bizonyult megállapítások. Amit tehát a kötet tarka változatosságban majd az olvasó elé tár, az egyrészt a színes és az eleven stílus kincsestára, másrészt pedig inkább már csak a múltat idéző és csak történeti értékük miatt értékes adatoknak a gyűjteménye.

Néhány szót a közzétételről. A kötetbe a frazémák a vezérszavak betűrendje szerint folytatólagos sorszámmal lesznek fölvéve. A vezérszavak megállapításában, a szólások és közmondások sorrendjének elrendezésében O. NAGY GÁBOR elveit és gyakorlatát követem (i. m. 7–23). Vezérszónak én is általában a kifejezés első állandó főnévi elemét, tulajdonnév, tulajdonnévből képzett melléknév esetén a tulajdonnevet, illetve a belőle képzett melléknevet tekintem. Amelyekben nincs főnév, ott az első jellemző szó lesz a vezérszó. A frazémákat változataikkal együtt szándékozom közölni, hiszen semmi fogódzó nincs arra, hogy melyik változat a közlésre méltó, illetve az eredeti(bb). Ezzel egyben az is szemléltethető, hogy a közölt anyag nem csupán nyelvi, hanem folklorisztikai jellegű is. A néphagyomány elemei változatokban élnek, vagyis nem vethető fel a helyes vagy helytelen forma kérdése. O. NAGY GÁBORral ellentétben fölveszem a durva szót vagy kifejezést tartalmazó szólásokat (káromkodásokat) is, hiszen ezek szintén a néplélek sajátos megnyilvánulásainak tekinthetők. (CSŰRY szótárában is találunk durva, esetenként obszcén szavakat, frazémákat.) Kihagyásuk szegényítené a gyűjteményt, hiszen ezek is részei voltak a cívis nyelvnek, népi gondolkodásnak. A bennük megnyilvánuló őszinte szókimondás — megítélésem szerint — egyáltalán nem visszataszító. Ma, amikor sajnos iskolás gyerekektől is lehet nyomdafestéket nem tűrő, trágár kifejezéseket hallani, nem lenne indokolt a népnyelv sokkal kevésbé durva (mert nem öncélú) megnyilvánulásait kihagyni egy ilyen gyűjteményből. Adataimat nem köznyelvi formában, hanem nyelvjárási alakban közlöm. Magam is vallom, hogy a frazémáknak nemcsak a tartalmuk fontos, hanem nyelvi formájuk is, az a mód, ahogyan a népnyelvben használták (használják) őket. Ez a módszer a gyűjtemény nyelvészeti és néprajzi értékét bizonyára emelni fogja (vö. HAJDÚ MIHÁLY: MCsD. 35. sz. Előszó. 3). A nyelvi formának jelentős szerepe lehet egy-egy frazéma sajátos hangulatának megteremtésében, vagy éppen fokozásában: *Örül, mint ablakostóut a hanyattesísnek. Annyi a píze, mind bíkán a toll, kopasz kutyán a szőűr. Ajándík lúnak nem nízik a fogát. Ne aggyík tanácsot, ha nem tud adni kalácsot.* Köznyelvi formában mennyivel „szürkébbek" lennének az említett frazémák is, míg így megőrzik a cívis nyelv egyre halványuló színeit, ízét és zamatát. Nem utolsósorban nyelvi formája miatt hat a debreceni kollégiumi diákot jellemző szólásféle is: *Kizs bögre, nagy bögre, nem jóu a bor a tökre.* A vendégségben levő diák válasza erre: *Jóu az még az égzengísre is.* A gyűjte-

ményben előforduló tájszavak mennyiségüktől függően külön szószedetbe vagy lábjegyzetbe kerülnek.

Az alábbiakban gyűjteményemből néhány további példa bemutatására kerítek sort. Először kissé részletesebben összehasonlítom saját gyűjtésemet OLÁH GÁBOR fentebb említett gyűjtésének egyes adataival. Nézzük a példákat! Adatközlőm nem ismerte többek között: *A dohos kásának ára futamodott:* értéktelen vmi nagy becsben részesült. *A veréb lípíst megyen:* sohasem lesz abból semmi. *A jászol jár a tehén után:* vki nem lát a dolga után. Másokat nem ugyanabban a formában ismert. Ebből a típusból is lássunk néhányat, esetenként megjegyzéssel! OLÁH GÁBOR adatát zárójelbe tettem: *(Akkor még tollpennával irtak.) Akkor még lúttollal írtak. — (Barangol, mint az Orbán lelke.) Jön-megy, mint Orbán lèlke a pokòlba. — (Elaludnék egy pízes máléjír, ha soha-soha meg nem adnák is.) Elaludnék ety fél pízír, nem bánnám, ha sose adnák meg. — (Egye meg a Mándoki uram fenéje!) Egye meg a mándoki fene.* Amikor adatközlőmtől először hallottam a szólást, arra gondoltam, a szabolcsi *Mándok* község szerepel benne, ami ugye Debrecenben nem egészen lenne természetes és érthető. Később OLÁH GÁBOR gyűjteményében ráakadva a szólás korábbi (és teljesebb) formájára, annyit megállapíthattam, hogy személynév rejtőzik benne. Igaz, továbbra is nyitva marad a kérdés, mi lehetett a szóbanforgó *fene*: fenekedő vadállat vagy betegség? (vö. TESz.: *fene*, ÚMTsz.: *fene*). De ezt már aligha tudjuk meg valaha is. Folytassuk tovább a példákat! *(Fekete mint a bakacsin* v. *kindruc.) Fekete, mint a kindruc. — (Felakasztod-i még a szűrt?:* megmaradsz-e még a szolgálatban?). *Beakasztotta a szűrit.* A szólásnak ez utóbbi változatát É. KISS SÁNDOR is említi és magyarázza (Nyr. 94: 241–2). — *(Felnyilt mán a szeme:* jól van már a dolga.) *Felnyílt mán a csipássa:* bizonytalan jelentéssel. — *(Hogy löttyen a fittyen?* Felelet: *Ahogy löttyen, úgy fittyen.*) Adatközlőm szerint erre a felelet: *Ahogy fittyen, úgy löttyen. — (Gyere szóga, malac szalonna, kicsi haszna.)* Így alig van értelme a közmondásnak. A közmondás valódi tartalmát adatközlőm változata világítja meg: *Köjök (*v. *gyerek) gazda, malac szalonna, eggyik se jóu̯. —* (Csukláskor: *Itt vagyok!*) *Itt vagyok, nem lácc. Vakúj meg, ha nem szánsz! — (Jó vónál Barca Daninak:* B. D. a korszak hírhedt csendbiztosa volt.) *Jó vóu̯nál halálnak.* Barca Daniról adatközlőm azt tudta, hogy még evés közben is elaludt. — *(Kapkod, mint Karászi.)* Adatközlőm durvább változatban ismerte: *Kapkod, mint Karászi az annya picsájához. — (Lessz még a kutyára dér.) Lesz még a kutyára dér, hasig is ír.* (OLÁH GÁBOR másik változata: *Lessz még szőllő, lágy kenyír, lessz még a kutyára dér.)* Adatközlőm szerint együtt nem mondták őket, külön voltak használatosak. — *(Még ecs csak a tubák:* még ez a valami.) *Még ecs csak a tubák, csak színi kék. — (Ű se fenékig téfel:* ő se jobb a Deákné vásznánál.) *Ű se fenékik téfel, csak a tetejin van ety kicsi, a többi savóu̯. — (Vírré válik benne, mint barádba a lencse.)* A szóláshasonlatot a köznyelv is hasonló formában ismeri, adatközlőm szerint azonban Debrecenben így volt használatos: *Vírré válig benne, mint a cigány lovába a bontóu̯fűsű. —* A

különbségek tehát nyilvánvalók. Úgy vélem, az említett példák egyrészt igazolják a szakirodalomnak azt a megállapítását, hogy a frazémakincs más nyelvi jelenségekhez hasonlóan ki van téve az „elmúlásnak", a változásnak, másrészt azt is, hogy a frazémák egy viszonylag zárt közösségen belül is változatokban éltek, illetve élnek (O. NAGY: i. h.). Így lehetett ez OLÁH GÁBOR adatgyűjtése idején is, aki természetesen az adatközlői által ismert változatot rögzítette gyűjteményében.

De folytassuk más példákkal! Debrecenben a rossz kedvű vagy hirtelen elkomorodó emberre gyakran mondták régen: *Úty húzza az orrát, mint akineg dinnyefőűd nem jutott*. A frazéma *Úgy áll a szája, mint akkinek nem jutott dinynyefőd* alakban már OLÁH GÁBOR munkájában is előfordul (i. m. 40), Debrecenből ezt a változatot közli az ÚMTsz. is. A szóláshasonlatot a tájszótár az ország keleti feléből több helyről adatolta (i. m. *dinnyeföld*). Némiképp más formában a SzamSz.-ban is megtaláljuk (i. m. *dinnyeföld*). BURA LÁSZLÓ gyűjteménye a szóláshasonlatot *Úgy húzza az orrát, mint akinek disznóföld* [!] *nem jutott* formában és bizonytalan jelentéssel közli. Ez már azt is jelzi, hogy a népi szólásokat a tájnyelv más értékeihez, színeihez hasonlóan egyre inkább a kihalás fenyegeti. A frazéma keletkezésének a történeti hátterét dr. Balogh István világította meg. Adatközlőm említette, hogy Debrecenben a tizennyolcadik, tizenkilencedik században mind a belvárosi, mind a külvárosi (hóstáti) lakosoknak dinnyeföldet is osztottak. *Akinek nem jutod dinnyefőd, az nagyon szegény vót. Nem jutot neki dinnyefőd, el is vót keseredve* (CbDebr. 11).

Az alábbiakban saját gyűjtésemből néhány olyan frazémát közlök, amelyek némiképp más változatban, de a köznyelvben is használatosak, így minden különösebb magyarázat nélkül nyilvánvalóvá válnak a formai (esetenként tartalmi) különbségek: *Nem erőszak a disznótòr, csak kérelem (kírelem). Màjt ha fagy, hóű lesz nagy, rípa terem, vastag, nagy. Kecskére nem bízzák a káposztáskèrtet. Magad uram, ha szóűgád nincs, magad ugass, ha kutyád nincs. Fogadatlan próűkátòrnak, epszar a fizetíse. Szököt szóűgának, epszar a fizetíse. Igírd meg, ne ad meg, sose szegínyít az meg. Akinek nincs lova, gyalog megyen Pestre, akinek nincs kutyája, maga ugat este. Szóű kösztünk maraggyon, de ha továb megy, as se bàj. Nem jóű urakkal ety tálbóűl cseresznyézni, mèrt megbök a magjával. Vírré vájjon benne, a mek tájoggá, a mek tuggya a kötelessígit.*

A nyelvjáráskutatók megkülönböztetett figyelemben részesíthetik azokat a frazémákat, amelyekben egy-egy régi (tájnyelvi) szó is található, vagy amelynek hajdani meglétére ennek alapján tudunk következtetni. Lássunk erre is néhány példát! A köznyelvben *Holtnak holt a barátja* alakban ismert közmondásnak a debreceni cívisek nyelvében *Hóűtnak hóűtt a fele* változata él(t). A *fél* szónak *vkinek fele* 'felebarátja, társa' jelentését *elav.* minősítéssel az ÉKsz. is adatolta. Az általam följegyzett debreceni adatot az ÚMTsz.-ban sem találjuk meg, így a frazémában egy régi, archaikus változat őrződött meg. Az *Íg, mint a miligyèrtya* szóláshasonlatban a sztearinból készült gyertyának az elnevezése maradt meg. A

szót az ÚMTsz. Kecskemétről, Hódmezővásárhelyről és Zilahról közli (i. m.: *miligyertya*), így a szólás annak is bizonyítéka, hogy korábban városunkban szintén ismerték a szót. A *Pattan, mint a moncsòld bòlha* szóláshasonlatban a 'kézzel nyomkod, morzsol vmit' jelentésű *moncsol* ige található. A szót az ÚMTsz. erről a vidékről közli, de megtalálható a SzamSz.-ban is. Debreceni adat azonban eddig nem volt rá. Bizonytalan jelentéssel még adatközlőm is emlékezett az OLÁH GÁBORtól említett szóláshasonlatra *Aszt míveli, mint a várvírasztóu̯*. Hajdan arra mondták, aki 'lót-fut, lármázik, sürög' (i. m. 34). A *várvirrasztó* a Magyar nyelvtörténeti szótár szerint *burgwache* 'várőrség' jelentésű szó (III, 1195). A szóláshasonlat tehát egy azóta kiveszett, de hajdan Debrecenben is ismert szót őrzött meg számunkra. A *Fogad be a tóu̯tot, kivér a házbúl* közmondásban a *ver* ige régies, tájnyelvi alakja őrződött meg. A Szamoshátról (is) adatolt (SzamSz.: *ver*) tájnyelvi *vér* alak a frazéma tanúsága szerint Debrecen népnyelvében is élt. Végül a legutóbbi beszélgetésünk alkalmával hallott szólásról ejtenék még szót. A köznyelvben *Fenn az ernyő nincsen kas* szólást adatközlőm szerint Debrecenben főleg ebben a formában ismerték: *Fenn az ekhóu̯, nincsen kas.* Elsősorban olyan nőkre mondták, akik feltették ugyan a díszes kalapot, de ruházatuk többi része nem illett hozzá, szegényesebb, egyszerűbb volt. Az Értelmező kéziszótárban *rég. irod.* minősítéssel említett görög, illetve nemzetközi eredetű *echó* 'visszhang' szóból származó *ekhó*-t 1833-ban adatolták először: „Ernyő... Burított szekér (Currus tectus). Fedél. Ennek Debretzemben *Ekhó* a' neve". Jelentése: 'szekér- vagy kocsiernyő'. A szó feltehetőleg az *echós ~ ekhós szekér (kocsi)* szókapcsolatból vonódott el. Eredetileg talán a debreceni diáknyelv szava volt. Az *echós* melléknév 'visszhangos, visszhangzó' → 'ernyős ⟨kocsi, szekér⟩' jelentésváltozás nincs tisztázva (TESz.: *echó, ekhó*). Az ekhós szekérnek még a század első évtizedeiben is nagy divatja volt Debrecenben. Miként adatközlőm mondta: *„Nyárba, ha nagy meleg vóu̯t, mindik fem vóu̯t az ekhóu̯ a szekeren".* A nyelvjárási szónak minősített *ekhó*-t, és a belőle képzett *ekhós*-t *(ekhóu̯s szekēr)* az ország keleti részéből a SzamSz. is adatolta 'gyékényből készült ernyő a szekeren', illetve 'gyékényfödeles, gyékényernyős' jelentéssel. A szólásnak ez a változata nincs meg sem a Szamosháti szótárban, sem az Új magyar tájszótárban.

Még folytathatnám a sort. De további példák felsorakoztatása vagy éppen az összegyűjtött anyag tematikus csoportok szerinti bemutatása, illusztrálása helyett csupán arról teszek még említést, hogy a kötet példatára a megfelelő szócikkek anyagát gazdagítva természetesen beépül a Debreceni cívis szótárba is. Így önálló kötetként azonban remélhetőleg alkalmasabbá válik mind a tudományos vizsgálódásra, mind a nem szakmabeli érdeklődők figyelmének felkeltésére.

KÁLNÁSI ÁRPÁD

„MAGYAR NYELVJÁRÁSOK"
A DEBRECENI EGYETEM
MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TANSZÉKÉNEK
ÉVKÖNYVE

XXXVIII, 209–219

DEBRECEN
2000.

Névutó szerepű határozói igenevek a Bécsi Kódexben

A névutó kategóriába tartozó nyelvi elemek közös vonása, hogy lényegében azonos nyelvi funkciót töltenek be, vagyis egy tartalmas szónak egy másik szóhoz való grammatikai viszonyítását fejezik ki (SEBESTYÉN 1965). Ezt a funkciót azonban a nyelvtörténet során különböző szerkezetekben, különböző módon keletkezett névutók tölthetik be. Névutóvá leggyakrabban főnevek primer ragokkal ellátott alakjai váltak, a névmási tőre visszavezethető, ragszilárdulással keletkezett névutók száma viszonylag kevés. Egy névutónk *(nélkül)* szóhatáreltolódással jött létre, néhány névutónk pedig határozói igenévből alakult ki szófajváltással.

Határozói igenév szófajváltással névutóvá egyrészt határozós szerkezeti előzményben válhatott, másrészt keletkezhetett alanyos szerkezetből is (SEBESTYÉN 1965; TNyt. 1991). A *-től fogva* névutós szerkezetet BERRÁR az 'egészen, teljesen' jelentésű *fogva* igenévnek *-től* ragos határozó melletti nyomatékosító szerepéből magyarázza (BERRÁR 1956), melyről SIMONYI is hasonlóan vélekedett (1888. I, 232). Ebben az esetben viszont a *-től fogva* névutót az értelmezős szerkezetben alakultak közé sorolhatjuk (SEBESTYÉN 1965).

A határozói igenév és névutó kategória elválasztása, ha a határozói igenév és a névutó szemantikai és szintaktikai eltávolodása teljesen lezárult, a mai nyelvhasználó számára nem jelent különösebb nehézséget. A Bécsi Kódexben előforduló névutó szerepű határozói igeneveket vizsgálva azonban figyelembe kell venni azt a tényt, hogy a magyar nyelvtörténet folyamán határozói igenévi eredetű névutók is állandóan keletkeztek/keletkeznek, s így mindig voltak/vannak olyan határozói igeneves szerkezetek, melyek a névutóvá válás útjára léptek/lépnek; valamint azt, hogy az ilyen szerkezetben keletkezett névutók között is van néhány olyan, amely a régi nyelvben névutó szerepű volt, de ez a funkciója az évszázadok során teljesen kiveszett a használatból.

Ahhoz, hogy a Bécsi Kódex névutó szerepű határozói igeneveit megvizsgálhassuk, először is tisztáznunk kell, hogy mely nyelvi elemeket tekinthetjük határozói igenévből keletkezett névutószerű alakulatoknak, névutóknak. Az egyes kifejezések, s ezen belül a határozói igenévi eredetűek névutóvá minősítésében azonban eltéréseket találunk.

SEBESTYÉN ÁRPÁD A magyar nyelv névutórendszere (1965) c. könyvében a magyar nyelv névutóinak legteljesebb, leghiánytalanabb listáját adja közre. Nemcsak a mai magyar nyelv névutóit és esetenként névutós szerkezeteit találjuk meg művében, hanem munkájának elején számba veszi azokat a szavakat — esetünkben igenévi alakokat — is, amelyeket a 19–20. századi nyelvtanok és szótárak alapján névutónak szokás minősíteni. Ezek a következők: *-nél fogva, -től fogva (fogván, fogvást); -től kezdve; -t kivéve; lévén; múlva (~ -ván); -ra nézve, -t tekintve* (18–22).

SEBESTYÉN 20. századi anyagot feldolgozván szándékosan hagyja ki SIMONYI és KLEMM történeti összefoglalásait arra hivatkozva, hogy „SIMONYInál nehéz lenne elválasztani a szinkron adatokat a történetiektől, KLEMM viszont csak utal az élő nyelvre" (i. m. 17).

SIMONYI Magyar határozók (Bp., 1888) c. munkájában az alábbi névutókat tekinti határozói igenévi eredetűnek: a *fogva, fogván, fogvást; nézve (nézt, nézvést); múlva, múlván.*

KLEMM ANTAL Magyar történeti mondattanában (Bp., 1942) a határozói igenévi eredetű névutók közül a *nézve, nézvést, nézt*; a *fogva, fogván, (fogvást, fogvánt),* valamint a *múlva, múlván*-t említi meg.

BERRÁR JOLÁN (Magyar történeti mondattan. Bp., 1957) példaként a határozói igenévből keletkezett névutókra a *-ra* határozós vonzattal álló *nézve (nézvén, nézvést, nézt)* alakot emeli ki, hozzátéve: „A XVI. században még ingadozik a szórend: *nézvén az okokra* (itt még inkább határozónak foghatjuk fel) ~ *az okokra nézve* (névutó). Jelentése is elvonttá válik: 'valamire való tekintettel, valamit illetőleg'." (61). Ezen kívül a *fogva (fogván, fogvást, fogvánt), -nél fogva (-n fogva), -től fogva, múlva* névutókat sorolja még ebbe a kategóriába. A *múlva* névutóval kapcsolatban megjegyezi, hogy az előtte álló főnév eredetileg a határozói igenév alanya, vagyis utal arra a szerkezetre, amelyben névutóvá alakult a határozói igenév, valamint azt, hogy a JókK. 158: *ydew el muluan* szerkezete még határozó, de Bornemisza: *sok idő mulua* szerkezet már névutó (i. m. 61).

A magyar nyelv története (Bp., 1967) című egyetemi tankönyv a határozói igenevekből keletkezett névutók kapcsán csak a *-nél fogva, -ra nézve* és a *múlva* szerkezeteket említi (396).

A magyar nyelv történeti nyelvtana összefoglaló munka I., illetve II/1. kötete egyaránt kitér a határozói igenévből keletkezett névutókra, nemcsak a névutókról szóló fejezetében, hanem a határozói igenév szófajváltásánál is. Megállapítása szerint egyes határozói igenevek névutóvá válása már az ősmagyar kor végén bekövetkezhetett, az első határozói igenévből keletkezett névutók pedig valószínűleg a (vmitől) *fogva : fogván* és a (vmitől) *megválva : megválván* szerkezetek lehettek, melyeket a kései ómagyar korban a független történéshordozóval bővült, alanyos szerkezetből kivált *múlván* igenév névutóvá válása követett (TNyt. I.; TNyt. II/1.). A TNyt. a fenti határozói igenévi eredetű névutók mellett felhív-

ja a figyelmünket a *jutva/vmire jutva* szerkezetre, mely ugyan sohasem vált névutóvá, de bizonyos előfordulásaiban átmenetnek tekinthető a határozói funkciójú igeneves, illetőleg a valódi névutós szerkezet között: MargL. 11: Nagy cetevrtekre *iutuan* ... meg mossa vala az ſororok labayt (TNyt. I, 451).

Az egyes nyelvtanokat áttekintve megállapíthatjuk, hogy bizonyos igeneveket hagyományosan, vita nélkül fogadunk el névutóként, anélkül hogy névutói mivoltukat igazolnánk. Pedig vannak olyan határozói igenévi szerkezetek, melyekkel kapcsolatban jogosan merül fel a kérdés, valóban névutók-e avagy csak névutószerűek, vagy esetleg a viszonyszók egy egészen más csoportjához tartoznak.

E problémakörrel, vagyis a határozói igenevek névutóvá válásának folyamatával, illetve határozói igenév alakú névutók más hasonló felépítésű viszonyszóktól való elhatárolásával elméleti szempontból LENGYEL KLÁRA foglalkozik Határozói igeneveink szófajváltásáról (1989) című tanulmányának egyik fejezetében. LENGYEL KLÁRA a szófaji vizsgálatok legszerencsésebb módszerének a párhuzamos elemzést tartja. A párhuzamos elemzéseket két adott szófajcsoport általános tulajdonságait figyelembe véve, de mindig a határozói igenévi sajátságokat szem előtt tartva végzi, általános és szófajonként változó szempontokat érvényesítve. Az egyes szófajok elhatárolásakor a következő általános szempontokat alkalmazza: igei transzformáció, bővíthetőség, helyettesíthetőség, szórend (LENGYEL 1989: 182–3).

A szófajonként változó, vagyis témánkat érintően a határozói igenév és a névutó szófajváltásának speciális kérdéseit az erről szóló fejezet élén az alábbiak szerint foglalja össze LENGYEL KLÁRA: „A határozói igenév névutóvá válását több szempontból a határozószóvá váláshoz lehet hasonlítani. A szófaji átalakulások menete egyezik abban, hogy az igenévnek mindkét alkalommal el kell veszítenie igei tulajdonságait, így jelentésében és szintaktikai viselkedésében a határozói jelleg domborodik ki. Csakhogy míg a határozószóvá válás esetében — mint láttuk — az igenév minden bővítményét elveszítve, „egyedül" alakul át, addig itt egy egész igeneves szerkezet válik névutós szerkezetté. Ez úgy zajlik, hogy a határozói igenév vonzatainak egyikével továbbra is szoros kapcsolatban áll, de viszonyuk jellege alapvetően megváltozik. Az igenév alakú szó ragszerűen kapcsolódik eredeti vonzatához. Azt lehetne mondani, hogy alá- és fölérendeltségi viszonyuk megfordul. Eddig a határozói igenév volt a fölérendelt tag, s neki szemantikailag és szintaktikailag is alá volt rendelve egy bővítmény. Most az eredeti vonzat került szemantikailag és szintaktikailag fölérendelt, az igenévi alakú szó pedig alárendelt helyzetbe; amennyiben lehetséges tartalmas és tartalmatlan szó kapcsolatát így jellemezni. A határozói igenév tartalmasságának megszűnésével az egész szerkezet álszintagmává válik, ezen belül az igenév alakú szó állexéma lesz. A határozói igenév ragszerű, határozói körülményfogalomra utaló viszonyszóvá válik" (LENGYEL 1989: 194).

Ezek a kritériumok bennünket is segíthetnek a BécsiK.-ben található névutószerű szerkezetek tisztázásában ott, ahol a névutós szerkezet egyértelműsége bizonytalan.

Mielőtt rátérnénk a Bécsi Kódexben előforduló határozói igenévi eredetű névutók, névutószerepű viszonyszók vizsgálatára, meg kell jegyeznünk, hogy a *lévén* alakot nem vizsgáljuk, mert SZABÓ DÉNESen kívül (A mai magyar nyelv. Bp., 1955) más nem sorolja a névutók közé, vagyis hagyományosan nem tekintik névutónak. LENGYEL KLÁRA is azt bizonyítja a fentebb említett négy szempont alapján végzett vizsgálatainak eredményeként, hogy „a *lévén* a *van* ige szuppletív módon képzett határozói igeneve. Szófaji besorolása attól függ, a *van* melyik típusából képeztük. A létigéből, azaz alapszófajból képzett *lévén* határozói igenév. A mondatban mindig okhatározói szerepet tölt be a *vmiről lévén* szó szerkezet kivételével, mert ez lexikalizálódott módhatározó. A létigéből képzett határozói igenév megtartja igei bővítményeit, lehet alanya, ezen belül saját alanya, bővülhet határozóval; ezeken kívül kapcsolódhat hozzá alárendelt alanyi mellékmondat is. Ez utóbbi szerkezetben a *lévén*, illetőleg a *lévén, hogy* kötőszószerű. A segédigéből, tehát viszonyszóból képzett határozói igenév viszonyszó, segédszó marad. Azzal a névszóval, melyet grammatikai jelentésével kiegészít, összetett okhatározót alkot" (LENGYEL 1989: 210).

A részletes vizsgálatból kimarad a *jutva* szóalak is, mivel névutós szerkezethez hasonló formában előfordulására példát nem találtam a Bécsi Kódexben. (A szó előfordulására két adat található (89:9; 285), a *jutva* szófaja mindkettőben határozói igenév.)

A Bécsi Kódexben a *jutva* és a *lévén* alakokat kivéve, vizsgálatunk szempontjából tehát az alábbi szerkezetekre találunk példákat: *-től fogva, -től megválva, -nál fogva, múlva/múlván*, melyeket a következőkben egyenként veszünk szemügyre.

-től fogva

A *(-től) fogva* ma időhatározós szerkezetben álló névutó, mely időpontot jelölő szóval a cselekvés kezdőpontját fejezi ki. A szerkezet a régi nyelvben mind jelentését, mind funkcióját tekintve eltért ettől a mondattani viszonyító szereptől. BERRÁR szerint a *fogva* névutóvá fejlődése előtt 'egészen, teljesen' jelentésű határozószó lehetett, mely a *-től ... -ig* szerkezetbe nyomatékosító, összességjelölő funkcióba került be, majd ebből a szerkezetből kiindulva vált a kezdőpont kifejezésére szolgáló névutóvá. Ezt a fejlődési folyamatot BERRÁR (MNy. 52: 429–35) úgy képzeli el, hogy a szóalak a nyelvtörténet során nyolc fejlődési fokozaton megy keresztül, melyek a következők: „1. A *fogva* határozói igenév mód- vagy állapothatározóként 'megfogva, tartva' konkrét jelentéssel, aktív vagy passzív használatban. 2. A *fogva* 'befogadva, magába foglalva' az ige megfelelő jelentésárnyalatával párhuzamosan. 3. A *fogva* elhomályosulófélben levő

módhatározószó 'egészen, teljesen' jelentésben, vö. *mindenestülfogva*. 4. A *fogva* nyomatékosító szóként belekerül a *-től ... -ig* poláris kifejezésekbe — akár a 2., akár a 3. jelentéssel mert a „tengertől — magába foglalva [a közbeeső területet] — a tengerig" értelmezés éppúgy helytálló, mint a rövidebb és talán éppen az előzőből fejlődött „a tengertől egészen a tengerig". 5. A *fogva* megszilárdul a *-től ... -ig* kifejezésekben, — talán a latin *usque ad* támogatására —, elveszti kapcsolatát korábbi jelentéseivel és a szokásos igenévi használattal. 6. Mivel a kifejezés nemcsak helyi, hanem időbeli kiterjedésre is használatos, és időhatározói funkciója a *-től* ragnak nincs, a *fogvá*-t a *-től*-höz tartozónak kezdik érezni, kiegészítőjének, amely a *-től*-t — szokásos jelentésével szemben — a kezdőpont jelölésére alkalmassá teszi. 7. A *fogva* kezdőpontjelölő névutóvá válik, és magának alárendeli az eredetileg önálló *-től* ragos szót, illetőleg a nyelvérzék már úgy érzi, hogy a *-től* eredetileg a *fogva* határozói igenév vonzata volt, mielőtt ez névutóvá lett volna. 8. Mivel a *fogva* kezdőpontot jelöl, és a *fog* ige különben is kölcsönhatásba került a *kezd* igével a jövő idő jelölésén át, és egyik jelentésében szinonimája lett annak, a *-től fogvá*-t is mostmár *-től kezdvé*-nek értelmezik, és némelykor azzal helyettesítik" (MNy. 52: 434–35).

A szerkezet használati köre azonban nemcsak a különböző keletkezési idejű korpuszokban, hanem a BécsiK.-ben előforduló példákban is változatosságot mutat, ami azt igazolja, hogy a szóalak nyelvi funkciójának módosulása a kódex fordításának időpontjában is zajlik. A továbbiakban — sorra véve *a -től fogva* szerkezet használatának a BécsiK.-ben mutatkozó típusait — képet kapunk arról, hogy hol tart a XV. században a *fogva* határozói igenév a névutóvá válás folyamatában. A Bécsi Kódexben a *-től fogva* szerkezetre összesen 62 példát találunk: a szövegben előforduló igenévi eredetű névutók arányát tekintve ez a leggyakoribb. A *fogva* 'egészen, teljesen' jelentésben mint elhomályosulófélben lévő módhatározószó — abban a *mindenestülfogva* szerkezetben, melyet BERRÁR (NytudÉrt. 13: 72) két rokonértelmű határozószó mellérendelő összetételének tart — négyszer fordul elő a példákban: 61:3 *Mēdènèſtǫlfogua*; 84:15 *mēdènèſtǫlfogua*; 130:50 *mēdeneſtǫl foguā*; 198:2 *mēdeneſtǫl foguā*.

A legtöbb példát arra a fejlődési fokra találjuk, amikor a *fogva* nyomatékosító szóként belekerül a *-től ... -ig* poláris kifejezésekbe, összesen 28 ilyen szerkezet fordul elő pl. BécsiK. 229:12 *ezfèktǫl foguan* napkèlètiglèn; BécsiK. 229:12 *tèngertǫl foguā* tèngeriglèn; BécsiK. 75:1 *Indiatolfoǵvan* Ethiopiaiglan; BécsiK. 121:20 *ǫrǫctǫl foguā ⁊ ǫrǫkiglèn*; BécsiK. 166:1 *attolfoguā* mend az idèiglèn. A példák között 17 helyviszonyt és 11 időviszonyt kifejező szerkezetet találhatunk.

Az e típusba tartozó *-től ... -ig* kifejezések összefoglaló jelentésűek: két végpont által határolt, ezektől magukba foglalt teret, időt, mennyiséget jelölnek, gyakran nyomatékosan, a nagyságot kiemelve. Egyikben sem pontos határvetést akarnak jelölni, hanem a szokatlan térbeli vagy időbeli nagyságot hangsúlyozzák. BERRÁR megállapítása szerint valamely cselekvésnek személyekre való ki-

terjedése is mindig ilyen, a szerkezet jelentése ebben az esetben 'mindenki' (MNy. 52: 433). Ilyen típusú szerkezetre összesen 6 példát találunk a Bécsi Kódexben, melyek a következők: BécsiK. 56:13 *gèƨmèktǫlfoguā* mēd vèniglèn; BécsiK. 38:15 *kùſdèdtǫl foguā* mēd annaggiclan; BécsiK. 44:8 *kùſdèdtǫlfoǥvan* a nagiglan; BécsiK. 97:4 *kỳſdèdtǫl foguan* mēd a nagiǵlan; BécsiK. 243:5 *nagtol foguā* mēd a kùſdèdiglèn; BécsiK. 48:5 *nagtolfoguan* mēd a kùſdèdiǵlèn.

Azt a tényt, hogy a *-től ... -ig* szerkezetben a *fogva* nyomatékosító elemként már megszilárdult a kódex korában, nemcsak a példák igen magas számaránya igazolja, hanem az is alátámasztja, hogy a Bécsi Kódex teljes szövegében a szerkezet mindössze egy esetben fordul elő *fogva* nélkül, viszont ebben az egy esetben is található nyomatékosító elem a két pólus között, mégpedig a *mind*: 109:5 napnac *kèlètetǫl mend ṅugtaiglan*.

E típusok mellett igen magas számban találunk olyan szerkezetekre is példát a kódex szövegében, amelyek azt igazolják, hogy a *fogvá*-t a *-től*-höz tartozónak kezdik érezni, olyan kiegészítőjének, amely a *-től*-t — szokásos jelentésével szemben — a kezdőpont jelölésére teszi alkalmassá. Az ilyen értelemben használt *-től fogva* szerkezetre összesen 24 példát találhatunk. A példákban jól tükröződik az, hogy itt már nem a nagyság kiemelésén van a hangsúly, hanem a kezdeten: BécsiK. 207:23 mert atta tv̇nèktec igaſſagnac taneitoiat ꝛ lezalleiſa tv̇ reatoc veterṅèy harmatot ꝛ èſtièt mikent *kèzdèttǫl foguā*; BécsiK. 289:19 Vèſſetèc tv̇ zv̇uètèkèt *ānaptolfoguā* iǫuēdǫbèn akilèncèd honac xxiiij[j] *naptolfogua Annaptolfogua* mèllen vr tèmplomanac vèttèttènç fōdamētōy; 21:6 Ime èz *v̇dǫtǫlfoguā* annèppèl taƨſalkodol hog mv̇dǫn èn tǫƨǭnèc mèltan valo getƨèlmèt vèndic te azon gǫzǫdèlm ala èngèztèltètèl.

Az elmondottak alapján megállapíthatjuk, hogy a BécsiK.-ben a *fogva* mibenlétét tekintve a legtöbb példát a *-től ... -ig* szerkezetben betöltött nyomatékosító szerepére találjuk, de már igen magas arányban fordul elő — e szerkezetből kilépve — a cselekvés kezdőpontját jelölő névutói funkcióban is.

-től megválva

A *-től megválva* szerkezet a nyelvtörténeti összefoglaló munkák közül csak a TNyt. köteteibe kerül be mint névutós szerkezet. A *megválva* szóalakot nem vette fel a névutók közé sem SIMONYI — bár ő a szóalakot Magyar határozók c. munkájában a határozói igenevek között említi (I, 242; II, 314) —, sem KLEMM (aki valószínűleg SIMONYIt követi), sem pedig BERRÁR. BERRÁR Magyar történeti mondattan című munkájának a Névutók keletkezése és pusztulása c. fejezetében szól ugyan azokról a névutókról, amelyekre nem találunk példát régi nyelvünkben, illetve olyanokról amelyek valamikor léteztek nyelvünkben (adatok igazolják), de a *-től megválván* szerkezet nem szerepel példái közt (61–2). Nem említi névutóként a szerkezetet azon 19–20. századi nyelvtanírók egyike sem, akiket SEBESTYÉN A magyar nyelv névutórendszere c. könyvében idéz. Nem tér

ki a szerkezetre SEBESTYÉN sem, hisz 20. századi példaanyagot dolgozott fel, és őt követve LENGYEL sem vizsgálja a szerkezetet Határozói igeneveink szófajváltásáról c. tanulmányában. Ez azonban nem azt jelenti, hogy a szerkezet névutó szerepét korábban ne ismerték volna fel. Erre a tényre adatokat KÁROLY SÁNDOR Elkülönítő–kiemelő szerepű névutóink történetéhez c. cikkében (MNy. 53: 103) találhatunk, melyben részletesen foglalkozik a (vkitől vagy vmitől) *megválva ~ megválván* névutóval is.

A névutó jelentésére vonatkozóan A magyar nyelv értelmező szótárában — lévén, hogy ma a szóalakot nem használjuk ebben a funkciójában — nem találunk adatot, ellenben segítséget ad a szóalak jelentésének értelmezéséhez a TESz., melyben a *válik* szó második előfordulásként a *valakitől, valamitől megválva* 'valakit, valamit kivéve, nem számítva; ausgenommen' jelentésben szerepel (III, 1073–74). A szóalak *-től megválva* szerkezetben történő értelmezését segíti továbbá az előfordulások latin eredetivel való összevetése. A szerkezetre a BécsiK.-ben összesen 18 példát találhatunk, 11 esetben a *praeter* (kivéve, kivételével, -en kívül), 6 esetben az *excepto* (kivéve) megfelelőjeként, egy példában pedig az *absque* (nélkül, -n kívül) fordításaként.

A névutó keletkezésével kapcsolatban KÁROLY SÁNDOR úgy látja, hogy a *megválva* igenév jelentésénél fogva természetszerűen válhatott névutóvá, mégpedig a *vál(ik)* igető eredeti jelentéséből, mely a TESz. alapján 'elszakad, elkülönül' (III, 1073–74). Véleménye szerint a *-től megválva* szerkezet egy — állapothatározóként is felfogható — *megválva* igenévből vált elkülönítő szerepű névutóvá, vagyis olyan szóalakká, mely azt fejezi ki, hogy „több személyre vagy tárgyra (rendszerint egész csoportra) vonatkozó állításunk nem vonatkozik valakire vagy valamire (vagy egy kisebb csoportra), s ezt elkülönítjük a többitől" (MNy. 53: 103).

A szerkezet névutó szerepét KÁROLY SÁNDOR egyrészt azzal támasztja alá, hogy a *megválva* jelentése szempontjából már teljesen elkülönült az igető eredeti jelentésétől, továbbá állandóan *-tól, -től* ragos névszói vonzattal jár (pl. BécsiK. 77:14 *vzātol mègvaluā*), ami már annyira megszokott volt a kódexek korában is, hogy a névmási határozószók *(tőlem, tőled)* még egyszer felveszik előtte a *-tól, -től* ragot, melyet a BécsiK. valamennyi ilyen típusú szerkezete is alátámaszt pl. BécsiK. 8:4 *tǫllèdtǫl mègvaluā* (vö. még 31:19, 78:3), BécsiK. 60:12 *tǫllētǫl megualua* (vö. még 199:4), BécsiK.20:29 *tǫlletǫl megvalua* (vö. még 27:19); másrészt pedig azzal, hogy már az első kódexeinkben sokszor *-va, -ve* formájú, holott az igenév általában *-ván, -vén* képzős. Ehhez azonban hozzáteszi: „Az, hogy *-va, -ve* képzős alakja mellett *-ván, -vén* képzős alakban is előfordult, nem zárja ki azt, hogy névutónak tekintsük éppen úgy, mint ahogy a *fogva*, a *múlva* és a *nézve* névutók névutó-jellegét is elismerjük *fogván, múlván*, és *nézvén* alakváltozataik ellenére" (MNy. 53: 105).

KÁROLY SÁNDOR első megállapítása, amely a kódexben előforduló összes *megválva* igenévi alakú szóalakra igaz, tulajdonképpen azt igazolja, hogy a *-től megválva* szerkezet eleget tesz annak a kritériumnak, melyet LENGYEL KLÁRA A határozói igeneveink szófajváltásáról c. tanulmányában a névutóvá váló határozói igenevek alapvető jellemzőjeként fogalmaz meg a bővíthetőség szempontjából, vagyis annak, hogy a névutóvá vált határozói igenevek meghatározott alakú vonzataikat megtartják, de természetesen viszonyuk átalakul (1989).

A továbbiakban LENGYEL KLÁRA módszerét követve (melynek alapja a párhuzamos elemzés) azt vizsgáljuk, hogy a nyelvtörténeti tények alapján névutóként számon tartott *-től megválva* szerkezet a BécsiK. példáiban az igei transzformációt, a helyettesíthetőséget, illetve a szórendet tekintve is névutóként viselkedik-e avagy határozói igenévként.

Az igei transzformáció szempontja a határozói igenév más szófajoktól való elhatárolása kapcsán abból indul ki, hogy minden határozói igenév átalakítható igévé úgy, hogy az átalakítás annak a mondatnak a jelentésén, melyben az igenév előfordul, nem változtat, a határozói igenév és az ige egy szótőből származnak, vonzataik változatlanul megmaradnak (LENGYEL 1989).

Ennek a módszernek az alkalmazása azt a problémát veti fel, hogy a szinkróniából próbáljuk meg egy ma átalakított 15. századi mondat helyességét megítélni. Ez csak pótkompetenciánk segítségével képzelhető el, melyre a vonatkozó szakirodalom alapos megismerésével, más korabeli szövegek tanulmányozásával, valamint az adott korszak történelmi-társadalmi hátterének tanulmányozása révén teszünk szert (FORGÁCS 1996).

E pótkompetencia segítségével elvégezve az igenév igévé való átalakításának próbáját a Bécsi Kódex minden mondatában, melyben a szerkezet előfordul, megállapíthatjuk, hogy a *-től megválva* nem transzformálható igévé: pl. BécsiK. 26:6 Es valuā ǫ faƶlokan ciliciomot bǫitǫluala ǫ èlètènç mēdʒ napiban *zombatoctol ꝛ Nèomeniactol ꝛ* Iſ̄l haza *ynnèpètǫl mèǥualuā* 'szombatokat, Neomeniakat és Izrael háza ünnepét kivéve' → **megválik* 'elszakad, elkülönül' *szombatoktól, Neomeniaktol és Izrael házának ünnepétől.*

A helyettesíthetőség módszerének felhasználása során arra vonatkozóan, hogy a *-től megválva* szerkezetet helyettesíthetjük-e — illetve ha igen, akkor milyen névutókkal, névutószerű szavakkal —, a szóalak latin eredetivel való egybevetése, jelentésének értelmezése nyújt segítséget számunkra. Megvizsgálva a BécsiK.-ben a *-től megválva* szerkezetre található valamennyi példát a helyettesíthetőség szempontjából megállapítható, hogy a szerkezet a *-t kivéve, -n kívül* névutókkal, névutószerű szavakkal helyettesíthető. Ez a tény pedig azt bizonyítja, hogy a szerkezet a kódex szövegében a helyettesíthetőség szempontjából is névutónak tekinthető.

Ennek igazolására nézzünk néhány példát: BécsiK. 169:16 ꝛ nē vala ot valaki a kèt èl rèitezet *ventǫl megvaluā* ꝛ nezicvala ǫtèt mondatban a *ventǫl megvaluā*

a *praeter duos senes* latin szerkezet fordítása, melynek jelentése 'a két vénen kívül, a két vént kivéve'. Jelentése egyúttal kijelöli azokat a nyelvi elemeket is, amelyekkel a szerkezetet helyettesíthetjük. A *-től megválva* szintén értelmezhető *-n kívül* szerkezettel a következő példában is: BécsiK. 31:19 Es mēdʒ nèmzètėc mėgėʃmèʒiec mėt te vag iʃtèn ꞁ nīʟ ėgèb *tōllèdtǫl mėgualua*, de felcserélhető a *téged kivéve* szerkezettel is.

A szórend mint szempont azért alkalmazható a határozói igenév és a névutó elhatárolásánál, mert míg a határozói igenév helye a mondatban csak szemantikailag kötött, addig a névutóé szintaktikailag is, hiszen a névutó „rendesen hangsúlytalanul követi egy névszónak ragos vagy ragtalan alakját ..." (TEMESI 1961: 281). A BécsiK. valamennyi példájában a *megválva* követi a hozzá szorosan kapcsolódó *-től* ragos alakot. A *megválva* szórendi viselkedése nemcsak megengedi, hanem alá is támasztja azt, hogy a szót névutónak tartsuk.

A BécsiK.-ben a (vmitől) *megválva* szerkezet tehát a fenti vizsgálat eredményei alapján határozói igenévi eredetű névutónak tekinthető.

-nél fogva

A Bécsi Kódexben erre a szerkezetre csupán egy példát találtam: BécsiK. 81:11 Es ʃiètuē ꞁ feluėn felzǫkėc ǫzèkibǫl ꞁ ǫtèt *kaʒiaynal fogua* taʒtuā miglèn mėg [b] ǫnǫnbèlė foʒdolna [ǫzèllètè] èz iǵėckèl kǫṅǫʒgètiuala. Ebben a mondatban a *(vminél) fogva* szerkezetet csak névutószerűnek tarthatjuk, figyelembe véve LENGYEL KLÁRA megállapítását a szó szófajiságát illetően: „Az elvont és konkrét jelentésű *vminél fogva* szerkezeteknek az alaki egyezésen kívül nincsenek közös tulajdonságaik. Más a funkciójuk, és más a jelentésük is: egyik ok- és/vagy módféle megszorító határozó; a másik egyelőre mód-, talán később helyhatározó. A *(jelleménél) fogva* jelenleg névutó, a *(hajánál) fogva* csak névutószerű. Úgy tűnik, a szó jelentéshasadáson ment keresztül, így azonos alakú szavaknak kell tartani őket. Ennek megfelelően elemzésüket és szófaji megítélésüket sem szabad összevonva végezni. Az azonos alakú *fogva* szavak közül egyelőre csak a *jelleménél fogva* típusú szerkezeteket lehet névutósnak tekinteni" (1989: 197).

múlva / múlván

A (vmi) *múlva* a *múlik* ige határozói igenevéből vált névutóvá, ma egyértelműen névutói funkcióban használjuk, a TESz. megállapítása szerint azonban „a *múlva* és *múlván* névutóként való minősítésének kora vitatható" (II, 974). A TNyt. a *múlván* szóalak névutóvá válását a kései ómagyar korra teszi, kialakulását pedig úgy magyarázza, hogy a névutó „független történéshordozóval bővült, alanyos szerkezetből vált ki: WinklK. 331: „ees harmad *nap el mulwan* te zenthfyadath ... nem lataad" (II/1: 451). Arra vonatkozóan, hogy mely szerkezetekben tekinthetjük már névutónak és melyekben még igenévnek a szóalakot, a TNyt. a következőkképpen fogalmaz: „Az igekötő nélküli igenév már névutónak

tekinthető: PeerK. 105: „egh kewees *idő mwluan*". Hasonlóképpen a *múlva* igenévvel: WeszprK. 74: „egi keues *idǫ mulua*"; XVI. sz. eleje: „harom *honap mwlwa*"(MNy. 22: 146)" (TNyt. II/1: 451). BERRÁR Magyar történeti mondattanában a *múlva* névutóval kapcsolatban a következőképpen fogalmaz: „*múlva.* Az előtte álló főnév eredetileg a határozói igenév alanya: JókK. 158: *ydew el muluan* (még határozó) ~ Bornemisza: *sok idő mulua* (névutó)." (61). Példái alapján arra következtethetünk, hogy ő is az igekötő meglétében, illetve hiányában látja az elhatárolás lehetőségét, bár ezt nem mondja ki.

Az igekötő megléte avagy hiánya mint elhatárolási szempont kétségeket ébreszthet bennünk, hiszen a *-től megválva* esetében is megvan az igekötő, mégis névutónak tekintjük a szerkezetet. Ám amennyiben mégis elfogadjuk ezt a szempontot az igenév és a névutó elhatárolására, abban az esetben megállapíthatjuk, hogy a BécsiK.-ben előforduló összesen három példában az *elmúlván* szóalak igenévnek tekinthető: BécsiK. 25:25 Ha keḍ èz *ǫt napoc èlmuluan* nem iǫuènd ſèǵèdèlm tegüc èz iǵekèt mel'l'èkèt bèzèlléttètèc; BécsiK. 27:9 Es vg mv̀dǫn èz hallottauolna mèt ozyas fo|| fogattauolna hog az *ǫt napoc èlmuluan* m̄gadna a va2oſt èzèzte Camb2i ⁊ Ca2my papochoz; BécsiK. 53:15 Az *v̀dǫ* kedèǵ zè2èuèl *èlmuluan* ièlèn vala ānap.

* * *

Összefoglalva a Bécsi Kódex névutó szerepű igeneveiről elmondottakat, a következőket állapíthatjuk meg: 1. A kódexben a *-től fogva, -től megválva, -nál fogva, múlva/múlván* igenévi alakú szerkezetekre találunk példákat. 2. A ma egyértelműen névutói szerepet betöltő *-től fogva* szerkezet a kódex példáiban átmeneti állapotot tükröz. A *fogva* igenévként egyetlen példában sem fordul elő; négy esetben elhomályosulófélben lévő módhatározószó; leggyakrabban a *-től ... -ig* szerkezetben nyomatékosító elemként értelmezhető, és már igen magas arányban a cselekvés kezdőpontját jelölő névutóként funkciónál. 3. A *-től megválva* szerkezet az elvégzett vizsgálódások alapján a Bécsi Kódex valamennyi példájában névutónak tekinthető. 5. A BécsiK. szövegében a *-nél fogva* szerkezetre egyetlen példát találhatunk, ebben a példában pedig — lévén, hogy konkrét jelentésű szóhoz kapcsolódik — csak névutószerűnek tarthatjuk a szerkezetet. 5. A *múlva / múlván* szóalak csak az *el* igekötővel együtt fordul elő a kódex szövegében, így ezt még igenévnek minősíthetjük.

KATONA KRISZTINA

Felhasznált irodalom

BERRÁR JOLÁN (1956), A *-től fogva* névutó kialakulásáról. *Magyar Nyelv* 52: 429–435.

BERRÁR JOLÁN (1957), *Magyar történeti mondattan.* Bp.

BERRÁR JOLÁN (1957), *Fejezetek határozóragjaink történetéből.* NytudÉrt. 13. sz.

FORGÁCS TAMÁS (1996), A valenciaelmélet nyelvtörténeti alkalmazásának elméleti és gyakorlati kérdései. *Studia uralo-altaica supplementum* 5. Szeged.

KÁROLY SÁNDOR (1957), Elkülönítő–kiemelő szerepű névutóink történetéhez. *Magyar Nyelv* 53: 103–108.

KLEMM ANTAL (1942), Magyar történeti mondattan. In: *A magyar nyelvtudomány kézikönyve* II/6. Bp. 221–253.

LENGYEL KLÁRA (1989), Határozói igeneveink szófajváltásáról. In: *Fejezetek a magyar leíró nyelvtan köréből.* Szerk. RÁCZ ENDRE. Bp.

A magyar nyelv értelmező szótára. I–VII. Bp. 1959–62.

A magyar nyelv történeti nyelvtana. I., II/1. Főszerk. BENKŐ LORÁND. Bp. 1991–92.

A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára. Főszerk. BENKŐ LORÁND. Bp. 1984.

A mai magyar nyelv rendszere. Leíró nyelvtan I–II. Szerk. TOMPA JÓZSEF. Bp., 1961–62.

SEBESTYÉN ÁRPÁD (1965), *A magyar nyelv névutó rendszere.* Bp.

SIMONYI ZSIGMOND (1888), *A magyar határozók.* I. Bp.

SZABÓ DÉNES (1955), *A mai magyar nyelv.* Bp. Egyetemi jegyzet.

„MAGYAR NYELVJÁRÁSOK"
A DEBRECENI EGYETEM
MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TANSZÉKÉNEK
ÉVKÖNYVE

XXXVIII, 221–229

DEBRECEN
2000.

Néhány megjegyzés a nyelvészeti elméletek referenciájának problémájához

1. A probléma

A nyelvtudomány alapkérdéseinek egyike az, hogy mire vonatkoznak az egyes nyelvészeti elméletek kifejezései: mit jelölnek például a generatív nyelvészet olyan terminusai, mint „NP", „VP", „government" vagy a kognitív grammatika olyan terminusai, mint „grounding", vagy a konverzáció-elemzés olyan kifejezései, mint „turn" stb. Vajon az egyes — és egymástól lényegesen különböző — nyelvészeti elméletek kifejezései megfigyelhető fizikai entitásokat jelölnek-e, vagy sokkal inkább az elme egyes elemeire vagy éppenséggel egy tudományos közösségben létrehozott szociális konstruktumokra vonatkoznak?

E kérdéseknél súlyosabb metanyelvészeti kérdést feltenni aligha lehet. Nem vitás: nekünk, akik nyelvészettel foglalkozunk, tudnunk kellene, hogy mi az, amit vizsgálunk; „miről szólnak" azok a nyelvészeti elméletek, amelyeket elfogadunk; „miről beszél" a nyelvész akkor, amikor egy adott elmélet kifejezéseit bizonyos objektumok jelölésére alkalmazva kijelentéseket fogalmaz meg a „nyelv" vagy a „grammatika" vagy a „nyelvhasználat" valamely aspektusáról. Szembetűnő ugyanakkor, hogy kevés meggyőző példát találunk olyan szisztematikus, átfogó vizsgálatokra, amelyek célja e kérdések tárgyalása; felvetésükre elsősorban a generatív grammatikával kapcsolatban került sor.

Jelen írásnak nem lehet célja a fenti kérdések mögött meghúzódó probléma megoldása, sőt még a problémafelvetés körültekintő megfogalmazása sem. Az írás mindössze arra vállalkozhat, hogy néhány **vázlatos** megjegyzéssel **részlegesen** járuljon hozzá a probléma megértéséhez.

2. Nyelvészet és tudományelmélet[1]

A generatív grammatika térnyerésével párhuzamosan kibontakozó jelenlegi elméleti nyelvészet létrejöttében meghatározó szerepet játszottak tudományelméleti megfontolások. CHOMSKYnak az ötvenes és hatvanas években írott prog-

[1] A tudományelmélet tárgya a tudományos megismerés; az előbbi az utóbbihoz viszonyítva a **meta-**, az utóbbi az előbbihez viszonyítva pedig a **tárgy**szinten helyezkedik el. Ezért a **metatudomány** kifejezést a **tudományelmélet** kifejezés szinonimájaként használjuk. Analóg módon a **metanyelvészet** kifejezés a **nyelvészet tudományelmélete** kifejezés szinonimája.

ramadó műveiben világosan megfogalmazódik az a nézet, hogy a nyelv elméletének eleget kell tennie a „tudományosság" azon követelményeinek, amelyeket a filozófiai eszközöket alkalmazó, a tudományos megismerést a racionalitás a priorinak vélt ismérvei alapján rekonstruáló analitikus tudományelmélet felállított.[2] Az analitikus tudományelméletre támaszkodva hirdette meg CHOMSKY azt a metodológiát, amely arra törekszik, hogy a grammatikát empirikus, magyarázó, deduktív és ökonomikus tudományos elméletként építse fel.

A hetvenes évek elejétől a nyolcvanas évek közepéig CHOMSKY programját azonban többek között éppen tudományelméleti szempontból érték bírálatok. A generatív grammatika adatainak introspektív voltára hivatkozva, a szabályok normatív jellegével összefüggésben ugyanis felmerült az a probléma, hogy a generatív grammatika per definitionem nem tehet eleget az analitikus tudományelmélet említett követelményeinek, és annak kívánalmaival ellentétben nem-empirikus, hermeneutikai elmélet. A hetvenes évek közepére ily módon kibontakozott egy heves, éles hangú vita a generatív nyelvészet metodológiai alapjairól.[3]

A vita végkicsengése egyértelműen **negatív** volt. Az egymással szembenálló két pozíció — az analitikus tudományelmélet és a hermeneutika — ugyanis megmerevedett, az álláspontok nem közeledtek egymáshoz, a vélemények ütközése kevés tanulsággal járt, a vita konszenzus és kézzelfogható új felismerések nélkül zárult le. A vita lezárása és az elméleti nyelvészet tudományelméleti kérdéseinek érdektelenné válása óta azonban jelentős változások játszódtak le a tudományelméletben. Ezért felmerül az alábbi kérdés:

(i)
E változások közül melyek azok, amelyek — még ha nem is tekinthetők kizárólagosnak — **dominánsak**, amennyiben konstitutív módon meghatározhatják a tudományelmélet és az elméleti nyelvészet jelenlegi állapotát?

Az (i) kérdésre a következő megfontolások alapján kereshetünk választ.

3. A tudományelmélet naturalista fordulata

A tudományelméletben a hetvenes évektől kezdődően egyre erőteljesebben játszódik le az a folyamat, amelyet naturalista fordulatnak nevezünk.[4] A naturalista fordulat programját meghirdető QUINE alapgondolata az, hogy mindaddig, amíg a tudományelméletet filozófiai diszciplínának tekintjük, szükségképpen alulmarad a szkeptikus érveléssel szemben. Ezért a feladat kettős. Egyrészt a tudományelméletet mint **az önmagára alkalmazott tudományt** kell kidolgozni,

[2] Az analitikus tudományelmélet rövid magyar nyelvű áttekintéséhez ld. LAKI (1998).

[3] Vö. például WUNDERLICH (1976), PERRY (1980) stb.

[4] A programadó mű QUINE (1969).

ez pedig azt jelenti, hogy a tudományos megismerés nem filozófiai, hanem empirikus és szaktudományos vizsgálatok tárgya lesz. Másrészt az ily módon kidolgozott, a tudományt magát tudományos kutatás tárgyának tekintő ún. **naturalizált tudományelméletnek** radikálisan **fel kell váltania** a hagyományos, filozófiai természetű tudományelméletet. Következésképpen a naturalizált tudományelmélet alapvető célja az, hogy a szaktudományok empirikus, a posteriori eszközeivel **megoldja vagy eliminálja** azokat a problémákat, amelyek a normatív eszközökkel eljáró, a priori feltevésekből kiinduló, filozófiai jellegű tudományelmélet feladatkörébe tartoztak. Jóllehet a naturalizált tudományelmélet programja távolról sem mentes alapvető problémáktól, vitatható kiindulópontra épül, és semmiképpen sem tekinthető kizárólagosnak, mégis jelentősen átrendezte a tudományelmélet térképét, és új távlatokat nyitott.

A naturalista tudományelmélet kibontakozása lehetővé teszi **a metanyelvészetnek mint önálló kutatási programnak** a megalapozását, legitimálását és részleges kidolgozását.[5] Ez a metanyelvészeti program — a QUINE-féle kiindulópontot részben jelentősen differenciálva, részben kiegészítve — három lényeges tulajdonsággal rendelkezik:

(a) A program — a tudományelmélet általános fejlődési tendenciáihoz igazodva — egyfelől elismeri **naturalizált** metaelméletek kidolgozásának szükségességét. Másfelől azonban — elutasítva QUINE kiindulópontjának radikalizmusát — a hagyományos tudományelmélet globális leváltását nem tartja lehetségesnek, és ezért megengedi azt, hogy bizonyos problémák megoldása az utóbbi filozófiai, rekonstruktív eszközeivel történjen.

(b) A program **reflexív**, mivel a naturalizmus lehetőségeit kihasználva a nyelvészeti elméletalkotás sajátosságainak feltárásához magának a nyelvészetnek a metatudományos alkalmazását **is** megengedi.

(c) A program **heurisztikus**, amennyiben nem egyetlen metatudományos elmélet kidolgozására törekszik, hanem egy olyan eljárást fejleszt ki, amely lehetővé teszi több, alternatív, a mindenkori célkitűzéseknek megfelelő metanyelvészeti elmélet generálását.

E három tulajdonság alapján **a reflexív-heurisztikus naturalizmus metanyelvészeti programjáról**[6] beszélek. Az előző szakaszban felvetett (i) kérdésre e program fényében a következő válasz adható:

(ii)

A reflexív-heurisztikus naturalizmus empirikus, szaktudományos eszközeinek alkalmazásával lehetővé válik a nyelvészeti elméletek olyan **leírása és magyarázata**, mely a nyelvészeti elméletalkotást nem olyannak láttatja, amilyen-

[5] A program magyar nyelvű ismertetéséhez ld. KERTÉSZ (1999b).

[6] Vö. mindenekelőtt KERTÉSZ (1995), (1999a).

nek a hagyományos tudományelmélet a priori feltevései alapján ideálisan lennie kellene, hanem olyannak, amilyen. Így a tudományelmélet és a nyelvtudomány gyakorlata közötti szakadék áthidalható.

A reflexív-heurisztikus naturalizmus eddigi alkalmazásai elsősorban a kognitív nyelvészeti elméletek szerkezetének és empirikus hipotéziseinek leírására szorítkoztak.[7] Az alkalmazások kiterjesztéseként nézzük meg, hogy a reflexív-heurisztikus naturalizmus milyen módon hozható kapcsolatba a nyelvészeti elméletalkotásnak az 1. pontban érintett problémakörével.

4. A reflexív-heurisztikus naturalizmus és a tudományos elméletek „referenciájának" problémája[8]

Az 1. pontban megfogalmazott kérdések mögött a következő, jól ismert probléma húzódik meg:[9]

(iii) Mi a tudományos elméletekben előforduló kifejezések „referenciája"?

Meg kell állapítanunk először is azt, hogy (iii) alapvetően **szemantikai** probléma, mégpedig **a tudományos elméletek szemantikájának** problémája. Másodszor pedig azt is tudjuk, hogy a (iii) probléma a tudományelmélet egyik hagyományos, központi jelentőségű, klasszikus problémája, és ezért kezelése minden tudományelméleti felfogás egyik legfontosabb **próbakövének** tekinthető. Amennyiben tehát a reflexív-heurisztikus naturalizmus metanyelvészeti programját fenn kívánjuk tartani, nem kerülhetjük meg a következő kérdést:

(iv)
Hogyan kezeli a reflexív-heurisztikus naturalizmus metanyelvészeti programja a (iii) problémát?

Ahhoz, hogy (iv)-re választ kaphassunk, meg kell vizsgálnunk QUINE felfogásának azon további aspektusait, melyek nem függetleníthetők naturalizmusától. Ezért mindenekelőtt meg kell néznünk azt, hogy milyen következtetésekre jutunk, ha (iv)-et összefüggésbe hozzuk QUINE tudományelméletének három ismert tételével:[10] holizmusával, referencia-felfogásával és a radikális fordítás aluldeterminációltságával.

[7] Magyar nyelven ld. például KERTÉSZ (2000).

[8] A dolgozatban relevánsan előforduló, de preexplikatív értelemben használt kifejezéseket idézőjelbe teszem.

[9] A továbbiakban a „jelöl" és a „referál" kifejezéseket szinonimaként használom. Az elméleti terminusok tudományelméleti problémájának áttekintéséhez vö. például ZOGLAUER (1993).

[10] Vö. ehhez mindenekelőtt QUINE (1960). Az alábbi fejtegetések erőteljesen leegyszerűsítve vetik fel QUINE egyes tételeinek összefüggését, mely jóval bonyolultabb annál, semhogy jelen kontextusban részletesen elemezhetnénk. Az összefüggések részleges áttekintéséhez vö. még FORRAI (1999).

QUINE **holizmusának** lényege az a nézet, hogy a tudományos elméletalkotás során sohasem egyes kijelentéseket vetünk össze a valósággal, hanem mindig teljes elméleteket. QUINE a **„referencia"** fogalmát is a holizmussal összhangban kezeli. Felfogása szerint az egyes kifejezések „referenciája" nem határozható meg egymástól függetlenül, hanem csupán a kifejezések adott rendszerének ismeretében. Ebből viszont az következik, hogy a (iv) kérdés a következőképpen értelmezendő:

(v)
Hogyan kezeli a reflexív-heurisztikus naturalizmus programja a nyelvészeti **elméletek** „referenciáját"?

QUINE harmadik, az eddig elmondottakkal összefüggő — **a radikális fordítás aluldetermináltságának** nevezett — tétele azt mondja ki, hogy a „referenciát" meghatározó tények több szemantikai elméletet is megengednek. Ha a „referencia" problémáját tudományos elméletekre, ez utóbbiakon belül pedig nyelvészeti elméletekre szűkítjük, akkor ez azt jelenti, hogy a **nyelvészeti** elméletek „referenciájának" megállapítására több, egymással ekvivalens, de eltérő eredménnyel járó **metanyelvészeti** (szemantikai) elmélet felállítása lesz lehetséges. Ebből pedig az következik, hogy (v) megválaszolásának előfeltétele a lehetséges „referencia"-elméletek elemző áttekintése. Azaz (v)-re csupán akkor kaphatunk választ, ha kísérletet teszünk (vi) felvetésére és megválaszolására:

(vi)
Mi a „referencia"?

Ebből következően szükségképpen a következő két részfeladatot kell végrehajtanunk:

I. részfeladat: A „referencia"-elméletek elemző értékelése, azaz a „referencia"-szemantika áttekintése.
II. részfeladat: Az I. részfeladat végrehajtásának fényében a nyelvészeti elméletek „referenciájának" vizsgálata, azaz a nyelvészeti elméletek „referencia"-szemantikájának feltárása.

5. Az I. részfeladat

Hangsúlyoztuk, hogy a „referencia" problémája alapvetően szemantikai probléma. Nézzük meg ezért mindenekelőtt azt, hogy e probléma milyen pozíciót foglal el a jelenlegi szemantikában.

A jelenlegi szemantika a filozófia híres nyelvi fordulatában gyökerezik: abban, a XX. század elején kialakult nézetben, hogy a filozófiai problémák visszavezethetők a nyelv elemzésének problémájára, azaz a filozófia valójában nem más, mint a nyelv elemzése. A metafizika megszüntethetőnek látszott: a kérdés

nem az volt, például, hogy „Mi az érzékelés", hanem az, hogy „Mit jelent az, hogy 'érzékelés'?"

Másfelől viszont az is kétségtelen, hogy a nyelvészeti szemantika középpontjában is a „jelentés" áll. Következésképpen akkor, amikor a XX. századi analitikus filozófia kialakult és a filozófiai kérdéseket a kifejezések „jelentésének" kérdésével váltotta fel — kidolgozva a „jelentés" elemzésének különböző módszereit —, nyelvészeti szemantika és analitikus filozófia határa elmosódott. E helyzetet frappánsan és szellemesen jellemzi a következő idézet: „I've puzzled for a long time about what the difference is between a certain kind of philosophy and certain kinds of linguistics and finally decided that the main difference lies in whether you're embarrassed about not knowing about a paper in 'Linguistic Inquiry' or the 'Journal of Philosophy'." (BACH 1985: 593; idézi PEREGRIN 1998: 246). Ez a helyzet szükségképpen maga után vont egy bizonyos fajta cirkularitást: a nyelvészek szemantikai elemzései nem hajthatók végre bizonyos filozófiai feltevések nélkül; ugyanakkor ezen filozófiai feltevések csupán a nyelvi elemzések eredményeképpen válnak megfogalmazhatóvá.

Ezen összefüggés fényében érdemes világossá tenni azt, hogy a szemantika fogalma alapvetően kétféleképpen értelmezhető. Egyrészt egy analitikus vállalkozásra vonatkozik, amelynek célja az, hogy nyelvi kifejezéseket nyelvi eszközökkel elemezve feltárja a „jelentést": ily módon szigorúan megmarad a „nyelv" belső viszonyainak határain belül. Másfelől azonban értelmezhető egy olyan tevékenységként is, amelynek feladata, hogy a nyelvi kifejezések és a „világ" objektumai közötti viszonyt vizsgálja, azaz kijelentéseink igazságát és ezzel összefüggésben a nyelvi kifejezések „referenciáját". A szemantika e kétféle értelmezéséből következően fellép egy újabb, az iménti nél súlyosabb cirkularitás. Ugyanis, ahogy említettük, az analitikus filozófia kialakulását meghatározta az a nézet, hogy a „világ" filozófiai elemzését fel kell váltani a „nyelv" kifejezéseinek elemzésével. Ezzel a felfogással nyilvánvalóan a szemantika elsőként megnevezett értelmezése egyeztethető össze. Azonban abban a pillanatban, amikor elfogadjuk a második értelmezés lehetőségét, azaz bevezetjük — bármilyen értelemben is — a „referencia", az „igazság", az „igazságfeltételek" fogalmát, szükségképpen felvetjük a nyelvi kifejezések és a „világ" viszonyának kérdését, vagyis pontosan arra a területre tévedünk, amelyet az analitikus filozófia a metafizika megszüntetésével megkísérelt elkerülni.

A szemantika fogalmának említett kettőssége és a szemantikai argumentáció cirkularitása végigvonul a szemantika történetén, melyet jelentős mértékben meghatározott a „nyelvre vonatkozó tudás" és a „világra vonatkozó tudás" problémájának bonyolult összefonódása. Nem vitás ugyanakkor, hogy a nehézségek egyik forrása FREGE életműve: ő volt az, akit az „analitikus filozófia atyjának" is neveznek többek között azért, mert a „jelentés" (Sinn) és a „jelölet" (Bedeutung = „referencia") megkülönböztetésével lehetővé tette a „jelentés"

(Sinn) elemzését. Másfelől azonban éppen a „jelentés vs. jelölet" dichotómiája a felelős a „referencia" problémakörének fellépéséért és ezzel „nyelv" és „világ" viszonyának tematizálásáért a szemantikában.

E probléma az, amelynek minden „referencia"-elmélet középpontjában kell állnia. Ezért az I. részfeladat végrehajtásának szükségképpen a fregei „jelentés/jelölet" dichotómia vizsgálatából kell kiindulnia. Következésképpen ki kell dolgozni egy olyan FREGE-értelmezést, amely új megvilágításba helyezi a „referencia" problémáját FREGE szemantikájában. A FREGE utáni jelentősebb „referencia"-elméletek értékelése ezen FREGE-értelmezés fényében történhet majd meg.

Az I. részfeladat végrehajtásának eredményeképpen **választ kell kapnunk a (vi) kérdésre: arra, hogy mi a „referencia".**

6. A II. részfeladat

A következő kérdés az, hogy ezen eredmények fényében milyen módon jellemezhető a **nyelvészeti elméletek** „referenciája". Az már ezen a ponton is mindenképpen világos, hogy legalább három szempontból szigorúan megkülönböztetendő a szemantikával foglalkozó **nyelvész** tevékenysége azon **meta**nyelvész tevékenységétől, aki a nyelvészeti elméletek „referenciájára" kérdez rá:

(a) Míg az előbbinek **„a nyelven belül"** kell maradnia,[11] az utóbbi feladata éppen ellenkezőleg az, hogy feltárja azokat az **objektumokat**, amelyekre a nyelvészeti elméletek kifejezései „referálnak".

(b) Míg az előbbi **tárgy**tudományos vizsgálatokat folytat, az utóbbi tevékenysége a **meta**tudományos szinten lokalizálható, mivel a nyelvre vonatkozó elméletek „referenciáját" vizsgálja.

(c) A nyelvészeti elméletek „referenciájának" vizsgálata **a reflexív-heurisztikus naturalizmus** metanyelvészeti programjának KERTÉSZ (1995)-ben és KERTÉSZ (1999)-ben kidolgozott eszköztárával történik.

A probléma kezelésére a metanyelvészetben mindenekelőtt a generatív nyelvészet példáján születtek kísérletek, melyek részletes ismertetésére itt nem térhetek ki. A teljesség igénye nélkül, a nézetek pluralizmusának szemléltetésére mindössze három példát említek.

A generatív nyelvészeti elméletek „referenciájára" vonatkozó egyik sokat vitatott nézet szélsőségesen redukcionista:

„[...] I see no reason not to take our theories tentatively to be true at the level of description at which we are working hoping ultimetaly to find **neural and biochemical systems** with the properties expressed in these theories." (CHOMSKY 1980: 106; kiemelés K. A.).

[11] Ahhoz a felfogáshoz, amely szerint a nyelvészeti szemantika „nyelven belüli" elemző tevékenység, ld. például PEREGRIN (1993).

Egy másik felfogás szerint ez a redukcionizmus tarthatatlan, mert a generatív nyelvészet elméleti kifejezései nem fizikai, biológiai, biokémiai objektumokra „referálnak", hanem szimbólumokra.[12] Végül saját korábbi munkáimban azon feltevés mellett érveltem, hogy a generatív nyelvészet elméleti kifejezései „referálhatnak" „szimbólumokra", „pszichológiai realitásra", „fizikai realitásra", mert olyan fogalomcsaládok elemei, amelyeket bizonyos konceptuális relációk strukturálnak, és ezért a „referencia" aluldeterminált, azaz változhat.[13]

A II. részfeladat keretében ezért össze kell vetni az I. részprojektum alapján kibontakozó „referencia"-felfogást például az imént említett — vagy egyéb — nézetekkel egyes nyelvészeti elméletek „referenciájára" vonatkozóan. Ezen összevetés eredményeképpen kézzelfogható **választ kell kapnunk az (v) kérdésre: arra, hogy — amennyiben elfogadjuk a reflexív heurisztikus naturalizmus háttérfeltevéseit — mit kell értenünk adott nyelvészeti elméletek „referenciáján".**

7. Befejező megjegyzés

A nyelvészeti elméletek „referenciájának" meghatározása a nyelvészeti kutatómunka lényegének megértéséhez elengedhetetlenül szükséges. Ezért egyfelől távolról sem lehetünk elégedettek az eddig végrehajtott, nagyon szerény és erősen vitatható értékű próbálkozásokkal. Másfelől viszont az eddigi eredmények hiányosságai érthetők: a probléma nyelvfilozófia, nyelvészet és tudományelmélet határterületén vetődik fel, bonyolult módon kapcsolódva e három diszciplína alapkérdéseihez. Így nem csupán a megoldására tett kísérlet, hanem puszta felvetése is jóval differenciáltabb megközelítést kíván, mint amelyre ezen írás korlátai között lehetőség nyílt.[14]

KERTÉSZ ANDRÁS

Felhasznált irodalom

BACH, E. (1985), Natural Language Metaphysics. In: MARCUS, R. B.–DOM, G. J. W.–WEINGARTNER, P. (eds.): *Logic, Methodology and Philosophy of Science* 7. Amsterdam, North Holland. 573–595.

CHOMSKY, N. (1980), *Rules and Representations*. New York, Columbia UP.

[12] Vö. DEVITT & STERELNY (1980).

[13] Ezen nézet részletes kifejtésére itt természetesen nincs lehetőség. Vö. KERTÉSZ (1995: 124 ff.)

[14] Jelen dolgozat a T 019805 sz. OTKA pályázat folytatásaként tervezett kutatás előkészítésének része.

DEVITT, M. & STERELNY, K. (1989), Linguistics: What's Wrong with the Right View? In: TOMBERLIN, J. E. (ed.): *Philosophy of Mind and Action Theory*. Atascedero, CA, Ridgeview. 497–531.

FORRAI G. (1999), Vannak-e szemantikai tények? — Quine a referencia meghatározatlanságól. *Magyar Filozófiai Szemle* 121–149.

KERTÉSZ A. (1995), *Die Ferse und der Schild. Über Möglichkeiten und Grenzen kognitionswissenschaftlicher Theorien der Erkenntnis.* Frankfurt am Main–Bern–New York–Paris, Lang.

KERTÉSZ A. (1999a), *Metalinguistik. Grundlagen und Fallstudien.* Debrecen.

KERTÉSZ A. (1999b), A metanyelvészet mint kutatási program. *Magyar Nyelvőr* 123: 323–334.

KERTÉSZ A. (2000), A kognitív nyelvészet szkeptikus dilemmája. *Magyar Nyelvőr* 124: 209–226.

LAKI J. (1998), Empirikus adatok, metodológia, gondolkodás és nyelv a XX. századi tudományfilozófiában. In: LAKI J. (szerk.): *Tudományfilozófia*. Bp., 1998. 7–32.

PEREGRIN, J. (1998), Linguistics and Philosophy. *Theoretical Linguistics* 24: 245–264.

PERRY, J. (1980) (ed.), *Evidence and Argumentation in Linguistics*. Berlin–New York, de Gruyter.

QUINE, W. V. O. (1960), *Word and Object*. Cambridge, MA, Harvard UP.

QUINE, W. V. O. (1969), Epistemology Naturalized. In: QUINE, W. V. O.: *Ontological Relativity and Other Essays.* New York, Columbia UP, 1969. 69–90.

WUNDERLICH, D. (Hrsg.) (1976), *Wissenschaftstheorie der Linguistik*. Kronberg, Scriptor.

ZOGLAUER, TH. (1993), *Das Problem der theoretischen Terme*. Braunschweig, Vieweg.

„MAGYAR NYELVJÁRÁSOK"
A DEBRECENI EGYETEM
MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TANSZÉKÉNEK
ÉVKÖNYVE

XXXVIII, 231–234

DEBRECEN
2000.

A XVI. századi magyar orvosi könyv írásjelhasználata

1. A XV. és különösen a XVI. századtól kezdve megszaporodtak a nyelvemlékek: a levelek, a peres iratok, a végrendeletek és a kódexek egyaránt.

A kéziratos emlékek egy része tagolatlan: sem írásjel, sem nagybetűs mondatkezdet nincs bennük, azaz sem a nagyobb tartalmi egységek, sem a mondatok, sem a tagmondatok, sem a későbbi általános szokás szerint írásjellel tagolt mondatrészek nincsenek bennük elkülönítve egymástól. Más részükben vannak írásjelek, ezeknek használata azonban gyakran tarka és logikátlan. Igen kevés az olyan szöveg, melynek írásjelezése következetes, s melynek írásjelhasználatát a lehetséges tagolási esetek kihasználtságának magas százaléka jellemezné.

E korban többféle írásjel-használati szokás él egymás mellett. Vannak olyan nyelvemlékek, melyekben egyetlen írásjel van, s ez több kódexben kombinálódik kis- és nagybetűvel (kispont–nagypont használat), például a GömK. 4. és 9. keze által, a PeerK. első keze által írt részben, a KrizaK.-ben, a VirgK.-ben, valamint a Ráskay Lea átal írt kódexekben (MargL., DomK., CornK., HorvK. és a PéldK. Ráskay Lea által írt részei). Nagykettőspont–kiskettőspont az írásjele az Apmélt.-nak, a KrisztL.-nak, a LázK. 3. és az AporK. 3. keze által írt résznek stb. Kisvirgula–nagyvirgula az írásjele több levélnek, valamint a VitkK.-nek és a Miskolci töredéknek.

Két, három közel azonos funkciójú írásjel több nyelvemlékben is előfordul, ilyen például a BodK., a NagyszK., a CzechK., a SimorK., a LobkK., az ÉrdyK., a ThewrK. stb.

Kevés nyelvemlék használ azonban több önálló funkciójú írásjelet, ilyen mégis az AporK. 2. keze által írt rész, több levél és jogi irat. Az AporK. 2. keze által írt részben virgula + nagybetű jelzi a mondathatárt, s kettőspont szolgál a mondaton belüli tagolásra.

Ide vonható bizonyos mértékig az OrvK. és Szamosközy István történetíró kézirata is.

2. Az OrvK.-ben négyféle tagoló írásjel fordul elő: pont, vessző, kettőspont és pontosvessző.

Pont van a mai szokástól eltérően minden cím után, például: *Agÿ Vĕrĕl.* (I. 1a); *Az Fĕrĕl.* (i. h.) stb. Ugyancsak pont zárja általában a mondatokat, bár

néha vessző is előfordul ilyen szerepben. Igaz ugyan, hogy sokszor nehéz eldönteni, hogy ez tagmondat- vagy mondathatárt jelöl-e, például: *azert semmÿ egÿeb kÿ nem megÿẽn az Szekẽn valamÿ Nÿalnal, Oka penÿgh mÿnd az ver hasnak, mÿnd az Feÿer vernek* [...] *az erẽs gÿakdoso Nedwessegh* (I. 186b–187a); *mÿngÿarasth hertelen kend az zakadasra, es kẽsd altal ruhawal hogÿ rea zaraggÿon, Az meg serwẽt embẽr penÿgh hanÿatta fekwgÿek, igẽn ÿozanon elÿẽn* [...] (I. 215a).

A mondaton belüli tömbhatárokat vesszővel vagy kettősponttal jelölték: *Ha penÿgh az ÿob feleol valo orra lÿkabol ÿar az veęr ÿob feleol az Maÿara kel vetnÿ, de ha mÿnd az keth orra lÿkabol chÿorogh, mÿnd ket feleol kel vetnÿ* (I. 75b); *Inneth kÿwl az gÿomroth kẽlessel, Sowal, vagÿ Nÿers len maggal kel parlanÿ, ha az faÿdalom kichÿn, ha nagÿ, rutath feoz megh fa olaÿban, awagÿ keomenth awagÿ Apiumoth* (IV. 7a–7b); *Ha feoleotte Hew lezẽn, hew ees Saros Nedwessegẽth Newel es tẽbbÿth: Ha penÿg hÿdegh, hÿdegeoth es Nÿalasth* (I. 147b); *Mÿkor azert az Erekben, es az Lelẽk lako nagÿ Erekben is annÿ rothadas vagÿon, melÿ avagÿ maga, awagÿ az Eo paraÿa az Szÿweth el erÿ es megh bantÿa, Szwntelen valo Febris ez: Mÿkor penÿgh az rothadas kÿsseb, ez az Szÿwtwl annÿra tawol vagÿon hogÿ vnos vntalan azth nem erhetÿ, el hagÿo Febris ez* (III. 3a).

A tagmondatok elválasztására többnyire a vessző szolgál, használata azonban nem következetes. Gyakran elmarad például *hogy* kötőszó és vonatkozó névmási kötőszó előtt. *Ha teortennek hogÿ az azzonÿallatnak Szekÿ eęs vÿzeletÿ megh allana* [...] (I. 264b); *mÿkor meg erzÿ hogÿ az kẽzwenÿ bantanÿ akarÿa* [...] (I. 294b); *Immar az Szemẽrẽm Testben valo wetkek kÿk az Meddwsegeth hozzak* [...] (I. 266b); *Mÿndẽn orwossagokkal penÿgh akkor kel ęelnÿ mÿkor* [...] (I. 270a); *Nÿulnak meg alut Teÿet kÿ az Nÿulfÿ gÿomraban talaltatik* [...] (I. 271a).

Akad példa azonban kettőspontos megoldásra is: *Az Erek igẽn fel fuualkodnak: Az vak zẽmẽk igen vernek fẽl: Az Fẽ faÿ es megh Nehezẽdÿk: Gÿakorta Melÿ alom foglal el: Nehez az lelẽkzeth vetel* (III. 7a). Sőt előfordul néha pont is ilyen funkcióban: *Az Bẽr darabos ßaraz. kÿth erẽs hewsegh bant* (III. 7b).

Felsorolások tagjai között is általános használatú a vessző, de van példa kettőspontra és pontosvesszőre is. Vesszős példák: *Mÿrrhat, zerechÿẽn dÿot, konkolt* (I. 2b); *Opiumoth, Natragula gÿẽkernek az fẽlsẽ heath, vizÿ tẽknek vÿragath, Camfort* (I. 3a). Kettőspontos és pontosvesszős példák: *Vÿonnan valo Fẽ faÿas: Igẽn Erẽs Feo faÿas: Az Fẽnek fel feleol valo faÿasa* (I. 1b); *Langnak kẽzel voltatul: Haragtul: Busulastul: Es melegh betegsegẽktwl* (I. 2b); *Avagÿ az Hartÿakban: Avagÿ az Agÿ velẽnek alattÿaban; Awagÿ az Folÿasokban* (I. 1b).

Tartalomváró szerkezetekben (ezekhez tartoznak a felsorolást és az idézetet bevezető részek is) előfordul vessző és pont, például: *Az vesekben ÿmez Negÿ Betegsegh talaltatÿk, Meg twzeswles, Megh rekedes, Kelewenÿ, eęs annak*

genÿettegẽs Sebe (I. 204b); *Masadÿk, wstẽkẽs chÿllagok* (III. 22a); *Tovabba,* [...] (III. 8b); *Az Azzonÿallatnak Madraÿat awagÿ Mehet sok kwlẽmb kwlẽmb betegsegẽk bantÿak, Twzeswles, Genÿetsegẽs . kelewenÿ, Sebeswles* [...] (I. 242b); *Chÿorogh penÿgh ez harom okbol az Or ver.* [...] (I. 74a); *Eleol ÿaro ÿeleÿ ennek ezẽk. Az fẽfaÿ, az fwl harangoz* (I. 20a).

Gyakoribb azonban a ma használatos kettőspont: *Az mÿnth azerth Galeneus mongÿa: Keth oka vagon az dẽgẽs Febrisnek. Eggÿk, az megh vezẽt es ugÿmÿnth meg rothadot Eg* [...] (III. 21b); *ÿeleÿ ezẽknek:* (I. 74a); *Az por penÿgh ez:* (I. 51a); *Effeleth azerth igÿ kel gÿogÿtanÿ:* (I. 73a); *Az ÿgaz Torok faÿas Negÿ fele:* (I. 95a); *Ez Betegsegnek kettẽ az oka:* (I. 110a); *Ennek ÿeleÿ ezek:* (I. 167a); *Hÿpocrates ilÿen probaÿt irÿa ennek:* (I. 267a); *kÿ igen nehezen Szwl, ilÿen modon Szwlÿen az:* (I. 280a); *Az Ver ket modon rothad megh:* (III. 8a).

Az *és, s, vagy, meg* kötőszók előtti mai írásjelezési szokásnak ekkor még nyomát sem látni, például: *Tẽk magnak belÿth* [...] *tẽrd porra es chÿnald ẽzwe* (I. 2b), *chÿnalÿ ebbẽl kenẽth, es ezzel kennÿed az feÿeth* (I. 5b), *egÿ mertekkel vegÿ, Es fẽzd meg ezẽket Borban* (I. 5a), *fa olaÿban es eczetben fẽzd megh* (I. 5a), *Kezeben, lababan vagÿ feÿeben vagÿ akarhol* (I. 36b), *kẽsd az tenerere, az Talpara, es az oldalara ÿob felẽl* (I. 74b), *Len magoth, es kaproth fa olaÿban es vÿzben fẽz megh* (I. 93a) *es Mezzel elegÿch eozwe es kowasszal, es kakas haÿal* (I. 95b). Mondatrészek között azonban gyakoribb a vesszőtlen megoldás.

Az OrvK.-ben kettősponttal felváltva megjelenik a pontosvessző is. Funkciója a mai vesszőével azonos, például: *Ez vÿonnan ÿndulo Fẽ faÿas. Neha az Nedwessegẽknek kÿwle valamÿ mertekletlensegtwl; Neha az Nedvessegẽknek Mÿnemwsegektwl; Neha azon Nedvessegeknek tele voltatul zarmazÿk* (I. 2a); *Bozorkanÿ Nÿomas: Guta wtes; Inaknak el zakadasa* (I. 2b); *Teod ozton mosarban az kenÿer belt; tegÿ ahoz Masfel lat sotalan ÿros vaÿath* (I. 211a). A pontosvessző használata azonban igen ritka. Felmerülhet az a gyanú is, hogy csupán a kettőspont torzult változatával van dolgunk. Mivel azonban Európában a XVI. században terjedt el a pontosvessző, s eleinte a funkciója mindenütt hol a vesszőével, hol a kettőspontéval volt azonos, elképzelhető, hogy az OrvK.-ben a pontosvessző egyik korai megjelenésével van dolgunk.

3. Az OrvK. intonációs jelei

Az OrvK. intonációs jelei: a közbevetések jelei és a kérdőjel.

A közbevetések páros írásjeleit azért soroltam az intonációs írásjelek közé (annak ellenére, hogy bizonyos mértékig tagoló jeleknek is tekinthetők), mert külön dallamszakaszt alkotnak, beszédsebességük eltér a környezetétől, s a gyengébb intenzitás és a közbevetett részt közrefogó szünetpár jellemzi őket.

A közbevetések jelölése többnyire zárójellel történik: az has azonkeozben *(de igẽn rÿtkan)* hÿgat es genÿetsegeoth ad kÿ (I. 148b); Es mÿkor ÿmmar az gÿermẽk vgÿ mÿnth megh Erÿk *(mÿntha ẽsmerettel volna feol ekẽsÿttetwen)* az

gyermękeoth magabol kў aggўa es kў rekeztў (I. 263a); az Melў reß *(tudnў illўk az Szўw)* mўndęn reßnek meg tartasara zwkzegęs (III. 2a); Ez Forrosagh *(awagў Magўar modra ez Hўdegh leles)* [...] egў napon vege lezęn (III. 2b); Az Egў Nagў Febris semmў nem egўeb, hanem termezetkўwęl valo Melegsegh *(noha Magўarok ezth Egў Nagў hўdegh lelesnek Newezўk)* (III. 4a). Előfordul azonban vesszőpáros megoldás is: Masodўk Melegsegh Eltetę allatokbol valo, *kўth az Deakok Elementarius calornak Neweznek*, kў mersekletęs es mўnd az Negў Eltelę allatoknak ęzwe elegўwlesękbęl tўmporaltatoth (III. Ia).

Az OrvK.-ben van néhány kérdő mondat. Ezeket kérdőjel zárja. *Merth mўkeppen vўtethetўk az belsę rezekbęl es helўekbęl az Tўzta Nedwessegh valahowa az Erek altal?* (I. 288a); *Ennek penўgh eredetў felęl eręssen ellenkęznek es vўaskodnak az Bęlch Embęręk, hogўha az Ver meg rothadhatę?* (III. 80).

4. Összefoglalva:

Az OrvK. 4 tagoló írásjele közül háromnak van önálló funkciója (a pontnak, a vesszőnek és a kettőspontnak), bár ezek használata sem következetes. A pontosvessző csupán a kettősponttal váltakozva jelenik meg, de kizárólag mellérendelő szerkezetekben (l. a táblázatot is!).

A tagoló jelek használata az OrvK.-ben

	Pont	Vessző	Kettőspont	Pontosvessző
Mondatzárás	+	+	–	–
Tömbhatár jelölése	–	+	+	–
Tagmondathatár jelölése	+	+	+	+
Tartalomváró szavak után	+	+	+	–
Felsorolások tagja között	–	+	+	+

+	A mai használattal megegyező használat
+	A mai használattól eltérő használat

KESZLER BORBÁLA

„MAGYAR NYELVJÁRÁSOK"
A DEBRECENI EGYETEM
MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TANSZÉKÉNEK
ÉVKÖNYVE

XXXVIII, 235–238

DEBRECEN
2000.

Ludáj

1. A szó jelene. A mai szegedi, Szeged környéki nyelvhasználatból lassan kikopik a *ludáj* szó. Családomban még használjuk, sok ismerősöm meg tudja magyarázni, mit jelent, de aktív szókincsében már nem nagyon szerepel. Köznapi beszédben akkor mondjuk, ha valami tárgy, dolog nem egészen kerek, hanem ovális, tojásdad, ellipszis alakú (például gyűrű, biciklikerék). Tökfajta megnevezésére is szolgál a lexéma, ha nem a kerek alakú növényről van szó.

2. A *ludáj* területi megjelenése. A szótárak és atlaszok adatai szerint a magyar nyelvterület kevés helyén használatos a szó. A Szegedi szótár négy szócikke *(ludáj, ludájfejű, ludájfőzelék, ludájtök)* nemcsak Szegedet jelenti, hanem vonatkozik „mindazokra a helyekre, ahol a szegedi tájszólást közösségben beszélik. Ezek nemcsak nyilvánvalóan és bizonyíthatóan Szeged népéből váltak ki, de szorosabb vagy lazább kapcsolataikat máig (1957-ig: K. FÁBIÁN I.) is megtartották vele" (SzegSz. 7). A föntebbi négy adaton kívül az ÚMTsz. (III, 914) a következő településeket és forrásokat említi (zárójelben közlöm az eredeti forrást rövidítve): Körösjánosfalva (Böszörményi, 1906), Köröstárkány (MNyj. 4. és MNYA. 64), Kisháza (Nyr. 25), Szekszárd, Szeged (LÁSZLÓ G., Tájszógyűjt. 1901–1907), Szeged (Nép és Nyelv 1. sz.), Ásotthalom (Nyr. 32). E lista két adatának nem sikerült a lelőhelyét megtalálnom a folyóiratban, mert az ÚMTsz. szócikke alapján nem deríthető ki a Nyr. oldalszáma, és a szó a folyóirat tárgymutatójában sem szerepel. További hasznos utalást találtam viszont a MTsz.-ban (I, 1368): a „*ludáj: úritök, sütő-tök*" Szilágy megyéből van adatolva (Nyr. 14: 576: „*bécsi tök, ludáj: sütő tök*".). Erre az adatra később találtam utalást román jövevényszavaink között (BAKOS FERENC, A magyar szókészlet román elemeinek története. Bp., 1982. 345). Mivel az ÚMTsz. az addig megjelent összegző atlaszokat és szótárakat földolgozta (vö. uo. I, 12), ezért az azóta megjelent ilyen jellegű munkákat át kellett tekintenem. A RMNyjA. (I, 275) *sütőtök* lexikai térképlapja két kutatópontján, Végváron (D 4: Tormac) és Köröstárkányban (J 2: Tărcaia) szerepel a *ludáj* szó. A Bihar és Békés megyei, Körösök vidéki román és magyar tájnyelvben ma is használatos a szó (*ludáj*, illetve *ludáję* ; köszönöm a szóbeli közlést két kollégámnak, KOZMA MIHÁLYnak és PETRUSÁN GYÖRGYnek, az SZTE JGYTF Kar Román Tanszéke tanárainak). Egyéb, helyi szótárakban (például palóc, büssüi, kiskanizsai stb.), valamint ré-

gebbi szófejtő szótárakban sem találtam utalást a szóra. A TESZ. sem ismeri. A szekszárdi adatot kivéve a *ludáj* szó tehát Csongrád, Békés, Bihar, Szilágy és Temes megyében van adatolva folyamatosan.

3. A szó dokumentáltsága. A legrégibb adatot a Szinnyei-féle tájszótár ismerteti a Magyar Nyelvőr 14. számából (1885: 576) „Néphagyományok — Szólásmódok" cím alatt „Szilágyságiak" régió megnevezésével (566–576) (több szerzős sorozatban). Ezután a következő évszámok szerint szerepelnek adatok a *ludáj* szóra: 1896, 1903, 1906, 1901–1907, 1941, 1957, 1970, 1995. (Az adatok a fenti helyeken találhatók.) (A MTsz. és az ÚMTsz. adatát természetesen nem tekintettem külön adatnak, hiszen ezek a munkák korábbi gyűjtések és közlések alapján készültek és hivatkoznak is rájuk.) A Székely nyelvföldrajzi szótár (Bp., 1987) a *ludáj* szót nem közli. A szóbeli közlések és a mai Szeged vidéki szóhasználat alapján a sor kiegészülhet a 2000. évvel.

4. A szó jelentése. BÁLINT SÁNDOR Szegedi Szótára (SzegSz. II, 64) négy szócikkben említi a lexémát.1. *ludáj* fn. 'főzőtök' *Ludáj lössz ebédre.* 2. *ludájfejű* mn. 'akinek formátlanul hosszúkás a feje'. 3. *ludájfőzelék* fn. 'tökfőzelék'. *Ludájtök* fn. 'főzeléknek való tök'. Tá. (= Tápé hn.). Az föltűnő, hogy a *ludáj* önmagában, főnévként is funkcionál 'főzőtök' jelentésben. Ugyanakkor itt nem szerepel a ma inkább használatos, önálló melléknévi funkcióban, például *Ez a gyűrű ludáj*. A feltételezhetően átvitt értelemben önállósult szó vagy véletlenül nem szerepel a szótárban, vagy nem volt még elterjedt.

Az ÉrtSz. (VI, 753) *tök* szócikkében hat jelentésből három vonható a fenti nyelvjárási szó problémakörébe. 1. Több fajtában termesztett mezőgazdasági, illetve konyhakerti növény. 2. Ennek nagy, tojásdad v. gömbölyded alakú, kívül keményebb héjú, belül puhább húsú termése; takarmánynak, illetve emberi táplálékul használják. Szóösszetételben: „Tökfőzelék." 3. Sütőtök. Édes, sült tök. A szócikk végén a használatos szóösszetételek között külön szerepel a *főző-*, a *kos-*, a *lopó-*, a *sütő-* és az *úritök.* Ez a felsorolás mutatja, hogy szükség volt a tökfajták megkülönböztetésére. A szegedi nyelvjárási szó nem szerepel a listában. Érdekes viszont, hogy a *tök* szó önmagában is jelenthet sütőtököt.

Az MNyA. (I, 64) a *sütőtök* lexikai lapon mutatja be a rajzról felismerendő és megnevezendő szót, a fentiekből nyilván az egyik fajtát. A sokféle realizációból csak a téma szempontjából fontosnak ítélteket ismertetem. Az *úritök* a legelterjedtebb, de sok a *patyolattök,* a *fehértök, selyemtök, olasztök, tatártök, indiaitök, töröktök, magyartök, tiszaitök, dunaitök, fejér-* és *cukorbosztán,* valamint több *dinkatök* (a fonetikai eltérések nem lényegesek). Ez a térképlap a főznivaló tök fogalmát lexémaként nem mutathatja be (nem is célja), de rávilágít, hogy ugyanannak a denotátumnak milyen gazdag megnevezése lehetséges. A MNyA.-nak nem kiadott lapjai közül a *takarmánytök* (I, 399) elemzésében BALOGH LAJOS valószínűsíti, hogy „a nyelvjárások nagy részén a gazdasági szempontból fontosabb és nagyobb mennyiségben termelt takarmánytök megnevezésére

használják a *tök* szót, a különböző előtagú szóösszetételek (úritök, sütőtök, disznótök, marhatök, fehértök stb.) pedig jobbára csak a növény, illetőleg a termés fajtájának árnyaltabb megkülönböztetésekor jelentkeznek" (BALOGH LAJOS, A Magyar Nyelvjárások Atlaszának kiadásra nem kerülő térképlapjai: MNy. 69: 242–3).

A későbbiekben látható, hogy ugyanaz a szó, a *ludáj* több fajtára használatos, de legalábbis kettőre.

Az ÚMTsz. (III, 914) a *ludáj* szócikkben a következő adatsort adja: fn 1. *ludáj* (Kö.jánosfalva 271: 33; Kö.tárkány 1388: 335; uo. 1411: 166) | *lúdájt* (K.háza 1393: 301): sütőtök 2. *ludáj* (Szekszárd, Szeged 1246; Szeged 1659: 159) főzőtök. || SzegSz. MNyA. 64: sütőtök. Szerepel még külön szócikkben (ÚMTsz. 914) a SzegSz. *ludájfejű* (mn), *ludájfőzelék* (fn), *ludájtök* (fn) adata, e két utóbbi főzőtök értelemben.

A RMNyjA. (I, 275) a *sütőtök* fogalom adatai között összesen két kutatóponton talált *ludáj* alakot: Végvár (Tormac) (D:4) és Köröstárkány (Tăraia) (J:2) településen. Keletebbre haladva a *sütőtök, dinkatök, döblec, bécsitök, fehértök, bosztán, döblectök, fejérbosztán* alakok dominálnak sütőtök jelentésben.

A Dicţionar român–maghiar (Cluj, 1964) adatai (I, 396) szerint a *dovleac* tök, kertitök, sütőtök, döblec jelentésben használatos, de átvitt értelemben tökfej, kobak (!) jelentésű is. A szócikk szerint a disznótököt és a spárgatököt összetételszerű alakulat fejezi ki *(dovleac-porcesc)*. A *ludáj* szót nem ismeri, vagy ehhez hasonlót nem ismertet.

KELEMEN BÉLA Román-magyar iskolai szótárában (Bukarest, 1974. 67) a *bostan* fn tök jelentésű, a *dovleac* (177) szintén tök értelmű, a fajta szerinti különbségekre nem tér ki. Ez utóbbi két szótár tök jelentésű román szava megjelenik a föntebbi nyelvjárási alakokban, vö.: *cukorbosztán, döblectök.*

A Székely nyelvföldrajzi szótár *takarmánytök* szócikke (412–413) a román *bostan* jövevényszóval is illeti összetételben a töknek ezt a fajtáját. A következő főbb alakok fordulnak elő: *takarmánytök, disznótök, bosztán, disznóbosztán, sárgatök.* A *disznóbosztán* szó mutatja, hogy a nyelvkeveredés egyik „egyszerű" módja hogyan valósul meg.

A fentebb jelzett szóbeli közlések szerint a *ludáj* szó a mai Békés és Bihar megyében csak sütőtökre használatos a román és a magyar nyelvjárásokban.

Összegezve: a *ludáj* (fn.) szó jelentése növénynévi szerepben főzőtök és sütőtök egyaránt lehet, természetesen nem egy településen. A jelentések területi megoszlása nem mutat rendszerszerűséget. A *ludáj* melléknévi értékű használata és jelentése (hosszúkás, nem kerek) azonban (akár összetételben, akár szintagmában) azt valószínűsíti, hogy az elsődleges jelentés a hosszúkás alakú főzőtök lehetett. Ugyanakkor ennek ellentmond a legkorábbi adatolás (Nyr. 14 [1885]: 576) a Szilágyságból: *„bécsi tök, ludáj: sütő-tök"*. Az átvitt jelentések további problémáit veti föl az, hogy a román *lud* szó 'egyszerű, naiv, tapasztalatlan' jelentésű (Dicţionarul explicativ al limbrii Române. Ediţia a II-a. Bucureşti, 1996.

[A továbbiakban: DEX] 584), a Békés és Bihar megyei tájszólásban 'bolond' jelentésű is. A bánáti román nyelvatlasz adatai szerint a tök külső héját értve van *ludáie* szó (Noul atlas lingvistic român pe regiuni Banat. I. Szerk. PETRU NEIESCU. Cluj-Napoca, 1980). KOZMA MIHÁLY kollégám (aki a román nyelv és nyelvjárások ismerője és szakírója) közölt egy tréfás szólást Békés megyéből, amelyik véleményem szerint a konkrét és az átvitt értelmet egyaránt magába sűríti: „*Tök a ludáj, ne dudálj!*".

5. Az etimológia. A román jövevényszavak szóvégének magyar hangtani alakulásáról szólva BAKOS FERENC a *j*-re végződő szavakról megállapítja, hogy „egy részük a rom. *aie* végű jövevényszavak, amelyek a magyarban általában *j*-re végződnek; például r. *fliscoaie* 'fűzfasíp' > m. *fliszkoj* ~ *pliszkoj* 'ua.'; r. *hobaie* 'völgykatlan' > m. *hobáj* 'ua.'; R. *ludaie* 'tök' > m. *ludáj* 'ua.' (az adatok több helyről szerepelnek a cikkben) (BAKOS FERENC, A végartikulus alakulása román jövevényszavainkban: MNy. 66: 180). Föltűnő, hogy egyértelműen román jövevényszóként említi a *ludáj* szót a magyarban. Máshol (BAKOS 1982: 345) a *ludáj* szó 'sütőtök' és 'sült tök' jelentésű adatait ismerteti (I. pont alatt) a fentebb is megismerhető területekről: Békés, Bihar, Szilágy megyéből, de emellett (II. pont alatt) bemutatja a r. *ludáie* 'ua.' szót, amely szerb-horvát eredetű. Ez véleménye szerint Szekszárdon és Csongrád megyében közvetlenül is átkerült a magyarba (BLÉDY és MÁRTON munkáira hivatkozik). Kétségtelen, hogy a keleti megyékben megjelenő adatok inkább egy tömböt alkotnak, nagyjából észak-déli irányban kb. 80–90 km-es távolságú pontokon, és a Csongrád, de különösen a Tolna megyei adatok „külön régiót" hoznak létre.

LEVASICS ELEMÉR és SURÁNYI MAGDA szebhorvát–magyar kéziszótára (Bp., 1967) legalábbis éppen a ludájhoz kapcsolódó adatokat nem közöl, szerepel viszont a *lud* átvitt értelemben 'bolond' jelentésben (253), sőt 14 szócikk épül erre az elemre, ami viszont kísértetiesen azonos a román szótárban (DEX 584) talált *lud* szóval ('tapasztalatlan, naiv stb.'). Úgy gondolom, hogy nyelvkeveredéssel, metonimikus és metaforikus jelentésátvitellel és többszörös képzettársításos mezőösszefüggéssel van dolgunk: gondoljunk a *sült bolond, tök buta, tökfej, dinka* 'buta', *nem kerek* 'nem teljesen normális' szavakra, tréfás kifejezésekre, amelyek ezen a vidéken eléggé közkeletűek! Ugyanakkor feltűnő, hogy KNIEZSA (SzlJSz.) egyáltalán nem talál ilyen jellegű vagy tövű szláv jövevényszót.

6. A *ludáj* szó jelentéstörténete és etimológiája kapcsán összegzésként az állapítható meg, hogy a fentieknél biztosabb eredmények eléréséhez még további kutatásokra, illetve kiterjedtebb adatbázisra lenne szükség. Ezeket akár a mai magyar, román és szerbhorvát nyelvi kontaktusok vizsgálata (népnyelvi vonatkozásainak nagy területre kiterjedő áttekintése), akár e nyelvek történeti adatsoraiból való példaanyag biztosíthatja csak.

K. FÁBIÁN ILONA

„MAGYAR NYELVJÁRÁSOK"
A DEBRECENI EGYETEM
MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TANSZÉKÉNEK
ÉVKÖNYVE

XXXVIII, 239–246

DEBRECEN
2000.

A -BE és -BEN ragos határozók az Apor-kódexben

1. A határozók rendszere állandó mozgásban van, ezért sokszor nehézséget jelent nem csak az alakjuknak (határozószó vagy ragos határozó stb.), hanem különösen a jelentésüknek a megállapítása. Bár a határozó jelentését gyakran már maga a szó jelentése meghatározza (*város: városban* helyhatározó, *idő: időben* időhatározó), de mivel a helyhatározó-ragos szavak ma világosan érzékelhető módon elvontabb határozói jelentések hordozói is lehetnek, ezért ma is, korábban is számolhatunk olyan átmeneti, komplex határozókkal, amelyekről legfeljebb csak azt állapíthatjuk meg, hogy melyek azok a szerkezettípusok, amelyek alkalmasak voltak arra, hogy bennük ezek a komplex jelentések kialakulhassanak (tehát például egy helyhatározó állapothatározóvá fejlődjék).

A belső és a külső helyhatározó-ragos szerkezetek elkülönülése során is születhettek ingadozások, míg például kialakult a *konyhán dolgozik* és a *konyhában dolgozik* határozós szerkezetek közötti mai jelentéskülönbség. Még az 1800-as években is olvashatunk ilyen szerkezeteket: „azon rövid időszak, mellyet a' göttingai *egyetemben tölte*" (B. Eötvös József, Emlékbeszéd Kőrösi Csoma Sándor felett... Pest, 1843. 9).

A -BE és -BEN ragos szerkezetek vizsgálatát nehezíti az, hogy a -BEN rag végéről viszonylag korán kezdett lekopni a nazális, és így keveredett a lokatívuszi és a latívuszi irány jelölésére kialakult ragok használata. Eltolódás következhetett be a lokatívuszi (-BEN) és az ablatívuszi (-BŐL) rag használatában is. Ezek a keveredések, eltolódások könnyen megváltoztathatták néhány ige vonzatát is (amely sokszor az ősi szemlélet megváltozását eredményezte). Jól összefoglalta ezeket a változásokat és e változások okait KLEMM történeti mondattanának a határozókról szóló fejezetében (TörtMondt. 157–219).

2. Ez alkalommal csak a -BE és -BEN ragos határozókat vizsgálom, s csupán az Apor-kódex második keze (XV. század végi nyelvállapot) által írt szövegek alapján (AporK. 43–176). A szövegek latin megfelelője a Zsoltárok Könyvében található meg (Biblia Sacra vulgatae editionis ... Tomus II. editio undecima Ratisbonae, 1902. 162–234).

Az anyaggyűjtést nagyon megkönnyítette, hogy az Apor-kódexnek két feldolgozása is rendelkezésünkre áll: RAJSLI ILONA, Az Apor-kódex szótára (Dél-

vidéki nyelvemlékeink. II. Bp., 1996. 127 l.) és JAKAB LÁSZLÓ–KISS ANTAL, Az Apor-kódex ábécérendes adattára (Számítógépes nyelvtörténeti adattár — a továbbiakban: SzNyA. — 7. Debrecen, 1997. 451 l.; számítógépes lemezen, és az Interneten is: *http://mnytud.arts.klte.hu/sorozat/apor*). RAJSLI ILONA nem különíti el a többnyire különböző helyesírást is használó s különböző időkből származó kezek anyagát, s nem a kódexet használta (illetve annak fakszimile kiadását: Codices Hungarici II. Kolozsvár, 1942), hanem a VOLF GYÖRGY olvasatát (Nyelvemléktár VIII. Bp., 1879. 157–251). Az adat megtalálása ilyen módon kissé nehézkes, hiszen például Rajslinál a *nép* szócikkében a többes szám jelzését követően a *~ben* adat után a 140(4) lelőhely van megadva, ami feloldva (vö. Bevezetés: 7) a kódex 140. lapjának 4. sorát jelenti. Valójában a VOLF-féle kiadás 236. lapjának 32. sorában van az adat a 140. kódexlap szövegének (4) egységében, ahol azonban a (4) nem sorjelzés. Az adat a fakszimile kiadás szerint — beszámítva az első 42 töredékes lapot is — a kódex 182. lapján a 6. sorban van. RAJSLI átvette természetesen a nyelvemléktári kiadás olvasati vagy nyomdai hibáit is, például: *ydwezeytewn* pro *ydwezeytewm* (Nytár. VIII, 236/28) vagy *geritzte* pro *geriezte* (78/25 = Nytár. VIII, 179/4), sőt tovább növelte azok számát például: *vilaggal* pro *villagal* (Nytár. VIII, 195/20; AporK. 108/14) vagy *allaiba* RAJSLI szerint 109(15) pontosabban: 110(15), azaz a kódex 152. lapjának első sorában, ahol azonban a fakszimile kiadásban — hasonlóképpen VOLFnál is: Nytár. VIII, 220/11 — világosan *allaiban* formát találunk.

Az általam vizsgált anyag az SzNyA. 7: 9–292. és a Függelék 429–445. lapjain a 2. kéz által írott szövegek szófajilag (6. oszlop) a 02, 03, ritkán a 05, 06 kódszámmal jelzett (közfőnév, tulajdonnév; számnév, névmás) szavaknak a ragok oszlopában (10. oszlop) az alábbi belső helyhatározó-ragos alakjait tartalmazza (05–08 kódszám):

kódszám	*rag*	*jelentés*	*darab*
05	-ba/-be	illativus	159
06	-ba/-be	inessivus	41
07	-ban/-ben	illativus	2
08	-ban/-ben	inessivus	549
		összesen:	751

Nem vizsgálom tehát a személyes névmások ragos alakjait pótló *en bennem, te benned; En belem, Te beled;* stb. formákat. Nem foglalkozom a határozószói vagy névutói *egbe, egenbe, egembe* 'egyszerre, együtt' szóval például „Ime meſ' io es meſ' vigaſagos: lakozni aťafiaknak *egbe*" ~ „Ecce, quam bonum et quam jucundum habitare fratres *in unum*" (145/20); „Es túrtem ki *egembe* meg zomo-

reitatnek es nem volt" ~ „Et sustinui, qui *simul* contristaretur, et non fuit" (62/1): „ffol'ok tapſolnak kezekkel, *egbe* hegek vigadnak" (101/15), „tanalczot tartottak *egembe*" (64/24), „Meg fordeituan a nepeket *egembe*" (105/21); „diLeret ǫ fianak, zenth lelekkel *egembe*" (173/3); stb.), sem az *egbe* határozószóval vagy igekötővel, például „Es *egbe* elegettek a nemzetek kǫzǫt" (116/20), „es orzagokbol *egbe* giútǫttǫ azokat" (118/7), „Vr irlemnek [Jeruzsálemnek] rakoia: *egbe* giuti iſrl'nek [Izraelnek] himletit" (161/17).

3. A határozók között kevés az olyan szó, amely több belső helyhatározó raggal is előfordul, mint például a *nemzet* 'generatio' („Vram te emlekezeted *nemzetekbǫl nemzetekbe*" ~ „Domine, memoriale tuum *in generationem et generationem*": 147/5), *kéz, város* stb. A szavak viszonylag könnyen rendezhetők — különösen a helyet jelölő határozók esetében — olyan jelentéskörökbe, amelyeknél a 'valamiben létel', 'valahova kerülés' könnyen érthető: országnevek (*egiptom, babillom* stb.), településnevek *(város)*, építménynevek (*ház, palota, hajlék* stb.), állapotot jelölő szavak (*fogság, dicsőség, nyugalom* stb.). Még az *út, ösvény, utca* is előfordul belső helyhatározó raggal.

3.1. A *-BE* ragos határozók. A szakirodalomban (SIMONYI, MHat., KLEMM, i. m.; MMNyR.; MMNy.) hely-, idő-, állapot-, eredmény-, mód-, ok-, cél- és állandó határozói funkcióban fordulhatnak elő.

3.1.1. A -BE ragos szó helyhatározói funkcióban a leggyakoribb (71). Tulajdonnév kevés van: „...pſalmoſa ... a nepnek *babillomba* viteleǫl" (52/22), „Es be mene iſrl' *egiptomba*" (112/13), „Dauidnak ertelme mikor el futa getbǫl es iǫuǫ a barlangba *odolamba*" (155/9). A konkrét vagy képzelt helyet jelölő köznevek közül a *patak, forrás, tó, (vizeknek) kimenete, tenger, föld, (földnek) alja, völgy, (agyagnak) mélye, magasság, világ, menny, pokol, árnyék, sötétek, szent* fordulnak elő. (E szavak ragozott alakjának kódexbeli lelőhelyét könnyű megtalálni az SzNyA. 7. kötetében).

Néhány példa: „Ki fordeitotta a zirtot vizeknek *tauaba:* es a romlatot vizeknek *forraſaba*" ~ „Qui convertit petram *in stagna* aquarum, et rupem *in fontes* aquarum" (128/16, 17), „Helhetet engemet *fetetbe* (VOLFnál és RAJSLInál: *setetben*) mikent vilagnak halottit" ~ „Collocavit me *in obscuris* sicut mortuos saeculi" (156/14), „Es ada ǫ fǫldǫk bekakat: es kiraloknak *hathatoiba*" ~ „Edidit terra eorum ranas *in penetralibus* regum ipsorum" (112/25), „Eyiekben fel emel'letek tú kezeteket *fcentbe*" ~ „In noctibus extollite manus vestras *in sancta,* (et benedicite Dominum)" (146/6); „Vettenek engemet az alſo *pokolba: fetetekbe* es halalnak *arńekaba*" ~ „Posuerunt me *in lacu* inferiori, *in tenebris,* et *in umbra* mortis" (85/9).

A hely lehet a *város, ház, hajlék* (a kódexben *hajlak* formában), *ágy, gádor, barlang szanktuárium* vagy az ember és az emberhez kapcsolódó szó: *nemzet, fáraó, szolga, tetem, lélek, bél, vér, kéz, ruha, étek*: „Ha be menendek en

hazamnak *hailakaba:* ha fel menendek en tereitetemnek *agaba*" ~ „Si introiero *in tabernaculum* domus meae, si ascendero *in lectum* strati mei" (144/13, 14), „Be megek te *hazadba*" ~ „Introibo *in domum* tuam" (55/6); „Ki ereztet ꝙldi czudakat es meńń ielenſegeket *te kꝙzepedbe* egiptom: *pharahoba* es mend *ꝙ zolgaiba*" ~ „Et misit signa et prodigia *in medio tui,* Aegypte, *in Pharaonem* et *in omnes servos ejus*" (146/25, 26), „ki lezal *zakalba* aaronnak *zakalaba*" ~ „quod descendit *in barbam, barbam* Aaron" (145/21), „es be ment mikent viz *ꝙ belꝙlibe:* es mikent olay *ꝙ tetemibe*" ~ „et intravit sicut aqua *in interiora* ejus, et sicut oleum *in ossibus* ejus" (123/21), „kit paranczolt ezer *nemzetekbe*" ~ „(verbi), quod mandavit in mille *generationes*" (111/14).

Egyéb helyhatározók: *életbe, hálójába,* (ruhájának) *peremébe, tőrbe, tűzbe,* valamint: „Immár mv́ huſuetꝙnk xps ki mondatik aldoztatot barannak ꝙ teſte aldoztatot tiztaſagnak *pogaʟaiaba*" (175/5), „Ki meg oztotta a veres tengert *ozlatokba*" ~ „Qui divisit Mare rubrum *in divisiones*" (148/11), „es te *kꝙnuedbe* irattatnak mendenek" ~ „et *in libro* tuo omnes scribentur" (152/2). Névmás ritkán fordul elő: „mert vrnak kezeben tizta vizes elegeitet boranak telles kel'he Es haitotta *ebbꝙl ebbe*" ~ „quia calix in manu Domini vini meri plenus misto. Et inclinavit *ex hoc in hoc*" (72/24), *„ebbꝙl abba" ~ „ex hoc in illud"* (158/21).

A -BE ragos határozóknál meg kell említeni, hogy az SzNyA. kódolói elsősorban a magyar szövegből indultak ki, s ha az elfogadhatónak látszott a mai nyelvhasználat szempontjából, akkor kevésbé vették figyelembe a latin eredetit, amely alapján például (*in medio, in ossibus, in libro* stb.) a fenti példák egy részében mindenképpen indokolt lehetne az inesszívuszi értékű -BE ragot keresni. Ez a kettősség figyelhető meg a következő példákban is: „Es ki vitte azokat az igaz *utba* ~ Et deduxit eos *in viam* rectam" (118/16); „es vig engemet az ꝙrꝙk *vtba*" ~ „et deduc me *in via* aeterna" (152/21). E két utóbbi példában jól érzékelhető az is, hogy a belső és a külső helyviszony határa is más volt a régiségben. Ma külső helyhatározó ragot használnánk *(útra, úton).*

A konkrét helyhatározó könnyen kaphat átvitt jelentést, s válhat például állapothatározóvá. Jól szemléltetheti ezt a következő példasor: „Es ada... ꝙ zepſegeket ellenſegnek *kezebe*" ~ „Et tradidit ... pulchritudinem eorum *in manus* inimici" (80/24), „Es ada azokat nemzeteknek *kezekbe*" ~ „Et tradidit eos *in manus* gentium" (117/8), „adattanak tꝙrnek *kezebe* ~ tradentur *in manus* gladii" (51/16); „Mert ott kerdeztenek mvńket kik *fogſagba* Vittenek mvńket" ~ „quia illic interrogaverunt nos, qui *captivos* duxerunt nos" (149/7).

3.1.2. Állapothatározók. A 27 állapothatározó között csak az *igazság* és az *ítélet* fordul elő kétszer, a többi szó különböző, 11 esetben *-ság/-ség* képzős *(alázatosság, bosszuság, dicsőség, fogság, fösvénység, hiuság, igazság, istenség, koldusság, tanuság),* például „Ne fordeh el embert *alazatuſſagba*" ~ „Ne avertas hominem *in humilitatem*" (91/1), „es be megek te *igaſſagodba*" ~ „et ingrediar *in veritate* tua" (83/14), „atta *bozzuſſagba* engemet ńomodokat" ~ „dedit *in*

opprobrium concultantes me" (43/14). *-at/-et* képzőt találunk az *emlékezet, futat, igazolat, ítélet* és a *mozdulat* szavakban, például „es ǫtet gúlǫlǫket *futatba* fordeitom" ~ „et odientes eum *in fugam* convertam" (88/14), „es nem atta *mozdolatba* en labaimat" ~ „et non dedit *in commotionem* pedes meos" (54/24). *-alom/-elem* képzős elvont főnevet négyet találunk -BE ragos állapothatározóként *(hatalom, hiedelem, nyugalom, veszedelem),* például „hamis ferfiat gonozok foglalľak *vezedelmbe*" ~ „virum injustum mala capient *in interitu*" (153/23).

3.1.3. Eredményhatározó. A 13 eredményhatározó között négyszer fordul elő az *öröklet* szó, például: „Es atta ǫ fǫldǫket *ǫrǫkletbe: ǫrǫkletbe* iſrľnek ǫ nepenek" ~ „Et dedit terram eorum *hereditatem, hereditatem* Israel populo suo" (147/3). Néhány egyéb — ma már *-vá/-vé* ragos határozóval kifejezendő — példa: „es ǫ *porokba* valtoztattnak" ~ „et *in pulverem* suum revertentur" (110/13), „Gimǫlcznek fǫldǫ lǫt *ſoſolatba*" ~ „Posuit ... terram fructiferam *in salsuginem*" (120/18), „Es allaptatta ǫ fǫrgetegeket *zellǫbe*" ~ „Et statuit procellam ejus *in auram*" (120/9), „Es be fedem bǫitel en lelkemet: es lǫt *bozzuſagba* ennekem" ~ „Et operui in jejunio animam meam: et factam est *in opprobrium* mihi" (60/25), „attad ǫket zereczenek nepeinek *etkekbe*" ~ „dedisti eum *escam* populis Aethiopum" (71/9).

3.1.4. Egyéb határozók. Számban talán nagy a *módhatározó*-nak tekinthető -BE ragos szavak száma (15), de ez csak a *nemzet* szó kettős határozós szerkezetében fordul elő: „ǫrǫkke maracz: es te emlekezeted nemzetekbǫl *nemzetekbe*" ~ „in aeternum permanes, et memoriale tuum in generationem et *generationem*" (105/3), „es nemzetbǫl *nemzetbe* ǫrǫkiglen" ~ „in generationem et *generationem* usque in sempiternum" (116/14).

Állandó határozóként (vonzatként) négy példában főleg az *észbe vesz, reményt vet* szerkezetekben van -BE ragos határozó: „*ezedbe* veged en onzollatomat" ~ (Domine), exaudi orationem meam" (156/8), „es vetnem en remenſegemet *Vr iſtenbe*" ~ „ponere *in Domino Deo* spem meam" (70/4).

3.2. *-BE* ragos határozó *-BEN* ragos funkcióban. A 3.1. pontban már említettem, hogy a -BE ragos határozó latin megfelelője többször *in* + ablatívusz, s így a magyar határozó is lehet -BEN ragos funkcióban. Ebben a csoportban talán éppen ezért alig van helyhatározó (2 példa): „Az aſſirioſoknak *diczeretekbe* auagy *enekekbe* egebkent aſſirioſſok ellen valo enek aſaphnak pſalmoſa" ~ „In finem; *in laudibus*, Psalmus Asaph. Canticum ad Assyrios" (73/2, 3). *Komplex idő/állapothatározó* is csupán egy: „ki veted kǫdǫt te *felmenetedbe*" ~ „Qui ponis nubem *ascensum* tuum" (108/16–7).

Állapothatározó van a következő három példában: „mert ki tǫttǫ menńeket *ertembe*" ~ „Qui fecit coelos *in intellectu*" (148/3), „Mert lǫttenek *puztolatba*, hirtelen meg foǵatkoztanak" ~ „Quomodo facti sunt *in desolationem*, subito defecerunt" (69/9), „Leǵen ǫ aztalok ǫ elǫttek tǫrben: es meg forbatlatban es

meg *gonozbolatba*" ~ „Fiat mensa eorum coram ipsis in laqueum, et in retributiones et *in scandalum*" (62/6).

Módhatározó-ként a *név* szó négyszer fordul elő, például: „iol mondottonk túnektek vrnak *neuebe*" ~ „benediximus vobis *in nomine* Domini" (143/10), „Tabor es hermon te *neuedbe* vigadnak" ~ „Thabor et Hermon *in nomine* tuo exultabunt" (87/15).

Huszonkét példában **állandó határozó**-ként (vonzatként) elsősorban a *reménykedik* (*irgalmasságba, fejedelembe, ítéletbe, üdvözítőbe, árnyékba* stb.) és a *hisz (istenbe, csudába, igébe)* ige mellett található, illetve a *reménysége van vkibe (urába, istenébe)* szerkezetben: „mikor remenkedem en *iſtenembe*" ~ „dum spiro *in Deum* meum" (60/9), „Ne akariatok remenkednetek *hamiſſagba*" ~ „Nolite sperare *in iniquitate*" (50/13), „Ne akariatok reme(n)kednetek *feiedelmeibe*, embereknek *fiayba* kikben ninczen vduǫſſeg" ~ „Nolite confidere *in principibus: in filiis* hominum in quibus non est salus" (160/24). A *tanít* ige mai vonzata *vmire*, itt viszont még szintén belső helyhatározó rag található: „Aldot vr en iſtenem ki taneita en kezeimet *haborolatba:* es en vyiaimat *hadba*" ~ „Benedictus Dominus Deus meus, qui docet manus meas *ad proelium*, et digitos meos *ad bellum*" (157/16, 17).

3.3. *-BEN* ragos határozó *-BE* ragos funkcióban. Bár a TNyt. II/2. azt írja, hogy „Gyakran *-ban/-ben* ragos névszót találunk illativusi funkcióban" (248), az Apor-kódexben csak öt példát találtam: „Te papid ǫltǫzienek *igazlatban*" ~ „Sacerdotes tui induantur justitiam" (144/24), „Es fel emelte kezet reaiok: hog leterieztene azokat a *kietlenben*" ~ „Et elevavit manum suam super eos, ut prosterneret eos *in deserto*" (116/5), „Haiczad en zúumet te *tanoſagidban:* es ne fǫſuenſegbe" ~ „Inclina cor meum *in testimonia* tua, et non in avaritiam" (130/10), „Tǫttǫ a hodot ǫ *ideieben:* nap meg eſ merte ǫ el nugtat" ~ „Fecit lunam *in tempora:* sol cognovit occasum suum" (109/17), „Ne veſſel engemet venſegnek *ideieben:* mikor meg foǵatkozik en tehetſegem" ~ „Ne projicias me *in tempore* senectutis, cum defecerit virtus mea" (64/20). Az SzNyA.-ban ezek közül csak az első kettőt minősítettük ide tartozónak.

3.4. A *-BEN* ragos határozók. A kódexben ezeknek a határozóknak a mennyisége és funkciógazdagsága a legnagyobb.

3.4.1. A mintegy 550 példának jóval több mint a fele **helyhatározó.**

a) Országnév vagy városnév *(Egyiptom, Judea, Izrael, Sion, Jeruzsálem, Selmon, (H)óreb, Idumea, Efrata, (H)ermon)* huszonötször fordul elő.

b) A legtöbb a világgal, földdel, valódi vagy képzelt helyekkel kapcsolatos szó: *világ, menny, ég, pokol, mélység, magasság, föld, tenger, mező, határ, hegy, kietlen, vizetlen, köd, víz:* „ki tǫt naǵokat *egiptomban,* czudakat kamnak *foldǫben* felelmeſeket vérés *tengerben*" ~ „qui fecit magnalia *in Aegypto*, mirabilia *in terra* Cham, terribilia *in Mari* rubro" (115/18–20), „Ki mikent mv vronk iſten ki lakozik *magoſſagokban*" ~ „Quis sicut Dominus Deus noster, qui

in altis habitat" (127/19), „es altal vitte azokat a *melſegben* mikent *kietlenben*" ~ „et deduxit eos *in abyssis* sicut *in deserto*" (114/24), „Teuelgettek a *kietlenben* es a *vizetlenben*" ~ „Erraverunt *in solitudine in inaquoso*" (118/9, 10). Ide sorolhatjuk a *sötétség, árnyék* szót is. E szerkezetekben a hely jelölése mellett állapothatározói, sőt egyes esetekben időhatározói komplex jelentéssel is számolhatunk: „Vilagozeh azoknak kik vlnek *ſetetekben* es halalnak *arnekaban*" (170/5, 6), „nem felz ... a *ſetetben* iaro (com)plarcodaſtol" ~ „non timebis ... a negotio perambulante *in tenebris*" (92/24).

c) Külön csoportba sorolhatjuk az építményekkel kapcsolatos helyeket *(ország, város, erősség, hajlék, ház, palota, sátor, egyház, templom, zsinagóga, (ház)oldal, kapu, gádor, eszterhaj).* Itt említhetjük az *utca, út, ösvény* szavakat is: „fertezetlen *vtban* iaro" ~ „ambulans *in via* immaculata" (103/17), „Ez *vtban kiben* arokuala: el reitettek keuelek tort ennekem" ~ „*In via* hac, *qua* ambulabam, absconderunt laqueum mihi" (155/17). Ma ezekben a szerkezetekben többnyire *-n* ragos határozókat használnánk.

d) Embert, embercsoportot, testrészt jelentő szavak: *nép, nemzet, gyülekezet, tanács, had, ember, személy, fiú; lélek, kebel, macera, (anya)méh, vér, fő, ajak, száj, torok, boka, kar* — és ebben a csoportban a legtöbbször előforduló — *kéz, szív.*

e) Egyéb, közös jelentéscsoportokba nem rendezhető szavak például *tér, kalitka, kapitulum, himnusz* stb.

3.4.2. Időhatározó. A 29 időhatározó között 12-szer a *nap* szó található. Többször előfordul még az *idő, élet, kezdet,* s egy-egy példában a *veternye, böjt, éjiek, esztendő* és a fentebb már említett komplex jelentésű *sötét* szó. Például: „Ig aldlak meg tegedet en *eletemben*" ~ „Sic benedicam te *in vita* mea" (51/6), „*Eyiekben* fel emeľľetek tú kezeteket ember, ſcentbe" ~ „*In noctibus* extollite manus vestras in sancta" (146/5), „Hetzer mondottam *napiaban* diczeretet teneked" ~ „Septies *in die* laudem dixi tibi" (140/12). Ez utóbbi példában disztributívuszi *(naponként, naponta)* jelentésben.

3.4.3. Állapothatározó. A helyhatározók után a második legnagyobb csoport. Ahogy a -BE ragos állapothatározóknál, itt is sok a *-ság/-ség* képzős szó, különösen gyakran fordulnak elő az *igazság, alázatosság, dicsőség, üdvösség.* Néhány példa: „Es ki vitte oket *remenſegben* es nem feltenek" ~ „Et deduxit eos *in spe,* et non timuerunt" (80/5), „Kik vetnek *konuezetben: vigaſagban* aratnak" ~ „Qui seminant *in lacrymis, in exultatione* metent" (141/13), „Es bezellet en zam: en *toredelmemben*" ~ „Et locutum est os meum *in tribulatione* mea" (55/14), „futtam en *zomiamban*" ~ „cucurri *in siti*" (49/22).

3.4.4. Egyéb *-BEN* ragos határozók. Ezekben az inesszívusz rag használata ma már archaikusnak érződik. Eszközhatározót fejeznek ki a következő -BEN ragos formák: „DiLerietek otet trombitanak *zozaťťaban* diLerietek otet *ſoltarban*

es *hegedǫben*" (164/27, 28), „Hoǵ meg vidameha orczaiat *olaiban*" (109/11), „Alazak *bekokban* ǫ labait" (112/4).

Okhatározó van a következő példákban: „Vigadot egiptom ǫ eredetekben [kivonulásuk miatt] (113/13), „es ǫ *gonoſſagokban* eluezti azokat" [gonoszságuk miatt] (97/11), „es te *haragodban* meg foǵatkoztonk" [haragod miatt] (91/15).

Tekintethatározó talán csak ez a két példa: „Legen diLǫſeg aťa iſtennek ekeſſeges felſeges xpuſnak tizteſſeg zent leleknek ki harom *zemelben,* es eg *allatban* Amen" (176/10).

Fokhatározó is kevés van: „etkeket ereztet ǫ nekik *bǫſegben*" [bőségesen] (77/25).

Az **állandó határozók** (vonzatok) jelentősen eltérnek a mai használattól: „es emlekezem te *igazolatidban* [= igazolatidra] mendenha" ~ „et mediabor *in justificationibus* tuis semper" (136/20), „es tanulok te *czudaidban* [= csodáidból]" ~ „et exercebor in mirabilibus tuis" (129/17). A *reménykedik* ige nemcsak -BE ragos határozót vonz (vö. 3.2.), hanem hét esetben — a mai vonzatnak megfelelően — -BEN ragosat is. Négy példában az *igen reménykedik* + az *ige* szó van, a latinban pedig a *superspero* vonzataként akkuzatívusz *(in verba tua, in verbum tuum):* „mert te *igeidben* igen remenkettem" ~ „quia *in verba* tua supersperavi" (139/3), három példában pedig az igéhez az *úr* és a *beszéd* szó kapcsolódik határozóként. Ez utóbbi esetekben a latin *spero* vonzata *in* + ablatívusz *(in Domino, in sermonibus):* „remenkedet en lelkem *vrban*" ~ „speravit anima mea *in Domino*" (143/19).

4. Ez alkalommal csak néhány határozót tudtam idézni, de Jakab László érdeméből utalni tudtam — a teljesség igénye nélkül — azokra a szavakra, amelyek -BE vagy -BEN ragosak az Apor-kódexben, s amelyeknek a lelőhelyét a kérdés iránt érdeklődő immár könnyen ki tudja keresni az SzNyA. 7. kötetéből. Természetesen pontosabb eredmények eléréséhez a határozók vizsgálatán túl szükséges a szerkezet alaptagjának, valamint a latin eredetinek a vizsgálata is.

KISS ANTAL

„MAGYAR NYELVJÁRÁSOK"
A DEBRECENI EGYETEM
MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TANSZÉKÉNEK
ÉVKÖNYVE

XXXVIII, 247–250

DEBRECEN
2000.

Miscellanea dialectologica

A jelen közleményben a nyelvjárási nyelvhasználatot vizsgálom meghatározott korpusz alapján. Az elemzés középpontjában annak nyomon követése áll, hogy a nyelvjárási nyelvhasználat bizonyos helyzetekben hogyan s mennyire engedi át a teret a köznyelvi(es) nyelvhasználatnak, illetőleg hogy milyen módon érhető tetten a köznyelvi behatolás a nyelvjárási nyelvhasználatba. A vizsgálatot szülőfalumban, a rábaközi Mihályiban végeztem, s az itt közlendőket kéziratos munkámban foglaltam össze annak idején (Állapot és változás: kommunikatív dialektológiai vizsgálatok Mihályi nyelvében. Bp., 1988. 292 kk.). Korpuszom adatai részben magnetofonos szövegfölvételekből származnak (ezek 1960 és 1988 között készültek Mihályiban), részben pedig passzív gyűjtéssel, részt vevő megfigyeléssel gyűjtöttem őket.

1. Neológ lexémaváltozatok első előfordulása magnetofon-felvételeken. A mihályi szövegfölvételekből kikerestem 31, gyakori előfordulású szó neológ változatának a legkorábbi adatát. Közülük a legtöbb, szám szerint 23 a köznyelvi alakkal azonos (l. alább), 6 ma is regionális köznyelvi alakulat *(fésü, hosszu, luk, sir, tyuk, valószinü),* 2 pedig regionalizmusából veszített, de továbbra is nyelvjárási alak (*mezzítláb* és *trágyo*: az utóbbi a *ganaj* ellenlábasa). A szóban forgó lexémaváltozatok felbukkanási idejét a normatív nyelvjárási és a dőlt betűs neológ forma után közlöm. Tehát:

azér : *azért* 1982, barona : *borona* 1981, csibe : *csirke* 1982, fűsü : *fésü* 1960, füzet : *fizet* 1981, ganaj : *trágyo* 1981, gyün : *jön* 1960, há, hová : *hova* 1975, hel : *hej* 1975, hosszi : *hosszu* 1980, hun : *hol* 1980, illen : *ijen* 1975, káboszta : *káposzta* 1960, kicsint : *kicsit* 1960, kokas : *kakas* 1982, lik : *luk (: kilukatt)* 1982, lú : *ló* 1980, mast : *most* 1960, mënëk : *mëgyëk* 1981, mer : *mert* 1982, messzi : *messze* 1981, mesztélláb : *mezzítláb* 1963, mink : *mi* 1980, nékünn : *nélkül* 1980, ollan : *ojan* 1975, összö : *össze* 1960, rí : *sir* (: *sirtam)* 1975, tik : *tyuk* 1978, üdő : *idő* 1978, valahogyann : *valahogy* 1980, valószün(y)ü : *valószinü* 1978.

Valamennyi változatpár neológ tagját megvizsgáltam 1987-ben és 2000-ben is abból a szempontból, hogy a spontán, familiáris nyelvhasználatban milyen a helyzetük. Az eredmény: 1987-ben két harmadukat nem hallottam a familiáris

nyelvhasználat színterein. A regionális köznyelviség szintjén éltek a következők: *hol, jön, mëgyëk, luk, tyuk*, ritkán beszüremkedve egy-egy adatközlő nyelvjárási megnyilatkozásaiba is. A *csirke* 'boltban kapható vágott baromfi' jelentésben volt használatos szinte kizárólag, a *hej, idő, ijen, ojan, valószinü* pedig mellékalakként már része volt a nyelvjárási normának. S mi a helyzet ma, 2000-ben? Mellékalakká vált az elmúlt években a *fésü, trágya, jön, kakas, sir, tyuk* is. Mindegyik nyelvjárási alak él, és familiáris helyzetekben mindegyik használatos ma is. Az a lehetőség, hogy a *csibe* : *csirke* között világos jelentéselkülönülés következzék be ('élő csirke' : 'boltban kapható vágott baromfi'), ma is adva van. Az otthoni keltetésűek ugyanis csak *csibék*, de a boltban kapható vágottak is *csibék* még olykor, s nem *csirkék*. Húsz év múlva többet tudunk majd.

2. Neológ változatok köznyelvi formák reflexiójaként. Közismert, hogy a nyelvjárási adatok gyűjtésekor a gyűjtő köznyelvi kérdései, szavai, mondatai befolyásolják az adatközlőt. Ezért a régi gyűjtésmódszertani elv: a keresett szóalakot nem szabad kiejteni (l. LŐRINCZE LAJOS: A magyar nyelvjárások atlaszának elméleti-módszertani kérdései. Szerk. DEME LÁSZLÓ–IMRE SAMU. Bp., 1975. 182, 188). Ez magyarázza azt az elzászi német nyelvjárások kutatásában s a finneknél követett elvet is, hogy ha lehet, a gyűjtő nyelvjárásban kérdezzen (BENIGNY: MNyj. 4 [1957]: 109; P. VIRTARANTA: Congressus Secundus Internationalis Fenno-Ugristarum I, 581). Nyilvánvaló, hogy az a nyelvjárási beszélők kettősnyelvűségének fokáról is vall, hogyan s mikor adják át (azazhogy visszsza) helyüket a köznyelvi(es) kérdések, mondatok következményeként a nyelvjárási beszédbe kerülő neologizmusok a nyelvjárási formáknak. A kettősnyelvűség alacsonyabb fokán gyakrabban, magasabb fokán ritkábban fordul elő ez a jelenség.

A korábbi mihályi szövegfölvételeket megvizsgáltam abból a szempontból, hogy mely esetekben jelentkezik az adatközlők beszédében a neológ alak a gyűjtő köznyelvi(es) kérdésének, szavának a reflexiójaként. A következő adatok kétségkívül ilyenek (elöl áll a dőlt betűs neologizmus, utána a normatív nyelvjárási forma): *kölcsönösztem* : kőcsönösztem 1980, *az maratt* : am maratt, *báránybunda* : bárámbunda, *csépëltek* : csípűtek, *cséplís* : csíplís, *hol* : hun, *ínëkëlnyi* : ínëkűnyi, *jött*: gyütt, *kastíjba* : kastílba, *kifisűnek* : kifűsűnek, *kő* : kű, *mijen* : millen, *most* : mast, *ökörborju* : ökörborgyu, *régën* : rígënn, *szolgálot* : szógálot, *tyukot* : tikot 1981, *nehéz* : nehez, *ültetëm* : űtetëm 1982.

A szóban forgó alakok szövegkörnyezetét tanulmányozva azt állapíthattam meg, hogy 1. a beszélgetések elején általában tovább tartották magukat a neológ alakok, később már nem; 2. a köznyelvi realizációjú kérdések, szavak viszonylag gyakran visszarántották (ha csak átmenetileg is) a nyelvjárási beszélőket a

köznyelvies kifejezésmódba; 3. hatásukra olyan neológ alakok is jelentkeztek, amelyeket egyébként nem használnak a nyelvjárási beszélők *(borju, kő)*.

3. Iskolások tanórai nyelvhasználatáról. 1986 júniusában a mihályi általános iskola 3., 6. és két 8. osztályának a tanóráin vettem részt egyik nap. A tanulók nyelvhasználatának nyelvjárási jegyeit kerestem és jegyeztem föl. Gyakorisági sorrendben közlöm őket: 1. néhány kivételt nem tekintve következetesen használták a zárt *ë*-t, tőszavakban és toldalékokban egyaránt, tehát a birtokos személyjelezésben s az igeragozásban is *(embër, füzetë, nevettë)*. 2. Több kivétellel, de döntő fölényben volt használatos a rövid *i, u, ü* a köznyelvi hosszú *í, ú, ű* helyén *(tiz, huz, tüz)*, a nyíltabb *e* és az *a*-nak *o*-ba hajló változatai *á* után. 3. Az esetek felét sem érte el az *-ít* igeképző *-ítt*, a *-ban, -ben -ba, -be* realizációjának az előfordulása. 4. Csupán néhány tanuló nyelvhasználatában jelentkezett bizonyos mássalhangzók magánhangzóközi megnyúlása *(belüllö, elösször, nyillik*-típus) és a *kell* segédige főigeként való ragozása *(këllëttem válaszolni)*. 5. Kivételes volt egy-egy tanuló nyelvhasználatában az explozív *gy*-zés *(akargya)*, az *aszittem* (= azt hittem)-féle összevonás, a *szájatokat* előfordulása a *szátokat*, a *mer*-é a *mert* s az *abbul*-é az *abból* helyén. Valódi tájszó is csak kettő fordult elő: *majorság* 'baromfi(ak összessége)' és *nyikog* '(kutya) kellemetlen hangon nyüszít'.

Egyéb észrevételek: 1. a tanulók tanórai nyelvhasználata köznyelviesebb, mint a faluban, a helybeli intelligenciától beszélt regionális köznyelvi változat. 2. A pedagógusok általában következetesen javítják a fölbukkanó, kirívónak ítélt nyelvjárásiasságokat — nem mindig szerencsés módon, bár egyszer sem megszégyenítőleg. 3. A 3. osztályosok és a 6., illetőleg 8. osztályosok nyelvhasználata között a nyelvjárásiasság tekintetében nincs számottevő különbség az alsó tagozatosok javára. 4. A tanulók nyelvhasználatának nyelvjárásiassága döntő mértékben a családi háttértől függ (attól, hogy mennyire beszélik otthon a nyelvjárást, illetőleg hogy hogyan szocializálódott nyelvileg a gyermek). 5. A Mihályiban 1986-ban oktató pedagógusoknak csupán kisebbik része volt mihályi születésű. A többséget alkotó nem mihályi születésűek zárt *ë*-ző változatot beszéltek az órákon.

4. Iskolások nyelvhasználata ünnepélyes alkalmon. A formális beszédhelyzetek között ünnepélyes és ritka voltánál fogva bizonyosan sajátos hely illeti meg a templomban zajló bérmálást és konfirmációt, valamint a gyermekek karácsonyesti templomi verselését. 1987 májusában Vadosfán a konfirmáción figyeltem 13-14 éves mihályi gyerekek nyelvhasználatát, karácsonykor pedig Mihályiban azt, hogyan szavalnak az általános iskolások.

Két regionális nyelvi sajátosság jellemezte mindegyik tanuló nyelvhasználatát: a zárt *ë* és a köznyelvi hosszú magánhangzókkal szembeni rövid *i, u, ü*. Azokban az esetekben is, amikor a lelkész nyílt *e*-vel kérdezett, a rögtön adott

válaszokban is zárt *ë*, illetőleg a rövid (többnyire felső nyelvállású) magánhangzók fordultak elő (például: *bennë, fejë, kérvë; bün, elött, halálbol, tiszparancsolat, urvacsora*). Néhány gyermeknél jegyeztem föl a *kényelmessen*-típusú, illetőleg a *gyorsann*-típusú mássalhangzó-kettőződést, a *mink* (= mi) szót, az *-ít* igeképző *-ítt* realizációját és néhány esetben a zárt *ë* orrhangú ejtését a *szentlélëk* és a *mindënhol* szóban.

Itt jegyzem meg, hogy a felnőttek templomi éneklésében megfigyelésem szerint a következő nyelvjárási sajátosságok jelentkeznek következetesen: a zárt *ë* és a rövid *i, u, ü (gyülölet, hiveid, imë, sziklazuzó, szüz)*, az *-ít* igeképző *-ítt* és az *-n* módhatározórag *-nn* realizációja *(tanítt, boldogann)*.

5. Iskolások interjúhelyzetes nyelvhasználata iskolán kívül. Három tanulóval: egy 3., egy 7. és egy 8. osztályos fiúval készítettem otthonukban magnetofon-felvételeket 1986-ban. Ezek a fölvételek legfőbb, mondhatni természetes tanulsága az, hogy e szövegek nyelvjárásiasabbak, mint a tanulók tanórai nyelvhasználata. Olyan nyelvjárási jelenségek is előfordulnak bennük, amelyeket a tanórákon nem jegyeztem föl: az *l* kiesik *(mëkfájdút, talákosztak, vót* stb.), az *-n* határózórag megnyúlik *(hëgyënn, Vadosfánn)*, vannak *í*-ző formák is *(szomszídba)*, előfordul a főnévi igenév képzőjének *-nyi* változata (*annyi* = adni), *ö*-ző alakok *(föl, köll)*, s az *-s* végű névszók szóvégi mássalhangzója megkettőződik olykor a tárgy ragja előtt is *(murissat)*. Sőt: a 8. osztályos fiú, aki nyelvileg archaikus családban él, lényegében a nyelvjárás neológ változatát beszélte ebben a helyzetben is (rokon fiúról van szó).

KISS JENŐ

„MAGYAR NYELVJÁRÁSOK"
A DEBRECENI EGYETEM
MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TANSZÉKÉNEK
ÉVKÖNYVE

XXXVIII, 251–262

DEBRECEN
2000.

A magyar fattyúnyelv kutatói*

1. Gyakran látszik úgy, hogy a tudomány egyes eredményeinek megszületésében nagy szerepe van a véletlennek. A magyar szlengkutatás két kiemelkedő munkásának, ZOLNAY VILMOSnak és GEDÉNYI MIHÁLYnak az egymásra találása, a közös munka ötlete is ilyen látszólagos véletlen eredménye volt: Budapest 1944–1945. évi ostroma alatt a légoltalmi óvóhelyen ismerkedtek meg, s beszélgetéseik során hamar kiderült közös érdeklődésük az általuk később *fattyúnyelv*-nek nevezett, manapság inkább *szleng* néven emlegetett nyelvi jelenség iránt. Elhatározták, hogy amint lehet, közösen rendezik addigi gyűjtéseiket, és elkészítik a magyar fattyúnyelv teljességre törekvő nagyszótárát.

Két évtizedes munkával, saját gyűjtéseik mellett több száz tanulmány, cikk, könyv és szótár feldolgozásával el is készült ez a méreteiben világviszonylatban is párját ritkító munka, benne a magyar szleng eddig ismert 200 évének több, mint százezer adata.

A sors fintora, hogy életükben se ez a nagyszabású szótár, se a ZOLNAY–GEDÉNYI szerzőpáros által készített más szleng témájú munkák nem jelenhettek meg, haláluk után is csak egy kis könyvecske (A régi Budapest a fattyúnyelvben. Bp., 1996) emlékeztet e két érdemtelenül elfeledett szlengkutatóra.

2. Kik is voltak ők, és vajon milyen tudományos és (tudomány)politikai, személyes és személyeskedő okai voltak annak, hogy a 24 gépiratos kötetben maradt fattyúnyelvi szótáruk és számos további közös munkájuk nem jelenhetett meg?

Életükről a nyelvészek viszonylag keveset tudnak, hiszen egyikük sem volt hivatásos nyelvtudós. GEDÉNYI MIHÁLYt inkább mint írót, irodalmárt, sportdiplomatát, tolmácsot és szakfordítót ismerhetjük (őt is inkább csak az utóbbi évtizedben, halála után megjelent munkái alapján), de őróla legalább hiteles adatokkal rendelkezünk az életművét és hagyatékát fáradhatatlanul gondozó feleségének, GAÁL ZSUZSANNÁnak köszönhetően. GEDÉNYIvel ellentétben ZOLNAY

* Ez a dolgozat a Research Support Scheme of the Open Society Support Foundation (563/1998) és a Bolyai Kutatási Ösztöndíj (BO/00425/98) támogatásával folyó kutatási program keretében készült.

VILMOSról alig vannak megbízható információk, töredékesen hozzáférhető naplóján[1] és egy-két levelén kívül pusztán néhány őt ismerő ember elbeszélése alapján tudhatunk életének eseményeiről. Nem fölösleges tehát néhány bekezdésben megismerkednünk életrajzukkal.

2.1. Zolnay Vilmos 1890. január 31-én született Budapesten.[2] Apja a lágymányosi dohánygyár igazgatója volt; királyi, majd miniszteri tanácsos. Egyetemi (jogi) tanulmányait Budapesten végezte. 1907-ben (!?) állami szolgálatba lépett és 1925-ig a m. kir. dohányjövedéknél szolgált. Első könyve 1927-ben jelent meg (Magyar történelmi anekdoták. Bp.). Ezt megelőzőleg több dohánnyal foglalkozó cikk, ismertetés, könyv munkatársa volt. Apróbb cikkei jelentek meg a Pesti Hirlapban, a Magyar Detektiv, a Literatura és a Magyar Nyelvőr folyóiratokban. Önálló munkái még: A kártya története és a kártyajátékok. Bp., 1928; A bridge-rummy szabályai. Bp., 1929.

ZOLNAY VILMOSra egy nyelvész ismerőse, KOVALOVSZKY MIKLÓS így emlékezik: „1952-től dolgozott a Nagyszótár gyűjtésében, onnan ismertem. Valami embermentő összeesküvés egy sereg kiebrudalt embert gyűjtött össze (jónevű újságírók, tanárok stb.) s juttatott létalaphoz (tessék megnézni az ÉrtSz. m.társainak névsorát). Z. V. akkortájt 60 körüli lehetett, élénk, szellemes, sőt fölényesen csípős humorú, szinte piperkőc eleganciájú úriember. A dohányjövedéknél vagy a budafoki úti dohánygyárban volt (fő?) tisztviselő. Hozzánk kerülését nyilván műkedvelő nyelvészkedésének köszönhette, kultúrtörténeti tájékozottsága mellett. A régi Nyr.-ben jelentek meg cikkei, s kártya-szakkönyveket írt. Pesti aranyifjúként kitűnően ismerte a »békebeli«, társasági életet, az al- és félvilágot. Ez késztette a fattyúnyelvi gyűjtésre, mert tevékeny szellemét mindvégig megőrizte. Szerencsésen akadt egy társa, a házban lakó GEDÉNYI, szintén félreállított »szakfordító«, aki filológusként hasznosan segített a munkában. A

[1] ZOLNAY — mint feljegyzéseiből kiderül — gyermekkorától vezetett naplót. A korábbi feljegyzéseinek meglétéről nincs tudomásom, egyedül a Széchényi Könyvtár kézirattárának birtokában lévő két gépelt füzethez sikerült hozzáférnem, amelyek már ZOLNAY naplóinak harmadik tucatjába tartoznak:

Talán az utolsó naplóját írja. Bp., 1975 (Fol. Hung. 3373). Az 1975 júliusától a nyár végéig írott napló leginkább kisebb önálló írásokat, feljegyzéseket tartalmaz. Ezek között több szleng témájú is található: Köznyelvi szavaink fattyúnyelvi ejtéséről (25–9); Az *apacs* szavunkról (30–1); Az *abcúg*-ról (32–3); A *nimolé* és családja (37–46); Az *állvabaszó* (54, a magyar kártya tök nyolcas lapja, amely a feleségét megcsókoló Tell Vilmost ábrázolja).

Tovább folytatom naplóm írását. Bp., 1975 (Fol. Hung. 3374). Ez az 1975 nyarának végétől október 18-ig írott napló is leginkább kisebb önálló írásokat, feljegyzéseket tartalmaz. Ezek között szleng vonatkozásai a „Nők legdomborúbb testrészéről, avagy A popsitól a valagig" címűnek (11–21) vannak, amelyben a fenékhez kapcsolódó szólások, idézetek, viccek mellett a 19–21. lapon a fattyúnyelvi szótár szinonimagyűjteménye alapján sorol fel idevonatkozó szavakat.

[2] ZOLNAY VILMOS önéletrajza 1930-ból maradt fenn, ekkor egy Gulyás Pálhoz írott levélben (1930. július 15.) a „Magyar Életrajzi Lexicon"-hoz szolgáltatott adatokat három zolnai Zolnay Vilmosról (apjáról, magáról és fiáról) egy gépelt lap terjedelemben. Ez a levél az Országos Széchényi Könyvtár kézirattárában található, jelzete: Fond 36/3468.

többkötetes gépiratot nagy könyvtáraknak adták el, szerencsére így közkincs lehet, kiadás híján is. Vili bácsi még a 80-as években is, 90 évesen, följárt hozzánk »csevegni«, a Vár-beli intézetbe." (Kovalovszky Miklós levele, 1995. október 13.).

Halálának pontos dátumát nem sikerült kideríteni, néhány forrás szerint 1984-ben hunyt el (FAZAKAS ISTVÁN, Jasszok, zsarók, cafkavágók. Bp., 1991. 10; Köztársaság 1/20 (1992. augusztus 28.): 25–9).

2.2. G e d é n y i (Gremsperger) M i h á l y 1908. június 16-án Budapesten született.[3] Apja napszámos, alkalmi munkás, majd fűtő és hivatalszolga a Magyar Földhitelintézetnél. GEDÉNYI MIHÁLY a Toldy Ferenc Reálgimnáziumban elvégzett négy középiskolai év után asztalosinas lett, mígnem öt hónap után egy volt tanára tanítványokat szerzett neki, és rábeszélte apját, hogy taníttassák tovább a jóeszű fiút. Érettségi után a műegyetemre iratkozott be, de anyagiak híján — a műegyetemi elfoglaltságok miatt nem maradt ideje tanítványokat vállalni — ezt félbehagyta, és helyette a Pázmány Péter Tudományegyetemre járt, ahol 1934-ben magyar–francia szakos tanári, ezután néprajzos és államtudományi oklevelet és doktorátust szerzett.

Egyetemi évei alatt a Magyar Nemzeti Diákszövetség külügyi osztályvezetője, a Nemzetközi Diákszövetség (CIE) végrehajtó-bizottsági tagja, 1933–34-ben a CIE sportosztályának elnöke volt. 1934-től 1938-ig az Országos Testnevelési Tanácsban dolgozott az iskolai és az olimpiai ügyek előadójaként. Számos világverseny szervezőjeként, az 1936-os berlini olimpián szereplő magyar csapat vezetőségi tagjaként és sajtóreferenseként tevékenykedett. A II. világháború után a kultuszminisztérium testedzési osztályára került, tagja lett a megalakuló Magyar Olimpiai Bizottságnak, és 1947-ben a bizottság igazgatójává választották. Ebbéli tisztségében 1948-ban mind a téli, mind a nyári olimpiai játékokra utazó magyar csapat egyik ügyintézője volt. Munkájáért a londoni olimpia után a köztársasági érdemérem ezüst fokozatával tüntették ki. Az olimpiai mozgalomban kifejtett munkájának emlékét lakóháza falán 1993. június 21. óta emléktábla őrzi.

GEDÉNYI MIHÁLY irodalmi munkásságát tizennégy regény (Hatvan forint, Üstökös a Bakonyban, Pesti ének stb.), mintegy negyven novella, több tucat színdarab, rádiójáték, filmszkeccs, számtalan irodalmi és színikritika fémjelzi. GEDÉNYI az 1945 előtti irodalomnak viszonylag jól ismert és sikeres alakja volt[4], aki nemcsak íróként alkotott, nevét folyóirat-szerkesztőként is megemlíthetjük, hiszen 1943–44-ben Ambrózy Ágostonnal és Eszterhás Istvánnal közösen szerkesztették a tizennyolc számot megélt Magyar Múzsát (vö. G. GAÁL

[3] GEDÉNYI MIHÁLY életének és munkásságának adatai felesége, GAÁL ZSUZSANNA kéziratos összeállításából származnak. Ezt az összeállítást használta LIBISCH GYŐZŐ is GEDÉNYI „Föld felett — ég alatt" c. (Bp., 1994) regényéhez írott utószavában (229–37).

[4] Erről és szépirodalmi műveiről bővebben ld. LIBISCH GYŐZŐ áttekintését a „Föld felett — ég alatt" c. regényhez írott utószóban (230–7).

ZSUZSANNA, A Magyar Múzsa. 1943–1944: Magyar Könyvszemle 1991/4: 399–407). Az irodalomtudomány területén bibliográfusként is letette névjegyét: 1978-ban megjelent Krúdy-bibliográfiái máig sokak által forgatott alapművek (Bp., 1978, Nyíregyháza, 1978).

Mindezek ellenére GEDÉNYI MIHÁLY csak az 1989-es rendszerváltás után kerülhetett be az irodalmi lexikonokba.[5] Hogy nevét és munkásságát szakmai körökben hosszú időre „elfelejtették", azt politikai meghurcoltatása magyarázza. Annak ellenére, hogy 1945-ben a Közoktatásügyi Minisztérium I. sz. igazoló bizottsága GEDÉNYIt igazoltnak jelentette ki, szépirodalmi művei nem jelenhettek meg. Hiába írta novelláit, színdarabjait, filmvázlatait, rádiójátékait és még sok mindent, mindenhol merev falakba ütközött. Tovább rontott helyzetén, hogy 1956. október 31-én a Magyar Újságírók Nemzeti Bizottságának tagjává választották, és hogy az 1956. november 10-én a Vöröskereszt vezetőjévé kinevezett Killner György felkérésére 1957. március 31-ig a Vöröskereszt külügyi osztályán dolgozott, többek között a Bécsbe érkezett külföldi segélyek hazaszállításának megszervezésében. Munkájáért a Magyar Vöröskereszt irányításáért felelős közellátási kormánybiztos, Nyers Rezső köszönetet mondott ugyan, ez azonban nem akadályozta meg azt, hogy 1957-ben és 1958-ban kétszer (más források szerint háromszor) is internálják. Összesen 367 napot töltött Kistarcsán, a Gyűjtőfogházban és Tökölön.[6] Ugyancsak 1956-os vöröskeresztes tevékenységével — a két Bécsbe küldött bizottságban tolmácsként való részvételével — függött össze, hogy 1961. október 16-án nem messze lakásától a katonai rendőrség nyomozói egyszerűen elrabolták és a katonai bíróság Gyorskocsi utcai fogdájába vitték, ahol a hírhedt Ábrányi-féle kémhistóriába próbálták belekeverni. Bár ártatlansága egy hét alatt kiderült, négy és fél hónapig tartották fogva egy magánzárkában.[7]

[5] 1994-ben már két lexikon is felveszi címszavai közé: Magyar életrajzi lexikon. (1978–1991). Főszerk. KENYERES ÁGNES. Bp., 1994. 301; Új magyar irodalmi lexikon. Szerk. PÉTER LÁSZLÓ. Bp., 1994. I, 665. Ld. még: Kortárs magyar írók 1945–1997. Bibliográfia és fotótár. I. Szerk. F. ALMÁSI ÉVA. Bp., 1998. 260. Írói munkásságának legteljesebb bemutatását és méltatását LIBISCH GYÖZŐ tollából olvashatjuk (ld. a 3. lábjegyzetet).

[6] Internálása alatt készült — fogkefetartóba rejtett ceruzacsonkkal WC-papírra írott — jegyzetei „Tibeti kankalin (Papírkosár, börtönjegyzetek, gyerekkor)" c. kötetében jelentek meg a közelmúltban (Bp., 1999).

Ennek az időszaknak a fattyúnyelvi hozadéka a „Fattyúnyelvi szógyűjtés Kistarcsáról, Tökölről és a gyűjtőfogházból" című 4 lapnyi feljegyzés 1958-ból, amelynek anyaga beépült „A magyar fattyúnyelv szótárá"-ba (ld. i. m. I, 0144). Jelenleg az ELTE Egyetemi Könyvtár kézirattárában található a „Zolnay Vilmos fattyúnyelvi szótárát kiegészítő dolgozatok" (Bp., 1970) között. Jelzete: H. 281.

[7] GEDÉNYI Gyorskocsi utcai fogvatartásáról szóló visszaemlékezését a halála után megjelent „A fogoly száma: 1551" (Bp., 1991) c. börtönnaplója tartalmazza. Vöröskeresztes tevékenységét részletesen ismerteti és dokumentálja a „Vörös kereszt, fehér folttal (Posztumusz elégtétel)" c. cikk a Köztársaság 1992. augusztus 28-i számában (1/20: 25–9).

Egyéb lehetőségek híján 1958-tól az Országos Fordítóiroda külső munkatársaként dolgozott, majd 1966-tól nyugdíjazásáig, 1972-ig az Építésügyi Tájékoztatási Központ fordítója volt. 1988. július 5-én Budapesten hunyt el.[8]

3. Két nagyon különböző körülmények közül induló és teljesen más pályán futó ember sorsa találkozott össze közös szenvedélyüknek köszönhetően. Mindketten Budapesten a Fadrusz utca 6-ban laktak, és a főváros ostroma alatt ismerkedtek meg lakóházuk légópincéjében. „A két szerző összetalálkozása előtt külön-külön foglalkozott a fattyúnyelvvel. Ez részben egyéni érdeklődés, részben nyelvészeti vonatkozású munka volt." — írják szótáruk „viszontagságos történeté"-ben (A magyar fattyúnyelv szótára I, 0184).

Találkozásuk a magyar szlengkutatás felől nézve rendkívül szerencsés volt (vagy inkább: lehetett volna), hiszen GEDÉNYI MIHÁLY révén — amennyire ez az évtizedek távlatából megállapítható — ZOLNAY VILMOS fanatikus megszállottságához, agresszív makacsságához, a saját (vélt) igazáért minden nehézséggel szembeszálló, gyakran önfejű és talán önző ember hitéhez egy elsősorban nem nyelvész érdeklődésű, de bizonyos alapvető nyelvészeti ismeretekkel felvértezett filosz tudása társult.[9]

GEDÉNYI MIHÁLY Horváth János, Négyessy László, Gombocz Zoltán, Szinnyei József, Melich János és mások tanítványa volt a budapesti egyetem magyar–francia szakán, és külföldön (elsősorban Párizsban) is végzett nyelvészeti tanulmányokat. Valószínűleg ő volt az, akinek hatására a *fattyúnyelv* terminust a francia *argot*-hoz egészen közeli értelemben használták. Bár a szerzők azt említik, hogy GEDÉNYI MIHÁLY a közös munkát megelőzően „a jassznyelvről írt és a

[8] Haláláról a magyar sajtóban MEGAY LÁSZLÓ (Magyar Nemzet 1988. július 9.) és SZÉLES KLÁRA (Élet és Irodalom 33/33 [1989. augusztus 18.]: 6) emlékezett meg.

[9] ZOLNAY VILMOSnak — az őt ismerők elmondása alapján — számos rossz tulajdonsága volt. A fattyúnyelv kutatásának története szempontjából ezek nem okvetlenül érdemelnek említést, egyedül talán feltételezhető nagyotmondását, a fattyúnyelvi vizsgálatok általa való „kisajátítását" érdemes megemlítenünk. A „Budapesti fattyúnyelvi szójegyzék"-ük megjelenésének tervéről beszámoló újságíró például (Esti Hírlap 6/24 [1961. január 28.]: 6) ZOLNAYt *professzor*-ként említi, és neki tulajdonítja a *fattyúnyelv* szakszó megalkotását is. Nem tudni, a cikket jegyző *(kőbányai)* vagy inkább az őt informáló ZOLNAY VILMOS „pontatlanságról" van-e szó. — Arra sincs magyarázat, hogy a fattyúnyelvi nagyszótár születéséről szóló újságcikkek némelyikében miért csak ZOLNAY szerepel a szótár készítőjeként és a *fattyúnyelv* terminus kitalálójaként (R.[ADÓ] I.[STVÁN], Balhé, meló, haver és társaik: Népszabadság 2/161 (1957. július 10.): 4; KUN ERZSÉBET, Elkészült a „titkos nyelv" szótára: Hétfői Hírek 2/18 (1958. május 5.): 2). Nem elképzelhetetlen, hogy a cikkek megírását elérő és riportalanyként szereplő ZOLNAY tájékoztatta így az újságírókat, de ennél sokkal valószínűbb az, hogy az újságcikkek megjelenése idején GEDÉNYI MIHÁLY már internálását töltötte, ezért nem lehetett nevét még ilyen vonatkozásban sem megemlíteni. Ezt a feltevést (a cenzúra működését) látszik igazolni, hogy cikkében RADÓ ISTVÁN (vagy a lap cenzora?) ZOLNAYt végig egyes szám első személyben beszélteti, egészen az utolsó előtti bekezdésig, ahol is a szöveg átvált többes számba: „Mintegy 25 000 címszót szedt*ünk* össze. ...a szótár mellékletében külön gyűjteményt ad*unk*."

sportszavakat rendszerezte", nem találhatók fel jelentősebb előzményei annak, hogy GEDÉNYI 1945 előtt a szlenggel foglalkozott volna. Egyedül „A tolvajnyelv eredetéről" c. kis írását ismerjük, ami a Film — Szinház — Irodalom 1940. januári 2. számában (25–6) jelent meg. Ha voltak egyéb feljegyzései, azok minden bizonnyal beépültek a „A magyar fattyúnyelv szótárá"-ba.

ZOLNAY VILMOS szleng iránti érdeklődését egyértelműen a kártyanyelv felől magyarázhatjuk. Már „A kártya története és a kártyajátékok" c. könyve is számos kártyásszlengbeli kifejezést mutat be, különösen a „Kártyaszótár" c. részben (311–364), ahol a *tréf.* és *zsar.* [= tréfás(an) és zsargon] minősítéssel jelölt szavakat bizonyára maga ZOLNAY is szlengszónak tartotta. Ezt követően 1933-ban a Magyar Nyelvőrben egy terjedelmesebb tanulmánya is megjelent (A hamiskártyások nyelve: Nyr. 62: 17–22, 50–3, 82–5), amelynek elsődleges célja már a nyelvi, nyelvészeti vizsgálat volt.

4. A magyar szleng teljességre törekvő nagyszótárának az ostrom alatt eltervezett szerkesztését 1945 folyamán kezdték el, és 1970 táján, a „A magyar fattyúnyelv szinonimái" négy füzetének lezárásával fejezték be a közös munkát. Hozzávetőleges számításaik szerint több, mint 35 000 órát dolgoztak együtt, aminek során több száz hazai és külföldi forrásmunkát dolgoztak föl. Rendszeresen végeztek saját gyűjtéseket is különböző börtönökben, rabkórházakban, valamint sportolók és különféle foglalkozásúak körében. Az általuk feldolgozott forrásanyag a magyar írásbeliség kezdeteitől az 1960-as évek végéig tartó időszakból származik.

A kettejük közötti munkamegosztásról és munkamódszerükről nincsenek ismereteink.[10] Nem tudjuk, hogy a közös műveikben és beadványaikban használt névsorrend (Zolnay Vilmos–Gedényi Mihály) mennyiben jelzi az elvégzett munka arányát, mennyiben van szó inkább az ötletgazda kiemeléséről, vagy pedig — ami a legvalószínűbb — csak egyszerű udvariassági formának tekinthetjük, és a közöttük lévő tizennyolc év korkülönbség indokolja a betűrendtől való eltérést.

5. Közös munkájuk során egyik első feladatuk volt nevet találni az általuk kutatott nyelvi jelenségnek. Bár a szleng különböző változatainak számtalan elnevezését ők maguk gyűjtötték össze (az *alvilági zsargon*-tól és az *apacsnyelv*-től a *jassznyelv*-en át a *vagánydumá*-ig majd 300-at, egy kisebb válogatásukat ld. A régi Budapest a fattyúnyelvben c. kötetükben: 108–11), egyiket sem találták elég kifejezőnek és jelentéskörét elég szélesnek. A nemzetközi — és részben a

[10] CSATÓ ISTVÁN tudósítása szerint „A két nyelvész minden este pontban nyolc órakor találkozik Zolnay lakásán s pontosan tizenkét óráig dolgozik együtt. Leülnek, háttal egymásnak, egy-egy írógép mellé s csak akkor kelnek fel ültőhelyükből, ha egy-egy kézikönyvet kell leemelniük a könyvespocokról" (Népakarat 2/57 [1957. március 9.]: 4.

hazai — szakirodalomban is használatos, idegen eredetű terminusokat sem kívánták használni, mert ahogy írják: „Tudtuk, hogy az efféle [ti. fattyúnyelvi] szavak olyan helyet foglalnak el a magyar glóbuszon, mint a franciáknál az *argot,* a németeknél a *rotwelsch* (!) vagy *gaunersprache* (!), az angoloknál a *slang,* de azt is éreztük, hogy annyira hasonlítanak ezekhez ugyan, de sajátos jellegük folytán különböznek is azoktól" (A magyar fattyúnyelv szótára I, 05).

A *fattyúnyelv* terminus, amit tulajdonképpen a szlengbe sorolható és azzal szorosan érintkező jelenségek összefoglaló nevének tekinthetünk, 1946 táján keletkezett.[11] A szerzők maguk így tudósítanak születéséről: „A fattyúhajtás analógiájára vetődött fel bennünk a *fattyúnyelv* elnevezés. Nemcsak logikai és érzelmi tartalma látszott megfelelőnek, de a fattyúhajtás, fattyúgyermek jól ismert szavak analógiájának hatására első hallásra ismerősnek és természetesnek tűnik. Nem is szólva arról, hogy ezeknek a hivatalos nyelvtől elkülönülten született és fejlődött szavaknak igen hasonlított a sorsa a régi fattyúgyermekéhez. Míg fiatal, ismeretlen a szó, üldözik, megvetik, becsmérlik, de amint egyik-másik polgárjogot nyer a hivatalos nyelvben, megváltozik az irányában táplált érzelem. Ezek az érzelmi és gondolati elemek játszottak közre a *fattyúnyelv* kifejezés megalkotásában" (uo. 07).

E szakszó „sikeréről" és jelentéséről még az alábbiakat tudjuk meg a szerzőktől: „Szavunkat még 1952-ben a Magyar Tudományos Akadémia I. Nyelv- és Irodalomtudományi Osztálya az *argó* magyarításaként elfogadta, és a készülő »A magyar nyelv értelmező szótárá«-ba fel is vette. Mi azonban az értelmező szótárnál tágabb jelentésben használjuk a *fattyúnyelv* szót, ugyanis a fattyúnyelv nemcsak argó. A tolvajnyelv (argó) rétegnyelv, méghozzá a társadalom egyik legalsóbb rétegének nyelve, a fattyúnyelv ezzel szemben nem különül el rétegnyelvvé, hanem általánosan használják, és szavaival épp úgy találkozunk az Akadémia tudósainál, az egyetemi katedrákon, mint az egyszerűbb polgárok, munkások nyelvében vagy akár a kültelki lebujok látogatóinak beszédében. Ebből következik, hogy az a nyelv, melyet mi fattyúnyelvnek nevezünk, magában foglalja nemcsak a tolvajnyelvet, az alvilág nyelvét, hanem a társadalom valamennyi rétegének, így a diákságnak, a kórházak ápolóinak és ápoltjainak, a kaszárnyák népének, a családnak, a gyermekeknek, dajkáknak a nyelvét. Ebbe a nyelvbe beletartoznak a játékos szóalkotások, felöleli a kártyások és más játékosok nyelvét, foglalkozik a sportolók kiszólásaival, szavaival, magáénak vallja az artisták, művészek egymás közti beszédét és általában minden olyan szót, szólást, kifejezést, mely nem tartozik szorosan a mesterségek, illetve foglalkozások szaknyelvébe, valamint köz- és irodalmi nyelvünkbe.

[11] Az 1952-ben kiadott ötnyelvű „Sportszótár"-ban — melynek GEDÉNYI MIHÁLY is munkatársa volt — jelent meg először nyomtatásban a *fattyúnyelv* szó (i. m. 3).

Ezek a szavak néha kérészéletűek, néha több évtizedesek, néha csak egy egészen kis körben ismeretesek, néha általánosak, az egész országban és annak minden társadalmi rétegében elterjedtek." (A régi Budapest a fattyúnyelvben 9–10).

Közel fél évszázaddal a *fattyúnyelv* szakszó megszületése után talán már nem korai arról nyilatkoznunk, hogy beváltotta-e ez a terminus és a hozzá kapcsolódó szlengfogalom alkotóinak hozzá fűzött reményeit. Összességében — úgy vélem — nem. Sem maga a *fattyúnyelv* szó, sem a szerzők szlengfelfogása nem vált még szűk körben sem elfogadottá. A modern szlengkutatás szempontjából különösen a fattyúnyelv (szleng) addig szokásosnál tágabb, fent bemutatott jelentéssel való használata elleni tiltakozást tekinthetjük sajnálatosnak.

A fattyúnyelv ilyetén felfogása már a ZOLNAY–GEDÉNYI szerzőpáros első tudományos megméretésén is heves ellenkezést váltott ki egyik bírálójukból. ZOLNAI BÉLA szerint a szerzők „igen tágra veszik a fattyúnyelv fogalmát. Minél többet akarnak fölölelni. Így jön ki a 22 ezernyi címszó, amelynek egy része nem egyéb, mint a köznyelv familiáris szava vagy jelentésváltozata".[12]

Hasonló kifogások vetődhettek fel abban a lektori véleményben is, ami a *fattyúnyelv* szóról a Magyar Nyelvőrbe szánt cikkük kapcsán íródott. A lektor olyan módosításokat javasolt, ami éppen a szó fogalomkörének szűkítését jelentette volna. Ezt azonban a szerzők nem fogadták el, így tanulmányuk nem jelent meg (A magyar fattyúnyelv szótára I, 0193). Hogy ez a jelentéskör-szűkítés miben állott volna, nem derül ki az esetre való utalásból, viszont gyaníthatjuk, hogy a *fattyúnyelv*-et egyszerűen a tolvajnyelvvel vagy a diáknyelvvel kívánták azonosítani, mint ahogy tette ezt — ZOLNAYék szándéka ellenére — az értelmező szótár.[13] Az ÉrtSz. után egyébként (amelyben *„ritk, új"* minősítéssel szerepel a szó) az értelmező kéziszótár is tartalmazza[14], de a nyelvészeti terminológiában nem terjedt el, nyelvészeti szakirodalmunkban a *fattyúnyelv* szó csak akkor szokott előfordulni, ha ZOLNAY VILMOS és GEDÉNYI MIHÁLY valamelyik munkájára, illetve az ő munkásságukra hivatkoznak.[15]

[12] ZOLNAI bírálatára vonatkozóan ld. a 18. lábjegyzetben írottakat!

[13] „A szókincsnek az a része, amelyet az alsóbb nyelvi rétegbe (pl. a tolvajnyelvbe, diáknyelvbe) tartozó szavak alkotnak" (ÉrtSz.).

[14] *„ritk Nyelvt* | Argó. | Diáknyelv." (ÉKsz.). Az utalások között a SzinSz.-ban is megtalálhatjuk a *fattyúnyelv* szót mint az *argó* szinonimáját, viszont maga az *argó* szócikk nem tartalmazza.

[15] Vö.: BIHARI JÓZSEF: Nyr. 93: 137, KISS GABRIELLA: NytudDolg. 14. sz. 85–92, GREGOR: MNy. 68: 160. — A NymKk. a ZOLNAY–GEDÉNYI szerzőpárostól alkotott jelentéstől függetlenül használja ezt a szót, amit szerinte az ifjúsági nyelv egyik „rosszalló, sőt becsmérlő" elnevezéseként szoktak használni (i. m. I, 970)

Érdekességként egy (egyetlen?) nyelvészeten kívüli használatát is megemlíthetjük ZOLNAY és GEDÉNYI szakszavának. Jack London „Hej! Hej! Hej!" c. elbeszélésének (Kisregények és elbeszélések. I–II. Bp., Európa Könyvkiadó, 1968. Második kötet. Elbeszélések. 235–46) Szász Imre fordította szövegében ezt olvashatjuk: „Huszonnyolc éve élt Melanéziában, német Új-Guineától a német Salamon-szigetekig, s teljesen azonosult a világnak ezzel a darabjával; rendszerint még azon a fattyú nyelven, a *bêche-de-mer*-en beszélt is." (235).

6. A fattyúnyelv készülő nagyszótára 1953 végére „végleges keretet és formát öltött" (i. m. I, 0184). Ezután 1954. április 26-i dátummal a szerzők beadványt és munkájuk illusztrálására a *Cs* betűs szócikkeket tartalmazó mutatványfüzetet nyújtottak be az MTA I. osztályához, hogy „1. Foglaljon állást a Magyar Tudományos Akadémia (I. osztálya) a magyar fattyúnyelvi nagyszótár kiadásának szükségessége és fontossága mellett. 2. Adjon lehetőséget nekünk a t. Akadémia arra, hogy kb. 22.000 címszót kitevő, kettős rendszerben cédulázott és jelenleg kartonokon levő anyagunknak a Cs-betűhöz hasonlóan nyomdakész, illetőleg elbírálásra alkalmas alakban feldolgozhassuk a következő két év leforgása alatt. 3. A mintaként benyújtott Cs-betű elbírálásával egyidejűen kérjük a t. Akadémia irányelveit és tanácsait, hogy rendszerünkön hol, miben változtassunk annak érdekében, hogy a szótár a legmegfelelőbb legyen; valamint arra vonatkozóan is, hogy a mellékelt szöveg-részből[16] mely fejezeteket lenne kívánatos a teljes szóanyagra is feldolgozni, illetőleg hol és milyen módosítás látszik kívánatosnak."

A szerzők beadványát BÁRCZI GÉZA és ZOLNAI BÉLA kapta meg szakértői bírálatra. BÁRCZI véleményét az udvarias biztatás jellemezte, amelyik ugyan utalt a nem nyelvész szerzők néhány hiányosságára, viszont felismerte a nagyszabású munka fontosságát és támogatásra javasolta.

BÁRCZIval szemben ZOLNAI BÉLA meglehetősen keményhangú, helyenként szubjektív és igazságtalan bírálatában egyértelműen elutasította a ZOLNAY–GEDÉNYI-féle fattyúnyelvi szótárnak a szerzők által elképzelt formában való megjelenését. Véleménye szerint „A gyűjtésen kívül semmi sem jogosítja föl a dilettáns szerzőket, hogy egy ilyen szótáranyag megszerkesztését rájuk bízzák. Sőt egyenesen veszedelmes volna ilyen föladatot rájuk bízni. Anyaggyűjtésük módszertelen, dilettáns, bár szorgalmas munka", amely ugyanakkor „sok és értékes adatot tartalmaz, amit a készülő Nagyszótár is értékesíthet, kívánatosnak tartanám, hogy a szerzők munkájukat tovább folytassák és ezért megfelelő anyagi támogatásban — állandó alkalmaztatás a készülő szótáraknál, prémiumok — részesüljenek". Ez utóbbi, befejező mondata némi biztatást sugallt, viszont bírálatának egésze és kioktató hangneme[17] egészen mást mondott. Nem csoda, hogy

[16] A mutatványfüzet (A magyar fattyúnyelv nagyszótára. A teljes szóanyagból mutatványképen a „CS") a *cs* betűs szavak mellett tartalmazott egy tanulmányt a fattyúnyelv történetéről, a *cs* betűs szavak statisztikájáról, a fattyúnyelv szinonimáiról, szóképzési rendszeréről, „vándorló szavai"-ról és a fattyúnyelv „külföldre vezető" szálairól.

[17] Ezt egyrészt a szerzőpáros egyáltalán nem burkolt anyagi követelése (ez későbbi beadványaiknak is fontos része) és a szerzői jog teljes egészében maguknak való fenntartása provokálhatta ki, mint ezt több, zárójelek közé beszúrt csípős megjegyzés is mutatja. Másrészt viszont egy jókora adag szakmai féltékenység is belejátszott az elítélő véleménybe: ZOLNAI BÉLA éppen ekkortájban készítgette jassznyelvi etimológiai szótárát (cédulaanyaga az MTA kézirattárában található, jelzete: Ms 4145/14–30, Ms 4146/1–21, Ms 4147/1–20), és pontosan ekkor (1954. június 15-én, ez a ZOLNAY–GEDÉNYI szerzőpáros munkájára írott bírálat dátuma is!) jelenti be doktori értekezésének té-

ZOLNAY és GEDÉNYI, a „két magát tudósnak tartó, de laikus és dilettáns szerző", akik ZOLNAI szerint például „nincsenek tisztában az összetétel fogalmával, amit már az általános iskola alsó fokozatában tanítanak", mélyen megbántódott.[18]

Igazságtalanok volnánk azonban ZOLNAI BÉLÁval, ha elhallgatnánk, hogy terjedelmes bírálatának kifogásai nagyrészt valós problémákat, hibákat, kiigazításra, változtatásra, pontosításra szoruló helyeket tártak fel, melyek egy része tényleg súlyos és meglévő szakmai hiányosságokat érintett: a fattyúnyelv fogalmának pontos, egyértelmű meghatározása, a szótárba felvett adatok körének körülhatárolása, a szerzők filológiai pontossága és megbízhatósága, valamint nyelvezetük szakszerűsége mind hagyott kívánni valót maga után. (Célzott ilyenekre BÁRCZI is, de ő jóval visszafogottabban fogalmazott, és nem jellembeli hibaként értelmezte ezeket.)

Valószínűleg sokat nyert volna a magyar szlengkutatás, ha 1954-ben az akadémia úgy dönt, hogy kiadja a magyar fattyúnyelv szótárát. Egy lexikográfus munkatárs bevonásával, a szótárkészítési követelmények pontos megfogalmazásával és megfelelő lektorok segítségével ez a két hihetetlen munkabírású ember elkészíthette volna a magyar szleng máig hiányzó történeti, etimológiai, értelmező és szinonimaszótárát. Ehelyett arról értesítették a szerzőket, hogy tervezett szótáruk megjelenésére nem látnak lehetőséget, és ezért javasolták, hogy a szerzők a szótár cédulaanyagát ajánlják föl az akadémia kézirattárának.

A szótár sorsa ezzel a magyar nyelvtudomány számára le is zárult. Néhány újabb sikertelen próbálkozás után[19] a szerzők a szótár cédulaanyagát, melyet ZOLNAY VILMOS a kötetek lezárása után is tovább bővített, eladták az akadémiának, így az a Nyelvtudományi Intézet szótári osztályára került, egy ideig egy helyiségben tárolva a Nagyszótár céduláival (felhasználta őket például a TESz. is, ld. a TESz. irodalomjegyzékében Zolnay–Gedényi rövidítés alatt: I, 82). Ez azonban nem változtat azon a tényen, hogy a korabeli magyar nyelvészeti vélekedésnél jóval modernebb szlengfelfogásuk és az általuk a maga viszonylagos teljességében összegyűjtött és ezáltal teljesen új dimenzióba helyezett szlenganyag semmilyen hatással nem volt a magyar nyelvtudományra, ZOLNAYék eredményeiről tulajdonképpen senki sem vett tudomást.

---

máját (beadványa megtalálható az MTA kézirattárában a disszertációk között, jelzete: 6/I. oszt.). Nem javíthatta a ZOLNAI BÉLA és ZOLNAY VILMOS közötti viszonyt az sem, hogy nem sokkal korábban jelent meg ZOLNAY VILMOSnak az „»Alma« és a tagadás kifejezései" c. cikke a Magyar Nyelvőrben (77 [1953]: 473–4), amiben ZOLNAI BÉLA ugyanilyen című egy évvel korábbi írásának (Nyr. 76 [1952]: 298–300) megállapításait cáfolta meg.

[18] Az idézetek ZOLNAI BÉLA bírálatának birtokomban lévő gépírásos másolatából valók. Az eredeti kézírásos bírálatfogalmazvány és jegyzetei Ms 4118/191 I–VII és Ms 4147/20 jelzet alatt lelhetők fel az MTA kézirattárában.

[19] A szótárnak az Akadémiai Kiadón, illetve a Nyelvtudományi Intézeten keresztül történő megjelentetésére többször is tettek kísérletet (1957, 1958, 1961), de minden esetben csak elutasítás vagy azzal felérő ígéretek érkeztek válaszként, legutoljára 1962. szeptemberében.

Puszta találgatás azon gondolkodni, hogy vajon mi lett volna, ha az 1950–1960-as évek nagy szótárkészítő korszakában értelmező és etimológiai szótáraink mellett megjelenhetett volna egy nemstandard szótár is, amely ráadásul bebizonyította volna, hogy két-három ember is elkészíthet egy ekkora munkát. — Kérdéseinkre természetesen nem kaphatunk választ, sem a magyar nyelvtudomány szlenghez való viszonyának alakulását, sem a szótárkészítés hatékonyságát illetően.

7. Az akadémia és a Nyelvtudományi Intézet elutasító hozzáállásával csak azt tudta elérni, hogy az általa képviselt nyelvészeten belül ne szülessen meg a fatytyúnyelvi szótár. ZOLNAY VILMOS és GEDÉNYI MIHÁLY ugyanis minden nehézség ellenére elkészítette és öt példányban letisztázta „A magyar fattyúnyelv szótárá"-nak hatezer (a szinonimatárral együtt közel hétezer) oldalas kéziratát, amely mintegy 32 000 szócikkében több mint 100 000 szlengadatot tartalmaz. 24 füzete[20] az alábbi dátumozással készült: I. füzet 1945–1962., II–XV. 1960., XVI–XXI. 1961., XXII–XXIV. 1967. Az I. füzet a szótár születését, a *fattyúnyelv* szakszó eredetét, a fattyúnyelv történetét, szóalkotásának rendszerét és a szócikkek felépítését, a szótár szerkezetét tárgyalja. A szótár a II. füzettől a XIX. füzet 4327. lapjáig tart. Ezt követi a 4328. laptól a XX. füzet végéig az első pótlás a szótárhoz. A XXI. füzetben szólásmódok és ezek pótlása, a XXII–XXIV. füzetben pedig egy öt évvel későbbi pótlás következik.

„A magyar fattyúnyelv szótárá"-nak szerves részét alkotja az önálló címen önálló műként nyilvántartott négykötetes „A magyar fattyúnyelv szinonimái" (Bp., 1970. 0134 + 653 lap), ami a ZOLNAY és GEDÉNYI által feldolgozott teljes fattyúnyelvi címszóállományt rokonértelmű szavak szerinti elrendezésben tartalmazza. Ezt eredetileg a nagyszótár részeként tervezték megszerkeszteni (ezért is szól „A magyar fattyúnyelv szótárá"-nak bevezetése a szinonimatárról mint befejezett, a szótár 23–24. kötetét alkotó részről: i. m. 013–018), végül azonban csak 1970-ben készült el. Ennek oka bizonyára az volt, hogy a szótár anyagának első, 1960 környéki lezárása után kétszer is terjedelmes pótlásokkal bővítették munkájukat (utoljára 1967-ben), és ezeket az újabb szócikkeket is bele kellett illeszteni a szinonimatárba. Ettől függetlenül a fattyúnyelvi szinonimaszótár koncepciója, ami a PÓRA-féle tematikus rendszerezést tekinti mintának, már a hatvanas évek elején véglegesedett[21], és az 1970-ben megvalósult műben is ugyanaz a fogalmi csoportosítás található, mint amit a nagyszótárban évekkel

[20] Az OSzK.-ban található példány tartalomjegyzéke egy XXV. kötetet is említ, mely a rigmusokat, verseket tartalmazza, de ennek nem sikerült a nyomára bukkannom. Föltehetőleg nem is létezik, hisz maguk a szerzők írják az előszóban, hogy „A 75 ládikát kitevő szókincset azután géppel 5 példányban tisztáztuk és jutottunk el az itt következő 6 ezer oldalas kézirathoz, amit 24 füzetbe kötve kezelünk" (I, 02).

[21] Erről GEDÉNYI MIHÁLY börtönnaplójából is értesülhetünk (A fogoly száma… 64).

korábban bemutattak. Ezt figyelembe véve, valamint azt, hogy „A magyar fattyúnyelv szinonimái" úgy van megszerkesztve, hogy „A magyar fattyúnyelv szótára" nélkül csak korlátozottan használható, szinonimaszótárukat a ZOLNAY VILMOS és GEDÉNYI MIHÁLY által megálmodott teljességre törekvő nagyszótár zárókötetének kell tekintenünk.

8. ZOLNAY VILMOS és GEDÉNYI MIHÁLY fattyúnyelvi munkásságához még több kisebb-nagyobb kéziratos mű is hozzátartozik (ezek felsorolását ld. KIS TAMÁS, A magyar szlengkutatás bibliográfiája. Debrecen, 1996; A régi Budapest a fattyúnyelvben 112–4). Ezek egy része a munka folyamán készült feljegyzéseket tartalmazza[22], egy másik részük pedig a publikálási lehetőségeket keresve született meg a szóanyagnak csak egy részére szűkítve a feldolgozást, hiszen „A magyar fattyúnyelv szótárá"-nak megjelentetése ellen az egyik leggyakoribb kifogás a terjedelme volt.

Két tematikusan rövidített munkájukra kiadási ígéretet kaptak a fővárosi tanács népművelési osztályának néprajzi albizottságától, a Gondolat Kiadótól, valamint a Szabó Ervin Könyvtártól, de ezek a tervek is kútba estek. Az egyik mű a „Budapesti fattyúnyelvi szójegyzék" (I–III. Bp., 1960. 010 + 881 lap) lett volna, ami a teljes fattyúnyelvi anyagból a Budapesten használt kifejezéseket válogatta össze, a másik pedig a „Budapest a fattyúnyelvben" (Bp., 1956. 146 lap), ami egy Budapest néprajzával kapcsolatos tanulmányok megírására felhívó pályázatra készült. Ez utóbbiból évtizedekkel később KOVÁCS ÁKOS közölt részleteket a Mozgó Világ „Városantropológia" c. összeállításában (1994/5: 32–48), és végül is „A régi Budapest a fattyúnyelvben" címen ez lett az az összeállítás, ami — ZOLNAY VILMOS és GEDÉNYI MIHÁLY fattyúnyelvi alkotásai közül egyetlenként — önálló könyvként nyomtatásban is megjelenhetett.

9. Az 1980-as években bekövetkezett halála miatt se ZOLNAY VILMOS, se GEDÉNYI MIHÁLY nem érhette meg a szlengkutatásnak a nyelvtudományba való bevonulását, ami minden szakmai tiltakozás és viszolygás ellenére napjainkra bekövetkezett. Így lettek ők elsők helyett elődök és az általuk elkészített hatalmas szótár alapmű helyett mementó.

KIS TAMÁS

[22] ZOLNAY VILMOS, Szómagyarázatok, illetve műhelyforgácsok. (A magyar fattyúnyelv szótárába fel nem vett anyag). Bp., 1953. (214 lap); ZOLNAY VILMOS fattyúnyelvi szótárát kiegészítő dolgozatok. Bp., 1970.

„MAGYAR NYELVJÁRÁSOK"
A DEBRECENI EGYETEM
MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TANSZÉKÉNEK
ÉVKÖNYVE

XXXVIII, 263–270

DEBRECEN
2000.

Jelentésátvitel a metonímia és a metafora között

A jelentéstanban a jelentésátvitel kategóriáját a szójelentésre alkalmazva viszonylag éles és egyértelmű különbséget szoktak tenni metafora és metonímia között, és az előbbit mint a mindenkori gondolattársításon alapuló, ezért (a gondolkodás univerzalitása mellett) egyéni és egyedi átvitelt szembe szegezik az utóbbival mint következtetéssel kibontható, ebben az értelemben szabályozott átvitellel. Ugyanakkor a jelentéstan szemszögéből feltehető a kérdés: vajon eléggé disztinktív-e a metafora és metonímia kettős kategóriája, vagyis valóban elválasztható-e a kettő minden esetre nézve, illetve vajon teljes-e a jelentésátvitelek leírása e két kategóriával, vagyis kielégítően lefedtünk-e minden jelentésátvitelt, nem kell-e ezen a megkülönböztetésen finomítanunk.

A metafora és metonímia elválasztásának kérdésében háromféle állásfoglalást is meg lehet különböztetni.

Az egyik igyekszik ezt a kettősséget megtartani, más-más oldalról alátámasztani, magyarázni (például JAKOBSON 1963, LE GUERN 1973).

A másik állásfoglalás lényege e kettősség megszüntetése (avagy megszüntetve megőrzése), éspedig oly módon, hogy az egyikből vezetik le a másikat. E felfogás képviselői között említhetjük KÖVECSESnek (1990), illetve KÖVECSES és RADDENnek (1998) mint a LAKOFF-i kognitív metafora- és metonímiatan képviselőinek munkáit. Ők kettős szempontból is elsődlegesnek tekintik a metonímiát. Egyfelől a metonímia mint „valami valami helyett áll" képlet legáltalánosabb megfogalmazásban azt a kognitív műveletet jelenti, amely lehetővé teszi, hogy például érzelmi állapotunk helyett (amelyet egyébként másképp nem is tudnánk konceptualizálni, illetve nevesíteni) testi állapotunkról szóljunk. Ennek a metonimikus viszonynak a folyományaképpen jön létre az a kognitív, fogalmi metafora, amely a testi állapotot például mint egy tartályban lévő forró folyadékot regisztrálja, és ezért lelhetők fel a vizsgált legkülönfélébb nyelvekben az olyan nyelvi metaforastruktúrák, mint *majd felrobbant a dühtől, szétveti a méreg* stb. De a jel legáltalánosabb értelmében is metonímiáról beszélnek minden olyan esetben, ahol egy forma egy fogalom helyett áll. „Mivel nincs más lehetőségünk fogalmaink kifejezésére és közvetítésére, mint hogy formákat használunk, a nyelv, akárcsak a kommunikáció egyéb rendszerei ebben az értelemben szükségszerűen metonimikus" (KÖVECSES–RADDEN 1998: 42) Nyilvánvaló, hogy ez a

metonímia értelmezés egészen messze vezet a retorika metonímia fogalmától. Ugyanakkor felhívja a figyelmet arra, hogy a retorika metonímia fogalma a maga egyszerűségében talán mégsem eléggé megkülönböztető erejű.

A harmadik eljárásmód eltekint a metafora–metonímia dichotómiától, és mindkettőt hasonlónak, illetve más-más módokon eltérőnek ítéli egy nagyobb, átfogóbb kategórián belül. Ez történik például GEOFFREY NUNBERGnél. NUNBERG (1996) szerint a metafora és metonímia hagyományos elválasztása nem elegendő ahhoz, hogy nyelvészetileg megmagyarázzuk a jelentésátvitel jelenségét. „Még ha megállapítható is a feltűnő megfelelés mondjuk a korona és az uralkodó között, az még további magyarázatra szorul, hogy miért a koronát használjuk arra, hogy vele az uralkodóra utaljunk, és az is, hogy mindez milyen nyelvészeti következményekkel jár" (109 k).

A mondottakból következik az az igény, hogy a transzfer lehetőségeit ne csak a metafora és metonímia szokásos dichotómiájában vizsgáljuk, hogy tehát finomabb, sűrűbb hálót vonjunk a jelenségek köré, amelyeket kategorizálni akarunk. Ezt az igényt többféle irányzat próbálta meg a maga módján kielégíteni. Három irányzatot említek meg: a hagyományos retorikát, a lexikális szószemantikát és a mondat-/kijelentés-szemantikát.

A retorikai hagyomány sem elégedett meg a metafora–metonímia szembeállítással, hiszen a metonímia mellett — helyenként ugyan az alá rendelve — külön életet él például a szinekdoché.

A lexikális szemantikák között is találunk olyanokat, amelyek megkísérlik finomítani a jelentésátvitel kategóriáit. Így említést érdemel az igen eredeti gondolkodó ERNST LEISI (1952) két különböző metafora kategóriája, a direkt és az indirekt metafora. Ez az elkülönülés a metaforikus állításban egymás mellé kerülő jelek összeférhetőségének két fajtájára vonatkozik: a direkt metafora esetében az összeférhetőségnek nincs a jelentésben rögzített olyan alapja, amely a két jelet összefűzné, az indirekt metaforák esetében viszont van. Így direkt metafora jön létre egy ilyen állításban: *A kövek beszélnek.* Viszont indirekt metafora jön létre a következőben: *A kövek hallgatnak,* ahol a *hallgatnak* jelentése (LEISI megfogalmazásában használati feltételei) egy ponton összeegyeztethető a *kövek* jelentésével (azok tényleg nem szólalnak meg). Némileg eltér ettől H. KUBCZAK (1978) metaforatana, aki az intenzionális és extenzionális (= referenciális) jelentés megkülönböztetését viszi bele a metaforák osztályozásába, elkülönítvén az olyan, egyébként rendkívül ritka intenzionális metaforákat, mint *fehér pej* (például egy barna bőrű, de feltűnően fehér hajú férfi megnevezésére), ahol tudjuk, hogy a pej olyan ló, amely nem fehér. Ezek a megkülönböztetések jobbára kuriózumok maradtak, viszont tanúskodhatnak arról a törekvésről, hogy próbáljunk meg pontosabb, finomabb kategóriákat is felállítani.

A nyelvészet szempontjából különösen értékes és érdekes az a finomítás, amelyet NUNBERG (1998) vezet be a metonímiák tárgyalásánál, mivel példát

mutat a jelenségnek a nyelvi struktúrán belüli önálló voltára és ennek megfelelő nyelvészeti tárgyalására. A következő két metonímia esetében NUNBERG nyelvi bizonyítási eljárások — például átalakítás, behelyettesítés, hozzáfűzés, más nyelvvel való konfrontáció stb. — révén különíti el az átvitel kétféle mechanizmusát, és az egyik esetben késleltetett rámutatásról, a másik esetben predikátum transzferről beszél: 1. *This is parked out back.* 2. *I am parked out back.* Mindkét példa ugyanazt jelzi. Azonban az első esetben a *this* (= ez) mutató névmás bár látszólag a kulcsra utal, a kulcs pedig az autó helyett áll — l. a következő magyar megfelelést: *Ez kész* (kiparkolt: kiállt a parkoló helyről, mondja az autótulajdonos kezében a kulccsal a parkolóőrnek) —, ezt a mutató névmást mégsem helyettesíthetjük minden további nélkül azzal a névszóval, amelyre mutat. (Tehát rossz mondat: *Ez a kulcs kész*). Ezért tartja a szerző ezt a lehetőséget késletetett indexikális referenciának. A másik esetben viszont nem az *I* (= én) áll egyszerűen az *autó(m)* helyett, hanem azt a lehetőséget használjuk ki, mely szerint egy bizonyos tulajdonságot invokáló megnevezés *(autó)* helyett állhat egy másfajta tulajdonságot invokáló megnevezés *(én)* egy predikatív szintagmában egymásra vonatkoztatva, feltéve, hogy a két tulajdonság egymásnak megfeleltethető. Ez a tulajdonság adott esetben az autó mint birtok és az autós mint birtokos összefüggése, ezért sorolható a választott megnevezés (az *autó* helyett *én*) mellé egy olyan predikátum, amely a közösen érintett tulajdonságra (a tőlem birtokolt autóra) vonatkozik. Bizonyításul szolgálhat az a lehetőség (amely a késleltetett rámutatásnál hiányzik), hogy a közös tulajdonság megléte esetén a predikátum transzfer, az állítmányátvitel nem csak az adott alanyhoz csatlakoztatható (én), hanem bárki máshoz: *The man with the cigar (Mr. McDowell etc.) is parked out back.* NUNBERG a további bizonyítási eljárás során arról kívánja meggyőzni az olvasót, hogy a transzfer mechanizmusai nem különíthetők el egyszerűen csak azzal, hogy felfejtjük azokat a megfeleléseket, amelyekre épülnek. (És — ami még fontosabb számára — mindezért ezen mechanizmusoknak a leírása nem a konceptuális elemzés, hanem a nyelvészeti elemzés tárgyát kell, hogy képezze.)

Az önkényesen összeválogatott „finomítási" eljárások tarka egyvelegével azt kívántam szemléltetni, hogy mennyire feldolgozatlan a téma, illetve mennyi lehetőséget rejthet a transzfer egy-egy kiragadott szeletének vizsgálata.

A jelen dolgozatban arra próbálok meg válaszolni, hogy van-e kapcsolat az enallagé/hypallagé és a metafora/metonímia között, s ha igen, vajon milyen ez a kapcsolat: a metonímia / metafora alá vagy mellé soroljuk-e a hypallagét és az enallagét, vagy semmi közük egymáshoz.

Első pillantásra ez utóbbira gondolhatunk, hiszen az enallagé és a hypallagé köztudottan nem is számít szemantikai alakzatnak, tehát nem is tekinthető jelentésátvitelnek. Mindkettőt a *szintaktikai* alakzatok között tartják számon és a mondatbeli viszonyok alapján lehetséges felcserélés eredményének tekintik. Az

enallagé esetében egy jelzős szerkezet jelzője nem a kollokációk alapján várható jelzett szó mellé kerül, hanem egy másik, olyan szó mellé, amely a jelzett szóval összefügg, például: *ezüst derűvel ráz a nyír...*, ahol az ezüst eredeti jelentésében nyilvánvalóan a nyír jelzője és nem a derűé. A hypallagé viszont az állítmányhoz rendelt argumentumok egymás közötti felcserélését jelenti, például: *...ráz a nyír egy szellőcskét,* ahol nyilvánvalóan nem a nyír rázza a szellőcskét, hanem a szellőcske a nyírt.

A szintaktikailag feltárható csere azonban természetesen megértésbeli többlet terhet jelez. Ahhoz, hogy értelmezzük, hogy az alakzat hatni tudjon, szükségünk van bizonyos megértési, értelmezési stratégiára. A kérdés az, hogy ez a stratégia milyen irányba mutat: a metonímiára jellemző logikai következtetés vagy a metaforát meghatározó asszociációs folyamatok felé, avagy kikristályosodik-e egy mindkettőtől független harmadik lehetőség is, amely megzavarhatja a metonímia és a metafora dichotómiáját.

A példák szemrevételezése a következő hipotézisek megfogalmazódásához vezet.

1. A szintaktikai enallagék feloldásánál, vagyis értelmezésénél támaszkodnunk kell egyfelől a metonímiát meghatározó következtetésre, másfelől a felcserélt szintaktikai összefüggések felfedezésére. Eljárásunk így a következtetés, s az enallagé értelmezési stratégiája a metonímiáéval rokon. Ebben a példában: *A zöld hályog a színét nem mutatja. Galambkék mosolyával ... ezt kérdi dédapa...* (Sütő, Engedjétek hozzám jönni a szavakat 157) a galambkék mosoly megértésének alapja, hogy tudjuk, itt létrejött egyfajta csere a dédapa szeme és a dédapa mosolya mögött, így keletkezett a szövegben galambkék szem helyett galambkék mosoly. A megértés stratégiája a logikai rekonstrukció. Ugyanennek vagyunk tanúi egy sor enallagénál, például a következőknél is: *Rózsaszínű bőrükből,* ***nevető kézfogásukból*** *.. árad a nőiesség* (Krúdy, idézi SZABÓ–SZÖRÉNYI 1988: 147), *Józsi sértődésében volt egy kis* ***elámult várakozás*** (Németh, Égető Eszter 392). Az ilyen enallagék és a metonímia értelmezési lehetőségei között csak az a különbség, hogy a metonímiák esetében hiányzik a csere momentuma. A klasszikus metonímiák esetében a jelentésátvitel és egyúttal annak feloldása az érintett fogalmak összefüggése okán megjósolható. Maga az összefüggés a mindenkori jelenségben nincs kifejtve, de az összefüggés típusai — például okokozat, cselekvő és hely, rész és egész stb. — axiomatikus értékűek és előre megadhatók. Az enallagé annyiban más, hogy itt a szintaktikai csere révén világosan adva van ez az összefüggés, kifejtve vagy lingvisztikailag magyarázható módon. Így az enallagé és a metonímia rokonsága semmiképp sem tagadható (l. ehhez BONHOMME 1987, VIGH 1981).

2. A metonímikus megértési stratégia mellett, amely a következtetés lehetőségén alapszik, alkalmazunk azonban egy másik megértési stratégiát is, tudniil-

lik, ha az újonnan keletkezett szintagmában szereplő összefüggésnek metaforikus értelmet tulajdonítunk. Így minden bizonnyal asszociációinkra támaszkodva (is) értelmezzük a fenti közismert József Attila idézetben az *ezüst derű*-t mint pszeudo-szinesztézát, vagyis a metafora megfejtésének stratégiájával járunk el. A metaforát lehetővé tévő, alapvetően szabad képzettársítások természetesen nem határozhatók meg előre, így azokról az enallagékról, amelyek metaforikusan — vagy metaforikusan is — értelmezendők/értelmezhetők, aligha tudunk ezt a tulajdonságukat rögzítő, általánosan érvényes szabályszerűséget megállapítani. Hogy egy sor enallagé metaforikusan vagy metaforikusan is értelmezhető, az persze nyilvánvaló, gondoljunk például a következő példákra: *(a fenyőfának) pántlikát kötöttem — **piros kiáltásként** — a ... fejére* (Sütő, Napló 117), *Mint a lőttlábú madár, amely ... hallatja **sebesült hangját*** (Sütő, Napló 154). A *piros kiáltás* (piros pántlika helyett) vagy a *sebesült hang* (sebesült madár helyett) megtelik asszociatívan értelmezhető többletjelentéssel. Ezek a szerkezetek metaforáknak tekinthetők, az ezüst derű, a sebesült hang vagy a piros kiáltás minden további nélkül értelmezhető szabad képzettársítások révén (ugyanez a galambkék mosoly esetében nehézkes, vagy aligha leheséges, ami felveti a kontextus meghatározó szerepének kérdését, illetve az elégséges kontextus itt tovább nem boncolgatható fogalmát). Az egyetlen pontosítás, amire a szabad asszociációk lehetőségeinek leírásánál törekedhetünk, legfeljebb arra szorítkozhat, hogy feltérképezzük, mi az, ami az enallagé metaforikus értelmezési stratégiáját előhívja, illetve mi az, ami blokkolhatja.

Pozitív, vagyis a metaforikus értelmezést elősegítő szerep jut a szinesztéziának. Úgy tűnik, hogy a (szintén egyfajta felcserélődésre visszavezethető) szinesztézia mintegy kötelező érvénnyel a metaforikus (asszociatív) értelmezési stratégiát hívja elő, illetve azt is előhívja amellett, hogy természetesen rögzítjük magát a cserét. Így járunk el az ismert Tóth Árpád sort olvasva: *A kirakatban **lila dalra** kelt egy nyakkendő.* Hasonló hatásúak az ún. álszinesztéziák is (a fogalomhoz. l. P. DOMBI 1974), ahol egy elvont fogalom a hozzá fűződő érzékletes jelzővel mintegy tárgyiasul, l. *ezüst derű*.

Negatív, vagyis a szabad asszociációt visszaszorító hatású tényezőnek tekinthetjük a metonimikus értelmezés *primátusát* mindazon esetekben, ahol az enallagét alkotó csere az embernek és tulajdonságainak, szerveinek, cselekedeteinek összefüggését használja ki (például *galambkék mosoly, nevető kézfogás, elámult várakozás* stb.)

Elvi síkon megoldhatatlanok az olyan esetek mint a következő: ***Szőke rügyecske** volt a lány* (Tamási, Hétszínű virág 44). Itt a mindenkori olvasó egyéni olvasatának függvénye, hogy a *szőke rügyecske* metaforikus értelmet nyer-e — mint világos, halvány, zsenge, koratavaszi rügyecske —, vagy csak a cserét rögzítjük (tkp. szőke lány), és metaforaként csak a rügyecske és a lány azonosítása jelenik meg.

3. A hypallagé, vagyis az azonos szintaktikai rangú, az igétől meghatározott státuszú mondatrészek felcserélődéséből adódó formáció esetében óhatatlanul rekonstruálnunk kell a helyes hozzárendeléseket. A rekonstrukció azonban egyúttal megkívánja a felcserélés indokának felfedezését is. Ha a felcserélést nem tudjuk indokolni, nem is értjük meg a kifejezést, vagyis az egészet mint értelmetlenséget elutasítjuk. A konverzációs implikatúra GRICE-től meghatározott törvényszerűsége okán azonban ez a legritkább esetben történik meg. Törvényszerűen törekszünk ugyanis arra, hogy a mondottakat megértsük, és ez a legkézenfekvőbben a metaforikus értelmezési stratégia segítségével történhet. Egészen elképesztően furcsa cseréket is értelmezni tudunk, mint például a következőt egy mai magyar krimiből: *Sötét szövetnadrág, szarvasbőrrel kombinált halványkék ing viseli Davidet* (Vavyan Fable, A halál zsoldjában 60). Az alany és a tárgy (számomra erősen modorosnak ható) felcserélése arra készteti az olvasót, hogy eltöprengjen, mit is jelent az így létrejött kifejezés. Így arra a következtetésre juthat, hogy a cselekvővé előlépett tárgy különös hatással van a viselőjére, talán csakugyan a meglelkesített viselet az, ami befolyásolja, meghatározza a viselőjét stb.

4. Ugyanakkor a hypallagéra gyakran jellemző egyfajta perspektívaváltás (SZABÓ–SZÖRÉNYI a következőt írja erről: „Pszichológiai alapja az az érzékcsalódás, mely például a hajón utazót éri, aki a part távolodását érzékeli a hajóé helyett", 1988: 148), amely perspektívaváltást értelmezhetjük a metonímia egy sajátos változataként. A következő idézetben a *pörgött* ige jelentését az *óceán*-ra vonatkoztatva értelmezzük, a hypallagét alkotó csere alapja azonban az, hogy valójában nem az óceán pörgött, hanem a repülőgép: *Kilencezer méter magasan repültek, alattuk pörgött az Atlanti-óceán* (Sütő, Napló 69). Hasonló példa lehet Tamási megfogalmazása: : ... *egyedül kongott a lakban* (Tamási, Bölcső és Bagoly 193), ahol ugyancsak egyfajta perspektívaváltásból eredő jelentésátvitelt rögzíthetünk (valójában a lak kongott az ürességtől). Ez a jelentésátvitel a metonímiával rokonítható, azonban eltér az ismert metonímia-típusoktól.

Az 1–4. pontban tárgyalt lehetőségek alapján a következő összefoglalás adódhat:

A metonímia és a metafora dichotómiája az enallagé és a hypallagé eseteiben is igazolható. Ezeket a szintaktikai gyökerű — mert szintagmabeli felcserélésre visszavezethető — szóképeket alapvetően a következtetéses, tehát a metonímiát meghatározó értelmezési stratégia révén interpretáljuk, ami azonban nem zárja ki a szabad képzettársításon alapuló metaforaértelmezési stratégia jelenlétét sem. Éppen ellenkezőleg: ezek a szintaktikai alakzatból létrejövő szóképek esetenként éppen e kettős stratégia együtthatását használják ki. A kétféle értelmezési stratégia, megfelelvén a metafora-metonímia kettősségnek, világosan elválik egymástól. A *piros kiáltás* értelmezésekor egyszerre „tudjuk" hogy a *piros* a

pántlikára vonatkozik és hogy a *piros kiáltás* érzékletes költői metafora (hogy a szinesztézia átfogó értelemben mennyiben metafora, ahhoz l. ABRAHAM 1987).

A szintaktikai alakzatnak tekintett enallagé metaforává alakulásával szorosan összefügg az a jelenség, amelyet nevezhetnénk szemantikai enallagénak is. Ilyenek a következők: *aki ... mint egy **almát** szelte ketté a világot hódításra jogosult hellénekre valamint **férges** barbárokra* (Sütő, Engedjétek hozzám jönni a szavakat 5), *...ha ... a **táltos** szerepében vágtatni kezdene. Ahhoz persze szikrányi **sörényes** ifjúság kellene* (Sütő, Napló 110), *...magam is **kérődzésre** ítéltetem a letarolt szavak mezején, hallgatásra és **nyálkás** bólintásra* (Sütő, Napló 115). Itt — jóllehet érzékeljük a jelző elcsúsztatását — a szókép összhatásában egyértelműen metaforának tekinthető, és az enallagé szintaktikai alakzat volta háttérbe szorul. Az így létrejövő metafora típus — hasonlóan a perspektívaváltással egyénített metonímia típushoz — beleillik a metafora és metonímia kizárólagos kettősségében megragadható jelentésátvitelek sorába, ugyanakkor figyelmeztethet az átvitelek finomabb tipológiájának lehetőségére, illetve szükségességére.

KOCSÁNY PIROSKA

Forrásművek

Németh László, Égető Eszter. Bp., 1963.
Sütő András, Engedjétek hozzám jönni a szavakat. Bukarest, 1977.
Sütő András, Napló. Bp., 1998.
Tamási Áron, Bölcső és Bagoly. Bp., 1954.
Tamási Áron, Hétszínű virág. Bp., 1963.
Vavyan Fable, A halál zsoldjában. Bp., 1991.

Felhasznált irodalom

ABRAHAM, WERNER (1987), Synästhesie als Metapher. *Folia Linguistica* XXI, 155–190.

BONHOMME, MARC (1987), *Linguistique de la métonymie.* Bern–Frankfurt–New York–Paris.

GRICE, H. PAUL (1975), Logic and conversation. In: *Syntax and semantics.* Eds.: COLE, P.–J. MORGAN. Vol. 3. Speech acts. S. 41–58. New York.

JAKOBSON, ROMAN (1963), Deux aspects du langage et deux types d'aphasies. In: R. JAKOBSON, *Essais de linguistique générale.* Ed. N. RUWET. Paris. 43–67.

KÖVECSES ZOLTÁN (1990), *Emotion Concepts.* New York.

KÖVECSES–RADDEN (1998), Metonymy: Developing a cognitive linguistic view. *Cognitive Linguistics* 9/1: 37–77.

KUBCZAK, HARTMUT (1978), *Die Metapher.* Beiträge zur Interpretation und semantischen Struktur der Metapher auf der Basis einer referentialen Bedeutungsdefinition. Heidelberg.

LE GUERN, MICHEL (1973), *Sémantique de la métaphore et de la métonymie.* Paris.

LEISI, ERNST (1952), *Der Wortinhalt. Seine Struktur im Deutschen und im Englischen.* Heidelberg, 1975[5].

NUNBERG, GEOFFREY (1996), Transfer of Meaning. In: *Lexical Semantics.* The Problem of Polysemy. Eds. JAMES PUSTEJOVSKY–BRANIMIR BOGURAEV. Oxford. 109–132

P. DOMBI ERZSÉBET (1974), *Öt érzék ezer muzsikája. A szinesztézia a Nyugat lírájában.* Bukarest.

SZABÓ–SZÖRÉNYI (1988), *Kis magyar retorika.* Bp.

VIGH ÁRPÁD (1981), *Retorika és történelem.* Bp.

„MAGYAR NYELVJÁRÁSOK"
A DEBRECENI EGYETEM
MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TANSZÉKÉNEK
ÉVKÖNYVE

XXXVIII, 271–275

DEBRECEN
2000.

László, Laci, lacibetyár

A „Magyar utónévkönyv" 1998-as, LADÓ JÁNOS és BÍRÓ ÁGNES nevével megjelent, az 1971-es LADÓ-féle kiadás átdolgozása az átdolgozás és bővítés eredményeképpen 1163 férfinevet tartalmaz, 231-gyel többet, mint a korábbiak. Ennek *László* névcikke a következő becéző formákat sorolja fel: *Laci, Lacika, Lackó, Lacó, Lacus, Lacóka, Laca, Lászlócska.*

Sok becéző formája népszerű neveknek szokott lenni, tehát a *László* név népszerű. Ezt igazolja az Utónévkönyv említett kiadásának 18. lapján található gyakorisági lista. Eszerint 1967-ben a férfinevek listáját a *László* név vezeti (az Utónévkönyv 1982-es kiadásának adata szerint 6886 anyakönyvezéssel), 1976-ban a 2. helyen van, 1983–87 között még mindig az 5., igen előkelő helyen található. 1996-ban első névként a 8. helyen 1455, a második névként 565 esetben anyakönyvezték. A BÍRÓ–LADÓ szerzőpáros azok között a nevek között tartja számon, amelyeknek a n é p s z e r ű s é g e e r ő s e n c s ö k k e n t. Az 1967-es és 1996-os adatok összehasonlítása ezt a megállapítást teljesen indokolja (LADÓ–BÍRÓ i. m. 13). Viszont az is tudott dolog, hogy a csökkenés, majd egy gyakorisági mélypont után a nevek népszerűsége általában újra emelkedni szokott.

Néhány körülményt szeretnék elősorolni, amelyek a *László* régi, középkori népszerűségét bizonyítják.

A név népszerűsége feltétlenül összefügg Szent László kultuszával. LÁSZLÓ GYULA kutatásai szerint (A Szent László-legenda középkori falképei. Bp., 1993) 29 helyen máig fennmaradtak a Szent László-legendát ábrázoló freskók, három helyen elpusztultak, de másolatban fennmaradtak, elpusztultak nyolc helyen, és a kutatás feltételezi, hogy még tizenegy helyen ábrázolták az 1068-ban vívott kerlési (cserhalmi) ütközet eseményeit, elsősorban az üldözés, a küzdelem és a pihenés (fejbenézés) jelenetét. Ezek a freskók LÁSZLÓ GYULA szerint kisebb települések templomainak főleg északi falát díszítették, és általában a mennyezethez közel helyezték el őket.

A LÁSZLÓ GYULA-műben található térkép szerint a freskók kevés kivétellel (Ócsa, Türje, Nagyvárad) a Kárpát-medence peremén, az ún. határvidéken fordulnak elő. LÁSZLÓ GYULA szerint ez a körülmény arra mutat, hogy a határt vé-

dők körében volt erős Szent László tisztelete, mintegy határőr szentként és Erdély védőszentjeként tisztelték.

LÁSZLÓ GYULA a falképekkel foglalkozó monográfiája kéziratát 1980-ban zárta le, kiadására azonban csak 1993-ban került sor. A kötetben KERNY TERÉZIA művészettörténeti adalékokat közöl a kerlési ütközet ábrázolásaihoz (Keresztény lovagoknak oszlopa 213–226). A hadjáratok, így a kerlési ütközet is, az egyházi szerkesztésű, a király szentségének bemutatására törekvő legendában nem kapott helyet, a krónikájában is csak mint mellékes epizód szerepelt. „Ez a ma már igen nehezen rekonstruálható hadi esemény a XIV. század legelején kibővült, új motívumokkal gazdagodott, majd önálló életet kezdett élni a képzőművészetben" — írja KERNY TERÉZIA. Az Anjouk dinasztikus-propagandisztikus Szent László-kultusza és a hazai lovagi irodalom (kései) megteremtésére való törekvés erősítette a képzőművészeti megjelenítést, a templomokban a megjelenését pedig lehetővé tette, hogy „A teljesen profán históriát hamarosan az egyház is legalizálta, mert alkalmasnak bizonyult a még nagyon is élő pogány csökevények (leányrablás) és egyéb veszedelmet jelentő keleti etnikumok (tatárok, besenyők) elleni küzdelemhez" (KERNY i. m. 213).

A megmaradt, elpusztult és feltételezett, összesen 48 ábrázolás első darabjai a XIV. század első felére datálhatók. A 15. századra a téma elvesztette aktualitását. A protestantizmus előretörése megritkította az ábrázolásokat. „A falképeket leverték, átmeszelték, elvakolták" (KERNYI i. m. 216). Szent László küzdelme a kunnal a 17. században, a török ellenes harcok idején kapott újra aktualitást.

Ha végignézzük azokat a helyeket, ahol az ábrázolások találhatók, a település neve nem utal a Szent László-kultuszra. Itt kivétel Bucsuszentlászló Zala megyében, ahol „1734-ben Schmaltz Theotimus ferences szerzetes-festő örökítette meg Szent László és a kun összecsapását [...] egy nagyobb sorozat részeként" (KERNY i. m. 217).

KISS LAJOS a Földrajzi nevek etimológiai szótárában a következő helységneveket sorolja fel, amelyek Szent László tiszteletére utalnak, és a *-szentlászló* elemet tartalmazzák: *Bakony-, Bucsu-, Bükk-, Jász-, Kis-, Mátra-, Nyárád-, Pilis-, Puszta-, Szász-, Torda-, Vác-* és *Zalaszentlászló.* Bucsu- és Pusztaszentlászló Zala megyében, Kis- és Nyárádszentlászló Erdélyben található. Ugyancsak a szent királynak állít emléket a Visegrádi-hegységben a Szent László-hegy és a Nagyvárad közelében található Püspökfürdő korábbi Szent László bányája ('fürdője') neve.

MEZŐ ANDRÁS (Templomcím a magyar helységnevekben. 11–15. század. Bp., 1996) negyvenöt olyan helységet tart számon, amelyeknek a nevében megjelenik a Szent László tiszteletére szentelt templom templomcíme (i. m. 134–6). Ezzel szemben „A László királynak szentelt, helynévvé nem vált középkori templomaink száma meghaladja a 65-öt" (MEZŐ i. m. 137). „Helyneveink és templomcímeink névadója László magyar király (1040 k.–1095), I. Béla és a

lengyel *Rycheza* hercegnő fia, a magyar kereszténység megszilárdítója, az ország védelmezője, területének gyarapítója, a keresztény magyar lovagi eszmény megtestesítője" (MEZŐ i. m. 136–7). Szláv eredetű nevét anyja lengyel származása magyarázza.

A Szent László-kultusz széleskörű földrajzi elterjedtségét a *-szentlászló* elemet tartalmazó helységnevek, a helységnévvé vált templomcímek nagy száma és a helységnévvé nem vált patrocíniumok nagy gazdagsága igazolja. „A patrocínium-kutatások vizsgálatai alapján feltűnő, hogy Szent László titulusú templomokban nem, vagy csak nagyon ritkán jelent meg a legenda *(Necpál, Karaszkó). Ócsán, Tereskén* és a feltételezett *Türjén* viszont szerzetesi közösségek igényelték templomukban Szent László ciklusát" (KERNY i. m. 213). Tehát az ábrázolások helye is növeli azoknak a helyeknek a számát, ahol Szent László tiszteletével számolhatunk.

A hivatalos helységnévadás (MEZŐ, A magyar hivatalos helységnévadás. Bp., 1982) szaporította azoknak a helységneveknek a számát, amelyekben a *Szentlászló-*, *-szentlászló* elem mellett a *László-* vagy *-László-* elem előfordul (például *Szentlászlóvára, Püspökszentlászló, Lászlód, Lászlófalu, Alsólászlófalu, Felsőlászlófalva*).

A Szent László-tisztelet bizonyára erősítette a *László* név népszerűségét, gyakoriságát. Ennek közvetett bizonyítékát látom azoknak a családneveknek a nagy számában, amelyek a *László* névből, illetve névvel vagy annak valamelyik becéző alakjából, illetve alakjával keletkeztek. A nemesség körében a 14. századtól, a jobbágyság és a polgárság körében a 16. századtól terjedtek el a családnevek. KÁZMÉR MIKLÓS (Régi magyar családnevek szótára. Bp., 1993) a *László* becéző változataiból eredezteti a *Lac*, a *Laca*, a *Lacfi*, a *Laci*, a *Láci*, a *Lack*, *Lacka*, a *Lackfi*, a *Lacki*, a *Lackó*, a *Lackos*, a *Lacó*, a *Lacók* családneveket.

A *László* névformát találjuk KÁZMÉR idézett művében a következő családnevekben: *László, Lászlófi, Lászlófia, Lászlópál.*

Milyen sok apának kellett a *László*-t vagy annak valamelyik változatát viselni, hogy a családnevek egyéb forrásai mellett ilyen sok váljon családnévvé!

A név bizonyára hosszú időn át igen népszerű maradt (bár a LADÓ–BÍRÓ 1998 a 19. századi felújításáról beszél; ennek alapján azt tételezhetjük fel, hogy az idők során háttérbe szorulhatott), mert szólásokban, összetételekben és képzésekben bőven előfordul.

A *Laci*, illetve a *Lackó* előfordul azokban az állandósult szókapcsolatokban (szólásokban), amelyek a nyári melegben megunt, nehezen, lustán végzett munkára utalnak: *Felül Laci; Laci a nyakába ül; Nyakába ül Laci a körtével; Laci ül a hátára; Felül (neki) Lackó (a nyakára); Nyakába teszi Lackó a kört; Küldözgeti már Lackó a kört.* A *felül (neki) Lackó (a nyakára)* változatot tette országosan ismertté Arany János a Toldiban, amikor a nyári melegben lustálkodó

béresek nem mernek vizet „hosszú csatornára", mert „felült Lackó a béresek nyakára". O. NAGY GÁBOR (Mi fán terem? Bp., 1979) szerint „A szólás igen régi lehet. Eredetének és kiterjedt frazeológiai rokonságának tudós kutatója, Csefkó Gyula kimutatta, hogy a szólásunkból származó 'lusta, renyhe' jelentése már a XVII. században hozzátapadt magához a *László* névhez is. [...] Közzétett gyűjteményben először Erdélyi János közmondásai között bukkan fel, s ugyanő adja elsőnek a szólás magyarázatát is: „Hihetőleg László napjától, mely van jún. 27.-én." Ezt a szólás újabb magyarázói is csak annyival tudják kiegészíteni, hogy megállapítják: „a nagy nyári meleg s egyszersmind a legfárasztóbb nyári mezei munkák, mint például az aratás, valóban László napja körül szokott kezdődni [...] Akire felült Lackó, arra a lankasztó nyáreleji hőség nehezedik rá úgy, hogy mintegy embersúlynyi terhet hordva a hátán, képtelennek érzi magát a munkára. [...] Hasonló szemléletből fakad a *nyakába tette Lackó a kórtét* változat is. A körte ugyanis nem az ismert gyümölcsöt jelenti itt, hanem [...] az eredetileg körte alakú és sokhelyt *körtén*ek is nevezett súlyt [...]. A *hozzákötötte Laci a lovát* változat két különböző, de jelentését tekintve rokon szólás keveredéséből alakulhatott. Az egyik a *Laci*-t vagy *Lackó*-t emlegető szólások imént tárgyalt csoportjába tartozik, a másik pedig így hangzik: *ne állj ott, mer valami bolon németöt hozzád köti a lovát.* [!] Ezt is éppúgy, mint azt hogy felült Lackó, a dologtalanul ácsorgó emberre mondják gúnyos és találó utalással arra, hogy a tétlenül álldogáló embert könnyen valami cölöpfélének nézheti valaki" (O. NAGY i. m. 324).

O. NAGY GÁBOR Magyar szólások és közmondások c. művében van *vak Laci* kissé gúnyos hangulatú szólásban (*úgy örül neki, mint vak Laci a félszemének* 'nagyon örül vmely jelentéktelen dolognak').

A következőben az említett helyről idézendő két változatban a tulajdonnév köznevesült formában és összetételben található: *árulja a lacikörtét*, illetve *nyakába ül a lacikörte* 'nyári hőségben, mezőn végzett munka közben erőt vesz rajta a lustaság'.

Innen lépünk át azokra az esetekre, amikor a *Laci* becenév köznevesül, és összetételekben vagy képzésben szerepel. A köznevesüléssel a szó általában negatív hangulatúvá válik, viszont a köznevesülés is a név gyakoriságára, közkedveltségére utal.

Ezeket az eseteket a TESz.-ből és az Új magyar tájszótárból sorolom fel.

A TESZ.-ben van *lacikonyha* 'szegényes, olcsó vendéglő; vásárokon, piacon felállított sátor vagy rögtönzött bódé, amelyben fissen sült húst, halat árulnak'; *lacibetyár* 'naplopó, semmirekellő'; *lacipecsenye* 'lacikonyhán sütött pecsenye'.

Az Új magyar tájszótárban a *laci* jelent evőeszközök elmosogatására, esetleg étkezés közben kézmosásra szolgáló e d é n y t; domboldalba ásott, téglával boltozott k o n y h á t; a halászháló két szárnya végén levő r u d a t; s i n t é r t; halászattal, vadászattal, madarászattal foglalkozó e m b e r t, p á-

k á s z t . Makóról idézi a *közeleg a Laci* 'közeleg László-nap, vagyis a kánikula ideje, amikor nehezen megy a munka' szólást.

Összetételekben van *laciasztal* 'gyerekasztal', *lacibetyár* 'gazember, csirkefogó, naplopó', illetve 'csintalan gyermek', *lacibetyárköpés* 'a rossz, hitvány pálinka gúnyos neve', *lacibetyároz/lelacibetyároz* 'lacibetyárnak szidalmaz', *laciház* 'nyári konyha és a belőle nyíló szoba, melyben rendszerint a fiatal pár alszik', *lacikemence* 'szabadban levő kemence', *lacikonyha* 'különálló épületben levő nyári konyha; alkalmi, ideiglenes főzőhely mezőn illetve lakodalomban', *lacikörte* szólásban: *Áruli a lacikörtét* 'nyári forróságban erőt vesz rajta a lustaság, bágyadtság', *lackókörte* szólásban: *Kell Lackókörte?* 'nem vagy még álmos?' *lackószar* 'a koronaakác szentjánoskenyérhez hasonló, a gyermekek által szívesen fogyasztott termése'. Képzett szavakban *lacis*, illetve *lackós* 'lusta', *laciskodik* 'lustálkodik, elernyed (a nyári forróságtól)', *lacisodik/ellacisodik* 'a nyári rekkenő hőségben elernyed, ellustul'. (Ahol az ÚMTSz. nem adja meg a jelentést, hanem valamelyik tájszótárra hivatkozik, ott a hivatkozott helyen a jelentést visszakerestem.)

A köznyelvi szókincset tartalmazó ÉrtSz. és ÉKsz. a *lacibetyár*, *lacikonyha* és a *lacipecsenye* szavakat veszi fel. Mivel köznyelvinek számítanak, több kétnyelvű szótárban is megvannak, mint például az ECKHARDT SÁNDOR-féle magyar–francia (1958), a HADROVICS–GÁLDI-féle magyar–orosz (1964), a HALÁSZ ELŐD-féle magyar–német (1964), a KOLTAY-KASTNER JENŐ-féle magyar–olasz (1981), az ORSZÁGH-féle magyar–angol (1974) nagyszótárakban. A PAPP ISTVÁN–JAKAB LÁSZLÓ-féle magyar–finn középszótár későbbi kiadású (1985), mint az előbb felsorolt nagyszótárak, ez már csak a *lacikonyha* címszót tartalmazza *(nép)* minősítéssel. A *lacibetyár* és a *lacipecsenye* már nem minősül köznyelvinek, nyelvjárási, illetve nyelvtörténeti emlékké halványult.

Jakab tanár úrnak ~ Jakab Lacinak születésnapjára azt kívánom, hogy munkakedvét, amelynek eddig sem nyári meleg, sem téli hideg meg nem ártott, töretlenül őrizze meg sokáig jóegészséggel, jókedvvel és még akár bőséggel is.

Írtam a 2000. esztendő június 27-én, László napján.

KORNYÁNÉ SZOBOSZLAY ÁGNES

„MAGYAR NYELVJÁRÁSOK"
A DEBRECENI EGYETEM
MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TANSZÉKÉNEK
ÉVKÖNYVE

XXXVIII, 277–282

DEBRECEN
2000.

A névmási referenciáról

A névmásokat — ezt a különösen egységes, ám ugyanakkor mégis sokrétű és szélsőséges szófaji osztályt — nagyon gyakran jellemzik úgy, hogy a nyelv deiktikus elemei közé tartoznak. Így tesz a most megjelent új egyetemi tankönyv, a Magyar grammatika is a névmások általános kérdéseit tárgyalva (KUGLER–LACZKÓ 2000: 152). Természetesen ez a meghatározás ilyen formában kissé elnagyoltnak tűnhet. Mindenekelőtt tisztázni kell: mit értünk deixisen, hogyan kell értelmezni a „deiktikus nyelvi elem" kitételt a névmásokkal kapcsolatosan?

A deixis terminus által jelölt problémakör köztudottan kiemelt tárgyköre a nyelvészeti pragmatikának. TÁTRAI SZILÁRD definíciója szerint a deixis „a mai fogalomértelmezések szerint azokat a nyelvi lehetőségeket fogja át, amelyek a megnyilatkozások körülményeinek különböző aspektusait kódolják. Következésképpen a deiktikus nyelvi elemek közé soroljuk azokat a mutató és személyes névmásokat, határozószói névmásokat, határozószókat, valamint azokat a különböző lexikai és grammatikai lehetőségeket, amelyek segítségével közvetlenül utalni tudunk a nyelvhasználat kontextusára, illetve annak bizonyos összetevőire" (TÁTRAI 2000: 227–228). Mindebből nyilvánvaló, hogy a névmások funkcionális csoportjai közül nem mindegyik rendelkezik deiktikus funkcióval. Eszerint a MGr. és mások is (például PÉTER 1990: 193) némiképp önkényesen kitágítják a deiktikus nyelvi elem értelmezését a névmásokra vonatkoztatva, s tulajdonképpen azt értik alatta, hogy ez a szófaji csoport nem jelöl önálló valóságkategóriát, a névmásoknak önmagukban nincs határozott jelentéstartalmuk, nem közvetlenül utalnak a konkrét világra a jeltárgy megnevezésével, hanem indirekt módon a mindenkori kontextus, illetve beszédhelyzet segítségével. A névmásoknak tehát ún. indirekt denotatív jelentésük van, s a beszédhelyzet, illetve a szintaktikai-szemantikai környezet segítségével történő utalást a jeltárgyra nevezzük a névmás referenciájának. Az indirekt denotatív jelentés természetesen nem jelenti azt, hogy a névmásoknak nincsen denotátumuk, nincsen állandó, általános jelentésük, sőt nyilvánvaló, hogy ezek a jelentések nem is egyneműek, hanem névmásfajtánként más és más absztrakciós szintet képviselnek, s így a névmási alosztályokhoz más és más grammatikai és logikai funkciók kapcsolódnak. Ebből következik, hogy a különféle névmások referenciája is eltérő. Az

alábbiakban arra vállalkozom, hogy ezeket a különböző referenciatípusokat röviden számba vegyem.

1. Deiktikus referencia. A deixis — ahogy már a fentiekben kiderült — rámutatásszerű utalás általában a beszédhelyzet valamely elemére. Hagyományosan személy-, hely- és idődeixisről beszél a szakirodalom (vö. összefoglalóan TÁTRAI 2000: 228). A személydeixis, mely a diskurzusban résztvevő személyek szerepének kódolását jelenti, nyilvánvalóan a személyes névmások sajátja. Az egyes szám első és második személyű személyes névmások kizárólag a deixis elvén működnek, a többes szám első és második személyűek szintén mindig deiktikusak, hiszen kötelezően tartalmazzák az egyes szám első, illetve második személyt, de ezen túlmenően már rendelkezhetnek forikus referenciával is, ha tartalmazzák a harmadik személyt, tehát például *mi = én + ő,* s a beleértendő *ő* névmásnak a szövegben ante- vagy postcedense van. A harmadik személyű személyes névmások lehetnek deiktikusak *(Ő volt a gyilkos!),* de nem kizárólagosan azok (l. alább).

A helydeixis (a diskurzus térbeli körülményeinek kódolása) és az idődeixis (a diskurzus időbeli körülményeinek kódolása) a mutató névmások sajátja. (Fontos megjegyezni, hogy a hagyományosan névmási határozószóknak nevezett lexémákat — például *itt, akkor* — is ide sorolom a MGr. felosztása alapján, ahol határozószói névmásként szerepelnek.) TÁTRAI SZILÁRD már idézett tanulmányában lábjegyzetben megjegyzi (2000: 228), hogy deixissel a hagyományos kategóriákon kívül módot is ki lehet fejezni, például: *így olvasd;* ezen az alapon mindezt ki kell egészítenünk az állapoti körülményekre való rámutatással, például: *A macska egész nap így feküdt,* valamint természetesen tulajdonság- vagy mennyiségkategóriára is történhet rámutatás: *Pont **ilyen** ruhát szerettem volna; **Ennyi** kenyér van itthon.*

A deiktikus referencia ritkábban ugyan, de szövegben is előfordul, ilyenkor tehát nem szituáció-, hanem kontextusfüggő. Ezt a szakirodalom szövegdeixisként vagy LEVINSON alapján diskurzusdeixisként tartja számon. A rámutatás ilyenkor a szöveg egy részletére történik, s ez természetesen megint a mutató névmások sajátja a névmási szóosztályon belül. Például: *Tegnap Péter időben hazaérkezett. — **Ez** nem igaz.*

2. Kontextusfüggő forikus referencia. Sokat és sokszor vizsgált kérdésköre ez a szöveggrammatikának, hiszen a szövegbeli vissza- és előreutalásokról van szó, tehát az anaforáról és a kataforáról. Vagyis ez esetben a névmás jelentése a szövegkörnyezetből válik teljessé, a kontextus tartalmazza azt a korreferens nyelvi elemet, amelyre a névmás utal. Kontextusfüggő forikus referenciával a harmadik személyű személyes névmások és a mutató névmások rendelkeznek. Jól szemlélteti mindezt a következő Arany János-idézet (RÁCZ ENDRE példája 1992: 5):

Midőn magát *ez* nem tudá szeretni,
Ő megszerette pusztuló faját
(Széchenyi emlékezete)

Illusztratív a példa, hiszen tartalmaz személyes és mutató névmást is, valamint található benne ana- és katafora is. Tehát: az *ez* mutató névmás korreferens a *pusztuló faját* főnévi csoporttal, a névmás előreutal, kataforikus, az *ő* személyes névmás szintén egy tartalmas NP-vel korreferens, visszautal, azaz anaforikus, antecedense *Széchenyi* (mely az előzményekben, a címben fordul elő).

Nem véletlen, hogy a magyar pronominalizációval foglalkozó munkákban éppen a harmadik személyű személyes névmás és a mutató névmások vizsgálata történik meg elsősorban, hiszen a pronominalizáció sajátos esete a korreferenciának, méghozzá olyan szűkebb esete, ami az elemek azonosságát követeli meg (vö. ANTAL 1976: 279).

3. Mondategységen belüli forikus referencia. Két szintaktikailag nagyon hasonló névmásfajtára jellemző az, hogy a velük korreferens nyelvi elem — s ez mindig főnévi csoport, minthogy főnévi értékű névmásokról van szó — azonos mondategységben található: ezek a visszaható és a kölcsönös névmás. Például: *A lány nézi magát a tükörben* — a *magát* névmás jelen esetben a mondategység alanyára vonatkozik, azzal áll referenciális azonosságban; vagy: *A fiú és a lány szeretik egymást* — a kölcsönös névmás a mondategység halmozott alanyától nyeri el vonatkoztatását. Hogy ennek a két névmásnak ez a sajátos referenciája anaforikus vagy kataforikus, az az adott mondategység aktuális tagolásától, tehát a szórendtől függ (az előző két példánk anaforikus volt). Kataforikus referenciára példa: *Magát adta fel a férfi, nem pedig a társait; Csak egymásért éltek a szerelmesek.*

Mindkét névmás esetében a mondategységen belüli referens maga is lehet névmás, például: *Ismerjük mi egymást?* Ilyenkor a *mi* névmás tartalmától függ az *egymás* jelentése: a személyes névmás a deiktikus referenciája folytán konkretizálódik, s ezen keresztül telítődik meg tartalommal a kölcsönös névmás. Természetesen ugyanez a helyzet akkor is, ha a referens névmás a szövegbeli törlés miatt implicit: *Hosszan nézte magát* — a visszaható névmás tulajdonképpen a ki nem tett *ő* személyes névmással korreferens, mely nyilvánvalóan forikus, például antecedenssel rendelkezik.

A visszaható és a kölcsönös névmás sajátos referenciája grammatikai funkciójából adódik, hiszen mindkét névmás szerepe a visszaható és a kölcsönös igeképzőkkel mutat rokonságot, vö.: *fésülködik — fésüli magát; pofozkodnak — pofozzák egymást* stb.

4. Konnexiós referencia. Nevezhetjük ezt a referenciafajtát szintaktikai funkciójú referenciának is, hiszen alapvetően az alárendelő összetett mondat szintaktikai összefüggőségét alakítja ki más elemekkel együtt. Sajátosan ilyen

referenciával rendelkezik a vonatkozó névmás, mely legtöbbször alárendelő összetett mondatok kötőszava, s mint ilyen, korrelációban áll a főmondatbeli utalószói szerepű mély hangrendű mutató névmással. Az utalószó pedig tulajdonképpen nem más, mint grammatikalizálódott ana- vagy katafora. Az utalószó felől nézve a referenciát azt mondhatjuk, hogy a referens maga a mellékmondat. Az alábbi népdalrészlet jól szemlélteti a mutató névmás kétféle forikus referenciáját (RÁCZ ENDRE példája 1992: 7):

Aki dudás akar lenni,
Pokolra kell *annak* menni,
Ott kell *annak* megtanulni,
Hogyan kell a dudát fújni.

Az *annak* mutató névmás az első esetben konnexiós referenciájú, hiszen utalószó, míg a második esetben kontextusfüggő forikus referenciája van, egy megismételt elem anaforikus szerepben.

A személyes névmás egy esetben rendelkezik konnexiós referenciával, ha aszemantikus mondatrészszerepben, *hogy* kötőszós alárendelő összetett mondat utalószava, például: *Bízom benne, hogy eljön.*

A konnexiós referencia iránya nyilvánvalóan a mondatrendtől függ,

Itt kell megjegyezni, hogy a vonatkozó névmások egészen más referenciával rendelkeznek akkor, ha nem mondatrészkifejtő összetett mondatok kötőszavaként funkcionálnak, ilyenkor ugyanis a mutató névmásokéval azonos kontextusfüggő forikus referenciájuk van. Például: *Bögrében vizet hozott, melyet az asztal közepére helyezett.* Nyilvánvaló, hogy ebben az esetben nincs a vonatkozó névmással korrelációban lévő főmondatbeli utalószó, a vonatkozó névmás a példában 'és azt' jelentésű, tehát anaforikus, az előző tagmondatban lévő tartalmas NP *(bögrében)* az antecedense.

5. Nincs referens csoport. Ha egy névmás alapvető funkciója az, hogy logikai operátorként működik, akkor nem beszélhetünk a fentiek értelmében vett referenciáról. Logikai műveletet jelölő névmások a kérdő, a határozatlan és az általános névmások. Azt, hogy ezek a névmási csoportok logikai műveletet jelölnek valamilyen logikai reprezentációban, nem mondatbeli helyük, hanem eleve lexikai jelentésük biztosítja. A kérdő névmások azt jelölik, hogy egy X elem a mondatban még kérdő formában van jelen. Vagy a *mind-* előtagú általános névmások (másképp: gyűjtőnévmások) például ún. univerzális kvantorok, ami azt jelenti: egy adott egységből az összes X elemre értendő. Tehát a *Mindegyik ember halandó* mondat úgy értelmezendő, hogy ha valaki ember, az emberek csoportjába tartozik, akkor halandó. Ebből az egy konkrét példából is nyilvánvaló, hogy a logikai operátor szerepű névmásoknak nincsen a többi névmáshoz hasonló referensük. A szituáció vagy a kontextus azt határozza meg, hogy az adott névmás milyen csoportra vonatkozik, például: *Valaki kopog* — teljesen általá-

nos érvényű, a valaki + élő, + ember jeggyel rendelkezik, *Valaki szedje fel a szemetet* — ha egy osztályteremben hangzik el, az ott tartózkodók csoportjára vonatkozik.

Összefoglalva: a névmások funkcionális csoportjai a következő referenciafajtákkal rendelkeznek:

a) személyes névmás
– első és második személy egyes számban: deixis, többes számban: deixis vagy deixis és kontextusfüggő forikus referencia egyszerre
– harmadik személy: deixis vagy kontextusfüggő forikus referencia
b) visszaható névmás: mondategységen belüli forikus referencia
c) kölcsönös névmás: mondategységen belüli forikus referencia
d) mutató névmás: deixis, kontextusfüggő forikus referencia vagy konnexiós referencia
e) vonatkozó névmás: konnexiós referencia, kontextusfüggő forikus referencia (ritka)
f) kérdő névmás: nincs referens csoport
g) általános névmás: nincs referens csoport
h) határozatlan névmás: nincs referens csoport

Végezetül két megjegyzés. A névmási referencia vizsgálatában — ahogy a MGr. is teszi — nem vettem figyelembe az értelmezős és a magyarázó szerkezeteket, valamint az *ott a kertben* típusú összekapcsolt határozókat — ezek egyébként példák lehetnek a szerkezeten belüli referenciára, s az értelmező miatt — mely a névmások egyetlen bővítménye — minden névmásfajtára szinte kivétel nélkül jellemző. Ugyanígy figyelmen kívül hagytam az ún. témaismétlő szerkezeteket a mutató névmások esetében (például: *A sakk **az** egy jó játék*), melyek felfoghatók sajátos értelmezős szerkezeteknek is.

Nem kerültek be a jellemzésbe a birtokos névmások. Ennek az az oka, hogy a MGr. nem tekinti őket önálló névmásfajtának. LENGYEL KLÁRA meggyőzően bizonyította (1997) ugyanis, hogy a birtokos névmások a személyes névmások közé tartoznak, azok *-é* jeles alakjai. Ebből következően a személyes névmások referenciája jellemző a birtokosokra is, természetesen azzal a további sajátossággal, hogy az *-é* jel is rendelkezik saját, a névmásokhoz hasonló referenciával, s ez elsősorban a kontextusfüggő forikus referenciára hasonlít. Mindez azonban egy következő dolgozat témája lehet.

LACZKÓ KRISZTINA

Felhasznált irodalom

ANTAL LÁSZLÓ (1976), Gondolatok a magyar pronominalizációról. *Magyar Nyelv* 72: 221–281.

KUGLER NÓRA–LACZKÓ KRISZTINA (2000), A névmások. In: *Magyar grammatika.* Szerk. KESZLER BORBÁLA. Bp. 152–174. (A névmásokra vonatkozó teljes szakirodalmat l. 172–174.)

LENGYEL KLÁRA (1997), Töprengés a birtokos névmásról. *Magyar Nyelvőr* 121: 487–489.

PÉTER MIHÁLY (1990), Névmások érzelmi-értékelő jelentése. In: *Emlékkönyv Zsilka János 70. születésnapjára.* Szerk. HAVAS FERENC–HORVÁTH KATALIN–LADÁNYI MÁRIA. Bp. 193–198.

RÁCZ ENDRE (1992), *Mondatgrammatika és szöveggrammatika.* Linguistica, Series C, Relationes 6. Bp.

TÁTRAI SZILÁRD (2000), Az elbeszélő „én" nyelvi jelöltsége. *Magyar Nyelvőr* 124: 226–238.

„MAGYAR NYELVJÁRÁSOK"
A DEBRECENI EGYETEM
MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TANSZÉKÉNEK
ÉVKÖNYVE

XXXVIII, 283–297

DEBRECEN
2000.

Volt-e szenvedő használata az *-ó/-ő* képzős melléknévi igenévnek?

1. Bevezetés

Ebben a dolgozatban az *-ó/-ő*[1] képzős alakok használatának egy sajátos típusával foglalkozom. A szakirodalomban egyöntetű az a vélemény,[2] hogy a magyar nyelv történetének korábbi szakaszaiban az *-Ó* képzős igenevek a teljes mértékben termékeny cselekvő használaton kívül szenvedő értelemben is használhatók voltak, ám ez a használat a mai nyelvben már csak néhány lexikalizálódott alakban (főleg összetételekben) maradt fenn. Mindezt leggyakrabban a következő példákkal szemléltetik.

(1) a. kiadó szoba, eladó lány
b. ivóvíz, szántóföld
c. hálószoba, szórólapát

Az (1a)-ban és (1b)-ben található formákat ez a felfogás úgy értelmezi, hogy mivel a szobát kiadják, a lányt eladják, a vizet megisszák és a földet felszántják, eredetileg tárgyas viszonyt kell feltételeznünk az igei predikátum és az argumentumként funkcionáló főnév között, és az igenév szenvedő alkalmazása révén válik lehetségessé, hogy az igenév jelzőként módosítsa a főnévi fejet, hiszen ehhez szintaktikailag predikátum–alany viszonynak kell közöttük lennie. Több szerző egyfajta kiterjesztett szenvedő használatot tesz fel az (1c) típusú szerkezetekben, mivel nem a szobát hálják és nem a lapátot szórják.[3]

[1] A továbbiakban az *-ó* és az *-ő* allomorfokat összevontan az *-Ó* formával jelölöm.

[2] A teljesség igénye nélkül felsorolok itt néhány ilyen szemléletű munkát: PÉTER (1894), BEKE (1913), SIMONYI (1913), KLEMM (1928), CSŰRY (1929), KÁROLY (1956), RUZSICZKY (1961), VELCSOVNÉ (1968), A. JÁSZÓ (1991) és A. JÁSZÓ (1992). Ugyanakkor már itt felhívom a figyelmet arra, hogy A. JÁSZÓ szemlélete áll a legközelebb ahhoz az elemzéshez, amelyet a 3.2. pontban fogok kifejteni. A két megközelítés közötti hasonlóságokra és különbözőségekre ott térek ki részletesen.

[3] Lásd például CSŰRY (1929)-et és KÁROLY (1956)-ot. KÁROLY használja a *szórólapát* példát, CSŰRY pedig a következő szerkezettípusban tesz fel intranzitív igéből képzett (kiterjesztett értelemben vett) szenvedő *-Ó* igenevet: *napi élő kenyér.*

A fent jellemzett felfogással szemben amellett fogok itt érvelni, hogy a szóban forgó kifejezéseket helyesebb egy homonim *-Ó* főnévképzős alakból származtatni, mert ennek a szófaji kategóriának a produktív használata a korábbi nyelvállapotokból egyértelműen kimutatható, ebből a használatból más (ma is termékeny) használatok is levezethetők, egyebek között az (1)-ben szemléltetett alakok — míg az *-Ó* képzős alakok termékeny szenvedő értelmű *igenévi* előfordulására, amelyből a feltételezett speciális szenvedő használat levezethető lenne, nincs meggyőző nyelvtörténeti adatunk.

A dolgozat felépítése a következő. Először röviden bemutatom az *-Ó* képzős alakok általam javasolt szófaji rendszerezését, amely a hagyományosnál szigorúbb elvekre épül (2. pont). Ezután kerül sor az *-Ó* főnévképző valószínűsíthető történetének a tárgyalására és ennek alapján az állítólagos szenvedő alakok új elemzésére (3. pont), és ezt néhány záró megjegyzés követi (4. pont).

2. Az *-Ó* képzős alakok szófaji rendszere

LACZKÓ (2000a)-ban a mai magyar nyelvben előforduló különböző *-Ó* képzős alakokat az alábbiak szerint osztályozom.

(2)

***-Ó* IGENÉVKÉPZÉS**		**SZÓFAJVÁLTÁS** $V_{Part} \Rightarrow A$
képző	**funkció**	**funkció**
-Ó₁	aktív[4] ⇒	a cselekvés az alany tipikus jellemzője

(3)

***-Ó* FŐNÉVKÉPZÉS**		**SZÓFAJVÁLTÁS** N ⇒ N
képző	**funkció**	**funkció**
-Ó₂	eseti cselekvő/eszköz ⇒	tipikus cselekvő/eszköz
-Ó₃	tipikus hely	
-Ó₄	esemény	

Itt nem bocsátkozhatok ennek az osztályozásnak a részleteibe. Csupán azokra a vetületeire utalok röviden, illetve olyan további megjegyzésekre szorítkozom, amelyek közvetlenül érintik jelenlegi témánkat.

A (2)-ben szereplő *-Ó* igenév ⇒ melléknév szófajváltást a legtöbb munka felteszi, jóllehet nem egyforma következetességgel és nem mindig kellően kidolgozott elméleti alapvetéssel. Nyelvtaníró hagyományunk felfogásának egy

[4] LACZKÓ (2000b)-ben amellett érvelek, hogy az *-Ó* igenevek alapvető funkciója a cselekvő értelmű használat, a *-t/-tt* igeneveké pedig egy kiterjesztett értelemben vett szenvedő használat. Mindkettő ki tud fejezni egyidejűséget és előidejűséget, és ez a dimenzió alá van rendelve a cselekvő–szenvedő szembenállásnak.

letisztult változata KÁROLY (1956). A szerző az alábbiak szerint határozza meg a melléknévi igenevek kategóriáját. „A melléknévi igenév olyan ***deverbális melléknév***,[5] amely jelentésére (időviszonyítás, cselekvő és szenvedő használat) és mondattani szerepére (tárggyal, határozóval való bővíthetőség) nézve megőrizte igei természetét" (1956: 11). Úgy vélem, ebben a szemléletben gyökerezik számos olyan probléma, amelyeknek egyike éppen e dolgozat tárgya. Arról van szó, hogy egy ilyen megközelítés alapvetően egy nagy csoportba sorol két határozottan különböző szófaji kategóriát: az igenevekét és a mellékneveket.[6] Az igenevekre jellemző, KÁROLY (1956) által említett tulajdonságok azonban annyira elkülönítik őket a mellléknevektől, hogy indokolt határozottan szétválasztani a két kategóriát, és viszonyukat nem úgy felfogni, hogy az igenevek a melléknevek egy sajátos altípusát alkotják.[7] KÁROLY (1956) megkülönbözteti az igenevek alkalmi és általános használatát. Ez utóbbiról a következőket mondja: az igenév „Általános használatban megközelíti a melléknév szófaji kategóriáját, a cselekvéshordozó elhagyása mellett a főnévét, s könnyen át is mehet ezekbe a kategóriákba [...] *-ó, -ő* képzős igenév csak általános használatban szokott állítmányként előfordulni, csak általános használatban szokott összetétel tagjává válni, és csak általános szerepben lehet tárgyi birtokosa" (1956: 74). A legutóbbi megállapításhoz a következő megjegyzést fűzöm. Annak a feltevése, hogy az általános használatú *-Ó* igenévnek lehet tárgyi birtokosa, egyértelműen jelzi, hogy KÁROLY (1956)-nak a legtöbb korábbi elemzésnél alaposabb és következetesebb megközelítésében is egybemosódnak világosan szétválasztandó szófaji kategóriák. Az ő megfogalmazása értelmében ugyanis például mindkét alábbi szerkezetben általános használatú igenévnek kellene tartanunk az *-Ó* képzős szót.

(4) a. a Hajnali Harsonát rendszeresen olvasók
b. a Hajnali Harsona rendszeres olvasói

A (4b) típusú szerkezetben azonban minden kétséget kizáróan főnévi kategóriájúnak tekintendő az *-Ó* képzős alak, mivel főneveknek és nem igeneveknek lehet birtokos bővítményük és melléknévi módosítójuk.[8] A különböző szófaji

[5] A kiemelés tőlem származik.

[6] Sőt valójában három szófaji kategória nem teljesen megfelelő elkülönítéséről van itt szó, mert — amint azt a (4)-ben található példák kapcsán, valamint a 3. pontban kifejtem — az *-Ó* igenevek és az *-Ó* főnevek elhatárolása is problematikus, és e dolgozat szempontjából ez az igazán fontos mozzanat.

[7] Az a kérdés ebből a szempontból most közömbös számunkra, hogy az igeneveket önálló szófaji kategóriának tekintsük-e (Part) vagy az igei alakok egyik (nem véges) altípusának V_{Part}.

[8] Arról, hogy ilyen esetekben igenév ⇒ főnév szófajváltást vagy egy homonim *-Ó* főnévképzővel létrehozott alakot érdemes-e feltenni, a 3. pontban lesz szó.

kategóriák szétválasztásának hiánya még erőteljesebben jelentkezik sok más szerzőnél, akik több helyen a melléknévi igenév „melléknévi értelmű", „főnévi értelmű", „nomen actionis/acti" értelmű használatáról beszélnek.[9] A melléknévi igenév és a melléknév elkülönítését számos szintaktikai és morfológiai teszt segítségével KOMLÓSY (1992) végezte el a legrendszeresebben.[10]

LACZKÓ (2000a)-ban a mai magyarban található *-Ó* képzős formák leírásához felteszem, hogy a nyelv szinkrón rendszerében az *-Ó* igenévképzőn kívül van legalább egy, vele homonim főnévképző.[11] Azért fogalmazok úgy, hogy „legalább egy", mert több különböző elvi lehetőség is elképzelhető a nyilvánvalóan elkülönülő három főnévi funkció jellemzésére. Az meggyőződésem szerint vitathatatlan, hogy szükség van egy olyan, a mai nyelvben már nem termékeny, *-Ó* képző feltevésére, amelynek szerepe a nomen actionis (vagyis 'esemény') jelentésű főnevek létrehozása (volt) — ezt a funkciót a (3)-ban lévő táblázatban *-$Ó_4$*-gyel jelölöm. Amint azt a 3. pontban részletesen kifejtem, erről a funkcióról kimutatható, hogy a magyar nyelv legrégebbi adatolt korszakában teljesen termékeny volt,[12] és közvetlenül nem vezethető le (legalábbis megalapozott eljárással nem) az „igenévi funkcióból". Az viszont alapvetően a nyelvész elméleti beállítottságától és történeti vagy leíró szemléletétől függ, hogy a táblázatban jelölt *-$Ó_2$* és *-$Ó_3$* funkciókat hogyan kezeli. Mivel LACZKÓ (2000a)-ban én szinkrón leírást kívánok adni, azt az álláspontot alakítom ki, hogy a mai magyar nyelvben három homonim *-Ó* főnévképző van: *-$Ó_2$*, *-$Ó_3$* és *-$Ó_4$*, és közülük az el-

[9] Néhány kiragadott példa: KÖNNYE (1884), PÉTER (1894), BEKE (1913), SIMONYI (1913), KÁROLY (1956), A. JÁSZÓ (1991), A. JÁSZÓ (1992). KÁROLYtól és A. JÁSZÓtól a 3.1. pontban szerepelnek idevágó idézetek.

[10] Az általa alkalmazott tesztek közül a következők a legfontosabbak: a) állítmányi szerepben csak melléknevek fordulhatnak elő; b) az alapige vonzatait a melléknevek nem tarthatják meg; c) továbbképzéssel (pl. *-an/-en* képzővel) csak melléknévből képezhető határozó; d) az esemény lefolyására vonatkozó módhatározók (pl. *rosszul, gyorsan* stb.) csak igenevekkel fordulhatnak elő; e) közép- vagy felsőfokban csak melléknevek állhatnak; f) csak az igenévnek válhat el az igekötője (a példákat és a további részleteket l. KOMLÓSYnál, 1992: 386–8). Az a) teszttel kapcsolatban megjegyzem, hogy KOMLÓSY kategorikus tiltása túlságosan erős, a hagyományos megközelítések megengedő felfogása viszont (pl. TOMPA 1953 és KÁROLY 1956) nagyon engedékeny, vö.:

(i) Mari pillantása a győzelmünk után elismerést sugárzó volt.

(ii) ??János egész életében a küzdelmet könnyen feladó volt.

Egyrészt (i) gyengíti KOMLÓSY a) tesztjének általános érvényét; másrészt (i) ellentmond KÁROLY (1956) azon megállapításának, hogy csak általános használatú igenév szerepelhet állítmányként; harmadrészt KÁROLY (1956) értelmében (ii)-nek teljes mértékben elfogadhatónak kellene lennie. Ezekkel a kérdésekkel e dolgozat keretében nincs módom részletesebben foglalkozni.

[11] A mai magyar nyelv rendszerében külön főnévi kategóriájú képzővel számol például RUZSICZKY (1961), KIEFER (1998) és SZIGETI (1998). A részleteket illetően azonban az én megközelítésem markánsan eltér mindháromtól, vö. LACZKÓ (2000a).

[12] Vö. KÖNNYE (1884), PÉTER (1894), BEKE (1913), SIMONYI (1913), KÁROLY (1956), A. JÁSZÓ (1991), A. JÁSZÓ (1992).

ső kettő teljes mértékben termékeny.[13] Azért teszek fel homonim képzőket, mert a mai nyelvállapotban a teljesen eltérő jelentésű használatok miatt semmi nem indokol egy többfunkciójú poliszém főnévképzőre alapozó megközelítést. Az is kétségtelen tény azonban, hogy egy olyan diakrón indíttatású megoldásnak is van létjogosultsága, amely az *-Ó* képző különböző típusú szerkezetekben való előfordulásának a valószínűsíthető történetéből „levezetve" az $-Ó_3$ és $-Ó_4$ funkciót egyetlen képző két egymással diakronikus kapcsolatba hozható használataként elemzi, az $-Ó_2$ funkciót pedig szófajváltással állítja elő az $-Ó_1$ képzős igenevekből.[14]

LACZKÓ (2000a)-ban részletesen bemutatom, hogy a cselekvő és eszköz jelentésű alakokat hogyan lehet egyetlen szabállyal, egyetlen funkcióként kezelni. Az eseti ⇒ tipikus változás feltevésére az $-Ó_2$ típus esetében azért van szükség, mert az eseti jelentésű $-Ó_2$ főnevek kimutathatóan megőrzik a képzés bemenetéül szolgáló ige argumentumszerkezetét, míg a belőlük képzetteknek tekintendő tipikus értelmű változatok nem. Itt tehát a szófajváltásnak egy olyan alesetével van dolgunk, amely nem idéz elő kategóriaváltást, hiszen főnévből főnevet hoz létre, ám a folyamat eredményeként az új alak elveszíti a kiinduló forma argumentumszerkezetét.[15]

3. Az esemény jelentésű *-Ó* főnevek meghatározó szerepe

Ebben a pontban először amellett érvelek, hogy célszerű egy önálló, termékeny, esemény jelentésű *-Ó* főnévképzőt feltenni az ősmagyar és ómagyar korban (3.1.). Ezután bemutatom, hogy ennek az alaknak a funkciójával természetesebben magyarázhatók a szóban forgó *-Ó* képzős formák (3.2.), majd további ér-

[13] A termékenységet két széles körben alkalmazott eljárással ellenőrizhetjük: megvizsgálhatjuk azt, hogy a) a nyelvbe újabban bekerült kölcsönszavak részt vesznek-e a vizsgált képzési folyamatban és b) nonszensz szavak szolgálhatnak-e a képzés bemenetéül. Az $-Ó_2$ és $-Ó_3$ használata mindkét teszt alapján produktívnak tekintendő. A részleteket l. LACZKÓ (2000a)-ban.

[14] A fent említett alternatívákon kívül még egyéb elvi megközelítési lehetőségek is vannak, ezek azonban lényegtelenek e dolgozat témakörének a szempontjából.

[15] LACZKÓ (2000a)-ban az *-Ás* képzős főnevek körében ugyanilyen jellegű, sajátos szófajváltást teszek fel az 'egyszerű esemény' jelentésű főneveknek a 'komplex esemény' jelentésűekből való előállítására. Például a *pusztítás* komplex esemény jelentésű főnév (i)-ben és egyszerű esemény jelentésű (ii)-ben.

(i) A kártevőknek a (takarítónők által való) rendszeres pusztítása sok kellemetlenséggel jár.

(ii) Ez a gyerek csak a pusztításban leli örömét.

Az *-Ó* és az *-Ás* esetében azért alkalmazok konverziós eljárást, mert a két alakpár tagjai között szemantikai és morfoszintaktikai eltérés is van: a származtatott alak „tipikus" jelentést vesz fel, ugyanakkor elveszíti a kiinduló forma argumentumszerkezetét. Az általam alkalmazott elméleti keretben ez azt jelenti, hogy két különböző szótári tételt kell bevezetnem és egy redundanciaszabállyal kell az egyiket a másikból létrehoznom. Ez a redundanciaszabály az imént említett sajátos konverzió. Természetesen egyéb eljárásmódok is elképzelhetők ezeknek a jelenségeknek a leírására, ám bármely megközelítésnek világosan és rendszerszerűen el kell különítenie az „eseti" és a „tipikus" funkciókat.

veket hozok fel a szenvedő igeneves megközelítés ellen (3.3.), végül párhuzamba állítom a releváns magyar és angol jelenségeket, és rámutatok, hogy bizonyos alapvető megfelelések az általam javasolt elemzést támogatják (3.4.).

3.1. Történeti kérdések

Amint arról a 2. pontban érintőlegesen már volt szó, az az általános felfogás, hogy az *-Ó* igenévnek számos funkciója volt és van. Mindezt KÁROLY (1956) a következőképpen fogalmazza meg. „Az *-ó, -ő* képzős igenév szófaji jellege összes igeneveink között a legbizonytalanabb, a leglebegőbb. A legtipikusabb átmeneti szófajkategória, amelynek a pontos szófaji jellegét sokszor nem is lehet eldönteni" (1956: 73–74). A. JÁSZÓ (1991) pedig így ír. „Minél régebbi eredetű egy igenév, annál komplexebb funkciójú, és annál bonyolultabb a funkcionális fejlődése. Ilyen az *-ó/-ő* képzős és a *-t ~ -tt* képzős uráli–finnugor kori igenév, mely az igenévre jellemző szinte minden elképzelhető funkcióban jelentkezik. [...] Különféle funkcióikat legrégibb igeneveink szókapcsolatokban, a mondatban kapták. Bármilyen kapcsolatot jelölhettek az igenévben kifejezett cselekvés, történés és a hozzá kapcsolódó szerkezettag között. Ennek következtében a funkció az értelemnek megfelelően alakult [...] Például a *szántó* igenév az *ember* főnévhez kapcsolva alanyi viszonyt fejez ki, aktív; a *föld* főnévhez kapcsolva tárgyi viszonyt fejez ki, passzív; a *háló* igenév az *ember* főnévhez kapcsolva ugyancsak alanyi viszonyt fejez ki, viszont a *hely* főnévhez kapcsolva már határozói viszonyt" (1991: 320–321). Több más szerző[16] véleményével összhangban KÁROLY (1956) és A. JÁSZÓ (1991) is megállapítja, hogy az ősi igenevek ilyen viselkedése finnugor sajátosság, és számos rokon nyelvben kimutatható. Részben a 2. pontban található megfontolások alapján, részben egy némileg rendszerezettebb megközelítés igényétől vezérelve és főleg a dolgozatom tárgyát jelentő probléma magyarázóbb erejű megoldásának reményében az *-Ó* képzős alakok hagyományosan elfogadott elemzésének egy kulcsfontosságú mozzanatát fogom az alábbiakban bizonyos mértékben megváltoztatni.

A korábbi felfogásoktól eltérően felteszem, hogy az ősmagyar és az ómagyar korban már két homonim *-Ó* képző létezett: az igenévképző és az akkor még teljes mértékben termékeny nomen actionis (esemény) jelentésű főnévképző. E két homonim képző kialakulását kétféleképpen is elképzelhetjük. A) Az általánosabban elfogadott szemlélet szerint az ősi képzőknek számos funkciójuk volt, és jellegzetesen kategóriasemlegesek voltak. Erre a legjobb példát a *-t/-tt* toldalék szolgáltatja. A nyelvtörténeti kutatások eredményei alapján valószínűsíthető, hogy a múlt idő jele, a befejezett melléknévi igenév képzője és az *-at/-et* főnévképző ugyanabból (az akkor még kategóriasemleges) ősi toldalékból származtat-

[16] Például KÖNNYE (1884), PÉTER (1894), BEKE (1913), KLEMM (1928).

ható.[17] Ennek a jelenségnek az analógiájára joggal feltételezhetünk egy igenév~főnév szófaji semlegességet és a kérdéses időszakokra a két különböző képzőfunkció kategorikus szétválását az *-Ó* toldalék esetében is. B) BUDENZ (1867) felvillantja azt az elvi lehetőséget, hogy az igenévképző és a cselekvés jelentésű főnévképző eredetileg különböző formájúak voltak, de a nyelv fejlődése során idővel alakilag egybeestek.[18] Gondolatmenetünk szempontjából lényegtelen, hogy melyik megoldást választjuk. Az az egyedül fontos mozzanat, hogy következetesen elkülönítsük az *-Ó* igenévképzőt és a nomen actionis jelentésű *-Ó* főnévképzőt.

3.2. Az új megoldás

Az eddig elmondottakból már sejthető az általam javasolt megközelítés lényege. Azt állítom, hogy azok a szerkezetek, amelyekben szenvedő *-Ó* igenevet tettek fel az eddigi elemzések, természetesebben és nagyobb magyarázó erővel írhatók le, ha bennük nomen actionis jelentésű főnévként fogjuk fel az *-Ó* képzős alakot. Először is vessünk még egy pillantást az (1)-ben bemutatott jellegzetes példák valószínű értelmezésére ebből az új nézőpontból!

(5)
a. kiadó szoba	=	'kiadásra alkalmas/váró szoba'
b. eladó lány	=	'eladásra (értsd: férjhez adásra) érett/váró lány'
c. ivóvíz	=	'ivásra való/alkalmas víz'
d. szántóföld	=	'szántásra való/alkalmas föld'
e. hálószoba	=	'hálásra való/használható szoba'
f. szórólapát	=	'szórásra való/használható lapát'

Azt feltételezem tehát, hogy ezekben az összetételekben, illetve összetételszerű kifejezésekben az *-Ó* képzős szó főnévi kategóriájú, és a két elem között nem feszes (igenévi) predikátum–argumentum viszony, hanem az összetételekre jellemző, lazább (főnév–főnév) előtag–utótag kapcsolat van. Ez utóbbi lényege, hogy az alaptagként funkcionáló utótag jelentését az előtag jelentése világismeretünk alapján leszűkíti. Az alábbi megfontolások szólnak egy ilyen megközelítés mellett.

A) Az *-Ó* képzős alakok nomen actionis értelmű használata az ősmagyar és az ómagyar korban minden kétséget kizáróan termékeny volt. Ebben lényegében minden eddigi leírás egyetért. Íme néhány példa, amelyet KÖNNYE (1884: 198-201), PÉTER (1894: 37) és SIMONYI (1913: 29) idéz:

[17] Vö. egyebek között KÁROLY (1956) és A. JÁSZÓ (1991).

[18] Pontosan ez történt a mai többfunkciós angol *-ing* toldalék kialakulása során, vö. ANDRÁS–STEPHANIDES (1978: 88). Arról, hogy bizonyos *-ing* képzős kifejezések hogyan támogatják a magyar *-Ó* képzős szerkezetek általam javasolt elemzését, l. a 3.4. pontot.

(6) a. vadászó napjaim; nevető állapot; elmenő szándék
b. Otthun megém megtartották a készfogót.
c. Mi járóba vagy? — Hanyatlóban voltak. — Aratóban vannak. — Látogatóba mék.

Az egyik alapvető eltérés az eddigi felfogások és az én nézetem között az, hogy azok ilyen esetekben is igenévről beszélnek, és az igenév nomen actionis funkcióját emlegetik.[19] A másik — immár nyilvánvalóan meghatározó jelentőségű — különbség pedig, amelyet már említettem, az, hogy nem szenvedő (igenévi) funkciót tulajdonítok az *-Ó* képzős alaknak az (5)-ben szemléltetett kifejezéstípusokban.

B) Egyfajta független érvnek tekintem megközelítésem mellett azt a tényt, hogy a nomen actionis jelentésű *-Ó* képzős főneveket tartalmazó szerkezetekből vezethető le a mai magyar nyelvben az *-Ó* főnévképző teljes mértékben termékeny 'tipikus helyszín' értelmű használata, vö.:

(7) a. hálószoba ('hálásra való szoba' — KÖNNYE 1884: 196; SIMONYI 1913: 28)
b. lakoló hely ('purgatórium' — KÖNNYE 1884: 196)
c. lakozó föld (PÉTER 1894: 38)
d. sörözőna hely 'sörözésre szolgáló hely' ⇒ sörözőnl
e. *-Ó* nomen actionis ⇒ *-Ó* nomen loci

Amint azt a (7a–c) példák érzékeltetik, nyelvtaníróink világosan felismerték és elkülönítették az *-Ó* képzős alakoknak ezt a sajátos használatát. Abban azonban már nem voltak egységesek, hogy az „eredeti igenévnek" melyik „funkciójából" vezették le. PÉTER (1894) már a (7c) szerkezetben is 'hely' jelentést tulajdonít az „igenévnek", BUDENZ (1867) és SIMONYI (1913) eszközszerű funkciót említ, KÖNNYE (1884) céljelzőnek tartja, BEKE (1913) a szenvedő jelentésből származtatja. Ezzel szemben egyértelműnek gondolom, hogy itt a (7d, e)-ben bemutatott folyamattal állunk szemben. Eredetileg tehát 'hely' utótagú összetételekben szerepelt a nomen actionis jelentésű *-Ó* főnév, aztán egyre gyakrabban elhagyták az összetétel utótagját, és az ilyen módon magára maradt előtagban az *-Ó* főnévképző fokozatosan kialakította a 'tipikus hely' funkciót. Érdekes fejleménynek tekinthető, hogy a képző eredeti nomen actionis funkciója mára termé-

[19] SIMONYI ezt írja: „Néha e l v o n t jelentésű főnevek előtt szerepel ez az igenév, különösen a szándék mellett, pl. *elmenő szándék*, mintegy elmenni való szándék, az elmenés szándéka. Itt maga az igenév is elvont árnyalatot vesz föl, vö. *elmenőben van* s más efféléket" (1913: 29).

ketlenné vált, a belőle levezethető 'tipikus hely' funkció viszont teljes mértékben termékeny.[20]

Az általam javasolt elemzés A. JÁSZÓ (1991) felfogásához áll a legközelebb, aki szerint „A nomen actionis funkcióból vezethetők le a határozói viszonyt kifejező igenevek: a cselekvés helyét jelentők (nomen loci), a cselekvés idejét jelentők (nomen temporis) és a cselekvés eszközét jelentők (nomen instrumenti)" (1991: 327). A két megközelítés között azonban a következő lényeges eltérések mutatkoznak. A) Az eddigi szakirodalmi gyakorlathoz hasonlóan A. JÁSZÓ is igenevekről beszél: az igenév egyik funkciójából származtatja a másikat, és a szófaji besorolás tekintetében az alapfunkciók számbavételekor nem különíti el az *-Ó* főnévképzős nomen actionist. Csak későbbre, a kései ómagyar korra teszi fel egy szófajváltási folyamat lezajlását, amelynek eredményeként a nomen actionis jelentésű igenevekből nomen actionis jelentésű főnevek jöttek létre. Szerintem viszont kezdettől fogva egy főnévi kategóriájú nomen actionis alakkal kell számolni, hiszen egy következetes szófaji rendszerben ellentmondásos dolog főnévi jelentésű/funkciójú igenévről beszélni.[21] B) A. JÁSZÓ egy szinten

[20] A 13. lábjegyzetben már említettem, hogy egy képző termékenységét általában a következő tesztek segítségével ellenőrizhetjük. Megvizsgáljuk, hogy a nyelvbe újonnan bekerült kölcsönszavakhoz, illetve nonszensz szavakhoz hozzákapcsolódhat-e. Az *-Ó* képző mindkét próbát kiállja. Az *internetezik* ige egy egészen új jövevényszóból képzett ige, a *gasztol* pedig nonszensz szó, és mindkettőhöz hozzájárulhat a képző 'tipikus hely' funkcióban, vö.: *Lelakatolták az internetező/ gasztoló ajtaját.*

[21] Amint azt a 2. pontbeli (4a) példa szemlélteti *(a Hajnali Harsonát rendszeresen olvasók),* az *-Ó* képzős igenevek (a számnevekhez és melléknevekhez hasonlóan) teljesen közönségesen előfordulhatnak olyan főnévi csoportokban, amelyekből hiányzik a főnévi kategóriájú alaptag. Ezek a szerkezetek túlnyomó többségükben elliptikusak, tehát a szövegkörnyezet, illetve a beszédhelyzet alapján azonosítjuk a hiányzó főnevet. Első megközelítésben az ilyen kifejezéseket úgy jellemezhetjük, hogy bennük jelölt módon egy eltérő szófaji kategóriájú elem (igenév, melléknév vagy számnév) játssza a főnévi alaptag szerepét: például ehhez a szóhoz kapcsolódnak azok a toldalékok, amelyek alapesetben a főnévi alaptaghoz járulnak. Ezeket az eseteket a hagyományos megközelítések az igenév (melléknév vagy számnév) „alkalmi főnevesüléseként" szokták értelmezni. Én ezzel szemben, a formai összefüggéseket szigorúbban figyelembe vevő generatív nyelvészeti szemléletből fakadóan, élesen elválasztok két különböző szintet: a szófaji kategóriák szintjét és azon szintaktikai szerkezetek jellemzésének a szintjét, amelyekben a vizsgált szavak előfordulnak. Az előbbi szinten egy predikátum szófaji besorolása attól függ, hogy bővítményeit milyen formában fejezhetjük ki mellette. Ebből a szempontból (4a)-ban minden kétséget kizáróan igenévvel van dolgunk, hiszen tárgyi argumentuma van és határozókkal módosítható. Szófaji kategóriáját tekintve tehát egyáltalán nem „főnevesült", vagyis „alkalmilag" sem vált főnévvé, ezért félrevezető az „alkalmi főnevesülés" kifejezés, amelynek elsődleges szerepe a másik elemzési szinten, a szintaktikai szerkezetek szintjén található jelenségek leírása. Ráadásul ezen a másik szinten is inkább metaforikus értelemben beszélhetünk főnevesülésről, hiszen valójában sokkal inkább arról van szó, hogy a szóban forgó elliptikus szerkezetekben a főnévi csoporthoz járuló toldalékok „jobb híján" (vagyis az odaértett, főnévi kategóriájú alaptag hiányában) a melléknévi igenévhez kapcsolódnak. Mindezt különböző formalizált keretek eltérő mechanizmusokkal ragadják meg. Ennek a részleteibe itt nem mehetünk bele. Számunkra az a lényeges, hogy egyetlen változatban sem találkozunk olyan megoldással, amely az igenevet mint szót egy főnévi kategóriájú csomópont alá illesztené be. E megfontolások alapján helyesebbnek tartom, ha ilyen esetekben nem „alkalmi főne-

említi a hely, idő és eszköz használatot, holott az idő használat sem a korábbi nyelvváltozatokban sem a mai magyar nyelvben nem fejlődött a másik kettőhöz hasonló önálló funkcióvá. Véleményem szerint helyesebb a *húshagyó nap* típusú szerkezeteket úgy értelmezni, hogy bennük az *-Ó* képzős (nomen actionis jelentésű, főnévi kategóriájú) első elem az összetételek előtagjaihoz hasonlóan módosítja az 'idő' jelentésű utótagot, de egy ilyen *-Ó* képzős főnév önálló 'idő' funkciót termékeny módon soha nem fejlesztett ki, szemben a másik két funkcióval. C) E dolgozat szempontjából a legfontosabb eltérés a két megközelítés között az, hogy A. JÁSZÓ az eddigi felfogásokhoz hasonlóan felteszi, hogy az *-Ó* igenévnek szenvedő használata is volt,[22] pedig nála már erőteljesen jelentkezik az egyéb funkcióknak a nomen actionis funkcióból való levezetése más esetekben, l. a tőle származó idézetet e bekezdés elején.

A fenti megfontolások alapján (8)-ban bemutatom, hogyan képzelem el a (2)-ben és (3)-ban feltüntetett, különböző funkciójú *-Ó* főnévképzők kialakulását. A könnyebb összevethetőség érdekében ugyanazokat az azonosító indexeket használom itt is.

(8)

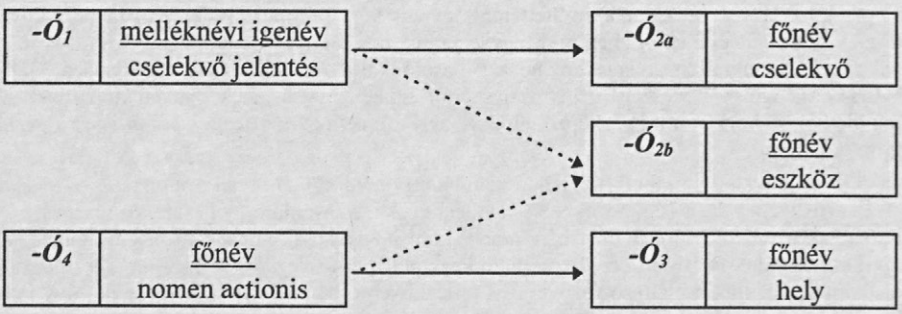

Két megjegyzést fűzök a táblázathoz. A) Amint azt már korábban kifejtettem, *-Ó1* és *-Ó4* között nem teszek fel semmiféle derivációs kapcsolatot. Ennek legfőbb oka az, hogy a két funkciónak nincs olyan közös jelentésmozzanata, amely azok egymásból való származtatásának alapjául szolgálhatna (a többi esetben feltételezett derivációs viszonyokkal szemben). A két funkciót egymástól függet-

---

vesülésről" szólunk, hanem közönséges melléknévi igeneveknek elliptikus főnévi csoportokban való használatáról. A (4b) példában viszont kétségkívül teljes értékű főnévvel állunk szemben, és semmilyen körülmény nem teszi lehetővé, hogy az *-Ó* képzős alakot (valamilyen különleges szerepű) igenévnek tartsuk: birtokos funkciójú összetevő fejezi ki az „eredeti" tárgyi argumentumát, és határozók helyett melléknevek módosíthatják. Mindezt (a 2. pontra is visszautalva) azért fejtettem itt ki, mert véleményem szerint a szófaji kategóriák nem teljesen szabatos használata jelentős mértékben hozzájárult a hagyományos megközelítések esetében ahhoz, hogy az általuk nyújtott leírások nem voltak kellően pontosak.

[22] Vö. az A. JÁSZÓtól idézett megjegyzéseket a *szántóföld* típusú példákra vonatkozóan a 3.1. pontban.

lennek és egyenrangúnak tartom.[23] B) Bár a cselekvő és eszköz funkciót egyetlen főnévképzőnek tulajdonítom LACZKÓ (2000a)-ban, mivel egyetlen általánosított szabállyal jellemezhető a használata, a kettő kialakulása feltehetően nem esett teljes mértékben egybe. A. JÁSZÓ (1991) véleményével összhangban úgy vélem, hogy míg a cselekvő funkció egyértelműen az igenévi használatból vezethető le, addig az eszköz funkció kialakulása két különböző és egymással konvergáló vonalon képzelhető el: a) az igenévi használatból (hiszen az eszközök megszemélyesített cselekvőknek is felfoghatók); b) a nomen actionis főnévi használatból (ebben az esetben az *-Ó* képzős főnév eredetileg a főnévi alaptaggal jelölt tárgy rendeltetését, használatának célját jelölte meg, vö. *zanto vas*, KÖNNYE 1884: 197).

3.3. A szenvedő funkciós megközelítés ellen

Három, egymással szorosan összefüggő érv szól amellett, hogy a *szántóföld, kiadó szoba* típusú szerkezetekben az *-Ó* alakokat nomen actionis jelentésű főneveknek és ne szenvedő melléknévi igeneveknek tekintsük.

A) A 3.2. pontban részletesen bemutattam, hogy a melléknévi igenévvel teljes mértékben egyenrangúnak felfogott, nomen actionis funkciójú *-Ó* képzős főnév használatából közvetlenül és természetes módon származtathatók az ilyen kifejezések.[24]

B) Véleményem szerint elsöprő erejű ellenérvnek tekintendő az alábbi gondolatmenet, amely egy meghatározó fontosságú nyelvtörténeti tényből indul ki. Szinte minden szerző megjegyzi, hogy a mai magyar nyelvben az *-Ó* igenevek szenvedő értelmű használatára a mondattan szintjén még elvétve sem találunk példát. Csupán összetételekben és állandósult kifejezésekben fordul elő szórványosan. KÁROLY (1956) a saját rendszerében ezt úgy fogalmazza meg, hogy az igenév csak „általános" használatában képes a szenvedő értelem hordozására. Aztán kifejti, hogy az általa megvizsgált kódexekben sem talált az *-Ó* igenév szenvedő értelmű „alkalmi" használatára egyetlen példát sem.[25] Mindezt bizonyos, az alapvető összefüggéseket nem befolyásoló egyszerűsítéssel a következőképpen értékelhetjük. KÁROLY rendszerében az alkalmi használat a tényleges igenévi használattal feleltethető meg, és az általa általánosnak nevezett haszná-

[23] Amint azt a 3.1. pontban már említettem, ebből a szempontból részletkérdés, hogy e két funkciót különböző ősi alakokból származtatjuk-e, vagy az *-Ó* képzős alakok kezdeti funkciósemlegességére vezetjük vissza. Az viszont nagyon lényeges, hogy ha a nomen actionis funkcióra utalunk, akkor azt bármilyen leíró keretben is csak pongyola, metaforikus alkalmazásban tulajdoníthatjuk egy igenévi kategóriájú alaknak. Többször is érzékeltettem fentebb, hogy a szófaji kategóriák következetes kijelölésének a hiánya milyen zavaró következményekkel járhat.

[24] Lásd az (5)-ben szereplő példákat és azok tárgyalását!

[25] Az alábbi példákkal szemléltetett szerkezetek teljes hiányára kell itt gondolni:

(i) *az (Ödön által) éppen most szántó föld ('szántott föld' értelemben)

(ii) *a (mindenki által) feltétel nélkül szerető fiú ('szeretett fiú' értelemben)

latú szerkezetek döntő többségében szereplő *-Ó* képzős formákat, a 2. pontban kifejtett meggondolások alapján, az általam felvázolt rendszerben melléknévi vagy főnévi kategóriájú alakokként kezelnénk. Függetlenül attól, hogy ezt a megfeleltetést elvégezzük-e vagy sem, KÁROLY eredeti rendszerében maradva is, a következő problémával kell szembenéznie a szenvedő igeneves megközelítésnek. Bármilyen nyelvi forma alkalmi és általános használata normális körülmények között úgy viszonyul egymáshoz, hogy az előbbiből — megfelelő elvonatkoztatás segítségével — származtatjuk az utóbbit. Ez az alaptétel azonban ebben az esetben nem működik, hiszen KÁROLY szerint sem kódexeinkben, sem a későbbi nyelvváltozatokban, sem a mai nyelvben nem találunk példát szenvedő értelmű alkalmi használatra. Ebből következőleg az általános használat gyökértelennek tűnik, feltételezése motiválatlan.[26] A nomen actionis funkcióból való kiindulás viszont egyáltalán nem ütközik ilyen jellegű nehézségbe. Ez a funkció, mint láttuk, teljes mértékben termékeny volt, és egyéb funkciók kialakulásának alapjául is szolgált (l. a (8)-ban lévő táblázatot).

C) További probléma a KÁROLY (1956)-tal szemléltetett szenvedő megközelítés számára, hogy meglehetősen erőltetett módon ki kell terjesztenie a passzív igenévi használat fogalmát. Felfogása szerint minden olyan igenévi használat szenvedő, amely nem cselekvő, vagyis amikor nem úgy értelmezzük a főnévi alaptagot, hogy az az *-Ó* igenév által jelölt cselekvés alanya (végrehajtója). Ebben az erősen kiterjesztett értelemben vett szenvedő igeneveket tesz fel KÁROLY az *ítélőszék* és a *szórólapát* típusú kifejezésekben. Könnyen belátható, hogy az általam javasolt, nomen actionis jelentésű főnévi előtagot feltevő megközelítés sokkal kézenfekvőbben tudja azonos eljárással kezelni a *szántóföld, ivóvíz,* illetve a *szórólapát, olvasólámpa* típusokat (vö. 'ivásra való/alkalmas víz' és 'olvasáshoz való/használatos lámpa').

Mindezek alapján a dolgozat címében felvetett kérdésre a válaszom határozottan nemleges.

3.4. Kitekintés az angol nyelvre

Az imént körvonalazott megközelítést jelentős mértékben támogatja az a tény, hogy az angol nyelvben teljesen hasonló jelenségek figyelhetők meg. Itt az

[26] Ezzel kapcsolatban felvetődik az a kérdés, hogy ez az ellentmondás miért nem ütközött ki élesen például KÁROLY (1956) rendszerében. Véleményem szerint azért, mert KÁROLY is egyetlen közös, (a 2. pont megállapításainak fényében) szófaji szempontból helyenként pontatlanul kezelt igenévi kategóriából indult ki, amelynek „ömlesztett" funkciói voltak. Ebben a rendszerben az alkalmi használat az általánossal állt alapvető ellentétben, és ez utóbbiban számos jelentés/funkció (sőt, az én fogalmaim szerint szófaji kategória) keveredett. Feltehetően az „általános használatú" kifejezéseknek ez a nagymérvű keveredése tette súlytalanná ezt az egyébként lényeges ellentmondást.

-ing morfémának szintén kettős funkciója van, szintén homonim:[27] aktív melléknévi igenév és cselekvést jelentő főnév képzője egyaránt lehet (azzal a különbséggel, hogy az utóbbi funkciója is teljes mértékben termékeny, szemben a magyar megfelelőével). És az angolban is találkozunk olyan összetételekkel, amelyek morfról morfra megfelelnek a magyar összetételeknek.

(9) a. drink-ing water
iszik-ING víz
'ivóvíz'
b. read-ing lamp
olvas-ING lámpa
'olvasólámpa'
c. eat-ing apple
eszik-ING alma
'étkezési alma'

Az angol leíró nyelvtanok hangsúlyozni szokták, hogy ezekben az alakokban nem az *-ing* képzős melléknévi igenév, hanem az *-ing* képzős, cselekvést jelölő főnév szerepel célhatározói értelemben (*water for drinking* 'ivásra való/alkalmas víz'). (9c) magyar megfelelője pedig azért különösen érdekes, mert itt az *alma* módosítója éppen olyan formában jelenik meg, mint amilyen jelentést a másik két összetétel előtagjának tulajdonítunk.

4. Záró megjegyzések

Ebben a dolgozatban először rámutattam arra, hogy bizonyos *-Ó* képzős alakokat a hagyományosnak tekinthető felfogások indokolatlanul melléknévi igenévi kategóriájúnak tartanak. Emiatt az általuk feltételezett szófaji rendszer rosszul definiált, számos belső ellentmondást tartalmaz. Ezután amellett érveltem, hogy ha következetesen elkülönítjük a régebbi korokban termékeny *-Ó* képzős nomen actionis jelentésű főnevet, akkor ennek alapján egyrészt a különböző funkciójú *-Ó* főnévképzők kialakulását szabatosabban írhatjuk le, másrészt nincs szükség az *-Ó* melléknévi igenév egyébként motiválatlan szenvedő értelmű használatának a feltevésére. Ez utóbbi megállapítással kapcsolatban fontos

[27] Amint arra a 18. lábjegyzetben már utaltam, a mai *-ing* homonim toldalék két formailag is különböző képző későbbi alaki egybeesésével jött létre. KÖNNYE (1884) nyilvánvalóan nincs tudatában ennek az angol nyelvtörténeti ténynek, és ezért ő egyetlen *-ing* morfémát említ, amelyet igenévnek nevez. Az ő értelmezésében a magyar és az angol kifejezések közötti párhuzam erősíti azt a magyar nyelvészeti felfogást, amely szerint a magyar igenév (az angolhoz hasonlóan) jelölheti magát a cselekvést is. Ezzel szemben a tényleges helyzet éppen ennek a fordítottjára szolgál bizonyítékul: az angol jelenségek analógiájára természetes módon feltehetjük azt, hogy egy melléknévi igenévi és egy (nomen actionis jelentésű) főnévi *-Ó* képzős alak esik egybe a magyarban is, és a kérdéses szerkezetekben ez utóbbi szerepel.

hangsúlyozni a következőket. Az igenév szenvedő használatának a feltételezését nem az akadályozza meg, hogy ugyanannak a formának két ellentétes funkciót kellene tulajdonítanunk, hiszen erre a magyarban is van jól ismert példa: a *-va/-ve* határozói igenév cselekvő és szenvedő értelemben egyaránt használatos,[28] vö.:

(10) a. Péter összekötözve feküdt a szoba padlóján.
b. Pétert összekötözve a rabló kiürítette a széfet.

Az az alapvető probléma, hogy az *-Ó* igenév „általános" szenvedő használatának a feltevése gyökértelen és ezért indokolatlan: egy ilyen speciális általános használatot nem tudunk levezetni semmiféle jelöletlen „alkalmi" használatból.

LACZKÓ TIBOR

Felhasznált irodalom

A. JÁSZÓ ANNA (1991), Az igenevek. In: *A magyar nyelv történeti nyelvtana. I. kötet. A korai ómagyar kor és előzményei.* Szerk. BENKŐ LORÁND–E. ABAFFY ERZSÉBET–RÁCZ ENDRE. Bp. 319–352.

A. JÁSZÓ ANNA (1992), Az igenevek. In: *A magyar nyelv történeti nyelvtana. II/1. kötet. A kései ómagyar kor. Morfematika.* Szerk. BENKŐ LORÁND–E. ABAFFY ERZSÉBET. Bp. 411–454.

ANDRÁS LÁSZLÓ–STEPHANIDES KÁROLYNÉ (1978), *Angol leíró nyelvtan. II. rész. Alak- és funkciótan.* Bp.

BEKE ÖDÖN (1913), Az *-ó/-ő* képzős igenévről. *Magyar Nyelvőr* 42: 340–350.

BUDENZ JÓZSEF (1867), Az *-ime* eszköznevekről a finn nyelvben. *Nyelvtudományi Közlemények* 6: 175–190.

CSŰRY BÁLINT (1929), Érintkezésen alapuló névátvitel. In: *Értekezések a Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Széptudományi Osztálya Köréből. 24. kötet.* Bp. 349–398.

KÁROLY SÁNDOR (1956), *Igenévrendszerünk a kódexirodalom első szakaszában.* Nyelvtudományi Értekezések 10. Bp.

KIEFER FERENC (1998), Alaktan. In: É. KISS KATALIN–KIEFER FERENC–SIPTÁR PÉTER, *Új magyar nyelvtan.* Bp. 185–289.

KIEFER FERENC szerk., *Strukturális magyar nyelvtan 3. Alaktan.* Bp. Megjelenés alatt.

KLEMM ANTAL (1928), *Magyar történeti mondattan.* Bp.

[28] Az természetesen nem elhanyagolható részletkérdés, hogy egy megközelítés ezt a két funkciót hogyan kezeli: az ellentétes használat miatt két homomim képzőt tesz-e fel, vagy egyetlen képzőnek tulajdonítja az ellentmondó funkciókat. Bármelyik megoldást is választjuk, két markánsan különböző szabállyal kell dolgoznunk.

KOMLÓSY ANDRÁS (1992), Régensek és vonzatok. In: *Strukturális magyar nyelvtan 1. Mondattan.* Szerk. KIEFER FERENC. Bp. 299–527.

KÖNNYE NÁNDOR (1884), Az *-ó/-ő* képzős igenév a régi magyar nyelvben. In: *Budenz-Album.* Bp. 195–203.

LACZKÓ TIBOR (2000a), Az ige argumentumszerkezetét megőrző főnévképzés. In: *Strukturális magyar nyelvtan 3. Alaktan.* Szerk. KIEFER FERENC. Bp. Megjelenés alatt.

LACZKÓ TIBOR (2000b), A melléknévi és határozói igenévképzők. In: *Strukturális magyar nyelvtan 3. Alaktan.* Szerk. KIEFER FERENC. Bp. Megjelenés alatt.

PÉTER JÁNOS (1894), *Az igenevek használata.* Gyulafehérvár.

RUZSICZKY ÉVA (1961), A szóképzés. In: *A mai magyar nyelv rendszere I.* Szerk. TOMPA JÓZSEF. Bp. 333–420.

SIMONYI ZSIGMOND (1913), *A jelzők mondattana.* Bp.

SZIGETI IMRE (1998), *Zur Nominalisierung und Argumentvererbung im Deutschen und im Ungarischen — Eine morphosyntaktische Untersuchung am Beispiel des deutschen Suffixes* -er *und seiner ungarischen Entsprechung* -ó/-ő. Ph.D. disszertáció. Tübingen.

TOMPA JÓZSEF (1953), Melléknévi igeneveink állítmányi használatáról. *Magyar Nyelv* 49: 128–140.

VELCSOV MÁRTONNÉ (1968), A szófajok. In: *A mai magyar nyelv.* Szerk. RÁCZ ENDRE. Bp. 9–83.

„MAGYAR NYELVJÁRÁSOK"
A DEBRECENI EGYETEM
MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TANSZÉKÉNEK
ÉVKÖNYVE

XXXVIII, 299–303

DEBRECEN
2000.

A Szabolcs megyei nyelvjárás XVI. századi történetéhez

Mindenféle nyelvtörténeti vizsgálatnak az a végső célja, hogy segítséget nyújtson a mai nyelvhasználati szokásaink kialakulásának megértéséhez. Ha tehát a mai szabolcsi nyelvjárási jelenségekre tekintünk, s tisztában akarunk lenni ezeknek a köznyelvi állapotban tapasztalható sajátságokhoz való viszonyával, tájékozódni akarunk a más, szomszédos nyelvjárásokbeli megfelelésekhez való bonyolult összefüggéseikben, akkor vissza kell nyúlnunk a régió nyelvjárástörténetének régebbi évszázadaiba. A régi nyelvállapot föltárása azonban nem csupán a helyi nyelvjárás megértéséhez nyújt fogódzókat, hanem fényt vethet az általános magyar nyelvjárástörténet számos problémájára, az egyes jelenségek keletkezési gócainak megállapítására, terjedésük nyelvrendszeren belüli és földrajzi irányaira, intenzitására, a kiterjeszkedés és visszaszorulás okaira stb.

A Szabolcs megyei nyelvjárás múltja jórészt terra incognita a magyar nyelvjárástörténetben. Ennek megszüntetéséhez mindenekelőtt kiterjedt és a régi helyi írásbeliség mainál több műfajára odafigyelő forrásfeltárásra van szükség; ezzel azonban ma még nem rendelkezünk. Az előttem levő források mennyisége nem kevés, földesúri panaszokra, jobbágyok vallatásaira, missilisekre, dézsmaszedőknek szóló utasításokra stb. mint szövegemlékekre, valamint több tízezer XVI. századi személynévi és helynévi adatra támaszkodhatom, ez a forrásmennyiség az egészhez és elegendőhöz képest mégis csak töredék. Arra azonban mindenképpen alkalmas és megfelelő, hogy néhány, elsősorban magánhangzós sajátságra rámutassunk a régió XVI. századi nyelvhasználatában.*

Az *é* terhére jelentkező északkeleti *í*-zés XVI. századi egykori erőteljes állapotáról elsősorban PAPP LÁSZLÓ kutatásai nyomán eddig is voltak ismereteink (vö. BENKŐ, NyjTört. 89–90). Az ő Szatmár megyéből, Csengerből és Komlód-

* Az adatokat tartalmazó forrásokat (más célú hasznosításra szánva) részben már közöltem. L. Szabolcs megye rovásadó-összeírása 1543-ban. *Acta Academiae Paedagogicae Nyíregyháziensis* 10/B. Történettudomány. Nyíregyháza, 1985. 103–14 (a továbbiakban az évszámmal utalok rá); Szabolcs megye a XVI. század közepén. *Szabolcs-szatmári Szemle* 1985. 4. sz. 72–106 (a továbbiakban: 1549); CSERMELY TIBOR–MEZŐ ANDRÁS–NÉMETH PÉTER, *Nyírbogdány. Tanulmányok a község történetéből.* Nyírbogdány, 1969 passim (= Nyb.). A többi XVI. századi szabolcsi dikális összeírás, a dézsmajegyzékek, valamint az utóbbiakhoz készült két terjedelmes szövegemlék (Szabolcs megye utasítása a kállói járás bárándézsmásának 1597-ből, illetőleg a megye gabonadézsmásainak 1598-ból) azonban még kiadásra vár. Rájuk is az évszámokkal hivatkozom.

ról közölt forrásaiban efféle adatokat találunk (MNy. LI, 496–8): hangsúlyos *í*-zés: 1567: *víghez, kipíben* 'képviseletében', *liuin* 'lévén', *rízt* (Csenger); 1579: *pinzt, pinzit, le tiuin* 'letévén' (sokszor), *nig* 'négy', *irette, Nagj Gyczen,* 'Nagygécen', *ezen kippe(n), mirth* 'miért', *Nippre, mikippen* (Komlód); hangsúlytalan *í*-zés második szótagban: 1567: megh *ertvín* 'megértvén', *tòruínnelis* 'törvénynél is', *liuin, ſzŭkſigire,* harmadik szótagban: *felefige, menediket, okokirt, tekintvin* stb. E példákból is megállapítható némi szabályszerűség, mégpedig az *í*-zés morfémafüggősége a határozói igenév *-vén* képzőjében, a *-ség* főnévképzőben, az *-ért* határozóragban. E zártabbá válásos alakoktól elkülönítendő és nyilván más kronológiai rétegbe sorolandó az *-e* birtokos személyrag toldalékok előtti *é*-je helyén jelentkező *í* (illetőleg ekkor is valószínűleg *i*) szinte következetes használata (tehát a mai *fejit, keziben* típus előzményéről van szó): 1567: *rendíben, kipiben, erejvel* 'erejével', *leuelibol, Intiſíbol* 'intéséből', 1579: *pinzit, kezíben, ſzŭkſigire* stb.

Az *í*-zés ugyanilyen állapotáról tanúskodnak a Szabolcs megyei adatok is. Erős fokú *í*-zés van néhány tőmorféma első szótagjában: 1543: *Synyow falwa* (Sényő; a forrás érdekes sajátossága, hogy a legtöbb településnévhez odateszi a *falva* szót), 1549: *Synyew*, Stephani *syney*, Ladislaus *synej*, 1588 (dica): *ſýnej, Zjnaſſ* (Szénási, többször), 1591 (Nyb.): *Kykas* (Kékkas hn.), 1597 (Nyb.): haznossal *Ilnem, igeteſsel,* kÿ *igettette*, megh *igettette, igeteferth, Ipitet* (melléknévi igenév), *ipithetet* (melléknévi igenév), *kizitet* (melléknévi igenév), *ahozkipest*, 1607 (Nyb.): egy *nihanÿ* Nap (ma is *nihány* és *nehány*). A hangsúlytalan, illetőleg a toldalékokban való *í*-zésről pedig ezek a példák tanúskodnak: 1543: *Penislek, kynyzlo falwa* (Kenézlő), 1549: *Thwsyr* (Tuzsér), franciscus *perinj*, paulus *pernys*, 1597 (Nyb.): *Eztendeonkinth, vetvin* 'vetvén', *teōrvin, teōrvinie, teōrwinth, Bōntetiſth,* 1607 (Nyb.): *Nap enizet* (napenyészet 'nyugat') stb., illetőleg 1597: *tißtihòz, kettei vel*, 1596 (Nyb.): *feoldith*, 1637 (Nyb.): *zanto feoldjjwel*. Az 1597–1598. évi utasításokban azonban sokkal több az *é*-ző ellenpélda.

A magyar nyelvjárástörténet egyik roppant érdekes rejtélye a mai szabolcs-szatmári nyelvjárásokban az $é_2$ fonéma sajátos *e̋*, illetőleg *i̯ë* hangszín-variációjának keletkezése. A XVI. századi általános *í*-zéssel szemben ugyanis nyelvjárásunkban ma erős fokú *e̋*-zés (*i̯ë*-zés) tapasztalható: *i̯ëdess, ki̯ëpp, ki̯ësz, kenyi̯ër* stb. Gondolhatnánk arra, hogy az általános zártabbá válási folyamatban e fonéma esetében egy fél vagy negyed fokon rekedt meg a változás, így őrizvén meg az $é_1$ és $é_2$ fonéma korábbi fonológiai különbségét. Ennek igazolására azonban ma még elégtelenek az adatok, noha az $é_2$ fonéma diftongusos megvalósítására már viszonylag korán, ugyancsak a XVI. század óta vannak szórványos példák: 1562: *azÿerth*, 1568: *nÿeg* 'négy', 1543: *Nyemetth* csn., *Zelemyer, Bezdyed, Kyekcze, Kyercs* (helységnevek). Nem szabad azonban elvetni annak a lehetőségét sem, éppen vidékünknek az előbb bemutatott *í*-zése ismeretében, hogy itt az

í hangnak *i̯ë* diftongusra bomlásáról van szó, noha e föltevés elfogadása esetében megmagyarázatlan lesz az egyéb eredetű hosszú *í*-k diftongálásának elmaradása (pl. *víz, tíz, -ít* > *it* képző stb.). BENKŐ LORÁND megjegyzi, hogy az *í* > *i̯ë* változás elfogadása esetén „felső nyelvállású magánhangzó állandósult diftongizációjára is lenne példa nyelvünkben" (NyjTört. 97). Érdemes a dolgon tovább tépelődnünk, és a Felső-Tisza vidéki nyelvjárások magánhangzó-rendszerének egésze felől közelítenünk a problémához. A beregi szomszédos nyelvjárásokban ugyanis néhány évtizeddel ezelőtt és állítólag ma is megtörtént/megtörténik az $ó_2$ és $ő_2$ fonémák helyén álló más vidéki *ú, ű* hangok nyitódóféle kettőshangzóban való realizálása: *lu̯o* ~ *loo*, *nyu̯ol* ~ *nyool* 'nyúl fn.', *kü̯ö* stb. Ezekben az esetekben pedig alig van lehetőségünk annak föltevésére, hogy az előzményük valami fél vagy negyed fokkal zártabb *o̜* vagy *ö̜* lenne.

Az utóbbi példák átvezetnek bennünket a zárt tendencia egyéb eseteihez. Az *ó* > *ú* és az *ő* > *ű* zártabbá válásra szórványos és morfémához kötött jelentkezésére is van példa a XVI. században. Forrásainkban szinte következetesen *ű* az egyes számú 3. személyű névmás alakja: *w felolok, w hiwſegekett, w Fölſege, w magok, wk, wkett* stb. A mai *-búl/-bűl*, *-túl/-tűl*, *-rúl/-rűl* következetessége azonban akkor még csak a két utóbbi ragpárban fedezhető fel: 1556 (Nyb.): Zonaky *erdőrul*, 1597: *attul, biraktul, birajatul, embȯrtűl, jobbagioktul, kitűl, mindȯntűl, solteßoktul, ßȯmelioktűl, twlȯk, varmegietűl*, 1598: *mindonoktwl, birotul, azoktul, ßolgalattiokrul, w hitokrwl*, 1588: *ſakmarjaktűl*, de *-ból/-ből* van minden esetben: 1597: *baranbol, baranibol, dezmabol, valtsagbol, hirtelensegbȯl*, 1598: *abbol, falubol, kibol*. Ugyanezt tapasztaljuk Szatmárban: 1567: *vramtul, atÿamfiatul, gond viſelomtul* (csak egyszer: *ferencztól*), 1579: *errül, mindenekrül*, de 1567: *levelíból, Intiſibol, zeretetbol*, 1579: *haznabol* (MNy. LI, 496–8).

Az ellentétes nyílt megfelelés a mai állapothoz hasonlóan csaknem 100%-os az *-uk/-ük*, *-juk/-jük*, *-unk/-ünk* toldalékpárokban, bármilyen funkciójúak is azok, vagyis az *u* helyén *o* ~ *a*, az *ü* helyén *ö* ~ *e* az általános: 1597: *felolok, hitokrwl, tistokben, nekiok, fizetniok, tehetsegek zorint, hiwſegekett, tiztoſſegek, velek, w keſedelmekkel, ezekben vegiek, magoknak, hazokhoz, zorgalmatoſsagokkal, lovokatt, raitok, reajok, faratsagokirt, marhajoknak, regestomokban, kivanonk* stb., sőt egyszer, nyilván analógiásan: *tanoknak* 'tanúknak'. A nyílt forma hangsúlyos helyzetben meglehetősen ritka: ide tartozik a 'fűre' jelentésű petneházi *feore* adat, valamint Nagybákáról a *feőto* családnév, ha az etimológia áttetszősége alapján a *fűtő* értelmezést fogadjuk el. Az *ü*-vel szembeni *ö*-zés példája még a több faluban lejegyzett *eskött, megh eskeóttek* megfelelő magánhangzója, a *nevő*, a *pönkösſt, epeöletet, köldötte* ~ *költe, teözet, minemö, böntetiſth* alak Nyírbogdányból (1597).

A magyar nyelvjárástörténet különösen izgalmas kérdései közé tartozik a labiális *ö*-zés problémája, nevezetesen az, hogy egy- vagy többgócú, egy helyen

vagy több helyen egymástól függetlenül kialakult sajátságról van-e szó. Mivel a XVI. században már tudunk az *ö*-zés erőteljes Debrecen környéki meglétéről, az tűnne magától értetődőnek, ha a déli nyelvjárástípusokból szállított sajátságként számolhatnánk vele Szabolcs megyében is. Településtörténeti, népmozgalmi érvek azonban ezt egyelőre nem támasztják alá. Ma tehát meg kell elégednünk a sajátosság dokumentálásával, s az erőteljes terjedés, majd az ugyancsak erőteljes visszafejlődés, visszaszorulás okainak kibogozását a későbbi és nagy anyagot átölelő kutatásokra kell hagynunk. A sajátságnak a tulajdonneves forrásokban alig van nyoma (l. mégis 1543: *Perkeod* falwa, *perkeody* szn. *teorek* ~ *theoreok* szn. 1549: *Bewken* hn., *Belthewk* hn.), a szöveges emlékek azonban nem hagynak kétséget a labiális *ö*-zés számottevő jelenlétéről Szabolcs megyében. A megyei elöljáróság 1597–8-ban terjedelmes utasításokban foglalta össze a dézsmaszedők eljárásának szabályait. E dokumentumokban az *e* terhére jelentkező *ö*-zés néhány esetben tőszó első és második szótagjában mutatkozik: *w Folſege, w Fölſegenek, w Folſegeje, ʒorint, folott, folotteb, nomos, igon, embor, emborrel, emborok, emboroknek, mindon, mindonkor, mindonon, tòtt, letòtt, ßömeliektűl.* Már e szóalakok és mások is mutatják az *ö*-zés jóval erőteljesebb jelentkezését toldalékokban és előtt hangsúlytalan helyzetben: *remenlott, feletkoʒni, tiʒtoſsegek, men(n)iön ell, emlekoʒʒenek, legiön, cʒielekodgienek, hitos, ne kenʒoricʒiek, kilencʒedott, meg jegioʒʒek, helion, tiʒedott, cʒielekedgietok, viſellion, ezòn, vegiön, ſieſſön, ki menniön, cʒieleködgiek, engödelömmel, engedött, egietömbe(n), követköʒʒek* stb. Ha hinni lehet a PAPP LÁSZLÓ közvetítette Szatmár megyei levelekben tapasztalható állapotnak, akkor azt kell mondanunk, hogy éppen vidékünkön húzódott az *ö*-zés kelet felé való elterjedésének határa, ugyanis bennük már csak néhány szóalakban mutatkozik meg a sajátság, igen erős grammatikai kötöttséggel, mégpedig a *vesz* ige múlt idejű alakjaiban: *vot* ~ *vott* ~ *uott* (7x), *uotte* 'vette' *vottem* (2x), de ellenpélda: *vettwk* 'vettük', *ueheſſen,* a *tesz* múlt idejében kétszer: *tottik* 'tették', *tóth* 'tett'.

Az *i*-vel szemben való labiális *ü*-zésre mindössze egyetlen biztos példa van: a *hit* morféma magánhangzója következetesen labiális az 1588-beli Faluk vallatása című dokumentumban: *hūti utan wallia* (11x). Lehetséges tehát, hogy ebben az esetben egyéni sajátságról van szó, annál is inkább, mert — mint láttuk — a morféma korábban és később is következetesen *i*-ző: *hitos, hitok, w hitokrwl, w hiwſegekett* stb.

Végül még egy probléma. Nyelvjárásunk egyik legjellemzőbb hangszínbeli sajátságaként tartjuk számon ma is az $ó_l$, $ő_l$ és $é_l$ fonémák záródó kettőshangzóban való megvalósulásait. Nyelvemlékeinkben azonban sem a XVI. században (mondjam így, hogy: még?), sem pedig később nincs nyoma az *ou̯*, *őü̯*, *éi̯* kettőshangzók jelölésének, azaz nincs írásbeli bizonyítéka a beszédbeli létüknek. Azt pedig nem hihetjük, hogy ez a fontos és a régióban általánosnak, erős fokúnak tekinthető kiejtési jellegzetesség csak a legújabb korban keletkezett volna. Sok-

kal inkább a helyi nyelvjáráson nevelkedett megyei írástudóknak arról az akusztikai élményéről lehet szó, amely alig vagy nem érzékeli az *óu*, *őü*, *éi* diftongusok különbözését vagy másságát a köznyelv és más nyelvjárások *ó, ő, é* monoftongusaival szemben, s így e kettőshangzók jelölésére (értsd: jelöletlenségére) elegendőnek és megfelelőnek tartja az irodalmi normából ismert *ó, ő, é* betűk alkalmazását. Mintegy közvetett bizonyítékként említem meg, hogy a távoli Veszprém megyei nyelvjáráson nevelkedett LŐRINCZE LAJOS 1965-ben, az egri kiejtési konferencián, a kialakítandó köznyelvi kiejtési normáról beszélvén még abban is elfogadhatónak ítélte, a normába befogadhatónak tartotta az északkeleti nyelvjárások enyhén záródó diftongusait. Alig van tehát reményünk arra, hogy valaha is dokumentálni tudjuk e három fonéma diftongálása kialakulásának és térhódításának történetét.

MEZŐ ANDRÁS

„MAGYAR NYELVJÁRÁSOK"
A DEBRECENI EGYETEM
MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TANSZÉKÉNEK
ÉVKÖNYVE

XXXVIII, 305–309

DEBRECEN
2000.

Lónya vezetéknevei*

1934-ben Nagy- és Kislónya egyesüléséből keletkezett helység, Bereg megye egyik legrégibb települése. S tegyük gyorsan hozzá, hogy az egyesülés ellenére, mindkét helység büszke önállóságára (ez ma már inkább csak egyházi vonatkozású). Hallgatóimmal, kollégáimmal egy hetet töltöttünk el a múlt évben Lónyán. Ekkor kezdtem meg a családnevek összegyűjtését. Először is szóbeli gyűjtésre került sor (ezt ellenőriztem a polgármesteri hivatal adataival), továbbá feltérképeztem a kis-, illetve a nagylónyai temető sírköveinek a neveit. Írásos munkák alapján is végeztem gyűjtést: BABUS JOLÁN, Néprajzi tanulmányok a beregi Tiszahátról. Nyíregyháza, 1976 és Szabolcsvármegye s a közjogilag hozzácsatolt két Ung- és négy Beregvármegyei község hadbavonult és az 1914–1918. világháborúban elesett hős fiainak névjegyzéke. Nyíregyháza, 1929. Hadd fejezzem ki köszönetemet Szabó Andrásné igazgató asszonynak, aki újabb adatokkal gazdagította gyűjteményemet, és felhívta a figyelmemet az ideiglenes jelenségekre, illetőleg tájékoztatást adott a jelen állapotokról.

Lónyát fájdalmasan érintette Trianon, hiszen területének körülbelül egyharmadát elveszítette. Ezért fordulhat elő az, hogy az egykori lónyai nevek, amelyek már a jelenlegi Nagybakos (Ukrajna) névanyagában szerepelnek — a lónyaiak számára ismeretlenek. Az 1908-as kataszteri térképen levő földtulajdonosoknak a neveinek fele nincs meg Lónyán. Így tehát egy évszázad névanyagát sikerült összeszednem, összességében 215 családnevet. A lakosság számához viszonyítva ez feltűnően magas. Ehhez elég egyetlen összehasonlítás: a SzabSzatm. (68) szerint a lakosság 1901, 1998. január 1-jén viszont már csak 822 (A Magyar Köztársaság Helységnévkönyve. Bp., 1999). Így a jelenlegi névjegyzékünk többségében már kihalt neveket (is) hoz.

I. A névadó ős személynevére visszamenő családnevek

1. Egyházi személynevek

Ádám (K. 26), *Albert* (K. 33), *Antal* (K 41–2), *Barabás* (K. 87–8), *Demjén* (K. 276–7, *Dmaján* a.), *Egyed* (K. 324), *Filep* (K. 381–2, *Fülöp* a.), *Fülöp* (uo.), *Gábor* (K. 386), *Gál* (K. 388–9), *Imre* (K. 494–5), *Iván* (K. 502–3), *Izsák* (K.

* A gyűjtés az FKFP 0890/97. sz. és az OTKA 025237. sz. pályázatok keretében történt.

504–5), *Jakab* (K. 505–6), *Keresztes* (K. 582–3), *Márkus* (K 710), *Márton* (K. 713–4), *Móricz* (K. 749–50), *Mózes* (K. 744., *Mojzses* a., ezek szerint ez a név a 18. századnál nem régebbi), *Orbán* (K. 788–9), *Paál* (K. 782), *Péter* (K. 847), *Sebestyén* (K. 921–2), *Szaniszló* (K. 968), *Zakor* (ez a Martirologium Graecumban szerepel).

2. Egyházi személynév rövidült, képzett alakja

Albók (K. 33) < *Albert, Anda* (K. 38) < *András, Balla* (K. 76–8) < *Barlabás, Bart(h)a* (K. 99–100) < *Bartalom* 'Bertalan', *Bartus* (K. 102. *Bartos* a.) < *Bartolom, Dancs* (K. 278) < *Dániel.* A *dancs* 'piszkos, mocskos' román jövevényszó kronológiai okoknál fogva aligha vehető figyelembe. *Dankó* (K. 280) < *Dániel, Gazsi* (K. 398) < *Gáspár, Gerő* (K. 409) < *Gergely, Józsi* (K. 523) < *József, Katkó* (K. 562) < *Katalin, Laczkó* (K. 659) < *László, Pető* (K. 850–1) < *Péter, Zsidó* vagy a *Zsigmond* név *Zsidmond* alakváltozatából keletkezett vagy a *Sidonius* név rövidülése, K. (1167–8) etnikumra utaló névnek tartja, de ennek kicsi a valószínűsége.

Szláv: *Antalik:* a magyar *Antal* név szlovákos képzése, *Janu:* a keleti szlovák *Jan* + *-u* képzős alakja. *Koscsó:* a szlovák (keleti) *Kosťa* + *-čo,* elvileg elképzelhető a *koža* + *-čo* változat is, ekkor a név jelentése: bőrös. *Liba:* K. (672) állatnévnek veszi, csakhogy a magyar névadásból éppen a háziállatok neve hiányzik, sokkal valószínűbb a nyugati szlovák vagy cseh *Liba (< Ľuba)* név. *Miju:* a *Milu* alakváltozata. *Milu:* a *Mil*-lel kezdődő, vagy *-mil*-lel végződő nevek keleti szlovák vagy ruszin alakja, a későbbi *Miju* az eredeti szláv *Miľu* helyesírási változata. *Poecskó* (az ejtésben: *Pojecskóu*): a német *Paul* + *-čko. Sztancsik* < *Stan-islav* 'Szaniszló' képzett alakja.

Ruszin: *Kira:* a *Kiril, Kirják* kicsinyítő képzős alakja. Levezethető a román *Chira* névből is (DOR. 30). *Koszta:* a *Konstantin* név változata, a 'gólya' jelentésű homonima kronológiai okoknál fogva nem vehető figyelembe. *Menyu:* vagy a magyar *Menyhért* vagy a ruszin *Menyej* név diminutivuma.

3. Világi személynevek

Buda (K. 190), *Cselle* (K. 228. Csele a.), *Hete* (K. 472), *Koncz* (K. 616), *Nyeste* (K. 776), *Orgován* (K. 790), *Oroszlán* (K. 793), *Soma* (ÁKSz. 316), *Szopó* (K. 1022), *Turda* (K. 1075, *Torda* a.).

Kun-besenyő: *Ködöböcz:* alapszava: *küt-* 'óv, őriz (állatot)' ehhez járul a tagadó aoristos Sg. 3. személyű *-bes (mes)* alakja. Az eredeti alak **Kütemes* lehetett. Az adatokat BASKI IMRE barátomnak köszönöm (vállalkozni kellett a megfejtésre, hiszen ez a név RÁSONYI LÁSZLÓ Onomasticonjában nem szerepel, viszont a Nagykunságban ma is élő név).

Német: *Haga* (vö. MNyj. 37: 316), *Krecz:* vagy a *Krezzo* vagy a *Pankratz* név változata (Br. II, 111), *Hugli:* a *Hug* személynév becézett formája (Br. I, 748), *Reimann:* a *Reinhold* alakváltozata (Br. II, 394), Ba. (415) 'Rajna melléki' jelentést tételez fel.

Szlovák: *Tótok:* a német *Bertold* magyaros *Bertót* alakjának képzett alakja.

4. Patronimikum képzős alakok: *Ferenczfi* (K. 361), *Vasa (Vas + -a).*

Szláv: *Bilakovics:* bilak 'egy ruszin etnikai csoport neve', *Jankovics:* a szlovák *Janko + -ovič, Polovics*: a német *Paul* + a szlovák patronimikum képző: *-ovič.*

II. A származás helyére utaló vezetéknevek

1. Puszta helynév: *Szernye* (Bereg m.).

Német: *Kremsz* (Ba. 296), *Pausz* (Ba. 375), *Kirn* (Br. II, 136).

2. Melléknévképzős helységnevek: *Agárdi* (K. 28): Zemplén, Nógrád, *Bajai* (K. 62): Bács m., *Baranyi* (K. 90–1): Máramaros, Ung m., *Becsei* (K. 108): Bács, Pest, Torontál, Veszprém m., *Biri* (K. 142): Szabolcs m., *Csatári* (k. 221): Bihar, Vas, Veszprém, Zala m., *Gerzsenyi* (410): Bereg m., *Huszti* (K. 486–7): Máramaros m., *Járai* (K. 514): Torda m., *Kutasi* (K. 654): bármelyik *-kutas* utótagú helynévből levezethető. *Laki* (K. 663): a *-lak* utótagú nevek bármelyike lehet a névadás alapja. *Litki* (K. 678–9. *Litkei* a.), csakis Fényeslitke jöhet számításba hiszen még ma is él a *litki* alak. *Marosi* (K. 711–2): több megyében előforduló helység, *Miskolczi* (K. 739): Borsod m. *Mohácsi* (K. 743): Baranya m., Aranyosszék). *Muzsay:* K. (753–4) Sopron és Vas megyei helységekre gondolt, de esetünkben sokkal valószínűbb a beregi Kis- és Nagymuzsaly nevű helységek (a helyesírási változatokra nagyon is jól rámutat a FNESz. II, 202). *Nyiri* (K. 788): 'nyírségi'. *Palotai* (K. 818): több megye, *Sárosi* (K. 917–8): 'Sáros megyei'. *Somogyi* (K. 943–4): vagy megyenév vagy az Abaúj megyei Somodi (az ejtésben: somogyi) község neve. *Somlyai* (K. 943): Kraszna megye. *Szacsori* (K. 957): Szacsur, Zemplén m. *Szanyi* (K. 967–8. Szani a.): Sopron m. *Szernyi*: Szernye (Bereg m.) könnyen lehet, hogy azonos a fentebb említett Szernye családnévvel. *Szigeti* (K. 1007): több megyében több helység. *Szikszai* (K. 1009): Abaúj, Heves m. *Szólnoky* (K. 1019) Abaúj, Heves, illetve a három Szolnok megye. *Toldi* (K. 1071): Arad, Bihar, Nógrád. *Turóczi* (K. 1094–5): megyenév. *Udvarhelyi* (K. 1099): hat megyéből mutatható ki. *Uszkay* (K. 1105–6): Szatmár m. *Uzsoki*: Ung m. *Váradi* (K. 1118–9): Bihar, Szabolcs. *Vépi* (K. 1134): Vas m.

Szláv: *Bisinszki:* Nyitra, Árva megyei helység nevéből egyaránt levezethető. *Remeczki:* Remete Bereg, illetve Máramaros megyei helység nevéből. *Sebeczki:* tkp. *Sebes + -ský* (Sáros m.).

3. A helység bel-, illetve külterületének valamely részén lakó

Hidi (K. 474), *Mezei* (K. 729–30), *Mezősi* (K. 731), *Pusztai* (K. 877, de vö. MNyj. XXXVII, 317). *Tölgyesi:* inkább egy helység valamely részére vonatkozik, mintsem egy konkrét helységre. *Végh* (K. 1131).

Ruszin: *Kriczki*: *krizs* 'kereszt, feszület' + *-szkij.*

4. Népnevek (vö. MNyj. 37: 318): *Horváth* (K. 480–1), *Kun* (K. 650–1), *Lengyel* (K. 672–3), *Oláh* (K. 783), *Orosz* (K. 792–3), *Rácz* (K. 879–80), *Székely* (K. 982–3). *Tóth* (K. 1080–2 Tót a.). *Török* (K. 1087–8).

III. Foglalkozásra, tisztségre utaló vezetéknevek

1. A foglalkozás, tisztség megnevezése

Baráth 'szerzetes' (K: 81, ti. szolgája, alkalmazottja vagy egyéb kapcsolat), *Béres* (K. 129), *Bíró* (K. 142–3), *Borbély* (K. 1655–6), *Doktor* (K. 307), *Drabant* ' gyalogos katona, csatlós' (K. 281), *Dudás* (K. 317–8), *Fazekas* (K. 348–9), *Gulyás* (K. 426), *Hajdu* (K. 447–8), *Kerekes* (K. 579–80), *Király* (K. 593–4), *Kovács* (K. 629–30), *Lakatos* (K. 662–3), *Méhész* (K. 723), *Molnár* (K. 745–6), *Papp* (K. 821–2), *Révész* (K. 893–4), *Seres* (K. 927–8), *Soltész* (K. 941), *Soós* (K. 946–7), *Sütő* (K. 952), *Szabó* (955–7), *Szakács* (K. 958–9), *Varga* (K. 1120–2), *Vasas* (K. 1127–8).

Német: *Bittner* (Ba. 62): sziléziai forma, jelentése: 'kádár', *Winkler* (Br. II, 818): 'kiskereskedő'.

Ruszin: *Zolcsák* 'hamuzsírkészítő' (NÉ. 21: 194).

2. A foglalkozásra, tisztségre metonímiával vagy egyéb eszközzel utaló vezetéknevek

Czomba 'halnév' (K. 206–7 *Compó* a.), *Ficsóri* 'vámoló edény a malomban' (MNyj. XXX, 46–7) + az inetimologikus *-i.* K. magyarázatát (346) nemigen lehet elfogadni. *Gugyella* 'kenderszöszből tekert, a guzsalyra v. a rokkára egyszerre felköthető csomó' (ÚMTsz. II, 699), *Köles* (K. 636), *Mező* (K. 730), *Szalma* (K. 965).

Ruszin: *Buliska* 'cipó', *Ésik* 'fiók', *Jáhor* 'juhar', *Jáhorszki* tkp. Juharosi, de jelenthet juharfából szerszámot készítőt is.

IV. Egyéni tulajdonságra utaló vezetéknevek

Árva (K. 51), *Bagu* 'bagoly' (ÚMTsz. I, 304), *Bancsi* 'kancsal', *Ember* (K. 328), *Fodor* (K. 367–8 'göndör' jelentést hoz, de ezt a nevet a ruszin *Fedor* névből is le lehet vezetni), *Góré* (K. 622. Kóró a.), *Hamar* (K. 452), *Hancsicska* 'kis halom, földkupac' (ÚMTsz. II, 839–40) csakis az arc formájára vonatkozhat, *Joó* (K. 517–8), *Kiss* (K. 594–5), *Kolysza* (K. 530. Kajsza a.) a *j* és az *ly* keverése nemcsak itt, hanem az egész magyar nyelvterületen megfigyelhető — azzal a megjegyzéssel, hogy az *ly* formát előkelőbbnek látták. *Matiz* 'csámpás' (ÚMTsz. III, 1018), bár BABUS ezt a nevet a *Batiz* névből próbálná levezetni. *Medve* (K. 721), *Moszta* 'csutak, torzsa' (BALLAGI, A magyar nyelv teljes szótára. Bp., 1867. II, 307), *Nagy* (K. 756–7), *Pócsik* (K. 858. *Pocok* a., de MNyj. 30: 47 más véleményt, de ugyancsak egyéni tulajdonságot hoz). *Sas* (K. 919), *Szép* (K. 1001–2), *Tarr* (K: 1046. *Tar* a.), *Torkos* (K. 1076–7), *Veres* (K. 1136–8).

Német: *Gutmann* 'bonus vir' (Br. I, 620), *Nied* 'alacsony' (Ba. 357), *Swartz* 'fekete bőrű, arcú' (Br. II, 580).

Ruszin: *Csajkó* 'sirály', *Seri*: ruszin *serij* 'széles', *Szinyu*: ruszin *szinyij* 'kék' + *-u.*

V. Egyéb

1. Több indíték alapján keletkezett családnevek

Baksa (K. 70, de az 'őnhal' jelentést sem zárhatjuk ki). *Bálint* K. (75) szerint egyházi személynév, de a *balin* halnév változata is megfelel. *Balogh*: K. (79–80) szerint is több indíték szerepet játszhat. *Barkó:* K. (95) ugyan a *Bertalan* személynévből vezeti le, de az az újabb kori 'barkósági' jelentést is figyelembe kell venni. *Barna* (K. 96–7): lehet a *Barnabás* név rövidülése, de utalhat tulajdonságra is. *Bódi* (K. 147–8): lehet apanév < *Boldizsár*, származhat a Heves megyei Bod községből, de lehet a tájnyelvi 'kövér; eszetlen, féleszű' szó is az alap. *Dóka* (K. 307): a *Dávid* név képzett alakváltozata, de elképzelhető a 'rövid, dolmányszerű meleg kabát' (TESz. I, 654) jelentésű szó tulajdonnevesülése is. *Farkas* (K. 346–7): lehet személynév, de tulajdonságra is utalhat. *Tamási* (K. 1042–3): lehet patronimikum képzős alak, de Tamási községből származást is jelölhet. *Tuba* (K. 1092): 'galamb; trombita, kürt'.

Német: *Huth* 'kalapcsináló, illetve a *Hudo* név alakváltozata' (Br. I, 761), *Spiegel:* 'tükörkészítő', továbbá helynév (Br. II, 638).

2. A névadás indítéka nem világos, bizonytalan

Ocskó: talán puszta helynévi eredetű, 'kis szemű', esetleg az 'ócska' szó alakváltozata.

Ruszin: *Huzina:* vagy a *husz* 'liba' képzett alakja, vagy az ukrán *huz* szóból származik, ekkor a jelentése: nagy fenekű.

Cigány: *Feka:* talán a *phika* 'váll' szó az alap.

3. Mesterséges nevek.

Ez a csoport a névváltoztatások körébe tartozik. II. József császár kötelezte a zsidókat az Európában szabályos kettős névfelvételre. Ezek a nevek többnyire németek voltak: *Kornfeld* 'gabonaföld', *Marmonstein* < *Marmorstein* 'márványkő'.

4. Kettős vezetéknevek: ezek többnyire a ragadványnév felvételével alakultak ki: *Imre Dancs, Lippai Szabó, Litki-Nagy, Miei-Tógyer.*

MIZSER LAJOS

Felhasznált irodalom

Ba. = BAHLOW, HANS, *Deutsches Namenlexikon.* München, 1967.

Br. = BRECHENMACHER, KARLMANN, *Etymologisches Wörterbuch der deutschen Familiennamen.* Limburg a. d Lahn, 1957–63.

DOR = CONSTANTINESCU, N. A., *Dicţionar onomastic romînesc.* Bucureşti, 1963.

ÁKSz. = FEHÉRTÓI KATALIN, *Árpád-kori kis személynévtár.* Bp., 1983.

K. = KÁZMÉR MIKLÓS, *Régi magyar családnevek szótára XIV–XVII. század.* Bp., 1993.

„MAGYAR NYELVJÁRÁSOK"
A DEBRECENI EGYETEM
MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TANSZÉKÉNEK
ÉVKÖNYVE

XXXVIII, 311–317

DEBRECEN
2000.

A mássalhangzók mennyiségi és asszociációs jellemzőin alapuló alakváltozatok a mai magyar nyelvhasználatból

1. A magyar grammatikai alakok életében, működésében fontos szerepet játszik hangtani helyzetük (erre az utóbbi időből l. például HUTTERER: ÁNyT. 1: 155; BENKŐ, ÁrpSzöv. 122 kk.; NYIRKOS, InetimMsh. 167–73; SZABÓ: BDTF TudKözl. V, 9–14; KISS J.: MNy. 84: 263; D. MÁTAI, Nyelvünk élete. Bp., 1994. 16–7 stb.). Az alaktani kérdések megválaszolásában körültekintő gondossággal használja fel a szavak hangtani felépítését JAKAB LÁSZLÓ. Tanúsítja ezt nemrég megjelent könyve is (Tanulmányok az igeragozás köréből. Debrecen, 1999. 23–4, 44, 47, 49, 88, 96, 98, 101–4, 121, 125, 145 stb.). A szerző tiszteletére írt, jelenlegi dolgozatomban vizsgálatainak a hangtani kettősségeket érintő részéhez kívánok kapcsolódni.[1] A köznyelvi színtérről spontán megfigyeléssel gyűjtött adataimat tekintve át adalékokat próbálok meg nyújtani a mai nyelvi mozgás megragadásához. (Előzményét l. a Bolla-emlékkönyvbe [2000.] készült írásomban.)

2. A mostani vizsgálat anyagát a széles körű nyilvánosságnak, elsősorban a tömegtájékoztatásnak (főként a sajtónak) a nyelvhasználati közegéből az utóbbi bő két évtized során gyűjtött azon adataim alkotják, amelyeknek variációs lehetősége a mássalhangzók mennyiségi képzőmozzanatain, továbbá asszociációs társulásain alapszik. E szerinti csoportjaik felvázolása (I) mellett kitekintek arra is, hogy nemzeti nyelvünk mely változataiból kerülhettek a szóban forgó nyelvhasználati színtérre (II). A beszélt és írott nyelvi adatok együtt való tárgyalását helyesírásunk fonetikus elve alapján tartom megokoltnak.

I. A korpusz h a n g m e g f e l e l é s e s viszonyait előbb a kvantitásbeli (A), majd pedig az asszociációs (B) megvalósulásuk szerint írom le.

A) A mássalhangzók m e n n y i s é g i képzőmozzanatai alapján időtartambeli (a), valamint hanghiány vagy -többlet szerinti (b) csoportot különítek el.

[1] Bár debreceni hallgató koromban — leszámítva a gyakorló iskolai zárótanításom értékelését — nem lehettem közvetlen tanítványa Jakab tanár úrnak, hiszen az idő tájt finnországi kiküldetésben volt. De hazatérte után, tudományos továbbképzéses ösztöndíjas koromban sokat tanulhattam a vele mint tanszékvezető-helyettessel folytatott beszélgetésekből, valamint tanulmányaiból.

a) Az időtartambeli ingadozások sorából a nyúlás adatai, vagyis azok tűnnek ki, amelyekben hosszú mássalhangzó van a köz- és irodalmi nyelvi rövid megfelelő helyén (az oppozíciós párok ez utóbbi, közkeletű elemeit itt és a továbbiakban is az esetek többségében a hellyel való takarékoskodás végett nem jelzem): *klubbok* (MR–P 1978. X. 22);[2] *klubbot* (MTV 1996. VIII. 21); *heggeszteni* (uo. 1997. XI. 21); „*»íjjászverseny«*" (És 1995. VIII. 18. 10); „Feszítsd a húrt. De majd ne *ríjj*, / ha róla rád röppen az *íjj* / mondandója: a nyíl." (Illyés Gyula: Vitatársnak. ÚT. 1978/50: 17); „*Ollyanak* [ojjanok] is vannak köztünk" (VN. 1982. VIII. 14. 5); *víkkendház* (uo. 1981. VIII. 23. 7); *épüllő* (uo. 1984. VII. 25. 8); *körüllöttem* (És 1981. XI. 21. 14); „Mégis megcsap *lehelletük* (Papp Márió verséből. VN. 1980. VIII. 3. 9); *panell* (...) (uo. 1982. VI. 27. 4); „a *szöllők*ben" (És 1994. VI. 3. 4); *tollár* (Nú. 1996. I. 18. 15), vö. szln. *tolar* (= Szlovénia pénzneme); „Próbáljanak *minnél* több ötletet összeszedni" (K. 1983. II: 18); *utánnuk* (VN. 1992. VII. 22. 5); *jappán* (FSzM. 1984/52: 6); „*Sáppadozó* lomb" (Kiss Benedek: Rettenet. És 1985. VI. 2. 23); *szippogatni* (VN. 1980. XII. 25. 16); „torokban pörgetve az *r*-ret" (Kn. 1980/27: 10); *erőssen* (MTV 1996. XII. 13. 7.14); *felelőssek* (érettségizőt id. MN. 1979. VII. 1: 10); „De mindhiába *omlassz* fokról fokra" (Tábori Ottó: Elrendeződés. VN. 1983. XI. 26. 9); „Te meg *ugrassz*" (uo. 1988. I. 4. 3); „Kiben vérré *válassz*" (Puszta Sándor: Magyar nyelv. EF. 1987/8–9: 37); „*kresszes* könyvek" (VN. 1979. XI. 4. 10), l. KRESZ (MHSz. 310); *kössz* (K. 1983. II: 18), vö. *kösz(önöm)*; „A botrány — mint a szükséges *plusssz*" (N. 1997. II. 15. 11); „Plussszból *mínusssz*" (uo. 1997. I. 21. 3); *brittek* (MTV 1997. X. 22. Napkelte); „a *kelletténél* több" (És 1981/15: 2); „– *Kitttünő, kitttünő* — harsogja Ny." (uo. 1980. VIII. 2. 16); *VIT-ten* (MTV 1985. V. 4. 17. 30); stb.

Az előbbivel ellentétes jelenség, a rövidülés, azaz a köznyelvi hosszú helyetti rövid mássalhangzó sem mutatkozik ritkán, bár valamivel kevesebbszer, mint a nyúlás: *efajta* (VN. 1980. X. 7. 5); *kíjebb* (És 1980. XII. 13. 16); *álandó* (Nú. 1997. IX. 4. 3); *elenőrzés* (MR 1999. I. 13. 17. 27); *milecentenárium* (MTV 1. 1996. XII. 10. 19. 50); *száloda* (uo. 1996. I. 19. 21. 10); *válalt* (érettségizőt idéz MN. 1979. VII. 1. 10); *komentár* (MTV 1980. XI. 28. Híradó); *önönmagának* (ÚT. 1979/22: 23); *eszenciája* 'lényege' (VN. 1997. X. 25. 7), vö. kny. *esszencia*, de *eszencia* 'sűrített oldat' (MHSz. 141); *viszásságok* (MTV 1. 1997. VII. 30. 22.43); stb.

[2] Az idézett adatok utáni rövidítések a következő forráshelyekre vonatkoznak: A. = Autósélet; EF. = Egyetemi–főiskolai Lapok; És = Élet és Irodalom; ÉT. = Élet és Tudomány; F. = Forrás; Fr. = Frissítő (BDF HÖK); FSzM. = Film — Színház — Muzsika; K. = Kilátó (BDF); Kn. = Köznevelés; Kr. = Kritika; L. = Látóhatár; MH. = Magyar Hírlap; MMR = Muravidéki Magyar Rádió; MN. = Magyar Nemzet; MNy. = Magyar Nyelv; MR–P = Magyar Rádió, Petőfi adó; Mt. = Magyartanítás; MTV = Magyar Televízió; NL. = Nők Lapja; Nú. = [Lendvai] Népújság; Nyr. = Magyar Nyelvőr; NytudÉrt. = Nyelvtudományi Értekezések; SF. = Savaria Fórum; SzNy. = Szegedi Nyár; T. = Tvr-hét; ÚT. = Új Tükör; VN. = Vas Népe.

A nyúlás és a rövidülés egymás mellett is jelentkezhet egyazon szóalakon belül, talán nem is függetlenül egymástól: *dillema* (VN. 1980. VII. 22. 8; Nyr. 105: 117), vö. *dilemma* (MHSz. 102); *önnáló* (Nú. 1993. I. 15. 14; N. 1996. XI. 11. 21), l. *önálló*.

A kétféle időtartamváltásra egyformán jellemző, hogy eseteik többnyire magánhangzóközi helyzethez kötődnek. Bizonyos toldalékok (például az *-sz* igerag) hosszú kiejtését az segíti elő, hogy a teljes (azaz rövid magánhangzóra végződő) tőhöz kapcsolódnak (például *omlassz*, de *omolsz*). Ez a tőbeli helyzet nemcsak a köznyelvi normán kívüli megoldásoknak, hanem az azon belüli alaktani kettősségeknek is kedvez. Virul a múlt idő *-t* jelének *-tt*-s változata (Vö. JAKAB i. m. 44, 47, 49): „levelekből *állott* össze ez a kötet" (Krúdy Zsuzsa: Előszó. = Krúdy Gyula: Gordonkázás. Bp., Szépirodalmi K.–Magyar Helikon, 1978. 5); *elfáradott* (ÚT. 1987/1: 13); „*Kicsinyellették*" (VN. 1983. III. 12. 10); *lelohadott* (És 1979. II. 10. 14); *mondotta* (Kr. 1979/1: 7; És 1979. I. 27. 4; VII. 7. 6; VN. 1983. XII. 9. 3; 11. 3; L. 1986/9: 158; N. 1986. XI. 18. 6); „Kínozom őt, *panaszlotta*" (ÚT. 1979/27: 15); *sokallotta* (VN. 1997. II. 20. 16); *szerzette* (És 1977. VI. 4. 12). Ritkább a közkeletűbb hosszabb változat helyetti rövid megoldás: „»Nem értem! — *játszta* a gyanútlant Jimmy (...)« (Bárány Tamás: És 1983. II. 18. 14). A *-t*-vel váltakozó *-tt* nemcsak a múlt idő szerepében, hanem más funkcióban is eleven: „*behunyott* szemmel" (És 1980. XI. 1. 14); *Kaposvárott* (N. 1979. I. 24); *érette* '(ő)érte' (ÉT. 1983/15: 470; VN. 1997. II. 15. 6).

b) Anyagomban kevés a mássalhangzó hiányával, többletével kapcsolatos adat. A meglévők is vagy föltételezhetően sajtóhibák vagy stilisztikai egyedítések. A kiesést szemléltetik a következők: *pédául* (N. 1980. I. 13. 11); „Ma már tán panaszló szám se *szóna*" (Ady Endrének „Nézz, Drágám, kincseimre" c. verse Latinovits Zoltán előadásában, MTV 1996. VI. 2. 22. 01); „már nem voltak olyan biztosak *magukba*" (N. 2000. V. 3. 30); *mer* 'mert' (T. 2000/21: 61); *szasz* 'szevasz' (VN. 2000. II. 19. 3). A betoldást illusztrálják az alábbi adatok: „*hurka ja* zasztalon" (F. 2000. I. 19. 3); *médija* (VN. 1997. I. 10. 12); *megáltalkodott* (uo. 1986. X. 13. 3.). A szakirodalomban a *h* hangnak bizonyos szavak kiejtéséből való eltűnéséről olvashatunk: *poár* 'pohár', *leet* 'lehet' (id. LADÓ: ÉA. 20/4: 7). Tapasztalhatom az ellenkezőjét is, azaz a *h* hangoztatását olyan szó(tag)végi helyzetben, amikor nem szoktuk kiejteni: *méh, méhcsipés* (egy bőrgyógyász, MTV 1996. VII. 17. 9.50) stb.

A szóban forgó hangtani helyzet egyik alaktani vetületére vonatkozóan viszont bőséges adattár áll rendelkezésemre. A birtokos személyjel *-a(i), -e(i),* illetőleg *-ja(i), -je(i)* alapú változatai jelentésbeli, stiláris különbség nélkül, egyformán köznyelvies jelleggel igen gyakran fordulnak elő a médiumok nyelvhasználatában. Példák a *j* nélküli megoldásokra: *alkalmazottai* (N. 1983. VII. 21. 12); *beosztottai* (ÚT. 1982/4: 26); „minden hét *csütörtökén*" (És 1988. V. 27. 3);

„a kor popzenéjének sok-sok harsány *decibele*" (N. 1984. VII. 15. 7); „a levelek *fonákára*" (uo. 1983. VII. 3. 11); „van neki otthon egy kis *foszforsava*" (uo. 1985. IV. 6. 12); „a nagyanya *főztét*" (VN. 1983. VIII. 6. 3); *gyanúsítottait* (MH. 2000. IV. 21. 17); *halottának* (N. 1986. XI. 10. 4); *hirtelenében* (És 1984. XI. 9. 2); „A nominalizáció *korlátai*" (MNy. 80: 313); *küldöttei* (VN. 1983. II. 24. 3); *leszármazottai* (És 1984. VI. 1. 6); *megbízottai* (VN. 1982. XII. 15. 2); [A szerb elnök] *szívműtéte* (MN. 2000. IV. 22. 9); „A had *nagyától* a hadnagyig" (ÉT. 1983/28: 877); „A nyelvművelés utóbbi *negyedéve*" (Mt. 1980/6: 242); *számüzöttei* (N. 1982. XII. 24. 18); *szomszédai* (uo. 1984. VII. 26. 10); *szülötte* (uo. 1983. XII. 28. 7); *utaink* (VN. 1984. I. 28. 9); *utóda* (N. 1996. IV. 25. 1); *végzetteink* (VN. 1987. IV. 11. 5); „lakótelep *zöldségpavilonában*" (uo. 1980. XII. 5. 7). — A *j*-s megoldásokból válogat a következő példasor: *állapotja* (És 1996. I. 12. 1); *beosztottjaikat* (N. 1983. XI. 11. 6); *beszédjét* (F. 1979/2: 92); „a hasznos pályaszakasz (...) *centiméterje*" (N. 1984. IV. 14. 12); „Kiegészítés a Naptár 82 (...) *cikkjéhez*" (Nú. 1982. I. 21. 4); *elődje* (És 1984. VI. 1. 14); *emeletjén* (VN. 1984. I. 14. 8); *focicsapatjuk* (VN. 1984. V. 15. 3); „A vizek *hörcsögje*" (NL. 1985/31: 25); *kempingje* (A. 1984/4: 9); „a terjedelem *korlátja*" (NytudÉrt. 40. sz. 369); *küldöttjei* (VN. 1988. V. 20. 1); *lexikonja* (És 1986. II. 7. 9); *megbízottjával* (uo. II. 25. 2); „A szerb elnök *műtétje*" (MN. 2000. IV. 22. 9); „a távoli szökőkút *permetjéből* (SzNy. 1984. 2); *pulóverje* (VN. 1984. X. 28. 4); *szemetjük* (uo. 1985. IX. 21. 3); *színpadja* (És 1982. IX. 10. 14); *szeretettjeim* (VN. 1984. I. 7. 5); *tanárjuk* (N. 1984. III. 7. 4); „Támadó feladata (...) *többjüknek* is volt" (VN. 1984. IV. 8. 6); „Az olvasó megkérdezi kedves *újságjától*" (És 1984. III. 23. 2); „Inkább legyenek prózaiak az *újságjaink*" (N. 1985. III. 30. 12); *utódja* (VN. 1999. II. 27. 2); „Szemek égő *virágjai*" (VN. 1984. IV. 7. 9).

Jóllehet a szóban forgó kettősségek tagjai többnyire egyenértékűek, némelyikük (az *utaink* nem annyira 'utcáink', hanem 'menéseink' jelentésben; a *virágjai* kevésbé 'növényhajtásai', mint inkább 'szépségei' értelemben) jelentéselkülönülés kiindulópontja lehet. Hasonló tapasztalható a következő szóalakpárban is: „a karácsonyi üdvözlőlapok *évadán* ['idején, időszakán']" (És 1987. II. 7. 11); „A Gyulai Várszínház jubileumi *évadja* ['rendezvénysorozata']" (N. 1982. XII. 9. 6), vö. ÉKsz. 343 (l. „a birtokos lényegéhez tartozó birtok[nak] *j* nélküli, de a külsőlegesen hozzákapcsolt[nak] *j*-s" voltáról a szakirodalomból GRÉTSY, A szóhasadás. Bp., 1962. 205–10; ELEKFI: Nyr. 122: 309).

B) Az asszociációs változatoknak, vagyis azoknak a variációknak az adattára, amelyek a hangzóknak egymásra való hatásától függenek, megintcsak nem mondható tágnak. Ide tartozó adataim zöme inkább asszimilációs (a), mintsem disszimilációs (b) vagy egyéb, például metatézises (c) jellegű.

a) Az asszimilációnak, azaz a hangképzésben való közeledésnek a körében sem kedvez mindegyik hangkapcsolódási szabályszerűség a vagylagosságok létrejöttének. Nem gyakori az olyan zöngésség szerinti részleges hasonu-

lásos megoldás, mint amilyen a *hatsereg* 'hadsereg' (MTV 1981. I. 11. A Hét) az összeolvadásos *haccsereg* ellenében. Az *etyszer*-féle ejtésmód viszont terjedőfélben van az *eccer* rovására. A *kisszék* elemtükröztető [*s+sz*] hangoztatása mellett előfordul a képzés helye szerinti hasonulásra épülő [*sz+sz*] kiejtés is (vö. HERNÁDI S., *Beszédművelés.* Bp., 1976. 114–20).

Viszonylag jócskán van adatom a teljes hasonulás jelentkezéséből vagy nem érvényesüléséből származó ingadozásra. A köznyelvben külön hangoztatjuk az egymás mellé kerülő megfelelő hangokat a következő, teljesen hasonult hangkapcsolatokban: „Van itt *ellány* ['egy lány'], ordítja az ajtó alól" (És 1995. VI. 2. 6); *kollátokra* 'korlátokra' (MTV 1979. X. 11. 19.51); *tújjelentkezés* 'túljelentkezés' (uo. 1995. X. 20. 19.47). Másutt a részleges hasonulást (*z+s* = *sz+s*) is megengedve lép fel teljes a következő esetben: „*assem"* 'az sem' (Szép versek 1996. Bp., 1997. 149). — Feltűnő, hogy nem hasonul az *l* a *j*-hez igei és határozószói alakokban többek beszédében: *ácsolják* (MTV 1981. I. 4. Tv-híradó); *dőljenek el* (uo. 1997. VII. 6. 22.19); *kínálja* (uo. 1996. VIII. 9. 19. 45); *pótolja, szóljanak vissza* (uo. 1981. I. 11. A Hét); *valjug be* 'valljuk be' (uo. 1981. I. 4. TV-híradó); *följebb* (uo. 1996. X. 6. 22.45) stb.

A *d+z* hang szóhatáron találkozva inkább a külön való kiejtést kedveli, de a *dz*-be való összeolvadásuk is elképzelhető: *földzárlat, szabadzug* (vö. R. MOLNÁR, Leíró magyar hangtan. Bp., 1988. 65).

A mássalhangzó-torlódásnak hangkivetéssel való feloldása a köznyelvi normán kívül eső formákat is megenged a tömegtájékoztatásban: „El van *hamvaszva*" 'hamvasztva' (MTV 1. 1997. X. 9. 20.55); *hazburg* 'Habsburg' (N. 1997. I. 30. 23 nyomán); „[A rádiótelefonosnak szóló szitkok közül] a legdurvább (...) általában német atléták — *Kabbe, Tschezmeg* — neveivel nyit" 'kapd be, cseszd meg' (VN. 1995. XII. 6. 8.); *ponzor* 'szponzor' (VN. 1997. I. 11. 14; 1998. IX. 11. 3; XI. 24. 14); *Szacsatella* 'Sztracsatella' (MTV 1996. X. 29. 8.16).

b) A d i s s z i m i l á c i ó hoz, vagyis a hangképzésben mutatkozó távolodás jelenségéhez egy-két adat tartozik korpuszomban: *flotír* 'frottír' (id. LADÓ: N. 1987. XII. 5. 16); *Kiflicsárd* — szójáték Cliff Richard neve alapján (És 1987. XI. 20. 9). Ez utóbbi adatban hangkivetéssel vagy metatézissel társul a disszimiláció, hiszen az eredeti *l–r–r* hangviszony *0–l–r* sorra vált át.

c) Egyéb asszociációs, például m e t a t é z i s e s megnyilvánulásra — az előbb idézetten kívül — mindössze egy olyan adatot tudok felmutatni anyagomból, amelyben mássalhangzó magánhangzóval cserélődik föl feltehetőleg a mássalhangzó-torlódás feloldásaként, s amely magánlevélben fordul elő: *infulenza* 'influenza' (V. J.-né, Devecser, 1997. II. 10).

II. Ha az előbbiekben hangtanilag bemutatott anyagot aszerint tekintjük át, hogy adatai n e m z e t i n y e l v ü n k m e l y r é s z é b ő l kerültek a tömegközlés nyelvhasználatába, a következő csoportosulást tapasztalhatjuk:

A) A szóban forgó kommunikációs közeg széleskörűségével összefüggésben az alakpároknak olykor mindkét tagja, az összes esetben legalább az egyik eleme értelemszerűen a köz- és irodalmi nyelvi színtérről származik. Példával többnyire éppen ezt nem illusztráltam, de történt utalás rá. A *mondta — mondotta, alkalmazottai — alkalmazottjai* típusú, alaktani vonatkozású kettősségeknek, az *etyszer — eccer, asz sem — as sem* jellegű, részleges, teljes hasonulásos vagy összeolvadásos vagylagosságoknak a tagjai egyenrangúan köznyelviek, esetleg stiláris vagy jelentésbeli különbség mutatkozik köztük (a *mondotta* választékosabb; a növénynek inkább *virága*, a boltosnak *virágja* van). A *kittünő, el lány, szasz, hazburg, flotír* stb.-féle, a köznyelvi normán kívül, de még a standard határmezsgyéjén meghúzódó adatok (l. DEME: EFF. 8: 66–7) arról tanúskodnak, hogy divatban van a kevésbé igényes alakváltozatoknak egyénies, bizalmaskodó használata.

B) A korrelációs párok nem közös, hanem partikuláris érvényű tagjai nemzeti nyelvünk különféle rétegeiből származnak.

a) Adataim egy csoportja az idegen eredetű szavak (köz)nyelvünkbe való beépülésének hangtani vetületét mutatja. A *plusz* rövid *sz*-jének a *plusszban* hosszú *ssz*-szé történő nyúlását szentesíteni kezdi a vele gyakran társuló stilisztikai többlet szándéka. A *ballon balon*-ként való gyakori kiejtése, vagyis a hosszú *ll*-nek sokak beszédében *l*-re való rövidülése párhuzamba állítható például az *alligátor*-nak (N. 1983. X. 1. 20; HTSz. 35) *aligátor*-rá való alakulásával, amelyet már a helyesírási szabályzat is rögzített (HKsz. 26; MHSz. 13; vö. KEMÉNY: ÉA. 20/5: 5). Még eléggé friss az angol *spray* szó *-val/-vel* ragos változatainak, a *s[z]préjjel* (vö. N. 2000. V. 4. 22) és a *s[z]prével* (vö. ISzKSz. 709) kiejtésformáknak a küzdelme (MHSz. 466).

b) Anyagom egy másik elemcsoportja társadalmi rétegekhez köthető. A *plusz*-féle adatoknak szaknyelvi vonatkozásuk is van (vö. ÉKSz. 1110). Idevonható a kémiában használatos *cellofán* (MHSz. 73) és a köznyelvi *celofán* (például N. 1983. II. 26. 12) szembenállása is. A II. A pontban egyéniesnek, bizalmasnak mondott megoldások, továbbá a *Kabbe, Tschezmeg* típusú adatok pedig szlenges árnyalatot hordoznak.

c) Számos alakpár egyik tagja mögött nyelvjárási háttér húzódik meg. Ilyet föltételezhetünk például a *szöllők, erőssen, ugrassz, önnáló*-féle adatok illusztrálta időtartamváltással, a *szó(l)na, magukba(n), médi(j)a* típusú hanghiánnyal vagy -többlettel, a *kollátok, hamvaszva, infulenza* jellegű népies hangkapcsolati megoldásokkal összefüggésben.

3. Az áttekintett anyagból — spontán gyűjtéséből fakadóan, elemei látókörömbe való kerülésének bizonyos fokú esetlegessége miatt — messzemenő következtetéseket nem vonhatok le. De a bemutatottak többszörösét kitevő adataimnak összeálló csoportjai, gyakorisági viszonyai jelzésértékűek lehetnek.

Mindenekelőtt arról árulkodik ez a szóban forgó hangtani szempontból sokszínű anyag, hogy több forrásból merítkezik a tömegközlés nyelvhasználata (l. a II. pontban jelzetteket). Jóllehet lehetőséget ad ez az olyan igényesebb megoldásoknak is, mint amilyen a *megnyúlott*-féle alakoknak a *megnyúlt*-félék ellenében mutatkozó lágysága, finomsága, de kedvez az olyan mindennapiasságnak, puritánságnak, sőt közönségességnek is, amely a *mert* helyetti *mer* típusú formák használatában tükröződhet.

A korpusz nyelvi tényei előfordulási arányokat is sejtetnek. Például az *l* — *ll* hangpár elég gyakran vesz részt a nyúlásban, illetőleg a rövidülésben. A fölvázolt adatsor a *betéte* — *betétje, betétei* — *betétjei, betéteim* — *betétjeim* jellegű analógiás mozgás tanulmányozásához is támpontot nyújthat. Vagyis a nyelvleírásnak, a nyelvművelésnek, az anyanyelvi oktatásnak-nevelésnek, a nyelvi kultúra egyéb vizsgálatának figyelmébe egyaránt *ajánl* ~ *ajáll* (vö. JAKAB i. m. 23–4) hasznosítható adalékokat.

MOLNÁR ZOLTÁN MIKLÓS

„MAGYAR NYELVJÁRÁSOK"
A DEBRECENI EGYETEM
MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TANSZÉKÉNEK
ÉVKÖNYVE

XXXVIII, 319–322

DEBRECEN
2000.

A *-kor* toldalék és az illeszkedés

Köztudomású, hogy a magyar temporalisi *-kor* toldalék hangrendileg nem illeszkedik az alapszavához, azaz nem alakult ki a *-szor/-ször/-ször*-höz vagy a *-hoz/hëz/-höz*-höz hasonló veláris–palatális, s ez utóbbin belül a labiális illeszkedés. Nézzük meg, mi lehet az oka e toldalék nem illeszkedő voltának!

SIMONYI (TMNy. 702) úgy látta, hogy „ez az egyetlen rag, mely mélyhangú létére változatlan járul … magashangú tőkhöz is", majd az illeszkedés elmaradásának okaként azt említi meg, hogy „a leghasználtabb időhatározók véletlenül majd mind mélyhanguak: *akkor, máskor, multkor, két órakor …, sz. György napkor, sz. Mihálynapkor, karácsonkor, husvétkor, tavaszkor"*, míg magas hangú kevés van, csupán három szót említ: *mikor, pünkösdkor, szüretkor.* Azt is megemlíti továbbá, hogy a *-kor*-ral szerkesztett határozószók, például *koron, kort* „elrövidültek" a mai *-kor* raggá, amint az az *-ért* > *-ér, képpen* > *kép* esetében is történt. A rövidülést — írja — előmozdíthatta a rokonértelmű *-szër* rag analógiája (vö. *egykor* ~ *egyszer, máskor* ~ *másszor, mindenkor* ~ *mindenszer*), vagy az a körülmény, hogy a vele összefüggő *kor* főnév csaknem kizárólag időhatározókban fordul elő.

Valóban meglepő a *-kor*-nak az illeszkedés szempontjából szinte egyedülálló volta. Általában ugyanis azt látjuk, hogy a hozzá hasonló egyalakú végződésekben általában nem szerepel mély magánhangzó. Természetesen vannak még más egyalakú végződések is a magyarban, de azokban szinte kizárólag *i, í, (ë >) é* hangok szerepelnek, mint például *-ni* (főnévi igenévképző és határozórag: például *bíró-ni* ~ *bíró-nyi* 'bíróhoz, bíróékhoz'); *-é* (birtokjel: *apám-é, ház-é*); *-i* (melléknévképző: *rég-i, ház-i, apa-i*); *-si* (melléknévképző: *tanya-si, falu-si*); *-i* (főnévképző: *Kat-i, Jul-i*); *-csi* (főnévképző: *Jan-csi, Jul-csi*); *-di, -sdi* (főnévképző: *új-di*) (D. BARTHA, Szóképz. 117), *bujkáló-sdi, katoná-sdi* (uo.); *-is (~ -ics)* (főnévképző: *Bor-is, Andr-is*); *-né* (főnévképző: *Kovács-né, asztalos-né*); a birtok többségét kifejező birtokos személyjelekben: *hajó-i, láb-a-i*; *-ít/-dít* (igeképző: *tan-ít, barn-ít, száll-ít,* nyj. *tan-ét; for-dít*); *-int* (igeképző: *csavar-int, kapar-int*); *-ék* (névszóképző: *hajl-ék, marad-ék, szánd-ék*) stb. A határozói viszonyt kifejező egyalakú testesebb toldalékokban (ragokban) is — a *-kor*-t kivéve — kizárólag *i*-t és *-é*-t tartalmazó változatokat találunk: *-ig* (terminativuszi rag: *ház-ig, fal-ig*); *-ért* (ok- és célhatározói funkciójú: *ház-ért, autó-ért*); *-ént/ -int* (mód-, állapot- vagy mértékhatározórag: *társa-ént* 'társául', egy *nap-ént*

való ideig; *beszéded-ént ~ beszéded-int* 'beszéded szerint'; BERRÁR, MTMtan. Bp., 1957. 35); *-képpen* (módhatározói toldalék: *tulajdon-képpen, példaképpen*); *-ként* (formatívusz: *ház-ként, apa-ként*); *-nként* (disztributívusz: *hajónként, napo-nként, háza-nként*); *-ik* (igei személyragként: *lak-ik, alsz-ik*); *-ik/-dik* (sorszámnévképző, kijelölő szerepű toldalék: *hato-dik, soka-dik, hanya-dik; oly-ik*).

Mindezek után kézenfekvő annak feltételezése, hogy nyelvtörténeti szempontból nézve az *i, í, ë, é* hangjaink az illeszkedés szempontjából különlegesen viselkedtek és viselkednek. Ezen hangok egykori (és mai) neutrális jellegének feltevése tehát feltétlenül indokolt. Vitatható lehet ugyan az a nézet, amelyet ERKKI ITKONEN fejtett ki, de nem szólni róla itt, aligha lenne célszerű. Ugyanis ő abból a teljesen megokolt föltételezésből indul ki, hogy a finnugor alapnyelv magánhangzó-rendszerében nem volt meg a mély (veláris) i̯ hang, s így a vegyes hangrendűséget sem a mély (veláris) i̯ palatálissá (elülső magánhangzóvá) válása magyarázza, hanem az, hogy a finnugor alapnyelvben — szerinte — két, a magánhangzó-illeszkedés szempontjából neutrális magánhangzó volt: az *i* és a zárt, középső nyelvállású *ë* hang, amelyek előfordulhattak mély magánhangzóval együtt is egy (tő)szó hangszerkezetén belül (Suomalais-ugrilaisen kielen- ja historiantutkimuksen alalta. SKS. Tietolipas 20. Helsinki, 1961. 64–65; másképp MIKKO KORHONEN: Virittäjä 92 (1988): 8–25).

ERKKI ITKONENnek ez a véleménye nagyon is figyelemre méltó, ugyanis ennek bizonyítására a magyar nyelv(történet) oldaláról nézve olyan jelenségeket említhetünk, amelyek a két magánhangzónak az illeszkedés szempontjából neutrális volta mellett szólnak. Ezek pedig egyrészt az imént említett egyalakú végződések, amelyekben kizárólag a neutrális magánhangzók fordulnak elő. Másrészt azonban két másik jelenségre is hivatkozhatnánk. Tudnivaló, hogy az idegen szavak szóeleji mássalhangzó-torlódását a magyar nyelv — különösen régebben — többféle módon oldotta fel. Ezek közül most csupán azt a két esetet említjük, amikor a feloldás e l ő t é t h a n g g a l (például ***i-stáp, i-stálló, i-skola; ë-szkábál, ë-sztováta, ë-sztëna*** 'juhkarám' stb.), illetőleg b o n t ó h a n g g a l (például *g-**i**-liszta, k-**i**-rály, k-**i**-lincs; g-**ë**-lencsér, g-**e**-re-ben, g-**ë**-reblye* stb.) történt meg (vö. NYIRKOS, Az inetimologikus magánhangzók a magyarban. Debrecen, 1993. 30–31, 56, 64). Itt ugyanis kétfajta törvényszerűség munkált. A feloldás vagy a szó belsejében, első szótagjában meglevő magánhangzó hatására ment végbe (például ***a**-sztag, **a**-sztal, **o**-skola; b-**a**-rát, b-**a**-rázda, b-**o**-lond* stb.), hasonítva magához az előtét-, illetve bontóhangot, vagy pedig a már említett úgynevezett s e m l e g e s , n e u t r á l i s magánhangzókat használta fel a nyelv a mássalhangzó-torlódások feloldására.

Érdemes talán megemlítenünk, hogy a semleges (neutrális) magánhangzóknak ugyancsak szerepe lehetett más jövevényszavak magyar nyelvi hangtani beilleszkedésében is. Ismeretes, hogy német jövevényszavaink egy részét — amelyekben a szó végén német szonáns (szótagalkotó) mássalhangzó *(l, n)* szerepelt — érdekes módon általában ***-l+i, -n+i*** szóvéggel vettük át a mély hang-

rendű szavakban is (például *buml-i, cakl-i, cucl-i, dakszl-i, fásl-i, ka-locsl-i ~ kalocsn-i, kapszl-i, kapucl-i ~ kapucn-i, krumpl-i, kugl-i, kurbl-i, masl-i ~ masn-i, nudl-i, kaszn-i, gurtn-i, glokn-i, platn-i, spuln-i, sufn-i* stb.). S hogy miért éppen az *-i* került a szavak végére, az nem magyarázható csupán az *-l-* fonetikai természetével, mivel az *-i* az *-l*-től eltérő képzésű *-n-* után is ugyanúgy fellép. Ennek pedig ebben az esetben — nézetem szerint — nyelvi r e n d s z e r t a n i oka van. Az *-i* ugyanis a hangrendi illeszkedés szempontjából neutrális hangnak tekinthető, amely egyformán járulhat mély és magas hangrendű szavainkhoz. A beszélő tehát kézenfekvőnek és „kényelmesnek" találta az *-i* használatát mind a mély, mind a magas hangrendű szavakban. Az iméntiekre emlékeztető jelenséget a finnből is említhetünk (NYIRKOS, Voltak-e a magyarban neutrális magánhangzók?: Széphalom 10 (1999): 359–362).

Mindezek mellett azonban gondolhatunk talán arra is, hogy a határozószó értékű *kort, koron -t*, illetve *-n* eleme eléggé sokáig kitartott az említett alakokon, tehát csak viszonylag későn ment végbe a rövidülés, a *kor* agglutinációja, izolálódása, így alaposan csökkent annak a lehetősége, hogy végbemenjen a *-hoz/-hëz/-höz*-höz hasonló alaki gazdagodás, a háromalakúvá válás.

A legvalószínűbbnek egyébként — szerintem — az tartható, ha feltesszük, hogy a *-kor/-kër/-kör* formák létrejöttét rendszertani okok gátolhatták. A 16. században létrejött írott magyar irodalmi nyelv, illetve a korabeli beszélt nyelv hangrendszere nem integrálta magába a zárt *ë* hangot, tehát az illeszkedés szempontjából elvárható rendszerszerűség *(-o-/-ë-/-ö-)* egyik komponense: az *ë* erősen, mindmáig háttérbe szorult, s így lehetetlenné vált a toldalék háromalakúságának *(-kor/-kër/-kör)* kiteljesedése.

A *-kor* toldalék önállósulása a 15–16. században megy végbe. A *koron, kort* eléggé rövid idő alatt kilépett a névutók kategóriájából és toldalékká vált: JókK. 41: „veternyé*koron* [hora matutinali] euel egyel [ti. menne hozzá]"; 15: „frater masseus *mykort meg mondottaualna* frater yllesnek"; s végül *-n,* illetőleg *-t* rag nélkül: VirgK. 41: „*mikor volna* hod vilag" (TNyt. II/2: 251).

A toldalékká (raggá) válás névutói eredetre utal, de — a késői ómagyar kori nyelvtörténeti adatok alapján — névmási alapszó mellett indulhatott meg, tartalmas jelentésű szó mellett viszont — amint erre a TNyt. II/1: 702 rámutat — tovább megőrződött a *koron* alak, például névmások mellett: JókK. 102: *akkor;* 3: *mendenkor;* FestK. 368: *valamikor.* A tartalmas szavak mellett: JókK. 41: *veternyékoron;* BécsiK. 7: *éfelkoron;* AporK. 125: „barannak megh ewese *koron*"; CzechK. 48: „halalom *koron*" stb.

Az iméntiekhez hozzáfűzhetjük, hogy a rövid, redukálódott alakok megjelenése a toldalékká válás megindulását jelzi, de a tartalmas szavak mellett előforduló alakok inkább minősíthetők névutóknak, mint toldalékoknak (TNyt. II/1: 702). Ha viszont arra gondolunk, hogy a *koron* névutóként nem szerkezetben, hanem összetételi utótagként vált toldalékká (raggá), amint arra a TNyt. utal (II/1: 703), akkor ez minden bizonnyal konzerválhatta az utótag lexikai önálló-

ságát, s így eléggé kézenfekvő magyarázatot kaphatunk arra, miért nem vált illeszkedővé *-kor* suffixumunk. Mégis úgy látom, hogy az igazi ok a tőlem említett fonológiai rendszertani változás lehetett, amikor ugyanis a zárt *ë* „kilépett" a palatális illabiális–palatális labiális–veláris illeszkedés köréből.

Meglehetősen általános hiedelem, hogy a toldalékaink közül csupán a *-kor* az egyetlen nem illeszkedő mély hangú (veláris) toldalékunk (ragunk). Számolnunk kell azonban más hasonló hangrendű végződésekkel is. Mindössze néhány példát tudunk említeni: *Ferkó, Mikó, Stefkó,* nyj. *pirkó, pejkó* (vö. D. BARTHA, Szóképz. 115). Az *-us, -u, -a, -ológ(us), -ál, -ók, -ka* szintén hozzájárulhat magas hangrendű szavakhoz: például *cic(a): cic-us; Ilona: I-ca, I-cu, Il-ka, Il-us-/ka/, Il-a; szex: szex-ológ-us; recenz-ál; Teréz, Teri: Ter-ka, Mihály: Miska; Istók, Mih-ók, Erzs-ók* stb.[1] Kiterjedt gyűjtéssel bizonyára még valamelyest növelni lehetne az ide vonható adatok számát, az azonban máris látszik, hogy a lexémáknak igen-igen szűk köre tartozik ebbe a kategóriába, ugyanis csak meghatározott funkciójú alakok s csak bizonyos részrendszerben (főleg személynévi becézés esetében) jöhetnek létre mély hangrendű végződésekkel.

Az is szembetűnő, hogy a toldalékok másik része egyaránt járulhat magas és mély hangrendű szavakhoz *(-ista, -íroz, -ikus, -izmus, -ifikál, -ikus, -izál, -ia, -éta, -ológia, -tórium): páp-ista, Kálvin: kálvin-ista; forsz-íroz; la-ikus, jamb-ikus, med-ikus; archa-izmus, sznobizmus; nota-fikál* 'énekel' (< latin *-ficare* végződés átvétele); *ur-izál, kur-izál; Palóc-ia, Magyar-ia; bokr-éta; pipa-tórium* stb. (vö. Strukturális magyar nyelvtan 2. Fonológia. Szerk. KIEFER FERENC. Bp., 1994. 98). Itt azonban egy sajátos törvényszerűség uralkodik, ha ugyanis a végződésben a mély magánhangzó mellett az illeszkedés szempontjából úgynevezett s e m l e g e s , n e u t r á l i s m a g á n h a n g z ó is előfordul, akkor az illeszkedés is „neutrálissá" válik, azaz a végződés egyformán járulhat mély- és magashangú szavakhoz is (*páp-ista — pesszim-ista, ur-izál — tip-izál, la-ikus — elég-ikus* stb.).

Nem állt szándékomban a hangrend, a magánhangzó-harmónia és a hangrendi illeszkedés kérdéskörének tárgyalása, csupán a *-kor* szempontjából vizsgáltam a felvetődő kérdéseket. A terjedelmi korlátok sem tették volna lehetővé, hogy a korábbi rendkívül értékes tanulmányok (például SZÉPE GYÖRGY, Vegyes magánhangzójú szavaink illeszkedésének kérdéséhez. NytudÉrt. 17. sz. Bp., 1958. 105–129) és a legutóbbi évek alapos, valóban figyelemre méltó és ötletdús tanulmányaihoz (például SIPTÁR: MNy. 80: 228–238; Strukturális magyar nyelvtan 2. Fonológia. Szerk. KIEFER FERENC. Bp., 1994. 94–152; É. KISS KATALIN–KIEFER FERENC–SIPTÁR PÉTER, Új magyar nyelvtan. Bp., 1998. 302–312 stb.) kapcsolódjam.

NYIRKOS ISTVÁN

[1] Ezen szavak tövében azonban neutrális magánhangzó található.

„MAGYAR NYELVJÁRÁSOK"
A DEBRECENI EGYETEM
MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TANSZÉKÉNEK
ÉVKÖNYVE

XXXVIII, 323–324

DEBRECEN
2000.

Elegyes megjegyzések a VégSz. 8-as képzője és Jakab László kapcsán

1. Mindjárt az elején szeretném közelíteni a címben a fiatalabbak számára diszparátnak tűnhető két fogalmat. Arról van szó, hogy a VégSz. kezdő — ha nem is a legelső — lépéseit Jakab Lászlóval együtt tettük meg. Én, a többszörösen „modern" nyelvész — ő, a többszörösen hagyományos: egy vidéki hagyományos mindig többszörösen az, mondaná Szépe tanár úr. Soha nem zavartuk egymást emiatt — őszintén köszönöm ezt neki egy emberöltő után is. (Éppen ezért „most" — valójában persze évtizedekkel ezelőtt —, amikor Jakab László a gépesítés terén új — mert nagyon is hagyományos — útra tért, több „visszautalást" vártam volna kezdeti közös munkáinkra. Ám ha nem, hát nem — *the truth is in your heart.*)

Mármost ifjúi hevességemre és meggondolatlanságomra jellemző módon szinte semmilyen feljegyzésem sem maradt e kezdeti szakaszról — a hazai nyelvész-gépesítés elejéről! —, így gondosan össze kell szednem azt, ami egyáltalán fennmaradt. Ilyenek a Jakab Lászlóra vonatkozó adatok — bizony, már ő is történetté, annak részévé vált. Eszerint 1969 vége előtt valamivel hazavittem Pestről, ahol a Központi Statisztikai Hivatal gépein és embereivel az első tablók készültek, az ÉrtSz. átkódolt anyagát — immár *a tergo* sorrendben. Soha senki nem látott még ennyi magyar szót végmutató sorrendben, de más nyelvekéit is alig — ez előtt csupán a román (! — ezt szerencsére nem láttam, valószínűleg manuálisan) meg az első orosz a tergo szó*lista* készült el. Ilyen szó*tár* némileg későbbről csak a Zaliznyaké — valószínűleg azóta is az egyetlen…[1]

Hazaérve, a vonaton történt lázas áttekintés után rögtön hívtam Jakab Lászlót, kis csoportunk magyaros szakértőjét. És vele együtt meg kellett állapítanunk: a képzők közül hiányzik egy. A VégSz. előkészítése során ugyanis a következőket „láttam előre" (vö. VégSz. második kiadás. 1994. 18): [nincs képző] 0 — *fa, kék, néz* stb., [valódi képző a szó végén] 1 — *jóság,* [valódi képző a szó közepén] 2 — *mosóanyag,* és így tovább.

[1] А. А. Зализняк, Грамматический словарь русского языка. Москва, Издательство "Русский язык", 1977. Vagyis nem sokkal később, mint az 1969-es VégSz.

2. Látszólag minden aprólékos rendben megvan. Mit tegyünk azonban az olyan idegen eredetű képzőfélék esetében, melyek mégsem magyar képzők, mert segítségükkel nem alkothatunk új m a g y a r szavakat, mint mondjuk az *egyeteműistá*-t az *egyetem* tőből az *-ista* segítségével. Ilyenek a *technológia, expedíció* stb. Nos, ezeket a lexémákat „idegen eredetű gyakori szóvég"-ekkel ellátottaknak neveztük, és a „képző" rovatban 8-assal kódoltuk.

Ehhez két megjegyzést kívánok fűzni.

Az első Jakab László munkabírását és -szeretetét illeti. Máig is emlékszem, ahogy szűk társbérleti szobánkban Jakab Lászlóval leültünk nagy apai íróasztalom két oldalához és kezdtük „beírni a nyolcasokat". Ez nem volt kis munka, de Laci fáradságot nem ismert. A Központi Statisztikai Hivatalban, a Buday László utcában a dolgozók eleinte nem akarták elhinni, hogy ilyen gyorsan — és ugyanakkor pontosan! — lehet dolgozni.

A másik e bejegyzések és az ehhez hasonlók „iránya". Kiderült, hogy pótlólagos bejegyzéseink főleg a magyart, mint idegen nyelvet tanulók számára fontosak. Ez akkor még nem volt annyira látható — nem tanultak annyian magyarul, bár a debreceni Nyári Egyetem rég megvolt. Azután egyre fontosabbá vált, személy szerint Jakab László egyik fő irányává is — főleg, ha ebbe beleszámítjuk lexikográfiai munkásságát.

3. Amikor a kari tanácsban még jó régen felmerült Jakab László soron következő előléptetése, felmerült az, hogy nem dolgozik eleget — ti. a megpályázott egyetemi oktatói fokozathoz kevés az összegyűjthető tudományos termékmennyiség. Akkor éppen lexikográfiai munkásságára, kiváló szorgalmára, melyről tehát személyes tapasztalatom is volt, gondolva, valami ilyesfélét mondtam (a dőlten kiemelt kifejezés mindenesetre szerepelt benne): „*Isten adjon nekünk* minél több ilyen »nem dolgozó« kollégát!" Tekintettel arra, hogy ez még „az átkosban" történt, a szünetben többen odajöttek hozzám: hogy mondhattam ilyet. Hát úgy, hogy elhatározásom szerint egy általános magyar nyelvi kifejezést alkalmaztam. Ezt most megismétlem, remélem, kartársaim rosszallása nélkül: az Isten adjon nekünk minél több olyan *nyugdíjas* kollégát, mint Jakab László!

PAPP FERENC

„MAGYAR NYELVJÁRÁSOK"
A DEBRECENI EGYETEM
MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TANSZÉKÉNEK
ÉVKÖNYVE

XXXVIII, 325–328

DEBRECEN
2000.

Beszélt nyelvi szövegek vizsgálata

Ismeretes tény, hogy a 20. század második felében világszerte és hazánkban is megélénkültek a beszélt nyelv sajátosságait vizsgáló kutatások. A témához természetesen gazdag irodalom is kapcsolódik: nyelvészek sora foglalkozik elméleti kérdések tisztázásával, a beszélt nyelv meghatározásával. Ezek részletes tárgyalására most nem térek ki, csupán egy meghatározást idézek, amely szerint „a magyar beszélt nyelv az a köznyelvi változat, amelyet a közvetlen (nem előkészített), kötetlen, nem személyes, nem hivatalos érintkezés során használt a köznyelvet anyanyelvként bíró beszélő" (SZALAMIN 1978: 293–4).

Két pályázatnak (FKFP 0890/1997; OTKA T 025237) köszönhetően az utóbbi években lehetőségünk van az országhatáron túl (Ukrajnában, Romániában) élő magyarok nyelvhasználatának vizsgálatára. 1998 júniusában a kárpátaljai Bótrágyon készítettünk hangfelvételeket: a három korosztályba tartozó adatközlő (2 fiatal, 2 középkorú és 2 idős) minden előkészítés és felkészítés nélkül, spontán válaszolnak a kérdéseinkre, mesélnek életükről, a különböző ünnepekről (karácsony, húsvét), hagyományokról (lakodalom, aratás stb.).

A 8 915 szövegszóból álló beszédanyag rövid, összefoglaló jellemzéseként megállapítható, hogy fellelhető benne a beszélt nyelv valamennyi sajátossága. Ezek közül csak néhány szembetűnő lexikai és grammatikai jelenséget szemléltetek az alábbiakban.

Adatközlőink, mint már utaltam rá, a beszélgetés során feltett kérdésekre felkészülés nélkül, rögtön válaszolnak. Így a magnószalagokon hallható beszéd a kérdésekre adandó válasz kigondolásának és nyelvi formába öntésének folyamatát tükrözi. Ezzel függ össze a szövegek egyik legfeltűnőbb szóhasználati sajátossága: a t ö l t e l é k s z a v a k gyakorisága. Ezek a lexikai elemek többnyire csupán arra valók, hogy a beszélő időt nyerjen mondanivalójának megfogalmazására, megtartsa beszédének (látszólagos) folyamatosságát. (NyKk. I, 323). Szünetkitöltő funkcióban leggyakrabban a *hát* módosítószó szerepel: „— *Hát*, eszt, esztet most nem tudom el, megmondani" (fiatal népművelő); „— Nagyon nehéz életem vót. *Hát*, például tizenhat éves koromba elmentem a vasutra" (idős vasutas); „— De még, ha aszt nézi, hogy *hát*, igen, az az étel kikerül valahonnan, meg megtermeljük" (idős néni). A megfelelő szavak keresését tükrözik a szintén gyakran előforduló alábbi kifejezések: a *szóval* ragos névszó; *hogy*

mondjam módosító mondatrészlet; a névmási szerepű *izé* főnév: „— *Szóval*, nahát itt, itt vótak a házaspárok a szikóban" (fiatal népművelő); „— Apukám ijen munkásember, *hogy monygyam*, ilyen vasúti munkás" (fiatal zenetanár); „— A *izébe*, a *hoty hijákra,* fel a hegyekbe kellett menni Dombász miatt, mert Dombászra vittek vóna bennünket" (idős vasutas). Ezek a hézagkitöltő, a beszélőt a nehezebb szakaszokon átsegítő nyelvi elemek a teljes szómennyiség mintegy 4%-át alkotják. Ez pedig 1%-kal több KESZLER BORBÁLA adatánál (2,8%), amely 10 500 szövegszónyi beszédanyagra vonatkozik (KESZLER 1983: 173).

A bemutatott példákon kívül igen nagy számban szerepelnek még névmások is szinte mindegyik beszélőnél töltelékszóként: „— Hát, Bótrágy, az egy *ijen* kis, kisebb falu, Bátyu, az pedig egy *ijen* köszpont" (fiatal zenetanár). „— Szoktak járni fel Pestre a bábszínház-fesztiválra, és ott *ijen* szpontzorokat keresnek maguknak" (fiatal népművelő); „és akkor elindították a vőfélyeket, elkészítettek nekik *ijen* szép kosárt" (középkorú nő). A melléknévi mutató névmás mellett általános, kérdő és határozatlan névmások is előfordulnak hasonló funkcióban: „régen, ugye nálunk volt az, hogy vízzel locsolkóttak, *meg mindenek* (középkorú hölgy); „egy dolog van, ami mongyuk így jobban, aszt az öcsémen is lehet, nem tudom, kisérletezek, *vagy mi*" (fiatal zenetanár); „hogyha valami bajom van, vagy *akármi*" (fiatal zenetanár).

Tekintettel arra, hogy Kárpátalja, így Bótrágy is Ukrajnához tartozott és tartozik Trianon óta, az ott élő magyarok anyanyelvükön kívül egy másik nyelvet is elsajátítottak és elsajátítanak valamilyen fokon. CSERNICSKÓ ISTVÁN ezt a következőképpen fogalmazza meg: „A kárpátaljai magyarság kétnyelvűségének leglényegesebb vonása, hogy kisebbségi kétnyelvűségről van szó, ami azt jelenti, hogy a közösség első nyelve *(a magyar) jogilag alárendelt helyzetben van az államnyelvhez, az ukránhoz* képest". Ez a helyzet pedig „meghatározza az érintkező nyelvek egymásra hatásának mértékét és irányát. Kárpátalján az orosz és ukrán nyelv sokkal jelentősebb hatást gyakorol a magyar nyelvre, mint a magyar rájuk" (CSERNICSKÓ 1998: 198). Az elmúlt évtizedekben államnyelvként használatos orosz nyelv hatása észrevehetően tükröződik mindegyik adatközlőnk beszédében. Úgy gondolom, hogy az államnyelvi hatás is magyarázhatja a töltelékszók nagy számát, amely a két fiatal (zenetanár: 5%; népművelő: 6,8%) beszédében a legmagasabb.

A beszéd folyamatosságát megszakító töltelékszó helyett gyakran o r o s z s z a v a k , k i f e j e z é s e k t ü k ö r f o r d í t á s a hallható, vagyis a beszélőnek hamarabb eszébe jut az idegen szó, és ezt fordítja le szó szerint anyanyelvére: „Hát amennyit *érkesztünk* (успевать = 'tud') megtanulni a tíz év alatt, aszt kamatosztattuk majd a főiskolán meg az egyetemen" (középkorú tanító); „A vonat is *keresztülmegy benne* (переходит в неё = 'átmegy rajta' = Bótrágy)" (idős néni); „Így *összegbe véve* (в конечном счете = 'végeredményben') van tíz, tizenegy gyerekem, már akiket tanítok (fiatal zenetanár); „hát, én amennyi

nótát tudok, hát, biztos, hogy *felülhaladna* (превышать = 'felülmúl, meghalad') háromszázat" (idős vasutas). A szó szerinti fordítás, amint a példák is bizonyítják, nemcsak egyes szavakra, hanem szószerkezetekre is kiterjed. Az orosz nyelv hatásával magyarázható még néhány „idegen" nyelvi jelenség. A beszéd hevében sokszor elmarad a névelő: „Hát felmérést nem végesztem, de azért úgy gondolom, hogy [a] magyar iskola után is jutottunk annyian felső iskolába, mint az ukrán iskola után ahányan mentek" (középkorú tanítónő); „mert [a] középiskolát befejeztem, és röktön felvettek másodikba" (fiatal zenetanár); „nem mennek az asszonyok jóformán sehova. Csak othon [a] gyerekkel" (idős néni). Ide sorolható a határozatlan számnév után többes számban álló főnevek használata is: „Sajnos idő vót a! És elpusztult a *sok emberek; Sok zsidók* vót a lágerbe." (idős néni); „a *többi napokon* bejárok, — a tévében láttam, hogy *több* ijen kis csoportok is vannak" (fiatal zenetanár). Az igekötő használata sincs mindig összhangban a magyar nyelv szabályaival: „egyre kevesebb gyerek születik, és nem lehet olyan nagyon válogatni, hogy majd téged jövőre *felveszlek* [fel]" (középkorú tanítónő); „hogy mégis, azért átérezzék azt a zenét, hogy már most az elején *tanulják* [meg]" (fiatal zenetanár).

A bemutatott szövegrészletek kiemelt kifejezései az orosz nyelvre jellemző nyelvi jelenségek: nincs névelő, a főnév többes számban áll a határozatlan számnév után, az igekötő nem válik el az igétől, bizonyos igék vonzata más az orosz nyelvben.

A három generációt képviselő adatközlők beszéde azt bizonyítja számunkra, hogy az államnyelv használata valamilyen mértékben hat ugyan az anyanyelvre, de magyar nyelvű beszédük megfelel az anyanyelv alapvető szabályainak. A hangszalagokra rögzített szövegeket természetesen a jövőben még különböző szempontok szerint fogjuk vizsgálni: feltétlenül elemzendő a szókincs szófaji megoszlása, a mondatszerkesztés sajátosságai (ellipszis, közbevetés, mondatátszövődés, mondathosszúság stb.). Izgalmas feladatnak látszik a mondatfonetikai eszközök (hangsúly, intonáció stb.) vizsgálata is. Az újabb vizsgálati eredményekről szívesen számolunk be a Magyar Nyelvjárások újabb köteteiben.

P. CSIGE KATALIN

Felhasznált irodalom

CSERNICSKÓ ISTVÁN (1998), *A magyar nyelv Ukrajnában.* Bp.

KESZLER BORBÁLA (1983), Kötetlen beszélgetések mondat- és szövegtani vizsgálata. *Tanulmányok a mai magyar nyelv szövegtana köréből.* Szerk. RÁCZ ENDRE–SZATHMÁRI ISTVÁN. Bp. 164–202.

NyKk. = *Nyelvművelő kézikönyv.* I–II. Szerk. GRÉTSY LÁSZLÓ–KOVALOVSZKY MIKLÓS. Bp., 1983.

PETE ISTVÁN (1988), A magyar nyelv állami változatai (Kárpátukrán változat). *A magyar nyelv rétegződése.* Szerk. KISS JENŐ–SZŰTS LÁSZLÓ. Bp. 779–789.

SZALAMIN EDIT (1978), A mai magyar beszélt nyelv mondattanának kérdéséhez. *Magyar Nyelv* 74: 293–303.

„MAGYAR NYELVJÁRÁSOK"
A DEBRECENI EGYETEM
MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TANSZÉKÉNEK
ÉVKÖNYVE

XXXVIII, 329–336

DEBRECEN
2000.

A szemantikai motiváció változatai és változásai

A szavakat alakilag, alaktanilag tagolhatatlan, motiválatlan egyszerűekre és alaktanilag, alakjukban tagoltakra, szerkesztettekre (képzett és összetett, valamint igekötős szavakra), motiváltakra osztjuk; illetve az alakok tagoltságából vagy tagolatlanságából fakad a jelentések motiváltsága, illetve motiválatlansága (HANGAY ZOLTÁN, Jelentéstan. In: A magyar nyelv könyve. Főszerk. A. JÁSZÓ ANNA. Bp., 1991. 427). Részletezőbb, árnyaltabb megfogalmazásban: az egyszerű szavak „tagolatlanul jelölik jelentéstartalmukat, azaz a jelentésüket alkotó szemantikai jegyeknek nincs formális kifejezése (például *balta, ház, kulcs*). Ezzel szemben a képzett és összetett szavak jelentéstartalmának jelölése tagolt, egészében vagy részlegesen formálisan is kifejezett (*vés-ő* 'vésére való szerszám', *pénztárca* 'pénz számára való, zsebben hordható kis tartó', *portörlő* 'pornak bútorról, tárgyakról stb. való letörlésére használt [rongy]'. Más szóval: az egyszerű szavak motiválatlan (önkényes) nyelvi jelek, a képzett és összetett szavak pedig motiváltak" (PÉTER MIHÁLY, A nyelvi érzelemkifejezés eszközei és módjai. Bp., 1991. 81).

Ez a megfogalmazás azért pontosabb, mert kiemeli azt a gyakran háttérbe szorított tényt, hogy a motiváció alapvetően j e l e n t é s t a n i kategória, tehát a formális kifejezés a szemantikai motiváltságra törekvés hordozója, következménye. A különbség az, hogy a szemantikai jegyeknek az egyik esetben nincs, a másik esetben van formális kifejezése. Vannak tehát szemantikailag motiválatlan és szemantikailag motivált szavak, a szemantikailag motiváltak azonban nem feltétlenül motiváltak mindig alakilag is. A szemantikai motiváció alapesete, a poliszémia jól példázza ezt a tételt: a szemantikai jegyek alaki változás nélkül változnak meg (KÁROLY SÁNDOR, Általános és magyar jelentéstan. Bp., 1970. 347; PÉTER MIHÁLY i. m. 72). Mindez természetesen azt is jelenti, hogy viszont az alakilag motiválatlan szavaknak nem mindegyike motiválatlan szemantikailag is.

Ezekről az összefüggésekről KÁROLY SÁNDOR adott rendszerezett képet. E szerint vannak (1) motiválatlan szavak *(asztal),* s vannak (2) motiváltak. Ezek között vannak (2a) közvetlenül motiváltak: hangutánzók *(zúg),* hangfestők *(cammog)* és vannak (2b) közvetve motiváltak: (2b1) szemantikailag motiváltak *(láb[1,2])* és (2b2) szerkezetileg-szemantikailag motiváltak [képzett szavak

(szab+ó), igekötős szavak *(le+üt)*, összetételek *(jég+verem)*, frazémák *(mezei+egér)*, idiómák *(lépre+megy)*] (i. m. 346).

A motiváció szerepe mind a szinkróniában, mind a diakróniában megmutatkozik. Ez utóbbiban különösen látványos módon. A motivációs váltakozás és a motivációs változás jelensége jól kirajzolódik mind a szóhangulat (PÉTER MIHÁLY i. m. 72), mind a szócsaládok (a szóalkotások) körében. A motiváció szinkrón v á l t a k o z á s a leginkább a szinonimasorokban mutatkozik meg. A *bankjegy ~ papírpénz* szópárban például a formálisan kifejezett szemantikai jegyek az értékre (a *jegy* esetében a pénzértékűségre), a tárgy anyagára, illetőleg az intézményre, a pénzintézetre utalnak; pontosabban szólva, a lehetséges szemantikai jegyek közül ezek emeltetnek ki. A 'pénz' jelentésű *dohány* és *guba* szavakban azonban a jelentésjegyek alaki, formális változás nélkül változtak meg, rendeződtek át: a *dohány* jelentéséből a dohánylevél, a kötegelhető dohánylevelek jegyét; a *gubá*-ából pedig a pénzérmére emlékeztető korong alakúságát emelve ki. (Az egyéb motivációs lehetőségekre, feltevésekre vö. TESz. *dohány* és *guba*[2] a.) Maga az átrendeződés természetesen változás, tehát diakronikus mozzanat, de a létrejött *dohány ~ guba* szinonimikus kapcsolat már (a szinonimviszonyból következően) szinkrón. Másként megfogalmazva: nemcsak az hangsúlyozandó, hogy a *dohány* vagy a *guba* poliszémiája megváltozott (diakronikus mozzanat), hanem az is, hogy a 'pénz' jelentésű szavakban motivációs, mintegy „motivációcsaládi" kapcsolat teremtődött, jelenítődik meg (szinkrón mozzanat). Már csak azért is, mert az egyes jelentésjegyeknek, azaz az őket megjelölő szavaknak is vannak közelebbi rokonságban álló, rokon értelmű vagy mező kapcsolatbeli társai. A pénz a l a k j á t így hol (belépő-, zálog- stb.) jegyre, hol (dohány)levélre, hol korong (= érme) alakú tésztára emlékeztetve jelöljük meg. A *dohány* és a *guba* motivációs kapcsolatát még az is erősíti, hogy mindkettőben megvan a s z á m o s s á g jelentésjegye: a leveles dohány kötegben, csomóban tárolandó; a gubát meg halomban tálaljuk.

A szemantikus motivációk a diakronikus folyamatokban, a v á l t o z á s o k b a n kettős szerepet játszanak. Egyrészt a szótörténet kezdetén: a motiváció megragadásában, másrészt a szó- és jelentéstörténetben: a motiváció változásában.

Az eredeti jelentés, az eredeti motiváció keresése kulcskérdése az etimológiának és a művelődéstörténetnek is. Az indíték (HADROVICS LÁSZLÓ, Magyar történeti jelentéstan. Rendszeres gyakorlati szókincsvizsgálat. Bp., 1992. 59), a névadási ok (KISS JENŐ, Magyar madárnevek. [Az európai madarak elnevezései.] Bp., 1984. 17–19), az eredeti szemlélet (BENKŐ LORÁND, A történeti nyelvtudomány alapjai. Bp., 1988. 116–117) felderítése egyet jelent a motiváltság megvilágításával, megnevezhetőségével.

„A jelentésváltozások egyik belső oka [!] az a körmozgás, ami abban áll, hogy állandóan keletkeznek és ugyanakkor állandóan homályosodnak, pusztul-

nak is a motivációk" — írja KÁROLY SÁNDOR (i. m. 279). A motivációk állandó mozgásának, a keletkezés → pusztulás → keletkezés örök körforgásának nyilván az a legfőbb oka, hogy állandó a késztetés, az igény a motiválásra. A motiváció ugyanis nemcsak szemléletessé, plasztikussá teszi a kifejezendőt, hanem szócsaládba, sőt motivációs (képzett és összetett szavakat vagy igekötősöket asszociáló) családba, lexikai és szemantikai kapcsolatok hálózatába is illeszti. A motiváltság iránti igény erejét karakteresen, sőt nemegyszer karikatúraszerű élességgel bizonyítják a népetimológiák. Az ember „keresi a névadás okát, még akkor is, amikor a szó motivációja már elhalványult" (KÁROLY SÁNDOR i. m. 241) vagy eleve homályosnak hat. A népetimológiákban a motiválásnak a lexikai-szemantikai kapcsolatokba illesztő (tehát mintegy az ebbéli rokonsággal is motiváló) funkciója is markánsan érzékelhető, minthogy elsősorban idegen vagy ismeretlen szavaknak születik népetimológiás változatuk. Például: „Csöngey tanító úrnál minden gyerek énekelve, mutogatva tanulta meg a betűket. ... De nem is kerültek ki a keze alól írástudatlanok, félanalfabéták (a gyermekek ajkán *almafabénák*), mint a mai oskolákban!" (Temesi Ferenc, Híd. Bp., 1993. 37). Legalább ennyire fontos körülmény az is, hogy a motiválással gyakran teremtődik esély a jelentésváltozásra, mert a motiváció (a valóság) maga is sűrűn és jelentékenyen változik (vö. HADROVICS LÁSZLÓ i. m. 129). S végül a motivációs körforgást folyamatossá teszi az, hogy a különböző nyelvi okok (beszédökonómia, morfematikus elhomályosulás, emocionális gyengülés stb.) miatt elszíntelenedett szavak helyébe frissen motiváltak (KÁROLY SÁNDOR i. h.), azaz a motiválatlanná fakultak-gyengültek helyére újramotiváltak, illetőleg újra motiváltak lépnek.

A motivációban kiemelt jelentésjegy(ek) nem jellegzetes(ek), megkülönböztető(ek) feltétlenül. Farka sok állatnak van, jó néhánynak a *farkas*-énál jóval nagyobb, különösebb is, mégis ez az állat lett a *farkas állat,* majd tapadással *farkas.* Ez esetben nyilván a tabu a motívumválasztás indítéka: így tudniillik nemcsak körülírásos az állat neve, de tág jelentésköre miatt, célszerűen bizonytalan, azaz nem-megnevező is. (Vö. még a sok lábon járó, ballagó, iramló állat közül kiválasztott nagyobb emlős haszonállatok csoportjának — nem tabu indítékú — ***lábas**jószág* nevét!)

„A motivált névadásnak sajátos esete a tabu. [Az én kiemelésem — P. F.] ... Nyelvi szempontból ez lényegében a szinonímia körébe tartozik, de a természetes szinonim viszonyoktól annyiban különbözik, hogy nem a nyelv öntudatlan fejlődése hozza létre, hanem valami külső kényszer motiválja" (HADROVICS LÁSZLÓ i. m. 59). Ebből a művelődéstörténetben és a néprajzban is nagy figyelemmel vizsgált, tüzetesen föltárt témakörből most csak az istenkáromlást így-úgy takargató adatcsoportot idézem fel néhány példával. Közismertek *az iskoláját!, az istállóját!* meg az egészen megszelídített *azt a kiskésit!* szitok-, illetve ma már inkább csak bosszankodásszavak. A magyarázat is világos: a

motivációs kapcsolat a paronim alakokban van *(isten : iskoláját, istállóját, kiskésit)* és nem az *iskola,* az *istálló,* a *kiskés* jelentésjegyeinek körében. Azt kell mondanunk, hogy e tabuként alkalmazott közszavak valódi, tárgyi konkrétságú motivációja jótékony távolságban van az *Isten*-étől, de felismerhető közelségben *Isten* nevéhez, ahhoz tehát hogy a tabu tabu legyen: az *iskola* stb. itt, így mást jelentsen, sejtessen.

Más típusú, nem paronímiára épülő tabunév-sor ágazott ki a tulajdonnévként is élő *teremtő*-ből: *a teremtésit!; adta, teremtette!; a teremburáját!* [← *a teremtő urát!*]. Ezt a szócsoportot a teremtés, a „létre hozás" jelentésjegye kapcsolja össze. (A *teremtés*[*it*] lényegében úgy kapcsolódik a *teremtő*-höz, ahogy a *kegyelmed, nagyságod, méltóságod* stb. a megszólított személy- vagy rangnevéhez.) Ugyanezt a *(teremt)* jelentésjegyet más szitkokban is megtaláljuk: 1739: „Szabade ebben a' Faluban katonának jóni, mellyre monda a' katona: tartozzál *kutya teremtette*, mert mindgyárt meglőlek" (SzT.); 1772: „hallottam ... Török Josefnétől száma nélkűlt hogy az Urát *kutya Teremtettével* káromolta" (uo.). Ezek az adatok pedig felidézik a *teremt*-hez szinonimikusan köthető *szül* igével vagy a *szül* származékaival alkotott rokon (indulatú, indítékú) szókapcsolatokat: 1715: „Hallotta azt is [a tanú], hogy nem régen a marczinfalusi korcsmán, a táncolók lába közzé egy cserepet hajított így szól||ván: — aki *kutya szülötte* cserepje. És azután sok bor ivója ment Soltésznénak a korcsmájára"; valamint „*eb szülötte* fia, mikor itt fel s alá járt, eleget ette s itta az én ételemet"; „várjon az *eb ágyában született*, mert vagyon két tehene, de az enyém lesz"; „várj, *ördög születte* vén leánya, mert megsiratod, az Isten ezt adja *ördög születte*, hogy a nagy leány pártában vénüllyen" (A magyarországi boszorkányság forrásai. I. Szerk. BESSENYEI JÓZSEF. Bp., 1997. 41–42, 41, 42, 40). Azonnal felmerül a kérdés: van-e kapcsolat a most idézett lexémáknak, motivációknak mindegyike között? Állíthatjuk-e, akár csak hipotétikusan, hogy a motivációs rokonságnak alapjaként az ördögnek vagy egy-egy állatnak a neve, ezek a pejoratív, sőt durva szavak tabusítják, „helyettesítik" a Teremtő istenkáromló megnevezését? Hiszen az *ördög* vagy az *eb, kutya* nemcsak a Teremtővel szemben blaszfémia, de a szülőanyával szemben is tömény, éppenhogy tabut sértő pejorativitás! A dilemma feloldásaként ugyan mondhatjuk, hogy ez esetben a tabusítás nem az Isten *Teremtő* nevének „helyettesítésével" történik, hanem annak kikerülésével. A *kikerülés* meg azért nem üres szó — folytathatjuk –, mert érzékeltethetjük vele, hogy az *ördög, eb, kutya* nem a helyére áll a Teremtőnek, hanem egyenesen szemben áll vele: nem az Isten, hanem az ördög stb. teremtette. Ebből meg az következik, hogy a Teremtőhöz kötő jelentésjegyet nem ezek a „teremtők" hordozzák, hanem a *teremtette,* az *adta,* az *adta, teremtette*, a *szülötte (született).* A TESz. is azt sejteti, hogy ezekben a szavakban a hiedelemvilág figuráinak (ördögnek, boszorkánynak) a motivációja a meghatározó: „az *ebadta* azonos szemléletből fakad a *kutya teremtetté*-vel és valószínűleg összefügg a régieknek

azzal a hitével, hogy az *ördögök*-nek is nevezett boszorkányok olykor kutya képében gyötrik az embereket" (*ebadta* a.). Nem hagyható azonban figyelmen kívül az a mozzanat sem, hogy ezek a szitkok, enyhe (vagy enyhített) káromkodások szoros motivációs rokonságban állnak a szülőanya képzetével. Ezt nemcsak a régi *ebanyájú* (1770 k./1856: TESz.) származékszó, illetőleg két mai szókapcsolat, a *teremtő* [!] *anyám* és az *anyja teremtését* [!] bizonyítja, hanem az adatok sokaságának szituációs sajátossága is, minthogy rendre meghatározott, azonosítható személyeknek szánt (nagyon gyakran szemükbe vágott), célzott sértések: nem anya, hanem eb, kutya, ördög szült, teremtett, adott! Ilyen természetű lényegében a mai „anyázás" ('»a megszólított súlyosan bántó megsértésének szándékával« valaki anyjának durva, gyakran trágár szidalmazása') is. A részlegesen felidézett szavak tehát az istenkáromlástól eltávolodtak, de a káromlástól nem. A többszörös motivációkeveredés, átrétegződés hatására végül is a *Teremtő* helyére eleven motivációval nem a hiedelem lényei, szereplői kerültek (az *eb,* a *kutya* mára csak pejoratív szó, s az *ördögadtá*-ra sem rezzen össze senki), hanem az *anya.* Újabb, további tabusításra várva.

A motiváció elhomályosulásának sok változata van és többféle nyelvi, lexikai következménye lehet. „A tárgy változik, a szó szívósan él" — summázta régésztapasztalatait LÁSZLÓ GYULA (Régészeti tanulmányok. Bp., 1977. 34). Valóban ez a leggyakoribb típus: változik a tárgy, változik a (vele vagy elkészítése során végzett) művelet, változnak a szokások, az ételek, a (gyógyítható és gyógyíthatatlan) betegségek stb. — változik az egész világ, de ezt a változást nem mindig követi formálisan, alakilag is megjelölt motivációcsere. A megértésben, a kommunikációban ez természetesen nem okoz zavart, mert a szó alakja (a motiváció hordozója) ugyan nem módosult, de a szó jelentése (tehát a jelentésjegyek rendje, összetétele) igen. A régi alaknak új jelentése van. Senki nem tart attól, hogy *toll*-at kérve a papírboltban, madártollat tesznek elébe. Az alak őrzi ugyan „szívósan" a régi motivációt, de nem élteti időtlen időkig. Ki tartja már számon azt, hogy a *kombiné* azért kapta ezt a nevet, mert valóban „kombinált" ruhadarab, ingnadrág volt. A kombiné elvesztette a nadrág részét (ahogy a *lábas* a lábait), elvesztette tehát a motivált megnevezés indítékául szolgáló szemantikai jegyet, a szóalak mégis megmaradt. (Amíg maga a kombiné is el nem tűnik a női ruhatárból; vö. Képes diákszótár. Szerk. GRÉTSY LÁSZLÓ és KEMÉNY GÁBOR. Bp., 1992. 540: „Azt mondják, kiment a divatból a ~".)

A *hurká*-nak sem az alakja, sem a készítési módja nem változott meg, mégis elveszett belőle az eredeti motiváció, mert a tőszónak kiveszett a 'bél' jelentése. Így nemcsak a szemantikai motiváció homályosodott el, hanem az alaki is, a *húr* + *ka* morfémákra tagoltság ténye. A *húr* poliszémiájából kihullott 'bél' jelentés miatt lettek motiválatlanok a *tyúkhúr, libahúr* növénynevek is (TESz. *húr* a.).

A névadás alapjául szolgáló indíték megváltozását, az új jelentéstartalom motivált megjelölésének igényét sokszor kettős igazodás fejezi ki. Egyrészt új,

alakilag és szemantikailag motivált formák keletkeznek, másrészt az eredeti motiváltságát elvesztett szó poliszémiája bővül, az új jelentésjegyek befogadásával. A *toll* például elvesztette eredeti motivációját az íróeszköz anyagának, működésének, kellékeinek megváltozása miatt. Ezt a változást egyrészt új összetételek és szószerkezetek motiválják: *töltőtoll, golyóstoll, kerámiatoll, zseléstoll*, illetve *digitális toll* („A *digitális tollal* bármilyen felületre írhatunk, mert a tintatartó helyén lévő mikrochip mindent megjegyez és parancsra drót nélkül továbbítja az Internetre": Népszabadság 1997. szeptember 15. 25). Másrészt a *toll* tőszónak lesz 'töltőtoll, golyóstoll stb.' jelentése. A tapadásnak, de akár azt is mondhatjuk, a tapadásként lezajló motivációváltásnak számos hasonló példája van (vö. KÁROLY SÁNDOR i. m. 259). Vannak azonban sajátos esetek is. A magyarban a *farmernadrág → farmer* 'farmernadrág' tapadásnak például van egy kronológiai tanulsága, bizonysága is. Ismerünk, használunk ugyanis más *nadrág* utótagú, foglalkozásnévi előtagú ruhaneveket is: *halásznadrág, kertésznadrág* vagy akár *bohócnadrág, tengerésznadrág* stb. Ezek tapadása azonban nem következett be, és nem is várható. A *halász*, a *kertész* stb. poliszémiája nem bővülhet(ett) a 'halásznadrág', a 'kertésznadrág' stb. jelentéssel, mert eleven (volt) a foglalkozásnévi jelentésük — a nadrágfajták megjelenése előtt is és után is. Komikus hatást keltene (ezért csak ilyen szándékkal kimondva képzelhető el) például a **próbáld fel az új halászodat/kertészedet!* vagy a **jobban szeretem a kék halászodat/kertészedet, mint a fehéret* kijelentés. Ennek a *farmer*-rel szemben megmutatkozó korlátozottságnak bizonyára az a magyarázata, hogy a farmernadrág (divatja) előbb érkezett meg hozzánk, mint a farmer (a farmergazdaságban gyakorolható foglalkozás).

„A tárgy, a művelet, a szokás stb. változik — a szó(alak) szívósan él" elvet a frazeológia tömegesen példázza. A szólások képi gazdagsága, motivációs tarkasága azonban tulajdonképpen csak derengő színesség. A motiváció elevenségének kiszürkülése miatt. Csak ismerettel, csak ismeretszerzéssel elevenedik meg, telik meg színekkel a *kereket old* (meg a *kerékkötő*), a *dugába dől*, a *kosarat kap*, a *kivágja a rezet*, a *kenyértörés(re kerül sor)*, a *rázza a rongyot* stb. — a mai tárgyi, mesterségbeli környezet vagy szokásrend már nem élteti őket. Friss, nem frazeológiai példával is illusztrálható ez a folyamat, a motivációs erő gyengülésének, a motivációs veszteség növekedésének lefolyása és eredménye. A szemétláda kiszorult a szeméttároló eszközök köréből, motivált *szemétláda* megnevezése pedig a tárgynevekéből. A mai szemétgyűjtők kosár, konténer, kuka, vödör stb. alakúak és nem (fa)ládák. A *szemétládá*-nak általános használata idején sarjadtak pejoratív szóhangulati jeggyel kiegészült, módosult jelentései: a 'hitvány, aljas alak', illetőleg a *lelki szemétláda* 'az, akinek mindenki kiönt(het)i a szívét'. (A szemantikai motiváltságnak efféle érzelemkifejező típusára vö. PÉTER MIHÁLY i. m. 72.) A szemétláda mint tárgy és a *szemétláda* mint tárgynév szerfölött ritka lett, de a pejoratív jelentés megmaradt — felcserélhetetlenül.

Hiszen nem váltottunk, nem váltunk át (akármilyen indulatban vagyunk) **te konténer!, *te szemétkosár!* szerkesztésű fordulatokra. Igaz, hogy a pejorativitás motiválására a *szemét-* előtag önmagában elegendő (vö. *szemét ember, népség* stb.), de annál inkább figyelnünk kell arra, hogy a motivációs nyomaték szempontjából gyenge *-láda* utótag makacsul megmaradt. Megmaradt, mert a motiváció (adott esetben a pejoratív motiváció) vele született meg; akkor, amikor a *szemét-* előtaghoz a *-láda* utótag eleven motiváltsággal kapcsolódott. S éppen ez a körülmény rokonítja a frazeológiában lezajló motivációs változások természetével és történetével. Fölsejlik a tanulság: a motiváció nemcsak az elhomályosodás irányába sodródik tendenciaszerűen, hanem tendencia erővel hat az alaki motiváltságnak a megőrzése (*lábas* stb.), de nem ritkán, részlegesen a szemantikai motiváltságé is (*szemétláda* stb.).

Az elhomályosodott, majd ugyanazon jelentésjegy alaki kifejezésével újraéledt motiváció jól ismert régi és újabb példái *(ünnepnap, kutyapecér, futballabda)* taglalása helyett egy csak látszólag homályos szócsoportra érdemes rátekintenünk. Az ide tartozó szavaknak motiválatlan látszatát az erősíti, hogy egy részük ismeretlen eredetű. Azokról a szavakról van szó, amellyel az ismeretlenséget (az ismeretlen tárgyat, a hirtelen nem talált tárgy »rejtekhelyét« stb.) jelöljük meg: 1. *(mi ez a) herkentyű, mütyür, bigyó (?),* illetőleg 2. *(mi a) fene, frász(karika), rosseb (ez?)* vagy *hol a fenében, frászban, rossebben van?* Az első csoport szavainak a motiváltságát paradoxonként írhatjuk le: az ismeretlenséget nagyon is jól motiválva fejezi ki a szóalak alaki-szemantikai rokontalansága, a motiválatlanság. Egyszerűen szólva: illik hozzá. A próbáját is elvégezhetjük ennek az állításnak: bármikor alkothatunk, azaz tetszés szerint rögtönözhetünk efféle szavakat: *(mi ez a) *tütymő, *hettypetty, *bambula (?).* A második csoport szavai betegségnévből alakultak. Ez erős, eredeti motiváció. De a jelentésváltozással sem váltak motiválatlanná. Idézett jelentésükbe ugyanis nem betegségnévből váltottak át, hanem a betegségnévi eredetű szitokszavakból. A szitokszavak viszont a keresés keltette türelmetlenségnek, a tanácstalanság fakasztotta indulatnak (ha nem is mindig illő, de) a helyzethez illeszkedő, markánsan motivált kifejezői: nem feltétlenül a személyre, hanem mindenekelőtt a bosszantó, dühítő helyzetbe került személy helyzetére jellemzőek.

Különlegesen fontos és tanulságos a motiváltság szerepe a tudományos névadásnak, a szaknyelvi motivációknak a sokgyűrűs körében. A poliszémiának, a metaforikusságnak (tehát a szemantikai motivációnak), a szóalkotásnak, különösen összetételek alkotásának (tehát az alaki-szerkezeti motivációnak) áradóan gazdag példatára ez a szókészleti réteg, illetve pontosabban ezek a szaktudományi, szaknyelvi lexikai rétegek. Rendkívül erős a törekvés a köznyelvtől eltérő jelentések, jelentésárnyalatok pontos kifejezésére, a jelentéstartalom, a szemlélet alaki és szemantikai motiváltsággal való megerősítésére. A további vizsgálatok szempontjából három csoportjuk emelhető ki: **1.** Ebben a

lexikai tartományban a szokásosnál nagyobb arányban keletkeznek tudatos motiválással új szavak, kifejezések, illetőleg sokkal nagyobb arányban érvényesül más nyelveknek a motivációs hatása. Főként a valamely elemezhető idegen nyelvi szó alkotó elemeinek lefordítása útján keletkezett tükörszavakkal és a valamely már meglevő szó poliszémiájához idegen mintára csatolt tükörjelentésekkel (KISS LAJOS, Szláv tükörszók és tükörjelentések a magyarban. NytudÉrt. 92. sz. Bp., 1976. 3). **2.** A motiváció elhomályosulásának tendenciája körükben is érvényesül, de olykor sajátos okból. Ismereteink gyarapodásával, újabb felfedezések fényében ugyanis gyakran bizonyul hamisnak, pontatlannak egy-egy motiváció (mint például az *atom*-é), a szó mégis megmarad — akár családostul. **3.** Bizonyára az előző pontban leírtakból következően: a természettudományok legújabb kori történetében megszaporodnak a tudatosan [!] motiválatlan szavak, szakkifejezések. Ezek legismertebb példája a (Joyce *Finnegans Wake* című művéből átvett) *kvark,* ami „szörnyen tudományosan hangzik mifelénk, pedig etimológiája olyasmire utal, hogy ezt a fogalmat józanul nem lehet felfogni, csak illuminált állapotban" (MARX GYÖRGY, „Tudomány kettős kötésben": A magyar nyelv az informatika korában. Bp., 1999. 31. — Vö. még SIMONYI KÁROLY, A fizika kultúrtörténete a kezdetektől 1990-ig. Negyedik, átdolgozott kiadás. Bp., 1998. 542, illetve „A részecskék nevének eredete" című melléklet).

PUSZTAI FERENC

„MAGYAR NYELVJÁRÁSOK"
A DEBRECENI EGYETEM
MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TANSZÉKÉNEK
ÉVKÖNYVE

XXXVIII, 337–345

DEBRECEN
2000.

A szerkezeti változás szerepe Bihar vármegye ómagyar kori településneveinek kialakulásában

A helynévkutatók figyelme a nevek történetével kapcsolatban elsősorban keletkezésükre irányult. Pedig e körben a nyelvi forma változása éppoly jellemző, mint bármely más nyelvi elem esetében. Bihar megye ómagyar kori településneveit vizsgálva azt tapasztaltam, hogy az általam a XVI. század végéig feldolgozott nevek között nem csekély azoknak az aránya, amelyek valamilyen névszerkezeti változás eredményeként születtek meg: 111 helynevünk keletkezett így, ami az egész névanyag 8%-át teszi ki. A névalakulásnak ebben a formájában természetesen mindig valamilyen már meglévő névalak volt a változás kiindulási alapja. Ezek a névalakok fejlődésük során vagy „nagyobb terjedelműek" lettek, vagy éppen kisebbek. Mindkét irányú változás végbemehetett a névelemek és a névrészek szintjén is. A névelemnyi névcsökkenést r e d u k c i ó nak, a névrésznyi csökkenést e l l i p s z i s nek nevezzük. Amennyiben az ellenkező irányú változások a névelemek szintjén zajlanak le b ő v ü l é s nek, ha a névrészek szintjén történnek, k i e g é s z ü l é s nek mondjuk őket (HOFFMANN 1993: 122). A fenti két-két változásirány pontos meghatározása az egyes nevek esetében nem mindig egyszerű feladat. Ha a vizsgálandó kétféle alakú névpár adatainak első előfordulása nem esik egymástól túl távol, szinte lehetetlen eldönteni valamelyik alak elsőbbségét. A rövidülési és a vele ellentétes irányú változások névrendszerünkben egymástól függetlenül, időbeli megkötöttség nélkül, párhuzamosan mentek végbe. Nem jelenthetjük ki tehát sem a rövidebb, sem a hosszabb alak elsőségét valamilyen kronológiai meghatározottság következtében sem. Mindebből az következik, hogy abban az esetben, ha egy település neve nincs kellően adatolva, szinte lehetetlen rámutatni a fejlődés biztos irányára (vö. BENKŐ 1947: 48).

A szerkezeti változásokkal létrehozott településnevek körébe sorolható a n é p e t i m o l ó g i a és a d e e t i m o l o g i z á c i ó jelensége is. Az ilyen módon megváltozott helynevek tipikus alakulásmódját nem tudjuk szabályok szerint meghatározni, azok mindig egyediek.

1. A redukció

A fentiekben már említettük, hogy redukciós névszerkezeti változás során a településnévnek valamely nem névrészalkotó néveleme tűnik el. E folyamat során neveinkből valamilyen toldalékmorféma — a mi anyagunkban általában az egyes szám harmadik személyű birtokos személyrag, illetve egy-egy képző —, vagy nem névrész-szerepű lexéma marad el. A névalakok ilyetén változása ugyanúgy végbemehetett az egyrészes, mint a kétrészes helynevekben. A névelem eltűnése nincs pozícióhoz kötve: a név elejéről, közepéről vagy végéről egyformán elmaradhatnak. A toldalékmorfémák közül bármelyik erre a sorsra juthatott.

Névanyagunk 39 olyan településnevet tartalmaz (2,8%), amelyek esetében nagy valószínűséggel vagy bizonyosan megállapítható a redukció megtörténte. Ez a kis bizonytalanság azzal magyarázható, hogy a településnevekben lezajló változások irányára a ránkmaradt adatokból következtethetünk, s ha a vizsgált formák kronológiailag közel állnak egymáshoz, a változási irányt — mint fent mondottuk — nem tudjuk egyértelműen megállapítani.

A képzőmorfémák közül legnagyobb számban, 11 névben az *-i* elmaradása figyelhető meg. Ezek között feltűnő az egyrészes településnevek kiugró aránya. Az ilyen elnevezéseknek az alapja lexikális szinten sokrétű lehet (foglalkozásnév, személynév, népnév, földrajzi köznév stb.). E változást minden bizonnyal segíthette a metonimikus névadás analógiája, hiszen a magyar névadási szabályoknak megfelelően a beszélők számára a *Bölcsi ~ Bölcs,* a *Csőszi ~ Csősz,* a *Kereki ~ Kerek,* a *Leső́i ~ Les,* az *Ősi ~ Ős,* a *Szili ~ Szil,* a *Tamási ~ Tamás,* a *Tóti ~ Tót* és a *Vásári ~ Vásár* településnévpárok mindkét tagja egyformán névszerűnek tűnhetett.

Az egyes szám harmadik személyű *-a/-ja ~ -e/-je* birtokos személyrag szintén elmaradhatott a név végéről, ez a jelenség 9 helynévben zajlott le. Így születtek meg a következő névalakpárok: *Derzspalotája > Derzspalota, Ladánytelke > Ladánytelek, Papmezeje > Papmező, Patafája > Patafa, Peszere > Peszér, Sályseptelye > Sályseptely, Simonkereke > Simonkerék, Szentpéterszege > Szentpéterszeg, Tatárfalva > Tatárfalu.* Talán ez a változás zajlott le a *Bibatelke > Bibatelek, Felsőloka > Felsőlok* települések nevében is.

A *-d* helynévképző tűnt el a névalakulás során hét névből a korábbi datálású, Debrecentől K-re fekvő *Kisbátord,* a Cséffától K–DK-re fekvő *Kistelegd,* a Margittától K–DK-re fekvő *Szunyogd,* a Fenestől K–DK-re fekvő *Tárkánd,* az Élesdtől ÉNy-ra fekvő *Kövesd,* a Váradtól D-re fekvő *Ürögd* s talán a Körösszegtől É-ra fekvő *Verneld* nevéből. Egyetlen település, *Vadászó* nevéből az *-ó* képző maradt el, s szintén egy településnévben találunk példát az *-s* képző redukciójára a *Csáklyás > Csáklya* esetében.

Ahogyan arra már fentebb is felhívtuk a figyelmet, a redukció elnevezéssel nem pusztán a toldalékmorfémák eltűnését jelöljük. Elmaradhatott a névből nem

névrészalkotó lexéma is, s előfordulhat, hogy ilyen nem névrészalkotó névelem és toldalékmorféma együtt is kieshetett a név fejlődése során. Az ilyen jelenségek száma településneveinkben 12. A XIV. század elején felbukkanó *Ivánkabánháza* településnév a majd egy századdal később felbukkanó formájában a személynévi első névelem nélkül jelenik meg, s megszületik a *Bánháza* névalak.

Nem ritka az a jelenség sem, amelynek eredményeként az utolsó névelem vész el a korábbi névalakból. Mivel a *Bócshida* helynév és *Bócs* alakváltozatának megjelenése között a XIII. század végén pusztán két évtized telt el, ebben az esetben is feltehetjük az alakredukciót. Szintén nem névalkotó szerepű lexéma tűnt el a *Bánkegyház* > *Bánk*, a *Harangmező* > *Harang*, az *Örvényesligete* > *Örvényes*, a *Sárosbócshida* > *Sárosbócs* és a *Tatárospatakfő* > *Tatáros* településnévpárokban. E nevek ugyanis településnévként egyrészesnek minősülnek, mégpedig olyan egyrészesnek, amelyek többsége eredetileg kétrészes mikrotoponimából lett metonimiával településnévvé.

A harmadik típusú redukciós változást jól szemlélteti a Bihartól ÉK-re fekvő *Dorogegyháza* település nevének fejlődése, hiszen ebben a második (középső) névelem tűnt el. Érdemes felhívni a figyelmet erre a sajátos jelenségre, hiszen bár formailag igaz az eltűnt névelemre tett fenti megállapításunk, valójában azonban arról van szó, hogy a második névrész rövidült meg analógiás hatás alapján. Ahogyan teljesen természetesen illik a magyar névrendszerbe a személynév + *-egyháza* utótagú településnév, ugyanúgy teljes értékű névnek tekinthető a személynév + *-háza* szerkezetű elnevezés is, a névtudat mindkét nevet elfogadja. A változás érdekessége abban rejlik, hogy ha az első, korábbi névváltozat nem maradt volna fenn, a településnév „jelentését" egészen másként értelmeznénk: a korai datálású forma egyértelműen mutatja a település templomos voltának névadási motivációját, míg a későbbi elnevezést önmagában egy birtoklásra utaló személynév + földrajzi köznév szerkezeti felépítésű névnek tarthatnánk. Persze elméletileg az sem tartható kizártnak, hogy névrészcserével állunk szemben, tehát az *-egyháza* utótagot valójában a *-háza* földrajzi köznév váltotta fel, ám ez a változási forma nem mondható gyakorinak.

A településnév funkcionális-szemantikai elemzésekor ugyancsak megtévesztő lehet az 1435-ben megjelent *Cigányfalva* neve is. Önmagában népnévi előtag és földrajzi köznévi utótag összetételének tarthatnánk, s ha nem lenne névelőzménye 1406-ból *Cigánymiklósfalva* alakban — s ha nem tudnánk emellett azt is, hogy a *cigány* népnév ebben az időben nemigen szerepelt a településnevekben —, esetleg el is fogadhatnánk ezt az álláspontot. A korábbi alak azonban egyértelművé teszi az eredeti személynévi előtag és földrajzi köznévi utótag összekapcsolódását.

Szintén egyedi névváltozásnak látszik a Debrecentől DNy-ra található, s 1443-ból adatolható *Boldogasszonyfalva* település neve, amelyet 1472-ben a *Boldogfalva* névforma váltott fel. Ebben az esetben a második névelem maradt

el, amely tulajdonképpen az első névrész, Szűz Mária Boldogasszony megnevezésének második eleme.

Sajátos fejlődésképet mutat az először 1373-ban megjelenő *Szentkozmadamján* település elnevezése, amelyben két vértanú neve szerepel. Mintegy száz év múltán, 1463-ban *Szentkozma,* 1479-ben *Szentdamján* néven szerepel. Az első névváltozatban a második névelem veszett el a névből, míg a második névalak az eredeti elnevezés harmadik néveleme nélkül fordul elő.

Névkincsünkben arra is találunk példát, hogy a korábbi településnév elejéről és végéről egyaránt elmaradt egy-egy névelem. A Váradtól Ny-ra fekvő, 1279-ben felbukkanó *Derzspalotája* település neve egy fél évszázad múlva 1335-ben már a személynévi első névelem és a névvégi birtokos személyrag eltűnése után *Palota* formában tűnik fel. Igaz, létezett egy köztes névforma is, a *Derzspalota* alak, ám ezt csupán a század végén, újabb ötven év elteltével vetették papírra, s ez túl sok idő ahhoz, hogy feltétlenül a névalakulás közbeeső formáját lássuk benne.

Rendhagyó, de mindenesetre szoktalan elnevezés *Jog* település neve, amely legkorábban egy 1326/XVIII-as, majd egy 1395-ös datálású oklevélben *Szentjog* alakban jelent meg, s bár ez a forma látszik gyakoribb előfordulásúnak, 1405-ben — egyetlen rendelkezésünkre álló adatként a korszakból — az első névelem nélkül, *Jog* alakban mutatkozik.

2. A bővülés

A fenti névszerkezeti változással ellentétes irányú folyamat a bővülés, amelynek eredményeként egy településnév valamely nem névrész szerepű lexémával vagy toldalékmorfémával növekszik meg. Ez a névalakítási mód tehát az előzőekkel megegyező módon szintén nem hoz változást a helynevek névrészeinek számát tekintve, csupán az alaki szerkezet módosulását eredményezi.

Bihar vármegye településnevei közül 32 alakváltozat született meg ezzel a szerkezeti változással. Legnagyobb számban (12) a *-d* képző kapcsolódott utólag egy már létező névalakhoz: *Álmos* > *Álmosd, Árpa* > *Árpád, Gégény* > *Gégényd,* a Bihartól É–ÉK-re fekvő *Hodos* > *Hodos, Kasza* > *Kaszád, Kávás* > *Kávásd, Lugas* > *Lugasd, Tárkány* > *Tárkánd,* a Cséffától DNy-ra található *Ürög* > *Ürögd,* a Körösszegtől DNy-ra lévő *Ürög* > *Ürögd,* a Váradtól D-re fekvő *Ürög* > *Ürögd, Vernel* > *Verneld.* A képző nélküli alakok — bár puszta létükkel bizonyítják, hogy alkalmasak voltak a „névszerep" ellátására — minden bizonnyal az analógia hatására, a modellhatás eredményeként kapták meg utóbb a *-d* morfémát (vö. BENKŐ 1949: 317–8). Emellett az *Árpa* (növénynévi alapú) személynévből származó településnévalakból született *Árpád* forma létrejöttéhez az is hozzájárulhatott, hogy a korban használatos volt az *Árpád* (1237–40: *Arpad,* FEHÉRTÓI 1983: 35) személynév is.

A legkorábbi *-d*-s pár az *Álmosd* névben a XIII. században jelent meg, s egyidejűleg élt a képző nélküli változattal. A legkésőbbi képzőmegjelenés a XV. század elején *Kávásd* nevében adatolható. A kérdéssel foglalkozók többsége általában azon a véleményen van, hogy a képzős–képzőtlen névpárok közül többnyire a képzőtlen változat tekinthető korábbinak, s ehhez az alakhoz később járult a képzőmorféma. Ez azonban nem kivétel nélküli, s a váltakozásban nem lehet egyedül érvényes névfejlődési irányt megállapítani.

A birtokos személyrag bővülés eredményeként minden esetben olyan nevekben fordult elő, amelyek több névelemből álltak. Viszonylag későn, az 1552-es dézsmajegyzékben jegyezték le *Libánpatak* települést, amelyet az oklevelek három évtized múltán *Libánpataka* alakban emlegettek. Hasonló módon született meg a *Székelyhida* névalak *Székelyhíd* település megnevezésére, a *Tölgykereke* településnév pedig öt évvel a *Tölgykerék* alakváltozat után jelenik meg. Kétrészes településnevekben is megfigyelhető a birtokos személyrag utólagos hozzákapcsolása: az 1332-ben felbukkanó *Derzsbócs* település, amely Berettyóújfalutól D-re állt, 1349-ben már a birtokos személyraggal gyarapodva, mint *Derzsbócsa* jelent meg. A XIII. század legelején merült fel a Székelyhídtól DK-re elterülő *Poklostelek* település neve, s hogy a másik névváltozat kialakulásában valóban a bővülés folyamatának volt szerepe, annak biztosítéka lehet az a több mint másfélszáz év, amelynek eltelte után 1389-ben a *Poklostelke* névváltozat áll egy oklevélben. Kétrészes településnév a Bihartól ÉNy-ra fekvő *Tótfalu* neve, amelyet később birtokos személyraggal bővülve, *Tótfalva* formában látunk viszont.

Az *-i* képző 7 településnév alakváltozatát hozta létre a korábbi formához való utólagos hozzákapcsolódásával. Így született meg a *Bócs* > *Bócsi,* az *Écs* > *Écsi,* az *Ér* > *Éri,* a *Komád* > *Komádi,* a *Lomb* > *Lombi,* az *Oros* > *Orosi,* az *Orosz* > *Oroszi,* a *Pap* > *Papi* települések képzős névformái.

A bővüléses szerkezeti változással megyénk névanyagában született településnevek közül egyben játszott szerepet az *-s* képző. A Sólyomkőtől É-ra fekvő *Közép* településnév 1406-ban megjelent első névalakja után több, mint harminc évvel adatolható a *Közepes* alakváltozat.

Néhány alkalommal az is előfordult, hogy nem toldalékmorfémával, hanem nem névrész értékű önálló lexémával bővült az eredeti névforma: *Almás* > *Almásmonostora, Diószeg* > *Diószeghídvége, Dorog* > *Dorogegyháza, Pósa* > *Pósatövise, Homorog* > *Homorogegyház, Szólát* > *Szólátmonostora, Szerep* > *Szerepmonostora.*

Szembetűnő, hogy olyan településnevekhez, amelyek már korábbi alakjukban is képzettek voltak — tehát erdetileg morfematikai szerkesztéssel születtek meg —, e névanyagban nem kapcsolódott bővüléssel újabb képzőmorféma.

3. Az ellipszis

Az ellipszis a névalakok névrésznyi rövidülését eredményezi. Gyakori jelenség, hogy a névből a földrajzi köznévi utótag vész el, ugyanakkor az olyan nevek sem mondhatók egyedi előfordulásúaknak, amelyekből valamilyen egyéb névrészalkotó lexéma maradt el. Ennek a változásnak a kiinduló névalakja minden esetben kétrészes helynév, s eredményeként kizárólag egyrészes településnevek születnek meg.

3.1. Bihar vármegye ómagyar kori névkincsében 6 (0,4%) bizonyosan ilyen szerkezeti változással alakult településnevet találhatunk. Ezek kisebb hányadában a földrajzi köznévi második névrész tűnt el a névből: az 1360-ban megjelenő *Dobracsényháza* neve a század végén (1389) már *Dobracsény* alakban tűnik fel.

A Cséffától D–DK-re fekvő *Kávástelek* településnév későbbi alakulását nem pusztán e névfejlődés példájaként érdemes kiemelni, ugyanis a névalakulások sajátos fejlődését mutatja. Az adatok azt mutatják, hogy leghamarabb a *Kávástelek* névalak jöhetett létre (1316/382) szintagmatikus szerkesztéssel. Fejlődésének következő lépcsőjén a *Kávás* névforma áll négy évtized múltán (1355), amely tehát ellipszis útján született meg a földrajzi könévi utótag elmaradásának eredményeként. S a településnév még mindig nem ebben a formájában állandósult, hanem hét évtized múltán a *-d* helynévképzővel bővült formában jelenik meg, és ez a képzőmorfémával ellátott alak maradt meg napjainkra is,s a románba is ez került át *Căuaşd* formában.

Hogy ez a névalakulási folyamat nem zárult le az ómagyar korban, arra szemléletes példa *Pantosfalva* település neve, amely viszonylag későn, a XVI. század végén (1580) jelent meg a forrásokban, s mindössze két évtized múlt el addig, amikor is a földrajzi köznévi utótag nélkül álló *Pantos* forma feltűnik (1600).

A többféleképpen elemezhető településnevek közül inkább az ellipszis által létrehozottak között lehet számon tartanunk a Váradtól D–DNy-ra fekvő *Pósalaka* település rövidebb, földrajzi köznévi utótag nélkül álló alakját. Kétrészes neve a XIII. század végén ([1291–4]) bukkant fel, ám mivel a rövidebb *Pósa* forma megjelenése 1319-ben figyelhető meg, nem zárható ki a metonimikus névkeletkezés lehetősége sem.

Hasonló kettős úton fejlődhetett ki a *Topa* településnév is 1470-re, hiszen eredeti *Topaháza* formájában már a század elején adatolható (1406).

3.2. A fent említett településnevekben kivétel nélkül a földrajzi köznévi második névrész tűnt el. Az ellipszissel történő névalakváltozás azonban nem pusztán a földrajzi köznévi névrészre terjedt ki. Sőt névanyagunkban éppen azoknak a településneveknek nagyobb az aránya, amelyekből valamilyen egyéb névrészalkotó szerepű elem veszett el.

Olyan településnevek is létrejöhettek ezzel a változással, amelyekből az önálló helynévi névrész maradt el. Az ilyen esetekben minden alkalommal az első névrész maradt meg. Ebbe a csoportba tartozik a *Berekböszörmény* (1396) nevéből létrejött *Berek* településnév-forma (1552).

Ennél a névtörténeti szerkezetváltozásnál kell vizsgálnunk a mai *Berettyócsohaj* történetét is. A településnév legkorábbi alakja a *Tora* volt, amely a XII. század elején tűnt fel. Majd egy évszázad múltán (minden bizonnyal új tulajdonos felbukkanása nyomán) megjelenik az új neve *Csohajtora* formában, s így az eredeti egyrészes elnevezés kétrészessé vált. A név fejlődése azonban itt még nem zárult le, hiszen a XIII. század végén az ellipszis nyomán megszületik a már újból egyrészes *Csohaj* névalak.

Talán ellipszis tehető fel *Derzs* nevének (1406) létrehozásában is. Amennyiben a településnév nem közvetlenül puszta személynévből metonimikus úton született meg, a kronológia alapján feltételezhető a *Derzsbócs* (1332) vagy *Derzsbócsa* (1349) névalakból való létrejötte.

Nem ritka az olyan névalakváltozás sem, amelynek eredményeként az első, többnyire megkülönböztető jelzői névrész tűnt el a névből. Az 1391-ből adatolható *Mezőpankota* településnév első névrésze, amely a vidék mezőségi talajára utalhatott, a néhány évvel későbbi (1396) alakváltozatból már hiányzik. Ugyanakkor persze ezt a változást másképpen is értékelhetjük, aminek az adhat alapot, hogy a két alakváltozat közötti időbeli különbség nem akkora, hogy a változást egyértelműen így értelmezhetnénk. Feltételezhetjük azt is, hogy a két névalak párhuzamosan jöhetett létre.

Hasonlóan bizonytalan, ám ezzel együtt is besorolható e csoportba *Segesd* település nevének fejlődése. 1588-ból adatolható a falu *Nagysegesd* névformája, s hogy nem vagyunk teljesen bizonyosak abban, hogy a *Segesd* névalak ebből jött létre ellipszissel, azt szintén a két elnevezés megjelenése közötti csekély időbeli eltéréssel magyarázhatjuk, hiszen ezt az egyrészes nevet 1600-ban jegyezték fel. A bizonytalanságot tovább növeli az a tény, hogy a településnek létezett egy még korábbi alakja is, amelyet 1580-ból *Seges*-ként adatolhatunk. E két tényező alapján azt is feltehetnénk, hogy a korai *Seges* névalak volt a névfejlődés kiindulópontja, amelyből a *-d* képző hozzákapcsolásával, morfematikus szerkesztéssel is létrejöhetett a kérdéses *Segesd* forma, s a *Nagysegesd* csupán ennek kiegészüléssel született alakváltozata.

Az oklevélbeli datálás teszi nehézzé a *Középsusd ~ Susd* településnév alakulásmódjának egyértelmű megállapítását is. A két alak közötti eltérés mindössze két év: 1588-ból származik a kétrészes *Középsusd* névváltozat, s az 1600-as oklevél e település megnevezéseként már a (talán ellipszissel kialakult) *Susd* névformát tartalmazza. A kronológiai közelségből persze emellett párhuzamos névalakulásra is következtethetünk.

4. A kiegészülés

Kiegészülés eredményeként mindig egyrészes településnév alakul át kétrészessé, tehát névalkotó szerepű névrész kapcsolódik az eredeti névváltozathoz. Az újonnan létrejött helynév szerkezete minden esetben úgy alakul, hogy a névrészek a megnevezés és a hely fajtájának megjelölési funkcióját látják el.

A középkori Bihar vármegye általunk vizsgált névanyaga 34 (2,4%) ilyen módon született településnevet tartalmaz. A korábbi elnevezésekhez utólag illesztett földrajzi köznevek arányát tekeintve a *-falva* látszik vezetőnek (14), s ez nem mondható meglepőnek. A kétrészes településneveinkben a névalkotásban szerepet játszó földrajzi köznevek sorában általában is messze ez az utótag mutatkozik a legnépszerűbbnek.

Ezek között a településnevek között találhatjuk *Ábrány* > *Ábrányfalva, Boldogasszony* > *Boldogasszonyfalva, Egyed* > *Egyedfalva, Margitta* > *Margittafalva, Nagymihály* > *Nagymihályfalva, Szentkatalinasszony* > *Szentkatalinasszonyfalva, Szentmárton* > *Szentmártonfalva, Újlak* > *Újlakfalva* stb. változáson átment falvak neveit. A kronológiai jellemzőket figyelembe véve azt láthatjuk, hogy a legkorábban végbement kiegészülés megyénkben a XIV. század végén zajlott le *Szentmártonfalva* nevének létrejöttekor (1388), s a legkésőbbi ilyen szerkezetváltozást az 1588-ból adatolt, a Váradtól ÉK-re fekvő *Újlakfalva* neve mutatja. Ez utóbbi településnév egyébként is a legfigyelemreméltóbb ebből a névcsoportból. Érdekességét az adja, hogy már a kiegészülés előtt is olyan kétrészes névként élt, amelynek második, földrajzi köznévi névrésze a *-lak* volt. Érdekes lenne tudni, hogy mi indíthatta arra a névadókat, hogy az első, XIII. század végi [1291–4] adatolású, eredetileg is kétrészes nevet kiegészítsék egy újabb földrajzi köznévi elemmel, mégpedig viszonlag későn, a XVI. század végén. Igaz ugyanis, hogy megyénkben ritkább volt a *-lak/-laka* köznév használata, de semmiképpen nem mondható, hogy erre az időre már teljesen azonosíthatatlanná vált volna a helynevekben a névhasználók számára. Esetleg az lehet e kérdés megválaszolásában segítségünkre, hogy a korszak Bihar vármegyéjében hat *Újlak* település létezett. Ezek közül a Szentjobbtól K-re fekvőnek a XV. században jött létre a *Baromlak*, majd a XVI. század végén a *Mezőújlak* névalakja. Telegdtől ÉK-re állt az a falu, amelynek *Újlaka* névformája egyidejűleg élt a birtokos személyrag nélküli alakkal, ugyanakkor ezek mellett létrehozták a jelzői előtaggal ellátott *Pusztaújlak* formáját is. A Debrecentől K–DK-re, a Fenestől ÉNy-ra elterülő falvak és egy bizonyosan nem azonosítható *Újlak* települések azonos névalakúak. Kérdés, hogy nincsenek-e ezek földrajzilag egymástól olyan távol, ami már nem indokolhatná a települések egyértelmű azonosíthatóságának biztosítását egy új névrésszel történő kiegészítéssel. Minden bizonnyal nem szolgálhat magyarázatként a településnév névségének túlbiztosítása sem, más magyarázatot pedig az *Újlakfalva* névalak kialakulására nemigen találhatunk.

Ha az eredeti egyrészes nevek lexikális hovatartozását vizsgáljuk, azt láthatjuk, hogy minden esetben vagy személynévre vagy patrocíniumi névre vezethetők vissza, s ebben a tekintetben szintén az eredeti kétrészes, *-falva* utótagú nevek tulajdonságát láthatjuk viszont.

Az adatok gyakorisági jellemzői a továbbiakban is megfelelnek az eredetileg kétrészes nevekként létrejött település-elnevezésekben megfigyelhető földrajzi köznévi előfordulásoknak. Ez azt jelenti, hogy számszerű adataiban a következő, kiegészüléssel a nevekhez járuló földrajzi köznév a *-telek/-telke* (8/5). Az itt megjelenő elnevezések korábbi egyrészes alakjának lexikai alapja jóval szélesebb, mint az előző csoporté: növénynév, patrocíniumi név, népnév és személynév egyaránt megjelenhet benne. Ilyen szerkezeti változással alakultak ki az alábbi települések nevei: *Amberus* > *Amberustelek, Besenyő* > *Besenyőtelek, Hidas* > *Hidastelek, Ónad* > *Ónadtelek, Székely* > *Székelytelek, Úz* > *Úztelek, Szentpál* > *Szentpáltelke, Tárnok* > *Tárnoktelke, Várvíz* > *Várvíztelke* stb.

Egyetlen egyrészes település neve egészült ki az idők folyamán a birtokos személyragos *-háza* földrajzi köznévvel: a Váradtól DNy-ra, a Sebes-Körös jobb partján fekvő *Gyak* falu nevéhez utólag kapcsolták a kérdéses köznevet, s ebben a formájában 1347-ből adatolható.

Talán ez a névszerkezeti változás zajlott le a megye egyik jelentősebb településének, *Bihar* nevének alakulásában is. Bár a *-vár* utótaggal ellátott forma esetleg magának az erősségnek a megnevezése is lehetett. Itt a lexikális alapot a *Bihor* (1211, FEHÉRTÓI 1983: 53) puszta személynév adta.

A fentiekből — úgy gondolom — általános tanulságként leszűrhetjük, hogy a magyar helynévkincsben a szerkezeti változások nyomán létrejött újabb településnévformák aránya nem elhanyagolható. A szerkezeti változások típusai a legkorábbi időktől egészen vizsgált korszakunk végéig (tehát a honfoglalástól 1600-ig) egyformán jellemzőnek tekinthetők. Az eredeti névformák lexikális szinten való vizsgálata pedig azt mutatja, hogy a változás alapját jelentő lexéma a szókincs bármely rétegéből származhatott.

RÁCZ ANITA

Felhasznált irodalom

BENKŐ LORÁND (1947), *A Nyárádmente földrajzinevei.* MNyTK. 74. sz. Bp.
BENKŐ LORÁND (1949), Gerezd. *Magyar Nyelv* 45: 317–8.
FEHÉRTÓI KATALIN (1983), *Árpád-kori kis személynévtár.* Bp.
HOFFMANN ISTVÁN (1993), *Helynevek nyelvi elemzése.* Debrecen.

„MAGYAR NYELVJÁRÁSOK"
A DEBRECENI EGYETEM
MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TANSZÉKÉNEK
ÉVKÖNYVE

XXXVIII, 347–352

DEBRECEN
2000.

A magyar likvidák *(l ~ ly)*és a *v (<*w)* spiráns történetéhez

1. Az uráli (finnugor) alapnyelvre két likvida: **l* és ** ľ* tehető fel. Az **l* mind szókezdő, mind szóbelseji helyzetben gyakori fonéma volt: **l-* (29), **-l-* (59) (vö. CSÚCS et alias 1991: 105, 142). Szóközépi *l* hangjaink egy része (10 esetben) eredeti szavainkban **δ*-re megy vissza (i. m. 134).

Az uráli (finnugor) **ľ* szóeleji megléte kétségtelen, de az idetartozó etimológiák száma felette csekély: **ľ* 4 biztos és 1 bizonytalan etimológiában tehető fel, 1 esetben **ľ*-t vagy **δ́*-t kell rekonstruálnunk (l. UEW 260–262). A magyarban egyetlen példa sincs a szóeleji **ľ* folytatására. Szóbelseji *ľ* 8 uráli (finnugor) etimológiában tehető fel (CSÚCS et alias 1991: 145), de a magyarban ennek folytatása csak egy biztos esetben van meg (*ly*): *hályog; süly* szavunkban **ľ* vagy *l* hanggal kell számolnunk. Az eredeti **ľ*-ből az ősmagyarban néhány szóban *gy* vagy *ggy* lett: *fagy, +hagyap* 'spucken', *faggyú, mëggy*. Ugyancsak ősmagyar kori lehet az **l* > *ľ* > *gy* hangváltozás a következő esetekben: **vol-* > **voľ-* > *vogy-* (HB *vogmuc*) > *vagy-* (*vagyok, vagy, vagyunk* stb.); *jel* ≳ *jegy* (< **jälke* 'Spur, Fleck' FU, UEW 91); *këll* ≳ *këgyelëm* (< **kelke-* 'nötig sein, müssen, sollen' FU, UEW 145). Vö. még *így, úgy, hogy*, amennyiben ezek *gy* eleme **l* > **ľ* > *gy* változás útján a modálisi funkciójú ablativusi *l* raggal azonos. Az *ľ* > *gy* változás egy-két esetben átnyúlik az ómagyar korba: *Bogyiszló* < szláv *Boľeslav*; *számszerij* 'armbrustähnliche Schleudermaschine': BesztSzj. *zamoserig*, Pesti: Nomencl. *Zamzerygy* < szláv *samostrělъ* (BÁRCZI, Htört.[2] 133). A fenti esetekben a mai *gy* közvetlen előzménye óm. *ǵ* lehetett.

2. BENKŐ LORÁND a likvidák magyar nyelvi fejlődéstörténetének alapos, minden részletkérdésre kiterjedő monográfiát szentelt (A magyar *ly* hang története. Budapest, 1953). A főbb fejlődési tendenciákat — szinte csak körvonalaiban — elsősorban az ő munkája alapján mutatom be. Az *l* a magyar nyelvtörténet folyamán szóbelseji és szóvégi helyzetben az ómagyar kortól kezdve palatalizálódhatik *ľ (ly)* hanggá. A szókezdő *l* > *ľ* változásra a magyar köznyelvben egyetlen szavunk van: *lyuk* (< FU). Megemlítendő még, hogy a nyelvjárásokban *lëány* szavunknak is van *lyány* változata. Szóbelseji és szóvégi *l* > *ľ* változás eredeti szavainkban: *halok* > *halyk* > *hajok, hajk* stb. 'dreieckiger Einschnitt im Baum beim Fällen', *mély, tavaly, vőfély*. Az *ly*-ek számát gyarapí-

tották jövevényszavaink is: *bélyeg, keselyű, tengely* (< török); *nyoszolya, gomolya, bivaly, király* (< szláv); *ibolya, fáklya* (< latin); *cikkely, kehely, pöröly, tégely* (< német) (BENKŐ 1953: 11–18). A m. *l* (fonetikailag *л*) jóval velárisabb ejtésű volt mint a ném. *l*. Erre utal a német szóvégi *l* → m. *ly (ľ)* hanghelyettesítés.

Az *l* palatalizációja az egész magyar nyelvtörténeten végigvonul, de különösen eleven volt a középmagyar kor folyamán. Az *l* — *ľ* viszonyában ebben a korban komplementáris disztribúció jött létre: magánhangzó előtt, intervokalikus helyzetben és szóvégen *ľ*, mássalhangzó előtt pedig *l* jelentkezik. Pl.: *ľetet, naľad, mély, mélyen ~ mélben, helyes ~ helt, helben* (vö. BÁRCZI, Htört.[2] 160). Az *ly*-ek, *lly*-ek egy része némelykor *l* + *e, i, l* + *j* kapcsolatból keletkezett: *illen, felleyn, ullyetek; gálya* (< ol. *galea*), *pálya* (< ol. *palio, pallio*) (BÁRCZI, Htört.[2] 130). Mindamellett több latin jövevényszavunkban máig megmaradt az *l* + *e, i* + magánhangzó kapcsolata (klasszicizáló ejtés): *biblia, familia, liliom* (BENKŐ 1953: 14).

Az *ly* > *l* depalatalizáció szó elején különösen gyakori jövevényszavakban, mivel az ország nagy részén nem volt szókezdő jésített *ľ*. Pl.: *Ladány* (< szláv *Ľudani*), *Letenye* (< szláv **Ljutina*). Olykor *ľ* > *l* szó belsejében is: *család ~ cseléd* (< szláv *čeljadь*) (BENKŐ 1953: 39 kk., BÁRCZI, Htört.[2] 132–133).

A *ly* > *j* változás meglehetett már a 15. században, de nem valószínű, hogy a 15. vagy a 16. században általánosan elterjedt volna; az *ly* > *l* depalatalizáció a Dunántúl nagy részén a 16. századig nyúlik vissza (BENKŐ i. m. 66 kk.). Az *ly* helyén a mai köznyelvben és a keleti nyelvjárásokban *j*-t ejtenek, nyugaton *ly* > *l* depalatalizáció történt, a középső palóc és jász nyelvjárásokban megmaradt az *ly*, vö. *gója ~ góla ~ gólya, kiráj ~ királ ~ király*. — Szórványosan előfordul az *ly* > *j* vátozás reciprokuma, a *j* > *ly*: *hójag* > *hólyag* (BENKŐ i. m. 72).

3. Mielőtt az *l* — *ľ* fonémapár tárgyalását folytatnánk, szólnunk kell az *l*-lel több ponton érintkező *v* fonetikai-fonológiai státusáról és történetéről. A mai magyar labiodentális *v* helyén az ómagyarban a következő betűkkel jelölt hang volt: *v, u, uu, w*, ritkábban *b*. Ez az írásmód, különösen a *b*-vel való jelölés arra mutat, hogy a mai *v* előzménye bilabiális *w* volt. A *w* meglétét támogatja a *w* > *b*, illetőleg a reciprok *b* > *w* > *v* változás. Pl.: *Vacia ~ Bachia* 'Vác', *Bytel* 'vitel', *Bezprem* ≶ *Wezpremwize* 'Veszprém' < szláv *Bezpremъ*, *Bulsuu* ≶ *Wulshw* 'Bulcsú', *levegő* ≶ *lebegő*. A magyar *v*-féle hangnak minden változása (vokalizálódás: szláv *okovь* > *akó*, *lavica* > *lóca*, kiesés: *vimád-* > *imád*, ősm. **kiwes* > *kües* 'köves') *w*-ből érthető meg (BÁRCZI, Htört.[2] 109–110; BENKŐ: MNy 52: 24).

A román nyelv magyar jövevényszavaiban a m. *v*-nek *u*-féle hang felel meg, jóllehet a románban mindig volt labiodentális *v*, vagyis m. *w* → román *u, oa, o* hanghelyettesítés történt: m. *tolvaj!* > román *toluoaie!*, m. *vallani* > román *ului*,

m. *város* > *oraş*, *Temesvár* > *Timişoara*. A magyar nyelv korai német jövevényszavaiban a bajor–osztrák *w*-t *w*-vel vették át, amely aztán a magyarban vált labiodentálissá: *vakol, vánkos, vincellér*. Miután a *w* a magyarban *v*-vé változott, a bajor–osztrák *w*-t az átvett jövevényszavakban bilabiális zárhang *(b)* helyettesítette: *bognár, bakter, bükköny*. A helyesírásunkban mutatkozó *v (u, uu, w)* ~ *b* írásmód ingadozása (12–14. sz.) a 14. század végére megszűnik. Ez azt jelenti, hogy ekkorra a magyar nyelvterület nagyobb részén a *w* már *v*-vé vált. Persze egyes nyelvjárásokban ma is megvan a *w* hang (BÁRCZI, Htört.[2] 109–110, 127; MOLLAY 1982: 153).

A m. *v* eredeti bilabiális volta mellett szólnak uráli (finnugor) előzményei is. Szókezdeten a *v* eredeti **w-* hangra megy vissza. Az eredeti szóbelseji képviselet meglehetősen tarka képet mutat: *-v-* < ősm. *-w-* (< PU, PFU **w, *p, *m, *k, *γ, *η*).

A *w* > *v* fejlődést bizonyára elősegítette a fonológiai *f* — *v* oppozíció létrejötte a PU/PFU **p-* > m. *f-* hangváltozás révén. Igaz, ez a fejlődés az *f* hangnak csak a szóeleji elterjedését eredményezte, szóbelseji és szóvégi helyzetben az *f* még hosszú ideig ismeretlen volt. Idegen nyelvi *f*-nek korai jövevényszavainkban *p* felel meg: középfelnémet *kaftaer* > *kaptár*, középfelnémet *hovemeister* 'udvarmester' > *hopmester*, lat. *Josephus* > *Izsép*. A 14. századtól kezdődően az *f* spiráns megmarad jövevényszavainkban, például középfelnémet *kufaer, koufaer* > *kufár* (BÁRCZI, Htört.[2] 129; MOLLAY 1982: 154–157). Ehhez járulnak belső keletkezésű szavaink *f* hangjai *(döf, kaffog, lefetyel, nyafog, püföl, töf-töf)*.

Mindaz, amit a m. *v* < **w* hangról fentebb mondottunk, jól beleillik abba az areális képbe, amelyet ROBERT AUSTERLITZ rajzolt (1976: 250–255) a *w* és *v* spiránsoknak az európai nyelvekben való elterjedéséről. Idézetek: „... a régi Európában, ameddig fonetikailag fel tudjuk tárni, a nyelvek bilabiális siklóhangot tartalmaztak (félmagánhangzót, félmássalhangzót) [*w*], de látszólag egyetlen nyelv sem tartalmazott zöngés, labio-dentális réshangot [*v*]" (i. h. 251). „... az ókori és korai középkori Európa körülbelül az Atlanti óceántól és a Földközitengertől a Balti-tengerig északon és a fekete-tengeri sztyeppékig keleten [*w*] terület volt, de ettől északabbra és keletebbre kizárólagosan, vagy a [*w*] társaságában fordult elő a [*v*]" (252). „... Európa nagyjából... [*w*] terület volt 1400–2000 évvel ezelőtt és jelenleg [*v*] terület" (253). „A legtöbb európaizált finnugor nyelvben" *v* van (magyar, balti-finn nyelvek, mordvin), a permiben *v* és bizonyos nyelvjárásokban *w* (< zürj. DP *w* < *l*, votj. *w* < *l*, **wa-* < őspermi **u̯o*); az európai cseremiszben, az obiugor és a szamojéd nyelvekben bilabiális *w* van (i. h. 254).

AUSTERLITZ szerint a *w* > *v* változás összefügg a magánhangzórendszerekben bekövetkezett változásokkal. Úgy vélekedik, hogy az ókori Európában a magánhangzórendszerek nagyjából öt magánhangzóval rendelkeztek: *a, o, u, e, i* (plusz hosszúság). Ahogy az ősi rendszerek elkezdtek gazdagodni, „az *u* kevesebb fo-

nológiai térrel rendelkezett (hogy elhelyezze variánsait)" (i. h. 253). Az *u*-nak tehát el kellett különülnie a zárt *o̯*-tól, az *ü*-től és az *i̯*- hangtól. Ily módon a *w* — ha az *u* variánsa volt —, eltolódott a mássalhangzók területére: zöngés spiránssá alakult *(v)*, hogy elkülönüljön az *f*-től (i. h. 253–254). Lehetséges, hogy a m. *w* > *v* fejlődésre is hatással lehetett a magánhangzórendszer gazdagodása (az *ü, ö* új fonémák a magyarban).

4. Ezen, a *v, w, f* hangoknak szentelt eszmefuttatás után tárgyalom az *l* kiesését szótagzáró helyzetben. A mássalhangzó előtt álló *l* kiesése már az ómagyar nyelvjárásokban megkezdődhetett. Erre mutathat a HB *keassatuc* adata, mely bizonnyal **këáltsátuk*-ra megy vissza. LOSONCZI (MNy. 14: 129, NyK. 50: 241) szerint az *l* kiesését megelőzte az *l* > *u̯* változás. Pontosabban: az *l* főleg *ë, ö, o* után és dentális mássalhangzók *(t, d, n)* előtt labializálódott *(u̯, ü̯)*, majd az így keletkezett kettőshangzó hosszú magánhangzóvá vált. Erre a jelenségre számos adatunk van az ómagyar kortól kezdődően. Pl.: 1301: *Barmad* < *Bernald*, 1181: *Tulg* > 1342: *thevgh* 'tölgy', 1086/12–13. sz.: *felduuar* > 1404: *fewdwar* (BÁRCZI, Htört.[2] 129). Vö. még *volt* > *vót*, *molnár* > *mónár*, *zöld* > *ződ*. — Olykor az *ol* > *ou̯* > *ó* változás reciprokuma *(ou̯* > *ol)* megy végbe: HB *boudug* > *boldog*, HB *ovga, ovdonia* > *old*, **χou̯d* (vö. *hó, hónap*) > *hold* (1211: *Holdus*, OklSz.) (BÁRCZI i. m. 98).

Az *l* + dentális > *u̯* + dentális hangfejlődés lényegét akkor látjuk világosan, ha szem előtt tartjuk az *l* — *ľ* opozíciót (korrelációt). Ez az oppozíció — miként fentebb már tárgyaltuk — megvolt az ómagyarban, a középmagyarban és egyes nyelvjárásokban (palóc, jász) mind a mai napig létezik. A két likvida szembenállása abban nyilvánult meg, hogy az *l* erősen velarizált mássalhangzó lehetett *(л)*. Fonetikai tekintetben tulajdonképpen *л* – *ľ* oppozíció állt fenn. Mármost az *l (л)* szótagzáró helyzetben könnyen bilabiális *w*-vé vált, s az így keletkezett *w* — amely az eredeti *w* fonémával azonos hang volt — dentálisok előtt *u̯/ü̯* allofónként realizálódott: *volt* (*wou̯t*) > *vou̯t* > *vót*, *föld* (*fönd*) > *föü̯d* > *főd*.

5. A veláris *л* hangnak *w*-vé (*u̯* félhangzóvá) válása számos európai nyelvben ismeretes.

Az *l* – *ľ* oppozíción alapuló *l (л)* > *w* > *v* változással magyarázható a zürjén *l* ~ *v* váltakozás. Ennek lényege: az intervokalikus *l* szóbelseji prekonszonantikus helyzetben és szóvégen *v*-vé változik: 1) *lov* 'lélek' ~ *lolẹn* 'lélekkel' ~ *lovtẹg* 'lélek nélkül' (V-típusú nyelvjárások és az irodalmi nyelv); 2) *lō* ~ *lolẹn* ~ *lōtẹg* (I-típusú nyelvjárások: itt *v* > *Ø* + magánhangzónyúlás történt); 3) az *l* minden fonetikai helyzetben *v* avagy *w* lesz: *vov/wow* ~ *vovẹn/wowẹn* ~ *vovtẹg/wowtẹg* (DP-típusú nyelvjárások); 4) az *l* minden fonetikai helyzetben megmarad: *lol* ~ *lolẹn* ~ *loltẹg* (RÉDEI 1978: 38, 56).

A lengyelben a szláv *l* — *ľ* oppozíció eltűnt: az *l*-ből *ł* (= *w, u̯*), az *ľ*-ből pedig *l* lett. Pl.: *kółko [kuwkɔ]* 'kerék' *łom* 'törmelék', *młot* 'kalapács', *ołów* 'ólom',

wołać 'kiált, kiabál'; l: *lekárz* 'orvos', *mleko* 'tej', *pole* 'mező', *wola* 'akarat'. Az *l*-nek *i* előtt *ľ* allofónja van: *lipa* 'hársfa'. A kemény *л (ł)* hangból szótag végén (különösen a szó belsejében *u* lesz az ukránban és a fehéroroszban is (ukr. *в*, fehéror. *у*), például ukr. *вовк*, fehéror. *воук* ~ or. *волк* 'farkas'. Az *ł* > *u* előfordul a morva–szlovák nyelvjárások egy részében és a szlovákban is, például *ůáska* < *łáska* 'kegyelem', *byų* < *był* 'volt' (HORÁLEK 1967: 139–140; BAŃCZEROWSKI–SZABÓ–BAKONYI 1980: 24, 28, 31). — Idetartozik a szerbhorvát *l* > *o* változás is: *beo (bela)* 'fehér', *veo* (gen. *vela*) 'fátyol' (HORÁLEK 1967: 360).

A középangolban a mássalhangzó előtti *al* és *au* egybeesett és végül *[ɔ]*-vá vált: *talk, chalk, walk, calm, balm* [tɔ:k, tʃɔ:k, wɔ:k, ka:m, ba:m]. Az *l* elveszett *d* előtt is: *would, should*. A *could*-ban az *l* másodlagos. Vö. még *half, salve, psalm* [ha:f, sa:v, sa:m], *folk, yolk* [fouk, jouk]. Ezekben a szavakban az *l* az eltűnés előtt ún. „sötét *l* (dark *l*)" volt. (PYLES 1971: 189, 190; STRANG 1977: 117).

A mássalhangzó előtti *l* az ófranciában vokalizálódott: *al* + mássalhangzó > *au*, kb. *aw*-nak ejtették: lat. *saltare* 'ugrálni, táncolni' > fr. *sauter*, lat. *silvaticu(m)* 'erdei, vad' > fr. *sauvage* 'vad', lat. *altus* 'magas' > fr. *haut*, lat. *alteru(m)* 'más, másik' > fr. *autre*, port. *outro*, prov. *autre*, spanyol *otro*, ol. *altre* (HERMAN 1966: 142, 146, 183, 207; VIDOS 1975: 404).

A hollandban az *ald, alt* kapcsolatból előbb *old, olt* lett, majd az *l* vokalizálódott. Így jött létre az *oud/out* (= *aud/aut*) kapcsolat. Pl. *oud* 'öreg' (ném. *alt*), *zout* 'só' (ném. *Salz*), *koud* 'hideg' (ném. *kalt*), *goud* 'arany' (ném. *Gold*), *woud* 'erdő' (ném. *Wald*) (SCHÖNFELD 1932: 70–71; VAN DER WAL–VAN BREE 1994: 95). Erre a magyarral párhuzamos holland jelenségre annak idején már LOSONCZI is (1936: 251) felfigyelt. A frízben az *l* megőrződött: *waldhoorn* 'vadászkürt', *folteren* 'megkínoz', helynevekben *-Olde(n), -wolde* (SCHÖNFELD: uo.).

RÉDEI KÁROLY

Felhasznált irodalom

AUSTERLITZ, ROBERT (1976), Az európai [*w*] és [*v*] térben és időben. *Nyelvtudományi Közlemények* 78: 250–255.

BAŃCZEROWSKI JANUSZ–SZABÓ DÉNES–BAKONYI ISTVÁNNÉ (1980), *Lengyel nyelvkönyv*. Bp.

BÁRCZI, Htört.[2] = BÁRCZI GÉZA, *Magyar hangtörténet*. Második bővített kiadás. Bp., 1958.

BENKŐ LORÁND (1953), *A magyar* ly *hang története*. NytudÉrt. 1. sz. Bp.

BENKŐ LORÁND (1956), Hozzászólás Petrovici Emil „Egy magyar hangtani sajátság..." című előadásához. *Magyar Nyelv* 52: 23–26.

CSÚCS et alias (1991) = CSÚCS, SÁNDOR–HONTI, LÁSZLÓ–SALÁNKI, ZSUZSA–VARGA, JUDIT, *Statistik der uralischen Lautentsprechungen.* Bp.
HERMAN JÓZSEF (1966), *A francia nyelv története.* Bp.
HORÁLEK, KAREL (1967), *Bevezetés a szláv nyelvtudományba.* Bp.
LOSONCZI ZOLTÁN (1918), Egy hangváltozás eredetéről. *Magyar Nyelv* 14: 129–133.
LOSONCZI ZOLTÁN (1936), A magyar *l* kiesés kezdete. *Nyelvtudományi Közlemények* 50: 240–251.
MOLLAY KÁROLY (1982), *Német–magyar nyelvi érintkezések a XVI. század végéig.* Bp.
PYLES, THOMAS (1971), *The Origins and Development of the English Language.* New York–Chicago–San Francisco–Atlanta.
RÉDEI KÁROLY (1978), *Chrestomathia Syrjaenica.* Bp.
SCHÖNFELD, M. (1932), *Historiese Grammatika van het Nederlands.* Zutphen.
STRANG, BARBARA M. H. (1977), *A History of English.* London.
UEW = RÉDEI, KÁROLY, *Uralisches Etymologisches Wörterbuch.* I–III. Budapest–Wiesbaden, 1988–1991.
VIDOS, B. E. (1975), *Handbuch der romanischen Sprachwissenschaft.* München.
VAN DER WAL, MARIJKE–VAN BREE, COR (1994), *Geschiedenis van het Nederlands.* Utrecht.

„MAGYAR NYELVJÁRÁSOK"
A DEBRECENI EGYETEM
MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TANSZÉKÉNEK
ÉVKÖNYVE

XXXVIII, 353–360

DEBRECEN
2000.

Kővár vidékének XVII. századi nyelvhasználata[1]

A Szatmár megyei Mándy család levelezésében a XVII. századból való iratok (Szabolcs-Szatmár-Bereg megyei Levéltár. Mándy család levéltára. XIII. 10. Keltezett iratok 1606–1699) Nagybánya közelében, Kővár vidékén, Sárosmagyarberkeszen vagy Berkeszpatakán (Berkeszi járás), valamint az ugyanabban a járásban lévő Kolcéron keletkeztek.[2] Ezek a községek ma a romániai Szatmár megyéhez tartoznak: Magyarberkesz ~ román Berchez, Berkeszpataka ~ román Berchezonia, Kolcér ~ román Coltirea (vö. Magyar Neve? Határokon túli helységnév-szótár. Összeállította és a bevezetést írta SEBŐK LÁSZLÓ. Arany Lapok, 1990). E vidék közigazgatási múltja változatosnak mondható, hiszen a Közép-Szolnok vármegyéhez tartozó területből a XVI. század végén Kővár vidéke néven önálló közigazgatási egységet szerveztek, de a XIX. század végén egy részét, a Nagysomkúti járást ismét Szatmár vármegyéhez csatolták. A terület nagyobb tájegységhez való besorolása is változó, hiszen a kővári vár szerepel például az Erdély régiségei és történelmi emlékei c. könyvben bemutatott várak között (vö. KŐVÁRI LÁSZLÓ, Kolozsvár, Stein János M. Kir. Egyetemi Könyvkereskedése, 1892), tehát a közfelfogáshoz hasonlóan tágabb értelemben vett Erdélyhez tartozónak tekinti a szerző, ugyanakkor a történelmi munkák szerint e terület Erdélyen kívül esik, s a magyarországi részek, azaz a Partium része, amely a XVI. és XVII. század folyamán Erdélyhez való csatolás nélkül az erdélyi fejedelmek birtokába került, 1877-ben a Partium megyéinek végleges visszacsatolásakor Kővár vidéke részben Szolnok-Doboka, részben Szatmár vármegye része lett (vö. Révai Nagy Lexikona. XV. kötet).

A történelmi Partiumnak a nyelvjárási csoportba való besorolása sem zökkenőmentes. A mai magyar nyelvjárások között KÁLMÁN BÉLA a nyolc magyar nyelvjárástípus között az északkeletihez sorolja ezt a területet, bár a nyelvjárás-

[1] A tanulmány az OTKA T 025237. sz. és az OTKA T 032868. sz. pályázatok támogatásával készült.

[2] Az említett területről származó dokumentumok nyelvi elemzése az Egy XVII. századi végrendelet nyelvéről. [Magyar Nyelvjárások XXXVII (1999): 393–398] és a Két összeírás a 17. századból [Magyar Nyelvjárások XXXVI (1999): 91–5], valamint az Adalékok az északkeleti nyelvjárás XVII. századi történetéhez [Magyar Nyelvjárások XXXVI (1999): 95–106] című tanulmányokban található.

terület meghatározása — különösen, ami a határon túli területeket illeti — elég elnagyolt, mivel csak a volt Abaúj megyének a Hernádtól keletre eső részét, Zemplén, Szabolcs, Hajdú keleti és Bihar északkeleti nyelvjárását nevezi meg, s ide számítja az ezektől északra és keletre levő, határokon túli magyarság nyelvét is (vö. Nyelvjárásaink. Bp., 1971. 84). E meghatározás szerint Kővár vidéke is az északkeleti nyelvjáráshoz tartozik. BÁRCZI a középmagyar kor nyelvállapotának megrajzolásakor nem a nyelvjárások, hanem az írott nyelv felől közelíti meg a nyelvjárási jelenségeket, s az azonos nyelvjárási vonások kimutatásához együtt vizsgálja Gömör, Abaúj, Zemplén, Ung, Bereg, Szatmár, Szabolcs, Bihar, Kraszna és Krassó-Szörény vármegye nyelvállapotának sajátosságait, amelyhez közeli normákat mutat az erdélyi kancellária gyakorlata is az egységes írott nyelv kialakításában, s a közös nyelvjárási vonások kerülésében (vö. A magyar nyelv életrajza. Bp., 1975. 219–20). E terület nagyjából megegyezik az északkeleti nyelvjárás KÁLMÁN BÉLA által vázolt határaival, de a megyék megnevezésével pontosabb képet kapunk az említett nyelvjárástípus keleti és déli határairól.

BENKŐ LORÁND a magyar nyelvterületet táji, nyelvi tagolódás alapján három nagy csoportba sorolja: *nyugati, középső* és *keleti* táji nyelvváltozatok (vö. A magyar irodalmi írásbeliség a felvilágosodás korának első szakaszában. Bp., 1960. 268–9). A vizsgált terület, Kővár vidéke ebben a felosztásban a középső táji nyelvváltozathoz tartozik, amely BENKŐ szerint „a Duna észak–déli irányú folyásának vonalától kezdve a „Magyarország" és Erdély határát képező úgynevezett partiumi területekig terjed, ez utóbbi részt is magába foglalva" (uo.). A Nyelvjárástörténet c. munkájában viszont elkülöníti az északkeleti nyelvterület nyelvi jelenségeit a középső magyar nyelvterületétől. A keleti nyelvjárásnak mind a három tanulmány az erdélyi nyelvjárásokat tartja.

A következőkben megvizsgáljuk, hogy a Kővár vidékéről származó iratok nyelvében előforduló nyelvjárási sajátosságok a felsorolt tanulmányok északkeleti, illetve középső, vagy keleti nyelvi jelenségeivel mutatnak-e rokonságot. A felsorolt szerzők tanulmányaiból összegyűjtöttük a XVI–XVIII. századra vonatkozó adatokat, de a vizsgálatba bevontuk PAPP LÁSZLÓnak Kölcse község nyelvjárásának a XVI. század második felére vonatkozó megfigyeléseit (XVI. század végi nyelvjárásaink tanulmányozása. NytudÉrt. 25. sz. 1961). Ezek az adatok ugyan Szatmár nyugatibb területére jellemzők, és egy századdal korábbi adatok, mégis érdekesek a kővári adatok szempontjából. Természetesen ezeket az adatokat is az északkeleti nyelvjáráshoz sorolhatjuk.

I. A magánhangzók változásai

1–2. Az *i* ~ *ü* szembenállás a kialakulóban lévő irodalmi nyelvi szokásnak megfelelő, s a Kővár vidéki szövegekben nincs felső nyelvállású labiális alak az illabiálissal szemben, sem illabiális a labiális helyett.

3. Az *e (ë) ~ ö* szembenállás a *költ el,* valamint a *lött, tött, vött* igealakokban fordul elő csupán, akárcsak a kölcsei adatokban (vö. i. m. 59).

4. Az *ë*-zés olykor a kővári adatokban is megtalálható az *ö*-zés rovására: *fzer* 'sör', *fekötöstul* 'főkötőstül', *üdvezült.*

5–6. A zártabb–nyíltabb hangviszony tekintetében a zártabb alak, az *í* a nyíltabb *é* helyén csak egyszer szerepelt: *vígben* vinnem, illetve *i* az *e* helyén: *Sendely,* viszont erőteljesebben jelentkezik a nyíltabb alak, azaz az *-é* használata az *-í* helyén: *meg* 'míg', *epetesebe* 'építésébe', *kenaltam* 'kínáltam'. A nyíltabb alak használata szótőben és toldalékban (képzőben) egyaránt előfordul.

7–8. Az *ő ~ ű* és *ű ~ ő* esetében is akad példa a nyíltabb és zártabb alak ingadozására: *csuje,* de *csöjő.* A harmadik személyű személyes névmás viszont szövegeinkben nem szerepel zártabb alakban.

9. Az *o* használata az *o ~ a* hangviszonyban ingadozónak látszik a Kővár vidéki adatokban, hiszen ugyanabban az írásban előfordul a *fzerfzamok ~ fzerfamak, aranyas* 'aranyos', *zalagban* 'zálogban', de találunk nyíltabb magánhangzót a szótőben is: *Somlyai.* Ez a jelenség a keleti nyelvjáráshoz tartozó Mezőségből indult ki, és egyre szélesebb körben terjedt (BENKŐ, Magyar nyelvjárástörténet 90).

10. Az előző jelenség ellentéte, az *o*-zás viszont a székely nyelvjárásterület jellemzője (i. h.), amely azonban a Kővár vidéki adatokban is megmutatkozik a *kamara* szó ingadozó használatában: *kamoraban, komaraban, komoraban.*

11. Az *á* utáni *o*-zás szintén előfordul a *mazos* és a *kalanok* szóalakokban. Ez a jelenség szintén a keleti nyelvjárás változataira jellemző a korban (i. m. 91).

12. E jelenségre nincs adatunk Kővár vidékéről.

13–14. Az *-í, -ú, -ű*-nek hangsúlyos szótagban való nyúlását a keleti és az északkeleti nyelvjárás jellemzőjeként egyaránt megtaláljuk, de a Kővár vidéki példák között csak az *-ű (sűtő, űst, üres, üvegek)* és az *-ő (őreg, őt)* esetében fordul elő. Az *-í* és *-ú* nyúlására utaló jelölés nem szerepelt az iratokban. Ugyanezen hangok hosszú változatainak rövidülése sem tanulmányozható a vizsgált szövegekben, mert a jelölésmód nem tesz különbséget hosszú és rövid magánhangzó között az *i* és *u* esetében.

16. Kettős hangzóra vagy esetleg hosszú magánhangzóra utal a *Gyeörgy, teörvény, eö* 'ő' szavak jelölése a Kővár vidéki szövegekben.

II. A mássalhangzók változásai

1. A palatalizáció erősen jelentkezik a *-ly* használatában: *karabely, muskately, belyegezni, csobolyo, meszely, rostely, Sendely, Somlyai, fertaly, allyan, derekally, Ulyfalusi, parna hely* 'héj', *Szillyak.*

2. Az összeolvadás következtében más mássalhangzókra is kiterjed a palatalizáció: *t + j > tty (birhattyak), d + j > ggy (horgyák).*

3. Az erős palatalizáció mellett a spirantizáció is megjelenik: *nyavajamat, sujjos, kajha, pujka.*

4. Nincs példa.

5–6. Az *ny* > *n* depalatalizáció is előfordul a Kővár vidéki adatokban: *csigan;* valamint a *ty* > *t (fatoly)* és a *gy* > *d (vadnak),* továbbá a *gyt* > *dt (hadta)* esetében.

7. Szó végi zöngétlenedés nem fordult elő, de volt olyan adat, amelyben szó belsejében jelentkezett: *dakaszto.*

8. A zöngésség szerinti részleges hasonulás nem következett be, vagy csak az írás nem utal rá: *adtam, adta, cselekedte, Hadszegi.*

9. Az *ny* > *ngy (tangyer)* és az *rny* > *rgy (horgyol)* hangváltozás is felbukkan a szövegekben, amely hangváltozás a Nyelvatlasz tanúsága szerint a keleti nyelvjárásban jellemző.

10. Az affrikáció összeolvadás következtében jön létre a *tecsik* és *szolicsa* szóalakokban.

11. Az *az, ez* mutató névmás ragos alakjai közül csak az *akor* határozószó fordult elő rövid mássalhangzóval.

12. A névmási határozószók közül a *vellek* és a *felollem* szerepelt hosszú mássalhangzóval a szövegekben.

13–14–15. Az *-s* melléknévképző nem nyúlt meg szövegeinkben, ugyanúgy az *-sz* sem.

16–17. A mássalhangzók nyúlása igen feltűnő a Kővár vidéki iratok szövegében, szó belsejében (*sujjos, kissebik, arrat* 'árát'), vagy szó végén *(kett, ött* 'öt', *ketteitt, eötett).* Ugyanakkor a rövidülés is gyakori szó végén *(kel* 'kell', *kellet, inkab, adot, jutot, forgot, szokot, rosz)* és szó belsejében *(latam* 'láttam', *hajtota, költötem, tartota, kivalkepen, bocsasa),* néhány esetben viszont ingadozik a használata *(kivalkepen ~ kivalkeppen, jutot ~ jutott).*

III. Nyelvtani szerkezetek

1. A *-ból, -ből* rag csak *-bul, -bül* alakban él a Kővár vidéki szövegekben: *adosságbul, arrabul* 'árából', *javaibul, testembül, enyembül.* Ez eltér a kölcsei adatoktól, ahol csak a középső nyelvállású ragpárra volt példa (i. m. 63).

2. A *-ról, -ről* rag *-rul, -rül* alakban fordult elő: *Kolcserul, egyetmasrul, Somlyorul, felesegemrül.*

3. A *-tól, -től* rag *-tul, -tül* alakban szerepel: *Attyatul, Attyafiatul, felesegemtul.*

4. Kővár vidéki adataink között csak a *vagyon* és a *viszen* igealak fordult elő 3. személyben *-n* személyraggal (a többi ige nem szerepelt a vizsgált szövegekben).

5. Az *-i* birokos személyjelként nem fordult elő.

6. Csak a *tött* és a *lött* szerepelt az adatok között.

7–8–9. Nincs rá adat.
11–15–16. A vizsgált tanulmányok ezekre a jelenségekre nem tértek ki.

Nyelvjárási jelenség	Nyelvjárástört.		Bárczi		Felvil. Irod.		Papp L.	Kővár
	ÉK-i	K-i	ÉK-i	K-i	Középső nyj.	Keleti nyj.		
I. magánhangzó								
1. *i* ~ *ü* (dücsőség)	-	+			+	+	+	-
2. *ü* ~ *i*			+			+	+	-
3. *ë* ~ *ö*	+	+			+		+	+
4. *ö* ~ *e* (sër, sëtét)	+	+				+	+	+
5. *í*-zés (irod. ny.)	+		+		+	+	+	+
6. *é*-ző	-	+	+				+	+
9. *o* ~ *a* (*o* > *a*)	-	+				+	+	+
10. *o*-zás	-	+			+	+	+	-
11. *á* utáni o-zás	-	+		+		+	-	+
12. *ö* helyett *e* (nincs illeszkedés)	-	+			+	+	-	-
13. *i*, *u*, *ü* nyúlása hangsúlyos szótagban	+	+	+	+		+	-	+
14. *í*, *ú*, *ű* rövidülése hangsúlyos szótagban	+	+				+	-	-
15. *ú*, *ű* > *u*, *ü* szó végén	+	+				+	-	-
16. Záródó diftongusok *eö*, *ëi*, *eë*	+	+	+				-	+

Nyelvjárási jelenség	Nyelvjárástört.		Bárczi		Felvil. Irod.		Papp L.	Kővár
	ÉK-i	K-i	ÉK-i	K-i	Közép nyj.	Keleti nyj.		
II. mássalhangzó								
1. palatalizáció *(ly)*	+	+						+
2. más msh. palataliz.								+
3. *j*-ző kiejtés		+						+
4. *n* > *ny* palat. tő belsejében		+						-
5. Nominativusi *n* (tővégen)		+				+	+	+
6. depalatalizáció								+
7. zöngétlenedés szó végén		+						-
8. Nincs zöngésség szerinti részleges hasonulás								+
9. Zöngés msh. + *j* > msh. + *gy*	-	-						+
10. affrikáció								+
11. *Ahoz, ehez, aval*	+						+	+
12. *Tőle, róla, előle* nyúlása	-	+				+	+	+
13. *s* képző nyúlása	+	+					+	-
14. *s* nyúlása (birt. sz.jel előtt)							+	-

15. *sz* nyúlása		+						
16. msh.-rövidülés	-	-			+		-	+
17. msh.-nyúlás szó végén és belsejében					+	+	-	+
III. Nyelvtani szerkezetek								
1. *-ból, -ből ~ -búl, -bul*	+	+	+		+		-	+
2. *-tól, -től ~ -túl, -tűl*	+	+	+		+		+	+
3. *-ról, -ről ~ -rul, -rül*	+	+	+		+		+	+
4. *teszen, leszen, megyen, vagyon, viszen*	+	+			+		-	+
5. birt. sz. jel (E./3.) *i*					+	+	-	+
6. *tött, vött, lött*			+	+		+	+	+
7. T./3. sz. *-uk, -ük* birt. sz. jel ~ *-ok, -ök*						+	+	-
8. T./3. sz. *-uk, -ük ~ -ok, -ek*							+	+
9. *hajókot, lelkünköt*						+	+	+
10. *ó ~ a, ő ~ e*							-	+
11. Létige tőváltozata							-	+
12. múlt T./3. sz. *-anak, -enek*							-	+

13. *-i* birt. többesítő							-	+
14. *-dos, -dës, -dös*	+	+					-	+
15. *az mint*							-	+
16. *-stul, -stül ~ -stul, -stol*							-	+

Megvizsgálva az egyes jelenségek előfordulását, megállapíthatjuk, hogy a Kővár vidéki adatok nyelvi jellemzői között mind a magánhangzók (9., 10. és 13. sorszámmal jelöltek), mind a mássalhangzók (3., 5., 11., 12., 17. sorszámmal jelöltek), valamint az alaktani jellemzők között is vannak olyanok, amelyek a keleti nyelvjárástípus jellemzőivel mutatnak egyezéseket. Ezeknek az egyezéseknek az oka természetesen lehet az is, hogy olyan személy írta le ezeket a leltárokat, aki iskoláit valamelyik erdélyi kollégiumban végezte, vagy az erdélyi kancelláriai írásmódot képviselte, hiszen a XVII. században ez a vidék gyakran cserélt gazdát. Ha a terjedelmesebb, Kővár vidékéhez egyértelműbben kapcsolódó szöveg nyelvi jellemzőit a kölcsei adatokkal vetjük össze, ezek között is találunk eltéréseket annak ellenére, hogy mindkettő Szatmár megye része. Kővár vidékén az *-i*-zésnek nyomát sem találjuk, ugyanakkor még egy századdal később is csak zártabb alakokat találunk a honnan? kérdésre felelő helyhatározóragok esetében.

A mássalhangzók viselkedésére vonatkozóan kevesebb adatot találunk a vizsgált tanulmányokban, és PAPP LÁSZLÓ kölcsei vizsgálatai sem terjednek ki a mássalhangzókra, így kevesebb az összehasonlítási alap, de a meglévő adatok között több a keleti nyelvjárásra jellemzőkkel egyező. A két leltár szókincse több olyan elemet *(parna, haz haja* 'padlás', *körtvély, málé, horgas vas* 'piszkavas', *elsőház* 'utcai/tisztaszoba', *hátulsóház* 'hátsószoba', *tánygyér)* tartalmaz, amelyek szintén a keleti vagy a szatmári nyelvjárásterületen fordulnak elő. Az írott szövegek nyelvi adatai is azt mutatják, hogy a Partium nyelvileg is átmenetet képez az északkeleti és a keleti nyelvjárás között.

RÉVAY VALÉRIA

„MAGYAR NYELVJÁRÁSOK"
A DEBRECENI EGYETEM
MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TANSZÉKÉNEK
ÉVKÖNYVE

XXXVIII, 361–374

DEBRECEN
2000.

Rag vagy névutó?*

(A Jókai-kódex *-balól/-belől* toldalékaihoz)

1. Aligha lehet véletlen, hogy BENKŐ LORÁND az Árpád-kor szövegeit elemző könyvében éppen a névutók fejezetének bevezetéseképpen fogalmazza meg a nyelvi kategóriák elkülönítésének nehézségeit: „A nyelvész a nyelvben kisebb-nagyobb egységeket, osztályokat, csoportokat igyekszik alkotni, közöttük határokat húzni, s a körülhatárolt kategóriákba lehetőleg minden nyelvi elemet elhelyezni. A nyelv pedig ennek a folytonosan megújuló »támadásnak« makacsul ellenáll, mert a rendszerkapcsolatok hihetetlen szövevényessége folytán természetének az átmenetiség, a szivárványszerű egymásba folyás egyik leglényegesebb jellemzője" (1980: 276).

A nyelvek lényegi, funkcionális hasonlósága és az egyes nyelvekbeli rendszerkapcsolatok hihetetlen szövevényessége közti különbségek teszik lehetővé egyazon nyelv jelenségeinek jelentősen eltérő elméleti keretek szerinti rendszerezését. Ez főleg „paradigma-váltások" idején figyelhető meg (vö. pl. a magyar esetrendszer átrendezését az új nyelvelméletek jegyében: ANTAL 1961, KIEFER 1998 stb.), de fokozatos módosulások, eltolódások azonos elméleti keretekben is megfigyelhetők. A névutókról szólva például „Ki mit tart névutónak" címmel táblázatba foglaltam, hogy 1818 és 1962 között 20 kiválasztott szerző (nyelvtan- vagy szótáríró) mely nyelvi elemeket nyilvánította névutónak (1965: 18–22). Az összesen 180 névutónak minősített elem megoszlása a következő:

a) Mind a 20 szerző névutónak minősítette a következőket: *alá, alatt, alól, -n át, -n belül, ellen, elől, előtt, -n keresztül, közé, között, mellé, mellett, nélkül, szerint, után* (= 16).

b) 19 szerzőnél szerepelnek: *-n alul, elé, felé, fölött, -től fogva, helyett, iránt, -n kívül, mellől, miatt, múlva, -ra nézve, óta, -n tól, végett* (= 15).

c) 18 szerzőnél névutók ezek: *felől, gyanánt, -n innen, -hoz képest, körül, közül, mögé, mögött* (= 8; az a–c összesen: 39).

* A „Névutórendszerünk fejlődéstörténete" című téma kutatását az OTKA T-25344 szám alatt támogatja.

Az is beszédes, mely elemek szerepelnek legkevesebb szerzőnél, melyek tehát a kategória peremvidékei: az 1–3 szerző által névutónak minősített kifejezések:

d) Csak 1 szerzőnél szerepelnek ezek: *alkalmával, alkalommal, -hoz arccal, -vel átellen, -ben bent, céljából, címén, -től el, -vel (az) élen, ellenébe, esetben, esetére, -ra fel, félben, -n fenn, folytában, formájában, formán, -n hátul, hegyől, irányába, irányában, ízben, -vel kapcsolatban, kivételével, közelébe, közelében, közeléből, közepére, közibe, -ról le, lévén, módra, nevében, okáért, részéről, segítségével, során, számában, szempontjából, tájékán, tekintetben, -t tekintve, tövébe, tövében, truccára, úton, -hoz vissza* (= 49).

e) Csak 2 szerző minősíti névutónak ezeket: *alapján, árán, -vel átellenben, -be be, -n elöl, érdekében, értelmében, esetében, -vel ezelőtt, fölébe, híján, kedvéért, -től kezdve, -n ki, -t kivéve, -n kül, körülött, közepén, -től külön, módjára, módon, múltával, nyomán, -vel össze, számba, -vel szembe, szerte, útján, végre, -ra vonatkozóan* (30).

f) Csak 3 szerzőnél névutók ezek: *átellenében, -től balra, esetén, fölé, fölébe, fölől, folyamán, hosszában, -től jobbra, kapcsán, köről, következtében, -hoz mérten* (13; d–f: 92).

Külön tanulmány tárgya lehetne e minősítések elvi hátterének taglalása, feltehető okának keresése, illetőleg az, hogy az utóbbi három csoport forrásai hogyan helyezkednek el az időtengelyen, jelezve a névutóvá minősítés változását a nyelvészeti közvéleményben (vö. SEBESTYÉN 1965: 22). Tovább árnyalhatná a fenti képet, ha hozzávennénk az időközben megjelent mondatelemző köteteket, amelyek új névutókat is bemutatnak (pl. RÁCZ–SZEMERE 1970, GÁLFFY 1972, stb.). Az a fentiekből világosan látszik, hogy a névutó szófaj nyitott, és a megítélések eltérése mellett is bővülő tendenciát mutat. A bővülés abból is következik, hogy miközben sok tartalmas szó indul el a viszonyszóvá válás útján, a névutó kategória kijárata, a raggá válás már szinte egyáltalán nem működik.

2. A névutónak mint szófajnak más, érintkező, keresztező, átfedő nyelvi elemekhez való viszonyát — a névutó és a rag, a névutó és a határozószó, a névutó és az igekötő, a névutó és a ragos határozó — megpróbáltam magam is végiggondolni (1965: 9–15). A névutó és a rag elhatárolásában már ANTAL disztribúciós analízisét is figyelembe véve kerestem a kritériumokat. Hadd idézzem az ottani összegezést! „1. A rag és névutó kategóriáját egyaránt keresztezik, tehát elválasztásukra nem alkalmasak a következő jellemvonások: a birtokos személyragozhatóság, vagy ami ezzel azonos, a szóeleji előfordulás; a névmásokkal való kapcsolódás; az irányhármasság szerinti csoportosulás; a morfémakörnyezet jellege; a jelentéstípusok változatos volta és a hangsúlytalanság. 2. A két kategória zömét egymással szembeállítják, de egyedeit nem választják szét a következő sajátságok:

részvétel a magánhangzó-harmóniában (a ragok egy-, két- vagy háromalakúak, a névutók egyalakúak); az alkotó morfémák száma (a ragok egy morfémájúak, a névutók egy, két, három vagy több morfémából állnak); a tőhöz kapcsolódás szilárdsága (a rag és tő közé nem, a névutó és a megelőző szó közé beékelődhet más szabad morféma); a szótagszámban megnyilvánuló önálló szó jelleg (a ragok egy szótagúak, nem önálló szók; a névutók egy, két vagy több szótagúak, önálló szók). 3. Elválasztó kritériumnak legfeljebb csak a halmozódás képességét tekinthetjük: ugyanahhoz a tőhöz csak egy rag, de akárhány névutó csatlakozhat" (1965: 11). E szempontok egyikét-másikát az új magyar nyelvtani irodalom is emlegeti, ANTALra igen, rám nemigen utalva (KIEFER 1987: 481–487; 1998: 101–103; É. KISS 1998: 104–111). Igaz, ma, negyven év múltán már magam sem pontosan a fentiek szerint fogalmaznék.

A nyelvemlékek adatainak kategóriás minősítése még jóval nehezebb. Ahogy BENKŐ fogalmaz: „a nyelvtörténész gondjait ... még jobban tetézi, hogy a szinkrón jelleggel is sokszor csak nagy üggyel-bajjal, úgy-ahogy körülhatárolható nyelvi kategóriák a diakróniában még folytonosan változnak is, s e változás az átmenetiség újabb dimenzióját vegyíti bele a problematikába még akkor is, ha a nyelvi kategóriák átmenetiségének a szinkrón és a diakrón problematikája természetesen jelentékeny mértékben függvénye egymásnak" (1980: 276).

A rag és névutó viszonyát az ómagyar korban elsősorban a névutók raggá fejlődésében kívánjuk itt vizsgálni. Ez ugyan csak egyirányú folyamat — ragból nem lesz névutó —, de az egyes elemek fejlődési fázisa nemcsak korszakról korszakra, hanem szinte nyelvemlékről nyelvemlékre is eltérő lehet. A névutók raggá válásának alaki ismérveit KOROMPAY KLÁRA így foglalja össze: „A legfontosabbak a következők: egy szótagúvá válás; illeszkedés; egybeírás. (Mindhárom szorosan összefügg a hangsúly további gyöngülésével is, e fontos tényező azonban közvetlenül nem ragadható meg, csak következményei — az említett alaki jegyek — utalnak rá". 1991: 290. — az én kiemelésem: S. Á.).

3. Arra nézve, hogy egy-egy nyelvi elem rag vagy névutó voltának megítélése még egyetlen nyelvemlékben is milyen nagy körültekintést igényel, csak egy példát vizsgálunk meg. BÁRCZI GÉZA, akit Jakab Lászlóval együtt vallunk elindító mesterünknek, talán századunk legjobb nyelvtörténész mikrofilológusa volt. Halála után két tanítványa sajtó alá rendezte és kiadta a Halotti Beszédre vonatkozó feljegyzéseit (ABAFFY 1982). A művet átlapozva gyakran meglepetve látjuk, milyen óvatosan fogalmazott egy-egy toldaléknak látszó elem rag vagy névutó voltáról. Íme néhány idézet a lapszámok mechanikus sorrendjében:

6l. (jegyzet): „Geleji András a HB. *-nec* ragját-névutóját *-nek*-nek olvassa..."

62. [a *-nek*-et] „Mint személyjelezhető fiatalabb ragot (névutót) eredetileg ragos főnévnek kell magyaráznunk, s ez azzal a megelőző főnévvel, melynek ragjává, névutójává vált később, jelöletlen birtokviszonyban volt."

63. "Anonymusnál ugyanis már a véghangzóját teljesen elvesztett *-nek* ragot vagy névutót találjuk..."

71. *[gimilcíctul]:* „*tul,* e korban még inkább névutónak, mint ragnak kell tekintenünk ... A *-tűl* névutó számos más példában is előfordul nyelvemlékünkben ... A *tul* kétségtelenül fiatalabb ragjaink és névutóink közé tartozik..."

90. *[meret]:* „A rag (névutó) *-eret* '-ért' birtokos személyjelezve előfordul mint határozó ugyanitt: *erette,* és rövidült alakban mint névutó kétszer: „ez lelic *ert*", „lilki *ert*".

99. [a birtokos jelző toldalékáról]: „ A birtokviszony ... *-nek* raggal (névutóval) — ki van fejezve" *(halalnec).*

103. *[oz gimilf twl]:* „A *twl* névutó használata ilyen összefüggésben ma szokatlan."

110. "A *nec* részeshatározórag (névutó), 1. *neki*..."

133. "A *bele* névutó előfordul a HB.-ben ugyanebben az alakban még egyszer: *uruzagbele,* egyszer pedig *beli* változatban. A *ben* névutónak (1. *miloſtben*) irányt jelölő megfelelője tehát a fiatalabb határozónévutók-ragok [sic!] sorába tartozik..."

177. *[ildetuitvl]:* „A *tűl* ragra illetve névutóra ... 1. előbb".

E kiragadott néhány példa jól tanúsítja BÁRCZI óvatosságát: vagylagosan, kötőjelesen vagy zárójeles formában jelzi a tárgyalt elemek rag vagy névutó minősítésének kettős lehetőségét. Áll ez még a *-ben*-re, illetőleg a birtokos jelző toldalékára is.

4. A fentiekben egy kiváló tudósnak több ómagyar kori viszonyító elem rag vagy névutó voltára vonatkozó minősítéseit futottuk át. Az alábbiakban azt villantjuk fel, hogy egyetlen nyelvi elem, az ómagyar kori *-balól/-belől* névutóként vagy ragként való felfogása hogyan változik, alakul az utóbbi száz év során. Természetesen csak néhány kiragadott, de irányadó véleményre utalunk.

SIMONYI ZSIGMOND szerint (1892: 157) a HB-beli *timnuce-belevl* névutós kifejezés, a *belőlem, belőled* adverbiumok. A névutó „Mint viszonyszó azonban raggá változott, s előbb csak illeszkedett: *láng-balól* (EhrC.), később el is rövidült: *tömlöczé-ből, láng-ból.*" Az illeszkedés és zsugorodás tehát már a rag állapotában ment végbe, a JókaiK. idézett példája már rag.

GOMBOCZ és MELICH etimológiai szótára (1914: 339) a *-ből* ragnál ezt írja: „a rag teljesebb kéttagú alakja a régi nyelvben: *-belől* ... eredetileg illeszkedés nélkül ... később illeszkedve: *-balól,* vö. MünchC. 279: *falubalol;* DebrC. 358: *almatocbalol*". Érdekes, hogy ez utóbbira nem a korábbi JókK.-ből hoz példát. Tehát: rag, illeszkedő, kéttagú.

KLEMM (1942) a *-ből* rag előzményeként említi a HB. *timnucebelevl,* illetőleg a JókK. *kutbalol* adatát (181). *Belül* címszó alatt azonban névutót is felvesz, megjegyezvén: „Eredeti abl. jelentésében raggá (*-ből*) fejlődött ... A *belől* névutót már régen *hol?, hová?* kérdésre is kezdték használni, ebben a jelentésben azonban megmaradt *névutónak...*" (233). Ez a típus kapcsolódott aztán *-n* ragos névszóhoz. A kétszótagú, illeszkedő, ablativusi alakok tehát a rag előzményei voltak, raggá névutóból fejlődtek.

B. LŐRINCZY ÉVA (1953: 150) a KTSz. *agbe[le]vl* és *mogzotbelev[l]* adatait a *-ből* rag adatai közt tárgyalja, utalva a HB., ÓMS. és a JókK. megfelelőire, ez utóbbinál az illeszkedett *zayabalol, hazbalol* formákra is. A névutókat e nyelvemlékben egy *fogva,* egy *össze* és három *miá* képviseli (157–8). A nyelvemlék két példája tehát kétszótagú, rag és nem illeszkedik.

BERRÁR JOLÁN (1957: 37) a *-ből/-ból* ragról szólva írja: „A rag hosszabb *-belől* alakjában — és illeszkedett *-balól* formában — még a JókK.-ben általános: 28: *yewuala parifbalol.* De már itt felbukkan a rövidebb, egyszerejtéssel vagy analógiás hatásra keletkezett *-ból -ből.*" Tehát: rag, kétszótagú, illeszkedő.

Még ugyanabban az évben BERRÁR terjedelmes tanulmányt szentelt a *-ból/-ből* rag fejlődéstörténetének (1957a). Alapállása változatlan: a kétszótagos *-balól/belől* alakokat a rag eredetibb változatának tartja. Összeállítja ezek teljes ómagyar kori adattárát is. Megállapítja, hogy a korai ómagyar szövegekben a kéttagú, illeszkedés nélküli alak dominál, majd a Jókai-kódex a XIV. sz. végén nagyszámú kéttagú, illeszkedő formát ismer. A Huszita Bibliában „a hosszabb alakoknak jóformán nyomuk sincs", mindössze a Müncheni kódexben van „egyetlen *-balól* ragos" alak. A Guary-kódexben ismét jelentős a kétszótagú, illeszkedő *-balól/-belől* aránya: 19 adat az egyszótagú *-ból/-ből* 86 esetéhez képest. A már XVI. századi Nádor-kódex (1508) hasonló aránya: 128 : 15. A Nagyszombati kódex rövid és hosszú ragjainak előfordulási aránya: 33 : 6, a Debreceni kódex egyik kezénél 33 : 9. Szórványos előfordulások még további féltucatnyi kódexben megfigyelhetők, de a kétszótagúak fogyása, és főleg a mélyhangrendű *-balól* visszaszorulása jól megrajzolódik. Összegezésében cáfolja azt a feltevést, hogy a *-balól/-belől* ragváltozatok nyelvjárási hátterűek. Funkció szerinti megoszlás sem látható a rövid és hosszú változatok között. Az előfordulások mennyiségi hullámzása egyrészt a források kronológiájának bizonytalanságára, másrészt a fordítók és másolók beavatkozási eltéréseire, az írott szöveg lazább vagy szorosabb követésére vezethetők vissza. Az írott nyelvben lassúbb a hosszú változatok visszaszorulása, mint az élő beszédben, egyes kanonizált formulákban még szavakhoz kötődés is megfigyelhető, főleg a *-belől* túlélési hajlama.

A TESz. (1967: 277) a HB. timnuce-*belevl* és a JókK. lang-*balol* adatait határozottan és egyértelműen névutónak minősíti, megjegyezve: „A *belül* eredeti-

leg honnan? kérdésre felelő határozószó, illetőleg névutó volt ... később hol?, hová? kérdésre felelő határozószóként is használták. Ebben a szerepében él ma is."

BENKŐ LORÁND (1980: 278) az Árpád-kori rövid szövegemlékek kétszótagú *belől* viszonyító elemeit névutónak tekinti, megjegyezve: „nem is annyira a két- vagy egyszótagúság ... hanem az a történeti folyamat, amely a névutók raggá válása során az a l a k r e d u k c i ó b a n bekövetkezik, vízválasztó jellegű a két kategória viszonyában, hiszen az alakredukció a raggá válás függvényszerű következménye." Hozzáteszi még: „a *belől* már névutói alakjában is kettőssé vált, hiszen a régiségből jól ismertek a *balól* változatok. Ez utóbbiak főként a JókK.-ben nagyszámúak..." (uo. 279; további példák a GuaryK., NádK., NagyszK. szövegeiből). Az ablativusi *balól* névutó helyzetét erősíthette BENKŐ szerint azt is, hogy a *belől* mellé számos alakváltozat alakult ki, névutóként és határozószóként locativusi, sőt lativusi irányjelentésűvé is fejlődött; megmaradását segíthette a *beli* képző mellé kifejlődött *-bali* változat és más toldalékok kétalakúsága is (BENKŐ 1980: 279–281).

BÁRCZI (1982) — mint láttuk — a HB. jóval több elemét minősíti vagylagosan névutónak és ragnak, mint a közfelfogás. A *belől* elemet nem tárgyalja (a nyelvemlék Könyörgés részét már nem vizsgálja), de a *bele, beli* szóalakokat egyértelműen névutónak mondja (1982: 133). Egyébként az első biztosan illeszkedő *-ban* ragot csak a GyulS.-ból idézi (uo. 51). A HB. *kinzotviatwl* toldalékát PAIS ellenében is nem illeszkedő *-tűl*-nek olvassa, mondván: „*tüül* ~ *tűl* velarizációja nem cáfolható ugyan, de nagyon kevéssé valószínű akkor, amikor egyetlen rag-névutó sem illeszkedik még" (uo. 178). BENKŐvel egyezően vélekedik az alakredukcióról: „ha egy szó önállóságát, szemantikai teljes értékét elveszti és csak szintaktikai eszközzé gyengül, akkor hangtestében is szabálytalan zsugorodás áll be" (uo. 51).

Történeti nyelvtanunk első kötetében KOROMPAY KLÁRA tüzetesen foglalkozik a névutók raggá válásának folyamatával (1991: 289–293). Megállapítja: 6-7 névutónk már az ősmagyar kor második felében elindulhatott a raggá válás útján, „körülbelül ugyanennyi elem csak a korai ómagyarban vagy még később kapcsolódik be a fejlődésbe *(-ra/-re, -ért, -ba/-be, -ból/-ből, -szor/-szer/-ször, -kor)* ... a névutók tekintélyes része mindvégig névutóként él tovább" (uo. 292). A ragság már említett három ismérvén túl (egy szótagúvá válás; illeszkedés; egybeírás) a változás okaiként még a használati gyakoriságot és a funkcionális gazdagságot említi (uo. 292).

Ugyanitt a névutókról szóló fejezet szerzője, ZSILINSZKY ÉVA (1991: 442–460) is úgy foglal állást, hogy a korai ómagyar *belől* és *belé* szóalakjai még névutók (456), de a fejlődési táblázatban már vagylagos névutó–rag jelzést ad róla (458).

A történeti nyelvtan második, a kései ómagyar kort tárgyaló kötetében KOROMPAY KLÁRA külön alfejezetben foglalkozik az illeszkedés kérdéseivel.

Általában a rövidülés megelőzi az illeszkedést. „A *-balól/-belől* fordított viselkedése azonban arra figyelmeztet, hogy e két jelenség összefüggése szövevényesebb: a rövidülés és az illeszkedés — az önállóság elvesztésének közös folyamatában — együttesen, egymást át- meg átszőve hatott" (1992: 371). Ez tehát nem zárja ki a *balól, belől* névutó-fázisbeli illeszkedését.

A felsorolt véleményekhez érdemes egy-két megjegyzést fűzni. Simonyi a HBK. *timnucebelevl* alakját névutósnak mondja, de raggá fejlődését nem pontosan részletezi. GOMBOCZ–MELICH etimológiai szótára a *-ből* rag alatt elemzi a szóalakot, mint a rag „teljesebb kéttagú alakját". Ezt a további szakirodalom sokáig követi, csak a TESz., BENKŐ és BÁRCZI — és nyomukban a történeti nyelvtan — minősíti határozottan névutónak. Az illeszkedés hiányát az EtSz. a JókK. egyetlen kéttagú, nem illeszkedő alakjával szemlélteti *(Asisyabelewlualo)*, az illeszkedőket azonban nem ebből a forrásból, hanem a Huszita Biblia egyetlen mélyhangú példájából érzékelteti (MünchK. *falubalol*). BERRÁR a kéttagúak ragként kezeléséből mintha egy lábjegyzetében kiesne. A JókK. előbbi, nem illeszkedő alakját így magyarázza: „Esetleg a városnév két *i*-je zavarta meg a fordítót, és az illeszkedetlen *névutói* formát csatolta hozzá" (1957a: 6, az én kiemelésem: S. Á.). Érdekes lehet, hogy NYÍRI ANTAL a Müncheni kódex egyetlen *balól* példáját nem sorolja be a *belől* szócikkbe, tehát ragnak veszi (a *falu* címszó alatt meg is találjuk. 1993: 52, 101).

5. BERRÁR hatalmas adattárából (1957a) érdekes táblázat állítható össze a *-balól/-belől* és a *-ból/-ből* fontosabb előfordulásaiból.

		-belől	*-balól*	*-ből*	*-ból*	Össz.
1372 u.:	JókK.:	32	37	3	8	80
1495 e.:	GuaryK.:	16	3	56	49	124
1508:	NádorK.:	14	1	44	84	143
1508:	DöbrK.:	4	-	1	5	10
1512:	NagyszK. (2.r.)	5	1	24	9	39
1519:	DebrK. (3.k.)	2	1	12	9	24
1522:	KeszthK.	12	-	71	74	157

BERRÁR adatgyűjtése nem mindig a teljes szövegre terjed ki, olykor csak egy részre vagy egy kézre. Szórványos kéttagúság és azon belül esetleg *-balól* előfordulás (mint a MünchK. egyetlen adata) még tucatnyi más forrásban is megtalálható. A táblázat fő tanulsága világos: a kétszótagúság és az illeszkedés elsősorban a Jókai-kódexre jellemző. A rövidült alakok itt még kisebbségben maradnak. A továbbiak során a *-belől* alakok lassabban, a *-balól* formák gyorsabban csökkennek, s ez utóbbiak a 16. századtól szinte kuriózum számba mennek (BERRÁR 1957: 28). Ez kellőképpen indokolja, hogy a Jókai-kódex ide tartozó adatait tüzetesebben is szemügyre vegyük. Elsősorban a „névutós" kapcsolato-

kat nézzük: ezek fejlődtek a későbbiekben raggá, de szót ejtünk a *belől* határozószókról is.

Minthogy BERRÁR a Jókai-kódex adatait nem mutatja be, ezt az alábbiakban pótoljuk. Az elrendezés a határozófajtákat követi. Egy csoportban előbb a tartalmas szóhoz, majd a névmáshoz kapcsolódást szemléltetjük.

-belől

Helyhatározók: 25:l: „kewlewmbe kylemb *felbelewl* yewnekuala hozzya" (ex diversus partibus multi [= mundi] convenerunt ad eum = irányból, vidékről; ezt a jelentést a TESz. csak 1527-ből ismeri); 60:17: „kewteleyt el zagatuan es mendennek *kezebelewl* elky zalada"; 98:2: „es veuen az ſeprewt ew *kezebelewl* meg ſepre"; 43:17: „lata egy zepp tewzeſlangot magas *menbelewl* zent ferenc feÿre le zallanÿa"; 45;15; „ Es tehat latek tewz langott *menbelewl* leytewtt" (descendentem de caelo); 61:21: „lata tewzes vylagoſſagot ewrya zallanya *menbelewl";* 72:13: „lewn neky keczer zozad *menbelewl*"; 68:12: „az ver zenetlen ky futuala az *febbelewl*"; 68:5: „De az zent *febekbelewl* ewtlewt vÿer futuala az kewfalon"; 27:7: „ew hordoÿa elkÿ fordola az *zÿgetbelewl*"; 36:21: „zent fferencz el teruen ſpoletana new *vewlgbelewl* menne Romanÿolaba"; 49-24: „*Aſiſyabelewl*ualo nemes frater Rufen" (de Assisio). Ez utóbbi az egyetlen nem illeszkedő *-belől* változat, amelyet BERRÁR — mivel ugyanez a kifejezés illeszkedő *-balól*-lal is előfordul, elírásnak tart (1957a: 6).

Képes hely- és eredethatározók: 104:8: „*bewlczeſegebelewl* ſokka nem elhett"; 125:18: „Es *bewlczeſegbelewl* auagy vkoſſagbalol byznak" (industria seu prudentia confident — a latin ige ablativust vonz!); 126:1: „melye es karyaÿ *ezewſtbelewl*" (pectus et brachia de argento); 77:3: „Mykeppen frater Egyed vonot kÿ nemy meſtert ew *ketſegebelewl* [cím]; 95:17: „Ew lelkett te *kezedbelewl* kereſem meg"; 82:18: „az ky egÿ *penzbelewl* zaz penzt ad"; 113:11, 12: „fel fuualkodnak es felmagaztatnak egyebeknek *mÿuelkedeſebelewl* es *gyewmewlczebelewl*" (extollunt se de opere et lucro alieno); 118:14: „mÿkoron valamely barat ez *zerzetbelewl* ky megyen" (exit de religione); 99:25: „mert mÿ *teſtewnkbelewl* tyzteltetyk yſten" (de carne vestra honoratus); 160:23: „meltoltatnak megzabadoÿtanÿ az germeket halalnak *vezedelmebelewl*"; 65:21: „ky keznek *veteſebelewl* ffrater lleo azanna ayoytatoſſagat e[re]zuala ew zÿueben"(ex qua appositione tantam devotionem frater Leo sentiebat in corde); 76:3: „De annak felette *ebbelewl* legen erdelmed te neked" (habeas inde meritum); 130:26: „ſemmy *ezekbelewl* kyket emberÿ bewlczeſeg zerez" (de iis).

Partitivus és okhatározók: 111:3: „kyket *eſſebelewl* tartoznak tyztan es paraztol tartani" (ex professione — *es* = eskü, itt szerzetesi fogadalom); 131:8, 10: „tegyen my[n]ket mend mÿ zyuewnkuel yſtent zeretnÿ es az *gyewmewlczewkbelewl* auagÿ az derebleſdarablaſbalol es netalamtal az *etek-*

belewl … euen felkelenek"; 89:15: „ha myt *enkewſdedymbelewl*ualonak tetetek nekem tewtetek"; 91:3: „mert meglen ez*kewzenetbelewl* ez vÿlagnak feÿedelmÿ es nemeſſy teznek tÿzteſſeget neked" (de hac salutationis); 94:6: „Es ezeket …tartÿakuala *zerelembelewl*" (ex more / amore); 1:16: „egy *tizenkettewbelewl* tewrben magat megakaſtotta"(unus de duodecim); 68:16: „Es hogy *ezbelewl* leuzatot [= szégyent] es zÿdalmat ne vallananak"; 85:19: „Es *ezbelewl* zegÿenkedenek az baratok" (ex hoc autem verecundati sunt fratres); 91:2: „Es ne zegÿenkegyel *ezbelewl"*.

-balól

H e l y h a t á r o z ó k : 80:15: „Es paranczola neky hogy az *ablakbalol* felvegye az penzt"; 131:23,24: „lattatykuala ew *arczaÿabalol* es zayanak *fuuallaſabalol*: mÿkent zerelmnek langÿt ky boczattnÿ"; 88:2: „yewuala … megteruen *aſſizbalol* alamyznaual"; 157:11: „nem hagya az megalut teſtet kyvynnÿ az *hazbaloł*" (non permisit extinctum corpus efferi); 98:28: „zolgaltam en attyamnak es mendenuel en *hazambaloł*" (de domo mea); 123:7: „el ky menyen en*hazambaloł*" (exeat domum); 155:7: „veletekuel ewzuen ez *kutbalol* ky hoza"; 44:1: "ky terÿeztÿuala ew kezeÿtt ez felewl mondot *langbaloł*"; 28:14: „Mÿkoronzent fferenc yewuala *pariſbaloł*" (veniebat de Perusio); 162:27: „Nemy hews *raguſyabalo[l]* zarmazando Gerlandus" (de Ragusa oriendus); 102:14: „ÿaruala ewuelek az *ſpitalbalol* zent mariahoz" (ibat cum eis de hospitali usque ad ecclesiam Sanctae Mariae); 152:22: „az kemen gonoz vadnak *zayabalol* meg zabadoÿta"; 101:20: „Hogÿ kynoza ewnmagat pocloſual egÿ *talbalol* euen" [cím]; 103:19: „[ujjai] kykuel ky uezÿuala az *talbalo[l]* az etkett"; 67:27: „kezde az v*aÿaſokbalol* eleuen veer ky zarmaznÿ" (de ipsis effossionibus emanare); 143:6: „meglen zent fferencz ky mulak [sic!] ez *vylagbaloł*"; 61:22: „Es halla zozatott az *vylagoſſagbalol* ew uele zolny".

K é p e s h e l y - é s e r e d e t h a t á r o z ó k : 148:18: „magat feÿe haÿtuan leteryezte zent ferencznek labaÿhoz: *farkaſbalol* lewn baran"; 151:16: „fogada ennekem es *fogadaſabalol* hytet ada"; 158:24: „germeknek *halottaybalol* fel tamadaſarol" [cím]; 159:18: „hogÿ felkewlthetÿ tÿ fyadot *halotaybalol* [sic!]" (a mortuis suscitare); 99:6: „ew rokonÿ … mend ew *hazabalol* kezdenec oly erewſen kewnueznÿ"; 125:12: „hogÿ aznak *yutalmabalol* torkoſon elnenek"; 63:8: „Azert frat[er] lleonak ez felewl*mondottakbalol* tyzta artattlanſaga" (Claret igitur ex praedictis); 134:14: „valakÿ ez aÿetatoſſagot tewkelletest te peldadual kewuetÿ bodogſagnak *orzagabalol* vadnak batorok" (de regno beatitudinis sunt securi = -ról, felől biztosak); 111:16: „[a beszédet] vallottlenÿ bodog ferencznek *zayabaloł*"; 139:21: „ez felewl mondottakot vallottuala frater maſſeuſnak *zayabaloł*"; 60:2: „latatÿkuala egyeb *vÿlagbalol* meg ternÿ"; 53:8: „es ew bewnet alazatoſt meg eſmeruen *azbalol* melyett ewtewle el enÿeztetettuala" (de hoc, quod ab ipso celaverat).

Partitivus és okhatározók: 48:16: „ewtewle nekem engedet menden *yombalol* ... gyczerem es nagyoboÿtom" (de omnibus bonis mihi ab ipso ... laudo atque magnifico); 51:5: „te vagÿ karhozattacnak *zamabalol*"; 38:25: „En boczatok te hozzad en *tarſimbalol* kettewt"; 91:7: „vr yſten akart vallanÿ egy vÿ nepet mend *azokbalol* kyk el multanak"; 16:19: „kerdlec teget / ha alkolmas ennÿe mend *azokbalal* ewangeliummÿ tartokna[k] mellyec eleueuettettnec" (de omnibus, quae apponontur — a *-balal* második magánhangzója csak itt nyíltabb).

-ből

16:6: „Te hat zent ferenc ſem magat valta az heÿlbelewl [!]ſem arczaÿat le nem haÿta *menbewl*" (nec se mutando de loco, nec faciem declinando a caelo, dixit); 17:22: „zent fferenc ... megteruen *erdevbewl* kemenen megfegÿe frater ÿlyeſt"; 74:1: „De mÿkoron ez lyanok zent *Demyembewl* ... tertenekuolna zent Clarahoz: mondanak" [= a templomból]; 104:24: „nem youolna nekyk alamÿznat andÿ De nemelyek adnakuala *kewnewrewletbewl*". BERRÁRnál az *erdevbewl* hiányzik.

-ból

1:18: „egÿ ezfelelmondot tizenket *tarſbol* ... magat terben megakaſtotta"; 12:9: „fegÿ meg engemet en *fogÿattkozaſombol*" (de meis defectibus me corrigas); 13:25: „Azert tehat yſteny *paranczolatbol* kezde helyet mendenewt foglalnÿa"; 43:18: „lata egÿ zepp tewzeſlangot ... zent ferenc feÿre le zallanÿa Es az *langbol* zo zozatlikuala"; 62:25: „mÿutan elkÿ mulok ez *vilagbolÿ*"; 83:23: „De zent ferencz etelre le zaluan *kamoraÿabol:* lata"; 88:2: „yewuala nemÿ lelkÿ zegen nagÿ ſebeſeguel *porciunculabol*"; 152:23: „Es yly zernyew *halalbol* bekeſegbe es nÿwgodalomba vette".

belől

Vessünk egy pillantást a *belől* határozószói előfordulásaira is! Az illeszkedett *-balól* persze itt nem játszik szerepet.

a) Birtokos személyjeles (px-es) alak alig van: 154:1: „Azert morgas ne zarmazzek ky *belewled* hanem lezen kyt kertel" (Ergo non murmur exeat si non fit quod orasti); 97:19: „legottan *ew(belewle)* rola kymene az hÿr mend az faluzerte" (lehúzott, javított forma, nem szokás számontartani). Ide jöhet még ez is: 10:17: „ne czudal ha nem zolhatot te neked mert vgÿ uala *ewnbelewle* kÿwl" (non mireris, si non potuit tibi loqui, quia ita extra se erat = magánkívül).

b) Önálló, mondatrész szerepű *belől* határozószók: 52:15: „es megmonda mend zereuel kyſertetÿt kyt vallotuala *beleul* es kyuewl" (quam habuerat intus et extra — locativusi!); 53:5: „zent ferencz kyſertetnek zeret zereuel mondÿauala kyuel *belewl* es kyuewl erewſen gewtretettuala" (qua intus et extra vexatus

fuerat — locativusi); 118:7: „Illettetek zÿuenek *belewl*ualo nagÿ ſerelmeuel" (tactus nimio dolore cordis intrinsecus — locativusi); 126:25: „Es *belewl* maradnak hydegen es hyuan zerelemuel" (et remanebunt intus frigidi et vacui caritate — loc.); 129:22: „mert emberÿ bewlczeſegnek zemey nemczak azokot kyk *belewl* / de azokot kyk kyuel vadnak es meg mu(ta)tattÿak" (locativusi!). Az ablativusi jelentést kombinációval kell kifejezni: 41:7: „es zent ferencz felelen *onnatbelewl*" (de intus).

6. Foglaljuk össze a fenti adattár néhány jellegzetességét!

a) Számbeli megoszlásuk a következő:

-belől: 32 adat; mind *belewl* alakú, mindig egybe írva;
-balól: 35 adat; 34 *balol,* 1 *balal,* mind egybe írva;
-ből: 4 példa, mind *bewl* alakú, mindig egybe írva;
-ból: 8 példa, mind *bol* alakú, mindig egybe írva;
Px-es névutó határozószó: 3 *(belewled, ew(belewle), ewnbelewle)*
Önálló határozószó: 6 (5 *belewl*, 1 *beleul*), 1 utótagként.

Látni való: az írásforma és a feltehető hangzás teljesen egységes. A magashangúak diftongusos ejtése elképzelhető (a simuló *ü* szervetlen elem, az *eleül* félék analógiája — BERRÁR 1957: 37). A mély változatok kettőshangzós ejtésére semmi sem utal.

b) A kétszótagú *-balól/-belől,* illetőleg az egyszótagú *-ból/-ből* aránya (67 : 12) egyértelműen a hosszabb formák dominanciáját jelzi. A rövidült alakok aránya alig 15 százalék, a folyamat tehát még csak a kezdetén jár. A birtokos személyjeles alakok itt számításon kívül maradnak, hiszen mindmáig a kétszótagos változatból formálódnak. Úgy is fogalmazhatnánk, hogy a személyjeles alakokat a nyelv nem a rövidült ragváltozatból, hanem a hosszabb „névutói" alakból formálja: nem *ből-em, ből-ed* stb. A *benn-em, benn-ed* korábbi rövidülésre utal. Hasonlóan névutói a *belé-m, belé-d* px-es megoldása is; nem *bé-m, bé-d* stb.

c) A hosszabb és rövidebb változatok jelentés szerinti tagolódása kiegyensúlyozott. Minden változat előfordul helyhatározóként és elvont határozóként is, igaz, a rövidek kis száma nem rajzol fel olyan színes árnyalatsort. Lényeges, hogy mind a konkrét helyhatározók, mind a belőle származtatható elvontak honnan? irányúak, tehát működik bennük az ablativusi *-l* primér szerepe. Ugyanakkor figyelemre méltó, hogy a valódi határozószóként előforduló *belől* alakok mind hol? irányúak, de még alanyesethez kapcsolódnak: a *vmin belől* itt még nem fordul elő. Az *onnatbelől* arról árulkodik, hogy a honnan? irányt már összekapcsolt formulával kell kifejezni.

d) Az illeszkedés mind a hosszabb, mind a rövidebb változatok esetében úgyszólván tökéletes. Az egyetlen nem illeszkedő alakot (49:24: *Aſiſyabelewl* ellensúlyozza egy illeszkedő (88:2: *aſſizbalol*), így az előbbi elírásnak is vehetjük (BERRÁR 1957a: 6). Nem véletlen, hogy ezt az illeszkedést látva, sokan ennek

alapján minősítették ragnak a *-balól/-belől* változatokat, hiszen ez az önálló szó jelleget cáfolja, akárcsak a következetes egybeírás.

Ha mármost ANTALnak a ragot és névutót elméletileg elválasztó ismérvsorát (1961: 86–92) a Jókai-kódex fenti elemeire alkalmazzuk, a következőket láthatjuk:

	-belől/ -balól	-ből/-ból
1. A hangrendi illeszkedés (nu – rag +)	+	+
2. Morfémák száma (nu 2, rag 1)	2	1
3. Birt. szjelezés (nu + rag +)	+	?
4. Irányhármasság (nu + rag +)	+	+
5. Jelentéssíkok (nu + rag +)	+	+
6. Névmásokhoz járulás (nu + rag +)	+	?
7. Környezet (egyes, többes tőhöz nu + rag +)	+	+
8. Szórangúság (nu + rag –)	–	–
9. Szótagszám (nu 2 rag 1)	2	1

Az 1. ismérv szerint a *-belől/-balól* rag. A 2. ismérvben ANTAL következetlen: az *al-á, el-é* szerinte a szinkrón nyelvérzék számára is tudatos (1961: 88), de ezt már TOMPA ugyanott cáfolja (140). Másutt — a *-stül* tagolódásáról — ANTAL is így ír: „Persze ez csak diakronikusan összetett, ma osztatlan, egységes képző…" (uo. 13). Kérdés, miért nem alkalmazza ugyanezt a szempontot az *alá, elé* stb. esetében.

A birtokos személyjelezés közös jegye a névutónak és ragnak. Itt azért írtam kérdőjelet, mert a rövidebb változatok közt nem is lehet *-bőlem* forma. — Az irányhármasság és a jelentésbeli változatosság (konkrét és elvont viszonyjelentések) kódexünkben egyaránt előfordul: a honnan? irány markáns, a rövid alakok kis száma miatt kevesebb a jelentésárnyalat. A névmásokhoz járulás sorában azért van kérdőjel, mert névmási alapszóra nincs adatunk. A környezet szintén nem választja el a névutó–rag kategóriát: példáink közt is van többesi tőhöz, személyjeles alapszóhoz járulásra példa.

A szórangúságon azt érti ANTAL, hogy a névutó önálló szó, szabad morféma, nem része a viszonyított szónak, mint a rag. Ezt az írásmód is mutatja. A szórang bizonyítéka, hogy egy szóhoz több névutó is kapcsolódhatik: *„A falu és a tanyák felé mentek"*, illetőleg: *„A ház mellett vagy mögött hagytam"* (1961: 91). Kódexünkben a kétszótagú változatok is egybe vannak írva, alapszó- vagy névutóhalmozásra nincs példa. Mindez igaz a rövid változatokra is.

A szótagszám mint fonetikai elv igen gyenge lábakon áll. A mindenkori nyelvérzék a szóalakok tő- és toldalékrészét még elkülönítheti, de a toldalékcsoport elemeit nemigen érzékeli: *nap-onként, sereg-estül, ilyen-képpen, ég-edelem, fog-adalom* stb. TOMPA már ugyanitt ezt írja: „a tővégi rövid magánhangzónak a

toldalékba való eléggé általános átszakadása újabban elvben is képtelenné teszi az »egyszótagúság« követelményét" a raggal szemben (uo. 143). Ezek alapján azt mondhatjuk: „Elvégeztetett, de semmi sem tisztáztatott". Az 1. ismérv szerint a *-belől/-balól* rag lenne, de ennek ellentmond a 2. és 9. ismérv, amelyek szerint névutó. De ugyanakkor ezek bizonytalan vagy vitatható szempontok.

ANTAL után — disztribúciós módszerét elvetve — új alapon körvonalazza az esetrag fogalmát KIEFER FERENC (1987: 481–486). Fő ismérve — esetrag az a kötött morféma, amely előfordul valamely vonzatkeretben — a rag és névutó elkülönítésében azért nem alkalmazható, mert a kettő alternatív is lehet: *bújtat vkit vkitől/vki elől* (485). A magyarban az esetragok „ugyanolyan funkcionális szerepet töltenek be, mint a névutók", csak összetevős szerkezet tekintetében különböznek (KIEFER 1998: 196). Ennek oka pedig a névutó önálló szó jellegében van. Annak eldöntéséhez, hogy egy 14. századi nyelvemlék *-belől/-balól* elemei önálló szók-e, hiányoznak a próbálkozási lehetőségek, így nem kaphatunk elég fogódzót, így a sorrendi elemzéssel, közbeiktatással nem juthatunk az eddigieknél biztosabb eredményre.

Úgy látszik, vissza kell térnünk a hagyományos funkcionális diakrón szemlélethez (ez az, ami É. KISS KATALIN névutós fejtegetését is rokonszenvessé teszi számunkra: 1998: 104–111). Az vitathatatlan, hogy önálló szóból alakult toldalékaink a névutózás fázisán keresztül fejlődtek viszonyjelölő esetraggá. A funkcionális szerepváltozást az alaki változások csak vontatva követik: a fél évezrede létező *-ből* és *-be* személyjelezése ma is a redukció előtti formát őrzi: *belől-em, belé-m.* A zsugorodás a Jókai-kódexben még alig indult meg, ezért a sok kéttagú változat. Hasonló késleltetett zsugorodás látszik a kódex *be-* igekötőjében is. Ennek 30 előfordulásából 2 kétszótagú *bele* formájú, az összes többi *bel* írású, mégpedig: elöl, egybe írva 9 *(belyewnenek)*; elöl, külön írva 14 *(bel mene)*; hátul, egybe írva 2 *(yewybel);* hátul külön írva 3 *(mennyewnk bel)* (JAKAB–KISS 1980: 8, 247).

A *-balól/-belől* illeszkedése ezzel szemben megelőzi a fejlődés szokásos menetét, amint erre fentebb KOROMPAY KLÁRA szavait idéztük (1992: 371). Általában ugyanis előbb következik a rövidülés, aztán az illeszkedés. Mindkettőre erősen hat a tömegesedés és a viszonyfunkció bokrosodása, a helyhatározói mellett az átvitt és elvont árnyalatok kialakulása.

A Jókai-kódex *-belől/-balól* toldalékairól (ezt a minősítést a következetes egybeírás igazolja) vagy azt mondhatjuk, hogy r a g s z e r ű n é v u t ó k (mert illeszkednek, de még nem szakadtak el a szórangot sugalló *belől* határozószótól), vagy azt, hogy n é v u t ó s z e r ű r a g o k (mert már illeszkednek, noha redukciójuk még nem következett be, csak éppen megindult, egybeírásuk viszont a szórang elveszítésére enged következtetni). Tudomásul kell vennünk, hogy a nyelv történeti változása teremthet ilyen tipikusan átmeneti jelenségeket is.

Végezetül: nem állhatom meg, hogy ne utaljak Jakab Lászlónak arra a fontos munkájára, amelynek során nyelvemlékeink sorát vitte számítógépre, hogy érvelésünk ne kiragadott, esetleg félrevezető példákra épüljön, hanem teljes adattárakat vonultathassunk fel egy-egy jelenség vizsgálata során.

SEBESTYÉN ÁRPÁD

Felhasznált irodalom

ABAFFY (1982) = *Bárczi Géza, A Halotti Beszéd nyelvtörténeti elemzése.* Sajtó alá rendezte és szerkesztette E. ABAFFY ERZSÉBET–N. ABAFFY CSILLA. Bp.

ANTAL LÁSZLÓ (1961), *A magyar esetrendszer.* NytudÉrt. 29. sz. Bp.

BENKŐ LORÁND (1980), *Az Árpád-kor magyar nyelvű szövegemlékei.* Bp.

BERRÁR JOLÁN (1957), *Magyar történeti mondattan.* Bp.

BERRÁR JOLÁN (1957a), *Fejezetek határozóragjaink élettörténetéből.* NytudÉrt. 13. sz. Bp.

B. LŐRINCZY ÉVA (1953), *A Königsbergi Töredék és Szalagjai mint nyelvi emlék.* Nyelvészeti Tanulmányok III. Bp.

É. KISS KATALIN (1998), A névutós kifejezés. In: É. KISS–KIEFER–SIPTÁR, *Új magyar nyelvtan.* Bp. 104–111.

GÁLFFY MÓZES (1972), *Nyelvi forma — nyelvi érték* (Alak- és mondattani elemzések). Bukarest.

GOMBOCZ ZOLTÁN–MELICH JÁNOS (1914), *Magyar etymologiai szótár.* III. füzet. Bp.

JAKAB LÁSZLÓ–KISS ANTAL (1980), *A Jókai-kódex szókincsének szófaji megoszlása.* Debrecen.

JókK. = *Jókai-kódex.* XIV–XV. század. A nyelvemlék betűhű olvasata és latin megfelelői. Bevezetéssel és jegyzetekkel ellátva közzéteszi P. BALÁZS JÁNOS. Bp.

KIEFER FERENC (1987), A magyar főnév esetei. *Magyar Nyelv* 83: 481–486.

KIEFER FERENC (1998), Alaktan. In: É. KISS–KIEFER–SIPTÁR, *Új magyar nyelvtan.* Bp. 185–289.

KLEMM ANTAL (1942), *Magyar történeti mondattan.* Bp.

KOROMPAY KLÁRA (1991), A névszóragozás. In: *A magyar nyelv történeti nyelvtana.* I. A korai ómagyar kor és előzményei. Szerk. BENKŐ LORÁND. Bp. 284–318.

KOROMPAY KLÁRA (1992), A névszóragozás. In: *A magyar nyelv történeti nyelvtana.* II/1. A kései ómagyar kor. Morfematika. Szerk. BENKŐ LORÁND. Bp. 355–410.

RÁCZ ENDRE–SZEMERE GYULA (1970), *Mondattani elemzések.* Bp.

SEBESTYÉN ÁRPÁD (1965), *A magyar nyelv névutórendszere.* Bp.

SIMONYI ZSIGMOND (1892), *A magyar határozók.* II. Bp.

ZSILINSZKY ÉVA (1991), A névutók. In: *A magyar nyelv történeti nyelvtana.* I. A korai ómagyar kor és előzményei. Szerk. BENKŐ LORÁND. Bp. 442–460.

„MAGYAR NYELVJÁRÁSOK"
A DEBRECENI EGYETEM
MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TANSZÉKÉNEK
ÉVKÖNYVE

XXXVIII, 375–378

DEBRECEN
2000.

Néhány oszmán-török eredetű földrajzi nevünkről*

Ez az írásom, amellyel a 70. születésnapja alkalmából Jakab László tanár urat szeretném köszönteni, kisebb részlete „A török hódoltság néprajzi és nyelvi nyomai a földrajzi nevekben" című, készülőben lévő dolgozatomnak. Tervezett tanulmányom témájáról — röviden egy-két módszertani kérdést érintve és a vizsgálat anyagából néhány példát bemutatva — egy nemrég megjelent cikkemben már szóltam (SZABÓ 1999: 81–6), s az ott közölteket szeretném most további észrevételekkel és újabb adatokkal kiegészíteni.

Mivel török hatás két nagyobb hullámban is érte nyelvünket és kultúránkat — mint ismeretes: már a honfoglalás előtt, főképpen a vándorlások korában és a XVI–XVII. századi hódoltság idején is —, ezért bizonyos helynevek esetén nemigen vagy csak nagyon nehezen lehet állást foglalni annak megállapításában, hogy mikor és honnan került a magyarba a szóban forgó elnevezés. Ebben elsősorban az a körülmény játszik közre, hogy sok földrajzi nevünk előfordulására — nemcsak a honfoglalás előtti és utáni évszázadokból, hanem még a másfél évszázadig tartó török uralom korából — sincs írásos adatunk. A föltehetően oszmán-török eredetre visszavezethető földrajzi nevek esetében olykor már az is némi fogódzót jelent(het), ha a XVIII. századból (esetenként már az 1700-as évek elejéről) találunk följegyzéseket. Néhány ilyen helynév a vizsgálatra kiválasztott anyagomban is előfordul, a többségük azonban olyan földrajzi név, amelyre a PESTY FRIGYES-féle 1864-es helynévgyűjteményben található adat. A mostani közleményemben tárgyalt földrajzi neveket az e témakörbe tartozó, nemrég megjelent írásomhoz hasonlóan mutatom be, vagyis oly módon, hogy „azokat a helynévi adatokat, melyek feltehetően a hódoltság kori magyar–török érintkezések során terjedtek el nyelvünkben, az egyes megyék betűrendjében (azokon belül pedig a települések ábécérendje szerint) sorolom föl. A példaanyag közlésében úgy jártam el, hogy az adott kiadványból természetesen minden változtatás nélkül vettem át a szóban forgó helységre és földrajzi névre utaló sorszámozást és rövidítéseket" (SZABÓ 1999: 82).

* Részlet egy készülő tanulmányból.

Dömörkapu

Bátaszék; 107/234. *Dömörkapu* : *Tëmërkáp* [C. *Dömörkapu* P. *Dőmőr kapui d*] Ds, sz. Teréziánumi uradalomé volt. A pusztáról van elnevezve, amelyet a birtok körülvesz.; 107/235. *Dömörkapu* : *Dömörkapupuszta* [Hn. *Dömörkapu*] Pu. A körülötte elterülő uradalom központja volt a szokásos gazdasági épületekkel. Jelenleg az állami gazdaságé (TMFN. 513).

A *Dömörkapu* helynevet KISS LAJOS oszmán-török eredetűnek tekinti, és az ilyen nevű, Bátaszék külterületén lévő kisebb településről a következő adatokat közli: „**Dömörkapu** 'Bátaszékhez tartozó lakott hely a belterülettől nyugatra' [1796: *Dömörkapu* Vályi 1: 518, de l. 1554: *Kapu:* MNyTK. 103. sz. is]. Az elsődleges *Szurdokút* [1267/1380: *Zurdukut* Györffy 1: 369, 396] hn. tükörfordításaként az oszmán-törökben *Demirkapı* hn. keletkezett, s ez idővel felülkerekedett a magyarban is. Köznévi előzményéhez l. oszm. *demirkapı* 'megerősített szoros; sziklazátonyos hely' (tkp. 'vaskapu'). Azonos etimológiája van a pilisi és mecseki *Dömör-kapu*-nak is (HEFTY: Nyr. 40: 214; KLEMM: Pécs helyn. 10; ŠKALJIĆ: Turcizmi 211; KAKUK 122)" (FNESz. I, 387–388).

A **duttyán** köznévre visszavezethető földrajzi nevek

Hódmezővásárhely: 392. *Duttyán.* Régi csárda a mártélyi Dög-Tisza alsó DK-i sarkában a védtöltés mellett. Az 1700-as években már állt, s igen forgalmas csárda volt Szegvár, Mártély felől Szeged felé vezető régi út mentén. A csárda környékét, mely régen is jó termőterület volt, ma pedig kiváló szántó, szintén *Duttyán*-nak nevezik (BODNÁR 1983: 48).

A *duttyán* eredetileg 'török kereskedő sátra' jelentésben élt (vö. TESz. I, 694). A hódoltság korából (1646-ból) eddig egyetlen adatot találtak rá, s egyébként mint dél-alföldi tájszó napjainkig megőrződött (vö. KAKUK 1996: 200–201).

A 'lacikonyha, csárda, vendégfogadó' jelentésű *duttyán* köznév idővel *Dutytyán* helynévvé válva metonimikusan — amint a Hódmezővásárhely környéki adat mutatja — azt a területet is jelölheti, ahol egykor a *duttyán*-nak nevezett csárda volt.

A **hadzsi** köznévre visszavezethető földrajzi nevek

Esztergom: 1/437. *Hadzsi, -ba* [K. ~, sz, rTkl. ~ *d*] Ds, sz; 1/454. *Hadzsierdő [K.Hághegy* vagy ~, e] Ds, e (KMFN. 41).

A *hadzsi (~ hacsi)* az oszmán-törökben 'mohamedán zarándok, aki elzarándokolt Mekkába, s elvégezte az előírt szertartást a Kába kőnél' jelentésű, melyet köznévként ritkán használtak. Jóval gyakoribb volt viszont különféle tisztségnevek előtt (pl. *hadzsi ~ hacsi aga, hadzsi ~ hacsi szubasa*), és mint tiszteleti elnevezés személynévvé is válhatott (l. részletesebben KAKUK 1996: 232).

A török hódoltság után a *hadzsi ~ hacsi* köznévként ugyan nem maradt meg, viszont személynévvé vált, majd abból földrajzi névvé alakulhatott.

A **jancsár ~ janicsár** köznévre visszavezethető földrajzi nevek

Bátor: 22/189. *Jàncsār-fàr* D, 1 (HMFN/I. 90). — Gyermely: 39/100. *Jancsár, -ba* [K.3.~] S, r. A vége birkalegelő.; 39/149. *Kis-Jancsár* [K.3.~] Ds, sz. Régen a juhász és a nyája tartózkodott itt.; 39/150. *Jancsármajor* M. Ma már csak a romjai vannak meg. Az adatközlők azt tartják, a janicsárok szálláshelye volt régen.; 39/163. *Jancsár, -ba* [K.3.~ és *Cser*] Ds, e; 39/164. *Nagy-Jancsár* [K.3.~] Ds, sz. l (KMFN. 199–200).

A Gyermely község külterületi nevei között található *Jancsármajor* elnevezést KISS LAJOS is fölvette monográfiájába, és következőképpen magyarázza: „**Jancsármajor** 'lakott hely a Gerecsében a Gyermelyhez tartozó Gyarmatpusztától délnyugatra' [1895: *Jancsárm.*: Pallas-Lex. X, 708. lap utáni térképen, de l. 1745: *„Jancsár Berek"* (Gyarmatpuszta és Vasztélypuszta között): FMTÉ. 6: 241 is]. A *Jancsár* hn. előzménye a csn.-ként is (l. 1978. évi budapesti telefonkönyv l: 454) is használt m. R. *jancsár* 'janicsár' [< szb.-hv. *jāničār* 'ua.' (tkp. 'új sereg')] … Az utótag a m. *major* 'nagyobb gazdasági település a határban'… " (FNESz. I, 648–649).

A mai *janicsár* szavunk *jancsár* hangalakban egy latin nyelvű szövegben már a XV. században is fölbukkant, igazában véve a hódoltság korában terjedt el (vö. KAKUK 1996: 32–33). Később azonban a „török hódoltság után a *jancsár* szó használata természetesen ritkább lett, de maga a szó nem veszett ki egészen nyelvünkből. Érdekes, hogy noha a török korban a *jancsár* alak volt az általános használatú, a teljesebb *janicsár* alak vált köznyelvivé." (KAKUK 1996: 33).

A magyar nyelvterületen a *jancsár ~ janicsár* köznévre visszavezethető földrajzi nevekben minden bizonnyal a *Jancsár* (esetleg a *Janicsár*) családnév rejlik. Föltevésem szerint a *Jancsár* személynévvel kapcsolatos helynevek valószínűleg már a hódoltság idején is létrejöhettek. A fenti földrajzi nevek ide sorolását az indokolja, hogy egyrészt a *jancsár ~ janicsár* szó, noha a szerbhorvátból került a magyarba, végső soron oszmán-török eredetű, másrészt viszont az erre a köznévre visszavezethető helynevek keletkezésében a török hódoltság korának lehetett meghatározó szerepe.

Kula

Döbrögköz: 54/64. *Kulai-köröszt* Ke. A volt Kula utcában áll.; 54/65. *Kulai-kut* Kú; 54/68. *Kulai utca : Munkácsi utca* [*Munkácsy mihály u*]; — Nak: 49/62. *Kula, -ra* Ds, sz. Valamikor legelő volt.; — Ozora: 3/183. *Kula-domb* Do, sz; 3/215. *Kula ajja* S, sz, r; 3/227. *Kulai ut* Ú; 3/230. *Kula kert* S, kert; 3/231. *Kula, -Gba* [Hn. ~ *puszta*] Lh, M; 3/232. *Kulai kasté* Ép; 3/233. *Kulai-árok*

(TMFN. 63, 255, 270); — Diszel: 27/239. *Kula-domb* : *Homokgödör* D, G, e. Csontokat találtak (VeMFN/I. 137).

A magyar nyelvterületen — amint a fenti példák mutatják — a *Kula* és néhány (főleg *-i* képzős) származéka bel- és külterületi névként egyaránt előfordul. A vajdasági Dél-Bácskában viszont — nagyjából Szabadka és Újvidék között — *Kula* település neveként szerepel. KISS LAJOS monográfiájában a következőket találjuk róla: „**Kula** 'helység a jugoszláviai Bácskában Szenttamástól (Srbobran) nyugat-északnyugatra' [1543: *Kula:* VajdFn. 11. sz. 29]. A szb.-hv. *Kúla* átvétele. Ennek köznévi előzménye a szb.-hv. *kúla* 'torony; vártorony, bástya' < oszm. *kule* ~ R. *kula* 'torony' < arab *qulla* 'tetőpont, csúcspont, csúcs'." (FNESz. I, 810.). — KAKUK ZSUZSA pedig a hódoltság korában (főképpen *Jedikula* ~ *Jedicula* 'Héttorony' formában) nyelvünkbe került *kula* szó elterjedését és eredetét a következőképpen összegzi: „A magyar adatokban az összetétel második tagja, a török *kule* 'torony' mindig *kula* alakban fordul elő. Ebből arra lehetne következtetni, hogy a déli szláv nyelvek közvetítésével került hozzánk. Egy ilyen szó esetében azonban ez aligha volna helyes föltevés. Maguk a nyelvi megfelelések sem teszik ezt szükségessé. A *kule* szónak a törökben is lehetett régen magánhangzó-hasonulásos *kula* alakja, s a magyar magánhangzó-harmónia is *kula* alakot kíván" (1996: 113).

SZABÓ JÓZSEF

Felhasznált irodalom

BODNÁR BÉLA (1983), *Hódmezővásárhelynek és környékének földrajzi nevei.* Sajtó alá rendezte SZABÓ JÓZSEF. Szerk. BLAZOVICH LÁSZLÓ. Szeged, Tanulmányok Csongrád megye történetéből VII.

FNESz. = KISS LAJOS, *Földrajzi nevek etimológiai szótára.* I–II. Bp., 1988.

KAKUK ZSUZSA (1996), *A török kor emléke a magyar szókincsben.* Kőrösi Csoma Kiskönyvtár 23. Bp.

KMFN. = *Komárom megye földrajzi nevei.* Szerk. BALOGH LAJOS–ÖRDÖG FERENC. MNyTK. 169. sz. Bp., 1985.

SZABÓ JÓZSEF (1999), A török hódoltság nyomai helyneveinkben. *Névtani Értesítő* 21: 81–6.

TESz. = *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára.* I–III. Főszerk. BENKŐ LORÁND. Bp., 1967–1976.

TMFN. = *Tolna megye földrajzi nevei.* Szerk. VÉGH JÓZSEF–ÖRDÖG FERENC–PAPP LÁSZLÓ. Bp., 1974.

VeMFN/I. = *Veszprém megye földrajzi nevei.* I. A Tapolcai járás. Szerk. BALOGH LAJOS–ÖRDÖG FERENC. Bp., 1982.

„MAGYAR NYELVJÁRÁSOK"
A DEBRECENI EGYETEM
MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TANSZÉKÉNEK
ÉVKÖNYVE

XXXVIII, 379–384

DEBRECEN
2000.

Az ikes ragozás régi nyelvtanainkban

I. Jakab László kedves barátom — már csak mesterének, Papp Istvánnak a hatására is — sokat foglalkozott történeti alaktani, mondattani, köztük az igeragozással kapcsolatos kérdésekkel. Ezért gondoltam, hogy egy hasonló dolgozattal köszöntöm hetvenedik születésnapján, további eredményes alkotóéveket kívánva neki.

* * *

Korábban régi, XVI–XVII. századi nyelvtanainkat vizsgáltam, elsősorban abból a szempontból, hogy mennyire szolgálták a nyelvi egységesülés ügyét, az irodalmi nyelvnek, mai kifejezéssel: a nyelvi sztenderdnek a kialakulását (SZATHMÁRI 1968). Ezúttal arra kívánok röviden kitérni, hogy ezek hogyan mutatják be az ikes ragozást, tükrözik-e a már előbb kezdődő és végeredményben ma is folytatódó felbomlásukat.

Úgy látom, az ikes ragozás eredetét tekintve legújabban A magyar nyelv történeti nyelvtana is (E. ABAFFY 1991: 125–127 és E. ABAFFY 1992: 217–222) lényegében a MÉSZÖLY (1941–1943), BÁRCZI (1963: 60–61, 154–157), BERRÁR (1957: 57–58) által képviselt nézetet fogadja el, azzal a különbséggel, hogy modernebb szemlélettel nagyobb mértékben vonja be a szórend alakulását, a tárgyrag jelentkezését, a mediális igék szerepét és az ikesedés térhódítását az egyes igemódokban, igeidőkben és személyekben.

E. ABAFFY ERZSÉBET a kései ómagyar kort tárgyalván így összegez: „Az ősmagyar korban az ikes ragozás kialakulását az az igény hozhatta létre, hogy a tárgyat, melyre a cselekvés irányul, a beszédben akkor is egyértelművé lehessen tenni, ha a nyelvben még nincs kötelező tárgyrag, és már a nem kötött a szórend ... Az -ik ugyanis úgy alakíthatja át a cselekvő tárgyas igét, hogy a cselekvés tárgya grammatikai alannyá válik, az aktív cselekvő (ágens) pedig nem is szerepelhet az ige szorosan vett bővítményei között (A fát törik : A fa törik). Így az ikes ige elsősorban a mediális, a történést kifejező igenem alaki kitevőjévé vált..." (E. ABAFFY 1992: 217). Majd részletezi az ikes mediális igék létrejöttét (uo. 218–219). Minthogy a mediális (visszaható és szenvedő) ige tárgyatlan, ez igefajtának a tárgyatlanság szintén jellemzője lett. Ennek következtében az ikes személyragok átterjedtek nemcsak intranzitív igékre, hanem olyan tranzitívakra

is, amelyeknek nem volt tárgyuk. És így tovább. l. E. ABAFFY 1992: 220–222; BÁRCZI 1963: 154–157; BERRÁR 1957: 57–58).

Ilyenformán érthető, hogy egyrészt a teljes ikes ragozás nem tudott kialakulni: a többes számban az iktelen és az ikes ragozás minden módban, időben egyforma maradt, és a befejezett múlt időben sincs különbség a kétféle ragozás között. Másrészt szinte természetesnek tűnik, hogy a bomlás korán megindult, egyébként különösen a XVII. század után erősödött fel.

2. Induljunk ki abból, hogy miért lehetnek e tekintetben — és egyáltalán a nyelvhasználatot illetően — fontosak a nyelvtanok, Először is azért, mert a nyelvtanírók — kezdetben többé-kevésbé spontán módon és a nyelv kisebb területét fogva át, később persze mindig tudatosabban és teljesebben — rögzítik a mindenkori nyelvhasználatot, mégpedig úgy, hogy számba veszik a nyelvi tényeket, paradigmákat közölnek, és regulákba, szabályokba foglalják a nyelv működésének egyes jelenségeit. Eközben természetesen válogatnak az azonos vagy rokon szerepű, de különböző formájú nyelvi elemek és nyelvhasználati megoldások között: egyeseket elvetnek, másokat a többiek fölé állítatank, s a nyelvi norma rangjára emelnek. Másrészt — különösen később — egységesítenek: azonos elv alapján oldanak meg a nyelv egészében heterogén jelenségeket, azaz általánosabb érvényű normákat hoznak létre. Másodszor: a nyelvtanok — az illető nyelvtan szerzőjének anyanyelvi ismereteitől, műveltségétől, képességétől stb. függően — előre is mutathatnak: gyakran addig nem szabályozott nyelvi jelenségeket foglalnak szabályba, vagy akkor alakulóban levő nyelvhasználati megoldásokat rögzítenek stb. Arról sem feledkezhetünk meg, hogy a nyelvtanok a szabályaikban legtöbbször a korabelinél valamivel előbbi nyelvállapotot tükröznek, hiszen hat rájuk a korábbi nyelvtanok hagyománya, később pedig az egységesülő irodalmi nyelv konzervativizmusa stb. is. Végül utalok arra, hogy e munkák nemcsak rögzítői és létrehozói a nyelvi normáknak, hanem a leghathatósabb továbbhagyományozói és — elsősorban az iskolák, illetőleg a nyelvtantanítás révén, gyakran több nemzedék körében — terjesztői, megszilárdítói is.

3. A régi nyelvtanokat vizsgálva úgynevezett kulcsjelenségeket jelöltem ki. Ilyennek tekintettem a) azokat a nyelvi (hangtani, alaktani) elemeket, továbbá nyelv- és íráshasználati (mondattani; helyesírási) módokat, szabályokat, amelyek a vizsgált korban és szövegekben ingadozást mutattak önmagukon belül; b) továbbá azokat, amelyek eltérnek mai irodalmi nyelvünk állapotától. A reális nyelvi kép kialakítása érdekében mindig tekintettel voltam az ellenpéldákra is.

Az alaktani kulcsjelenségek közül mostani témánkra vonatkoznak a következők: l. az alanyi iktelen ragozás egyes szám második személyének az alakulása; 2. az alanyi ragozás, felszólító mód egyes szám második személyének a formái; 3. az ikes ragozás jelentkezése; 4. a szenvedő ragozás állapota. Ezek számba-

vétele után azt vizsgálom, hogy a nyelvtan szerzője a saját maga „szabály"-ait, normáit követi-e, s milyen mértékben: a) nyelvtana szövegében (ha magyar nyelvű), illetőleg példáiban, b) nyelvtana más kiadásaiban és c) egyéb műveiben.

4. Lássuk az egyes nyelvtanokat és nyelvtanféléket!

SYLVESTER JÁNOS Rvdimenta Grammatices Donati c. munkájában (Krakkó, 1527) a következőket találjuk:

1. Az alanyi ragozás egyes szám második személyében mai irodalmi nyelvünkben az eredetileg ikes *-l* személyrag bizonyos szabályok szerint keveredik az eredetileg iktelen *-sz*-szel (vö. MMNyR. I, 500–502). A két rag közti keveredés századokkal ezelőtt megindult, sőt az ingadozás nyelvjárási szinten ma is tart. SYLVESTER ebben a művében iktelen igék esetén az *-sz* ragot, ikesek esetén (a passivum alakjaiban) következetesen az *-l* ragot alkalmazza: *(ʒere)ecʒ, (Taniyt)aʒ, (Tany)tatol*

2. A felszólító mód egyes szám második személyének mai irodalmi nyelvünkben — más-más jelentésárnyalattal (vö. MStÚ. 451–452) — egy rövidebb és egy hosszabb változata van. Ennek a használata is ingadozott a nyelvtörténet során, s egyes nyelvjárásokban ma is gyakoribb a hosszabb változat. SYLVESTERnél e paradigmákban csak a rövidebb alakot találjuk: *(ta)niych, ʒereʃʃ* stb

3. Az ikes ragozást a Rudimenta a szenvedő alakban szabályosan alkalmazza: *amor* stb.: *ʒerettetẽ... ttetel... tetyk.*

A Pveriliv̄ Colloqviorvm Formulae... c. munkájában (Krakkó, 1527) meg ez áll:

1. Az alanyi ragozás egyes szám második személyében a Rudimentához hasonlóan „szabályos" az *-sz* és az *-l* használata: *olwaʃʒ, meg chalatol* stb.

2. Az alanyi ragozás felszólító mód egyes szám második személyében előfordul a hosszabb és a rövidebb változat is funkciókülönbség nélkül: *Hallodi maragy megh* (a német megfelelő: *Horʃtu ʃtehe ʃtill*), *Thavozzal el ynnen* stb.

3. Az ikes ragozás is „teljes": *chelekeggyem Mylthan weretthel* stb.

És mit találunk nyelvtanában, a Gramatica Hungarolatina c. művében (Neanesi, 1539)?

1. Az igeragozásra felsorolt paradigmák alapján megállapíthatjuk, hogy az alanyi ragozás egyes szám második személy ragja a Rudimentához hasonlóan az iktelen igék esetében mindig *-sz*, az ikeseknél pedig *-l: oluaʃʃʒ, ʃzerettetel* stb.

2. A felszólító mód egyes szám második személyében a cselekvő ragozásban mindig rövidebb, *l* nélküli, a szenvedő ragozásban a hosszabb, *l*-es alakot találjuk: *ʃereʃʃ, ʃeretteʃęl* stb.

3. Az ikes ragozás, amelyet a passivum alakjai képviselnek, szintén „szabályos" *Szerettetem, ʃzerettetel, ʃzerettetik* stb.

Ami pedig azt a kérdést illeti, hogy SYLVESTER saját eljárásmódját (szabályait) követte-e gyakorlatában, a leghatározottabb „igen"-nel kell válaszolnunk. Néhány példa az Újtestamentum-fordításához csatolt stilisztikai fejtegetéséből: „Mikoron bement volna Jézus ... az farizeusoknak némely fejedelmínek házába ..., hogy kenyírt *egyík*, azaz *ebíllyík*"; „így *esnék*"; „az igaz olajfába *oltatál* be".

5. DÉVAI BÍRÓ MÁTYÁSnak Orthographia Vngarica című műve (Krakkó, 1549; valójában új kiadás) helyesírás — hangtani és nyelvtani megjegyzésekkel, tehát ez esetben csak a nyelvhasználatát vehetjük figyelembe. Nála az alanyi ragozás egyes szám második személyében az iktelen igék *-sz*, az ikesek *-l* ragot kapnak: *élʃz ęs vralcodol, odoztatol* stb. A felszólító mód egyes szám második személyében mind a rövid, mind a hosszabb változat használatos, úgy látszik, funkciókülönbség nélkül: At'ádnac *hiy* engemet, ſenkibe ne *bizzal* stb.

6. SZENCZI MOLNÁR ALBERT első teljes, mondattant is tartalmazó Novae Grammaticae Ungaricae ... Libri duo című nyelvtanában (Hanoviae, 1610) a vizsgált jelenségeket illetően az eddigiekhez hasonló nézeteket képvisel:

1. Az alanyi ragozás egyes szám második személy ragja az iktelen ragozásban kivétel nélkül *-sz* (még az *-sz* végűek esetében is: *leſzeſz* vagy *léſz*).

2. Az alanyi iktelen ragozás felszólító mód egyes szám második személyében kivétel nélkül a rövidebb alakot találjuk: *kérj, yőy, jőj* stb.

3. Az ikes ragozás mind a szenvedő alakban, mind az egyes igékben (pl. *iszik*) valamennyi módban, időben, személyben érvényesül: *kéretel,* vagy *kérettetel, igyem, igyéc, innám, innéc* stb. És ugyanezek a ragok szerepelnek a nyelvhasználatában is.

7. GELEJI KATONA ISTVÁN Magyar gramatikatska c. munkája (Gyulafehérvár, 1645) nem nyelvtan, hanem szélesebb értelemben vett nyelvművelő kézikönyv. Tehát GELEJI KATONÁnak is csupán a nyelvgyakorlatát tanulmányozhatjuk. Eszerint az ikes ragozás nála is változatlanul megvan (pl. *pronuntiáltaſſék, kelletnék*); a felszólító mód egyes szám második személyében az alanyi ragozásban a rövidebb alak a gyakori.

8. KOMÁROMI CSIPKÉS GYÖRGY Hungaria Illuſtrata c. nyelvtanában (Utrecht, 1655) az alanyi ragozás egyes szám második személyének a ragja iktelen igék esetében mindig *-sz*. Az alanyi ragozás felszólító mód egyes szám második személyében iktelen igék esetében általában a rövidebb változattal él. Az ikes ragozás valamennyi ikes ige esetében, továbbá a szenvedő ragozásban és ezeken belül minden módban, időben, személyben sértetlenül megtalálható: *(gondolkod)-om, ol; (gondolkod)jál, jék, (gondolkod)nám, nék; (gondolkod)jam, jál, jék* stb. KOMÁROMI CSIPKÉS gyakorlata egyébként megegyezik ezekkel a megállapításokkal, azzal a különbséggel, hogy a felszólító mód egyes szám második sze-

mélyében megjelenik a hosszabb alak is: *Kelly-fel, Beretválkozzék-meg, Bizzál fiam* stb.

9. PERESZLÉNYI PÁL Grammatica Lingvae Vngaricae című nyelvtanában (Nagyszombat, 1682) vizsgált jelenségeinkre vonatkozóan a következőket olvashatjuk:

1. Az alanyi ragozás egyes szám második személyének a ragja az iktelen ragozásban kivétel nélkül *-sz: bocſátaſz, olvaſſz, léſz, léſzeſz* stb.

2. Az alanyi iktelen ragozás felszólító mód egyes szám második személyében kivétel nélkül a rövidebb alak található: *Olvaſs, tégy* stb.

3. Az ikes ragozás PERESZTLÉNYInél is teljes, mind a passivum, mind az egyes igék valamennyi módjában, idejében, személyében: *olvastathatol, olvaſtaſsék, Imádkoznám* stb. Azt azonban meg kell jegyeznünk, hogy a rendhagyó igék között említi a *múlik, válik, botlik, fénylik* stb. ikes igéket (hogy a „stb." minden *-l* végű igére vonatkozik-e, nem dönthető el), s ezek az egyes szám második személyben nem az ikes *-l* ragot, hanem az iktelen *-sz* ragot kapják (vö. BÁRCZI 1963: 274–275). Arra is figyelmeztet PERESZLÉNYI, hogy az *omlok, romlok* nem az *omlik, romlik* ige alakja, hanem az *omol, romol*-é, mivel némely ige a harmadik személyben kétalakú: *-ik* végű és anélküli. PERESZLÉNYI nyelvhasználatát illetően azt mondhatjuk, hogy a saját szabályait követte: *kereſſz, halgaſs; Húſt eszem, válom.*

10. Az ikes ragozás bomlása, sőt teljes megingása igazán KÖVESDI PÁL Elementa Linguae Hungaricae című nyelvtanában mutatkozik. Az ikes ragozást nem ismerve fel, egyrészt bizonyos végződésű igékhez igyekszik kötni az egyes szám első, második, harmadik személyben az ikes ragokat — persze sikertelenül —; másrészt ikes igék esetében többször vagylagosan jelöli meg az ikes és iktelen személyragokat, vagy éppen az iktelen változat javára dönt. Egyébként a szenvedő ragozás paradigmájában sem következetes az ikes ragozás: a harmadik személyben — a kijelentő mód jelen idejű *-tatik, -tetik* kivételével — szinte mindenütt iktelen formát találunk, de szerepel ilyen az első személyben is, pl. *Szerettettetne, Olvaſttattaték, Olvaſtattattaſſon* stb. Az a tény, hogy az ikes ragozás bomlása a kor nyelvtanírói közül úgyszólván KÖVESDInél jelentkezik, egyenes következménye az ő „provinciális" nyelvhasználatának, s egyben — mint nyilván beszélt nyelvi jelenség — azt mutatja, hogy az ikes ragozás felbomlása talán innen, nyugatról indulhatott el, s úgy terjedhetett kelet felé. (Vö. BÁRCZI 1963: 238–274.)

11. Régi nyelvtanaink sorában tanulmányoztam még TÓTFALUSI KIS MIKLÓSnak az Apologia Bibliorum: Ratiocinatio de Ortographia című munkáját is (Kolozsvár, 1697). Ebben az ikes ragozás teljes egészében élő forma: *Fekszem, fázzék* stb.

12. Összefoglalásként a következőket állapíthatjuk meg. Valamennyi módban, időben, személyben az összes nyelvtanírónk paradigmáiban és gyakorlatában szabályosan él az ikes ragozás. Egyedüli kivétel KÖVESDI PÁL, nála — mint láttuk — összezavarodik az ikes és iktelen ragozás. Ez minden bizonnyal azt jelenti, hogy a beszélt nyelvben már eléggé előre haladhatott az ikes ragozás felbomlása, és hogy ez valószínűleg éppen a nyugati nyelvjárásokból indult el. Hogy a bomlás már az írott nyelvben is megkezdődött, azt az akkori normától elég távol álló KÖVESDIn kívül PERESZLÉNYI idézett megjegyzése is mutatja. A szenvedő igeragozás nyelvtanaink paradigmáiban és nyelvtaníróink gyakorlatában végig megtalálható, mégpedig — Kövesdit kivéve — az ikes ragozás szabályai szerint.

SZATHMÁRI ISTVÁN

Felhasznált irodalom

BÁRCZI GÉZA (1963), *A magyar nyelv életrajza.* Bp.

BERRÁR JOLÁN (1957), *Magyar történeti mondattan.* Bp.

E. ABAFFY ERZSÉBET (1991), Az igei személyragozás. In: *A magyar nyelv történeti nyelvtana.* I. A korai ómagyar kor és előzményei. Főszerk. BENKŐ LORÁND. Bp. 122–159.

E. ABAFFY ERZSÉBET (1992), Az igei személyragozás. In: *A magyar nyelv történeti nyelvtana.* II/l. A kései ómagyar kor. Morfematika. Főszerk. BENKŐ LORÁND. Bp. 184–238.

MMNyR. = *A mai magyar nyelv rendszere.* I–II. Szerk. TOMPA JÓZSEF. Bp., 1961–1962.

MStÚ. = *A magyar stilisztika útja.* Sajtó alá rendezte, a lexikont írta és a bibliográfiát összeállította: SZATHMÁRI ISTVÁN. Bp., 1961.

MÉSZÖLY GEDEON (1941–1943), Az ikes ragozás *-ik* ragjának eredete. *Nyelvtudományi Közlemények* 51: 1–13.

SZATHMÁRI ISTVÁN (1968), *Régi nyelvtanaink és egységesülő irodalmi nyelvünk.* Bp.

„MAGYAR NYELVJÁRÁSOK"
A DEBRECENI EGYETEM
MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TANSZÉKÉNEK
ÉVKÖNYVE

XXXVIII, 385–392

DEBRECEN
2000.

Demonstratív esszé

Ezen dolgozat első része egy vegyes tárgyú esszé; második fele pedig egy műhelymunka eredménye.

1. Három szálból szőtt esszé

1.1. A KLTE Bölcsészettudományi Karon az 1949/1950. őszi félévében

Magyarországi felsőoktatási tanulmányaim legboldogabb szemesztere volt ez az egyetlen debreceni. Itt kerültem kapcsolatba az Egyetemmel, a nyelvészettel, nagyszerű tanárokkal és egyetemista kollegáimmal.

Tényszerűen összefoglalva: az egyetemet Debrecenben kezdtem el (anyám is ebben a városban járt tanítóképzőbe, gimnáziumi tanáraim többsége is ott végzett). Az 1949. őszi félév nekem személy szerint nagyon emlékezetes volt Debrecenben; nagy élményt jelentett egész sor tanárom (betűrendben; a szakmát csak azoknál jelölöm meg, akik nem nyelvészek voltak): Bárczi Géza, Csenki Imre (zenetudós), Hankiss János (francia irodalomtörténész és kultúrdiplomata), Karácsony Sándor (pedagógiatudós és író), Koczogh Ákos (irodalomtörténész és művészeti szakíró), Országh László, Papp István és Papp László. Érdeklődésem (gólya szintű) térképét ezeknek a tanároknak a ceruzája rajzolta meg. Nekik köszönhetően szikrázóan szép volt ez a debreceni félévem.[1]

Ha Debrecenben maradhattam volna, akkor valószínűleg másként alakult volna a pályám (talán Jakab Lászlóéhoz hasonlítana). Hisz' akkori évfolyamtársaim közül egyedül ő vált nyelvésszé; barátsága már több, mint 50 éve elkísér. Élete során rövidtávfutó atlétából a nyelvészetnek csaknem maratonistája lett. (Én pedig kosárlabdázóból a nyelvészetnek és környékének öttusázója.) Talán az is közös bennünk, hogy mindvégig igyekeztünk sportemberek maradni.

1.2. Az egyetemi nyelvészeti stúdiumok a magyartanárok képzésében

Az érettségi után az egyetembe belépő jövendő magyartanárok túlnyomó többségét az irodalmi stúdiumok vonzzák. (A tanulmányok végére azonban — legalábbis Pécsett — körülbelül egy harmaduk átpártol a nyelvészethez és a

[1] Hankiss Jánosról (és vele kapcsolatos egyetemi emlékeimről): SZÉPE 1996; Karácsony Sándorról (és tanítványáról, Fabricius-Kovács Ferencről): SZÉPE 1985; SZÉPE–TERTS 2000; Bárczi Gézáról és Országh Lászlóról: SZÉPE 2000b.

kommunikációhoz.) A „rajttól célig" irodalmárnak maradókat is megcsapja a nyelvészet szele. Ez a szél nem sok vizet áraszt, gyakran azonban elősegíti azt, hogy a jövendő magyartanár a forma iránt érzékenyebb irodalomértővé váljon, s alkalmasint jobban értse a nyelvvel átitatott modern filozófiai irányokat.

Ha nem tévedek, akkor valamennyi magyartanár „értelmiségi szocializációjában" a nyelvészeti stúdiumok hordozzák a XIX. századi filológiai képzés és a XX. századi egzakt szemlélet terhét. Természetesen mindkét összetevő nagyon hasznos az irodalom kezelésében is.

Ebben az átváltozásban is hasonló módon vettünk részt — diákként és tanárként.

1.3. Anyanyelvem mint mentsvár

Talán abban is közösek vagyunk az ünnepelttel, hogy bármivel foglalkozunk nyelvészeti pályánk során (nyelvtörténettel vagy alkalmazott nyelvészettel vagy egyebekkel) vissza-visszatérünk a leíró magyar nyelvészet egyes kérdéseinek megoldásához.

Az anyanyelv kutatása hasonlít az önéletrajzhoz; az önkísérlethez; vagy ahhoz, amikor a pszichológusok saját magukat figyelik meg. Saját nyelvünk leírásában különlegesen működik az intuíciónk. Ez nem azonos azzal, amikor nyelvhelyességi szempontból folyamatosan ellenőrizzük a saját beszédünket.

Amire én gondolok, az a következő: megérezzük a problémát, néha szinte megálmodjuk a megoldást, s igyekszünk azt adatokkal és mindenféle egyébbel alátámasztani.

Nem hiszem, hogy hosszabb bizonyításra szorulna, hogy az anyanyelvvel való ilyen foglalkozás különbözik egy másik nyelvvel való átlagos foglalkozástól. (Elképzelhetőnek tartom persze azt is, hogy az anyanyelvi intuíció kifejlődhet gyermekkori kétnyelvűség — „második nyelv" vagy „környezet-nyelv" — esetében is; de még azt is, hogy évtizedek át folytatott francia, német, orosz stb. nyelvvel való folyamatos és beható foglalkozás során azzal a nyelvvel is különlegesen bensőséges kapcsolatba kerül a kutató vagy tolmács.)

Amikor azonban Jakab László évtizedeken át gyarapítja a mai magyar leíró nyelvtan eredményeit az igék körében (JAKAB 1999), vagy valakinek csaknem rögeszméjévé válik a magyar névmások kutatása (mint nekem[2]), akkor az szinte folyamatos gondolkodást igényel.

Ebben az esetben az anyanyelv voltaképpen szellemi mentsvár. Az anyanyelv ilyesféle funkcióival érdemes volna valakinek egyszer alaposan foglalkozni.

[2] Úgy látszik, hogy a magyar szóalaktanra vonatkozó újabb elgondolásaim közzétételét Debrecenben kezdem el (vö. SZÉPE 1999, 2000a).

2. Pronomen demonstrativum:
A mai magyar palatális/veláris magánhangzós névmási csoportról[3]

Ebbe a csoportba olyan (mutató) névmások tartoznak, amelyeknek két tőváltozata van: egy távolabbra mutató (veláris) és egy közelebbre mutató (palatális) alak. Ezek voltaképpen nyelven belüli gesztusok: mutatások; ezek pedig szemiotikai szempontból pedig deiktikus funkciót látnak el. (Itt ezzel a deiktikus funkcióval nem kívánok foglalkozni; ehhez ugyanis mutogatni kellene, illetve a kézzel mutogatást — és annak szemmel kísérését — vizuálisan ábrázolni.)

A mai magyar nyelvben a mutatónévmási töveknek három alcsoportja van: az *e/a*-tövűek (ahol a tő leginkább nominativusi jellegűnek tekinthető); az *i/o*-tövűek (ahol a tő locativusi, illetve adjektiválisjellegű); valamint az *í/ú*-tövűek (ahol a tő adverbiális jellegű).

Az adatokat paradigmaszerűen ábrázolom; a kommentárokat az adatsorok száma szerint próbálom megadni, például az (1) sor kommentárja: (ad1).

2.1. Az *e-/a-* tövű mutatónévmások

Az *e* és az *a* alsó nyelvállású rövid magánhangzók; egyetlen disztinktív jegy különbözteti meg őket. Csoportjuk a következő:

	ALAPALAK	VISSZAMUTATÁS	AZONOSSÁG
(1)	*e/a*	*eme/ama*	—
(2)	*ez/az*	*emez/amaz*	*ugyanez/ugyanaz*
(3)	*ezën/azon*	*emezën/amazon*	*ugyanezën/ugyanazon*
(4)	*ennyi/annyi*	*emennyi/amennyi*	*ugyanennyi/ugyanannyi*

(ad1) Az *a* alapalak egyúttal az *a/az* határozott névelő magánhangzóra végződő változata; mutatónévmási használata egészen kivételes (vö. TEMESI 1961/1970: 244). Az *e* alapalaknak mutatónévmási használata viszont megvan, sőt terjedőben van, például *e nagy fa alatt* a beszédben „elegánsabb", mint az *ez alatt a nagy fa alatt* redundáns szerkezet. — Egyébként az *e/a* szuperlexéma-sorszáma[4] 316, illetve 1 (vö. FÜREDI–KELEMEN 1989) [az utóbbi azonban bizonyos további elemzést igényel].

Az *eme/ama* lexikailag alighanem önállósodott, de használati köre nem stabilizálódott, ezért „stilisztikailag megjelölt" változat. Nem hallottam, nem láttam **ugyaneme/*ugyanama* formát. — Nincs szuperlexéma-sorszámuk.

[3] A *mindez/mindaz* névmásokat más keretben kívánom vizsgálni (vö. G. VARGA 1992: 489).

[4] A szuperlexémák voltaképpen a szóalakoknak a szóbokrai (vö. FÜREDI–KELEMEN 1989: 1): ettől kezdve ennek a műnek alapján adom meg a továbbiakban a szuperlexéma-sorszámokat (a 3410 leggyakoribb tétel keretében).

(ad2) Az *ez/az* szuperlexéma-sorszáma: 7, illetve 6 [itt is az utóbbi — *az* — bizonyos további elemzést igényel].[5] — Az *az* alapalak egyúttal az *a/az* határozott névelőnek a mássalhangzóra végződő változata; mutatónévmási használatban megelőzi (az azonos formájú) határozott névelőt: *ez az asztal/az az asztal.* — Az *amaz* szuperlexéma-sorszáma: 1999.

Az *ugyanez/ugyanaz* szuperlexéma-sorszáma: 2107, illetve 776.

(ad3) Az *ezën/azon* alakok — stilisztikailag megjelölt — ekvivalensek: *ezën asztal = ez az asztal*; *azon asztal = az az asztal;* csakhogy ragozva *ezën asztalon/azon asztalon* rövidebb, mint az *ezën az asztalon/azon az asztalon* (a névutós alakokról nem is beszélve, vö. SZÉPE 1964). — Szintaktikai szempontból voltaképpen egyszerűbb az *ezën/azon*-os szerkezet (vö. É. KISS–KIEFER–SIPTÁR 1998: 82). — Egyiknek sincs szuperlexéma-sorszáma.

(ad4) Számnévi névmások; morf-elemzésük: *ez/az* + *ny(i)* [mennyiséget, mértéket kifejező szuffixum, például *csészényi, szekérnyi*) > *nny(i)*]. Az *ennyi/annyi* szuperlexéma-sorszáma 398, illetve 184. — Az *ennyi* belekerül a *mennyi* révén az *m-* kezdetű — magas hangrendű — névmási csoportba; ott pedig — kérdőnévmásként — oppozícióba kerül a *hány*-nyal. A *mennyi*-nek (de nem az *ennyi/annyi* formáknak!) lehetnek egyéb prefixumai is: *a-mennyi*, *vala-mennyi*, *se-mennyi*, *akár-mennyi*, *bár-mennyi*. A (4) sorbeli *amennyi* esetében is ez a tagolás érvényes: tehát a párhuzam kétséges, mivel egy **am-annyi* alak illeszkedne bele ebbe a sorba; ilyen pedig nincs a mai magyar köznyelvben.

2.2. *i-/o-* tövű mutatónévmások

Az *i* és az *o* rövid magánhangzókat két disztinktív jegy különbözteti meg: az *i* palatális és felső nyelvállású; az *o* veláris és középső nyelvállású. (Az, hogy két jegynyi a különbség, leírható, de szinkrón eszközökkel nem magyarázható.) Idetartoznak:

	ALAPALAK	VISSZAMUTATÁS	AZONOSSÁG
(5)	*itt/ott*	*emitt/amott*	*ugyanitt/ugyanott*
(6)	*itten/ottan*	*emitten/amottan*	*ugyanitten/ugyanottan*
(7)	*ide/oda*	*emide/amoda*	*ugyanide/ugyanoda*
(8)	*innen/onnan*	*eminnen/amonnan*	*ugyaninnnen/ugyanonnan*
(9)	*ily/oly*	—	—
(10)	*ilyen/olyan*	*emilyen/amolyan*	*ugyanilyen/ugyanolyan*

(ad5) Az *itt/ott* szuperlexéma-sorszáma: 34, illetve 51; az *itt-ott* poláris összetételnek is van szuperlexéma-sorszáma: 3183.

[5] A rövidítés kedvéért ebben a kidolgozásban mellőzöm a nyelvhelyességre is vonatkozó nyelvhasználati problémák említését (vö. GRÉTSY–KOVALOVSZKY 1980, 1985).

(ad6) Az *itten/ottan* az *itt/ott* névmásoknak intenzív változatai; nincs szuperlexéma-sorszámuk. Az *itten/ottan*-ból melléknév képezhető: *itteni/ottani*; vö. *most* > *mostan* > *mostani*. Az *emitten/amottan* formákat nem hallottam; a *Magyar Értelmező Kéziszótár* csak a magas hangrendű változatot tünteti fel ritkának jelezve.

(ad7) Az *ide/oda* szuperlexéma-sorszáma: 279, illetve 532. — Leíró szempontból nem látszik magyarázhatónak az intervokalikus *-d-*.

(ad8) Az *innen/onnan* szuperlexéma-sorszáma: 403, illetve 677. — Az *innen/onnan* mikro-paradigmát alkot a *honnan*-nal; ennek révén alakul ki egy „egyenetlenül fonott háló" jellegű nagyobb mikro-paradigma (amelyben a kötések erősségét az aláhúzások vastagságával jelöltem). A függőleges oszlopok tartják össze a szerkezetet.

itt/ott	*hol*
ide/oda	*hova*
innen/onnan	*honnan*

(ad9) Az *ily/oly* szuperlexéma-sorszáma: 1183, illetve 390. Az **emily/*amoly*, illetve **ugyanily/*ugyanoly* formákat nem hallottam, nem láttam.

(ad10) Az *ilyen/olyan* szuperlexéma-sorszáma: 86, illetve 48; az *ugyanolyan*-é: 2094. — Az *ilyen/olyan* belekerül az *amilyen/amolyan* révén az *m-* kezdetű — magas hangrendű — névmási csoportba. Az *-en/-an* szuffixumos alak ebben az esetben a stilisztikailag jelöletlen; az *ily/oly* pedig a régies, ritka, választékos alak.[6]

2.3. Az *í-/ú-* tövű mutatónévmások

Az *í* és az *ú* felső nyelvállású hosszú magánhangzó; s az *í* palatális és illabiális, az *ú* veláris és (redundánsan) labiális. (Ez a két jegynyi különbség szinkrón eszközökkel is magyarázható: ugyanis a palatális-labiális magánhangzók nem fordulnak elő ebben a névmási körben.)

	ALAPALAKOK	VISSZAMUTATÁS JELÖLÉSE	AZONOSSÁG JELÖLÉSE
(11)	*így/úgy*	*emígy/amúgy*	*ugyanígy/ugyanúgy*

(ad11) Az *így/úgy* szuperlexéma-sorszáma: 59, illetve 33; az *ugyanúgy*-é: 1646. — Az *így/úgy* mikro-paradigmát alkot a *hogy*-gyal; lehetséges, hogy ezáltal az (ad8) kommentárban szereplő — háromszor három soros — szerkezettel is közvetlenül kapcsolatba hozható.

[6] Sem az *ilyetén/olyatán*, sem az *ím-* névmásokkal nem foglalkozom a mai magyar nyelvleírás keretében (ezekre vö. G. VARGA 1992: 508–509).

2.4. Az *e/a*; *i/o*; *í/ú* alcsoportok egysége

Valószínű, hogy az *e/a*, *i/o* és *í/ú* mutatónévmási tövek egymással „szuppletív" viszonyban vannak, vagyis a három alcsoport együttesen ad ki egy paradigmát.

A paradigmát összetartják az *ugyan-* és az *em-/am-* prefixumok is.

LOTZ JÁNOS az *em-/am-*t deiktikus funkciójuk alapján „remonstrativum"-nak nevezte el (vö. LOTZ 1939/1989: 109).

Az *em-/am-* prefixumnak egyébként az a különlegessége, hogy a mutatónévmási tövek hátraható hangrendi illeszkedés alá vonják őket.

Mindez így ábrázolható három szemantikai jegy segítségével:

	PREFIXUM FORMÁJA	VISSZAMUTATÁS JELENTÉSE	TÁVOLSÁG JELENTÉSE	AZONOSSÁG JELENTÉSE
(12)	0	-	-	-
(13)	*ugyan-*	0	0	+
(14)	*em-*	+	-	0
(15)	*am-*	+	+	0

Ebben a keretben a +/- előjelek az adott lexikai-szemantikai jegy meglétét vagy hiányát jelölik; a *0* pedig a semleges választ. Megjegyzendő, hogy egy agglutináló nyelvben — ebben az elemzési/ábrázolási keretben — általában ott van morfológiai kitevő (külön alakdarab), ahol legalább egy ízben + [vagyis plusz] a lexikai-szemantikai jegy előjele; ahol pedig ez csupa - [vagyis minusz] vagy 0 [vagyis irreleváns], ott általában nincs morfológiai kitevő. (Ezzel kapcsolatban a gondolkodásomat ROMAN JAKOBSON indította el; vö. JAKOBSON 1922/1971: 444.)

(ad12) Jelöletlen alapalak; nincs hordozandó jelentés, nincs alaki kitevő; ez megfordítva is leírható.

(ad13) Van hordozandó jelentés; van alaki kitevője; ez megfordítva is leírható.

(ad14) Van hordozandó jelentés; két jelentésváltozatának két alaki kitevője van; megfordítva: a két alaki kitevő egy jelentés két alosztályát hordozza.

2.5. Néhány tanulság

A fenti vizsgálódásban voltaképpen (a) triviális nyelvi adatok találhatók; (b) részben ismert, részben új — de önkényesen felrajzolt — összefüggésekben; (c) szubjektív elemeket is tartalmazó kommentárokkal ellátva. Számomra azonban ez a vizsgálódások megkerülhetetlen (de nem végleges) szakasza.

A magyar szóalaktan szabályszerűségeit keresem. Közbülső feltevésem az volt, hogy ebben nagy szerepe van a szófajoknak, illetve a morféma-osztályoknak. Ez a feltevés plauzibilis a névmások osztályára vonatkozóan is.

Úgy látom azonban, hogy bizonyos esetekben a magyar névmások körében a névmási töveknek fontosabb szerep jut, mint annak, hogy „nagy szófaji" osztályokat leképezzük „névmási szófaji osztályok"-ra.

Továbbra is morfokban (alakdarabokban) látom az alapegységeket; ez azonban nem jelenti azt, hogy ne lehetne kényelmesebbé tenni, lerövidíteni a névmások vizsgálatát morfokból épült stabil tömböknek a vizsgálata által. Egy teljes nyelvleírásban természetesen a tömbök létezését csak meghitelezni lehet; ha fizetségre kerül a sor, akkor bizony nagyon sok formai és mentális zárójellel kell majd elszámolni. (Ez az, amit az írott nyelvre épülő leírások — beleértve néhány számítógépes elemzést — úgy oldanak meg, mintha kizárólag az írott nyelvben előtűnő információkról kellene számot adni; s ennek elvégezhetősége érdekében egy hipermodern párhuzamos nyelvészetet építenek ki, amely voltaképpen lemond arról, hogy a nyelvleírás az emberi elme részleges modellje legyen.)

Arra is elkezdtem figyelni, hogy hogyan lehetne megragadni a morfológiai összefüggések bizonyos sajátosságait a szógyakoriság keretében; ennek csak az első — és nem több, mint tájékoztató értékű — aspektusa a szuperlexémák gyakorisági sorrendjének jelzése. Lehet, hogy a sorszámoknál fontosabb lesz az előfordulások számának: szerkezetbeli típusainak, illetve szövegben előforduló példányainak együttes figyelembevétele.

Többféle módszer által kínált eszközöket próbálok továbbra is igénybe venni; egyik alapvető visszakereső eszközöm változatlanul a szóvégmutató szótár (PAPP 1969).

Úgy látom, hogy a kognitív nyelvészet, illetve az intenzionális logika részéről várható különösebb segítség; félszemmel pedig az emberi nyelvre vonatkozó egyetemes kategóriákat, s főleg ezen kategóriák kombinációinak kifejezési lehetőségeit fürkészem.

SZÉPE GYÖRGY

Felhasznált irodalom

FÜREDI MIHÁLY–KELEMEN JÓZSEF (1989), *A mai magyar nyelv szépprózai gyakorisági szótára.* Bp. 439 p.

JUHÁSZ JÓZSEF és társai (szerk.) (1972), *Magyar értelmező kéziszótár.* Bp. 1550 p.

GRÉTSY LÁSZLÓ–KOVALOVSZKY MIKLÓS (szerk.) (1980, 1985), *Nyelvművelő kézikönyv.* I–II. Bp. 1294 + 1291 p.

É. KISS KATALIN–KIEFER FERENC–SIPTÁR PÉTER, *Új magyar nyelvtan.* Bp. 409 p.

JAKAB LÁSZLÓ (1999), *Tanulmányok az igeragozás köréből.* Debrecen. 148 p. (A Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Magyar Nyelvtudományi Intézetének Kiadványai. 73. szám.)

JAKOBSON, ROMAN (1922/1971), *Word and Language. Selected Writings.* II. The Hague–Paris, Mouton. 752 p.

LOTZ, JOHN (1939/1989), *Das Ungarische Sprachsystem.* Bloomington, Indiana, EUROLINGUA. 303 p.

PAPP FERENC (1969), *A magyar nyelv szóvégmutató szótára.* Bp. 594 p.

SZÉPE GYÖRGY (1964), Az egyeztetés kérdéséhez. In: *Tanulmányok a magyar nyelv életrajza köréből.* Szerk. BENKŐ LORÁND. Bp. 355–359.

SZÉPE GYÖRGY (1984), Ferenc Fabricius-Kovács and Hungarian mother-tongue education. In: *Ferenc Fabricius-Kovács Bibliography.* Szerk. KONTRA MIKLÓS. Bloomington, Indiana, Arcadia. 20–26.

SZÉPE GYÖRGY (1995), Hankiss János, a diplomata professzor. Hankiss János redivivus. In: *Hankiss János Tudományos Ülésszak. Debrecen, 1993. szeptember 17-18.* Szerk. GORILOVICS TIVADAR. Debrecen. 27–39.

SZÉPE GYÖRGY (1999), A magyar morfematikus elemek sorrendjéről. *Magyar Nyelvjárások* XXXVII [= Köszöntő könyv Sebestyén Árpád 70. születésnapjára]: 419–424.

SZÉPE GYÖRGY (2000a), A magyar személyes névmások alaktanáról. Megjelenés alatt a *Papp Ferenc akadémikus 70. születésnapjára* című emlékkönyvben.

SZÉPE GYÖRGY (2000b), The Budapest School of Language Studies. Megjelenés alatt a *Eurasian Studies Yearbook*-ban (Bloomington, Indiana).

SZÉPE GYÖRGY–TERTS ISTVÁN (2000), Karácsony Sándor, a nyelvészeti megalapozottságú pedagógus kutató. Megjelenés alatt.

TEMESI MIHÁLY (1961/1970), A névmás. In: *A mai nyelv rendszere. Leíró nyelvtan.* Szerk. TOMPA JÓZSEF. Bp. I, 237–250.

G. VARGA GYÖRGYI (1992), A névmások. In: *A magyar nyelv történeti nyelvtana.* II/1. kötet. *A kései ómagyar kor. Morfematika.* Szerk. BENKŐ LORÁND. Bp. 455–569.

„MAGYAR NYELVJÁRÁSOK"
A DEBRECENI EGYETEM
MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TANSZÉKÉNEK
ÉVKÖNYVE

XXXVIII, 393–402

DEBRECEN
2000.

A reklámszlogenek hatásának nyelvi okai

1. Az újonnan keletkező reklámok miatt örökzöld téma a reklámnyelv. A reklám olyan komplex: hang- és/vagy képanyagtól kísért verbális hirdetés, amelyben a képi, zenei és nyelvi közlési csatornán érkező elemek kombinációja egymást támogatja. A reklám megkomponáltságának összetevői közül a következő gondolatsor csak a nyelvivel foglalkozik.

2. A reklám funkciója

Mivel a reklám összekötő szerepet játszik a termékek és a vásárlók, a szolgáltatók és a megrendelők, a politikusok és a választók között, a reklámszövegnek hatnia kell a befogadóra. Ezért a reklámok mint rábeszélőgépek (PRATKANIS–ARONSON fogalma, A rábeszélőgép. Bp., 1992) rá akarják bírni a befogadót, hogy egy bizonyos személyre szavazzon választáskor, egy konkrét bankba tegye a pénzét, egy meghatározott kozmetikumot vásároljon meg. Bár a józan ember tudja, hogy a reklámozott ember, bank vagy kozmetikum egy a sok hasonló közül, mégis a látványt, zenét és nyelvi játékot felhasználó reklámok különösen a sokszori ismétlés miatt rábeszélik a cselekvésre a védekező mechanizmust önmagában ki nem alakító embert. Pedig a reklámot nézőnek, hallgatónak nem szabad passzív befogadónak lennie, hanem észlelve: látva és/vagy hallva az üzenetet, értelmeznie kell a szövegezést, felismerve benne a meggyőzés-rábeszélés hatékony technikáit.

A régi görögök és rómaiak tanulták, ismerték, gyakorolták a meggyőzés módozatait beszédben, vitában. Napjainkra viszont túlnyomórészt az ún. ékesszólás, de még a meggyőző szép beszéd is háttérbe szorul. Az ókoriak megalkották a meggyőzés elméletét a retorikában, elsajátították a retorikai szabályokat. Ma viszont nem vagy csak elvétve tanuljuk, tanítjuk a meggyőzés tudományát, éppen ezért hagyjuk vezettetni magunkat a rábeszélőgépek által. Így a meggyőzés művészete helyett a rábeszélőgép kerít bennünket hatalmába.

Bár már az ókorból is maradtak ránk reklámszövegek, mégis különösen napjaink fogyasztói társadalmában vált fontossá a reklám egyrészt az információ biztosítása érdekében, másrészt a választékkínálat bősége miatt. Az utóbbi magával hozta a reklám felvirágzását nálunk is. Például a beteg választását a recept nélküli gyógyszerek és gyógyhatású készítmények között nem kizárólag az in-

formációt hordozó szórólapok megszaporodása szolgálja, hanem a szereket népszerűsítő szlogen is. Bár a gyógyszergyárak sokat költenek termékeik reklámozására, mégsem hatásos mindegyik reklámszövegük, például a Fenistil gél szórólapja — betöltve feladatát — pontos tájékoztatást nyújt: *Rovarcsípés esetén a Fenistil gél hűsíti és megnyugtatja a bőrt. Enyhe napégés esetén a Fenistil gél hűsíti és megnyugtatja a bőrt*, ám szlogenszerű sora: *Gyors segítség a bőrnek* ötlettelen nyelvi megformáltságú, csak nagy általánosságú megállapítás, és nem visszhangzik a fülünkben, így nem is tároljuk emlékezetünkben.

A reklám pragmatikai célja és stiláris szövegformálása egy irányba hat: felhívni a figyelmet a reklámozandó lényegre. Ez értelmi és érzelmi ráhatáson egyaránt alapulhat. Mutatja ezt a Ford egyik új konstrukciójának hirdetése:

Jóval előbbre jár…

Az új Mondeo által már most betekintést nyerhet a jövő század technikai csodáiba. A Ford, most ezt a modellt a nagyobb teljesítményen felül, már a megújított futóművel, a harmadik generációs ABS redszerrel látta el, sőt egy tökéletesített kormányművel is elkápráztatja Önt. Egyszerűen úgy érzi, hogy vezetés közben egy „Mondeoérzékszervvel" is gazdagabb lett. Ha lát, ha hall, ha érez, akkor a Mondeo-t sem hagyhatja ki!

***Mondeo** A hatodik érzék*

Ford

Jövőbe vezet

Az új termék akciószlogenjével *(Jóval előbbre jár...)* indít a reklám, ezt részletes termékleírás, majd a terméknévhez kapcsolt termékszlogen *(Mondeo A hatodik érzék)* követi, és végül a gyártó megnevezésével együtt jár a változatlan cégszlogen *(Ford — Jövőbe vezet).*

Mindegyik reklámelemnek más a funkciója. Mint látható, a termékbemutatás alapos tájékoztatást kíván nyújtani, fontos információt emel ki olyan pontos, szakszerű megfogalmazásban, amely egy szakmai leírásnak is része lehetne. Nyilvánvaló: minden szava a reklámszakértőktől megrágott és tipikusan az értelemre ható szövegelem. Ezzel szemben a cég-, termék- és az akciószlogen inkább az érzelmeket veszi célba (hasonlók: *Audi — Világszínvonalon magyar szívvel, Dreher beers — Amire büszkék lehetünk*), ezért nyelvi megformálásában sokszor bravúros.

Lényegesen eltér a cég- és az akciószlogen szerepe.

A Nissan autó cégszlogenje: *Minden rendben,*

akciószlogenje a Nissan Almerahoz: *Négy zsák érv.*

A cégszlogen a márkanév állandó kísérőjeként időtlenül stílusos kíván lenni, s miközben a jellemzőit akarja kiemelni, egyben mégis többértelműséget sejtet, a lehető legegyszerűbb, legrövidebb nyelvi burokban funkcionális *(Minden rendben).* Cégfilozófiát, életstílust közöl, magát a céget a logójához hasonlóan szimbolizálja.

Az akciószlogen az állandóan módosuló termékekhez, társadalmi-történelmi időszakhoz igazolva változik, új üzenetet hordoz, többnyire expresszív nyelvi formába öltöztetve: *Négy zsák érv*, vagyis azt a tényt, hogy a Nissan Almeranak minden típusa négy légzsákkal készül, nem egyértelműsítve így fejezi ki: *Négy (lég)zsák az érv (a vásárlás mellett)*, hanem rejtvényszerűen és egyben az érvek súlyát is szemléltetve.

A cégtől függ, hogy az értelemre vagy az érzelemre szeretnének hatni reklámjaikkal mint pragmatikus információval. A MATÁV cégjelzés mellett mindig ott szereplő *Egymás közt* cégszlogen emberközeliséget sugall, egy kulturális eseményt hirdető akciószlogenje is ugyanezt sejteti: *Legyen egy közös programunk!* Ettől eltérően a Pannon GSM célszlogenje: *Az élvonal* a világszínvonalat jelzi, és az akciószlogenje is a professzionizmust tükrözi: *Fejlesztéseink eredménye tisztán érthető.* Egyben közösek ezek a reklámszövegek, mindegyik típusú szlogenjük többértelmű.

A cég- és akciószlogent többnyire az interpunkció is elkülöníti. A márkanévvel együttjáró cégszlogen jelmondat jellegét a mondatzáró írásjel elhagyása jelzi:

Panasonic — Kicsit előbbre másoknál

Scholl — a lábápolás szakértője

Viszont az akciószlogenek sokszor kérdő- vagy felkiáltójelesek, megszólítva, állásfoglalásra késztetve a befogadót:

Ő bízik Önben.

Ön kiben bízik? — Volvo

Teljes reklámszövegek nyelvi elemzésének nyilván nagy haszna volna, de most csak a cég- és akciószlogenek vizsgálatára szorítkozom, mert ezeket szokták a reklámalkotók legjobban kicsiszolni, a legtökéletesebbre formálni a *ki, mit, hogyan* szempontjai alapján.

A nyelvészeti megközelítést természetesen a *hogyan* kérdése izgatja. A reklámszöveget és ezen belül is a szlogeneket, a jelmondatokat, azaz a gyártó cégnek, a forgalmazónak, egy termékcsoportnak vagy egy kampánynak az alapgondolatát abból a szempontból boncolgatom, hogy a befogadóra milyen nyelvi-stiláris elemek hatnak.

3. A reklám hatását szolgáló nyelvi-stiláris eszközök

A reklámszövegek íróinak célja a nyelvi formákban rejlő latens meggyőzés lehetőségeinek kiaknázása: a megértést, a bevésést segítve a vásárlókedv fokozása, az együttcselekvés és az együttgondolkodás kiváltása. Pszichésen hatni kívánnak a befogadóra: erre alkalmasak a figyelemfelkeltés akusztikus, vizuális és nyelvi eszközei. A meggyőzésben viszont a nyelvi oldal válik dominánssá. Hiszen a reklám meggyőző hatása sokszor nyelvi megformáltságában gyökerezik: főként az akusztikumra, a szóválasztásra, a frazémák, a mondatformák, a gram-

matikai alakok felhasználására, a képiségre, az alakzatokra építő nyelvi ötletekben, illetve esetleg a közhelyet felhasználó és egyben teremtő jellegben. Mindezzel úgy kell élnie a reklámnak, hogy se túlzottan rábeszélő, se túlzottan visszafogott ne legyen.

A könnyebb megjegyezhetőséget segíti az eufonikus hangzás, az értelmi ráhatást a nyelvi bravúr: a játékos szó-, szólásferdítés, közmondás- vagy idézettorzítás, az érzelmi hatékonyságot a pozitív jelentésű szavak és a nyelvi játékokban rejtőző humor. Emiatt gyakran élnek a reklámkészítők a szójelentésből és hangalakból adódó játékkal.

A következőkben csak a szavak reklámokban való felhasználásával foglalkozom, mivel a reklámkészítők többnyire erre építik szlogenjeiket.

4. Szókészlet

Végtelenül fontos tényezője a reklámszövegek hatásának a szóválasztás: a szójelentésben rejtőző hatás kiaknázása. Gyakori az újdonságot jelző *(új befektetési lehetőség, arcápolásunk legújabb vívmányai, újszerű csomagolásban)*, a termék vagy szolgáltatás jó minőségét hangsúlyozó *(jóízű vitamin, a leggyorsabb epilátor, különlegesen lágy, optimálisan táplálják, optimális védelmet nyújtanak, intenzív hidratálás, értékes hatóanyagai, ideálisan előkészíti, természetes anyagokban gazdag, bőrgyógyászok által tesztelt, nagysebességű tárcsarendszer, tiszta és diszkrét módszerek, kellemes masszírozás, az epilálás kényelmesebb, hatásos mindennapi arcápolás, bőrbarát készítmények, speciális szűrő, tökéletes hidratálás)* vagy a kivételes lehetőséget reklámozó szavak *(szenzációs kínálat szenzációs árakon, rendkívül könnyű, rendkívüli/szenzációs kedvezmény, fantasztikus akciós árakon, speciális finanszírozási konstrukciók, mérföldkő a számítástechnikában)* szerepeltetése a reklámszövegekben.

Kedvelik a reklámokban a felsőfok használatát: *Magyarország legkedveltebb napilapja, a legfontosabb vitaminokat tartalmazza, legújabb tudományos eredmények, legnagyobb választék, legérzékenyebb bőrű, a leghitelesebb folyószámla, legelőnyösebb árfolyamon,* a hapax legomenont: *lecsokoládébb* vagy az ezzel egyenértékű dicsérő kifejezéseket *(lenyűgöző teljesítmény, nagyon finom, minőségi garnitúrák, tökéletesen megfelelő, nagyhatású készítmény)*, illetve a túlzást *(Tengernyi ajándék az Old Spice-tól)*.

A reklámtéma szóválasztást meghatározó szerepe lépten-nyomon tapasztalható. Az autócégreklámok többnyire a *vezet* szó (bármilyen szófajjá alakítva) és fogalma köré szerveződnek *(Ford — Jövőbe **vezet**, Volvo — **Vezetésre** született)*. Az autómárkák reklámjai már egyes sajátságokat emelnek ki *(Rover 400. A kifinomult elegancia, Passat Variant — Tér és elegancia)*. A motorolajakat reklámozó cégek rejtetten vagy nem is annyira latensen a másiktól való különbözőségüket érzékeltetik *(Mobil — Érezd a különbséget! Castrol — Bajnokhoz illő választás)*. A gyógyszergyártó cégek a *gyógyítás*, a gyógyhatású készítmények

előállítói viszont a *természet* szót foglalják bele a szlogenjükbe *(Mediflóra — Erő a természetből).* De egy-egy akció is kijelölheti a reklámban felhasználható szavak jelentésmezejét: A Budapest és London között megszaporodó légi járatokat az angolokat jellemző teázás aktusának említésével jelzi a MALÉV akciószlogenje: *Egy ötórai tea Londonban... van még időnk egy hangulatos teázásra.*

4.1. Többjelentésű szavak

A reklámszövegeket leggyakrabban a szavak poliszémiájával való jelentéstani játékra építik.

Bizonyos szavak különösen sokszor visszatérnek a legkülönbözőbb tartalmú reklámokban. Ilyen például a *jövő* szó, amely többnyire főnévi értelemben használatos.

Íme a megoldás arcbőre jövőjéért! hozza tudomásunkra a L'Oréal Plénitude, és felkiáltása mögött színpadias gesztust érzünk, amellyel felkínálja — szokatlan társítással — arcbőrünk 'jövőben bekövetkező állapotát', sőt 'kedvező sorsát'.

A Panasonic G450 *Mobil telefonok, mobil jövő* termékszlogenje a szűkszavú párhuzamba állítással azt sugallja, mintha a stabilitásból kimozdító 'jövőben bekövetkező sors' és a 'jobb jövendő' egyetlen letéteményese a mobiltelefon lenne.

Aki a FIDESZre szavaz, a jövőre szavaz! (1998) jelmondat sorskérdést érezteti a választásban, alternatívát meg nem engedve azt sugallja: a jövő, azaz a 'sors', de nyilván a 'kedvező sors' egy pártra leadott vokson múlik.

A FIDESZ másik választási jelszava erőtlenebb az előbbinél, holott ugyanarra a szóra épít, mert túlbeszéli a kérdést: *Az Ön szavazatára van szükség ahhoz, hogy véget érjen a múlt, és elkezdődjön a jövő.*

A Ford *Jövőbe vezet* szlogenje azáltal manipulálja a vevőt, hogy elhiteti vele: ez a jelen autóinál sokkal jobb, ez a jövő század kocsija, illetve annyira biztonságos, hogy nemcsak a jelennek élés lehetőségét nyújtja.

A VOLÁN BUSZ jelmondata a többszörös nyelvi játék miatt „egyszerűen nagyszerű": *A menő — jövő.* „Nagyszerűen egyszerű" egyrészt az ellentétes irányú mozgást kifejező melléknévi igeneveknek a szokásostól *(jövőmenő)* eltérő sorrendű összekapcsolása, másrészt az argotikus értelmű ('kiváló') *menő* melléknév ütköztetése a patetikusnak érzett 'jövendő' főnévvel.

Műanyagok tömegét előállító mai korunkban nem meglepő, hogy a kozmetikumok, a gyógyhatású készítmények varázsszava a *természetes.* Ezért reklámozzák *Természetes szépség* szlogennel a Nivea Visaget, amely „természetesen" a *természetes* melléknév poliszém volta miatt egy gyökerű, de árnyalataiban mégis eltérő jelentéseket foglal egybe: 'nem mesterséges', 'a természet törvényeivel megegyező, azokból következő', 'valakinek a természetében meglevő, abból fakadó' szépségét emeli érték rangjára.

A China Balsam hirdetési fősoraként ez áll: *Bevált gyógytermék — természetesen hatásos.* Sikeres mondatformálással ez egyszerre jelenti azt, hogy 'magától értetődő', illetve hogy 'természetes módon hat', mert természetes aktív hatóanyagot tartalmaz. — Az Epasel, a koleszterincsökkentő gyógyhatású készítmény *Természetesen segít!* reklámja szintén ugyanezeket a jelentéseket sűríti magába.

A csökkentett kátrány- és nikotintartalmú cigaretták divatja hódít, de még ezeknek sem árt a reklám. Bizonyára az idegenből származó reklámokban a *light* szó magyar megfelelője miatt a cigarettagyártó cégek egyaránt a könnyűséget hangsúlyozzák ezekkel a termékekkel kapcsolatban, és a *könnyű* szó poliszémiájára építik fel reklámjukat.

A Kent Extra Lights cigarettájának három szlogenje van: *Felhőtlen a hangulatom* [.] *Így könnyű!* és egy másik reklámjában: *Vele könnyebb a világ!* A három közül talán az utóbbi fejthető meg legegyértelműbben: a cigarettával könnyebb, hiszen 'gondtalanabb' a világ, mert levezeti a feszültséget, illetve 'veszélyekkel nem járó'. — Az *Így könnyű!* hiányosan megformált szlogenben egybemosódik a 'könnyen emészthető', a 'csekély súlyú' és a közhelyszerű lekicsinylő formula. Ugyanebben a reklámban egy másik reklámszlogen is helyet kapott: *Felhőtlen a hangulatom.* (Megjegyzendő, hogy az nem szerencsés, ha nem sikerül egyetlen mondatba belesűríteni a reklámozandót.) Ez érdekesen egyesíti magában a konkrét és a választékos stílusba illő átvitt értelmet: a 'tiszta, felhő nélküli', azaz a kisebb kátrány és nikotin következtében a füstfelhő nélküli ég és a 'zavartalanul derűs' kedélyállapot képzetét.

A Philip Morris cég Multifilter Extra Lights cigarettáját így hirdetik: *Csak könnyedén!* Ez az elliptikus termékszlogen a *könnyedén* határozószónak több jelentését is felidézi már csak azért is, mert inkább csak sejtjük, mint tudjuk a mondat értelmét. Így 'az erőlködés legcsekélyebb jele nélkül', 'kis erővel', 'nagyon kis fokban, mértékben', sőt 'természetes könnyedséggel' jelentések is felsejlenek.

Két reklámszlogen jelentése is az *otthon* szón fordul meg, de mégis másként:

Itthon otthon van (a hazai turistaprogramok hirdetési reklámjaként).

Legjobb otthon (a CARDO bútorgyár hirdetése).

Az elsőben ötletes az, hogy a két hangalaki oppozícióba állított szó egyaránt Magyarországot jelenti, de többletjelentésként sugallja az *otthon* egyik határozószói értelmét is: 'otthonosan'. — A második cégszlogenbe egybejátszanak egyfajta jelentéstani játék folytán a közhelyszerű fordulat: *Mindenütt jó, de legjobb otthon* határozószói értelmezései ('vkinek a lakásában', 'otthonosan') mellett a főnévi jelentések is: 'vkinek a lakása', 'családi fészek', 'barátságos lakás'.

Az SZDSZ (1998) választási szórólapja két helyén más-más jelentésben értendő az *eldob* ige. Indító mondatában szó szerint vesszük: *Ne dobj el!*, azaz

'(használati tárgyat) mint hasznavehetetlent kihajít, félredob' értelemben. Később ez a fősor szlogenként kibővül: *Ne dobja el munkájának, áldozatvállalásának eredményét!* Ebben az előfordulásában bár már a 'hirtelen elhatározással megválik valamitől' értendő, de belesugárzik az eldobás konkrét kézmozdulata is az átvitt jelentésbe. A szöveg egészét tekintve pedig az átvitt jelentés visszahatva a kezdő mondatra, kettős értelművé válik.

Borsos nyeremények Horváth Rozival! — Ez a fősora egy nyereményakcióban való részvételt és egyben egy termékcsoportot reklámozó hirdetésnek. Ennek *borsos* szava poliszém voltával hívja magára a figyelmet, annak konkrétan 'egyfajta fűszeres' jelentésű átvitt értelemben negatív előjelű 'túl drága' jelentésével. Ebben a reklámban viszont miközben 'sok' nyereményt jelent, ugyanakkor latens módon belejátszik a 'borssal szerezhető' nyeremény értelem is. — Ugyanebben a mondatban a *Horváth Rozival* tulajdonnév miatt személyre aszszociáltat, holott ez is többjelentésű: a *Horváth Rozi* emblémájú fűszerekre is vonatkozik.

A Gazdasági Értesítő rövid, de egyik szavában többjelentésű voltával emlékezteti a befogadót az újság megvásárlására, hiszen az *Egyből értesültem!* első szava egyszerre jelenti határozószóként bizalmas stílusba illően: 'előkészület nélkül, azonnal' és ragos számnévként: 'egyetlenből'.

Előhívjuk a mosolyát! — ezzel biztat a Kodak-reklám. Mivel márkás film szlogenjéről van szó, természetszerűleg a fényképezés szakszavaként realizálódik a jelentése: '(filmet, fotópapírt) a felvételt láthatóvá tevően vegyszerekkel kezel', de a *mosolyát* tárgy miatt a bizalmasabb természetű szövegkörnyezet az 'előcsalogat' kontextuális jelentést „hívja elő".

PANNON GSM ... Az élvonal. Ebben a lapidáris tömörségű cégszlogenben többféle jelentés adódik össze: a 'közös tevékenységben, versenyben a vezető hely' és a 'távbeszélő vezeték', illetve az 'azon létesített összeköttetés'. Erre rétegződik rá a sajtónyelvben kedvelt fogalomként átvitt értelemben: 'a legkiválóbbak csoportja' jelentés. Ezzel szemben így hangzik egy másik telefontársaság cégszlogenje: *WESTEL 900. A kapcsolat,* és ez a termékeit (Westel Nokia, Alkatel) is így népszerűsíti: *Tudod, hogy kell egy jó kapcsolat!* Felidéződik ezekben a *kapcsolat* szó mindegyik szótári jelentése: 'az a viszony, amelynél fogva két vagy több dolog egymással összefügg', 'két vagy több személy közötti viszony', 'két vagy több csoport, társadalmi osztály, szervezet, állam közti összeköttetés' és természetesen a '(távkezelő, a hírközlő állomások, készülékek között) összeköttetés'. Sőt a termékszlogen bizalmas tegező stílusa miatt a 'férfi és nő viszonya' is felsejlik.

Találóan alkalmazza a reklámszakember a *lázas* szó köznyelvi és irodalmi jelentését az Algopyrin láz- és fájdalomcsillapító feltételes mellékmondatos figyelmeztetésének megfogalmazásában: *Ha lázasan keres egy fájdalomcsillapí-*

tót, mert a 'lázzal járó állapot'-tal a 'nagyon izgatott' gyógyszerkeresés együtt jár.

Ön és a Maggi lefőzhetetlen páros szlogen célcsoportja nyilván a konyhai teendőket, a főzést kedvelő ember, akire a *lefőz* ige mindkét jelentése áll: '(folyékony anyagot) addig főz, míg a benne levő folyadék el nem párolog', illetve bizalmas stílusba illő átvitt jelentésben 'szégyent jelentő sikerrel felülmúl valakit, túltesz rajta'. A főzési tudományukra büszke emberekre az utóbbi jelentés inkább igaz, de a reklámozott Maggi levespor miatt az igazi főzésre asszociálás elkerülhetetlen. — Ugyanakkor a *páros* szó poliszém volta is szerepet kap ebben a reklámban, hiszen ennek a szónak a melléknévi és főnévi jelentése is megelevenedik. Ebben a kontextusban főnév, így eszünkbe juttatja a 'párt alkotó' és a sportnyelvben használatos, a páros versenyben 'részt vevő pár' jelentést is.

A nők szájából sokszor hangzik el ilyen panaszkodás: *Nincs egy rongyom sem, nincs mit felvennem.* A Westel 900 szlogenje az első tagmondatában a *felvenni* főnévi igenév 'megfogva fölemeli' és a '(ruhát, lábbelit) magára venni' jelentést egyszerre idézi fel: *Hogy legyen mit felvenni, ha férjhez, ha bálba megy...*

MILLI *homogénezett, ultrapasztőrözött tej tartósítószer nélkül szertelenül friss.* Ez a sok információt nyújtó reklám jó ötleten alapszik: a *szertelenül* szó poliszemantikus voltán. De a reklámszerkesztő valójában lelövi a poént azzal, hogy a reklám egyik sarkába odabiggyeszti: *tartósítószer nélkül,* ezzel ugyanis megoldja a nyelvi rejtélyt, tudniillik, hogy a *szertelenül* nemcsak jelző előtt fokozó értelmű határozószóként értendő: 'határtalanul, módfelett' friss a tej, hanem fosztóképzős és ragos főnévként is 'tartósítószer nélküli' jelentésben is.

A FIDESZ Magyar Polgári Párt választási jelszavában (1998): *Van más választás: polgári Magyarország,* a *választás* szó egyszerre sugallja mindkét szótári jelentést: 'azt a tényt, hogy valaki több személy vagy dolog között választ', illetve a 'vezető testületnek szavazással való megválasztása' értelmet.

Csibészek krémje-ként reklámozzák a MILLI ún. kölyök krémtúróját. Ez a szellemes nyelvi fordulat a gyerekek kedvenc túrókrémje jelentés mellett a gyerekek 'színe-java' értelmet is felidézi a *társaság krémje* analógiájára alkotott kifejezéssel.

Nemegyszer azáltal válik ötletessé a reklám, hogy a szokásos átvitt értelem helyett a „visszakonkretizálódott" válik dominánssá. *Most már fellélegezhet,* így ajánlják a Paxirazolt, hiszen hatására érvényes a *fellélegez* konkrét és átvitt jelentése is: az ember a gyógyszertől 'megkönnyebbülés jeleként sóhajtozva mély lélegzetet vesz, megkönnyebbül', de a 'valamely anyagi nehézség, teher vagy lelki nyomás megszűntével könnyebb helyzetbe, állapotba kerül' értelem is belejátszik, hiszen a betegség nyomasztó testi teher, megszűntével megkönnyebbülés érzése hatja át a halandót.

ACC köhögéscsillapító és váladékfeloldó reklámja arra figyelmeztet: *Lélegzetelállító helyzetben is van megoldás!* — A jelentés visszakonkretizálódásának esete ez is, hiszen ebben a szlogenben alapvetően nem a sajtóban kedvelt túlzó értelemben szerepel a *lélegzetelállító* szó 'olyan, ami visszafojtott lélegzettel való figyelésre késztet, nagyon izgalmas' jelentésben, hanem a köhögés esetében bekövetkező valódi *lélegzetelállító* testi állapotról van szó, de nyilván az átvitt értelem is színezi.

Vissza a gyökerekhez! — hirdeti a BioNass a friss zöldségekből kíméletes eljárással készülő természetes rágcsálnivalót. Bár a szlogen hallatán inkább az átvitt értelemre gondolnánk: 'valaminek a kiindulása, kezdete, eredete', mégis ebben a szlogenben is a visszakonkretizálódás miatt a konkrét értelem válik dominánssá: 'növénynek a földben lefelé növő része'.

A Visine szemcsepp termékszlogenje az *egy szempillantás alatt* 'nagyon gyorsan' jelentését visszakonkretizálja. Így az *Egy szempillantás alatt segít* azt jelenti: 'a szemhéjaknak egyszeri gyors becsukása és kinyitása' elegendő a szemfájás megszüntetéséhez.

4.2. Azonos alakú szavak

Sokszor az azonosalakúság a stiláris szövegszervező a reklámszövegekben.

Falat rengető falat! — hirdeti a McDonald's-reklám. Hatásossága az azonos alakúság sajátos esetére épül: homonim toldalékai által teremtett azonos hangzású formák nyitnak és zárnak egy felhívó jellegű felkiáltást. Ennek a reklámnak a frappánssága egyrészt az akusztikumban rejlik: a homonímiára épülő, mély hangrendű „keretébe" a palatális vokálisok kontrasztív módon és ritmust is növelve ékelődnek be, másrészt az azonos formák más jelentésű alakokat szembeállítva „nyelvi rejtvényt" adnak. Ezenkívül az expresszivitásához még az is hozzájárul, hogy a *falat rengető kiáltás* túlzó tartalma a nagyméretű ennivalóra asszociáltat. (A kísérő kép megerősíti ezt a sugallni kívánt jelentést.)

Americana — az Ami, vagyis a kiejtési homonímia miatt lehet nagybetűs írásmódban Amerika nevének játékos rövidítésére, kisbetűs formában pedig vonatkozó névmásra is gondolni. Hangoztatáskor, ha a gondolatjel helyén tartunk nagyobb szünetet, az előbbi jelentés válik hangsúlyossá, az *Ami* előtti szünettartás viszont az utóbbi értelem dominánssá válását támogatja.

A *Minden ízében Sopianae!* szlogen az *íz* főnév szótári homonímiájára játszik rá: egyszerre jelentve a dohány 'ízlelő szervekben keltett érzet'-ét, 'kellemes voltá'-t és a 'legkisebb részé'-t.

A *Hogy a fog valóban jövő idő legyen* fogkrémreklám a rágószerv és a jövő idő megalkotásához használt segédige alaki egybeesését ügyesen használta ki, ráadásul a *jövő idő* kifejezés grammatikai fogalomként és jövendő értelemben poliszém.

Már sokkal erőszakoltabb az ingyenes telefonvonalat reklámozó hölgy zöld színűre rúzsozott szájába adott szlogen: *A főnöknek tetszik a zöld szám.* A telefon*szám* és rúzsozott *szám* nyelvtani homonimák: szótári szó és birtokos személyragos alak véletlen egybeesése.

4.3. Rokon értelmű szavak

Több esetben a rokonértelműség a szlogenalkotás alapja.

A nyugdíja felől nyugodt lehet AB-EGON Biztosító-reklám nem véletlenül emeli ki a virtuális szinonimasorból a biztosítóra talán jobban illő *biztos* szó helyett a köznyelvi *nyugodt*-at, mert így a szótő ismétlésével a megnyugtatást jobban szuggerálja a befogadóban.

Ehhez képest a Hungária Biztosító Rt. Nyugdíjpénztárának hasonló témájú szlogenje nyelvi szempontból ötlettelenebb: *Jó lépés. Mindenkinek.*

Nem igazán jól hangzó a kutyaképeket tartalmazó kaparós sorsjegy-reklám a monotonitást eredményező sok *e* miatt, de éppen ez a figyelemkeltő a visszatérő *b*-k mellett, mert az *eb* szó rokon értelmű párja: a *kutya* megbontaná a hangtani egyneműséget: *Minden ebbel esélyesebb!*

5. A reklámszöveg visszahatása a nyelvre

A reklám a sokszori ismétlés következtében közhelyeket teremt. Gondoljunk a FIDESZ választási jelszavára: *Ha unod a banánt, válaszd a narancsot.*

Sajátos eset az, hogy a reklámból lett közhely újból reklámalapanyaggá válik: *Megvette már az e hetit?* Ez a totó-lottó reklámja volt, ma pedig a *Pesti vicc* című hetenként megjelenő viccújság reklámihletője: *Nevetett már az e hetin?*

6. A reklám nyelvi-stiláris alapokon nyugvó hatása nyelvspecifikus. Ezért többnyire a külföldi cégek reklámjait lefordítják, lehetőség szerint ötletesen. A BP angol nyelvű reklámját így ültetik át: *Keep you moving. Mozgásban az erő.* A szószerintibb fordítás nem lenne eléggé expresszív: *Mozgásban tart.* (Kivétel is akad: Philips: *Let's make things better.*)

A hirdetési szövegírók olykor élnek, máskor visszaélnek a leghatásosabb rábeszélő technikákkal, a nyelv ugyanis tág teret enged a direkt és latens rábeszélésnek. Ezért a befogadónak meg kell ismernie a kifinomult politikai propaganda és a médiát elönzönlő árucikkreklámok működési mechanizmusát, meggyőzése-rábeszélése hatékonyságának nyelvi okait, megértésének technikáját, és szükséges felkészülnie az ellenük való pszichés önvédelemre. Jó alkalom kínálkozik erre a anyanyelvoktatásban a jelentéstan és a stíluseszközök tanításakor.

SZIKSZAINÉ NAGY IRMA

„MAGYAR NYELVJÁRÁSOK"
A DEBRECENI EGYETEM
MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TANSZÉKÉNEK
ÉVKÖNYVE

XXXVIII, 403–409

DEBRECEN
2000.

Bödekata, fagyurka és társaik
Közszóvá vált keresztneveinkről

1. Mindennapi életünkben gyakran találkozunk olyan köznévi alakokkal, amelyek tulajdonnévre vezethetők vissza. Sokszor nem is vagyunk ennek tudatában, például ha a garbóról vagy manzárdszobáról beszélünk, egy öreg embert aggastyánnak vagy matuzsálemnek mondunk, esetleg egy szép gobelint csodálunk meg, vagy egy tehetségtelen színészt ripacsnak nevezünk. Ezeknek a szavaknak egy része már abban a nyelvben köznévvé vált, amelyből mi kölcsönöztük (például *szendvics*, *raglán, makadám, fukar*), mások viszont a magyarban lettek közszavak, például *katica* 'Coccinella septempunctata, hétpöttyös bogár', *pepita* 'szürke apró kockás anyag, ilyenből készült kendőt viselt a nyakán és derekán Pepita de Ortega spanyol táncosnő 1853-ban pesti fellépésekor', *marci* 'kenyér', *tamáskodik* 'kételkedik, hitetlenkedik', *gazsó* 'cserebogár'.

Névtani szakirodalmunk sokáig csupán kiemelésre méltó érdekességnek ítélte ezt a valóban színes jelenséget, de elméleti vonatkozásait inkább csak újabban, a tulajdonnév jelentése kapcsán vizsgálták. Átfogó feldolgozás híján az egyes munkák leginkább egymástól idézgették a keletkezésmódok tekintetében igencsak vegyes példákat.

Úgy gondolom, hogy a korábbi szakirodalom ezt a jelenséget a valóságosnál szűkebb körűnek és kevésbé változatosnak tüntette fel. Olvasásuk után az a benyomásunk lehet, hogy a tulajdonnevek köznevesülése érdekes, színes foltja ugyan nyelvünknek, de marginális jelenség lévén tüzetesebb vizsgálatot nem igazán érdemel. A különféle szótárainkat szisztematikusan átvizsgálva azonban úgy tűnik, jóval több névvel és közszói származékukkal kell számolnunk, mint ahogy azt előzőleg sejteni lehetett. Ebből a nagy és sokszínű adathalmazból először a keresztneveket választottam ki, ugyanis ezek mutatnak leginkább egységes képet, így a legjobb alapot jelenthetik a további elemzőmunka számára. A köznevesülést a szakirodalomban foglaltaknál tágabban értelmezem: ide sorolom azokat az alakokat is, amelyek a névszói kategóriából kikerülve szóképzés révén igévé váltak, például *belepistul* 'belebolondul, őrülten beleszeret' (JENŐ–VETŐ), *mátyásoz* 'Mátyás-napot ül' (SzegSz.), *katicáskodik* 'asszonyi dolgokba avatkozik' (ÉrtSz.). E felfogás alapján a jelenséget a korábban feltételezetteknél jóval szélesebb körűnek, a nyelv egészét érintő sajátosságnak tartom, amely tü-

zetesebb vizsgálatra érdemes, mivel fontos eredményeket hozhat a névtanban, elsősorban a tulajdonnevek jelentésváltozásának kérdésében, de sok más nyelvészeti szakterületen (például a szóalkotás vizsgálatában, a nyelvrétegek, a stílushatás motívumainak kutatásában stb.) is.

2. A keresztnevek köznévként való használata nem új fejleménye a magyar nyelvnek. Annak ellenére találunk e jelenségre már száz évvel ezelőtt előforduló példákat is, hogy az ide tartozó szavak jó része jelentésénél, stílusértékénél és nyelvrétegbeli helyzeténél fogva nem szerepelhetett leírt formában. Az első példát a SzT.-ból idézhetjük, méghozzá meglepően korai időpontból. A szótár a *luca* köznévi jelentését egy 1573-ból származó szidalmazás alapján 'boszorkányos luca'-ként, vagyis rossz boszorkányként adja meg (a népnyelv ugyanis kétféle lucát ismer, jóságost és boszorkányost).

TESz.-ből származó legkorábbi adat a *fajankó* (1754), amelynek jelentései: 1. 'ostoba, esetlen ember, tökfilkó', 2. 'fából faragott alak', 3. 'csizma lehúzására való faeszköz', 4. 'egy fajta gyerekjáték', 5. 'faragószék', 6. 'világításra használt égő faforgács tartója'. Keletkezésmódját a szótár vitatottnak tartja. Előtagja a leértékelő, hitványságot, haszontalanságot kifejező jelentésben szereplő *fa*, vö. R. *fabatka, fajancsi*. Másik elképzelés szerint az utótag a *Jankó* becenév Keresztelő Szent János mindenütt ismert (fa)szobrainak lehetett tréfás neve. Eleinte bizonyára szólásszerű kifejezésekben használták. E magyarázat szerint a 2. jelentés az eredeti. Vö. TESz. *fapeti, fűzfajankó, faragójankó*.

Több mint két évszázada adatolható a *pete* is (1778). A TESz. a *pete* szónak következő köznévi jelentéseit adja meg: 1. 'tojás (szárnyasoké)' (1778), 2. 'ember, állat hímjének nemi szerve' (1816), 3. 'női ivarsejt' (1828), 4. 'rovarok tojása' (1858), 5. 'növényi női ivarsejt, bibe, mag' (1858). Valószínűleg magyar fejleményként jött létre a *Pete* becézőnév köznevesülésével. A szó használatát mai természetrajzi és anatómiai jelentéseiben a nyelvújítás szilárdította meg. Hasonló köznevesülések még ebben a körben: *geci, jancsi* (TESz.).

A *lucaszék*-et a TESz. 1808-ból említi először *lucaszék* vagy *lucaszéke* alakban. Ez a neve annak a több fából készülő kisszéknek, melyhez azt a babonát fűzik, hogy aki karácsony éjjelén ráül, meglátja a falu boszorkányát. Az 1838-ban kiadott Magyar Tájszótár ezeken kívül közli a *katipila* 'asszonyi dolgokba avatkozó, nőies természetű férfi', *katus* 'ua.', *matyis* 'palóc', *matykó* 'ua.', *palkó* 'fing', *pálanya* 'gyomorhurka', *istapistázik* 'bolondozik, tréfál' adatokat is. Ez a néhány kiemelt szó, amely a korai említéseknek csupán töredéke, bizonyítja, hogy a köznevesülés jelensége igen korán megjelent, már a középkorban használatosak voltak ilyen keletkezésmódú szavak, nemcsak újabban szárnyra kapó és nemcsak a szlengben és egyéb rétegnyelvekben terjedő jelenség tehát.

3. Az ÚMTSz.-ban lévő tekintélyes mennyiségű keresztnévből származó köznévi alak, amelyre már B. LŐRINCZY ÉVA is utalt (Jancsi és Juliska: Benkő-

Eml. 423–6), meggyőzhet bennünket arról, hogy a köznevesülés gyakori, egyáltalán nem marginális jelensége a népnyelvnek is. Az itt talált adatokat összesen harmincegy szótár anyagában kerestem vissza, amelyek között táj-, értelmező-, etimológiai-, szleng-, szaknyelvi- és történeti szótár éppúgy szerepelt, mint szinonimaszótár és szótárszerű kézikönyv. Eddigi gyűjtésem során összesen körülbelül 300 magyar keresztnév mintegy 1500 köznévi származékával találkoztam. Ezek közül szakdolgozatomban hatvannégy névnek a részletes elemzését végeztem el, amely csaknem félezer köznevesült adat vizsgálatát jelentette. Az elemzett nevek között két női alapnév, a *Katalin* (tizenhét becézett alakjával) és a *Luca,* illetve hat férfinév: a *Bence, György, István, János, Mátyás, Pál, Péter* és ezek harmincnyolc becézett alakja, összesen hatvannégy név köznévi származékai szerepelnek. Ezek szemantikai és alaktani elemzés számára megfelelő anyagot biztosítottak, és fontos érv volt az is, hogy a magyar névkincs alaprétegéhez tartoznak. Összevetve a legtöbb köznévi alakot felmutató keresztneveket a magyar keresztnév-gyakorisági listákkal, igen erős megfelelést találunk. Azt láthatjuk, hogy azok a nevek, amelyek leggyakrabban köznevesülnek, a névgyakorisági listák alapján is a leggyakoribbak (ez a férfinevek esetében szembeötlő különösen). A még fel nem dolgozott adatok legnagyobb része olyan keresztnév, ami ezeknél a kiemelt példáknál jóval ritkábban köznevesült (valószínűleg ilyen lehet a magyar keresztnévállomány túlnyomó része), például *okostóbiás* 'ostoba alak' (BOROSS–SZÜTS), *emberveron* 'nagy, férfias termetű nő' (ÚMTSz.), *andrás* 'rendőr' (Diáksóder), *zsuzsi* 'lányvécé' (Nyr. 121: 299). Mivel első megközelítésben az volt a célom, hogy a legnagyobb számban köznevesült és legjellegzetesebb alaktani és jelentéstani típusokat alkotó neveket mutassam be, ezek idáig kiestek a feldolgozás köréből. Miután eddig csak a köznevesülésben részt vevő nevek 20%-át, a köznévi alakoknak pedig a 30%-át elemeztem (és azokat is csak két szempontból), csupán részeredményeim lehetnek. A munkát doktori értekezésem keretében szeretném kiszélesíteni. Ez olyan nagy feladatnak ígérkezik, amelyhez a hatalmas anyagmennyiség könnyebb kezelhetősége végett számítógépes adatbázis kiépítése is szükséges.

4. A köznevesülés mint nyelvi jelenség nem lokalizálható a nyelvterület meghatározott részére. Azoknak a szótáraknak az anyaga, amelyet teljesen vagy részben átvizsgáltam, a nyelvterület egészéről származik, lefedi az egész történelmi Magyarország területét. A tájszótárak közül elsősorban az Új Magyar Tájszótárra támaszkodhattam. A regionális tájszótárak közül tizenháromnak az anyagát vizsgáltam át teljesen, kettőét részben, illetve kutatásaimba bevontam a két korábbi, nagyobb területet feldolgozó tájszótár (TSz., MTSz.) anyagát is. Az adatokat a további vizsgálatok szempontjából célszerű lesz digitalizált térképen ábrázolni, így nemcsak az adatok forrását lehet majd lokális szempontból viszonylag egyszerűen áttekinteni, hanem a jelenségnek az egyes tájegységeken

belüli megterheltsége is nyilvánvaló lenne. Ez a tervbe vett feldolgozási mód valószínűleg igazolni fogja azt az előzetes feltevést, hogy — ha van is (valószínűleg) eltérés az egyes vidékekről adatolt köznevesült alakok számában, valamint az alap- és becézett alakok felhasználásának arányában — a jelenség széleskörű, az ország minden területén megtalálható, tehát a korábbi véleményektől eltérően nem elszigetelt, szélsőségesen nyelvjárási, illetve nyelvjárásszigetekre jellemző sajátossággal állunk szemben. Igaz ugyan, hogy először nagy számban a tájszótárakban jelennek meg köznevesült alakok — tükrözve e jelenség nyelvhasználati helyzetét —, de ezek nagyon hamar elfogadottá válhatnak, például a *fajankó* szót épp a CzF. közli először. Ez a szótár és a vele csaknem egy időben kiadott BALLAGI MÓR-féle A Magyar Nyelv Teljes Szótára igen sok köznevesült tulajdonnevet tartalmaz (igaz gyakran még népies stílusúnak minősítve őket), de a nagy számban való előfordulás már arra utal, hogy a népnyelvben keletkezett alakok egyre elfogadottabbakká válnak, megtartva persze sajátos stílushatásukat. Ugyanez a változás ma is folyamatban van nyelvünkben. Néhány példa köznevesült alakokra a nyelvjárásokból: *bence* 'nyúl' (ÚMTSz.: Csákánydoroszló, Nagyrákos, Nagylózs, Lovászpatona, Göcsej), *bankagyörgykötél* 'a kévék összekötésére használt szalmakötélfélék egyike' (ÚMTSz.: Atka), *fűskatica* 'katicabogár, Coccinella septempunctata' (SzamSz.), *ribijankó* 'szagos levelű kerti növény' (valószínűleg a rubiánka, Cheropodium botherys nevéből, SzamSz.), *bőrjánoskodik* 'részegeskedik' (Nyr. 5: 89).

5. A nyelv függőleges tagolódását figyelembe véve is jóval szélesebb körű ez a jelenség a korábban feltételezetteknél. A különböző rétegnyelvekben nagyon dinamikusnak tűnik a tulajdonnevek (elsősorban keresztnevek) közszóvá válása. Ilyen alakokban elsősorban a szleng és diáknyelv bővelkedik. Ezeknek feltérképezéséhez számos rétegnyelvi (diák-, katonai- és börtönszlengszótár), és szakszótár anyagát dolgoztam fel, és hasznos forrásnak bizonyult több idevágó nem szótárjellegű munka is.

Nehézséget okoz azonban vizsgálatukkor, hogy mivel nagyon újszerű alakok, szótárazva még nincsenek, így sokszor csak a beszélt nyelvből, adatközlők segítségével gyűjthetők össze, például *berobiz* 'rotációs kapával bekapál', *összepaliz* 'összejön, kapcsolatba kerül, például fiú lánnyal'. A régebbi rétegnyelvi alakok viszont már szerepelnek az értelmező szótárakban is. Ilyen viszonylag régi, már a köznyelvben is élő alak a *pali* 'könnyen rászedhető alak, balek' (ÉrtSz.), *mackó* 'pénztárszekrény' (ÉrtSz.). Néha szaknyelvi szó is bekerülhet a köznyelvbe: erre a már más vonatkozásban említett *pete* lehet a legjobb példa, aminek tulajdonnévi eredete szinte teljesen elhomályosult már, eredetileg biológiai szakszóként 'tojás (szárnyasoké)' vagy 'ember, állat hímjének nemi szerve' volt a jelentése (TESz.).

Az egyes rétegekben megjelenő elemek száma között természetesen nagyok a különbségek, a katonai és diáknyelvben jóval gyakoribb a köznevesülés, mint például a szaknyelvekben.

Néhány kiemelt példa demonstrálhatja ennek az anyagnak a gazdagságát. Igen gyakori a szlengben, például a katonai szlengben: *gumigyurka* 'másodidőszakos katona', *géppityu* 'gépfegyveres lövészkatona' (Bakaduma), a tolvajnyelvben: *pista* 'hülye, ostoba, bolond, őrült' (Nyr. 26: 213), *belepistul* 'őrülten beleszeret, belebolondul valakibe', *hüvelykmatyi* 'önkielégítés' (KISS), *palizab* 'sósmandula; az éjjeli mulatókban a méregdrága csemegét csak a járatlanok rendelték a konzumnők unszolására' (FAZAKAS). Gyakran fordul elő a diáknyelvben is, például *poénjani* 'viccelődő gyerek', *szepimatyi* 'szeplős gyerek', *béla* 'kettes, elégséges érdemjegy', *bukfencjancsi* 'bukott diák' (Nyr. 121: 299–300).

6. Az eddig feldolgozott hatvannégy név változatos alak- és jelentéstani típusokat alkot. A leggyakrabban az alábbi jelentéskörökben fordulnak elő a közszóvá vált keresztnevek: az ember megnevezése és tulajdonsága: *pilláncspali* 'sovány, vékony ember' (MNyTK. 170: 159–64), *falukata* 'utcás, csavargó' (MNy. 32: 254); állat neve: *bödekata* 'Coccinella septempunctata, katicabogár' (ÚMTSz.), *szentpéteragara* 'medve' (MTSz.); növény neve: *péterfű* 'falgyom' (TESz.); *gyurkafa* 'líciumbokor' (ÚMTSz.); tárgy neve: *fagyurka* 'fakulacs' (MNy. 32: 257), *jancsi* 'ácsszerszám' (SzegSz.); ruha neve: *jancsika* 'női kabát' (ÚMTSz.), *bóbaluca* 'gyerekruha' (ÚMTSz.); étel neve: *csintapista* 'palacsinta' (ÚMTSz.), *pálanya* 'gyomorhurka' (TSz.); igével kifejezett cselekvésfogalom *kipistál* 'kóstolgat' (TSz.), *katipiláskodik* 'női dolgokba avatkozik' (SzT.); testrész neve *kisgyurka* 'kisujj' (ÚMTSz.), *péró* 'férfi nemiszerv fedőneve' (MATIJEVICS); hiedelemekkel, népszokásokkal, babonákkal összefüggő tárgy, cselekvés: *szentjánospohár* 'búcsúpohár' (MTSz.), *katalingally* 'lányok által Katalin-napkor vízbe tett, karácsonyra kizöldülő, leginkább som-, fűzfa-, nyírfavagy orgonaág' (ÚMTSz.); égtáj neve: *bencelyuk* 'nyugat' (ÚMTSz.), *kataszeglet* 'nyugat' (ÚMTSz.); káromkodás, eufémizmus, hangutánzó szó: *istókbáró*, *bizistók* (ÚMTSz.).

A szerkezeti típusok hasonlóan sokszínűek. Eddigi megfigyeléseim szerint a három alaptípus a következő: a köznevesült alak megjelenhet egyszerű szerkezetű közszóként: *jancsi* 'gyümölcsben élő kukac' (ÚMTSz.), *györgy* 'hízó disznó' (ÚMTSz.). Gyakran fordul elő köznevesült alak összetett szó elemeként mellérendelő összetételben: *katakata* 'katicabogár' (ÚMTSz.); alárendelő összetételben utótagként vagy jelzővel: *pacuhagyuri* 'pongyola, lompos ember' (SzamSz.), *lurkópisti* 'gyerkőc' (ÚMTSz.), előtagként: *istókpöcse* 'krumplinúdli' (ÚMTSz.), *pistavirág* 'a Cereopsis nevű virág népi neve' (MNövSz.). A közszóvá vált keresztnév megjelenhet képzett melléknévként: *istókos* 'helytelen eszű, bolondos' (BALL.), *katás* '1. lányok társaságát kedvelő férfi, 2. olyan férfi,

aki szívesen kuktáskodik, segít a konyhában' (ÚMTSz.); főnévként: *jánosozás* 'nagy mulatozással járó János-napi köszöntés, a János-nap megünneplése' (ÚMTSz.), *katuskaság* 'nőiesség, elférfiatlanodás' (MNy. 32: 255); igeként: *gyurkázik* 'nő férfiak után mászkál, udvaroltat magának' (ÚMTSz.), *istvánol* 'István-napot ül vagy részt vesz rajta' (SzegSz.).

7. A tulajdonnevek köznevesülésének gyakoriságára utal, hogy nap mint nap találkozunk ilyen alakokkal beszédünkben, de a köznévi alakok (illetve az átmeneti metaforikus használatú vagy típusjelölő tulajdonnevek) nagyon gyakoriak az érdekes megoldásokra és váratlanságra törekvő sajtónyelvben is, például „Hirtelen nem értettem, mit is keresek én ezek között az üresfejű *szolármacák* között" (Nők Lapja 1999/4: 8), „Ismétlem: nem *csurkázni* akarok, pusztán azt kívántam jelezni, hogy mintha végletesen nem ugyanazon a nyelven beszélnénk." (az újságnyelvből idézi SEBESTYÉN ÁRPÁD, Értsünk szót! Debrecen, 1994. 110), „A virtigli magyar *Dzsokijuing* ellenben tutira megy" (MaNcs, 1999. XII. 23: 23), „Jörg Haider a hátrányos helyzetűek *Robin Hoodja*" (Esti Krónika, 2000. II. 23). Ezek a példák is megerősítik, hogy a tulajdonnevek közszóvá válása nagyon is élő és dinamikusan terjedő jelenség.

Azt pedig, hogy nem csupán a magyar nyelvre igaz ez a megállapítás, idegen nyelvekből vett nagy számú hasonló példa támaszthatja alá ékes bizonyítékként : ném. *Hanswurst* 'paprikajancsi, vásári bohóc', fr. *Jean Pottage* 'ua.', ang. *John Pudding* 'ua.' (TESz.), szlk. *macko* 'nyuszi', *dickless tracy* 'rendőrnő' (tkp. 'farkatlan Manci') (MIASZL. 220), finn *mehumaija* 'szörpfőző edény' (*mehu* 'szörp', *Maija* 'női név'), *hullujussi* 'emelődaru' (*hullu* 'bolond', *Jussi* 'férfinév'), *taskumatti* 'laposüveg' (*tasku* 'zseb', *Matti* 'férfinév'), *leppäkerttu* 'katicabogár' (*leppä* 'égerfa', *Kerttu* 'női név'). Különösen érdekesek azok a példák, amelyekben nemcsak a szóalkotási mód (a köznevesülés) közös, hanem a szavak szerkezete és jelentése is nagy hasonlóságot mutat. Ilyen a finn *häntäheikki* 'nőcsábász, kicsapongó férfi' (*häntä* 'farok', *Heikki* 'férfi'), ami alakulásmód tekintetében a magyar *farokmarci* párja. De ez az utolsó példa határozottan rávilágít arra is, hogy mindkét nyelvben nemcsak a köznevesülés jelensége ismert, hanem a nőcsábász férfié is...

TAKÁCS JUDIT

Felhasznált irodalom

Bakaduma = KIS TAMÁS, *Bakaduma.* A mai magyar katonai szleng szótára. Bp., 1992.

BERNÁTH BÉLA (1986), *A szerelem titkos nyelvén.* Bp.

BOROSS–SZÜTS = BOROSS JÓZSEF–SZÜTS LÁSZLÓ, *A mai magyar argó kisszótára.* Bp.

Diáksóder = KARDOS TAMÁS–SZŰTS LÁSZLÓ, *Diáksóder.* Hogyan beszél a mai ifjúság? Budapest.

FAZAKAS = *Jasszok, zsarók, cafkavágók.* Életképek a vagányvilágból, ó- és új argószótár. Szerk. FAZAKAS ISTVÁN. Bp., 1991.

JENŐ–VETŐ = *A magyar tolvajnyelv és szótára.* Szerk. JENŐ SÁNDOR–VETŐ IMRE. Bp., 1900.

KABDEBÓ = *Pesti jassz-szótár.* Szerk. KABDEBÓ OSZKÁR. Mezőtúr, 1917.

KISS = *A mai magyar tolvajnyelv szótára.* Szerk. KISS KÁROLY. Bp., 1963.

MATIJEVICS LAJOS (1972): *A vajdasági magyar diáknyelv.* Újvidék.

MiASzl. = *Mi a szleng?* Tanulmányok a szleng fogalmáról. Szerk. FENYVESI ANNA–KIS TAMÁS–VÁRNAI JUDIT SZILVIA. Debrecen, 1999.

MNövSz. = *Magyar növénynevek szótára.* Szerk. CSAPODY VERA–PRISZTER SZANISZLÓ. Bp., 1966.

SZABÓ EDINA (1999), *A mai magyar börtönszleng és szótára.* Kézirat.

SZABÓ JÓZSEF (1985), Keresztnévi eredetű közszavak Nagykónyi nyelvjárásában. *MNyTK.* 170: 159–64.

SZENDREY ZSIGMOND (1936), Személynevek mint köznevek. *Magyar Nyelv* 32: 248–59.

„MAGYAR NYELVJÁRÁSOK"
A DEBRECENI EGYETEM
MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TANSZÉKÉNEK
ÉVKÖNYVE

XXXVIII, 411–423

DEBRECEN
2000.

Mutatvány Abaúj vármegye helyneveinek történeti-etimológiai szótárából

1. A Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszékének doktori ösztöndíjasaként Abaúj és Bars vármegye névanyagának feldolgozására vállalkoztam. Minden mély névtörténeti feldolgozó munka alapja a forrásul szolgáló helynevek történeti–etimológiai feltárása. Munkám első fázisaként fogtam tehát e szótár elkészítéséhez, amelynek során az analitikus vizsgálat szempontjai is finomodtak. A két vármegye névanyagát feldolgozó szótár és az elméleti munka egyszerre készült el: utóbbit doktori disszertációként nyújtottam be, az előbbit pedig önállóan tervezzük megjelentetni A Magyar Névarchívum Kiadványai sorozat 4. köteteként.

2. Abaúj és Bars vármegye történeti–etimológiai szótára felépítésében nagyban követi azokat az elveket, amelyeket a korábbiakban, a *Helynévtörténeti adatok a korai ómagyar korból* köteteiben — némileg más, szűkebb névanyagra ugyan — már kialakítottunk. Feltétlenül meg kell azonban jegyezni, hogy ez a munka mégis más, mint a Helynévtörténeti adatok adatközlése, hiszen történeti–etimológiai vizsgálatot is tartalmaz. Ez a névvizsgálat az elemző munka elméleti részéhez kötődik, fogalomhasználata harmonizál a disszertáció fogalomhasználatával, amely konkrétan HOFFMANN ISTVÁN Helynevek nyelvi elemzése (Debrecen, 1993) című munkájának módszertanára és elméletére épül.

A szótár a két vármegye történeti adatait — Györffy György történeti földrajzi munkájának eljárását követve — döntően az 1332–37-es pápai regestrummal bezárólag tartalmazza, de ahol szükséges későbbi adatokat is feltüntetek, ám legfeljebb a magyar nyelvtörténeti szakirodalomban a korai ómagyar kor záróponjaként immáron általánosan elfogadott 1350-es évig.

3. A Jakab László tanár úr 70. születésnapjára készült köszöntő könyvben e szótárból kívánom közzétenni Abaúj vármegye mikrotoponimái közül a jövevényneveket. A cikkem témáját, illetve ezen belül az idegen eredetű névréteg bemutatását egy személyes mozzanat indokolja: Jakab tanár úr néhány évvel ezelőtt tett egy ösztönző-buzdító megjegyzést, miszerint a történeti nyelvészet (és ezen belül a történeti névkutatás) művelőjévé az válhat, aki megjárta már az etimológiaírás rögös útjait is. A jövevénynevek megfejtése pedig — úgy vélem — különösen nagy kihívást jelent idősebb és fiatalabb kutatónak egyaránt. Álljon itt tehát néhány etimológia, s kedves Jakab tanár úr, a jól ismert szigorával ítélje meg értéküket!

Balata ~ Baláta 'Koksó határában említett hely' +1262/XIV. [2a], 1310: *Balata*, loc. pratosum, prat. (Gy. 1: 113, 114, Anjou-Oklt. 2: 426/986).

A név megegyezik a mai Nagykanizsa közelében fekvő *Baláta-tó* nevének előtagjával, amely a szláv **bolto* 'mocsár' szóból származik. A köszó az egyes szláv nyelvekben önmagában és helynévképzővel is szerepel helynevekben; vö. szlk. *Blatnica* hn., cseh *Blatina* hn. (ŠMILAUER, PřSlTop. 41), valamint szln. *Blata* hn., *Blato* hn., szb.-hv. *Blâta* [többes sz.] hn., *Blâto* hn. (FNESz. *Baláta-tó*). Az Abaúj vm.-i hely neve minden bizonnyal szlovák jövevénynév lehet, de a név esetleg köthető a Kárpát-medence ÉK-i részén élő fehér horvátokhoz is. A helynév tkp. jelentése 'mocsár, sár, tó' (FNESz. i. h.).

A magyar nyelvterületen a szláv 'mocsár' köszóra visszamenő helyneveknek gazdag névbokrát ismerjük.

Vö. **Blatan.**

Béla 'a Hernád jobb oldali mellékvize Abaúj vm. É-i részén' 1297: *Bela*, fl. (Gy. 1: 106).

A víznév a szláv *Běla* (ti. *voda*) 'fehér (víz)' helynévből keletkezett névátvétellel, vö. szlk. *Belá* hn. (FNESz. *Bélapataka, Cirókabéla*). A magyar helynévkincsben több *Béla* patakot is ismerünk, s valamennyi szlovák nyelvterületen található (vö. FNESz.).

Béla neveink közül egyeseket az ómagyar korban is gyakori *Béla* személynévvel (vö. pl. 1138/329: *Bela* szn., 1211: *Bela* szn.: ÁKSz. 45) hozhatunk kapcsolatba, a pataknevek esetében azonban ez a kapcsolat kevésbé tehető fel.

Blatan 'Kassa határában említett mocsár' 1261: *Blathan*, palus, 1261/275: *Blatan* (Gy. 1: 105).

Szláv (bizonyára szlk.) eredetű név, a magyarba egy szláv *Blatьnъ* (ti. például *jezerъ)* 'sáros, mocsaras (tó)' kerülhetett át, vö. szlk. *Blatná* hn., cseh *Blatná* hn., *Blatno* hn. (FNESz. *Balaton*[2], itt további szláv helynévi példák is találhatók).

Vö. **Balata.**

Bódva 'Torna vm.-ben eredő, Abaúj vm.-t Jászó környékén átszelő, a Sajóba ömlő patak' [1200 k.], 1249, 1255, 1312: *Buldua* [buldva], fl. (Gy. 1: 40, 98, CDES. II, 238, An. 18, Anjou-Oklt. 3: 113/240), 1203: iuxta *Buldvam* (Gy. 1: 40, 98), 1317: *Boldva* (RDES. II, 104), 1317, 1323/390 [2a]: *Boldua*, fl. (Gy. 1: 95, 130, Anjou-Oklt. 4: 187/494, 7: 155/329), 1331: *Boldoua* [boldova] [3a], fl. (Gy. 1: 100).

A preszláv ősiségű víznév KISS LAJOS szerint végső soron germán (talán kvád vagy gepida) eredetű (vö. FNESz. *Bódva*, KISS LAJOS 1994: 4; 1996: 441; 1999: 77). Etimológiailag azonos lehet annak a folyónak a nevével *(Fuldaha)*, amelyről a német *Fulda* várost elnevezték. Ez az ófn. *fulta* 'föld, ország' és *aha* 'víz, folyó' szó összetételéből való. Egy germán **Fuldahwa* alakból a szlávban **Bъldъva* fejlődhetett (vö. KISS LAJOS 1994: 4; 1999: 77). Ennek átvétele a magyar *Boldova*. A három különböző hangfejlődési stádiumot képviselő változat *(Boldova ~ Boldva ~ Bódva)* bi-

zonyos időkben párhuzamosan is élhetett egymás mellett.

A folyó nevét némelyek egy szláv **bъdъva* 'gödör' főnévre próbálják visszavezetni (vö. FNESz.).

Bózsva 'nagyobb patak Abaúj vm. DK-i részén, a Ronyva jobb oldali mellékvize' +1264/324: *Borsoa* [borsoa], fl. ~ *Bursua* [bursua ~ bursva] [2a], fl. (Gy. 1: 40, 71).

A nevet település és patak is viseli. A Bereg megyei *Borsova* várnév analógiájára gyaníthatjuk a településnév elsődlegességét, amely a m. *Bors* személynévből (1237–40: *Bors*: ÁKSz.: 60) alakulhatott szláv birtokjelölő képzővel; tkp. értelme ebben az esetben 'Bors birtoka, Borsé' (vö. FNESz. *Borsova, Bózsva*, KISS LAJOS 1999: 92, 235). A patak neve ez esetben a településnévből magyarázható metonímiával. Nem zárhatjuk ki másrészt a közvetlen pataknévi átvétel lehetőségét sem, különösen a név végződése miatt vethetünk fel ugyanis egy elsődleges *Borsova* (ti. *rěka*) féle szláv víznevet.

A legrégibb névváltozat a *Borsova* > *Borsoa* lehetett. Az adatok alapján egy esetleges *Borsova* > *(Borsoa ~) Borsva* > *(Bósva >) Bózsva* (vö. HA. 1: Abaúj és Bereg vm. adatai) fejlődési folyamatot tehetünk fel. A *Bózsva* változat korszakunkban még nem jelenik meg. Korai fejlődési fokot képvisel viszont az Árpád-kori Bereg vm.-ben található *Borsova* vár és patak neve (l. ehhez KISS LAJOS 1994: 18; 1988: 136; 1999: 92, 235).

Bruszó 'a füzéri uradalom határában említett patak' 1270/272: *Bruzov*, rivus (Gy. 1: 83).

A helynév etimológiája bizonytalan. Talán szláv átvételnek tarthatjuk, s a *brusъ* 'fenőkő' köszó *-ovъ* képzős helynévi származéka lehet. A köszó a szláv nyelvekben a legkülönbözőbb képzőkkel szerepel helynevekben; pl. a szlovákban még *Brusník* hn., *Brusno* hn. (vö. KISS LAJOS 1984: 238–9, ŠMILAUER, PřSlTop. 43, mindkét helyen további szláv helynévi párhuzamok is találhatók). A szlk. *Bruszov*ból a magyarban szabályos hangfejlődéssel alakult a *Bruszó* hn.

Bukova 'Poszpehfölde határában említett hely' 1278: iuxta *Bucowam* (Gy. 1: 133).

Az adat a *iuxta* vonzataként a latin tárgyeset ragját tartalmazza.

A helynév szláv eredetű, vö. cseh *Bukova* hn. (FNESz., itt további szláv helynévi példák is találhatók), vagy a szótő más helynévi származékaira vö. szlk. *Bukovec* hn., cseh *Bukovsko* hn. (ŠMILAUER, PřSlTop. 44). Tkp. értelme 'bükkös'. A közelben egy **Laposbükk** nevű hely is található.

Csermelye 'Kassánál jobbról a Hernádba ömlő patak' 1261: *Chermele*, riv. (Gy. 1: 40, 105), 1297: *Chermula* [? csermulya], fl. (Gy. 1: 40, 106).

A pataknév eredete és alakváltozatainak egymáshoz való viszonya tisztázatlan. Az elsődleges három szótagú *Csermele* ~ *Csermelye* névalak bizonyára szláv eredetű; vö. szln. *Črmlja* patak (1587: pach *Tschermla:* Bezlaj I, 116). Tövében az ősszl. **čьrmь* 'vörös festéket szolgáltató pajzstetű; vörös szín' rejlik. A név a köves meder elszíneződésével lehet kapcsolat-

ban (vö. KISS LAJOS 1994: 6; 1999: 79). Más feltevés szerint a pataknév magyar névadás eredménye; vö. m. *csormolya* ~ N. *csermelye* 'bíborvörös virágú gyomnövény' (PRISZTER 1986: 52, TESz., EWUng. *csormolya*). Ez a növénynév ugyancsak szláv eredetű, s a fent említett **čьrmь* főnévvel tartozik össze. Gyomnövényből, réti növényből alakult helynevekkel másutt is találkozhatunk; vö. *Harangod* víz- és tájnév (JUHÁSZ 1980: 6, JUHÁSZ 1988: 78; az előbbi munkában további a *harang*-ból alakult helynévi származékok is találhatók).

A pataknévbe a víz csörgedezésének képzetét érthették bele, és köznevet alakítottak belőle: *csermely* < *csermelye* 'forrásból táplálkozó kis vízfolyás; ér, patak' jelentéssel (vö. pl. KISS LAJOS 1999: 79). A tulajdonnév > köznév váltásról és annak feltehető körülményeiről l. TESz. Nyelvünkben hasonló helynév > köznév jelentésfejlődésre analóg példát nem ismerek.

Danóc 'Novaj határában említett folyó' 1256: *Danouch*, fl. (Gy. 1: 124).

Bizonyára szlovák eredetű. A *Dan* szn. (vö. 1138/329: *Dan* szn., 1213/550: *Dan* szn.: ÁKSz., valamint cseh *Dan* szn.: FNESz. *Dány*) szláv *-ovitjo* ~ *ovitji* képzővel (ehhez l. ŠMILAUER, PřSlTop. 30, KISS LAJOS 1996: 444; 1999: 109) alakult helynévi származéka lehet, s tkp. értelme 'Dan emberei'. A származtatást azonban kétségessé teheti, hogy víznevek esetében a fenti (eredeti szláv nyelvi) szemantikai tartalom nem szokványos.

A szláv helynév feltehető **Danovec* hangalakjából a magyarban *Danóc* alakult (vö ehhez FNESz. *Pálóc*).

Dobódél 'a Ronyva menti Újfalu határában levő hegy' 1321: *Dabogel* [dabogyel], mo. (Gy. 1: 153).

A szlovák–magyar nyelvi érintkezés területén másutt is előforduló helynév szláv (nyilván szlovák) eredetű; vö. szlk. *Dubodiel*. Tkp. értelme 'tölgyes hegy(hát)' (vö. FNESz.). Másutt is előfordul: erdőnévben pl. Borsod, Abaúj és Torna vm. határánál *Borsodi-Dobódél* alakban (1243/335: *Borsodi Dubodel*: Gy. 1: 740, 2: 533) vagy településnévben Torna vm. területén (1386: *Doboldel*, 1430 k.: *Dobodel*: Cs. 1: 238).

Dubróka 'Gálya határában említett patak' 1332: *Dubroka* [2a], riv., fl. (Gy. 1: 84).

A *Dubróka* víznév szláv (bizonyára szlovák) eredetű; vö. szlk. *Dúbravka* hn., cseh *Doubravka* hn. ~ *Doubravička* hn. (FNESz. *Dabróka*, ŠMILAUER, PřSlTop. 56, mindkét helyen további szláv helynévi párhuzamok is). Alapszavuk az ősszl. **dǫbrava* '(tölgy)erdő, liget'. A szlovák megfelelő azt mutatja, hogy a helynév *Dubrovka* hangalakja a szláv nyelvben alakult ki (a 'tölgyerdő' jelentésű közszóból *-ьka* (helynév)képzővel; vö. ŠMILAUER, PřSlTop. 28–9), s ilyen formában kerülhetett át a magyarba, ahol a *β* szabályos vokalizációja eredményezte a *Dubróka* hangalakot.

Gölnic 'a jászói monostor földjeinek határleírásában említett folyó, a Hernád jobb oldali mellékvize' 1255: *Gylnych* [gilnic] [2a], fl. (Gy. 1: 98).

Szláv eredetű; vö. szlk. *Hnilec* hn., szb.-hv. *Gnjilec* hn. (FNESz. *Gölnicbánya*). A víznév végső nyelvi forrása egy szláv **Gnilьcь* [tkp. '(lomha folyású, s ezért) poshadt vizű patak']. Alapszava a szl. *gnilъ* (vö. ŠMILAUER, PřSlTop. 67). A szláv **Gnilьcь* víznévből a Szepességbe betelepült szászok *Göllnitz*-et formáltak (vö. KISS LAJOS 1994: 15; 1999: 89), s a magyarba német közvetítéssel került be (FNESz. i. h.).

A víznév alapjául esetleg az ősszl. **glina* 'agyag' **glinicь* 'agyagos' származéka is szolgálhatott, vö. szlk. *Hlinik* hn., szb.-hv. *Glinica* hn., or. *Глинец* hn. (ŠMILAUER, PřSlTop. 65). A szl. *Glinic* > m. (*Gilinic* >) *Gilnic* fejlődés a magyarban ment végbe. Ilyen etimológia esetén a név a szlovák nyelvre jellemző *g* > *h* változás bekövetkezését (azaz vélhetően a XII. századot) megelőzően kerülhetett a magyarba (a változás kronológiájához l. HORÁLEK 1967: 137, KNIEZSA 1938: 373).

Helednek 'Jánok határában említett patak' 1323/390: *Helednek*, fl. (Gy. 1: 95, Anjou-Oklt. 7: 155/329).

A név eredete bizonytalan. Esetleg szláv jövevénynévnek tarthatjuk. Talán kapcsolatba hozható a szl. *glina* 'agyag' főnévvel (vö. **Gölnic**), annak szlovák helynévi származéka lehet, vö. szlk. *Hlinik* hn. (ŠMILAUER, PřSlTop. 65). A *glina* közszó szláv **Glinnьk* helynévi alakjából elhasonulással **Glidnьk* alakulhatott (vö. BÁRCZI 1958: 166, KISS LAJOS 1995: 9), s e szláv formának a szlovákban (a szóeleji szl. *g-* ~ szlk. *h-* megfelelés alapján) **Hlidnьk* felel meg. A szlovák *Hlidnik*-ből a magyarban szabályos hangváltozásokkal (bontóhang betoldódásával és nyíltabbá válással) *Helednek* alakult.

Hernád 'Abaúj vm. legnagyobb folyója, a Sajó bal oldali mellékvize' 1200 k.: *Honrad* ~ *Honrat*, fl. (Gy. 1: 39), 1230 [4a], 1294: *Harrad*, fl. (Gy. 1: 39, 116, 140), +?1232/384/393, 1255, 1256 [2a], 1284/361, 1290, 1290>377, 1313>394, 1323>341, 1326: *Hornad*, fl., aqua (Gy. 1: 39, 72, 75, 86, 90, 114, 118, 124, 140, 158, Anjou-Oklt. 3: 268/599), 1234/243 [2a], 1246/348/408, 1249, 1251, +1262/XIV., +1263/+264, 1270/369, 1272, 1275 [2a], 1281>353, 1283/311, 1292/406, 1294, 1295/346/401 [2a], 1296>364, 1299, 1300, 1301, 1303 [2a], 1304 [itt az oklevél hátoldalán szerepel az adat középkori kéz írásával], 1309, 1309/346>400 [2a], 1310/331, 1310/436, 1310>437, 1312, 1313>753 [2a], 1314 [3a], 1316/327, 1317, 1318/786, 1320, 1320/395 [2a], 1323, 1323/354 [2a], 1324, 1325/326>337 [2a], 1326/375 [2a], 1327, 1332, 1360: *Harnad*, aqua, fl., flum. (Gy. 1: 39 [2a: az egyik téves évszámmal, helyesen: 1234/243], 60, 63, 69, 75, 77, 82, 84 [2a], 85, 91, 94 [3a], 102 [2a], 109 [2a], 110, 111, 113, 122 [2a], 123, 126, 136, 147, 150, 158, Anjou-Oklt. 1: 66/58, 254/492, 301/612, 2: 253/579, 347/794, 399/916, 407/938, 416/960 [itt *Hernad* alakban], 3: 151/331, 286/636, 338/760, 375/851, 4: 129/333, 259/680, 5: 138/343, 257/672, 358/934, 376/980–981, 7:

36/57, 37/60, 293/635, 9: 305/569, 11: 125/262), 1255, 1259, 1278, 1278>367, 1282, 1283, 1290/291, 1296>364, +1309, 1310/331, 1312 [4a], 1317 [2a]: *Hernad*, fl., rip. (Gy. 1: 39, 75, 84 [2a], 85, 111, 112, 118, 121, 123, 140, Anjou-Oklt. 2: 348/796, 399/916, 3: 196/437, 4: 254/668), 1255: *Horrad* (Gy. 1: 39), 1261: *Henrad* [2a], fl. (Gy. 1: 105), 1265/283, 1271: *Herrad,* aqua (Gy. 1: 81, 140), 1314: *Corrad*, fl. (Anjou-Oklt. 3: 341/766), 1316: *Harnaad*, fl. (Gy. 1: 150, Anjou-Oklt. 4: 141/366).

A Kárpát-medence nagyobb folyói közé tartozik, s e folyók nevei többnyire már az ókori görög és latin forrásokban is előfordulnak (*Duna, Tisza, Dráva, Száva, Körös, Szamos, Maros, Temes* stb.). A *Hernád* az ókor forrásaiban azonban nem szerepel: nevét a középkori magyar írásbeliség rögzítette első ízben.

A *Hernád* folyónév etimológiájáról sokan nyilvánítottak véleményt, de MELICH (1917: 302), PAIS (1975: 150), ŠMILAUER (Vod. 394, 499) és KNIEZSA (1938: 451) egyiket sem tartotta elfogadhatónak, s a név eredetét ismeretlennek minősítette. KISS LAJOS a *Hernád* víznevet német nyelvterületen lévő analógiákra hivatkozva (vö. 1996: 441; 1999: 77, 172–3) a germán nép által létrehozott helynévnek tekinti, amely germán köznevekből (ófelnémet *hōh* 'magas', ófelnémet *rot* 'irtványföld') alakult. A név tkp. értelme tehát 'magasan levő irtványföld'. Névadóként KISS LAJOS szerint elsősorban a gepidákra, esetleg a kvádokra gondolhatunk. A germán (talán gepida) folyónév közvetlenül vagy közvetítő nyelven keresztül is bekerülhetett a magyarba (vö. KISS LAJOS 1984: 100–1; 1994: 5; 1999: 77–8, 98, 104, 173).

A *Hernád* elsődlegesen tehát nem a folyót magát jelölhette, hanem a folyó mentén egy magasan fekvő irtványföldet, s másodlagosan vonódhatott át a folyó megjelölésére (az efféle 'területnév' > 'víznév' funkcióváltáshoz vö. KISS LAJOS 1999: 173).

KISS LAJOS az alakváltozatokból a következő fejlődési folyamatot rajzolta meg: „a régi *Honrát* ~ *Honrád* alakból *nr* > *rn* hangátvetéssel *Hornád,* ebből pedig *o : á* > *e : á* elhasonulással *Hernád* lett" (KISS LAJOS 1984: 100; 1994: 4; 1999: 172, 214). Emellett azonban végbemehetett a kérdéses mássalhangzó-kapcsolatban teljes hasonulás is *(Honrát ~ Honrád > Horrád ~ Harrád).* A magánhangzók változása e formákban is megfigyelhető *(Herrád).* A hangalak megszilárdulása — a változatok sokaságát létrehozva — évszázadokig elhúzódott.

Hotkó 'Semse határában említett patak, a Szkrebin bal oldali mellékvize' 1318: *Hothkou*, fl. (Gy. 1: 40, 139, Anjou-Oklt. 5: 135/336), 1319: *Hudkov*, fl. (Gy. 1: 40 [itt tévesen *Hudkow* alakban], 139, Anjou-Oklt. 5: 251/655).

A víznév eredete bizonytalan, talán összefügg azzal a **Hatkóc** településsel, amit a XV. századtól említenek a környéken az oklevelek (vö. FNESz.). Mindkét helynév szláv előzményre mehet vissza: a *Hatkóc*-hoz vö. szlk.

Hodkovce hn. [többes szám], cseh *Hodkovice* hn. [többes szám]. Az alapjául szolgáló személynévhez vö. cseh *Hodek* < R. *Godek* szn. (FNESz. *Hotkóc*). A *Hotkó* alak ugyanezen személynév *-ovъ* képzős származéka lehet. Az eltérő helynévi alakokon tehát más-más szláv képzőt *(-ovъ ~ -ovitji/ ovьtji)* gyaníthatunk (vö. ŠMILAUER, PřSlTop. 31, 44, 166, KISS LAJOS 1999:109).

Az elsődleges *Hodkov (*Hodkoβ)* helynévből a magyarban a szóvég vokalizációjával, valamint a szóbelseji *dk* hangkapcsolatból a *k* hang zöngétlenítő hatására *Hotkó* alakult.

Ida 'Abaúj vm. ÉNy-i részének nagyobb folyója, a Bódva bal oldali mellékvize' 1247/331, 1278, 1319 [2a], 1323/XIV., 1324 [3a]: *Yda*, fl., aqua (Gy. 1: 92, 93, 133, 138, 139, Anjou-Oklt. 5: 234/610, 251/655, 7: 331/723, 8: 230/456), 1251, 1255, 1317, 1318 [2a], 1322>398, 1323/390 [3a], 1323/XIV. [3a], 1324, 1324/325, 1324>360, 1324>XVIII. [5a], 1325/326, 1329/416: *Ida*, aqua, fl. (Gy. 1: 41, 74, 92, 94, 95, 98, 117, 139, 148, Anjou-Oklt. 4: 170/449, 5: 135/336, 7: 155/329, 331/723, 8: 57/97, 143–144/276, 231/457, 9: 42/56), 1330: *Gida* [bizonyára tévesztés], fl. (Gy. 1: 94).

A folyónév etimológiája nincs tisztázva. KISS LAJOS szerint „talán figyelembe vehető az ang. *Ide* (Ekwall[3] 249) helységnév, amely egy ősi (kelta?) folyónévből keletkezhetett" (FNESz. *Nagyida*). A folyónév ez esetben preszláv ősiségű lehet.

Izra 'a füzéri uradalom határában levő tó, belőle eredt a Kolbása patak' 1270/272: *Isra*, stag. (Gy. 1: 40, 82).

Szlovák eredetű: a szlk. *jazero* 'tó' szóból magyarázhatjuk. A szláv közszóból csaknem valamennyi szláv nyelvben alakult helynév; vö. szlk. *Jazernica* hn., cseh *Jezero* hn. stb. (ŠMILAUER, PřSlTop. 86, itt további szláv helynévi párhuzamok is).

A szlovák *Jazero* névformából a magyar *Izra* hangalak kialakulása részben a szóvég hanghelyettesítésével (szl. szóvégi *o* > m. *a*), a két nyílt szótagos törvény működésével *(Jazera > Jazra)* magyarázható, részben pedig annak a — sporadikusnak tekinthető — szóeleji *ja- ~ ju- ~ jo-* > *i-* változásnak az eredménye *(Jazra > Izra)*, amelyre a közszavak köréből is említhetünk néhány példát: *juhász > ihász, jován > iván, jonkább > inkább* stb. (vö. BÁRCZI 1958: 106, 132).

Jezero ~ Jezera helynevekkel szláv nyelvterületen másutt is találkozunk (vö. ŠMILAUER, PřSlTop. 86).

A tó mai magyar neve hibrid tautologikus: *Izra-tó* (vö. FNESz., KISS LAJOS 1979: 233; 1995: 18). A szlk. *Izra* a magyarból való visszakölcsönzés eredménye. A helynév idővel a tó mellett a környező kisebb területet is jelölte (l. KISS LAJOS 1979: 233).

Kanyapta 'az Ida déli mellékága, a Szepsitől D-re elterülő mocsaras síkságon, Lánc és Jánok határában említik' 1298: *Kanapota* [kan(y)apota] (Gy. 1: 41, 116), 1323/390: *Kanapta*, fl. (Gy. 1: 41, 95, Anjou-Oklt. 7: 155/329).

Szláv (bizonyára szlovák) eredetű; vö. szlk. *Konotopa* 'Kanyapta' hn., cseh *Konětopy* [többes sz.] hn. (további szláv helynévi párhuzamokhoz vö. FNESz.). Tkp. értelme 'lósüllyesztő'. Ingoványra utal, amelybe a lovak belesüllyednek (uo.). A szlovák *Konotopa* névből a magyarban hangátvetéssel *Kanapota* (vö. KISS LAJOS 1995: 15; 1999: 214), majd a két nyílt szótagos törvény révén *Kanyapta* alakult.

Kolbása 'a Ronyva jobb oldali mellékfolyása, az Izra tóból ered' 1270/272: *Kulbasa*, rivus (Gy. 1: 40, 83, 114).

Kolbása néven település- és víznevet is találunk. Közülük SMILAUER szerint (Vod. 440, 495) a helységnév az elsődleges, amely a kun *Qolbaz* szn.-ből keletkezett birtoklást kifejező szl. *(-jь), -ja (-je)* képzővel (l. ehhez KISS LAJOS 1987: 338 is). KISS LAJOS ezzel szemben a víznév elsődlegességét tartja valószínűbbnek, s azt szláv eredetűnek mondja; vö. szln. *Klobaša* víznév, amely a *klobasa* 'kolbász' *-ja* képzős származékának látszik *(< *klobas-ja)*. A település neve a pataknévből alakult metonimikus névadással (vö. FNESz., illetve KISS LAJOS 1987: 338).

Lucsica 'Oroszi határában említett hely' 1360: *Luchycha,* prat. (Gy. 1: 126).

Etimológiája bizonytalan; talán szláv eredetű és kapcsolatba hozható a szlk. *lúčka* közszóval vagy a bizonyára ebből alakult *Loučka* helynévvel, amelynek tkp. értelme 'kis rét' (vö. FNESz. *Lucska*). Kapcsolatba hozhatjuk másrészt a szláv *lǫka* 'rét' közszóval is, amelyből az egyes szláv nyelvekben különböző képzőkkel és formáns nélkül egyaránt alakultak helynevek; vö. szlk. Turá *Lúka* hn., cseh *Lučany* hn., szb-hv. *Lučnica* hn. stb. (vö. ŠMILAUER, PřSlTop. 115, itt további szláv helynévi származékok is találhatók). A *Lucsica* hn. egy szlk. névalak átvétele lehet, amely a szlk. *lúka* közszóból *-ьca* képzővel alakulhatott (a képzőhöz l. ŠMILAUER, PřSlTop. 28, 29). A helynévben (még a szlovák nyelvben) végbement *k* > *c* változás palatalizációval magyarázható (vö. H. TÓTH 1989: 14).

Miszla 'a kassai hegyekben eredő, Kassa alatt jobb felől a Hernádba ömlő patak' 1230: *Mysloa* [miszloa], aqua (Gy. 1: 39, 64, 116, 120) ~ *Misloa*, aqua (Gy. 1: 66, 120), +1262/XIV. [2a], 1284/361 [2a], 1297, 1299, 1310, 1318, 1326 [2a], 1328, 1330 [3a]: *Myzla*, fl., aqua (Gy. 1: 39, 67, 68, 85, 86, 106, 113, 114 [3a], 120 [2a], 152, 159, Anjou-Oklt. 2: 426/986, 5: 11/8), 1310, 1317 [2a], 1328: *Mizla*, fl. (Gy. 1: 75, 114, 120, 151, 152, Anjou-Oklt. 2: 426/986, 4: 164/434), 1317/371 [2a], 1318 [2a], 1320: *Mysla* (Gy. 1: 67, 120, Anjou-Oklt. 4: 259/681, 5: 22/33, 70/153), 1317/371: *Myssla*, fl. (Anjou-Oklt. 4: 259/681), 1324/377: *Myzfa [ɔ: Myzla]* [3a] (Gy. 1: 152, Anjou-Oklt. 8: 252/499), 1339: penes *Myzlam* (Anjou-Oklt. 13: 243/510).

A *Miszla* víznév szláv eredetű; vö. szlk. *Myslava* 'Miszlóka', cseh *Myslová* hn., le. *Myśla* hn. (FNESz. *Miszla*[2]). A szl. *Miszlova* > m. *Miszloa* változás a hiátustöltői pozícióban álló *v* kiejtésével magyarázható.

A legkorábbi adatok *Miszloa* formájúak, amelyek a víznév szláv eredetijéhez állnak közelebb. A későbbi oklevelekben azonban a *Miszla* alakot láthatjuk.

Musztuk ? ~ Mosztuc ? 'Semse határában említett patak' 1318: *Muzthuk*, fl. (Gy. 1: 139, Anjou-Oklt. 5: 135/336), 1319: *Musthuc*, fl. (Gy. 1: 139, Anjou-Oklt. 5: 251/655).

A név etimológiája bizonytalan. Talán szláv (pontosabban szlovák) jövevénynév lehet, s kapcsolatba hozható az ősszl. **mostъ* 'híd' köszóval (vö. ŠMILAUER, PřSlTop. 124), annak szláv *-ьćь ~ -ъkъ* képzős helynévi származékával. A képzővel földrajzi köznévből alkotott helynévre l. még cseh *Hradec* (i. m. 28, 29: itt további szláv helynévi példák is találhatók).

Ósva 'a Hernád bal oldali mellékfolyója a füzéri uradalom határában' 1270/272: *Ilsua* [ilsva] [2a], rivus (Gy. 1: 39, 83).

A víznév szláv eredetű (a szlávok adták bizonyára még a magyar honfoglalás előtt; vö. ehhez KISS LAJOS 1996: 441; 1999: 98). Alapszava a szláv **jelьcha ~ olьcha* 'égerfa' (KISS LAJOS 1999: 152) jelentésű köszó, ami az egyes szláv nyelvekben eltérő hangalakban (vö. pl. szlk. *jelša*, cseh *olše*) szerepel helynevekben (vö. ŠMILAUER, PřSlTop. 85–6). Párhuzamba állíthatjuk egyrészt a szlk. *Olšava*, cseh *Olšava*, ukr. *Вільшова* víznevekkel (vö. FNESz. *Ósva*). Ezek előzménye egy szláv R. **Olьšava* hn. volt. A víznevet másrészt *Jelšava* alakban is átvehettük (vö. FNESz. *Ilosva*). E helynevek tkp. értelme 'égerfákkal benőtt hely, égerfák között eredő vagy haladó vízfolyás' (KISS LAJOS 1999: 152).

Lehetséges az is, hogy a víznév a magyarba egyidejűleg többféle *(Olšava ~ Jelšava)* alakban (esetleg többféle nyelvjárásból) is bekerülhetett, s e névalakok további fejlődése nyelvünkben sokféle folytatást eredményezett: a *Jolsva, Jósva, Ilosva, Olcsva, Ósva* víznevek etimológiai összetartozása közismert (vö. FNESz., KISS LAJOS 1999: 98, 105, 152).

A szlk. *Jelšava* > m. *Ilsava ~ Ilsva* megfeleléssel kapcsolatban vö. **Izra.**

Radimó 'Tőkés határában említett hely' 1324/377, 1330: *Radymo* (Gy. 1: 152, Anjou-Oklt. 8: 252/499).

Szláv eredetű. Etimológiája megegyezik a nyugat-szlovákiai *Radimó* település nevének eredetével (FNESz.); vö. szlk. *Radimov* hn., cseh *Radimov* hn. Az alapszava személynév lehetett; vö. cseh *Radim* szn., a helynév ennek *-ovъ* képzős helynévi származéka.

A szlovák *Radimov* helynévből a magyarban a szóvégi *β* vokalizációjával szabályosan *Radimó* alakult.

Rakaca 'Jánok határában említett patak, a Bódva mellékvize' 1323/390: *Rakacha*, fl. (Gy. 1: 96, Anjou-Oklt. 7: 155/329).

A *Rakaca* víznév szláv eredetű, előzménye egy *Rakovica* hn., amely a **rakъ* 'rák' köszó helynévi származéka (vö. ŠMILAUER, PřSlTop. 151, FNESz., mindkét helyen további szláv helynévi párhuzamok is), s tkp. értelme 'Rákos (ti. patak)'.

A szl. *Rakovica* víznévből a magyarban *Rakaca* alakult. Hasonló vál-

tozásra, megfelelésre másutt is találunk példát (vö. pl. *Orahovica* > *Rahovica* > *Rahóca*: KISS LAJOS 1995: 23, FNESz. *Orahovica*).

Ronyva 'a Bózsvával egyesülő folyó Abaúj vm. K-i részén' 1321: *Ronyua*, fl. (Gy. 1: 153), 1321 [3a], 1327: *Ronua*, fl. (Gy. 1: 40, 101, 153), 1327: *Ronwa* [2a], fl. ~ *Ronva* (Gy. 1: 101, Anjou-Oklt. 11: 211/446).

A *Ronyva* víznév szláv eredetű, s többféle magyarázata is elképzelhető. Valószínűleg egy szláv **Rovnja* vagy **Rovnjava* hn. átvétele, amelynek tövében az ősszl. **orvьnъ* 'sima, sík, lapos' melléknév rejlik. S a név azzal lehet kapcsolatban, hogy a patak a Zempléni-síkság peremén folyik (vö. KISS LAJOS 1994: 8; 1999: 81–2). A melléknévből alakult helynevek sokféleségére l. ŠMILAUER, PřSlTop. 133–4.

A szláv **Rovnja* alakból a magyarban szabályos hangváltozással, *vny* > *nyv* hangátvetéssel *Ronyva* alakult (vö. FNESz.). A szlk. *Ronyava* a magyarból való.

Szeleden 'Jánok határában említett patak, a Bódva mellékvize' 1323/390: *Sceleden*, fl. (Gy. 1: 41, 95, Anjou-Oklt. 7: 155/329).

A név etimológiája bizonytalan. Talán szláv jövevénynév lehet, s kapcsolatba hozható az ősszl. *slědъ* 'nyom, csapás; telek' köszóval, annak szláv *-ьnъ* ~ *-inъ* képzős származékával (a képzőhöz l. ŠMILAUER, PřSlTop. 28, 29, KISS LAJOS 1999: 109). A köszóból az egyes szláv nyelvekben különböző képzőkkel alakultak helynevek; vö. cseh *Sledovice* hn., szlk. *Posledná veža* hn., szln. *Slednik* hn. stb. (vö. ŠMILAUER, PřSlTop. 163).

Egy feltehetően **Sledin* alakban átvett szláv helynévi formából a magyarban szabályos hangváltozásokkal (a néveleji mássalhangzó-torlódás feloldásával, valamint nyíltabbá válással) *Szeleden* alakult.

Szirna 'Koksó határában említett patak' +1262/XIV.: *Zyrna*, fl. (Gy. 1: 113).

A víznév bizonyára szláv eredetű; vö. szlk. *Srnie* hn., cseh *Srní* hn. ~ *Srnice* hn. (FNESz. *Szernye-mocsár*, ŠMILAUER, PřSlTop. 176, mindkét helyen további szláv helynévi párhuzamok). Tövében talán a szláv **sьrna* 'őz' rejlik (uo.). Víznévként a motivációja nem egyértelmű.

Tarca 'a Hernád bal oldali mellékvize, amely Zsadánynál ömlött a Hernádba, s Gönctől D-re Szikszóig a Hernád bal oldali kísérővize' (vö. Gy. 1: 39) 1249/355, 1311/343/417, 1312/357//475, 1317, 1323 [7a], 1323/351, 1325, 1326, 1327 [3a], 1327/328/378, 1327/335 [5a], 1327/336 [2a], 1327>352, 1327/335/359, 1360 [2a]: *Tarcha*, fl. (Gy. 1: 39, 103 [2a], 104 [3a], 126, 131, 136 [5a], 146, Anjou-Oklt. 3: 81/164, 158/346, 7: 125/264, 222/477, 241/514, 272/587, 9: 129/218, 11: 102/212, 110/229, 118–119/247, 203/429, 204/431, 205/432, 433, 206/434, 435, KISS LAJOS 1994: 5), 1261: *Taarcha*, fl. (KISS LAJOS 1994: 5), 1280, 1315, 1316, 1323, 1323/351//448, 1325 [2a], 1326, 1327/330/348, 1327/328/378, 1327/378: *Tharcha*, fl. (Gy. 1: 39 [2a],

87, 136, 146, Anjou-Oklt. 4: 29/57, 123/315, 7: 223/477, 272/587, 9: 154/270, 155/272, 11: 118–119/247), 1293/496 [2a], 1325>342: *Tharcza,* fl. (Gy. 1: 39, 92, 145, Anjou-Oklt. 9: 304/566), 1304: *Tharca* (Gy. 1: 130, Anjou-Oklt. 1: 283/565), 1323: *Tharche* (Anjou-Oklt. 7: 223/477), [XIV.], 1327, 1327/373/762: *Tarcza,* fl. (Gy. 1: 74, 136, Anjou-Oklt. 11: 78/156), 1323: *Tartha,* fl. (Gy. 1: 104, Anjou-Oklt. 7: 129/272).

KISS LAJOS szerint bizonyára preszláv ősiségű indoeurópai folyónév, amely a görög *τορός* 'hangos, gyors, fürge' és az óind *tāráh* 'átható, hangos' melléknévvel tartozik össze. Etimológiailag kapcsolatban lehet a Felső-Tisza jobb oldali mellékvizének, a *Tarac*-nak a nevével. A magyarba szláv közvetítéssel került; vö. szlk. *Torysa* (FNESz., KISS LAJOS 1994: 5; 1999: 78).

A legkorábbi oklevelektől kezdődően *Tarca* alakban szerepel. A szlk. alakból következtethetően az átvételkor **Tarica*-ként kerülhetett át a magyarba (az *s* ~ *c* megfelelés azonban megnyugtatóan nem magyarázható, KISS LAJOS affrikációnak tartja: 1995: 5), ebből a két nyílt szótagos tendencia érvényesülése révén alakult ki a *Tarca.*

Teplece 'Hutka és Széplak határán említett patak' 1293/496: *Theplecze* [2a], fl. (Gy. 1: 92).

A szláv eredetű víznév a magyarban sokféle alakban (bizonyára több szláv nyelvből kerülve át) él. A *Teplece* szláv nyelvi párhuzamaként a cseh *Teplice* említhető meg, a mély *Tapolca* a szb-hv. *Toplica,* szln. *Toplica* helynevekkel rokon (vö. ŠMILAUER, PřSlTop. 180, FNESz. *Tapolca, Teplice*). E helynevek tkp. értelme 'hévíz, meleg vizű forrás, patak'. Képző nélküli alakban tartalmazzák a szláv melléknevet a magyar *Tepla* helynevek szláv előzményei; vö. szlk. *Teplá* hn., cseh *Teplá* hn., illetve mély magánhangzóval szb.-hv. *Topla* hn., szln. *Topla* hn. (vö. ŠMILAUER, PřSlTop. 180, FNESz. *Liptótepla*).

Tereblye 'Kalsa és Újfalu határában említett patak, a Ronyva jobb oldali mellékvize' 1321: *Thereble,* aqua, fl. (Gy. 1: 40, 153), 1321, 1327: *Tereble,* fl. (Gy. 1: 40, 101, 153, Anjou-Oklt. 11: 211/446).

Szláv eredetű; vö. f-szorb *Trjebjele* hn., le. *Trzebiele* hn., or. *Терю́бля* hn. Erdőirtással, irtásfölddel kapcsolatos név (vö. FNESz.). Szláv víznévként elsődlegesen nem a folyót magát jelölhette, hanem a folyó mentén egy irtványföldet, s másodlagosan, metonimikusan vonódhatott át a folyó megjelölésére. Az efféle 'területnév' > 'víznév' funkcióváltás nem ritka a földrajzi nevek körében (vö. KISS LAJOS 1999: 173 a **Hernád** kapcsán). A szlk. *Terebľa* helynév a magyarból való.

Ternye 'Bakta határában említett hely' 1272/419: *Ternye,* t. (Gy. 1: 64).

Szláv eredetű; vö. szlk. *Trnie* hn., cseh *Trní* hn., szb.-hv. *Trnje* hn., szln. *Trnje* hn. Tövében az ősszl. **tьrnъ* 'tüske, tövis; kökény' rejlik (vö. FNESz. *Homokterenye*). A szláv közszó egyes szláv nyelvekben veláris, másutt palatális hangrendben ismere-

tes (vö. ŠMILAUER, PřSlTop. 186). A belőle alakult helynevekre (olykor ugyanabban a nyelvben is) ugyancsak jellemző ez a hangrendi kettősség, ez magyarázza a magyarban jövevényneveknek minősülő, etimológiájukat tekintve rokon *Ternye* ~ *Torna* féle nevek hangalaki különbségét.

Terpesz 'Novaj határában említett folyó' 1256: *Terpech* [terpec] [2a], fl. (Gy. 1: 124).

Egy szláv **Trěbec* > R. **Trěbьcь* helynévre vezethető vissza. Irtványfölddel kapcsolatos; vö. ősszl. **trebiti* 'irt'. Az itt patakot jelölő névalak másutt is előfordul helynévként *Terpec* hangalakban (vö. FNESz. *Terpesz*).

Pataknévként másodlagos név, eredetileg bizonyára a patak mentén egy irtványföldet jelölt, s metonimikusan vonódhatott át a folyó megjelölésére. Erről l. még **Tereblye.**

A szóbelseji *b* > *p* változásra más helynevekben is látunk példát (vö. FNESz. *Terpes*), a szóvég *sz* ~ *c* affrikációja ugyancsak nem ritka (vö. BÁRCZI 1958, KISS LAJOS 1995: 5).

Vasonca 'a Hernád jobb oldali mellékvize Abaúj vm. D-i részén, Baksa, Beret és Karácsond határában említik' 1272/419: *Vosonczow* [voscncó] [3a], fl. (Gy. 1: 41, 63, 64), 1284/379>430: *Vosontho [ɔ: Voscncho]*, fl. (Gy. 1: 41, 68) ~ *Vosontha* (Gy. 1: 68), 1310: *[Wo]sonzo*, riv. (Gy. 1: 102, Anjou-Oklt. 2: 372/854).

Többféle magyarázata lehetséges.

KISS LAJOS szláv eredetűnek tartja, vö. szb.-hv. *Višnjica* hn., szln. *Višnjica* hn. stb. (FNESz., ŠMILAUER, PřSlTop. 191). Alapszava a szl. *visnijca* 'meggyes (ti. patak)'. A helynév tkp. értelme 'Meggyes-patak' (FNESz.). Értelmezését BENKŐ LORÁND is átveszi (vö. 1993: 55).

Emellett azonban felvethetünk egy másik lehetőséget is. A feltehető denotatív azonosság és a feltűnő alaki hasonlóság miatt gondolhatunk a **Vaszó pataka** és **Voson-aszó** nevekkel való etimológiai kapcsolatára is. E három névforma ugyanannak a lexémának a különböző fejlődési fázisait jelezheti. A legkorábban és mindössze egyetlen oklevélből adatolható *Voson-aszó* lehetett a patak első megnevezése. Az *aszó* földrajzi köznév deetimologizációja után a név lexikális tagolhatósága megszűnhetett, és kialakulhatott egyrészt a *Vasonca* forma (az elsődlegesen *aszó* földrajzi köznevet tartalmazó nevek gyakorta végződnek a későbbi korok adatai alapján *-ca* hangkapcsolatra), másrészt létrejöhet névbelseji összerántódással a *Vaszó* névforma is, amely kiegészült egy újabb 'vízfolyás' jelentésű földrajzi köznévvel, a birtokos személyragos *patak*-kal. A kiegészülésnek erre a típusára l. **Fűz-ér-patak.** Ezt a fejlődési sort az adatok kronológiai viszonya is támogathatja.

TÓTH VALÉRIA

Felhasznált irodalom

ÁKSz. = FEHÉRTÓI KATALIN, *Árpád-kori kis személynévtár.* Bp., 1993.

BÁRCZI GÉZA (1958), *Magyar hangtörténet.* 2., bővített kiadás. Bp.

BENKŐ LORÁND (1993), Megjegyzések víznevekről (Adalékok a székelység történetéhez). *Névtani Értesítő* 15: 50–56.

Gy. 1 = GYÖRFFY GYÖRGY, *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza.* I. Bp., 1964.

HORÁLEK, KAREL (1967), *Bevezetés a szláv nyelvtudományba.* Bp.

H. TÓTH IMRE (1989), *Bevezetés a szláv nyelvtudományba.* Bp.

JUHÁSZ DEZSŐ (1980), A *Harang* helyneveinkben. *Névtani Értesítő* 3: 3–11.

JUHÁSZ DEZSŐ (1988), *A magyar tájnévadás.* NytudÉrt. 126. sz. Bp.

KISS LAJOS (1979), Tautologische slawisch-ungarische Mischnamen. *Studia Slavica* 25: 231–9.

KISS LAJOS (1984), Mátra. Hernád. *Magyar Nyelvőr* 108: 98–1.

KISS LAJOS (1987), Földrajzinév- és szófejtő vizsgálatok. *Magyar Nyelv* 83: 331–45.

KISS LAJOS (1988), Magyarország földrajzi és társadalmi arculata az Árpád-korban. *Magyar Nyelv* 84: 129–55.

KISS LAJOS (1994), A Felvidék víznevei. *Magyar Nyelv* 90: 1–19.

KISS LAJOS (1995), *Földrajzi neveink nyelvi fejlődése.* NytudÉrt. 139. sz. Bp.

KISS LAJOS (1996), A Kárpát-medence régi helynevei. *Magyar Nyelvőr* 120: 440–50.

KISS LAJOS (1999), *Történeti vizsgálatok a földrajzi nevek körében.* Bp.

KNIEZSA ISTVÁN (1938), *Magyarország népei a XI. században.* SztIstván-Eml. II, 365–472.

MELICH JÁNOS (1917), Hernád. *Magyar Nyelv* 13: 301–3.

PAIS DEZSŐ (1975), *Anonymus: Gesta Hungarorum.* Béla király jegyzőjének könyve a magyarok cselekedeteiről. Hasonmás kiadásban megjelentette a Magyar Helikon Pais Dezső fordításában Dudapesten, 1975-ben. Fordította és jegyzetekkel ellátta Pais Dezső. A bevezetőt írta, a jegyzeteket kiegészítette és a térképeket tervezte Györffy György.

PRISZTER SZANISZLÓ (1986), *Növényneveink.* Magyar–latin szógyűjtemény. Bp.

ŠMILAUER, PřSITop. = ŠMILAUER, VLADIMÍR, *Příručka slovanské toponomastiky. Handbuch der slawischen Toponomastik.* Praha, 1970.

„MAGYAR NYELVJÁRÁSOK"
A DEBRECENI EGYETEM
MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TANSZÉKÉNEK
ÉVKÖNYVE

XXXVIII, 425–445

DEBRECEN
2000.

A tündérmese szövegtípusa az elméletben és a gyakorlatban

1. Bevezetés

A tündérmese szövegtípusa gyakorlati szempontból elsősorban az általános iskolai magyartanárokat érdekli, hiszen a népmese ötödik osztályban kötelező tananyag. Az egyetemi szövegtanoktatásban viszont azért kell foglalkozni a kérdéssel — elméleti szempontból —, mert az elbeszélő szövegek típusának és altípusainak tanítása a középiskolás évfolyamokat is érinti.

A téma tárgyalását a szövegtípus fogalma felől közelítem meg, majd a mese mint szövegtípus tanításának elméleti kérdéseiről szólok, végül állításaimat 21 általános iskolai dolgozat áttekintésével, esetenkénti elemzésével igazolom.

A téma kapcsolódik B. FEJES KATALIN munkájához (1992), aki az elbeszélő szövegek általános iskolai tanításával foglalkozott, és az elbeszélés szövegtípusának szintaktikai leírását adta meg 4. osztályos tanulók dolgozatainak elemzésével. Jelen vizsgálat céljában továbbmegy ennél: állást foglal a szövegtípus-fogalmak egyike mellett.

2. A szövegtípus fogalma

2.1. A szövegtípus a modern szövegtan fiatal, de egyik központivá váló fogalma, olyannyira, hogy KOCSÁNY PIROSKA szövegnyelvészet helyett a szövegtípusok nyelvészetét tartja lehetségesnek (1989).

A szövegtípus fogalom fiatalságát a magyar szakirodalomban az tükrözi, hogy sem az első egyetemi szövegtan-jegyzetben — aminek megírását nagy részben az akkor megjelent új középiskolai tankönyv szövegtani fejezetei kívánták meg —, sem a hetvenes évek végén–a nyolcvanas évek elején bevezetett középiskolai tankönyvben nem szerepel (NAGY FERENC 1981, HONTI–JOBBÁGYNÉ 1978).

NAGY FERENC egyetemi jegyzetében úgy határozza meg a szövegtipológiát, mint a szöveg nyelvek feletti, univerzális tulajdonságaival foglalkozó részdiszciplínát, és ebben az értelemben a szövegelmélettel és az általános szövegtannal azonosítja. Többek között a szöveg fogalma, a nyelv és a társadalom hatása a szövegnormára, az utaló eszközök és kapcsoló elemek nyelvenkénti vizsgálata, a szöveggrammatika és a mondatgrammatika viszonya tartozik a szövegelmélet témakörébe (1981: 11).

Ennek megfelelően NAGY FERENC a szöveg definiálása után rögtön a szövegfajtákat tárgyalja. Definíciója: a szöveg nyelvi jelek társadalmi érvényű összekapcsolódása; a szöveg fogalma kiterjeszthető a nem nyelvi jelek rendszerére is (1981: 15). A szövegek fajtáit hét szempont szerint rendezi: 1. írott–beszélt; 2. kötött–kevésbé kötött (kohezivitás); 3. szöveg és szerző viszonya; 4. szöveg és szöveg viszonya (függő szövegek, szövegkomplexumhoz való tartozás); 5. deduktív–induktív; 6. rövid–hosszú; 7. műnemek, műfajok (1981: 18–21).

Az ezekkel a munkákkal majdnem egy időben keletkezett, SZILÁGYI N. SÁNDOR által írt középiskolai tankönyv viszont nemcsak megemlíti a szövegtípusokat, hanem típusokban tárgyalja a szövegeket, ezzel bizonyítva a fogalom elemi voltát. SZILÁGYI úgy definiálja a szöveget, mint a kommunikáció közleményét és KÓDját, azaz a közlemény szervező elvét (1980: 13). A közlemény gondolathordozó, üzenethordozó közeg, a KÓD pedig az az elem- és szabálykészlet, „amelyből és amely szerint a közlemény felépül..., s amely ezáltal jellemzője az illető közleménynek" (1980: 12).

SZILÁGYI a szövegeket öt csoportba osztja: 1. nyelv szerint (például magyar nyelvű–nem magyar nyelvű, normakövető–nem normakövető); 2. a közlemény közege szerint (szóbeli–írott és ezek alcsoportjai); 3. a közlemény célja és szerepe szerint (kapcsolatteremtő, ismeretközlő, érzelemkifejező, felhívó); 4. a közlemény jellege szerint (köznapi–poétikai és ennek alcsoportjai); 5. a közlemény tárgya szerint (külső–metanyelvi és ezek alcsoportjai).

SZATHMÁRI ISTVÁN (1983: 354–355) a szövegstilisztika kapcsán beszél olyan jellemzőkről, amelyeket szövegtípusjegyeknek feleltethetünk meg. Ilyen a műfaj, a stílusréteg (írott-beszélt) és a stílusárnyalat (irodalmi, köznyelvi, népi, szaknyelvi, zsargon, argó).

BALÁZS JÁNOS a mondatoknak szintaktikai, szemantikai és pragmatikai szinten strukturált kapcsolatát tartja szövegnek. Minden szöveget típusba sorolhatónak vél, mert minden szöveg a kommunikáció társadalmilag kialakult formáinak valamelyikéhez alkalmazkodik (1985: 221). A tipikus tulajdonságokat a közlési cél határozza meg — idézi LAZICZIUS GYULÁt (i. h.).

KOCSÁNY PIROSKA az aforizma mint szövegtípus vizsgálata során szövegtípus és műfajtípus között kölcsönös összefüggést tételez fel. A szövegtípust olyan egységként értelmezi, mint ami szintaktikai, szemantikai, pragmatikai (nyelvhasználati) kritériumokkal leírható (1985: 60). Az aforizmát egy külső és egy belső, pragmatikailag meghatározott formai-szerkezeti kritériummal írja le.

Úgy vélem, ez a szövegtípus-definíció és a belőle fakadó eljárás magában foglalja az eddig fölsorolt szövegdefiníciók közös vonását: a szöveg egyrészt a közlés produktuma (jelkombináció), másrészt a közlés célja (gondolattartalom), így a produktumot jellemző tulajdonságok csak a cél ismeretében értelmezhetők. A kijelentés mögött húzódó alapvető kérdések megválaszolása — például hogy

a produktum mennyiben nyelvi és a cél mennyiben nem nyelvi — meghaladja e dolgozat kereteit.

B. FEJES KATALIN a bevezetőben idézett tanulmányában sem a szöveg, sem a szövegtípus fogalmát nem határozza meg, de a szövegtipológiára a következő munkadefiníciót használja: a szövegtipológia „például az érvelő, az elbeszélő stb. szövegek típusonként való megkülönböztetését és jellemzését" jelenti (1992: 59). Felosztása egyrészt megegyezik BALÁZS JÁNOS (1985) felosztásával, aki a szövegeket közlési módok szerint érvelő, leíró, elbeszélő és értékelő csoportokba osztja, másrészt arra enged következtetni, hogy B. FEJES a műnemet és a műfajt (elbeszélő szövegek típusai) egyaránt szövegtípusnak veszi.

Az újabb középiskolai és egyetemi tankönyvek (SZENDE 1993, TOLCSVAI 1994, SZIKSZAINÉ 1999) mindegyike ad szöveg- és szövegtípus-definíciót is. SZENDE ALADÁR nem haladja meg a KOCSÁNY PIROSKA által összefoglaltakat: a szöveget a legnagyobb szerkesztett nyelvi egységnek nevezi, aminek megalkotását leginkább a tartalom, a hallgató és a beszélő befolyásolja (SZENDE 1993: 132). A szövegtípust a szövegfajta alcsoportjai egyikének tartja, elkülönítve az irodalmi szövegektől, amelyeket műfajokba sorolunk (1993: 140–143).

SZIKSZAINÉ sokfajta szövegdefiníciót ad, de az irodalmi és a nem irodalmi szövegeket SZENDÉhez hasonlóan különíti el: az irodalmi szövegeket műfajokba sorolja, a szövegfajtát és a szövegtípust viszont ennél tágabb, de egyenértékű fogalomnak veszi (SZIKSZAINÉ 1999: 474). Könyve szövegtipológiai fejezetében SZILÁGYI N. SÁNDOR rendszerezését veszi át (1999: 482–483).

TOLCSVAI NAGY GÁBOR a szöveg pragmatikai szintjéhez tartozóan tárgyalja a szövegtípust, definíciója a következő: „jellegzetes cselekvéssorokhoz és helyzetekhez jellegzetes, megszokott formájú megnyilatkozások, mindig a korábbiakhoz hasonlítható szövegek, vagyis szövegtípusok kapcsolódnak" (1994: 17), illetve „a szövegtípus történetileg kialakult, hagyományozott szövegforma, mely sajátos szerkezeti formákban és stílusokban jelenik meg, általában meghatározott beszédhelyzethez, témához, kapcsolat-fenntartási módhoz, célhoz kötődik. A szövegtípusok átfogják a nyelvhasználat minden területét. ... A szövegtípus és az egyedi megnyilatkozás kölcsönviszonyban állnak egymással, mindkettő alakít a másikon, a szövegtípus hétköznapi jellegű ismerete általában nagyobb mértékben az egyedi szövegen..." (1994: 29).

TOLCSVAI két nagyobb osztályt különít el, a szóbeli és az írásbeli szövegeket, és ezeken az osztályokon belül mindent szövegtípusnak nevez a hírtől a versig. Könyve második felében azonban öt halmazban tárgyalja a szövegtípusokat, amelyek megegyeznek a funkcionális stílusokkal (vö. FÁBIÁN–SZATHMÁRI–TERESTYÉNI 1958: 8): 1. a mindennapi élet szövegtípusai — társalgási stílus, szónoki stílus; 2. az intézmények szövegtípusai — hivatalos stílus; 3. a sajtó szövegtípusai — publicisztikai stílus; 4. a tudomány és a didaktikus tájé-

koztatás szövegtípusai — tudományos stílus; 5. A szépirodalom szövegtípusai — szépirodalmi stílus.

A szemiotikai szövegtan kiterjesztett szövegfogalommal dolgozik: nemcsak a jelölő komponenst, hanem az egész jelkomplexust (például PETŐFI 1990, 1991) nevezi szövegnek (VASS 1990: 107), a szövegtipológiát pedig strukturális, funkcionális és pragmatikai kritériumok, illetve ezek tetszőleges kombinációja alapján lehetségesnek tartja. A strukturális kritériumok a szövegek felépítésére irányulnak, a funkcionálisak azokra a kontextusokra, amelyekben a szóban forgó szövegeket használni szokás, a pragmatikaiak azokra a tényállás-konfigurációkra/világfragmentumokra, amelyek létrehozásának az interpretálandó szöveg tekinthető. Ily módon a szövegtipológia kapcsolatba hozható a kommunikációaktus-tipológiával és az intertextuális tipológiával (VASS 1990: 109).

2.2. A megközelítések rövid áttekintése után a következő tanulságok vonhatók le:

1. A szövegtípus mint terminus valóban nem szerepel az 1985 előtti szakmunkákban, de ez nem jelenti azt, hogy a szövegek osztályozásával a modern szövegtan kezdetei óta sem foglalkoztak volna. A szövegtípus terminus először a műfajtípus terminussal párhuzamosan bukkan föl (KOCSÁNY 1985), majd a magyar szakirodalomban használt szövegfajta terminust kezdi el helyettesíteni (KOCSÁNY 1989). A kettő viszonya mára tisztázódott: a szövegfajta fölérendelt fogalomként való kezelése nem indokolt, és véleményem szerint nem is következetes (l. SZENDE i. h.).

2. A szövegtípus fogalma kialakítható, ennélfogva a szövegtípusok leírhatók anélkül, hogy a nemfogalom — a szöveg — tudományos igénnyel tisztázva lenne (KOCSÁNY 1989: 72) — már amennyiben ez egyáltalán szükséges és lehetséges (vö. KOCSÁNY 1992: 145).

3. Ha mindenképpen — mondjuk didaktikai célból — szövegfogalmat keresünk, akkor a szövegtípus fogalma a kompetenciális szövegfogalomnak feleltethető meg (KOCSÁNY 1989: 71). A kompetenciális szövegfogalom olyan tudást jelent, amely alapján a beszélő ki tudja zárni a nem jól formált verbális megnyilatkozásokat. Egy szövegtípus vizsgálati elvárásai nem irányulhatnak kizárólag rendszernyelvészeti eredményekre, illetve ha mégis, akkor be kell látni a vizsgálat és az eredmény részlegességét.

4. A kompetenciális szövegfogalom látensen benne van a funkcionális nyelvszemléletben, amelynek legutóbbi modelljét JAKOBSON állította föl (1972^2: 241). Minden idézett szerző relevánsnak tartja ezt a modellt, l. TOLCSVAI szövegtipológiáját, ami egyezik a funkcionális stílusokkal. A szerzők részben eltérő gyakorlati eredményeinek indoklására itt nincs lehetőség.

3. A tündérmese szövegtípusának tanítása

3.1. A szövegtípus fogalma a gyakorlatban

A további igazolás céljából szembesítsük a kompetenciális szövegfogalmat azzal a gyakorlattal, ahogy az ötödikes tankönyv ezt alkalmazza! A tankönyv az első mese tárgyalásakor arra épít, hogy a 10–11 éves gyerekek mit tudnak erről a szövegtípusról (KALOCSAI–KISS–SZABÓNÉ 1980: 17–18):

1. a mese (vagy részlete) elmesélhető (1. és 9. feladat) és elmesélendő (4. feladat), mert a mesének a kisközösségben meghatározott kommunikációs célja van;
2. a mesének vannak jó és rossz szereplői (2. feladat);
3. általában a hősnek a legkidolgozottabb a jelleme (3–4. feladat);
4. a mesebeli idő nem azonos a mindennapi idővel (5. feladat);
5. a mesehősnek célja van, aminek elérésében más, esetleg csodás szereplők segítik vagy gátolják (6. feladat);
6. a népmese szereplői jellegzetes nyelven beszélnek (7. feladat).

A tankönyvfeladatokból levont jellemzők egyaránt érintik a szöveg külső (1.) és belső (2–6.) osztályozási szempontjait, amelyeknek együttes alkalmazása vezethet a szövegtípus-definíció terén a legjobb eredményre (EŐRY 1996).

A további népmesék tárgyalásakor bővül a szövegtípus eddigi intuitív definíciója (KALOCSAI–KISS–SZABÓNÉ 1980: 20–40):

7. a mesének több fajtája van: varázsmese vagy tündérmese, tanító mese, tréfás mese;
8. a varázsmese állandó cselekményelemeket tartalmaz, amelyek sorrendje állandó, de egyéni felhasználásuk változik (30. lap, 5. feladat);
9. a szereplők is állandó szerepköröket töltenek be, de egyéni vonásaikban mindig mások (30. lap, 6. feladat).

Lássuk, hogyan hangzana egy tudatos szövegtípus-definíció a népmeséről az ötödikes tankönyv alapján: A népmese olyan csodás történet, amely egy közösség alkotása. Több fajtája van, például varázsmese, tanító mese, csalimese stb. A mese célja az, hogy értékekben gazdag élet élésére biztassa hallgatóját. Ezt a célt a tanító és a tréfás mesék a szórakoztatáson keresztül érik el.

A népmese alapformája a varázsmese volt, amelynek állandó cselekményelemei (kiindulás, próbatételek, esküvő) és állandó szerepkörei (hős, ellenfél, királykisasszony, adományozó) vannak, de a cselekményelemek és szerepkörök az egyéni mesékben — a mesemondók egyéni változataiban — különfélék lehetnek.

Mind a meséről szóló fejezet fölépítése, mind a mese meghatározása illeszkedik a KOCSÁNY PIROSKA és a TOLCSVAI NAGY GÁBOR által említett típusjegyekhez, hiszen az általános szövegtípus-kompetencia fogalmától a konkrét strukturális jegyekig jutunk (cselekvéssor, közléshelyzet, típus-példány).

3.2. A dolgozatok

A mese tanításának hatékonyságát általános iskolai dolgozatok szövegének elemzésével vizsgáltam. A dolgozatokat a Kossuth Lajos Tudományegyetem Gyakorló Általános Iskolájának ötödik osztályosai írták 1995. október 31-én *Az én mesém* címmel. — Feladatuk a következő volt: az osztálynak mesét vagy mondát kellett írnia, szóbeli utasításként elhangzott az is, hogy tündérmesét. A címeken kívül — *Az én mesém; Diósgyőr, Kékkő* — fel volt rajzolva néhány meseelem is a táblára: egy ostor, egy kucsma, egy köpeny, egy egér, egy korona, egy sün és egy madár, ami alá zárójelben oda volt írva, hogy kakas vagy griff. Az is föl volt írva a táblára, hogy lehetőleg minden meseelemet föl kell használni. — A 25 főből csak négyen választották a monda műfaját, a többiek mesét írtak. A tartalomra vonatkozó jegyek átlagosan 3–5 között mozogtak, tehát az osztály jól teljesítette a feladatot. A továbbiakban a dolgozatok morfológiai elemzésével a tanári elvárások egyértelművé tétele a célom, vagyis annak bizonyítása, hogy a szövegtípus számonkérésének alapja csakis az előbbiekben megfogalmazott definíció lehet.

3.3. A szövegek morfológiai elemzése

PROPP szerint a mese szövegtípus-jegyei közül a legfontosabb a funkciók és a szerepkörök megléte. Egyaránt mondhatjuk, hogy a varázsmese „olyan történet, melyben a felsorolt funkciók különböző formákban meghatározott sorrendben váltakoznak", vagy azt, hogy „olyan mese, mely a hétszereplős képlet szerint épül fel" (MELETYINSZKIJ 1975: 225, idézi BALÁZS JÁNOS 1985: 326–327). A két strukturális modell közül az első az alapvető.

A dolgozatok szövegének szerkezeti vázlatát az 1. táblázat szemlélteti. A dolgozatoknak én adtam címeket, a megkülönböztethetőség végett. A címek után zárójelben az érdemjegy áll. Amely dolgozatokat jobbnak tartottam, azokat vastagon, amelyeket rosszabbnak, azokat vastagon és dőlten szedtem, bár a továbbiakban nem az lesz a fő szándékom, hogy az értékelést tételesen vitassam. A táblázat fejléce a funkciókat nevezi meg, zárójelben kiegészítve néhány olyan eredeti funkcióval, amelyet PROPP morfológiájában (1975, 1995[2]) találunk meg. A táblázatban található jelek magyarázata a következő: + jellel nyugtáztam a funkció meglétét, ami annyit tesz, hogy egy bizonyos cselekvés(sor) hiánytalanul végbemegy. Kérdőjelet vagy +/- jelet raktam abban az esetben, ha a funkciót a szöveg végigolvasása után sem tudtam felismerni, illetve csak részben tudtam rekonstruálni. A funkciók ismétlését rövidítve jelöltem.

1. táblázat

	KIINDULÁS (Kiinduló szituáció, Hiány/ Károkozás, Elhatározás, Útnak indulás)	ELSŐ PRÓBA-TÉTEL (Próba, reagálás, A varázseszköz elnyerése)	MÁSODIK PRÓBATÉTEL (Küzdelem, Győzelem, A hiány meg-szüntetése)	MENEKÜLÉS (Visszafordulás Üldözés, Menekülés)	HARMADIK PRÓBATÉTEL (Újabb hiány, Újabb küzdelem, Újabb győzelem, A hiány megszüntetése)	A HŐS ELNYERI BOLDOGSÁGÁT (Hazatérés, Esküvő és trónralépés)
1. A halálos harapású egér (3)	+	+ ism.	+ism.	–	–	+
3. Tamás királyfi (5)	+	+ ism.	+ism.	–	–	+
4. Morgó (2)	+	+ ism.	?	–	–	?
5. A hét vándor (3)	+	+ **asszimiláció**	–	–	–	+
6. Kőtörő (3)	+	+ ism.	+	–	–	+
7. Ostor, korona, kucsma, köpeny (3)	+	+	+	–	–	+
9. A szerető apa (5)	+	+	+	–	–	+
10. Csodás tárgyaim elvesztése (5)	+ asszimiláció	–	+	–	–	+
11. Az aranyszóló madár (5)	+	+	+	–	–	+
12. Keresés a bokorban (5)	+	***?***	***?***	–	–	***?***
13. Palkó (4)	+	**+ ism.**	+	–	–	+

15. A királykisasszony anyajegye (5)	+	+ ism.	+	–	–	+
16. Janó (3)	+	+/-	+/-	–	–	+
17. Bajusz, toll, tüske (5)	+	+ ism.	+	+	+	+
18. Üssed, üssed, botocskám! (3)	+	+ ism.	+	–	?	+
20. Az aranytollú madár (5)	+	+ ism.	+	–	–	+
21. A szegény fiú álma (5)	+	+	+	–	–	+
22. Az aranyszóló pintyőke (3)	+	**+ ism.**	**+ism.**	–	–	+
23. A királykisasszony koronája (5)	+	+	+	–	–	+
24. Egér és Madár királyfi (4)	+	–	–	–	–	*?*
25. A három barát kívánságai (2)	+	**+ism.**	**+ism.**	–	–	+

A szerkesztésről elmondható, hogy az osztály többnyire egy bonyodalomra épülő, egy hiányt megszüntető (egymenetes) mesét írt. A funkciók meglétéből világosan kiderül, hogy egy jól kidolgozott kétmenetes mese van, a 17. számú.

Az 1. táblázatból az is látható, hogy az első próbatétel ismétlésére került legtöbbször sor: a hős három adományozótól három varázseszközt kapott.

3.3.1. A funkciók megállapítása

A mesei funkciókat a meghatározott szerepkörbe sorolható szereplők hajtják végre. PROPP idézett könyve és GREIMAS strukturális szemiotikai elemzése nyomán (1966) hat tipikus szerepkört különböztetünk meg, melyeket a 2. táblázat mutat be részletesen.

A 2. táblázat nagybetűs szerepköreit a funkciókhoz hasonlóan a tankönyv 30. lapjáról vettem, a kiegészítéseket pedig ismét PROPP mesemorfológiájából:

2. táblázat

	Indító	KIRÁLYKISASSZONY (Objektum)	Jutalmazott	ADOMÁNYOZÓ	HŐS (Szubjektum)	ELLEN-FÉL
1.	király	a leggonoszabb király lánya	királyfi király királylány	öregapó+ostor sánta róka+egér madár+kucsma sündisznó+köpeny	a legkisebb királyfi	sárkány macska
3.		korona	Tamás királyfi király	egér sün varázsló szegény ember+ostor pásztor+kucsma öregasszony+köpeny	Tamás királyfi	sas
4.		egy láda arany	király	ostor egér+síp madár+korona sün+köpeny+kucsma kőember+egy láda arany	János Palkó Morgó	

5.		**édenkert**	**ostor egér madár korona sün kucsma köpeny**	**tündér**	**ostor egér madár korona sün kucsma köpeny**	**szél**
6.		királylány	Kőtörő királylány	egér+ostor madár+korona három sün+kucsma+ köpeny	Kőtörő	macska farkas az összes ember a palotában (?)
7.	**király**	**a legszebb királylány (egy másik királyé)**	**királyfi a legszebb királylány**	**király+ostor+ korona+kucsma+ köpeny kakas+egér+sün- disznó+aranytojás**	**királyfi**	
9.	király madár egér	korona királylány	király királyfi királylány	madár+ostor egér+kucsma sün+köpeny	királyfi madár egér sün	rabló medve
10.		ostor kucsma köpeny korona	én	ostor kucsma köpeny korona	én	kakas kövér egér sün
11.	király	aranyszóló madár ország	király a harmadik királyfi	táltos ló egér+varázskard+ kucsma+ostor	három ki- rályfi	hétfejű sár- kány
12.		***(aranykoron a ostor kucsma)?***	***(kiskakas kisegér sündisznó)?***	***tündér+ varázsköpeny***	***kiskakas kisegér sündisznó***	
13.		**királynő**	**az emberek Palkó királynő**	**köpeny kucsma öregember sün+ostor**	**Palkó**	**szörny**
15.		királykis- asszony	fiú király- kisasszony	egér+ostor fióka+kucsma sün+köpeny	fiú	királykis- asszony

16.		királylány korona	Janó királylány	egér kucsma köpeny sün	Janó	királylány
17.	király	I. menet: egérbajusz griffmadártoll süntüske II. a világ	a legkisebb királyfi lány	I. menet: egér+ostor sün+kucsma köpeny II. menet: griffmadár	három királyfi	I. menet: Egér sün griffmadár II. menet: a két idősebb királyfi
18.		királylány birodalom		ördögök+kucsma+köpeny egy furfangos ember+ostor (bot)	fiú	egy furfangos ember
20.		aranytollú madár (királylány)	király királyfi királylány	egér+kucsma+ köpeny sün+korona+ostor	három királyfi	12 fejű sárkány
21.		gazdagság	a szegény ember családja	ostor kucsma egér sün a fiú álma	a szegény ember fia	
22.	király	aranyszóló pintyőke királylány	király fiú királylány	sün+bocskor manó+köpeny malac+ostor	az öregember fia	
23.		korona	király-kisasszony	köpeny kucsma ostor	király-kisasszony egér madár sündisznó	
24.	király	Sün királylány	?	kucsmás-köpenyes boszorkány	Egér és Madár királyfi	kucsmás-köpenyes boszorkány
25.		**kívánságok (boldogság)**	**a három barát**	**köpeny ostor kucsma korona**	**a három barát: sün, egér, madár**	

A mesélőnek nem kötelessége minden meseelemet a szereplő rangjára emelnie, vagyis szerepkörbe sorolnia és funkcióval ellátnia. Joga van ahhoz — és a feladat is megengedte —, hogy például az állatokat hétköznapinak képzelje el. Az alábbi mese nem tartható azért hiányosnak, mert a kakasnak és az egérnek nem lesz szerepe:[1]

Egyszer volt, hol nem volt, volt egyszer egy szegény ember. Ennek a szegény embernek volt egy kakasa, egere és egy okos fia, akit Palkónak hívtak.

Egyszer meghalt a szegény ember. Nem hagyott mást a fiára, mint az állatokat és egy csodálatos bűvös köpenyt. ... (13. Palkó)

3.3.1.1. A kiindulás funkciócsoport

Ez a funkciócsoport PROPP szerint tizenegy funkciót tartalmaz (a kiinduló szituációval együtt tizenkettőt), melyek közül az 1. táblázat fejlécében a négy leggyakoribbat tüntettem föl. Vannak olyan dolgozatok, amelyekben más funkciókat is megtaláltam. Ezeket aláhúzással jelöltem:

Egyszer volt, hol nem volt, volt egyszer egy szegény ember. Annak volt egy fia, aki éppen hat esztendős volt, amikor meghalt az anyja. Így ketten maradtak.

A fiú közben felcseperedett, és szép dali legény lett (Kiinduló szituáció).

Egy napon így szólt az apjához: – Édesapám, én elmegyek szerencsét próbálni — és így is tett, elindult (Hiány, Elhatározás, Útnak indulás). *Útközben meghallotta, hogy az nyeri el a koronát és a királykisasszony kezét, aki ki tudja találni, milyen anyajegy van a hasán* (Értesülés/A hiány tudatosulása). ... (15. A királykisasszony anyajegye)

Az értesülés a 22-es dolgozatban modern változatban valósul meg:

... Annak az öregembernek volt egy kicsi fia (Kiinduló szituáció).

Egy szép napon olvassák az újságot. Az öregember felkiált: – Odanézz, fiam! – Hova apám, hova? – Most írják az újságban, hogy aki megtalálja az aranyszóló pintyőkét, a király odaadja neki a fele királyságát és a legkisebb leányát (Hiány, Értesülés)*!*

A fiú rögtön felkelt az ágyból, és így szólt: – Apukám, én elmennék szerencsét próbálni. Beleegyezik vagy sem? – Mehetsz, de jól vigyázz magadra!

Becsomagolt neki szalonnát meg kenyeret, és elbúcsúztak (Elhatározás, Útnak indulás). ...(22. Az aranyszóló pintyőke)

A 10-es dolgozatban a kiindulás és az első próbatétel funkciói összeestek, azaz PROPP terminusával asszimilálódtak:

Volt egyszer egy ostorom, egy köpenyem, egy kucsmám és egy koronám. Ezek a tárgyak csodát tudtak tenni. Ha az ostorral valamire rácsapok, arannyá változik. Ha a kö-

[1] A szövegekben szögletes zárójelbe tettem minden szójavítást, -cserét, -betoldást, akár a tanár, akár én végeztem. A központozást a szabályok szerint adom meg, nem vettem figyelembe a javítást. A bekezdéseket az írásképből nem mindig tudtam kikövetkeztetni, úgyhogy ezzel a tagolási eszközzel is saját belátásom szerint éltem.

penyt és a kucsmát felveszem, láthatatlan leszek, és ha a koronát a fejemre teszem, ott leszek, ahol akarok (Kiinduló szituáció + A varázseszköz megszerzése).

Egyszer, mikor az erdőben sétáltam négy csodatevő tárgyammal, megnéztem, megvan-e mindegyik. Nem volt. Az ostor eltűnt. Visszafordultam, hogy megkeressem, de nem találtam. Utána megint ellenőriztem őket. Akkor már a kucsmám, a köpenyem és a koronám is eltűnt (Hiány). ...(10. Csodás tárgyaim elvesztése)

3.3.1.2. Első és második próbatétel

A két próbatétel összesen hét funkciót tartalmaz, melyekből hat szerepel a táblázatban. Ez a szerkezeti egység szilárdan él a tanulók tudatában, amit másrészről az is bizonyít, hogy a hetedik, a megjelölés funkció — amikor a hős sárkánynyelveket vagy aranyalmákat tesz a tarisznyájába — nem gyakori, csak a legarchaikusabb népmesékben található meg.

Ismétlődő próbatételeket alkalmazott a 22-es dolgozat írója:

... A fiú hét nap, hét éjjel mendegélt, míg egy nagy odvas fához nem ért. Bekopogott, és csodák csodája, kijön belőle egy kicsi sün, és megszólal: – Hol jársz erre, ahol a madár se jár?

A fiú nagyon megrémült, hátrált egy kicsit, és ő is odaszólt: – Jó napot, sünike!

– Szerencséd, hogy így szólítottál, különben felfaltalak volna. Ha megkérhetlek, hoznál nekem egy kis gyümölcsöt (Próba)*?*

– Hát persze (Reagálás).

A fiú pár perc múlva visszajött, és megszólalt: – Eleget hoztam?

– Eleget. Jó tett helyében jót várj! Adok neked egy bocskort (A varázseszköz megszerzése).

Azzal a fiú továbbállt.

Ismét lát egy még nagyobb fát, mint az előző. Abból kijön egy manóka. A fiú köszönti őt is. Megszólalt a manó: – Hoznál nekem egy kis mézet (Próba)*?*

A fiú alig ment el, már vissza is jött (Reagálás).

– Ennyi elég?

– Elég — mondta, és adott neki egy köpenyt (A varázseszköz megszerzése).

Így ment ez a kismalacnál is, csak ő egy tál moslékot kért (Próba, Reagálás). *És a fiú ostort kapott* (A varázseszköz megszerzése).

Az utolsó állat elmagyarázta, mit kell csinálni a szerszámokkal. A fiú egyből kipróbálta, és csodák csodája, ott termett az aranyszóló pintyőkénél (Küzdelem, Győzelem, A hiány megszüntetése). *Másodjára pedig a királynál.*

A király odaadta a legkisebb leányát a szegény ember fiának (Küzdelem, Győzelem, A hiány megszüntetése). ...(22. Az aranyszóló pintyőke)

Hiánytalan funkciócsoportnak tartható a többé-kevésbé implicit szövegezés is:

...Egyszer azt mondja a király a fiának: – Fiam! Ideje lenne már szerencsét próbálnod. De mielőtt elmennél, adok neked egy ostort, egy koronát, egy kucsmát és egy köpenyt. Ezek a tárgyak nagyon értékesek. Bármi bajod van, ők majd segítenek neked (A varázseszköz megszerzése). ...

A várban a táskából előjön az ostor, a kucsma és a köpeny. A korona ráül a fiú fejére. A királyfi olyan erős lett, hogy az csuda **[a koronától]**. *A kucsma is ráült a fejére. A fiú most már tudta, hol van a legszebb királylány* **[mert a kucsma varázserejű volt]**. *A köpeny ráült a hátára, az ostor pedig a kezében kötött ki. A királyfi láthatatlanná vált* **[a köpeny és az ostor varázserejétől]**, *és azt kívánta, hogy a legszebb királylánynál legyen* (Küzdelem). *Hip-hop, ott is termett* (Győzelem) **[hiszen az apja mondta, hogy a tárgyak varázserejűek]**. *Megkérte a királytól a lánya kezét, és a király igent mondott* (A hiány megszüntetése). ... (7. Ostor, korona, kucsma, köpeny)

Hiánytalanok azok a megoldások is, amelyekben a két próbatétel asszimilálódik, amit természetesen csak az egész szöveg elolvasása után tudunk megállapítani:

Egyszer volt, hol nem volt, volt egyszer egy ostor, egy egér, egy madár, egy korona, egy sün, egy kucsma és egy köpeny. ...

Nemsokára egy magas hegyhez értek. A köpeny sehogy sem tudott rajta átkelni, mert állandóan lefújta a hegyről a szél. Egyszer csak elállt a szél, és megjelent egy tündér (Adományozó). *Azt mondta nekik: – Menjetek fel a hegy tetejére, ott találtok egy üvegvárat, lépjetek majd be az ajtaján, és megtaláljátok az édenkertet, és attól kezdve nem lesz semmi gondotok az életben* (A varázseszköz megszerzése).

Úgy is tettek. A hegy tetején megtalálták a várat, beléptek az ajtaján, és attól a naptól kezdve semmi gondjuk nem volt (Küzdelem = A varázseszköz megszerzése; A hős elnyeri boldogságát). *Még ma is élnek, ha meg nem haltak.* (5. A hét vándor)

A 16-os szöveg következetlenségei miatt hiányosak maradnak a funkciók, noha érezhető a szerző kidolgozási törekvése. Az első és a második próbatétel nem függ össze, illetve éppen az a varázseszköz fűzné össze őket, amelyet a dolgozat írója kihagyott: az ostor. A másik két varázseszközt viszont tipikusan használja a hős: hazajut a palotájába.

Egyszer volt, hol nem volt, volt egyszer egy szegény ember. Annak a szegény embernek egy fia, Janó. És volt nekik egy kakasuk.

Egyszer azt mondja Janó:

– Édesapám! Én elmegyek szerencsét próbálni.

– Jól van fiam.

Janó el is ment, míg estére egy sűrű erdőbe nem ért. Nem volt menedék, így egy fára mászott. Egyszer csak zajt hallott a fán. Csak kúszott, csak kúszott, míg meg nem hallotta, hogy az[t] cincogja [valaki]:

– Segíts, segíts!

– Ha cincog, akkor csak egér lehet — mondta Janó.

És hirtelen, ahogy nézte, [a kisegér] ráugrott. [Janó] Úgy megrémült, hogy leesett a fáról. De nem a földre, hanem valami puhára. Janó [el]aludt mint a bunda, [és] arra ébredt fel, hogy egy sün véletlen[ül] megszúrta. Azt mondja Janó:

– Most már tudom, mi ez. Ez nem más, mint egy kucsma és egy köpeny. [De] miért kell a kisegérnek segíteni? [Segítségnyújtás nélkül is hozzájuthatott volna a tárgyakhoz, vö. PROPP 1995: 49]

Janó megy tovább, és egy palotát pillantott meg. Oda is ment, hátha szerencsét lehet próbálni. Kérdi is az őröktől:

– Lehet szerencsét próbálni?

– Hát persze, hogy lehet. Hármat lehet próbálni. Első teendőd, [hogy] meg kell keresni a királylányt, [a] második teendőd [az, hogy] meg kell csókolni egyszer, [a] harmadik teendőd [pedig az, hogy] ostorral rá kell ütnöd.

– Hát jó. Akkor azért [miért?] *beszélt a kisegér.*

Ráütött az ostorral[?] *[a királylányra], és megcsókolta. [Aztán] Elvitte a királyhoz. A király [megkérdezte Janótól], hogy útközben nem talált-e kucsmát és köpenyt.*

– De találtam — felelte Janó.

– Tudd meg, ha rajtad van a köpeny, oda szállsz, ahova szeretnéd. És a jutalom a királylány és a királyságom, azaz a korona.

Janó a királylány kezét megfogta, felhúzta fejére a kucsmát és testére a köpenyt, és így szólt:

– Repüljek apámhoz! [Itt tudjuk meg, hogy egyáltalán magával vitte a tárgyakat.]

– Jó napot, apám, gyere a palotámba!

[Az apja]El is ment. És addig ámult-bámult, míg ki nem ugrott a szeme. Lakodalmat csaptak, és boldogan élnek, míg meg nem halnak. (16. Janó)

3.3.1.3. Menekülés és harmadik próbatétel

A mesének ez a szerkezeti egysége tíz funkciót tartalmaz. Ebből az utolsó hét ismétlődő funkció, ami egyben a második menetet alkotja.

A második menet általában úgy kapcsolódik az elsőhöz, hogy közös a végük: miután az álhősök cserbenhagyják a hőst, neki ugyanazt a hiányt kell megszüntetnie, csak most már személyre szabottan. Nem mind a három királykisasszonyt akarja visszaszerezni, hanem csak a legkisebbet, ezen kívül bizonyítania is kell, hogy ő mentette meg a lányokat (PROPP 1995[2]: 94).

A menetek között más kapcsolódás is elképzelhető: az újabb hiány és megszüntetése epizódszerűen ékelődik az első menetbe (PROPP 1995[2]: 93). A 17. sz. dolgozatban ez a két séma keveredik:

... Azt felvette [a köpenyt a harmadik királyfi], *és a köpeny varázserejű volt, felrepítette az égbe, kihúzta a griffmadár tollát, és leszállt a földre* (A varázseszköz megszerzése, Visszafordulás). *A griffmadár utánarepült* (Üldözés). *A fiú ezt nem vette észre, és pont abban a pillanatban, amikor a griffmadár csőre egy milliméterre volt a fejétől, elindult, és a madár a földbe fúródott* (Megmenekülés). *Ennek következtében óriási földrengés lett, és a griffmadár fészkétől a király palotájáig minden a föld alá süllyedt* (II. menet kezdete: Újabb hiány).

A királyfik a föld alatt elkezdtek rohanni apjuk palotájához (Visszafordulás). *A király megijedt. A nagy eséstől majdnem meghalt, de a királyfik jókor érkeztek* (Megérkezés). *A királyt megcsiklandozták a tollal és a bajusszal, a tüskével pedig megszúrták* (Küzdelem). *A király rögtön meggyógyult* (Győzelem, A Hiány megszüntetése). *Az első királyfi csettintett egyet az ostorral, a második pedig felvette a kucsmát, a harmadik pedig felvette a köpenyt* (Újabb küzdelem). *A világ azonnal felemelkedett* (Újabb győzelem, Újabb hiány megszüntetése, a II. menet vége).

A két első királyfi gonosz volt. Meg akarták ölni a legkisebb királyfit (Újabb károkozás, a III. menet kezdete), *de a királyfi segítségül hívta a griffmadarat* (Újabb varázseszköz megszerzése), *az felfalta [a] királyfikat* (Újabb küzdelem, Újabb győzelem, Az újabb hiány megszüntetése).

A király a legkisebb királyfinak adta a fele országot és koronát. De a mesének még nincs vége! A királyfi útja során megismerkedett egy gyönyörű lánnyal. Visszament érte, feleségül vette, lett két gyerekük, és máig is élnek, ha meg nem haltak (Esküvő). (17. Bajusz, toll, tüske)

3.3.1.4. A hős elnyeri boldogságát

A tündérmese utolsó szerkezeti egysége kilenc funkcióra bontható. Az 1. táblázat fejléce ezekből azt a kettőt említi meg, amelyek nélkül valóban nehéz tündérmesét elképzelni. Az esküvő és trónralépés funkciónak kiemelkedő szerepe van az előző funkciók megállapításában, hiszen ehhez viszonyítva döntjük el, hogy mit tartunk funkciónak és mit színesítő elemnek, azaz PROPP nyomán motivációnak.

A 12. sz. mesét nehezen tudom értelmezni. A szerző nem mondja meg, mi volt a hősök célja, ezért lényegében valamennyi szerepkör és funkció megkérdőjeleződik:

Egyszer volt, hol nem volt, volt a világon egy kiskakas. Egyszer a fejébe vette, hogy elindul világot látni.

Ahogy megy, mendegél, útközben találkozik egy kisegérrel. Azt mondja neki az egér:

– Hová mész?

– Megyek világot látni — feleli a kakas.

– Mehetek veled?

– Hát persze.

Azzal már ketten mentek tovább. Ahogy az erdőn mennek keresztül, hegyezni kezdik a fülüket.

– Ki lehet itt? — kérdezi a kakas.

– Nem tudom, de szerintem menjünk tovább.

Már éppen indulnának, amikor egy kis sündisznó kerül az útjukba.

– Hová mentek? — kérdezi tőlük.

– Megyünk világot látni — felelik az állatok.

– Mehetek veletek?

– Hát persze.

Azzal már hárman folytatták útjukat. Mennek, mendegélnek, útközben nagyon megéheznek, s arra gondoltak, hogy leülnek valamit enni. Ahogy a sün leült, elkezdett nézelődni, és valami csillogást látott a bokrok tövében. Odamegy, megnézi, hogy vajon mi lehet az. Hát lássatok csodát: egy gyönyörűségesen szép aranykoronát tart a kezében! Megnézegeti, és nyomban elkiáltja magát:

– Hé, gyertek ide, nézzétek, mit találtam!

Odaszaladnak a barátai, és ujjongva kérdezik tőle:

– Hol találtad?

– Itt, a bokorban.

– Nézzünk körül, biztosan van még itt valami! Hárman vagyunk, így hamarabb végzünk a kereséssel.

– Ha talált valaki valamit, akkor az jöjjön ide a meggyfához, és kiáltson akkorát, amekkorát csak bír! Így hát [elindultak]. Kis idő múlva valami kiáltást hall a sün és a kakas:

– Gyertek, nézzétek, mit találtam!

A két cimbora odaszalad, és ujjongva kérdik:

– Mi ez?

– Hát nem látjátok, hogy ez egy ostor?

Azzal tovább keresgéltek. Most a kakas egy kucsmát talált. Nagy volt az öröm.

Amint elindultak, leszáll hozzájuk egy tündér, s azt mondja nekik:

– Fogadjátok el ezt a varázsköpenyt, ezzel percek alatt otthon lehettek!

Az állatok megköszönték a tündér jóságát, magukra vették a köpenyt, és segítségével percek alatt hazaértek. (12. Keresés a bokorban)

Jól indul, de egy szervetlen epizóddal ér véget a János, Palkó és Morgó királyfiról szóló 4. sz. mese. A szervetlen epizódot a meg nem valósuló funkcióhoz hasonlóan motivációnak nevezzük.

... Most a legkisebb ment el világot látni, Morgó. Amint megy, mendegél, egyszer csak talál egy egeret (Adományozó). *... Az egér, miután megette a sajtot, azt mondja neki: – Tessék, itt egy síp. Ha szükséged lesz rám, csak fújj bele, és máris ott termek* (Az első varázseszköz megszerzése).

Morgó ment tovább. Útközben talált egy madarat, akinek eltört a szárnya (Adományozó). *... A madár azt mondta neki: – Tessék, itt egy korona. Ha bajban vagy, csak vedd fel a koronát, és máris ott termek* (A második varázseszköz megszerzése).

Morgó ment tovább. Amint megy, mendegél, talál egy sündisznót, akinek eltört a lába. Morgó meggyógyította a lábát, és ment tovább [nem kapott tőle semmit = motiváció].

Utána talált egy köpenyt. Azt felvette magára (A harmadik varázseszköz megszerzése), *és ment tovább. Utána meg egy kucsmát talált* (A negyedik varázseszköz megszerzése).

És még most is megy, ha meg nem halt. [?]

De nem halt meg, hanem egyenesen hazament. Útközben talált egy kőembert, aki kővé vált. Odament és megfogta a kezét, hogy megbizonyosodjon róla, hogy tényleg kőember. És ebben a pillanatban, akár hiszitek, akár nem, [a kőember] átváltozott normális emberré. És az ember adott neki egy láda aranyat, mert megmentette az átoktól.

Amikor hazaért, a király nagyon örült, hogy a fia hozott egy láda aranyat [de nem ezért indult el = motiváció]. *Nagy lakodalmat csaptak* [kivel?], *és még most is élnek, ha meg nem haltak. Itt a vége, fuss el véle!* (4. Morgó)

A 24-es dolgozatban bizonytalanná válik a hősök célja azáltal, hogy az első hiányt újabb károkozás követi:

Egyszer volt, hol nem volt, élt valahol a világon két királyfi. Az idősebb fiút Egérnek, a kisebbet Madárnak hívták (Kiindulás).

Pár év múlva az öreg király nagyon beteg lett. Mikor érezte a halálának közeledtét, magához hívta a fiait, és így szólt: – Kedves fiaim, érzem, hogy már nincs sok időm hátra, ezért szeretném, hogy ha meghalok, egy kucsmás-köpenyes boszorkány temessen el. Ti pedig házasodjatok meg. A szomszéd városban lakik egy királylány, őt Sünnek hívják... (Hiány vagy Tilalom) *De a mondatot nem tudta befejezni, mert meghalt* (Eltávozás).

– Jaj, szegény apánk! — mondta Egér.

– Szegény bizony. De hol kerítünk egy kucsmás-köpenyes boszorkányt?

– Nem tudom, de talán ha keresnénk, vagy hívnánk, akkor talán sikerülne.

Alighogy ezt a mondatot kimondta, megjelent egy boszorkány (Cselvetés).

– Szervusztok, kedveskéim — szólt a banya —, eljöttem, hogy segítsek rajtatok.

De ez nem volt igaz, mert rossz szándékkal jött. Azt akarta, hogy a fiúk sose házasodjanak meg. Ezért kieszelt egy ördögi tervet.

– Jaj, de jó, hogy itt vagy, kedves boszorkány, pont rád van szükségünk! — mondta Madár.

– Na-na, csak ne örüljetek korán, kedveskéim! Nem tudjátok, mire készülök — mondta a boszi.

Elővette a csodatévő koronáját és az ostorát, és azt mondta Egérnek:

– Gyere, fiam, vedd föl a koronát!

– Na jól van, fölveszem.

Azzal fölvette. A banya csak erre várt.

– Na most figyelj, Egérkém, ha már Egér a neved, változz egérré!

Azzal átváltozott (Károkozás vagy Kézrejátszás).

– Hókusz-pókusz, változz, Madár, madárrá!

Azzal átváltozott (Károkozás vagy Kézrejátszás).

– Na, mit szóltok ehhez? Ha Sün meglátna titeket, elfordulna tőletek!

– Változtass minket vissza azonnal, te banya!

– Nem nem! Gyere be, Sün!

Sün bejött az ajtón, és azt mondta:

– Nem hittem volna, hogy a boszi ilyen rondává változtat titeket, ezért eljöttem, hogy megnézzelek titeket.

– Megbosszuljuk még ezt, banya! — mondta Egér.

De a banya meg se hallotta, kimentek Sünnel az ajtón. Egér és Madár még ma is azon töri a fejét, hogy változhatna vissza emberré! Ha visszaváltoztak, majd megmondom nektek! (24. Egér és Madár királyfi)

Azt várjuk, hogy a boszorkány adományozóként lépjen föl, de ellenséggé válik. Tettét az eddig nem említett cselvetés és kézrejátszás funkciókba sorolhatjuk. A cselvetés és a kézrejátszás (VI. és VII. funkció) közvetlenül megelőzi a károkozást (VIII.): az ellenfél idegen alakot ölt, megpróbálja becsapni áldozatát, az áldozat pedig hisz a félrevezetésnek (PROPP 1995[2]: 36–37).

Az *Egér és Madár királyfi* c. mesében szükség lenne egy pozitív adományozóra, akinek segítségével a két királyfi visszaváltozhatna emberré, és valamelyikőjük megszerezhetné Sün királylány kezét. Ugyanakkor a befejezés elmaradása

miatt a funkciók többféle értelmezése lehetséges: Sün királylány feleségül vételét tarthatjuk fordított tilalomnak is (II. funkció), olyan parancsnak, amelynek megszegése a kézrejátszáshoz és károkozáshoz vezet. Ekkor a királyfik átváltoztatása asszimilált kézrejátszás + károkozás funkcióként értelmezhető.

A mese mindkét formában csak az első szerkezeti egység (I–XI.) funkcióit tartalmazza.

3.3.1.5. Befejezésül lássunk egy olyan mesét, amelyben a funkciók eltérnek a megszokottól, ám a történet végigolvasása után az egyedi sűrítettség lazítható, a tanuló kreativitása értékelhető:

Egyszer volt, hol nem volt, volt egyszer egy sün. Ez a sün nagyon bánatos volt.

Nagy bánatában az erdőben egy egérrel találkozott. Összebarátkoztak. Majd egy nap múlva egy madárral találkoztak. A madárnak szép sárga, piros és zöld tollai voltak. Az egér világosszürke bőre az erdő színeibe beolvadt. A sün barna tüskéi nagyon szúrtak (Kiindulás).

Egyszer elérkeztek Semmilyenfalvára. Semmilyenfalván nagy vásár volt. Az egér egy köpenyt vett, a sün egy ostort, a madár pedig egy kucsmát. Ez mind sokba került. De ők összedobták a pénzt (A varázseszköz megszerzése). *Mikor hazamentek, mindegyikük elrakta, amit vett. Másnap a vásáron koronát vettek. Ez a korona háromszor annyiba került, mint a három tárgy, amit előző nap vettek a vásáron* (A varázseszköz megszerzése). *Amikor a madár le akart pihenni este, akkor azt kívánta magában: – De jó lenne holnap egy malacot fogni! A másik azt kívánta: – Jó lenne, ha holnap kolbászt ennénk! A harmadik azt kívánta, hogy másnap de jó lenne elmenni a kocsmába! Másnap egy malacot fogtak. Majd a kocsmában megünnepelték, és este a finom kolbászt megették* (Küzdelem, Győzelem, A hiány megszüntetése).

Este alvás előtt megint kívántak magukban valamit. Ez így ment napokon át, éveken át. Majd, mikor öregek lettek, mind a hárman királyok lettek (Küzdelem, Győzelem, A hiány megszüntetése). *Azóta is boldog ez a három barát.* (25. A három barát kívánságai)

Ez a mese nem prototipikus tündérmese. A küzdelmet a kívánságok helyettesítik, így a szerkezet zsugorodik, és egyszerűbb, háromtagú formává alakul. A háromtagú forma az állatmesékre jellemző, de a szöveg a négy szerepkör egyéni módú kiosztása miatt átmeneti példánynak tartható. (Hasonló szerkezetű az 5-ös dolgozat is.)

4. Összefoglalás

A tündérmese szövegtípus-jegyeinek bemutatása és a dolgozatszövegek olvasása kellőképpen bizonyítja azt, hogy az egyes szövegek interpretációja az interpretáló ismereteitől függ, és ebbe beletartozik az az eset is, amikor az interpretáció egy szövegtípusra irányul.

A tündérmese szövegtípusának jellemzői — a szöveg mibenlétének köszönhetően — egyrészt egészelvűek, másrészt analitikusak, vagyis TOLCSVAI definíciójához visszanyúlva egyrészt stílusként, másrészt szerkezeti formaként írhatók le. A tündérmese legfontosabb analitikus szövegtípusjegyei a funkciók és a

szereplők. Elválaszthatatlanok egymástól, mert a funkciókat a szereplők valósítják meg. Felismerésüket a szakember számára PROPP mesemorfológiájának elolvasása könnyíti meg. A leggyakoribb megvalósulásokra, illetve eltérésekre a fentiekben hoztam példát.

Ugyanilyen súlyúak az egészelvű szövegtípusjegyek, amelyek teret adnak az egyéni leleménynek, egészen addig a pontig, ahol a példányok sokasága már az egész típust módosíthatja. Egy adott szövegpéldány kategorizálásakor a jegyek összességét kell figyelembe vennünk, és különösen körültekintően kell értékelnünk akkor, ha a számonkérés címében is az egyéni variáns létjogosultságát hangsúlyozza *(Az én mesém)*.

TUBA MÁRTA

Felhasznált irodalom

BALÁZS JÁNOS (1985), *A szöveg*. Bp.

B. FEJES KATALIN (1992), Egy szövegtípus szintaxisának statisztikai vizsgálatáról. *Szemiotikai szövegtan* 5. Szerk. PETŐFI S. JÁNOS–BÉKÉSI IMRE–VASS LÁSZLÓ. Szeged. 59–75.

EŐRY VILMA (1996), Szövegtipológia — stílustipológia. In: SZATHMÁRI ISTVÁN, *Hol tart ma a stilisztika?* Bp.

FÁBIÁN PÁL–SZATHMÁRI ISTVÁN–TERESTYÉNI FERENC (1958), *A magyar stilisztika vázlata*. Bp.

GREIMAS, ALGIRDAS-JULIAN (1966), Réflexions sur les modéles actantiels. In: *Sémantique structurale*. Paris, Larousse. 172–186. Orosz fordítását l.: А.-Ж. Греймас: Размышления об актантных моделях. *Вестник Московского Университета*. Серия 9. Филология 1996. No. 1. 118–135.

HONTI MÁRIA–JOBBÁGYNÉ ANDRÁS KATALIN (1978), *Magyar nyelv. A gimnázium I-IV. osztálya számára*. Bp.

JAKOBSON, ROMAN (1972^2), *Hang — jel — vers*. Bp.

KALOCSAI JÓZSEFNÉ–KISS GÁBORNÉ–SZABÓNÉ TÓVÁRI ÉVA (1980), *Irodalmi olvasókönyv. Az általános iskola ötödik osztálya számára*. Bp.

KOCSÁNY PIROSKA (1985), Az aforizma mint szövegtípus és Lichtenberg aforizmái. *Studia Poetica* 7: 59–73.

KOCSÁNY PIROSKA (1989), Szövegnyelvészet vagy a szövegtípusok nyelvészete. *Filológiai Közlöny* 35: 26–43.

KOCSÁNY PIROSKA (1992), Szöveg*nyelvészet* versus *szöveg*elemzés. *Szemiotikai szövegtan* 5. Szerk. PETŐFI S. JÁNOS–BÉKÉSI IMRE–VASS LÁSZLÓ. Szeged. 145–152.

MELETYINSZKIJ, JELEAZAR MOJSZEJEVICS (1975), A mese strukturális-tipológiai kutatása. In: PROPP, VLAGYIMIR JAKOVLEVICS, *A mese morfológiája*. Bp., 1975. 220–275.

NAGY FERENC (1981), *Bevezetés a magyar nyelv szövegtanába*. Bp.

PETŐFI S. JÁNOS (1990), Szemiotikai textológia — Didaktika. *Szemiotikai szövegtan* 1. Szerk. PETŐFI S. JÁNOS–BÉKÉSI IMRE–VASS LÁSZLÓ. Szeged. 7–21.

PETŐFI S. JÁNOS (1991), A nyelvi műalkotások elemzésének néhány aspektusa. In: PETŐFI S. JÁNOS, *A humán kommunikáció szemiotikai elmélete felé.* Szeged. 15–36.

PROPP, VLAGYIMIR JAKOVLEVICS (1975), *A mese morfológiája.* Bp.

PROPP, VLAGYIMIR JAKOVLEVICS (1995[2]), *A mese morfológiája.* Bp. Második, javított kiadás.

SZATHMÁRI ISTVÁN (1983), Beszélhetünk-e szövegstilisztikáról? In: *Tanulmányok a mai magyar nyelv szövegtana köréből.* Szerk. RÁCZ ENDRE–SZATHMÁRI ISTVÁN. Bp. 320–355.

SZENDE ALADÁR (1993), *A magyar nyelv tankönyve. Középiskolásoknak.* Bp.

SZIKSZAINÉ NAGY IRMA (1999), *Leíró magyar szövegtan.* Bp.

SZILÁGYI N. SÁNDOR (1980), *Magyar nyelvtan a X. osztály számára.* Bukarest, Editura Didactica Si Pedagogica.

TOLCSVAI NAGY GÁBOR (1994), *A szövegek világa.* Bp.

VASS LÁSZLÓ (1990), Terminológiai szótár (a szemiotikai szövegtan tanulmányozásához). *Szemiotikai szövegtan* 1. Szerk. PETŐFI S. JÁNOS–BÉKÉSI IMRE–VASS LÁSZLÓ. Szeged. 85–112.

„MAGYAR NYELVJÁRÁSOK"
A DEBRECENI EGYETEM
MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TANSZÉKÉNEK
ÉVKÖNYVE

XXXVIII, 447–450

DEBRECEN
2000.

Ló a gömöri nép szólásaiban

Az utóbbi évtizedekben nagy érdeklődés mutatkozott meg a folklórkutatók körében a szólások és a közmondások iránt. Számos tanulmány, közlemény és könyv jelent meg, amely egy-egy falu, kisebb vagy nagyobb tájegység proverbiumait teszi közzé. Ebbe a sorba illeszkedik gömöri gyűjtésem is, amelyből korábban már publikáltam. Az egyszeri Gömör megye mind a néprajz, mind a nyelvjáráskutatás tekintetében elhanyagolt terület volt. Nem véletlen, hiszen ezt a megejtően szép, hegyekkel, völgyekkel váltakozó területet az első világháború után magyar lakosaival csaknem teljesen Csehszlovákiához csatolták. A nyelvjárást vizsgálók a gömöri magyarokat a palócok északi csoportjaként tekintik. Nyilvánvalóan megállapíthatók a palócságra jellemző általános jegyek, noha természetszerű, hogy a nagy palóc-tömbben Gömör több pontján a hagyományban eltérő, autochton eredetű sajátosságok is megfigyelhetők. Ez észrevehető a szokáshagyományban, a folklór különböző műfajaiban, s így a proverbiumkészletben is, amely változatos, gazdag példatárral tárul elénk.

Több mint harminc éve folytatok Gömörben néprajzi gyűjtést. Munkám során szólásokat, közmondásokat is lejegyeztem. Fő szempontom az volt, hogy a proverbiumokat funkcionális tekintetben, a nyelvi mezőben vizsgáljam, és adatközlőim értelmezését ismerjem meg. Arra törekedtem, hogy a proverbium használta és értelmezése a valós néphagyománybeli szerepet tükrözze. Ebből következőleg az alapformák gyakran eltérnek a szótári formától. Az életbeli helyzet jól mutatja, hogy a proverbiumok formai — és olykor jelentésbeli — tekintetben is alakulnak, változnak, és mindig a beszédben, a pillanatnyi szituációnak megfelelően jelennek meg. A hasonló értelmű proverbiumok között finom árnyalati különbségek figyelhetők meg, és csak az élethelyzet mutatja meg, hogy a közlő melyiket alkalmazza. A használatra a példamondatok nyújtanak némi eligazítást. Az életszituációk a variációk sokaságát teremtik. Gyűjtőmunkám és megfigyeléseim tanulságaként azt mondhatom: a proverbiumok a beszédben a szókincs részeként, attól elválaszthatatlanul élnek és töltik be feladatukat. Ez az egyetlen népi műfaj, amit a tudomány választ ki és rekeszt el a szókincsből, és teszi önálló vizsgálat tárgyává. A nép erről a műfajról mit sem tud. Közmondásai, szólásai kultúrájának természetes alkotó elemei voltak és maradnak.

Proverbiumgyűjtésemből az alábbiakban a lóra vonatkozókat mutatom be. A ló több kutató érdeklődését felkeltette. Számos írás foglalkozik a szólásokban való előfordulásával (SZABÓ: Nyr. 23: 155–162; MIKÓ: Nyr. 23: 498–500; GELEI, 74: 38–45; FARKAS F.: Jászkunság 44: 247–248). Bizonyára nem véletlen, hogy a ló nagyszámú proverbiumban szerepel. O. NAGY 194 változatot közöl. A ló az ember hűséges társa évezredeken át munkában és harcban egyaránt. A ló kultuszát a harmincezer évvel ezelőtti barlangi rajzok jól mutatják. A művészetbe kezdettől bekerült. Ábrázolását a nagy kultúrnépeknél mindenütt megtaláljuk: rajzokon, festményeken, kőbe vésve, fába faragva, bronzba öntve örökítették meg ezt a szép, délceg állatot. Az i.e. 14. századból ismerjük az első lovas szobrot. A lovas népek pompás díszben ábrázolták harci ménjeiket. A római művészetben és később a keresztény középkorban, különösen a reneszánsz és a barokk művészetben gazdag, sokszínű, változatos lovas ábrázolást figyelhetünk meg. A magyar népi kultúrában a mesékben, mondákban, színjátékokban, a díszítőművészetben, faragványokon, a legkülönbözőbb ábrázolásokon fordul elő. A proverbiumok gazdag példatárral járulnak ehhez a hagyománykörhöz.

Állva alszik, mint a ló. Sok olyan parasztember volt, aki kora reggeltől késő estig dolgozott, alig jutott ideje pihenésre, alvásra. Az ilyen ember még álltában is elszunnyadt. A mondás nem mindig a bóbiskolásra vonatkozik. Voltaképpen dicsérőleg hangzik el beszéd közben. A szorgalmas embert lehet ezzel is jellemezni, hogy szinte mindig dolgozik, nyugodt pihenésre sincs ideje.

Annyit eszik, mint a ló. A sokat evő, szinte zabáló emberről mondják. Előfordul, hogy siheder, kamasz gyerekkel kapcsolatban hangzik el, a szegényebbek körében méltatlankodva, például: *Nem győzöm Ferit étellel, annyit eszik, mint a ló.*

Átesett a ló másik oldalára. Az ilyen ember végletekbe esik. Hirtelen megváltoztatja a véleményét, elképzelését valamilyen üggyel, dologgal, feladattal kapcsolatban és a környezete meglepetésére éppen az ellenkezőjét teszi, mondja, mint korábban. Az az ember is *átesik a ló másik oldalára,* aki tegnap kedves, szívélyes, barátságos volt hozzánk, ma pedig durva, goromba, mintha teljesen más ember lenne.

Nagy a feje, búsuljon a ló. Vigasztalólag mondjuk annak a személynek, aki valami miatt búslakodik. Az ilyen esetek nem jelentősek, éppen ezért a mondás kissé tréfásan hangzik. Az rejlik benne, hogy ne vegyük szívünkre a dolgot (például szerelmi csalódás, nem sikeres vizsga, eltört váza stb.), ne szomorkodjunk, több is veszett Mohácsnál, és egyébként is, *búsuljon a ló.*

Úgy dolgozik, mint egy ló. Arról az emberről hangzik el, aki erejét megfeszítve, állandóan, szinte megállás nélkül végzi a munkáját, feladatát, olyan erővel, kitartással, mint amilyen erővel és kitartással a ló húzza a szekeret.

Fingik, mint a szakadt ló. Az a ló, amelyik nagy terhet húzva igen erőlködik, gyakran szellent. Arról az emberről mondják, aki szaporán, sűrűn egymás után tesz úgy, mint a ló. Ha ez közösségben történik, elítélően hangzik. Kiválthatja

ezt azonban valamilyen egészségügyi, étkezési probléma is, akkor ezt családon belül elnézően veszik.

Izzad, mint a ló. A nehéz munkában — különösen nyáron — megizzadó emberre mondják. Elhangozhat ez függetlenül a munkától, időjárástól is. Vannak olyan személyek, akik feltűnően izzadnak, erősen izzadtságszagúak. Az ilyen személyekről elhangozhat ez a vélemény, beszélgetés közben.

Nem adnám egy vak lóért. Akkor mondjuk, ha egy tárgyhoz, eszközhöz nagyon ragaszkodunk. Mondhatjuk személlyel, például kisgyermekkel kapcsolatban: *Úgy szeretem Pistikét, hogy nem adnám oda egy vak lóért.*

Lefagyott a lónak a szarva. Tréfás mondás. A lónak nincs szarva, de éppen ezzel felnagyítjuk a mondanivalónkat, nyomatékosabbá tesszük az állításunkat, ezzel ráirányítjuk a figyelmet. Akkor hangzik el, amikor rendkívüli hideg van, de mondhatjuk tréfásan annak, aki a hidegre panaszkodik, noha egyáltalában nincs oka a hideg időjárásra hivatkozni.

Jó lóra tesz. Ebben a mondásban az rejlik, hogy jól jár, szerencsés lesz az az ember, aki olyan ügy vagy személy mellé csatlakozik, ami vagy aki az ő hasznára lesz. Az ilyen személyt ügyesnek, jó taktikusnak tekintik, és ha már az eredmény is látszik, akkor mondják, például: *Milyen szerencséje van Dombi Károly bácsinak! Nem hiába, jó lóra tett!*

Magas lovon ül. A nagyképű, öntelt, túlzóan magabiztos, másokat lenéző, magát másoknál okosabbnak tartó emberről mondják. Elhangozhat a magas pozícióba került emberről való beszélgetés kapcsán is. (Vö. *Lóhátról beszél a másikkal.*)

Nyerít, mint a ló. Harsányan nevet, röhög. Bántó, sértő mondás, különösen akkor, ha az illetőnek a szemébe mondják: *Ne nyeríts úgy, mint egy ló.*

Lóvá tesz. Valamilyen kellemetlen esetünk elbeszélésekor mondjuk. Rendszerint akkor hangzik el, amikor elpanaszoljuk, hogyan csaptak be, hogyan éltek vissza jóhiszeműségünkkel, például: *Kovács Péter azt ígérte, beajánl a főnökének, szerez nekem állást, de lóvá tett, hiába mentem, szóba se álltak velem, Péter meg csak hebegett-habogott.*

Akár a lónak imádkozna. A szülők panaszkodnak a gyermekükre, ha az szófogadatlan, engedetlen, hiába beszélnek neki, kérlelik, hogy tanuljon vagy a rábízott feladatot végezze el. Például: *Olyan csökönyös ez a Pista, nem hallgat rám, akármit mondok, mintha a lónak imádkoznék.*

A lónak négy lába van, mégis megbotlik. Tévedésünk, hibánk súlyának enyhítésére mondjuk. Ugyanezzel a mondással védelmezzük azt, aki közel áll hozzánk, s nem szeretnénk, ha az esetnek szigorú következménye lenne. Mindenkivel megeshet, hogy olyan dolgot követ el, ami szabálytalan, de talán az nem is olyan súlyos, inkább csak botlás, az ilyen dolog nem jellemző az illetőre.

Azt a lovat ütik, amelyik jobban húz. Arra az emberre többet bíznak, aki rendesen, lelkiismeretesen elvégzi a munkáját.

Ha ló nincs, a szamár is jó. Többnyire tréfásan mondjuk olyan esetekben, amikor a rosszabb dologgal is meg kell elégednünk.

Közös lónak túros a háta. A közös lóval nem törődnek úgy az emberek, mint a sajátjukkal és a hám könnyebben feltöri, feltúrja a hátát. Így a közösen használt eszköz, ami kézről kézre kerül, nem olyan gondozott, sokkal hamarabb tönkremegy, elhasználódik, mint a saját eszköz vagy szerszám.

Ló elli a csikót, de zab az anyja. A csikó a zabtól élénk, fürge, ügyes, játékos, fényes szőrű. Az állatot — a gyermekhez hasonlóan — nem elég világra hozni, hanem táplálni, szeretni, tanítani kell, fejlődést csak így lehet elérni.

Minden ember (cigány) a maga lovát dicséri. Az emberi természet olyan, hogy amit mi csinálunk, amit mi végzünk, amit mi elérünk, azt dicsérjük, hangsúlyozzuk a jelentőségét, fontosságát, olykor másokkal szembeni elsőbbségét. Különösen gyakran hangzik ez el termékkel, áraikkal kapcsolatban. Az „ellenfél", a „másik fél" állításunk kisebbítésére válaszol ezzel a mondással.

Ne higgy a lónak, se az asszonynak. Elsősorban az asszonnyal, nőszeméllyel kapcsolatban hangzik el. Mindkettő megrúghat. A jámbornak hitt ló is megteheti azt, az asszony pedig szavával, tetteivel bánthat meg, ezért legyünk mindkettővel óvatosak.

Ne ülj a lóra, nem esel le róla. Tanításul, okulásul mondják az idősebbek a fiatalabbaknak. Ne kívánkozzanak többre, mint amire képesek, ne akarjanak nagyobbnak látszani, mint amilyenek, mert ellenkező esetben bukhatnak, nagy lesz a csalódásuk.

Nyomtató lónak ne kösd be a száját. A gabona kiverését régen lovakkal végezték. A földre terített kalászokból a ló patája „nyomta ki" a szemet. A ló közbe-közbe bele-belekapott a gabonába. Az az ember is, aki olyan munkahelyen dolgozik, ahol gyümölcs, élelmiszer van, nyilvánvalóan megkóstolja, a maga céljára használ belőle. Ez ellen nem lehet tenni, éppen ezért nincs értelme tiltani.

Húzza a lóbőrt. Arra az emberre mondják, aki mélyen alszik, erősen szuszog, horkol. Elhangozhat a csendesen alvóról is. Érdeklődésünkre így válaszolhatnak: *Pali már húzza a lóbőrt* — azaz ágyban van, alszik.

Lóhátról beszél. Elítélően hangzik el a nagyképű, kevély, magát másoknál nagyobbra tartó emberről. Az ilyen személy fölényeskedik, embertársait lenézi, túlságosan magabiztos, ezt szavaival is érzékelteti: legyünk megtisztelve, hogy ő szóba áll velünk. (Vö. *Magas lovon ül.*)

Kilóg a lóláb. Akkor mondjuk, ha észrevesszük, hogy be akarnak csapni, rá akarnak venni olyasmire, ami nem szabályos, ami nekünk árt, hátrányt jelent. Így fejezzük ki, hogy rájöttünk a hamis szándékra, észrevettük, hogy miben mesterkednek ellenünk.

UJVÁRY ZOLTÁN

„MAGYAR NYELVJÁRÁSOK"
A DEBRECENI EGYETEM
MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TANSZÉKÉNEK
ÉVKÖNYVE

XXXVIII, 451–456

DEBRECEN
2000.

Ómagyar kori helynevek Diósgyőr határában

Az alábbiakban Diósgyőr egykori területéről az ómagyar korból fennmaradt helynevek nyelvi elemzését végzem el. Diósgyőr ma Miskolc egyik városrésze, egykori területe alatt a mainál jóval nagyobb terület értendő (FÉNYES ELEK, Magyarország geographiai szótára. I. Pest, 1851. 261). A vizsgált anyag harminchét nevet foglal magában. Dolgozatomban az elemzést megelőzően szócikkes formában közlöm a vizsgált neveket. Az azonos denotátumú, ám morfológiai eltérést mutató nevek (például *Diósgyőr ~ Nagygyőr)* külön szócikkbe kerülnek, a csupán hangtani eltérést mutató nevek (például *Erenyő ~ Renyő)* ugyanabban a szócikkben találhatók. Címszóként zárójelbe kerül a nem vagy nehezen rekonstruálható névalak *(Eley).* A címszó után közlöm a helynév denotátumát, majd az adatközlő rész következik. Az adatközlés időben az ómagyar kor végével zárul le: tehát az adott név összes (a gyakran előforduló helynevek esetén, mint például *Diósgyőr, Szinva,* csupán fontosabb) általam ismert előfordulását közlöm 1526-ig.[1] Ha a helynév személynévként fordul elő először, az adatot nem kurziválom, ha pedig az adat eredeti formája nem rekonstruálható, szögletes zárójelben közlöm. Az etimológiailag nem áttetsző nevek esetén névfejtést is adok, közlöm a név szinonimáit, illetve a név mai alakját, ha van ilyen. Amennyiben a mai névalak vagy egy része megegyezik a címszóval, akkor azt tildével helyettesítem.

A szerkezeti elemzés a HOFFMANN ISTVÁN által kidolgozott helynévvizsgálati modell (Helynevek nyelvi elemzése. Debrecen, 1993) alapján történik, ám az általa alkalmazott szempontok (szerkezeti, illetve keletkezéstörténeti vizsgálat) közül én csak a névrészek funkcionális-szemantikai elemzését végzem el.

[1] Az adatközlő részben használt forrásmegjelölések feloldása a következő: AP. = BÁNDI ZSUZSA, Északkelet-magyarországi pálos kolostorok oklevelei (regeszták). Borsodi Levéltári Évkönyv 5. Miskolc, 1985; Borovszky = BOROVSZKY SAMU kéziratos hagyatéka a Borsod–Abaúj–Zemplén Megyei Levéltárban; Borsod = BOROVSZKY SAMU, Borsod vármegye története. Bp., 1909; Csánki = CSÁNKI DEZSŐ, Magyarország Történelmi Földrajza a Hunyadiak korában. I. Bp., 1985; Gy. 1 = GYÖRFFY GYÖRGY, Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. I. Bp., 1966; Szendrei = SZENDREI JÁNOS, Miskolcz város története 1000–1800. II. Oklevéltár. Miskolc, 1904; Wenzel = WENZEL GUSZTÁV, Diósgyőr egykori történelmi jelentősége. Értekezések a történeti tudományok köréből. Szerk. FRANKL VILMOS. II/7. Pest, 1873.

Bakos 'szőlőhegy Diósgyőr középső–É-i részén' 1484: *Bakos* (AP. 578). A név világi személynévi eredetű (KÁZMÉR, RMCsSz. 70). Ma önállóan nem szerepel, viszont szőlőhegyek elnevezéseként találjuk a Kis-~ és Nagy-~-hegy neveket.

Békás-tó 'tó Diósgyőr É-i részén' 1315/339: *Begas tow* (Gy. 1: 767). L. **Béka-tó.**

Béka-tó 'tó Diósgyőr É-i részén' 1303/352//450: *Bekatho*, stag. (Gy. 1: 815). **Békás-tó** néven is említik. Ma ~.

Berek 'erdő Diósgyőr középső részén' 1364: *beruk* (AP. 562). A nevet ma a ~alja helynév őrzi.

Bodzás-hegy 'hely Diósgyőr DNy-i részén' 1399: *Bozyasheg* (Szendrei 75). A név ilyen formában nem maradt fenn, hanem Bodzás-lápa, Bodzás-rét, Kis-Bodzás és Nagy-Bodzás nevek fordulnak elő a környéken.

Csanyik 'település Diósgyőr É-i részén' 1313/339, 1355: *Chenyk*, t. (Gy. 1: 766, 774, AP. 561), 1315: *Cynik* [2a] ~ *Cyenik* (AP. 558), 1315/339: *Chenyk* ~ *Chyenyk*, t., 1317/318: *Chenyg*, v. (Gy. 1: 766), 1343, 1364: *Chenik* (AP. 561, 562). A név szláv személynévi eredetű (FNESz. I, 305). Ma erdő ugyanott ~ néven.

Cseh-völgy 'hely Diósgyőr D-i részén' 1471: *Chehwelgh* (AP. 572). Ma ~.

Csókás 'hegy Diósgyőr D-i részén' 1303/352//450: *Chokas*, mo. (Gy. 1: 815). **Csókás-kő** néven is említik. Ma ~.

Csókás-kő 'hegy Diósgyőr ÉNy-i részén' 1315/339: *Chokasku* (Gy. 1: 767). L. **Csókás.**

Diósgyőr 'település Miskolctól Nyra' 1304: *Gyous Geur*, v. (Gy. 1: 774), 1315/339: *Gyovs Gewr*, v. (Gy. 1: 774), 1340/341>349: *Dyosgeur*, castr. 1380: *Dyosgeur* [3a] (AP. 565), 1406: *Dyosger* ~ *Dyosgwr* ~ *Gyosgewr* ~ *Gyosgeur* (AP. 568), 1453: *Dyosgewr* (AP. 573), 1484: *Dyoosgewr* [3a] ~ *Dyosgewr* (AP. 578), 1504 k.: *Dyosgyewr* (AP. 579), 1522/1762: *Dyosgyewr* [2a] (Wenzel 77), 1523/?: *Dyosgyewr* [2a] (Wenzel 78). L. **Győr.**

(Eley) 'erdő Diósgyőr határában' 1313/339: in *promontorio*!... v-e Gewr (Gy. 774), 1364: *Eley* (Wenzel 52), 1373: *eley* (AP. 563). Az írásmód miatt bizonytalan a név értelmezése, talán az *előhegy* 'valamely hegycsoport előrenyúló, alacsonyabb tagja' főnévvel áll összefüggésben (FNESz. I, 416), amit igazolhat, hogy ma van Előhegy helynév Diósgyőr ÉK-i részén.

Erenyő 'völgy Diósgyőr ÉK-i részén' +?1311: Nos St. pal. f. Eryneybani, 1318/318, 1318: Erney (Gy. 1: 774), 1390: [Renyő] (Borsod 53). A név (illetve csonkult alakváltozata, a *Renyő*) Ernye (Erney) bán, a vár és környéke XIII. századi birtokosának nevét őrzi (Gy. 1: 774). Ma ~.

Fekete-erdő 'erdő Diósgyőr határában' 1391: *Feketeerdew* (Borovszky). A név utoljára 1851-ből adatolható (FÉNYES III, 101).

Galya 'hegy Diósgyőr É-i részén' 1315/339: *Gala*, mo. (Gy. 1: 767). A név valószínűleg egy szlovák helynév átvétele (FNESz. I, 495). Ma ~.

Garadna 'település Diósgyőr Ny-i részén' 1303/352/449/450: *Garadna* (Gy. 1: 773). Szláv helynév átvétele (FNESz. I, 497). Ma hely- és víznévként is előfordul ~ alakban.

Golboka 'hegy Diósgyőr Ny-i részén' 1315/339: *Gulbuka*, montis. (Gy. 1: 743, 767). A név szláv eredetű (vö. FNESz. *Luboka*). Az ómagyar kor után nem adatolható a név.

Győr 'település Miskolctól Ny-ra' Anonymus [1200. k.]: *Geuru*, castr., 1303/352/449/450, 1313/339 [4a]: *Gewr*, curia, v., +?1311: *Jeur ~ Jevr*, v. (Gy. 1: 774), 1341/1549: *Gewr* (Wenzel 27), 1373: *Geour* [3a] (AP. 562), 1406: *Gywr* (AP. 568), 1439: *Geour* (AP. 571), 1458: *Gyewr ~ Gewr* (AP. 573), 1466/1525: *Gwr*, castr. (Wenzel 59). A név etimológiája vitatott, *-r* képzős személynév, *gyűr* 'domb, bucka' jelentésű szavunk, esetleg a 'gyűrű alakú erősség' vagy egy 'átkelőhely' jelentésű avar szó áll a hátterében (FNESz. I, 548). **Diósgyőr, Győröd** és **Nagygyőr** néven is említik. Ma Diós~ néven Miskolc városrésze.

Győröd 'település Miskolctól Ny-ra' 1343: *Gewrud* (Borovszky). A vizsgált területen és korban ez az egyetlen *-d* helynévképzős névalak, ám mivel ennek is egyetlen előfordulása van, bizonytalan a forrásértéke. Azt is elképzelhetőnek tartom, hogy az adat denotátuma a szomszédos Kisgyőr, tehát nem is az általam vizsgált területre lokalizálható. L. **Győr**.

Kék-mező 'mező Diósgyőr DK-i határában' 1325/347: *Kekmezeu*, camp. ~ *Keekmezeu* (Gy. 1: 789), 1341/347/549: *Keekmezew* (Szendrei 44). Ma ~.

Lyukó 'hegy Diósgyőr ÉK-i részén' 1325/347: *Lukow*, mo. (Gy. 1: 789), 1341/1347/1549: *Lwkwo* (Szendrei 44), 1471: *Lwko* (AP. 572). Szláv helynévi eredetű (FNESz. II, 58). Ma ~-völgy, Kis-~, Nagy-~, ~-bánya, ~-patak.

Meggy 'erdő Diósgyőr határában' 1364: *Megy* (Borovszky 53), 1373: *megy* (AP. 563). A név későbbről nem adatolható.

Nagygyőr 'település Miskolctól Ny-ra' 1248/326: *Noggeurh*, t., 1261/271: *Noggeur* [2a], t. (Gy. 1: 774), 1399: *Naggeurh*, t. (Szendrei 75). A névalak későbbről nem adatolható. L. **Győr**.

Nyírjes 'domb Diósgyőr DK-i határában' 1325/347: *Nyres*, montic. (Gy. 1: 789), 1341/347/549: *Nyres* (Szendrei 36). Ma ~.

Pap réte 'hely Diósgyőr ÉNy-i határában' 1313/339: *Poprethe*, t. (Gy. 1: 774, 798). A név a környékbeli pálos kolostorra utal, mely többek között ennek a területnek birtokosa a korban, és esetleg települést is jelölt. Ma Pap-rét.

Pecér 'völgy Diósgyőr É-i részén' 1343: *Pescheer* (AP. 560). A név a pecér 'kutyagondozó' jelentésű szóból ered (FNESz. II, 328), és valószínűleg a királyi udvar ekkoriban rendszeressé váló diósgyőri tartózkodásával függ össze (Borsod 44). Ma ~.

Poklos-telek 'hely Diósgyőr DK-i határában' 1325/347: *Puklustheluk* (Gy. 1: 789), 1341/347/549: *Poklusthe-*

liek (Szendrei 44). A *poklos* jelző olyan területre utal, ahol „fekete, szurkos, ragadós a föld" (FNESz. II, 359). Ma Poklos-tető.

Rakottyás 'hely Diósgyőr É-i részén' 1315/339: *Rakatyas* (Gy. 1: 767). Ma ~.

Szentlélek 'hely Diósgyőr Ny-i részén' 1471, 1478: *Zenthlelek* (Csánki 179). Az elnevezés a patrocíniumi névadás egyik példája (vö. MEZŐ ANDRÁS, A templomcím a magyar helységnevekben. Bp., 1996. 141–3). 1313-ban már állt itt a Szentlélekről nevezett pálos kolostor (Gy. 1: 774), s a puszta templomcím vált helynévvé, esetleg településnévvé. Ma ~.

Sziget 'település Diósgyőr Ny-i határában' 1325/347: *Zyked*, v., *1330>342/466: *Zygeth*, p. (Gy. 1: 807), 1341/347/549: *Zygeth* (Szendrei 44). Az elnevezés valószínűleg a Szinva patak egy szigetével függhet össze. A név későbbről nem adatolható.

Szinva 'a Sajó jobb oldali mellékvize' 1296: *Zynua*, fl. (Gy. 1: 735, 783), 1315/339: *Synua* [2a], aqua (Gy. 1: 735, 767), 1323: *Scynua*, fl. (Gy. 1: 735, 770), 1355, 1440: *Zynwa* (AP. 562, 572), 1394: *Zinwa*, fl. (Szendrei 70), 1440: *Zynwa* (AP. 572), 1461/489: *Zynẏwa ~ Zynywa*, fl. (Szendrei 95, 96), 1489: *Zynwa*, fl. (Szendrei 121). Valószínűleg szláv helynévi átvétel (FNESz. II, 584). **Szinva pataka** néven is említik. Ma ~.

Szinva pataka 'a Sajó jobb oldali mellékvize' 1303/352//450: *Zynopathaka*, loc. (Gy. 1: 815), 1373: *Synwapataka* (AP. 563). L. **Szinva**.

Sztan 'hegy Diósgyőr É-i részén' 1315/339: *Stan*, mo. (Gy. 1: 767). Valószínűleg szláv személynévi eredetű (FNESz. II, 597). A név későbbről nem adatolható.

Sztan-fő 'hely Diósgyőr É-i részén' 1315/339: *Stanfeu* (Gy. 1: 767). Etimológiáját l. **Sztan** címszó alatt. A név későbbről nem adatolható.

Sztan pataka 'patak Diósgyőr ÉNy-i részén' 1355: *Ztanpataka* (AP. 561), 1358: *Ztannapataka* (AP. 562). Etimológiáját l. **Sztan** címszó alatt. A név későbbről nem adatolható.

Tebe 'hely Diósgyőr DNy-i részén' 1248/326: *Thebee*, loc. (Gy. 1: 768). KISS LAJOS szerint puszta személynévből keletkezett (FNESz. II, 627). Ma ~-puszta, ~-rét.

Újvár 'vár Diósgyőr középső részén' 1319: *Wyuar*, castr., 1329/447: *Wyuar* (Gy. 1: 774). Valószínű, hogy a név nemcsak a várat, hanem a környező települést, Győrt is jelölte. Későbbről nem adatolható.

Zakariás pataka 'patak Diósgyőr É-i részén' 1315/339: *Zacharispothoka ~ Zachariaspothoka* (Gy. 1: 767). A név későbbről nem adatolható.

Funkcionális-szemantikai elemzés

1. A névrész megjelöli a hely fajtáját: **berek:** *Berek*, **erdő:** Fekete/*erdő*, **fő:** Sztan/*fő*, **galya:** *Galya*, **hegy:** Bodzás/*hegy*, **kő:** Csókás/*kő*, **mező:** Kék/*mező*, **pataka:** Szinva/*pataka*, Sztan/*pataka*, Zakariás/*pataka*, **rét:** Pap/*réte*, **telek:** Poklos/*telek*, **tó:** Békás/*tó*, Béka/*tó*, **völgy:** Cseh/*völgy*.

Az ide tartozó névrészek földrajzi köznevek. Jellegzetes a térségben közülük a *galya* 'hegyi tisztás, erdőtlen, kopár hegy' (FNESz. I, 495). A *galya* mint fajtajelölő névrész későbbről adatolható egyéb helynevekben is előfordul Diósgyőr területén (például *Eresztő-galya, Kőlyuk-galya*).

2. A névrész megnevezi magát a helyet: *Csanyik*, Diós/*győr*, *(Eley)*, *Garadna*, *Golboka*, *Győr*, *Győröd*, *Lyukó*, Nagy/*győr*, *Sziget*, *Szinva*, *Szinva*/pataka, *Sztan*, *Sztan*/pataka.

Ide valódi helynevek tartoznak, egyrészt az idegen (területünkön szláv) névadással keletkezettek *(Csanyik, Garadna, Golboka, Lyukó, Szinva, Sztan)*, másrészt a vitatott motivációjú *Eley*-t, illetve a *Győr*-t is idesoroltam, továbbá az ebből helynévképzéssel létrejött *Győröd* névalakot, továbbá az ebből szintagmatikus szerkesztéssel keletkezett *Diósgyőr* és *Nagygyőr* neveket. A *Sziget* azért itt szerepel, mivel denotátuma egy település, tehát a név nem a hely fajtáját jelöli (HOFFMANN i. m. 47–8). A *Szinva pataka* és a *Sztan pataka* esetében a megnevező funkciójú valódi helynevek *(Szinva, Sztan)* formálisan birtokos jelzői szerkezetben szerepelnek, funkcionálisan azonban kijelölő jelzők (vö. J. SOLTÉSZ KATALIN, A tulajdonnév funkciója és jelentése. Bp., 1979. 113).

3. A névrész kifejezi a hely valamely sajátosságát

3.1. A hely tulajdonságára utaló névrészek

3.1.1. Méretre utaló névrészek: *Nagy*/győr.

Az ide tartozó név viszonyítással jött létre, a közeli *Kisgyőr* (Gy. 1: 774–5) település elnevezésével áll relációban, igaz, Nagygyőrt a XIV. sz. után már nemigen említik ilyen formában, inkább *Győr* vagy *Diósgyőr* megnevezéssel, míg a *Kisgyőr* elnevezés máig használatos.

3.1.2. Színre utaló névrészek: *Fekete*/erdő, *Kék*/mező, *Poklos*/telek.

3.1.3. Korra utaló névrész: *Új*/vár.

Ez a névrész szintén viszonyító jellegű, az elnevezés viszonyítási alapja feltételezhetően az újonnan épített kővárat megelőző régi földvár (Gy. 1: 774, SZENDREI JÁNOS, A diósgyőri vár története. Bp., 1927. 4).

3.2. A névrész utal a hely viszonyára valamely külső dologhoz

3.2.1. A névrész utal az ott levő növényzetre: *Bodzás*/hegy, *Diós*/győr, *Meggy*, *Nyírjes*, *Rakottyás*.

A *rakottya* itt a *rekettye* növénynév veláris változata.

3.2.2. A névrész utal az ott levő állatvilágra: *Békás*/tó, *Béka*/tó, *Csókás*, *Csókás*/kő.

3.2.3. A névrész utal az ott levő építményre: *Szentlélek*, Új/*vár*.

3.2.4. A névrész utal a hely birtokosára: *Erenyő*, *Pap*/réte.

3.2.5. A névrész utal az ott lakó emberekre: *Bakos*, *Cseh*/völgy, *Pecér*, *Tebe*, *Zakariás*/pataka.

Az ide sorolható névrészek között találunk népnevet *(cseh)*, foglalkozásnevet *(pecér)*, illetve személynevet *(Bakos, Tebe, Zakariás)*.

3.3. A névrész kifejezi a hely valamely más helyhez való viszonyát

3.3.1. A névrész kifejezi, hogy a hely valaminek a része: *Sztan*/fő.

Az elemzett név denotátuma 'a *Sztan* nevű patak forrása'. (Érdekesség, hogy a *Sztan* mint víznév önálló létezésére kizárólag többrészes névformák utalnak, tehát a *Sztan-fő* és a *Sztan pataka*, ugyanis a vizsgált korból fennmaradt egyrészes *Sztan* helynév denotátuma hegy.)

VÁRNAI JUDIT SZILVIA

„MAGYAR NYELVJÁRÁSOK"
A DEBRECENI EGYETEM
MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TANSZÉKÉNEK
ÉVKÖNYVE

XXXVIII, 457–463

DEBRECEN
2000.

Adalékok a finnugor (uráli) bibliográfiai eljárásokhoz

Az uralisztikában van néhány szokásos eljárás a bibliográfiák összeállításában, bibliográfiai adatok megadásában, melyek — szerintem — sem tudományos, sem erkölcsi szempontból nem tekinthetők követendőknek, helyeseknek.

Nemrégiben jelent meg az első, igényes terjedelmű, finnugor (uralisztikai) bibliográfiai mű (WOLFGANG SCHLACHTER–GERHARD GANSCHOW, Bibliographie der uralischen Sprachwissenschaft 1830–1970. München–Göttingen, 1974–1983, $I/_{1-5}$–$II/_{1-5}$, 40+1074+8+15+1178 l.; a továbbiakban SchlG). Ezzel csaknem egy időben az osztjákológia nem teljes, de meglehetősen részletes, eddig legterjedelmesebb bibliográfiája is napvilágot látott (HONTI LÁSZLÓ, Chrestomathia Ostiacica. Budapest, Tankönyvkiadó, 1984. 240–277 = HL). A kettő összehasonlításából reálisan állapítható meg, hogy milyen bibliográfiai eljárások elterjedése nem kívánatos a most keletkezőben levő uráli bibliográfia irodalmában. Az egybevetésre alkalmas két kiadvány miatt főként osztjákológiai példákkal illusztrálhatók állításaim.

1. Gyakran előfordul, hogy uráli kutatók — nyelvészek, néprajzosok stb. — meghalnak, mielőtt gyűjtött anyaguk kiadására sor kerülhetett volna. Hagyatékok kiadása az uralisztikában igen gyakori. Ennek eddig kétféle módja volt szokásos, szerintem egy harmadik lenne kívánatos.

1.1. A 19. században, sőt kb. a világháborúig szinte minden hagyaték a kiadó, feldolgozó nevén jelent meg, a hagyaték hagyójának a neve, munkájának mértéke csak a cikk, kötet elolvasása során derül ki. Igy például a Nyelvtudományi Közlemények (a továbbiakban NyK) Mutatóiban (1–50, 51–75) a szerzők nevénél, azaz a tartalommutatóban nem találjuk REGULY ANTAL (1819–1858) nevét, noha minden uralista tudja, hogy ő volt a magyarországi finnugor nyelvtudomány megalapítója, aki az egészségét és az életét is finnugor anyag gyűjtésére áldozta. Az ugyancsak a XIX. században gyűjtő PÁPAI KÁROLY neve sem szerepel ezen tartalommutatóban; bár ő néprajzkutató volt, déli osztják szójegyzék is maradt a hagyatékában, l. NyK XXVI. REGULY hagyatékának egyik kiadója BUDENZ JÓZSEF volt, aki a NyK köteteiben adta közre a REGULY gyűjtötte anyag nagy részét, mutatványokat (a „megfejthetetlen" vogul és osztják kivételével) valamennyi finnugor nyelvből — beleértve az akkor még ezek közé sorolt

csuvast is — és a jurák-szamojédból is. A kor hagyatékfeldolgozói szokásainak megfelelően e cikkek címéből sem látható, hogy bennük REGULY tulajdonképpen társszerző. A Reguly-hagyatékot feldolgozó önálló könyvek meglehetősen bő szövegű címlapjáról kiderül viszonyuk a hagyatékhoz: HUNFALVY PÁL műve, a Vogul föld és nép (Pest 1864 = VgF) csak REGULY anyagát tartalmazza, MUNKÁCSI BERNÁT (Vogul Népköltési Gyűjtemény. Budapest, 1892–1921 = VNGy. I–IV.) pedig saját, rendkívül gazdag helyszíni gyűjtését egészítette ki REGULY hagyatékából, illetve PÁPAY JÓZSEF (Osztják Népköltési Gyűjtemény. Budapest–Leipzig, 1905 = ONGy.) REGULY hagyatékából közölt négy hős- és egy medveénekhez csatolt saját gyűjtéséből egy medveéneket és istenidéző igéket. E könyvek bibliográfiai adatai között azonban a címlapok alapján nem kell más szerzőt feltüntetni, mint a feldolgozó HUNFALVYt, MUNKÁCSIt, illetve PÁPAYt. A kiadás ezen módja miatt a műve kiadása előtt meghalt szerző szerzősége e bibliográfiákból nem állapítható meg.

1.2. A hagyatékok kiadásánál a közlés módja az első világháború után megváltozott. A helsinki Finnugor Társaság ösztöndíjasaként a századfordulón sok, jól képzett kutató gyűjtött nyelvészeti, néprajzi stb. anyagot uráli nyelvet beszélő népek között, s legtöbbjük az anyag feldolgozása előtt vagy közben meghalt. A munka folytatását kollégáik vagy a Finnugor Társaságtól ezzel megbízott fiatal tudósok vették át, s többnyire be is fejezték. Ekkor vált szokássá az eredményt két szerző nevén közzétenni, elsőnek a hagyaték gyűjtőjét, másodiknak a feldolgozóét adva meg. A bibliográfiákban ez utóbbi nevéről ritkán akad utalás a gyűjtő nevére, közreműködésük tehát a saját nevük alatti adatokból nem látható.

1.3. Megfelelő utalások rendszeres alkalmazásával a régi (**1.1.**) és az új (**1.2.**) módja a hagyatékban kiadott nyelvészeti munkák bibliográfiájának egyaránt könnyen, minden tudományos és erkölcsi igényt kielégítőre javítható.

Az újabbaknál (**1.2.**) egységesen kell a feldolgozó nevéről utalni a hagyaték hagyójára, ahol a cím minden szükséges bibliográfiai adatot eleve megad. A régebbi rendszer szerint közölteknél (**1.1.**) fel kell szerzőként a gyűjtő nevét is venni, s pl. REGULYnál BUDENZtől ZSIRAI MIKLÓSig utalni a feldolgozóra. Az utalásban szükséges adatok mennyisége és milyensége attól függ, hogy mi található meg a megadott címben, vagy például sorszámozott bibliográfiai adatokat a sorszám megadása félreérthetetlenül azonosít.

A jelenlegi bibliográfiák nagy részében, például HONTI LÁSZLÓéban, REGULY neve csak 1944-től, az Osztják Hősénekek (= OH) I-től kezdve fordul elő szerzőként. A SchlG-ben sem feltétlenül veszi mindenki észre, hogy mely mű szerzője REGULY. Az obi-ugor „Folklore, Dialekttexte" 74 tételszáma (1096–99. l.) ábécé rendjében R alatt nincs REGULY, de V-t követően a **21995.** adat szerint „Reguly-Könyvtár" műve „Osztják (Chanti) hősénekek" 1–3, melyről németül közlik, hogy REGULY és PÁPAY hagyatékából adta ki ZSIRAI és FOKOS, hogy melyiket ki, az itt nem válik világossá.

1.3.1. A hagyatékhagyó és a feldolgozó munkájának mennyiségi és minőségi aránya a bibliográfiai adatokból nem állapítható meg. Egyrészt annyi bizonyos, hogy a hagyatékhagyó tudományos művei között halálakor olyan nyelvtudományi anyag maradt, mely még nem volt feldolgozva, vagy nem volt teljesen feldolgozva, illetve a megkezdett kiadás során nem jutott még el az imprimatúrához. Másrészt kétségtelen, hogy a hagyaték kiadójának munkája nélkül a mű nem válhatott volna közkinccsé. A lehetőségek arra nézve, hogy a feldolgozó milyen stádiumban levő hagyatékot gondozott, szinte végtelenül különbözőek. MUNKÁCSI és PÁPAY REGULYnak olyan vogul és osztják anyagát vette át, melyet csak újabb helyszíni gyűjtés segítségével volt képes megfejteni. A finn ARTTURI KANNISTO mellett MATTI LIIMOLA társfeldolgozó volt, KANNISTO látta vogul szövegeinek tördelt korrektúráját is, a kiadás irányítását mégis LIIMOLÁnak kellett befejeznie (MSFOu. 101: 031–32). PÁPAY osztják szövegeinek a kéziratát FAZEKAS, ERDÉLYI, VÉRTES nyomdakészen, de jegyzetanyag nélkül kaphatta meg, TOIVONENnak pedig életművévé vált, hogy íróasztal mellett, egyedül, segítség nélkül osztjákológussá váljék, hogy K. F. KARJALAINEN osztják szógyűjteményét megjelentethesse. A hagyatékok szerzőinek a munkájáról a kiadó szokott a bevezetésben, elő- vagy utószóban részletesen tájékoztatni, a viszony ismerete a nyelvtudomány történetébe tartozik, nem a bibliográfia föladata ezzel foglalkozni.

Nyilván nemcsak az én igazságérzetem kívánja meg a hagyatékhagyó és a feldolgozó(k) megadását is szerzőként, hanem másoké is. A VgF c. könyv szerzőjeként például tudtommal minden bibliográfia csak HUNFALVYt jelöli meg, HAJDÚ PÉTER a nagyközönségnek — szokatlan sorrendben — HUNFALVY–REGULY műveként ajánlja (Finnugor népek és nyelvek. Budapest, Gondolat Kiadó, 1962. 406).

1.3.2. A nyelvész, aki nem uralista, a SchlG figyelmes áttanulmányozásából a finnugor és az obi-ugor nyelvtudományról, a vogulisztikáról és az osztjákológiáról ezen következetlen utalási rendszerű bibliográfiából meglehetősen furcsa képet nyer. Semmi esetre sem tudja meg belőle REGULY ANTAL rendkívüli jelentőségét e tudományok számára. Az adott irodalomból arra rájön, hogy MUNKÁCSI, PÁPAY, KANNISTO, KARJALAINEN és PAASONEN életműve perdöntően hatott az obi-ugor tudományok fejlődésére. Kiderül, hogy Finnországban KANNISTO és LIIMOLA, nálunk MUNKÁCSI és KÁLMÁN BÉLA vetette meg a vogulisztika alapjait. Az is látható, hogy a finneknél utánuk alig akadt folytatás, s az osztjákológiában is a nyolcvanas évekig csak TOIVONEN következett a két osztjákológus gyűjtő után, az azonban már nem, hogy TOIVONENnak főműve éppen KARJALAINEN szótári anyagának a közzététele volt. Világossá válik, hogy a magyarországi osztjákológia alapjait PÁPAY és FOKOS-FUCHS vetette meg, melyet aztán a 20. század közepétől kezdve nagy fellendülés követett, nemcsak itt, hanem Németországban is. Ezeket a megállapításokat HL bibliográfiája —

mely ugyan csak az osztjákológiát hivatott képviselni (nem zárkózhat azonban el teljesen a legközelebbi rokon tudományok, a vogulisztika és az obi-ugrisztika irodalmának a közlésétől sem) —, messzemenően támogatja, REGULYra vonatkozóan komoly kiegészítést azonban nem ad.

2. Napjainkban egyre gyakoribbak a kollektív munkák. Bibliográfiai adataik problémái hasonlóak lehetnek, sőt azonosakká válhatnak a hagyatékoknál tapasztaltakkal, különösen, ha a mű nem egyszerre jelenik meg, s közben például a főszerkesztő meghal. Természetesen az a helyes és kívánatos, hogy az adatokban minden tudományos munkát végző munkatárs, munkaköre pontos megjelölésével megtalálható legyen.

2.1. Sajnos, már az eddigiek során is adódott arra példa, hogy a bibliográfiai adatok kezelése a kollektív munkáknál nem felel meg a tudományos és erkölcsi kívánalmaknak. WOLFGANG STEINITZ (1905–1967) és tanítványai több évtizedes munkájának eredményeként megjelent az osztják nyelvjárások legteljesebb szótára, a Dialektologisches und etymologisches Wörterbuch der ostjakischen Sprache (=DEWO*), melyről a SchlG és HL is csak annyit közöl, hogy STEINITZ műve, és 1966-ban jelent meg Berlinben.

Azt az 1983-ban, illetve 1984-ben megjelent bibliográfiák még nem jelezhették, hogy e szótár megjelenési ideje 1966–1993, de a csak magánhangzós kezdetű osztják szavakat közlő, szócikk közepén végződő első füzetből az előszó elolvasása nélkül is látható, hogy folytatása tervbe van véve, a megjelenési dátum mögött erre utalhatott volna legalább egy kötőjel. A két bibliográfia egyikéből sem derül ki, hogy STEINITZ 1967-ben bekövetkezett halála után munkáját GERT SAUER vette át, noha a 4. füzet 1970-ben jelent meg, tehát még abban az időszakban, melyet SchlG is feldolgozott, HL pedig közölhette volna ugyanezt, valamint a 10. füzet, azaz a *p*-kezdetű szavakig jelezhette volna a rendszeres, a tervnek megfelelő megjelenést. Sem SAUER működése nem tudható meg a két nagy bibliográfia egyikéből sem, sem az, hogy a szócikkek írói LIESELOTTE HARTUNG (korábbi nevén BÖHNKE) és BRIGITTE SCHULZE. STEINITZ tanítványainak az e szótárban való közreműködés életművük legjelentősebb része. Ez egyikük bibliográfiai adataiból sem látható.

3. Csak részben lehet a recenziók közlésének a helyével egyetérteni. Ezek többnyire csak az egyes műveket követően találhatók meg. Ez természetesen megkönnyíti a recenzionált művek témájával való foglalkozást. Nem ártana azonban a recenzió írójának a művei között utalni rájuk. A teljes adattárt azonban elegendő egy helyen közölni. Azt azonban, hogy YRJÖ WICHMANN 1905-ben KARJALAINEN disszertációjának bírálatában (FUFA IV) olyan elveket fejtett ki, melyeket a magánhangzók történetének kutatásában az osztják vokalizmus

* Rövidítése a németeknél DEWOS.

területén a nyelvészeti köztudat STEINITZ újításának könyvel el, nem szerencsés dolog kiszakítani WICHMANN munkásságából.

PENAVIN OLGA, AURÉLIEN SAUVAGEOT, INGRID SCHELLBACH, ANGELA PLÖGER bibliográfiáját teljesen másképpen ítéljük meg, ha ismertetéseikkel együtt vagy azok nélkül tekintjük munkásságukat. DÉCSY GYULA az Arcadia Bibliographica Virorum Eruditorum sorozatban (Eurolingua, Bloomington) nem ok nélkül szentelt külön fejezetet egyrészt a kötetben ismertetett szerzőtől származó, másrészt az ő műveiről írt recenzióknak.

4. Szinte napjainkban merül fel a bibliográfiák készítésében egy új, eddig nem egységesen megválaszolt kérdés: a feldolgozandó anyag határainak a megvonása, méghozzá két szempontból is. Folyóiratok bizonyos számú köteteihez, vagy egyes szerzők működéséről készülő bibliográfiáknál adva volt a válasz: Minden feldolgozandó. Az egyes műveket követően közölt válogatott bibliográfia pedig a témától, a szerző megítélésétől és a rendelkezésre álló hely terjedelmétől függ.

4.1. Azt azonban, hogy hol van a határa az uralisztikának vagy azon belül az osztjákológiának, nem mindenki válaszolja meg azonos módon. Az uralisztika bibliográfiájába természetesen beletartozónak tekintendők az altajisztikával, indoeuropaisztikával stb. való kölcsönhatások — mindkét irányban. Kérdés, történik-e hivatkozás, elegendő történik-e, sőt lehetséges-e minden olyan altajisztikai, indoeuropaisztikai stb. munkára utalni, melyben szó esik uralisztikai kérdésekről.

A tudomány mai fejlettségi fokán, a hagyományos irodalom gazdagságát tekintve, SchlG indokoltnak találta az obi-ugor, a permi, a volgai nyelvek stb. bibliográfiájának megadását külön-külön közölni. Az ezek közötti kölcsönös utalások azonban, megítélésem szerint e műben nem elégségesek. FOKOS-FUCHS és TOIVONEN is pl. alapos tanulmányokat írt az osztják zürjén jövevényszavairól (**22162, 22163, 22176** stb.). Ezeknek a cikkeknek — legalább utalás formájában — a zürjénből más uráli nyelvbe történt kölcsönzései között is ott kellene lenniök, de ott nem találhatók (l. Entlehnungen aus uralischen [ɔ: aus dem Permischen, 011] in andere Sprachen, SchlG 1043–44. l.).

4.1.1. Talán tipikusnak nevezhető bizonyos hiánya a legújabb, az uralisztika egy részét ismertető bibliográfiáknak, minthogy a már többször említett két összefoglaló bibliográfiában közös: az etimológiai szótárak figyelmen kívül hagyása. Pedig BUDENZ véleményét pl. az osztják finnugor-uráli voltáról sokkal jobban tükrözi a Magyar–Ugor Szótár (és az Ugor Alaktan), mint bármely más cikke. SZINNYEI állásfoglalását hét kiadást megért néma egyetemi tankönyve, a Magyar Nyelvhasonlítás kiadásonkénti változásaival világítja meg legjobban. OTTO DONNERtől ERKKI ITKONENig, BJÖRN COLLINDERtől az Uráli etimológiai szótárig minden finnugor (uráli) etimológiai szótár szerzője felfogásáról az

egyes uráli nyelvekről nem hagyható figyelmen kívül. Az etimológiai szótárak felsorolása helyett esetleg a legutolsó és annak bibliográfiája adható meg. Az egyetlen, osztják címszavak alapján rendezett, etimológiára is utaló DEWO, melyet SchlG és HL is említ, melyből azonban egyetlen uráli eredetű osztják szónál sem derül ki, hogy melyik uráli nyelvben van megfelelője, a nyelvcsalád etimológiai szótárainak megadását nem helyettesítheti.

4.2. Tisztázatlanok a határok a bibliográfiai 'objektumok' irányából is. M e g j e l e n t könyvek, cikkek esetében problémamentesek, azaz a folyóiratok mutatói automatikusan készíthetők, a csak nyomtatott vagy kéziratos (gépiratos) mű esetében a határ vitatható.

4.2.1. Már az egyes szerzők bibliográfiájában is problematikus tételek:

a) a nyomdában levő művek (ezek a megjelenési dátum helyett „megjelenés előtt" stb. jelzéssel akár megadhatóknak tekinthetők).

b) a kéziratban vagy még feldolgozás alatt, illetve még kezdetleges stádiumban levők (melyek hagyatékokká válhatnak). Az **1.1.**, **1.2.** alatt említett problémák létrejöttét ezek okozták. A könyvtárak kézirattári anyaga nem mind bibliográfiai tétel; a SchlG közölte három, REGULY szerzőségével említett, kéziratos vogul szójegyzékről (**22221–3**) pl. valószínűleg csak beható tudományos vizsgálattal lehetne megállapítani, hogy felvételük a bibliográfiába indokolt-e.

4.2.2. Két területen az uralisztikában (s valószínűleg másutt is) a nyomtatásban meg nem jelent művek kérdésének a megválaszolási módja a bibliográfiák terjedelmét nagyon befolyásolhatja.

a) A diplomamunkáknak nem kell tudományosan új eredményeket tartalmazniuk, kiadásuk nem szokásos. A legtöbb finnugor (uráli) tanszék évfordulóin többnyire csak hiányosan állítható össze a tanszéken készült diplomamunkák jegyzéke. Van azonban olyan tanszék is (pl. Oulu), ahol ezek (szakdolgozatok) bekötve találhatók a könyvtárukban.

b) A tudományos fokozat megszerzése céljából készült disszertációk sorsa az idők folyamán többször megváltozott. A 20. század közepéig Magyarországon a bölcsészeti karokra a disszertációkat száz nyomtatott példányban kellett beadni. A háború végén gyorsítás miatt gépiratos példány is elegendő volt. Ezek közül több finnugor disszertációnak nyoma veszett. Elvileg bibliográfiai adataik ismerete ugyanannyira szükséges lenne, mint a régebbieké.

A 20. sz. második fele kandidátusi és akadémiai doktori disszertációinak a „bibliográfiai sorsa" eleve többféle, mert beadható:

A) már megjelent (vagy sajtó alatt levő) mű;
B) (előírt számú) gépirat, mely később
  α) megjelenhet (az eddigiekkel nincs a bibliográfiában probléma)
  β) megjelenhet egy nagyobb mű részeként
  γ) megjelenhet több műként vagy több mű részeként

δ) megjelenhet átdolgozva

ε) nem jelent meg. Arra is van példa, hogy a szerző esetleg már a kitűzött vita előtt meghalt.

Elvileg e disszertációk szerepeltetése vagy kihagyása a bibliográfiákból egységesen várható. A tudomány fejlődésében — minthogy xerox és mikrofilm bármelyikük egyes részeiről kapható — ugyanolyan a szerepük, mint a könyveké.

4.2.3. Furcsa probléma vetődik fel SchlG és HL egybevetése alapján a kandidátusi és az akadémiai doktori disszertációkkal kapcsolatosan. Egyikük sem adja meg meg nem jelent disszertációk adatait, de mindegyiknél akad hivatkozás ki nem adott disszertáció tételeire (**21630,** HL SEILENTHAL a.) noha azok sem könyvtárban, sem kézirattárban nem találhatók meg. (Megvan azonban egy példányuk a minősítési folyamat dossziéjában.) Ez a furcsa különlegesség HONTInál szemet szúr, mert szerinte a magyarul beadott, de magyarul meg nem jelent disszertációból annak megjelent német fordítási helyét is megadva idézni erkölcsileg megengedhetetlen (MNy. 1995: 257–70, FUF 1996: 309–29, válasz ezekre MNy. 1999: 507–8), ennek ellenére egy disszertáció „fülszövege" gyanánt készült tézist pedig bibliográfiai adatként közöl.

5. Van néhány olyan eljárás, melyben az uralisztikai (és valószínűleg más) bibliográfiák is különböző módon viselkednek. Egyes munkák változatlanul, vagy némi kis változtatással többször és több nyelven is megjelentek. Ezt DÉCSY bibliográfiái rendszeresen jelzik, ami kedvező a bibliográfia használójának. HL nem közöl ilyen utalásokat, SchlG-nál pedig csak ötletszerűen akadnak ilyenek.

6. A hagyatékkiadások bibliográfiai kezelésmódjának a megváltozása alapján **(1.1., 1.2.)** remélhető, hogy még nem késő az uralisztika bibliográfiájában bizonyos elvi egységesítésekről gondoskodni.

VÉRTES EDIT

„MAGYAR NYELVJÁRÁSOK"
A DEBRECENI EGYETEM
MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TANSZÉKÉNEK
ÉVKÖNYVE

XXXVIII, 465–474

DEBRECEN
2000.

A *beléndek* (Hyoscyamus niger) elnevezései a magyar nyelvben

1. A *beléndek* (Hyoscyamus niger) a burgonyafélék (Solanaceae) családjába tartozó, minden részében erősen mérgező, ragadós mirigyszőrökkel borított kellemetlen szagú, szürkészöld színű növény (Rápóti Jenő–Romváry Vilmos, Gyógyító növények. Bp., 1983. 86). Az Orvosi fűvész könyv (1813) ezt írja: a *beléndek* „melj útonn útfélenn terem... mérges, bódító, kábító... nehéz és főszédítő szagával hírt ád, és az embert magától elűzi. A' hasogató tüzes daganatokat fonnyasztott levelével borogatni szokták; magvaival pedig a fájós fogat füstölni" (Magy. Fűvészk. 2: 169). Nedeliczi Váli Mihály Házi orvosi szótárotskája szerint a *beléndek* „magvát... ha ember meg-töri, és fájó fejére köti, fájását megállítja" (Győrött, 1792. 45). Levele és magva kisebb mértékben görcs- és fájdalomcsillapító szer, a friss levelek kivonata pedig görcsös fájdalmak, szamárhurut és idegláz ellen használatos (PallasLex. III, 27). A középkorban boszorkánykenőcsöt és bájitalt készítettek *beléndek*-ből (Rápóti Jenő–Romváry Vilmos, i. m. 86).

2. A növény legkorábbi elnevezése a *belénd* a XIV. század legvégén, a Besztercei Szójegyzékben tűnt fel a magyar nyelvben: 1395 k.: Iuscianum: *belend* (RMGl. 108), 1525 k.: Jusquiamus: *Belendh* (Ortus Sanitatis: RMGl. 108), 1578: *Beléndnec* gr., *Belénd* (Melius Juhász Péter, Herbárium Az fáknak, füveknek nevekről, természetekről és hasznairól. 64), 1583–4: *belénd* (MNy. 39: 332: TESz.), 1595: *Belendnek* gr. (Beythe András, Fiveskönyv. Németújvár. 108), XVI. sz. vége: Hyoscyamus: *Beleynd* (De Herbis: RMGl. 108), 1694: *bilindnek* gr. (Felv: SchSal. 34: NySz. 1: 1018: TESz.), 1791: *belende* (Benkő S.: Mértéklet 454: NSz.: TESz.), 1792: *belindnek* gr. (Nedeliczi Váli Mihály, i. m. 45), 1793: *Belénd* (Földi János, Rővid kritika és rajzolat a' magyar fűvésztudományról. Bétsben. 13), 1835: *Belind* (Kováts Mihály, Magyar patika azaz Magyar- és Erdély-Országban termő patikai állatok, növények és ásványok, orvosi hasznaikkal egyetemben. Pesten. 26), 1845: *Belind* (Kováts Mihály, Háromnyelvű fejtő természethon titoktan orvostudomány műszótára, az az onomatologia physiographica chemica jatrica triglotta philologica. II. rész: Növénybölcsesség a'vagy, háromnyelvű fejtő növénynév műszótár. Budán. 138), 1858: *Belénd* (Magyar Növénytani Lapok. Szerkeszti és kiadja Kanitz Ágost.

XIII. kötet (évfolyam), Kolozsvárt. 1890. Melléklet xxviii.), 1862: *Belènd* (CzF. I: 545).

A nyelvjárási adatok közül a következő alakváltozatokat említhetjük: *Bőling* (Tsz.), *bèlénd, belim, böling* (CzF.), *bellény, belind, bilind* (MTsz.), *bilin* (Nyr. 24: 480: TESz.), *belénd* (Alfalu) (Szabó Attila–Péntek János, Ezerjófű. Etnobotanikai útmutató. Bukarest. 88–9), *Belén, bellény, Belind, bilin, bilind* (Jávorka Sándor, Magyar Flóra (Flora Hungarica). Budapest. 973), *Belind, Bellény, bilind* (Augustin Béla–Jávorka Sándor–Giovanni Rudolf–Rom Pál, Magyar gyógynövények. Bp. 259), *bilin* (Halmai János, Kossuth-csillag Vénusz sarucska. Gyógynövények, növények, drogok magyar, népies és latin nevei. Budapest. 40), *bilind* (Rápóti Jenő–Romváry Vilmos, i. m. 85).

A növény legkorábbi elnevezése a *belénd*, szláv eredetű, vö. blg. *блян* 'beléndek; ábránd', szb.-hv. N. *blen, blem, bûn* 'beléndek', szln. *blẹ́n* 'beléndek', cseh *blín*, R. *blén* 'beléndek', szlk. *blen* 'beléndek', orosz *белена́* 'beléndek' (TESz., EWUng.). A magyarba egy közelebbről meg nem határozható szláv nyelv R. *бле́нъ* 'beléndek' szava került át (TESz., EWUng.).

A *belénd d*-je valószínűleg szorosan összefügg a *beléndfű* összetétellel, amely valamivel később jelent meg a történeti adatokban.

3. A *beléndfű* 1470 k. tűnt fel a magyar nyelvben: Iusganius grece, latine calicularis: *[belentfw]* (Casanate-glosszák: RMGl. 255), 1500 k.: Ivsqviamvs: *belend fÿ[w]* (Herbolarium Vincentiae: RMGl. 255), De iusquiamo: *Belendfyw* (Strassburgi Glosszák: RMGl. 255), 1520 k.: Iusquianus: *Belend fy* (Növénynevek: RMGl. 255), 1578: *Belén fű* (Melius Juhász Péter, i. m. folio 64), 1585: *belénd fẃ* (Cal. 146), 1590: Hyoscyamus: *Belend fű* (Szikszai Fabricius: Nomenclatura: RMGl. 257), 1595: *Belen fivnek* gr., *Belen fiju* (Beythe András, i. m. 108), XV. sz.: *Belend fwrẘl* (OrvK. 617/29), 1609 u.: *bellend fűveth* gr. (Ethn. 11: 120: TESz.), 1610 k.: Ivsqviamvs: Hÿoscÿamus vulgaris: *Belend fÿu* (Herbolarium Vincentiae: RMGl. 258), 1647: *bőlénd fű* (EtSz.: TESz.), 17. sz.: *Belind fű* (StUnBB. 1958. 1: 166: TESz.), 1745: *Belénd-fü* (Justi Joannis Torkos, Taxa Pharmaceutica Posoniensis. Posonii. 7), 1775: *Belénd-fü* (Csapo József, Új füves és virágos magyar kert, mellyben mindenik fünek és virágnak Neve, Neme, Ábrázatja Terméſzete és Ezekhez képest külömbféle Haſznai, értelmeſſen meg-jegyeztettek. Posonyban. 33), 1783: *Belénd-fü* (Benkö Jóſef, Nomenclatura Botanica. Füſzeres nevezetek. Linneus rendi ſzerént. in. Molnár János, Magyar könyv-ház. I. szakasz. Benkö Jóſef Urnak Füſzéres bövebb nevezeti. Posony. 339), 1792: *Belind fűnek* gr. (Nedeliczi Váli Mihály, i. m. 45), 1793: *Belénd fű* (Földi János, i. m. 13), 1798: *Belénd-fű* (Veszelszki Antal, A' növevény plánták' országából való erdei, és mezei gyűjtemény, vagy-is fa- és fűszeres könyv. Pesthen. 251), 1807: *Beléndfű* (Magy. Fűvészk. 174), 1835: *Belendfǘ* (Kováts Mihály, i. m. 26), 1841: *beléndfü* (Barra István, Növenytan,

melly a' magyarországi és erdélyi növény rendeknek... leírását, elterjedését... hasznának előterjesztését... foglalja magában. Pest. 335), 1845: *Belendfü* (Kováts Mihály, i. m. 138), 1852: *Beléndfü* (Gönczi Pál, Vezérkönyv a növénytan tanítása és tanulására. Pest. 61), 1925: *beléndfű* (Jávorka Sándor, i. m. 973).

A *belénd*-re és a *beléndfű*-re vonatkozó adatok alapján megállapíthatjuk, hogy a *belén ~ belént ~ belénd* alakváltozatok közül csak a *belénd* mutatható ki önállóan, a *belén ~ belént* csupán a *beléndfű* összetételben jelent meg, a *beléndfű* összetételben egyetlen *t*-s adatot találtunk az első előfordulásban: 1470 k.: *belentfw*. Az összetétel *d* és *t* nélkül előfordul a korai adatok között: 1578: *Belén fű*, 1595: *Belen fivnek* gr., *Belen fiju*.

A *belénd, belént* alakváltozatokat különböző módon próbálták magyarázni:

CZUCZOR–FOGARASI szerint a „*Belend* ... Eredetére nézve a *bolond* szónak vékony hangu módosítása" (CzF. I, 545).

KNIEZSA ISTVÁN szerint a *belénd* változat valószínűleg a *belénfű* kapcsolatban alakult ki, bár lehetségesnek tartja, hogy a 'parázna' jelentésű *beléndes* is hatással lehetett a *belénd* kialakulására (KNIEZSA: SzlJsz.).

HORGER szerint itt az előreható hasonulás szórványos esetéről van szó, és a hasonulásnak kivételesen előreható voltát annak a körülménynek tulajdonítja, hogy az *n* (hasonlóan az *r, m*) hangoknak nyelvünkben nincs zöngétlen párja. Így a szóvégi *n* után megjelenik a *t, d: belént, belénd,* egyéb példák: *rubint, forint,* nyj. *rozmarint, tulipánt, majoránt, csalánt* stb. (MNy. 22: 23).

A TESz. szerint a nagyszámú alakváltozat a legrégibbnek látszó *belén*-ből keletkezett, a *belént, belénd t, d*-je inetimologikus járulék, bár a *belénd*-nél esetleg a R. *beléndes* 'parázna' vagy a *bolond* hatásával is számolni lehet (vö. a *beléndek* egyéb korai elnevezése: *bolondítófű,* első adat 1585-ből). A R. *beléndes* 'parázna' (első adat 1380 k.) nem a *belénd* 'növénynév' származéka. A R. *beléndes* 'parázna' a növénynévhez hasonlóan szláv eredetű, a magyarba szláv *blędъ* 'paráznaság' került át vallási műszóként. A szláv *blędъ* 'paráznaság'-ból egyrészt a *beléndes* melléknév, másrészt a *beléndez* 'paráználkodik' ige alakult ki, maga az alapszó azonban még a XV. sz. előtt kiveszett. Ugyanebből a szócsoportból került nyelvünkbe a *bolond* is (TESz., EWUng., KNIEZSA: SzlJSz., MELICH: SzlJSz.).

1793-ban Földi János, Rövid kritika és rajzolat a' magyar fűvésztudományról című munkája az első olyan növénytani munka, amely kb. 840 növénynevet vizsgálva a magyar növénynevek részletes kritikáját tartalmazza. Ennek alapján a *belénd* alakváltozat kialakulására a R. *belénd* 'bölény' állatnév is hatással lehetett. Földi a *belénd* növénynév helyett a *beléndfü*-vet javasolja: „A' Növevényeknek Nemi Nevei az Állatoknak 's Köveknek neveikkel ne eggyezzenek, másként ezek zavarodást okoznak. Meg vagyon ez a' hiba a' Magyarokban is, mint: *Belénd*, állat is-Alces, fü is-Hyosciamus... Az illyen Nevek a' melly Országában a' természetnek régibbek, maradjanak abban. Vagy ollyankor minden-

kor utánnok tétessék e' szótska: *fű*..." (13). Földi egyébként általában elveti a *fű* utótag használatát: „Hogy tehát mind a' *fű* vég kevesedjen, mind pedig azzal gyakorta hibáson ne éljünk, a' fát fűnek, és a' füvet fának mondván; legjobb az egyébaránt zavarodást nem okozó Nemi Nevek mellől azokat elhagyni, (a' kinek tetszik, a' köznevezésben utánna ejtvén)..." (Földi János, i. m. 35).

Földi Kritikája alapján felvethetjük, hogy a *belénd* alakváltozat kialakulására a *belénd* 'szarvas, jávorszarvas, bölény' állatnév is hatással lehetett. A TESz. szerint a *bölény* állatnév ótörök eredetű, első megjelenése azonos a növénynév első megjelenésével: 1395 k.: *belÿn* (BesztSzj.: TESz.), a R. *belénd* 'bölény' alakváltozat szóvégi *-d*-je járulékhang: 1565: *beléndnek* gr. (NySz.: TESz.), 1568–73: *belend* (Tordai-glosszák: RMGl.), 1708: *Belind* (PP: TESz.). Figyelmet érdemel, hogy a növény népnyelvi elnevezései között szerepel a *bölény*, valamint a *bölömbika* (előtagja a *bölény* alakváltozata).

A *belénd* elnevezés a XX. században már csak nyelvjárási szinten él, a köznyelvben a *beléndek*-et használják.

A *beléndfű* megkülönböztető jelzői: *bolondító, fekete.* A *bolondító beléndfű* nevet Cserey Adolf alkotta, a névnek nincs folytatása a magyar nyelvben: 1900: *Bolondító beléndfű* (Cserey Adolf, Növényhatározó, vagyis vezér a virágzó növények neveinek könnyü és biztos kikereséséhez. Kezdők számára. Selmeczbánya. 154). Az előtag *(bolondító)* a növény mérgező hatására utal.

A *fekete beléndfű* szintén egyedi elnevezés, a névnek nincs folytatása, (Baumgarten Johannes Christianus Gottlob alkotása: 1816: *Fekete belendfű* (Enumeratio stirpium magno Transsilvaniae principatui [Erdély] praeprimis indigenarum in usum nostratum botanophilorum conscripta inque ordinem sexuali-naturalem concinnata. Vindobonae, I, 166). A *fekete* jelző feltehetőleg a latin tudományos név *Hyosciamus niger* utótagjának fordításával jött létre.

4. A *beléndek* első megjelenése a TESz., EWUng. szerint Márton szótára (1800), azonban a név ennél már korábban megjelent: 1798: *Beléndek* (Veszelszki Antal, i. m. 251), 1800: *beléndek, belindek* (Márton: TESz.), 1807 előtt: *Beléndek* 'Hyoscyamus' (Jelentés in. Julow Viktor, Bepillantás a Magyar Fűvészkönyv műhelyébe in. Árkádia körül. Bp., 1975. 256), 1835: *Belendek* (Kováts Mihály, i. m. 26), 1845: *Belendek* (Kováts Mihály, i. m. 138), 1903: *belindek* (Hoffmann, Karl–Wagner János, i. m. 39), 1941: *Beléndek* (Varró Aladár Béla, Gyógynövények gyógyhatásai. Bp. 302), 1948: *Beléndek* (Augustin Béla–Jávorka Sándor–Giovanni Rudolf–Rom Pál, i. m. 259), 1957: *Beléndek* (Retscher Sándor–Rápóti Jenő–Polner István, A gyógynövénygyűjtés zsebkönyve. Budapest. 224), 1966: *beléndek, bilindek* (Csapody Vera–Priszter Szaniszló, i. m. 29), 1983: *Beléndek* (Rápóti Jenő–Romváry Vilmos, i. m. 85).

Nyelvjárási adatok: *bilindök, bilindek, bölêndëk* (MTsz.), *bèléndèk* (CzF.: TESz.), *bilindök, bölindök, böléndök* (SzegSz. I: 36), *bilin* (Nyr. 24: 480:

TESz.), *bilindek* (MTsz.: TESz.), *bölöndök* (Délibáb Naptár. 128: NSz.: TESz.), *böléndek* (Szegedi Árvízkönyv 205: NSz.: TESz.), *bëlëndëk, belindek, bilindek, bilindëk, bilíndëk, bilindök, böléndekkel* gr., *bölöndök* (ÚMTsz.).

A *beléndek* a szláv eredetű *belénd* szóból származik, KNIEZSA a *beléndek* változat felépítését homályosnak tartja (i. m. 87), a TESz. szerint a viszonylag kései *beléndek* talán a *retek, lednek* növénynév mintájára kaphatta szóvégi toldalékját; a TESz. szerint az a feltevés, amely szerint az *-ek* kicsinyítő képző volna, nem meggyőző (TESz. I, 273).

A *beléndek* megkülönböztető jelzői: *bolondító, csalmás.*

A *bolondító beléndek* elnevezés előtagja a növény mérgező hatására utal, a név első megjelenése: 1841: *bolonditó beléndek* (Barra István, i. m. 335), 1903: *Bolonditó beléndek* (Hoffmann, Karl–Wagner János, i. m. 39), 1914: *bolondító beléndek* (RévaiLex. X, 437), 1925: *Bolondító beléndek* (Jávorka Sándor, i. m. 973), 1948: *bolondító beléndek* (Halmai János, i. m. 40), 1966: *bolondító beléndek* (Csapody Vera–Priszter Szaniszló, i. m. 29), 1973: *Bolondító beléndek* (Kovászna megye gyógynövényei. Szerk. Rácz Gábor és Füzi József. Sepsiszentgyörgy. 168), 1975: *bolondító beléndek* (Jávorka Sándor–Csapody Vera, Középeurópa délkeleti részének flórája képekben. 449), 1980: *Bolondító beléndek* (Csapody István–Csapody Vera–Jávorka Sándor, Erdő-mező növényei. Bp. 166).

A *csalmás beléndek* elnevezés későn, csak a XX. században tűnt fel a magyar nyelvben, a *csalmás* előtagot a *csalma* 'turbán, süveg'-ből *-s* képzővel alkották. Az elnevezés alapja a növény korsó alakú, tölcséres pártája és fedővel nyíló toktermése lehetett (vö. *csalmatok*). A név első megjelenése: 1903: *csalmás beléndek* (Hoffmann, Karl–Wagner János, i. m. 39), 1925: *csalmás beléndek* (Jávorka Sándor, i. m. 973), 1948: *csalmás beléndek* (Augustin Béla–Jávorka Sándor–Giovanni Rudolf–Rom Pál, Magyar gyógynövények. Bp. 259), 1948: *csalmás beléndek* (Halmai János, i. m. 40).

5. A növény igen korai elnevezései között szerepel a *bolondítófű*, első megjelenése: 1585: *Bolondito fw* (Cal. 146), 1775: *Bolondító-fü* (Csapo József, i. m. 33), 1783: *Bolonditó-fü* (Benkö Jóſef, i. m. 339), 1798: *Bolondító-fű* (Veszelszki Antal, i. m. 251), 1807: *bolondítófű* (Magy. Fűvészk. 174), 1816: *Bolondítófü* (Baumgarten Johannes Christianus Gottlob, i. m. 166), 1835: *Bolondítófű* (Kováts Mihály, i. m. 26), 1845: *Bolondítófű* (Kováts Mihály, i. m. 138), 1852: *Bolondítófü* (Gönczi Pál, i. m. 61), 1858: *Bolondítófű* (Magyar Növénytani Lapok. 1890: Melléklet: xxviii), 1862: *bolondító fű* (CzF. I, 545), 1903: *bolondítófű* (Hoffmann, Karl–Wagner János, Magyarország virágos növényei. Atheneum. Bp. 39), 1914: *bolondító fű* (RévaiLex. X, 14), 1925: *bolondítófű* (Jávorka Sándor, i. m. 973), 1948: *bolondítófű* (Augustin Béla–Jávorka Sándor–Giovanni Rudolf–Rom Pál, i. m. 259), *bolondító fű* (Halmai János, i. m. 40), 1966:

bolondítófű (Csapody Vera–Priszter Szaniszló, Magyar növénynevek szótára. Bp. 29).

A *bolondítófű* név nyilván a növény hatására utal: „emberre nézve… minden része … halálos, mérges" (Barra István, i. m. 336), „felette mérges plánta…" (Természethistóriai Képeskönyv az ifjúság hasznára és gyönyörködtetésére… Kéſzítette… Bertuch F. J. Új kiadás, deák és magyar leírással megbővítve… I–XII. Ford. Márton József. Bétsben. Növ. LXXI, 6: 42), „mérges, bódító, kábító" (Magy. Fűvészk. 2. 169). A XVI. századi Orvosi könyv ezt írja *beléndek*-ről: *„Az kÿ ezth megh eſzÿ vagÿ magh ÿſſza, zÿnthe olÿanna chÿnalÿa mÿnemw az* (OrvK. 617/32–33) *rezẽgh emb̃er, Elmeÿeth el vezÿ, es haſonlowa tezÿ az el aÿulthoz, S eme megh veorẽſſẽdik, vÿzketh az teſte es rezketh* (618/1–2). A *fű* utótag magyarázó szerepű.

6. A *bolondító* elvonással keletkezett a *bolondítófű* névből. A *bolondító* elnevezés Márton Természethistóriai képeskönyvében tűnt fel: 1805–13: „A' *bolondító* felette mérges plánta…" (Márton József, i.m. Növ. LXXI, 6: 42), nyelvjárásokból is adatolható: *bolondító* (Kibéd) (Ezerjófű 88–9).

7. A *csalmatok* nyelvújítási összetett szó a Hyosciamus növénynemzetség megnevezésére, első előfordulásai: 1807 előtt: *Tsalmatok* (Toldalék in Julow Viktor, Bepillantás a Magyar Fűvészkönyv műhelyébe. Bp. 267), 1807: Hyoscyamus *Tsalmatok* (Magy. Fűvészk. 174), 1808: *Tsalmatok* (Magy. Fűvészk. 2. 169), 1858: *Csalmatok* (Magyar Növénytani Lapok. 1887: 129), 1863: *csalmatot* gr. (Frankenburg: Bol. M. Kal. 150: NSz.), 1914: *csalmatok* (RévaiLex. X, 14), 1925: *csalmatok* (Jávorka Sándor, i. m. 973), 1948: *csalmatok* (Augustin Béla–Jávorka Sándor–Giovanni Rudolf–Rom Pál, i. m. 259), 1966: *csalmatok* (Csapody Vera–Priszter Szaniszló, i. m. 29).

A nyelvújítási *csalmatok* a *csalma* 'turbán, süveg' és a *tok* jelzősnek értelmezhető összetétele. A név Diószegi és Fazekas alkotása, az elnevezés alapja a növény korsó alakú, tölcséres pártája és fedővel nyíló toktermése lehetett. Az 1863. évi tárgyragos *csalmatot* úgy keletkezett, hogy az elhomályosult felépítésű *csalmatok* szóvégi *-k*-ját többesjelnek fogták fel és elhagyták (TESz.).

A TESz. és az EWUng. első adata 1807-ből van, a *csalmatok* név azonban már ennél valamivel korábban megjelent a Diószegi Sámuel és Fazekas Mihály által készített Toldalékban, amely a Fűvészkönyv előkészítő munkálataihoz tartozott.

Diószegi Sámuel és Fazekas Mihály Magyar fűvész könyve (Debrecen, 1807) az első magyar nyelvű növényhatározó, amely a tudományos rendszerezés igényével készült, azonban az első magyar botanikai mű keletkezéséről, létrejöttének körülményeiről, a szerzők munkamódszeréről néhány anekdotaszerű feljegyzésen, hagyományon kívül igen keveset tudunk. 1965-ben Julow Viktor felfedezése nyomán vált ismertté az a két rövid terjedelmű előmunkálat (Jelentés

és Toldalék), melyet Diószegi és Fazekas nevük említése nélkül botanikai névalkotó munkájuk befejezése előtt nyomtattak ki és küldtek szét véleményezés végett az országban. Julow Viktor a dokumentumok szövegét teljes egészében közölte. A nyomda, a kiadó, a kiadási hely és év a nyomtatványokon nincs feltüntetve (Julow Viktor, Bepillantás a Magyar Fűvészkönyv műhelyébe. Bp. 1975). A dokumentumok némi bepillantást engednek abba a munkába, amely a Fűvészkönyv műhelyében folyt.

A Fűvészkönyv előbeszéde szerint valóban számos hozzászólás és javaslat érkezett a szerzőkhöz, és ők ezeket, mint írják, hasznosították is (Julow Viktor, i. m. 268). Az előkészítő jegyzékbe (Jelentés, Toldalék) felvett magyar nevek helyett még jobbakat keresve leginkább arra törekedtek, hogy „a' nemnek természeti tzímeréből formálódjon a' Nemi név (Elöljáró beszéd XXX. 1). Néhány eredetileg felvett hagyományos és népi nevet ily módon új, általuk alkotott névvel szorítottak ki: például *iszalag* helyett *tsútsor*, *tarack* helyett *magár* és *belén-dek* helyett *tsalmatok* (Julow Viktor, i. m. 274).

Figyelmet érdemel, hogy a Jelentésben a *Beléndek* (Jelentés in. Julow Viktor, i. m. 267) szerepel, amelyet a Toldalékban már *Tsalmatok*-ra (Toldalék in. Julow Viktor, i. m. 267) változtattak a szerzők. A névváltoztatás egyértelműen igazolja, hogy az utóbbi név Diószegi–Fazekas névalkotó munkáját dicséri. Diószegi–Fazekas valószínűleg olyannyira nem tartotta jónak a *beléndek* nevet, hogy az Orvosi könyv „Igazító Laistrom"-ában már nem is említik. A „Régi Nevek" között szerepel a *disznó BaB* (Magy. Fűvészk. 2. 364), a *Bolondítófű* (365) és a *Beléndfű* (365), a Megállított Nevek között pedig csupán a szerzők által alkotott *Bolondító Tsalmatok* (Magy. Fűvészk. 2. 364) szerepel.

A *csalmatok* megkülönböztető jelzője: *bolondító*. A *bolondító csalmatok* jelzős szerkezet Diószegi–Fazekas alkotása, a név 1807-ben tűnt fel: *bolonditó Tsalmatok* (Magy. Fűvészk. 174), 1808: *Bolondító Tsalmatok* (Magy. Fűvészk. 2. 169), 1805–13: *bolondító Tsalmatok* (Természethistóriai Képeskönyv az ifjúság hasznára és gyönyörködtetésére... Kéſzítette... Bertuch F. J. Új kiadás, deák és magyar leírással megbővítve... I–XII. Ford. Márton József. Bétsben. Növ. LXXI, 6: 42), 1841: *bolonditó csalmatok* (Barra István, i. m. 335), 1852: *Bolonditó Csalmatok* (Gönczi Pál, i. m. 60), 1864: *Bolonditó Csalmatok* (Hazslinszky Frigyes, Éjszaki Magyarhon viránya. Füvészeti kézikönyv. Kassa. 183), 1872: *Bolonditó Csalmatok* (Hazslinszky Frigyes, Magyarhon edényes növényeinek füvészeti kézikönyve. Pest, 222), 1903: *Bolondító csalmatok* (Hoffmann, Karl–Wagner János, i. m. 39), 1948: *bolondító csalmatok* (Halmai János, i. m. 40), 1983: *bolondító csalmatok* (Rápóti Jenő–Romváry Vilmos, i. m. 85).

A *bolondító* jelző (akárcsak a növény korábbi hasonló elnevezéseiben: *bolondító, bolondítófű, bolondító beléndek*) a növény mérges voltára utal, az utótag Diószegi–Fazekas alkotása.

8. A *disznóbab* a növény régi elnevezése, a XVI. század végén keletkezett: 1578: *Diſzno bab* (Melius Juhász Péter, i. m. folio 64), 1775: *Diſznó-bab* (Csapo Jósef, i. m. 33), 1783: *Diſznó-bab* (Benkö Jóſef, i. m. 339), 1798: *Diſznó-bab* (Veszelszki Antal, i. m. 251), 1807: *disznó Bab* (Magy. Fűvészk. 174), 1816: *Disznóbab* (Baumgarten Johannes Christianus Gottlob, i. m. 166), 1835: *Disznóbab* (Kováts Mihály, i. m. 26), 1841: *disznóbab* (Barra István, i. m. 335), 1845: *Disznóbab* (Kováts Mihály, i. m. 138), 1862: *disznóbab* (CzF. I, 545), 1903: *disznóbab* (Hoffmann, Karl–Wagner János, i. m. 39), 1925: *disznóbab* (Jávorka Sándor, i. m. 973), 1948: *disznóbab* (Halmai János, i. m. 40), *disznóbab* (Augustin Béla–Jávorka Sándor–Giovanni Rudolf–Rom Pál, i. m. 259), 1983: *disznóbab* (Rápóti Jenő–Romváry Vilmos, i. m. 85).

A *disznóbab* valószínűleg Melius Juhász Péter alkotása a latin Hyoscyamus tükörfordításával keletkezett: a növény „nevét a görög *hys* = disznó és *kyamos* = bab szótól nyerte. A *Hyoscyamus* tehát olyan babot jelent, amely még a disznónak is mérges" (Augustin Béla–Jávorka Sándor–Giovanni Rudolf–Rom Pál, i. m. 17). Kováts Mihály Növénybölcsesség a'vagy, háromnyelvű fejtő növénynév műszótárában így magyarázza a *disznóbab* elnevezést: „Mert e'nek a' gyümőcse bab képű; mivel, mikor a' csürhék e'nek a' a' babját megeszik, a'tól mindjárt rángatodzást kapnak" (138).

9. A *disznóláb* egyedi adat, a névnek nincs folytatása a magyarban, valószínűleg Gönczi Pál alkotása: 1852: *Disznóláb* (i. m. 61). A név talán a *disznóbab* elnevezés nyomán keletkezett.

10. Az *álomfű, ördögfű* és *ördögszem* elnevezések Barra István alkotásai 1841-ben: *álomfü* (i. m. 335), *ördögfü* (i. m. 335) egyedi adatok, folytatásuk nincs a magyar nyelvben. Az *ördögszem* ugyancsak Barra alkotása, de a név a népnyelvben tovább él: 1841: *ördögszem* (i. m. 335), bár 1925: *ördögszem* (Jávorka Sándor, i. m. 973), 1948: *ördögszem* (Augustin Béla–Jávorka Sándor–Giovanni Rudolf–Rom Pál, i. m. 259), 1966: *ördögszem* (Csapody Vera–Priszter Szaniszló, Magyar növénynevek szótára. Bp., 1966. 29).

A névadás alapja az *álomfű, ördögfű* és *ördögszem* esetében a növény bódító, mérges hatása.

11. A *beléndek* régi elnevezése a *csábítófű,* 1706-ban tűnt fel: *Csábító fü*: Hyosciamus (Nomenclatura Herbarum, Pápai P. F.: Nyr. 29: 364), 1903: *csábítófü* (Hoffmann, Karl–Wagner János39), 1925: *csábítófü* (Jávorka Sándor, i. m. 973), 1948: *csábító fü* (Halmai János, i. m. 40), 1948: *csábítófü* (Augustin Béla–Jávorka Sándor–Giovanni Rudolf–Rom Pál, i. m. 259), 1966: *csábítófü* (Csapody Vera–Priszter Szaniszló, i. m. 29), 1983: *csábítófü* (Rápóti Jenő–Romváry Vilmos, i. m. 85).

12. A *boszorkányfű, bölömbika, csodabab, csodamag, fogbilinty* és a *veres hólyag* a növény népnyelvi elnevezései:

A *boszorkányfű* nevet Jávorka Sándor említi népnyelvi adatként, de pontos előfordulási helyét nem adja meg: 1925: *boszorkányfű* (i. m. 973), 1948: *boszorkányfű* (Augustin Béla–Jávorka Sándor–Giovanni Rudolf–Rom Pál, i. m. 259). A név a növény gyógyhatására utal, a növényből boszorkánykenőcsöt is készítettek (Rápóti Jenő–Romváry Vilmos, i. m. 86).

A *bölömbika,* a *csodamag* és a *veres hólyag* ugyancsak népnyelvi elnevezések, Jávorka növényhatározójában tűntek fel elsőként: 1925: *bölömbika* (i. m. 973), 1948: *bölönbika* (Augustin Béla–Jávorka Sándor–Giovanni Rudolf–Rom Pál, i. m. 259); 1925: *csodamag* (Jávorka Sándor, i. m. 973), 1948: *csodamag* (Augustin Béla–Jávorka Sándor–Giovanni Rudolf–Rom Pál, i. m. 259); 1925: *veres hólyag* (Jávorka Sándor, i. m. 973), 1948: *veres hólyag* (Augustin Béla–Jávorka Sándor–Giovanni Rudolf–Rom Pál, i. m. 259). A *bölömbika* népetimológiás elnevezés, kialakulására hatással lehetett a növény népnyelvi *bölény* elnevezése (vö. TESz.: *bölömbika* összetett szó, előtagja a *bölény* alakváltozata). A *csodamag* és a *veres hólyag* a termésre utaló elnevezések.

A *csodabab*-ot Csapody Vera–Priszter Szaniszló szótára említi: 1966: *csodabab* (Csapody Vera–Priszter Szaniszló, i. m. 29), a név a növény termésének hatására utal.

A népnyelvi *fogbilinty* (Vajdakamarás) (Szabó Attila–Péntek János, i. m. 88–9), nyilván a növény fogfájást csillapító hatására utal: *„A kinek a foga fáj, füstölje meg bilinmaggal"* (ÚMTsz.)

13. A *bölény, bölényfű, bölénlapi, bölénymag, bölényvirág* népetimológiás növénynevek, a *belén ~ belénd* értelmesítésével keletkeztek.

A *bölény* alakváltozatai: *bölénd, böllény* (MTsz.), *bölén, bölény* (ÚMTsz.: TESz.), *bölin* (MNy. 4: 43: TESz.), *böli*^{n} (NyF. 34. sz. 72: TESz.), *bölöny* (Hoffmann, Karl–Wagner János, i. m. 39), *bölöny* (Halmai János, i. m. 40); a *bölényfű* alakváltozatai: *bölényfű* (Csíkszentimre) (Szabó Attila–Péntek János, i. m. 88–9); a *bölénylapi* alakváltozatai: *bölénlapi* (Csíkszentimre) (Szabó Attila–Péntek János, i. m. 88–9), *bölénlapi* (Csíkszentimre); a *bölénymag* alakváltozatai: *bölénmag* (Jávorka Sándor, i. m. 973), *bölénmag* (Augustin Béla–Jávorka Sándor–Giovanni Rudolf–Rom Pál, i. m. 259), *bölénmag* (székely és csángó) (MNy. 4: 31), *bölénymag* (Csapody Vera–Priszter Szaniszló, i. m. 29), *bilinmaggal* gr., *bölémmagot* gr., *bölénmaggal* gr., *bölémmag, bölénmag, bölénymag* (ÚMTsz.), a *bölényvirág* alakváltozatai: *bölényvirág* (Gyegyószárhegy) (Szabó Attila–Péntek János, i. m. 169).

14. A Hyoscyamus nigerre vonatkozó adatok alapján összefoglalva megállapíthatjuk, hogy a növény legkorábbi elnevezése 1395 k. bukkant fel nyelvünkben: *belend.* A *belén* szláv eredetű, valamelyik szláv nyelv R. *bl̀ěnъ* 'beléndek'

szava került át a magyarba, bár a *-d*-s változatra *(belénd)* a 'parázna' jelentésű *beléndes* és a *bolond* is hatással lehetett, sőt Földi János, Rővid kritika és rajzolat a' magyar füvésztudományról című munkája (1793) alapján a *belénd* növénynév kialakulására a *belénd* 'szarvas, jávorszarvas, bölény' állatnév is hathatott, a növény népnyelvi elnevezései között is szerepel a *bölény,* valamint a *bölömbika* (előtagja a *bölény* alakváltozata).

A *belénd ~ belént ~ belén* alakváltozatok közül önállóan csupán a *belénd* tűnt fel, a *belén ~ belént* csak a *belénfű ~ beléntfű* összetételben adatolható.

A növény igen korai elnevezései között szerepel a *bolondítófű* (első megjelenése: 1585), ebből elvonással alkotta Márton József a *bolondító* nevet.

A *bolondító beléndfű* név Cserey Adolf alkotása, a *fekete beléndfű* szintén egyedi elnevezés, Baumgarten Johannes Christianus Gottlob alkotása.

A *beléndek* első megjelenése a XVIII. századi orvosbotanikus Veszelszki Antal munkája (1798). A *beléndek* a szláv eredetű *belénd*-ből származik, a TESz. szerint talán a *retek, lednek* növénynév mintájára kaphatta szóvégi toldalékját. A *beléndek* megkülönböztető jelzői a *bolondító* és a *csalmás.*

A *csalmatok* nyelvújítási összetett szó (Diószegi és Fazekas alkotása) a Hyosciamus növénynemzetség megnevezésére, első előfordulása: 1807 előtt: *Tsalmatok.* A *bolondító csalmatok* jelzős szerkezetet ugyancsak Diószegi–Fazekas alkotta.

A *disznóláb* (1852) Gönczi Pál alkotása, az *álomfű, ördögfű* és *ördögszem* nevek Barra István elnevezései (1841).

A *beléndek* régi nevei a *csábítófű* (első adat: 1706) és a *disznóbab,* amely a latin Hyoscyamus tükörfordításával keletkezett.

A növény számtalan népies elnevezése közül említhetjük: a *boszorkányfű, bölömbika, csodabab, csodamag, fogbilinty, veres hólyag* neveket, valamint a *bölény, bölényfű, bölénlapi, bölénymag, bölényvirág* népetimológiás növényneveket, amelyek a *belén ~ belénd* értelmesítésével keletkeztek.

VÖRÖS ÉVA

„MAGYAR NYELVJÁRÁSOK"
A DEBRECENI EGYETEM
MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TANSZÉKÉNEK
ÉVKÖNYVE

XXXVIII, 475–484

DEBRECEN
2000.

A mordvin fonológiai és morfonológiai kutatások története

A tudományos szempontból ma is számon tartható első mordvin hangtani leírások az 1860-as évekből származnak: A. AHLQVIST moksa-, F. J. WIEDEMANN pedig erza-mordvin nyelvtanának első fejezetében ismerteti a vizsgált nyelvjárás hangállományát, és mindketten rámutatnak a hangok kapcsolódásának bizonyos szabályszerűségeire (AHLQVIST 1861. 1–12; WIEDEMANN 1865. 10–16).

A magyarországi mordvinisztika történetében a 19. század közepe és a 20. század közepe közti időszakot illetően hangtani szempontból REGULY ANTAL, HUNFALVY PÁL, BUDENZ JÓZSEF, KÚNOS IGNÁCZ, SZILASI MÓRICZ, KLEMM ANTAL, JUHÁSZ JENŐ, valamint MELICH JÁNOS és MÉSZÖLY GEDEON nevét kell megemlítenünk (vö. ZAICZ 1974). A mordvin nyelvről nálunk először HUNFALVY tájékoztatott (HUNFALVY 1857). REGULY ANTALnak 1843–1846 között Mordvinföldön papírra vetett mordvin jegyzeteit — egyebek mellett moksa hangtani feljegyzéseit — BUDENZ JÓZSEF közölte (BUDENZ 1866). BUDENZ nevéhez fűződik a két mordvin nyelvjáráscsoport grammatikai rendszerének — ezen belül hangtani sajátosságainak — az egybevetése, a párhuzamosságok és a különbözőségek kimutatása is (BUDENZ 1876: 2–22). Meglepő, hogy e ténynek a jelentőségét még fél évszázaddal később sem ismerték fel; a neves nyelvész és néprajztudós M. JE. JEVSZEVJEV megállapítása szerint például a magyar szerző műve a korábbi kutatók munkája alapján készült, és „semmi újat nem tartalmaz" (JEVSZEVJEV 1929/1963³: 316: „ничего нового в себе не заключает").

Finnországban 1893-ban jelent meg első ízben a mordvin leíró és történeti hangtani kutatások egyik alapvető fontosságú műve, H. PAASONEN doktori értekezése, melyet a finn tudós — harmadik mordvinföldi expedíciójának tapasztalatait hasznosítva — hibajegyzékkel látott el (vö. PAASONEN 1903²: VII–XIV), és azt 1903-ban ismételten közzétette (ennélfogva a mű szokásos idézési módja: PAASONEN 1893/1903²). PAASONEN egyedülállóan széleskörű mordvinisztikai munkásságában a hangtani vizsgálódások meghatározó jelentőségűek (vö. PAASONEN 1896, 1897, 1903/1918², 1909/1953², 1917; vö. még: PAASONEN–HEIKKILÄ–KAHLA 1990–1996).

Az ősmordvin, illetőleg a finnugor magánhangzórendszerrel kapcsolatos kutatások kezdeti szakaszából kiemelendő A. GENETZ, E. N. SETÄLÄ és

K. B. WIKLUND nyelvészprofesszoroknak egyaránt 1896-ban publikált egy-egy műve (vö. STIPA 1973a: 33–34). Közülük elsősorban GENETZ dolgozata tartalmaz máig érvényes megállapításokat, többek között azzal, hogy felhívja a figyelmet a második szótagi vokálisok szerepére az első szótagiak hangszínének alakulásában (GENETZ 1896). SETÄLÄ elhibázott finnugor fokváltakozási elmélete PAASONEN fentebb említett mordvin hangtanának bővített és javított változatára is hatással volt: ennek tulajdonítható, hogy szerzője téves következtetéseket vont le az ősmordvin magánhangzó-állományra. Ezzel szemben a szlavista A. A. SAHMATOV a terjedelmes mordvin népköltészeti gyűjteményéhez kapcsolt mordvin nyelvtani vázlatában (SAHMATOV 1910) régi magánhangzó-váltakozások helyett elsőként tett fel redukált vokálisokat az ősmordvinra. A honfitársak közül legelőször P. RAVILA cáfolta SETÄLÄ elméletét: még szerzője életében, de csak 33 évvel a finn–lapp fokváltakozásnak az alapnyelvre történt kiterjesztését követően (RAVILA 1929). RAVILA későbbi tanulmányaiban egy sor más mordvin hangtörténeti kérdéssel is foglalkozott (vö. RAVILA 1932, 1936, 1944, 1973).

A 20. században PAASONEN nyelvmesterének, a mordvin anyanyelvű M. JE. JEVSZEVJEVnek a tollából látott először napvilágot a grammatikai rendszer bemutatása során (erza-)mordvin hangtani összegezés (JEVSZEVJEV 1929), mely ma mindenekelőtt a harmadik kiadásában hozzáférhető (1963³: 17–36; M. N. KOLJAGYONKOV hangtani vonatkozású megjegyzései: uo. 416–422). A fonetikai fejezetet véleményezte az orosz D. V. BUBRIH, a mordvin hangtan kitűnő ismerője (vö. i. m. 9). Említést érdemel, hogy az 1930-as években neves mordvin nyelvészek: I. G. CSERAPKIN és A. P. RJABOV munkájaként már anyanyelvi nyelvtanok is megjelentek (CSERAPKIN 1933, RJABOV 1935).

SAHMATOV és BUBRIH mellett a szintén orosz NY. SZ. TRUBECKOJt, a fonológia megalapítóját is foglalkoztatta a mordvin nyelv. A mordvin fonológiai rendszert az orosszal vetette egybe egy nagyhatású cikkében, mely élénk érdeklődést keltett ugyan, de a szerző következtetései aztán idővel elhibázottaknak bizonyultak (TRUBECKOJ 1932: 21–24; kritikája: STIPA 1973a: 35–37). A kontinens másik kiemelkedő általános nyelvésze, a német E. LEWY többek között a mordvin hangsúly kérdéseiről jelentetett meg dolgozatokat (vö. LEWY 1937, 1961).

Az 1940-es években közzétett két alapvető vokalizmuselméletben: W. STEINITZ, különösen pedig E. ITKONEN teóriájában (vö. STEINITZ 1944; ITKONEN 1946) jelentős szerepet kap a mordvin nyelv is. Az ősmordvin magánhangzórendszer — és ezen belül a mordvin redukált vokálisok — létrejöttével kapcsolatos ismereteink elsősorban ITKONEN kutatásainak köszönhetőek (vö. például ITKONEN 1969a, 1969b, 1971). A Finnországban működött német G. J. STIPA a (moksa-)mordvin–orosz fonetikai kölcsönhatást, a mordvinnak az orosz *a*-zásra (аканье) gyakorolt hatását és a déli orosz nyelvjárások mordvin szubsztrátumának kérdését választotta mordvinisztikai vizsgálatai tárgyául

(STIPA 1952–1953, 1973a, 1973b, 1975). Igen érdekesek és értékesek A. SOVIJÄRVI eszközfonetikai vizsgálatai a moksa-mordvin redukált magánhangzó-fonémával kapcsolatban (SOVIJÄRVI 1962).

BUBRIH mordvin hangtani tematikájú dolgozatai közül ki kell emelni a mordvin fonémarendszert tárgyaló, először 1941-ben publikált cikkét, melyet posztumusz erza-mordvin történeti nyelvtanának függelékeként a kötetet szerkesztő M. N. KOLJAGYONKOV és N. F. CIGANOV újra megjelentetett (BUBRIH 1953: 164–189). Az említett történeti grammatika (hangtani része: BUBRIH i. m. 7–38) az összehasonlító-történeti módszert elítélő Marr-korszak idején íródott, ezért más finnugor nyelvre és nyelvjárásra egyetlen összevető utalást sem tartalmaz (még a moksa-mordvinra sem!). BUBRIH a szerzője az 1962-es kiadású, M. N. KOLJAGYONKOV és R. A. ZAVODOVA szerkesztette, első kollektív munkában készült mordvin leíró nyelvtan *[Грамматика мордовских (мокшанского и эрзянского) языков]* fonetikai fejezetének (BUBRIH 1962: 5–35).

Az 1960-as években két magyarországi mordvin hangtani vázlat is napvilágot látott: az egyik — JUHÁSZ JENŐ szójegyzékének bevezetőjében — négy moksa-mordvin nyelvjárásnak, a másik — ERDŐDI JÓZSEF kresztomátiájában — az erza-mordvin irodalmi nyelvnek a hangállományát tekinti át (vö. JUHÁSZ–ERDÉLYI 1961: 10–20; ERDŐDI 1968: 199–208). Ettől az évtizedtől kezdődően jelennek meg RÉDEI KÁROLY rendkívül értékes mordvin fonológiai és morfonológiai témájú dolgozatai (RÉDEI 1968, 1974, 1982, 1984). Mindezek közül is kiemelendő a szerzőnek az erza-mordvin hangrendszert tüzetesen elemző értekezése (RÉDEI 1984), mely több fontos munkának módszertani mintául szolgált a későbbi mordvinisztikai szakirodalomban.

Szaranszkban, a mordvinok fővárosában 1961–1968 között adták ki az egyes mordvin nyelvjárásokat részletesen bemutató, eredetileg három kötetesre tervezett *Очерки мордовских диалектов* című sorozatnak öt kötetét. Ezekben összesen 15 szerző tollából — többek között — beható hangtani elemzéseket találunk, melyeknek tanulmányonként történő (analitikus) feldolgozása a legutóbbi három évtizedben készült számos dolgozatnak fontos alapanyagául és sok tanulsággal szolgált. Sajnálatos viszont, hogy az akkortájt és azóta (mindenekelőtt a szaranszki *Вопросы мордовского языкознания* sorozatában) közzétett nyelvjárási dolgozatoknak a felépítése — csekély kivétellel — nagymértékben hasonlít az orosz irodalmi és népnyelvi leírások szerkezetére, a russzisztikai nyelvi elemzések szempontjaira, terminológiájára. Ezzel szemben SZ. Z. GYEVAJEV 1966-ban, az említett sorozat 4. kötetében, az egyik moksa-mordvin nyelvjárás mássalhangzó-kapcsolatainak tüzetes vizsgálatával megvetette a mordvin fonotaxis alapjait (GYEVAJEV 1966). Feltűnő, hogy a szerzőnek a moksa dialektusok fonémaállományáról ekkortájt készített dolgozata a hazai finnugrisztikai folyóiratban, magyarul jelent meg (vö. GYEVAJEV 1967).

A mordvin nyelvtudománynak ma véleményem szerint a legkiemelkedőbb anyanyelvi kutatója, a moksa-mordvin A. P. FEOKTYISZTOV (életművét röviden méltattam a 70. születésnapjára készített *In honorem Alekszandr Feokyisztov* című írásban; vö. FUD 6: 210–212) 1960 körül kezdte pályafutását. A tudós sokoldalú munkássága kiterjed a mordvin nyelv történetére és rendszerére. Hangtani témájú dolgozatai közül megemlítendők a mordvin nyelvet bemutató összefoglaló tanulmányainak megfelelő részei (FEOKTYISZTOV 1966: 178–180, 200–203; UŐ. 1975: 278–287), a nyomtatott és kéziratos mordvin nyelvemlékekkel — szótárak, szójegyzékek, nyelvtanok stb. — kapcsolatos hangtani elemzések (FEOKTYISZTOV 1968; UŐ. 1976), valamint a moksa-mordvin nyelvjárások mássalhangzórendszerét tárgyaló munkája (FEOKTYISZTOV 1984).

Kitűnő hangtani értekezések fűződnek az 1965 táján jelentkezett erza-mordvin G. I. JERMUSKIN nevéhez. Ezek közül is a két legfontosabb: az erza-mordvin nyelvjárásokat elsősorban hangtani alapon elkülönítő és az erza-mordvin hangrendszert areális jegyek alapján, a történeti szempontot is figyelembe véve elemző monográfiája (JERMUSKIN 1984: 6–106), valamint a finnvolgai alapnyelv kikövetkeztetett magán- és mássalhangzórendszerét elemző tanulmánya (JERMUSKIN 1989), melyeknek a szakirodalomban meglepő módon elmaradt az elismerő kritikája.

A mordvin irodalmi nyelvek fonetikai áttekintését adja a fentebb említett moksa SZ. Z. GYEVAJEV, valamint az erza D. V. CIGANKIN három évtizede megjelent egyetemi jegyzete (vö. GYEVAJEV 1970; CIGANKIN 1970). CIGANKIN — a mordvin nyelv kiváló ismerője, számos monográfia szerzője és szerkesztője — később az erza-mordvin nyelvjárások hangtani rendszerét is összefoglalta egy sok részletkérdést megvizsgáló, alapos egyetemi jegyzet formájában (CIGANKIN 1979), GYEVAJEV pedig az éppen D. V. CIGANKIN által szerkesztett és 1980-ban közzétett, második gyűjteményes szaranszki leíró nyelvtan *(Грамматика мордовских языков)* fonetikai fejezetének a szerzője (GYEVAJEV 1980).

. Ebből az időszakból említést érdemel a zürjén származású V. I. LITKINnek a mordvin magánhangzórendszert az óorosszal egybevető tanulmánya (LITKIN 1975). Az orosz–zürjén B. A. SZEREBRENNYIKOV mordvin történeti alaktani monográfiája (SZEREBRENNYIKOV 1967) hangtani és morfonológiai vonatkozásai miatt is értékes. Különösen fontos morfonológiai megállapításokat tartalmaz az erza-mordvin D. T. NAGYKIN doktori disszertációja a mordvin igetövekről (NAGYKIN 1981).

Az 1980-as évek elején jelentkezik az ígéretes tehetségű O. JE. POLJAKOV a mordvin affrikátákat és szibilánsokat tárgyaló kandidátusi értekezésével (POLJAKOV 1981). A moksa-mordvin kutató számos hangtani tematikájú dolgozata közül kiemelkedik a mordvin fonémarendszert ismertető tanulmánya (POLJAKOV 1993) a négykötetesre tervezett új társszerzős — azaz sorrendben a harmadik — mordvin leíró nyelvtan elsőként, 1993-ban megjelent, modern

szemléletű hangtani kötetében *(Современные мордовские языки. [I.] Фонетика)*, mely az eszközfonetikai vizsgálatok eredményeit is tartalmazza (vö. BONDARKO–KIUSKINA 1993; vö. még BONDARKO 1993), és melyben továbbá értékes mordvin tudománytörténeti áttekintés és hangtani bibliográfia is található A. P. FEOKTYISZTOV összeállításában (FEOKTYISZTOV 1993: 48–50, illetve 192–193).

Finnországban a legutóbbi három évtizedben Turku vált az ottani mordvinisztika központjává: A. ALHONIEMI, majd S. SAARINEN vezetésével folytak és folynak a legkülönfélébb nagyszabású — elsősorban alak- és mondattani tárgykörű — munkálatok (vö. ALHONIEMI 1999: 62–63). A mai mordvin hangrendszernek és e hangok történetének összegező áttekintését is tartalmazza a rendszerint ugyancsak inkább alak- és mondattani kérdéseket dolgozatai témájául választó helsinki R. BARTENS új szintézise a mordvin nyelv (nála: nyelvek) felépítéséről és fejlődéséről, melyet E. ITKONEN egykori előadásainak felhasználásával készített (BARTENS 1999).

A mai hazai kutatók közül KERESZTES LÁSZLÓ a mordvin hangtörténetnek és leíró hangtannak egyaránt kiemelkedő képviselője. Szerteágazó mordvinisztikai munkásságából a mordvin mássalhangzórendszer kialakulásával foglalkozó értékes monográfiáját (KERESZTES 1986–1987) és alapvető fontosságú fonológiai összegezését (KERESZTES 1990: 23–38) kell mindenekelőtt megemlíteni. Kitűnő mordvin kresztomátiája annak megjelenéséig a legrészletesebb mordvin nyelvészeti — ezen belül hangtani — bibliográfiát is magában foglalja (KERESZTES 1990: 157–182). Legutóbbi nagy monográfiája a mordvin determinatív (hagyományos, de pontatlanabb megjelöléssel: tárgyas) igeragozás rendszerét és kialakulását, történetét tekinti tárgyának (KERESZTES 1999), mely fonológiai és morfonológiai vonatkozásban is figyelmet érdemel. ZAICZ GÁBORnak számos publikációja jelent meg a mordvin mássalhangzó-kiesés témaköréből (ezek jegyzékét l. például FUD 4: 199; vö. még: ZAICZ 1987; UŐ. 1999), továbbá egyéb mordvin fonológiai és morfonológiai témájú közleményei is napvilágot láttak. A *The Uralic Languages* című társszerzős kézikönyv általa írt mordvin fejezetében leíró és történeti szempontból is összegzi a mordvin hangtan és morfonológia alapkérdéseit (ZAICZ 1998: 185–191). MÉSZÁROS EDITnek 1984 óta jelennek meg tanulmányai a mordvin — pontosabban és feltűnő módon kizárólag az erza-mordvin — fonológia, illetőleg morfonológia tárgykörében. Dolgozatai közül elsősorban a tőtípusokkal foglalkozók kapcsolhatók ide (vö. MÉSZÁROS 1984; UŐ. 1990). Az erza-mordvin igeképzőkről írott és nemrégiben közzétett monográfiájában (MÉSZÁROS 1999) az elsősorban alaktani — szóképzéstani — témakör leíró és történeti feldolgozása során a szerző hasznos morfonológiai észrevételeket is tesz.

Az oroszországi, mordvinföldi szakemberek nemzedékről nemzedékre gazdag forrásanyagot biztosítanak, és anyanyelvi kompetenciájuk révén is fontos

adalékokat szolgáltatnak a mordvin fonológiai és fonetikai — ezen belül legújabban többek közt eszközfonetikai — kutatásokhoz (az elmúlt nyolc évtized fontosabb szakirodalmának rövid összegzése: FEOKTYISZTOV 1993 [a lapszámokat l. fentebb]). A külföldön működő, a mordvint nem anyanyelvükként ismerő kutatók körében a 19. század derekától a 20. század legvégéig a finn és a magyar nyelvészek mordvinisztikai — ezen belül értelemszerűen hangtani és morfonológiai — tevékenységét kell kiemelnünk (vö. KERESZTES 1991; ALHONIEMI 1999). Bizakodjunk, hogy a pályájukat most, az ezredfordulón kezdő mordvin, magyar, finn fiatalok folytatják ezt a szép hagyományt.

ZAICZ GÁBOR

Felhasznált irodalom

[AHLQVIST] AHLQUIST A. (1861), *Versuch einer mokscha-mordwinischen Grammatik nebst Texten und Wörterverzeichnis.* St. Petersburg. 214 p.

ALHONIEMI, A. (1999), Изучение мордовских языков в Финляндии. In: *Словообразовательная архитектоника в волжско-финских языках.* Fel. szerk. M. B. Мосин–И. Н. Рябов. Саранск. 59–66.

BARTENS, R. (1999), *Mordvalaiskielten rakenne ja kehitys.* Helsinki. 183 p. (SUST/MSFOu. 232.)

[BONDARKO] Бондарко, Л. В. (1993), Фонетика как наука о звуковой системе языка. Предмет фонетики. In: *Современные мордовские языки. [Часть 1.] Фонетика.* Szerk. Л. В. Бондарко–О. Е. Поляков. Саранск. 55–79.

[BONDARKO] Бондарко, Л. В.–[KIUSKINA] Киушкина, О. М. (1993), Акустические характеристики гласных и согласных. In: *Современные мордовские языки. [Часть 1.] Фонетика.* Szerk. Л. В. Бондарко–О. Е. Поляков. Саранск. 134–172.

[BUBRIH] Бубрих, Д. В. (1953), *Историческая грамматика эрзянского языка.* Szerk. М. Н. Коляденков–Н. Ф. Цыганов. Саранск. 272 p.

[BUBRIH] Бубрих, Д. В. (1962), Фонетика. In: *Грамматика мордовсих (мокшанского и эрзянского) языков. Часть 1. Фонетика и морфология.* Szerk. М. Н. Коляденков–Р. А. Заводова. Саранск. 5–35.

BUDENZ JÓZSEF (1866), Reguly moksa-mordvin nyelvtani jegyzetei. *NyK* 5: 115–144.

BUDENZ JÓZSEF (1876), *Moksa- és erza-mordvin nyelvtan.* Bp. 134 p. — Különnyomat az NyK 1877. évi [!] 13. kötetéből.

[CIGANKIN] Цыганкин, Д. В. (1970), Фонетика эрзянского литературного языка. In: С. З. Деваев–Д. В. Цыганкин: *Фонетика мордовских (мокшанского и эрзянского) литературных языков.* Саранск. 46–79.

[CIGANKIN] Цыганкин, Д. В. (1979), *Фонетика эрзянских диалектов.* Саранск. 111 p.

[CSERAPKIN] Черапкин, И. Г. (1933), *Мокшень кялень грамматика.* Москва.

ERDŐDI JÓZSEF (1968), *Erza-mordvin szövegek (magyarázatokkal, nyelvtani vázlattal és szótárral).* Bp. 308 p. (Finnugor jegyzetek XIV.)

[FEOKTYISZTOV] Феоктистов, А. П. (1966), Модовские языки. In: *Языки народов СССР. Том 3. Финно-угорские и самодийские языки.* Szerk. В. И. Лыткин–К. Е. Майтинская. Москва. 172–220.

[FEOKTYISZTOV] Феоктистов, А. П. (1968), *Истоки мордовской письменности.* Москва. 99 p.

[FEOKTYISZTOV] Феоктистов, А. П. (1975), Мордовские языки. In: *Основы финно-угорского языкознания. [Том 2.] Прибалтийско-финские, саамский и мордовские языки.* Szerk. В. И. Лыткин–М. Е. Майтинская–Rédei Károly. Москва. 248–345.

[FEOKTYISZTOV] Феоктистов, А. П. (1976), *Очерки по истории формирования мордовских письменно-литературных языков (Ранний период).* Москва. 259 p.

[FEOKTYISZTOV] FEOKTISTOV, A. P. (1984), Phonologische Analyse des mokscha-mordwinischen Konsonantismus. In: *Studien zur phonologischen Beschreibung uralischer Sprachen.* Szerk. Hajdú Péter–Honti László. Bp. 201–207. (Bibliotheca Uralica 7.)

[FEOKTYISZTOV] Феоктистов, А. П. (1993), Введение. In: *Современные мордовские языки. [Том 1.] Фонетика.* Szerk. Л. В. Бондарко–О. Е. Поляков. Саранск. 4–54, 191–200.

GENETZ, A. (1896), Ensi tavuun vokaalit suomen, lapin ja mordvan kaksi- ja useampitavuisissa sanoissa. *Suomi* III/13: 1–56.

[GYEVAJEV] Деваев, С. З. (1966), О сочетаемости фонем в юго-западных говорах мокша-мордовского языка. *Очерки мордовских диалектов* 4: 226–250.

GYEVAJEV, SZ. Z. [Деваев, С. З.] (1967), A moksa-mordvin nyelvjárások fonémaállománya. *NyK* 69: 404–410.

[GYEVAJEV] Деваев, С. З. (1970), Фонетика мокшанского литературного языка. In: С. З. Деваев–Д. В. Цыганкин: *Фонетика мордовских (мокшанского и эрзянского) литературных языков.* Саранск. 3–45.

[GYEVAJEV] Деваев, С. З. (1980), Фонетика. In: *Грамматика мордовских языков. Фонетика, графика, орфография, морфология.* Szerk. Д. В. Цыганкин. Саранск. 11–43.

HUNFALVY PÁL (1857), A' mordvin nyelvrül. *Magyar Nyelvészet* 2: 290–312, 323–360.

ITKONEN, E. (1946), Zur Frage nach der Entwicklung des Vokalismus der ersten Silbe in den finnisch-ugrischen Sprachen, insbesondere im Mordwinischen. *FUF* 29: 222–337.

ITKONEN, E. (1969a), Thesen und Antithesen in der finnisch-ugrischen Vokalforschung. *UAJb.* 41: 3–30.

ITKONEN, E. (1969b), Zur Wertung der finnisch-ugrischen Lautforschung. *UAJb.* 41: 76–111.

ITKONEN, E. (1971), Zum Ursprung und Wesen der reduzierten Vokale im Mordwinischen. *FUF* 39: 41–75.

[JERMUSKIN] Ермушкин, Г. И. (1984), *Ареальные исследования по восточным финно-угорским языкам (Эрзя-мордовский язык).* Москва. 141 p.

[JERMUSKIN] Ермушкин, Г. И. (1989), Реконструкция первичного вокализма и консонантизма финно-волжской языковой общности. In: *Финно-волжская языковая общность.* Szerk. Б. А. Серебренников. Москва. 30–132.

[JEVSZEVJEV] Евсевьев, М. Е. (1929/1931²/1963³), *Основы мордовской грамматики.* — Első két kiadása Moszkvában, a 471 lapos harmadik pedig — válogatott munkáinak negyedik köteteként — Szaranszkban jelent meg.

JUHÁSZ JENŐ–ERDÉLYI ISTVÁN (1961), *Moksa-mordvin szójegyzék.* Gyűjtötte és kiadásra előkészítette: Juhász Jenő. Sajtó alá rendezte: Erdélyi István. Bp. 262 p.

KERESZTES, LÁSZLÓ (1986–1987), *Geschichte des mordwinischen Konsonantismus.* I–II. Szeged. 244 + 212 p. (Studia Uralo-Altaica 26–27.) — Az 1986-ban napvilágot látott második kötet etimológiai szójegyzéket tartalmaz.

KERESZTES LÁSZLÓ (1990), *Chrestomathia Morduinica.* Bp. 204 p.

KERESZTES, LÁSZLÓ (1991), Исследования венгерских ученых о мордовских языках. In: *Современные проблемы мордовских языков.* Саранск. 77–83. (Туды, выпуск 105, серия лингвистическая.)

KERESZTES, LÁSZLÓ (1999), *Development of Mordvin Definite Conjugation.* Helsinki. 266 p. (SUST/MSFOu. 233.)

LEWY, E. (1937), Zur Betonung des Erzämordwinischen im Satze. *FUF* 24: 232–245.

LEWY, E. (1961), *Zur Betonung des Erdzja-Mordwinischen von Orkino.* Berlin. 108 p. (Sitzungsberichte der Deutschen Akademie der Wissenschaften zu Berlin. Klasse für Sprachen, Literatur und Kunst. 1961/1.)

[LITKIN] Лыткин, В. И. (1975), Система гласных мордовских языков и древнерусский вокализм. In: *Вопросы финно-угроведения* 6 [Саранск]: 128–134.

MÉSZÁROS EDIT (1984), Az erza-mordvin igetőtípusok. *Néprajz és Nyelvtudomány* 28: 59–70.

MÉSZÁROS, EDIT (1990), The Erza-Mordvin verbal stem system. In: *Материалы VI Международного Конгресса Финно-угроведов.* Том 2. Москва. 334–337.

MÉSZÁROS, EDIT (1999), *Словообразовательные суффиксы глагола в эрзянском языке.* Сегед. 192 p. (Studia Uralo-Altaica 42.)

[NAGYKIN] Надькин, Д. Т. (1981), *Основа глагола в мордовских языках.* Автореферат на соискание ученой степени доктора филологических наук. Tartu. 47 p.

PAASONEN, H. (1893/1903²), *Mordvinische Lautlehre.* Helsingfors. — A második, kiegészítéseket és javításokat is tartalmazó kiadás: XVII + 123 p. (SUST/MSFOu. 22.)

PAASONEN, H. (1896), *Kielellisiä lisiä suomalaisten sivistyshistoriaan.* Suomi III/13 = Vähäisiä kirjelmiä 24.

PAASONEN, H. (1897), *Die türkischen Lehnwörter im Mordwinischen.* SUSA/JSFOu. 15/2. 64 p. — Hangtörténeti és etimológiai összegzés: 3–25.

PAASONEN, H. (1903/1918²), *Die finnisch-ugrischen s-Laute.* Helsingfors. — Második kiadás: IV + 136 p. (SUST/MSFOu. 41.)

PAASONEN, H. (1909/1953²), *Mordwinische Chrestomathie mit Glossar und grammatikalischem Abriss.* Helsingfors/Helsinki². V + 20 + 159 p.

PAASONEN, H. (1917), *Beiträge zur finnisch-ugrisch-samojedischen Lautgeschichte.* Bp.

PAASONEN, H.–HEIKKILÄ, K.–KAHLA, M. (1990–1996), H. Paasonens *Mordwinisches Wörterbuch.* Bd. I–IV. Zusammengestellt von K. Heikkilä. Herausgegeben von M. Kahla. Helsinki.

[POLJAKOV] Поляков, О. Е. (1981), Об адаптации русских аффрикат и сибилянтов в мордовских (мокша и эрзя) диалектах. In: *Проблемы межъязыкового контактирования.* Саранск. 136–140. (Труды Научно-Исследевательского Института Языка, Литературы, Истории и Экономики 61.)

[POLJAKOV] Поляков, О. Е. (1993), Система фонем в мордовских языках. Гласные. Согласные. In: *Соврменные мордовские языки. [Часть 1.] Фонетика.* Szerk. Л. В. Бондарко–О. Е. Поляков. Саранск. 83–134.

RAVILA, P. (1929), Über eine doppelte Vertretung des urfinnisch-wolgaischen **a* der nichtersten Silbe im Mordwinischen. *FUF* 20: 83–120.

RAVILA, P. (1932), Zum Einfluss des Russischen auf das Mordwinische. *Annales Academiae Scientiarum Fennicae.* Series B 27: 252–262.

RAVILA, P. (1936), Ein Beitrag zur Geschichte der Vokalharmonie im Mordwinischen. *NyK* 50: 381–385.

RAVILA, P. (1944), Lisä mordvan äännehistoriaan. *Virittäjä* 48: 420–422.

RAVILA, P. (1973), Zur Kritik der mordwinischen Substrathypothese der russischen Akanje. *SUST/MSFOu.* 150: 296–310.

RÉDEI KÁROLY (1968), A moksa-mordvin nyelvjárások fonémarendszeréhez. *NyK* 70: 383–386.

RÉDEI, KÁROLY (1974), Sandhi-Erscheinungen in den permischen und wolga-finnischen Sprachen. *Acta Linguistica* 24: 307–311.

RÉDEI, KÁROLY (1982), Beitrag zur Vokalharmonie im Erza-Mordwinischen. *Советское Финно-угроведение* 18: 176–177.

RÉDEI, KÁROLY (1984), Phonologische Analyse des Erza-Mordwinischen. In: *Studien zur phonologischen Beschreibung uralischer Sprachen.* Szerk. Hajdú Péter–Honti László. Bp. 209–230. (Bibliotheca Uralica 7.)

[RJABOV] Рябов, А. П. (1935), *Эрзянь келень грамматика. Часть 1–2.* Москва.

[SAHMATOV] Шахматов, А. А. (1910), Очерк звуковых особенностей Сухокарбулакского и Оркинского говоров. In: А. А. Шахматов: *Мордовский этнографический сборник.* Санкт-Петерсбург. 842 p.

SOVIJÄRVI, A. (1962), Der mokschamordwinische *ə*-Vokal im Lichte der Sonogramme. *SUST/MSFOu.* 125. 553–566.

STEINITZ, W. (1944), *Geschichte des finnisch-ugrischen Vokalismus.* Stockholm. — 2., bővített kiadás: Berlin, 1964. 177 p.

STIPA, G. J. (1952–1953), Phonetische Wechselwirkungen zwischen Mokscha-Mordwinisch und Russisch. *UAJb.* 24: 59–64, 25: 28–51.

STIPA, G. J. (1973a), *Mordwinisch als Forschungsobjekt.* Napoli. 58 p.

STIPA, G. J. (1973b), Zur Frage des mordwinischen Substrats im Südgrossrussischen. *SUST/MSFOu.* 150: 380–389.

STIPA, G. J. (1975), Zum Einfluâ des Mordwinischen auf das russische Akanje. In: *Congressus Tertius Internationalis Fenno-Ugristarum Tallinnae habitus 17.-23. VIII 1970.* Tallinn. Pars I. Szerk. V. Hallap. 515–520.

[SZEREBRENNYIKOV] Серебренников, Б. А. (1967), *Историческая морфология мордовских языков.* Москва. 262 p.

[TRUBECKOJ / Трубецкой] TRUBETZKOY, N. S. (1932), Das mordwinische phonologische System verglichen mit dem Russischen. In: *Charisteria Guilelmo Mathesio*

Quinquagenario. Pragae. 21–24. — Orosz ford.: Избранные труды по филологии 1987: 63–66.

WIEDEMANN, F. J. (1865), *Grammatik der ersa-mordwinischen Sprache nebst einem kleinen mordwinisch-deutschen und deutsch-mordwinischen Wörterbuch.* St. Petersburg. 261 p. (Mémoires de l'Académie Impériale des Sciences de St.-Pétersbourg, VIIe série. Tome IX, N° 5.)

ZAICZ GÁBOR (1974), A magyarországi mordvinisztika bibliográfiája. 1850–1970. In: Erdődi József–Zaicz Gábor: *Erza-mordvin szójegyzék.* Bp. 117–121 (Finnugor jegyzetek XXI.)

ZAICZ, GÁBOR (1987), Haupttypen des Konsonantenausfalls im Mordwinischen. In: *Studien zur Phonologie und Morphonologie der uralischen Sprachen.* Wien, 1987. 240–254. (Studia Uralica 4.)

ZAICZ, GÁBOR (1998), Mordva. In: *The Uralic Languages.* Szerk. D. Abondolo. London and New York. 184–218.

ZAICZ GÁBOR (1999), Mássalhangzók szórványos kiesése a mordvinban. *FUD* 6: 151–158.

„MAGYAR NYELVJÁRÁSOK"
A DEBRECENI EGYETEM
MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TANSZÉKÉNEK
ÉVKÖNYVE

XXXVIII, 485–492

DEBRECEN
2000.

Kódválasztás és nyelvi attitűd a 18. századi Csallóközben

IMRE SAMU a magyar nyelvjárások osztályozása kapcsán a csallóközi és szigetközi nyelvjárástípus területi elterjedtségét a nevével tartja jellemezhetőnek. A nyelvjárás sajátosságait tekintve az észak-dunai nyelvjárástípushoz áll közel, de annál jóval egységesebb, kevésbé átmeneti jellegű (1971: 348). A megállapítás a jelzett területre csak korlátozottan lehet igaz, ugyanis a csallóközi nyelvjárástípus nem az egész Csallóközre jellemző. Ez IMRE monográfiájából is kiderül, hiszen az általa Szenc környéki nyelvjárástípusnak nevezett és két kutatópont alapján jellemzett változat (1971: 345–6) egyik forrása, a Cssz–6 jelű Csütörtök ugyancsak a Csallóközben fekszik. A nyelvjárási típushatár ezek szerint Csütörtök és a Cssz–7 jelű Hodos között, a valóságban Csütörtök és a tőle kevesebb, mint 10 km távolságban levő Béke között húzódik.

A MNyA. alapján a Szenc környéki típusra, így Csütörtökre is jellemző sajátosság a magánhangzók körében a független *ö*-zés. Bár nem *í*-ző a nyelvjárás, néhány *í*-ző morféma mégis előfordul *(níz, nígy, szígyölli).* Az *é* helyén jelentkező *i* ritka, de a *kezibe* típusú megoldás általános. Az *á* utáni *o*-zás elég gyakori. A köznyelvi *ú, ű* helyén néhány szóban *ó, ő* jelentkezik (*savanyó, tető* 'tetű'). A mássalhangzókat illető nyelvjárási jelenségek közül az *l*-ezés igen erős, Csütörtök nyelvjárásában a névszókban *l* + *j* kapcsolatokban is jelentkezik. A szótagzáró *l* pótlónyúlásos kiesése szó belsejében és szóvégen gyakori, az *-l* igeképző azonban szóvégen megmarad. További morfofonetikai jelenség, hogy a *-t* tárgyrag előhangzója a *-k* többesjel és a birtokos személyjelek után középső nyelvállású *(lábodot, őköt).* A „-ból/-ból" típusú ragok *-bú/-bű* alakúak; a főnévi igenév képzője *-nyi,* illetőleg *-nya.*

A csallóközi nyelvjárástípus magánhangzóit illetően erős *í*-zés tapasztalható, a köznyelvi *é* helyén az *i* is viszonylag gyakori, a *kezibe* típus pedig általános. A nyelvjárásban részleges hangsúlyos *ö*-zés található, megvan az *á* utáni *o*-zás, bár a nyelvállás foka tekintetében nem éri el mindenhol az *o* fokot. A mássalhangzók körében az *l*-ezés Csütörtök nyelvjárásához hasonló, kiterjed a névszókban az *l* + *j* hangkapcsolatokra is. A szótagzáró *l* pótlónyúlásos kiesése gyakori, a jelenség nem ritkán az *-l* igeképzővel kapcsolatban is jelentkezik. Csak a palóc területekhez közelebb eső vidékeken tapasztalható, hogy a *-t* tárgyrag előhangzója a *-k* többesjel és a birtokos személyjelek után középső nyelvállású *(dërëka-*

dot, ikët ~ űköt). A „-ból/-ből" típusú ragok *-bú/-bű* formájúak; a főnévi igenév képzője kétalakú: *-nyi/-nya: kötnyi, várnyi; innya, hínya.* (Mindezeket l. IMRE 1971: 345–9.)

Somorja földrajzi fekvésénél fogva a két nyelvjárásterület határmezsgyéjén fekszik, de elsősorban a csallóközi nyelvjárástípus jellemzői a meghatározóak. Mai nyelvállapotát egy rövid látogatás benyomásai alapján úgy ítélem meg, hogy lakói a markáns nyelvjárási jelenségeket kerülő regionális városi nyelvet beszélik.

A 16. században a város lakosságának csaknem a fele német anyanyelvű volt, de jelentős volt a törzsökös nemesi magyarság is, írja Parais Árpád egykori református lelkész (BÁRDOS–PRESINSZKY–VÉGH 1996: 95). A református templom főhajójának délkeleti oldalán közvetlenül a gótikus boltív alatt található felirat a város lakosságának korabeli nemzetiségi összetételéről és nyelvhasználatának bizonyos vetületéről ad némi felvilágosítást. A felirat szövege: „MAISTER PETER MAVTER HAT GEMACHT DAS GEWELB AVCH VND DI ERSAMEN HERRN MIT NAMEN WOLFGANG FLEISCHAKHER VND MERI MARTON VND GEWESN ZU DER SELBIGEN ZEIT ANNO DNI 1521".

Bél Mátyás Notitia Hungariae novae historico-geographica című munkája 1736-ban jelent meg, tehát azidőtájt, amikor az alább vizsgálandó források keletkeztek. Ebben a munkában így ír a városról: „A mezőváros lakóit egyébként a tanács igazgatja. A tanács tagjait, ugyanolyan szertartásokkal, mint a városokban, a polgárok közül választják. Somorja tanácsa tudnivalóan tizenkét tagú, közülük a legszabadabb szavazással jelölik ki a bírót. Ha a bíró az egy évre szóló hatalmát bölcsen és mérsékletesen gyakorolja, bíróságát sok-sok évre meghosszabbítják. A tanács mellett jegyző tevékenykedik. Megkívánják tőle, hogy művelt és a hazai jogban jártas legyen: hiszen neki kell tudnia mindazt, amit a tanácstagok nem tudnak. A tanácstagok ugyanis egészen egyszerű emberek, és bizony nem jártasak az írásokban. A polgárok hajdan minden idegen behatástól mentes magyarok voltak. Most, annyi vész után, hogy számukat kiegészítsék, befogadják a németeket meg a szlávokat is. A jövevények száma azonban kisebb, mint a magyaroké. A lakosság sokféle foglalkozású. Egyesek kizárólag földműveléssel, kereskedelemmel vagy kézművességgel foglalkoznak, sokan pedig mindkét foglalkozást űzik, és azzal gyarapítják vagyonukat, amivel lehet. Minden lakos megtartja saját nemzetének szokásait." (BÁRDOS–PRESINSZKY–VÉGH 1996: 9).

A város nyelvhasználatára a közelebbi és távolabbi vidékekkel való kapcsolattartás, amelyre alkalmat a vásárok teremtettek, aligha maradt nyomtalan. Vásárairól így ír Bél Mátyás: „Somorját bátran az egész sziget piacának nevezhetnéd. A helybeliek portékáin kívül itt bizony nemcsak az országos vásárok idején, hanem a hetivásárokon is megtalálható a távoliak áruja is. Mindenesetre láthatsz itt posztóárust, selyemkereskedőt, gyógyszer- és fűszerboltokat. (...)

Adás-vevés céljából csaknem az egész sziget itt találkozik. Az országos vásárok megszabott napjai (melyeket VI. Károly külön oklevélben 1712. június 6-án újból megerősített) ezek: március havában Szent György napja [!], Szent Ilonáé májusban, augusztusban Szent Bertalané, majd a mindszenteké novemberben. Élénk forgalmukért és hasznukért a hetivásárokat is sokan látogatják. A szombat napi vásárokra a falusiak a legkülönfélébb portékát, leginkább azonban gabonaféléket hordanak össze számtalan szekéren." (BÁRDOS–PRESINSZKY–VÉGH 1996: 9)

A 18. sz. első feléből Somorjából és a környékéről származó, de minden esetben a mezővárost illető iratokból több szemelvényt publikáltam a 80-as és a 90-es években (MNy. 1983: 249–256, 379–382, 1997: 119–128, 382–384, 1998: 121–126). Már a szövegek betűhű átírása során felfigyeltem a nyelvjárásiasság szempontjából egymástól erősen különböző voltukra.

A publikált szövegek témájukat tekintve végrendeletek, hagyatékfelosztások, elszámolások, panaszlevelek, peres eljárások jegyzőkönyvei, a környező településekről írt hivatalos levelek stb. A pecséttel ellátott levelek nagy valószínűséggel azoknak tulajdoníthatók, akik aláírták őket: Nagy Péter bírónak Csecsenpatonyból, Bankó István plébánosnak Nagymagyarból, Hatos Istvánnak, aki Szász elöljáróinak egyike lehetett, és Bukoczy Juditnak, aki egy somorjai polgár özvegyeként írt levelet Pozsonyból. A somorjai eredetű iratok szerzői között több kéz ismerhető fel, tulajdonosaik részint azonosíthatóak, mint a somorjai jegyző, Kecskés István — a teljes anyagot tekintve neki tulajdonítható a legtöbb szöveg — vagy a kérdéses időszak egy részében a város bírája, Filló János. A vizsgálatra kiválasztott szövegek közé tartozik Mészáros Örzsébet végrendelete 1735-ből (MNy. 1983: 250), amelynek írásba foglalója Georgius Mattkovitch; nevével az elém került iratokban máshol nem találkoztam. Andicsics Pál hagyatékának a felmérését 1740-ben Snajder János, Novák János, Nyeregjártó István és Asztal János végezte el azzal a céllal, hogy az árvái közt szétosszák; ők valamennyien a város tehetős polgárai, Nyeregjártó István a század 40-es éveinek első felében a város bírája. Nevükkel sűrűn lehet találkozni az iratokban (MNy. 1983: 252–3); Bokros Ádám hagyatékának felosztása Nemes Pál, Farkas István és Poor Sámuel, ugyancsak jeles somorjai polgárok munkája 1743-ból (MNy. 1983: 255–6). Ugyanők mérték fel Szőcs Tamásné hagyatékát is 1744-ben (MNy. 1983: 380.). Csakler Márton testamentumát 1744-ben Filló János és Barabás György készítette el (MNy. 1997: 124–5). Más kezek azonosítása a későbbiekre marad, de némelyiké esetleg akkor sem lesz elvégezhető. A különböző kezek mögött egymástól többé-kevésbé eltérő nyelvi változatok ismerhetők fel. A kezek tulajdonosainak nyelvi életrajza azonban egyelőre ismeretlen. Az eddig publikált anyagban a Naszvadi László szolgabíró nevével jelzett, többnyire Úszoron kelt levelek több kéz írásában maradtak fenn, közülük az egyik a már említett Kecskés Istváné. A Naszvadi László nevével jelzett levelekre jellemző,

hogy nincsenek pecséttel ellátva, és nyelvezetük a leíró személyétől függően lényegesen különbözik egymástól, tehát nem a szolgabíró nyelvváltozatát adják vissza. Nyelvi sajátosságaikat a következőkben éppen ezért nem veszem tekintetbe.

Adatközlésem során az idézett irat évszámát adom meg. A Magyar Nyelvben való visszakeresésük az alábbiak szerinti helyeken lehetséges a folyóirat évszáma és lapszáma alapján: 1722 u. = 1983: 381; 1723 u. = 1983: 381; 1732 = 1983: 250–1; 1735 = 1983: 251; 1737a = 1983: 251; 1737b = 1983: 251–2; 1737c = 1997: 120–1; 1739 = 1983: 252; 1740 = 1983: 252–3; 1741a = 1997: 122–3; 1741b = 1998: 122; 1741–1742 = 1997: 125–8, 382–4; 1742 = 1998: 123–4; 1743a = 1983: 255; 1743b = 1983: 255–6; 1743c = 1997: 124; 1743d = 1998: 125–6; 1744a = 1983: 379–80; 1744b = 1997: 124–5; 1750 e. = 1983: 382.

A következőkben ismertetendő nyelvi jelenségek egyetlen iratban sem kivételteleneK, de egy jól körülhatárolható körben, az egyes emberek mindennapjait érintő témákkal kapcsolatban markánsan jelentkeznek. Azt sem szabad azonban elfelejteni, hogy kis terjedelmű szövegekről van szó, amelyek jellege erősen meghatározza, hogy milyen jelenségek milyen mértékben kaphatnak szerepet bennük.

A szövegekben általánosan jelentkezik az *á* utáni *o*-zás: 1723 u.: *buzaro, aro,* 1732: *nÿavalámot, Hazomnál, Házot, Agÿomban,* 1737b: *Mihalnok, Csinaltom, Nadlaſsol, Rudgyáro,* 1743d: *Irassonk altol, Szarmozotte,* 1744a: *Silányok.* — A mássalhangzó-jelenségek közül az *l*-ezés igen markáns jelenség: 1732: *nÿavalámot, Ispitálra,* 1737a: *Mihál, osztál, fertal,* 1737b: *Tengel,* 1740: *melet* 'melyet', *osztal, Mihálnál,* 1741a: *Szabla,* 1743b: *Selöm,* 1743d *kirali, Helsegbeli, Méllék* 'melyek', *Szemellett* 'személyét', *allon* 'álljon', *fölleb,* 1744a: *Fogol,* 1744b: *Nyavalakkal, Károl, Ispitalra* stb. Az *n : ny* viszonyban az adatok egy része a zárt szótagi *n* : magánhangzó előtti *ny* megfelelésre utalnak: 1722 u.: *kicsin,* 1732: *remensége, Törvén,* 1737c: *Tehén,* 1740: *tőrvinfánál,* 1744b: *posonban, Iſtván,* 1750 e.: *Czigannak* : 1737c: *Tehenyemnekis,* 1743b: *Szűnyű, Keszkenyő,* 1744a: *Tekenyő,* de szó végén a palatális megoldásra is van több adat: 1732: *Istvánÿ,* 1744a: *koppány* 'kappan', 1750 e.: *Istvany, Aſzony.*

A nyelvjárásra jellemző morfológiai jelenségekre is lehet több-kevesebb példát találni. Ilyenek az egyes szám harmadik személyű birtokos személyjel *-i* alakja *-é* helyett, mint pl. 1723 u.: *Szegőtsigiben,* 1732: *keziben,* 1737c: *Szine eliben,* 1739: *felit,* 1740: *kezihez,* 1743b: *részire,* 1750 e.: *éltiben.* Van adat a birtokos személyjel utáni *-t* tárgyrag középső nyelvállású előhangzójára: 1732: *nÿavalámot, lőlkőmőt.* A „ból/-ből" típusú határozóragok csak Mészáros Örzsébet végrendeletében szerepelnek középső nyelvállású magánhangzóval, egyúttal az *l* nem esik ki: 1732: *lőlkőmről, Testemről, javaimrol, akarattÿabol, rendöleséböl, ebbölis, pénzböl, abbol, kertböl, akaratombol.* Az egész iratanyagban ez-

zel ellentétben a határozórag-típusra a felső nyelvállású magánhangzó + *l* hangalak jellemző: 1737c: *Ökörbűl, forentokbul*, 1740: *Uramtul, javajrul, 1730tul fogva*, 1741a: *Adamtul, Plebanuſtul*, 1741b: *Büntetésrül*, 1743b: *vramtul, Adamtul*, 1743c: *tüle*. A főnévi igenév képzőjének *-nyi/-nya* az alakja: 1737a: *halnyi*, 1739: *pretendalnyi, valtonyi*, 1740: *tenyi*, 1742: *birnya*, 1743b: *el intézнyi*, 1744a: *el intézнyj, föl oszтanyj, Tartoznyj*.

Csak egyetlen szóban fordul elő, de több iratból is adatolható a más nyelvjárások szóvégi *ű* hangja helyén jelentkező *ő:* 1722 u., 1732, 1741a: *névő* (MNy. 1983: 381, 250, 1997: 122).

Az *ö*-zés és az *í*-zés tekintetében némi megoszlás mutatkozik az iratokban. Azt ugyan nem lehet állítani, hogy egy-egy *ö*-ző adat ne fordulna elő az egyébként inkább *í*-ző szövegekben — miként az *í*-ző csallóközi nyelvjárásban is van részleges hangsúlyos *ö*-zés —, és megfordítva, mégis ezen a téren mutatkozik némi elkülönülés egyes iratok nyelvállapota között.

A publikált szövegek körében néhány jellegzetesen *ö*-ző típusú található: 1732: *Örſebet, lőlki Ismeretem, meg Szentölö, Föl Támodasnak, rendölese, Hittöm*, 1735: *kölletik, Gyermőkim*, 1737c: *vöttünk, Sőrtés, Kőrőstős, termöt, Segitöttem*, 1743b: *föl osztották, Selöm, Fölső, Födeles*, 1740: *bőcsűltetett, mindenőstűl, förtis* stb. Meglepő módon azonban némelyik adat éppen az *ö*-zés kerüléséről tanúskodik: 1750 e: *kezűl, kölcsen* 'kölcsön', *Őkret*, 1743d: *közenségeszen*.

Az *í*-zés egyes szövegekben markáns jelenség: 1723 u.: *Szegőtsigiben, Felesigem, nimetnek*, 1737a: *aprolikosrul, pínze, őreg ríten, Nigyesi*, 1732: *Itilnek*, 1740: *kípen, rendeliseket, tiszen, tőrvinfánál*, 1750 e: *Martonyni* 'Mártonné', *Tehiny, ſzerencsis, Minimű, kőltsigem* stb. Mellettük erősen *é*-ző alakok is szép számmal fordulnak elő: 1737c: *Sörtést, forentokat, penzbűl*, 1742: *Törvény Fánál, Négyesen, Öregh Réten*, 1744b: *Fölsége, Takarettassék, pénzem*.

A nyelvállapotában kevert, de a vidékre jellemző nyelvjárási sajátosságokat mégis kétségtelenül mutató iratok mellett olyan írások is szerepelnek a publikált anyagban, amelyek témájukban eltérnek az eddig vizsgált dokumentumoktól. Ezek mindegyike gondosabb megformálást igényelhetett, és ez a nyelvhasználatukban is tükröződik.

A kérdéses szövegek közül terjedelmével is kitűnik Snajder Jánosnak és feleségének a pere Filep János és felesége ellen 1741–42-ben. Itt egy nyilvánvalóan tekintélyes polgár indít pert a zsellérsorban élő bérlőjével szemben. A teljes anyag (MNy. 1997: 125–8, 382–4) két kéz írása, amelyből a nagyobbik rész leírója kétségkívül azonosítható a város jegyzőjének, Kecskés Istvánnak a keze vonásával. Bukoczy Judit 1742-ben becsülete megvédését kérte Pozsonyból írott levelében a város tanácsától (MNy. 1983: 254). Az erre való válaszként kiadott hirdetmény Kecskés István kézírásában maradt fenn (MNy. 1998: 125). A so-

morjai csizmadia céh panasza a bazini csizmadiáknak az Ilona napi vásár alkalmával tanúsított helytelen viselkedése miatt 1743-ban kelt (MNy. 1998: 125–6).

Feltűnő, hogy mindegyik írásból hiányzanak vagy csak csekély mértékben vannak képviselve azok a jellegzetes nyelvjárásiasságok: az *ö*-zés és az *í*-zés, amelyek a nyelvjárási jelenséghatáron az elkülönülést jelzik.

Az *ö*-zésnek csak egy egészen gyenge foka jelentkezik bennük. Snajder János pere kapcsán (1741–1742) az első kéz írásában egyes szavakban még előfordulnak: *Zsölleri, bőcfűletét, bőstelenségre, föl pörösöknek* (MNy. 1997: 125, 127), más helyeken *e*-ző (*ë*-ző) alakokat találunk: *Feleſegemet, el rendelt, ki vettek* (MNy. 1997: 125, 126). A 2. kéz (Kecskés István) nyelvében az *ö*-zés még gyengébb fokon, a hangsúlyos *ö*-zés korlátozott formájában jelentkezik: *Föll Pöres,* de: *Zsélerj, betsületes, Bestelenségeket* (MNy. 1997: 382, 383). — Bukoczy Judit levelében (1742) az *ö*-zést a *Böcsuletes* szó előfordulásai példázzák (MNy. 1983: 254). Ugyanez a szó *e*-ző (*ë*-ző) formában szerepel a Kecskés István jegyző megfogalmazta hirdetményben (1742: MNy. 1998: 125). — A somorjai csizmadiák levelében *ö*-zésre csupán a *főlleb, fölűl* szavak utalnak (1743: MNy. 1998: 126).

Az *í*-zés tekintetében ugyanezek a dokumentumok a következő képet mutatják: Snajder János periratának mindkét keze *é*-ző változatról tanúskodik: 1. kéz: *Feleſege, tekéntvén, képpen, foréntokott, penzt, bőstelenétesekért* stb., 2. kéz: *emlétet, Veszekedésre* (MNy. 1997: 125, 126, 127). Bukoczy Judit levele ugyancsak *é*-ző: *kéntelenéttettem, emlétett, hiressétvén, Mesterség üzése* stb. (MNy. 1983: 254). A Kecskés István fogalmazta hirdetmény fokozottabban *é*-ző: *Irégyej, Viselésérul, emlétet* stb. (MNy. 1998: 125). A somorjai csizmadiák levelében az *-ít* képző ugyan *í*-ző formában fordul elő: *Tudosittyuk, alitvan,* de ingadozó alakra is van példa innen: *Miltosagos : Meltatlan, Mèltosagos;* a szövegben az *é*-ző formák dominálnak: *Szomszéd Helsegbeli, Vegezesbül, Tekentetes* stb. (MNy. 1998: 125, 126).

Ezek az iratok tehát kerülik a két igen jellegzetes hangtani sajátosságot, az *ö*-zést és az *í*-zést, ez utóbbit olykor az *é*-zés váltja fel. A kevésbé feltűnő, illetőleg az érintkező nyelvjárástípusok mindegyikében meglevő nyelvjárási jelenségek, mint az *á* utáni *o*-zás vagy az *l*-ezés megférnek benne.

Az egész somorjai iratanyaghoz (vö. MNy. 1983: 249) képest csekély, de változatos források nyelvi sajátosságai alapján a város 18. sz. eleji nyelvhasználatának több vonására lehet következtetni. A lakosság etnikai összetétele magyar–német nyelvi érintkezésekre utal, ami az iratok tanúsága szerint is kódválasztásra késztet, egyes szövegekben kódváltásra adhat alkalmat. Ennek megnyilatkozásai egy másik munka témájául szolgálhatnak. A jegyzőkönyvek viszonylag nem túlságosan nagyszámú német nyelvű bejegyzése bizonyos fokú magyar–német kétnyelvűségre utal. (Száz évvel később FÉNYES ELEK már azt írja: „Lakosainak száma 2603, u.m. 1502 kath., 834 evang., 267 ref., nyelvökre nézve

leginkább magyarok, s kevés németek, de ezek is mindnyájan tudnak magyarul." vö. FÉNYES 1837: 547). A város vezetése körében emellett magyar–(német)–latin két-, illetőleg többnyelvűséggel is lehet számolni. A Snajder János-féle peranyagban legalábbis a magyar–latin kódváltásokra több példát találhatni (MNy. 1997: 126, 127).

Az előzőekben vizsgált magyar nyelvű iratok azonban arról tanúskodnak, hogy a magyar nyelvnek is két változata állt rendelkezésre. A két változat funkcionális különválása egyértelmű. A lényegében családi használatra szolgáló írásművek: a végrendeletek, hagyatékfelosztások nyelve szorosan kapcsolódik a város beszélt nyelvéhez, a helyi nyelvjáráshoz. A Felső-Csallóköz sűrű településhálózata, a lakosság foglalkozásából, életmódjából fakadó jelenségek, a városnak a nyelvjárási típushatáron való elhelyezkedése egyaránt befolyásolja ezt a nyelvi változatot, így magyarázható, hogy mind a Szenc környéki, mind a csallóközi nyelvjárástípus sajátosságai felismerhetők benne. Annak a kiderítése, hogy olykor az egyiknek, másszor a másiknak a túlsúlya egy-egy iratban milyen okokra vezethető vissza, további vizsgálatokat igényel.

A köznapi élet nyelvszokása által megszabott nyelvi norma mellett kitapintható egy másik is. Ez a változat nem a város határain belüli szűk hatókörben alkalmazandó megnyilatkozások nyelve, hanem olyan változat, amely magasabb nyelvi igényt tükröz. Alkalmazási köre azokban a szituációkban jelentkezik, amikor a várost „kifelé" kell képviselni, vagy a társadalmi ranglétra különböző helyén levő személyek egymáshoz való viszonyát nyelvileg is ki akarhatták fejezni. Ennek a nyelvi változatnak az ismerői, használói kettősnyelvűek, akik a szituációnak megfelelő nyelvhasználati szokás szerint választanak a két kód közül. „Irodalmi" célra is használatos lehetett a „magas" minősítésű változat: az a vers, amely Budavár visszavételének idején, 1686-ban keletkezett, és a somorjai városháza tanácstermében található kép alá van írva, már ezen a nyelvváltozaton íródott: „... Az ſzegényſég ſzéllel az ſzigethet bujta, Mert Lakó-helyébül az ſok Had ki-túrta, Kenyerit 's marháját 's mindenit fel-dulta, Az nagy ſulynak Terhét így éppen ránk tudta (...) Légyen azért hálá Menybéli Attyának, Örökös ditsőſég fel-kentt Királyunknak, Tekéntet 's méltóſág Fö-Iſpány Urunknak, Betsület 's Tiſzteſség úgy e' kis Városnak" (BÁRDOS–PRESINSZKY–VÉGH 15). A verset Khin Antal a város korabeli iskolamesterének vagy a plébánosának, Vízy Andrásnak tulajdonítja (BÁRDOS–PRESINSZKY–VÉGH 140).

A somorjai iratok választékosnak tartott nyelvváltozatát nemcsak a város vezető körei használták, hanem Bankó István nagymagyari plébános (1740: MNy. 1997: 121) és Hatos István (1742: MNy. 1997: 123) Szászon kelt levele is példázza. A választékosság képzete és egy régió számára a közös nyelv tudata társult ezek szerint tehát hozzá. Azt, hogy itt valóban két különböző — meglehet regionális hatókörben működő — kódról van szó, Snajder János peranyagának rövid, kódváltásra utaló részlete is mutatja: „[1. kéz, a felperes vádja:] Festék

főző fálban rakatott fázekamat megharulta ugyan de egy *penzt* sem adott és ot laktaban usualta éſ rontotta (...) az falámott. [2. kéz, azaz Kecskés István jegyző írása, az alperesek védekezése:] Mondyak hogy az Fazek Arát megh akarták adnj de nem vették föll *a pinzt* erette." (MNy. 1997: 125, 126).

Az irodalmi nyelvünk kialakulása előtti időszakban létrejött regionális irodalmi nyelvek és ezek szépirodalmi alkalmazása ismert a szakirodalomban (vö. pl. BENKŐ 1957: 6, 39–42, 1963: 35, 87–92, PAIS 1960, 1961 stb.). Az elmondottak arra figyelmeztetnek, hogy a korai regionális nyelvi normáknak és a velük kapcsolatos diglossziának a szépirodalmon kívül való jelentkezését célszerű a szociolingvisztika szemléletmódjával vizsgálni.

ZELLIGER ERZSÉBET

Felhasznált irodalom

BÁRDOS–PRESINSZKY–VÉGH (összeáll. és szerk.), *Somorja.* Történelmi olvasókönyv. Somorja, 1996. Szlovákiai Magyar Társadalmi és Közművelődési Szövetség–CSEMADOK Somorjai Alapszervezete.

BENKŐ LORÁND (1957), *Magyar nyelvjárástörténet.* Bp.

BENKŐ LORÁND (1963), *Az irodalmi nyelv általános kérdései.* Bp.

FÉNYES ELEK (1837), *Magyar országnak 's a' hozzá kapcsolt tartományoknak mostani állapotja statisztikai és geographiai tekintetben.* II. Pest.

IMRE SAMU (1971), *A mai magyar nyelvjárások rendszere.* Bp.

PAIS DEZSŐ (szerk.) (1960), *Dolgozatok a magyar irodalmi nyelv és stílus történetéből.* Bp.

PAIS DEZSŐ (1961), *Magyar irodalmi nyelv.* Bp.

„MAGYAR NYELVJÁRÁSOK"
A DEBRECENI EGYETEM
MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TANSZÉKÉNEK
ÉVKÖNYVE

XXXVIII, 493–498

DEBRECEN
2000.

A románság vallására vonatkozó nem román eredetű szókincs az erdélyi régiségben*

1. Az erdélyi régiség szókincsében több olyan szó található, amely a románság (görögkeleti, illetőleg görög katolikus) vallása körébe tartozó fogalmak megnevezésére szolgál. Ezek egy része román eredetű (*jegumen, kalugyer, pópa, tóka* stb.), de számos nem román eredetű lexéma is említhető ebből a fogalomkörből. Az előbbiek vonatkozásában a magyar szókészlet román elemei történetének vizsgálói korábban már nem egy figyelemre méltó észrevételt tettek akár egy-egy szó (például *kalugyer, pópa*), de úgyszintén az egész szócsoport tekintetében (SZABÓ T. ATTILA, A szó és az ember. Bukarest, 1971. 219–31; SZABÓ Z. 1968: 553–9; BAKOS FERENC, A magyar szókészlet román elemeinek története. Bp., 1982. 207 kk.; ZSEMLYEI JÁNOS, A románság vallására vonatkozó nem román eredetű szókincs az erdélyi régiségben. A Bécsben 1998 szeptemberében rendezett 10. Élőnyelvi Konferencián elhangzott előadás). Az utóbbiak beható tanulmányozására azonban mindezidáig nem került sor. Az alábbiakban kifejtendők némiképpen ezt a hiányt igyekeznek pótolni a címben megjelölt tárgykörbe vágó néhány észrevétel megtételével. Ezek a megjegyzések főleg az Erdélyi magyar szótörténeti tár (= SzT.) következő négy címszavának adatain alapulnak: *dizunitus, egyesült, görög, oláh.* E szavak szócikkeinek adalékaiban az illető címszó nem egyszer olyan más szó társaságában fordul elő, amely szintén a tárgyalandó fogalomkör szóanyagába tartozik. Ugyane fogalomkör szavai természetesen az eddig közreadott kötetek egyéb címszavai alatt is megtalálhatók, de az ezután megjelenő kötetekben szintén fellelhetők. Bizonyára ilyen szócikkekben, mint például a *pap, religio, unitus, vallás.*

2. Az áttanulmányozott szócikkek adatai alapján — egyebek mellett — megállapítható, hogy az erdélyi régiségben milyen elnevezéssel illették az erdélyi románok (görögkeleti, illetőleg görög katolikus) vallását, valamint az ilyen vallású személyt. A SzT. bennünket most közelebbről érdeklő adatai között csupán egyetlen egyszavas lexéma, a *dizunitus* szerepel, a többi mind két vagy több

* A tanulmány a Domus Hungarica Scientiarum et Artium alapítvány támogatásával készült.

szóból álló lexikológiai egység. Ez utóbbiak a SzT. megvizsgált szócikkeiben a szókapcsolatok (**Szk** jelzéssel bevezetve) között találhatók.

Görögkeleti vallás/vallású:

dizunitus (1805),[1] dizunitus oláhok temetője (1794), görög nem egyesült vallás (1799) /vallású (1815), görög religió (1772) /vallású (1801), nem egyesült görög hitű (1832) /vallás (1799), nem unita eklézsia (1722), oláh cinterem (1695) /daszkál (1745) /deák (1653) /deákné (1761) /egyházi rend (1677) /eklézsia (1621/1681) /esperes (1643) /hit (1682) /kalugyer (1767) /kép (1740) /megye (1786) /mester (1657) /monasztéria (1726) /pap (1595) /papi parókia (1729) /papné (1835) /papság (1710 k.) /predikátor (1725) /püspök (1672) /rác pap (1660) /szekta /(1677) /templom (1657) /törvényt tart (1599) /valláson levő (1639) /vallásra áll (1750) /vallású (1826) /vladika (1671), nem unitus oláh pópa (1777), ordinárius oláh pap (1770) pópa (1803), oláhok beszerikája (1693) /egyházfia (1756) /fejér hete (1754) /húshagyókeddje (1831) /húsvétja (1698) /karácsonya (1742) /karácsony(a) böjtje (1719) /nagyböjtje (1758) /pünkösdi ünnepe (1795) /pünkösdje (1806) /pünkösd napja (1796) /püspöke (1568) /újesztendeje (1774) /ünnepe (1795) /vallása (1687) /vízkereszt(i) nap(ja) (1630).

Görög katolikus vallás/vallású:

egyesült görög hitű (1839), görög egyesült (1801), görög egyesült hitű (1839) /religiójú (1822) /vallású (1845), görög katolikus (1864), új görög vallású (1801), unita oláh eklézsia (1813), unitus oláh pap (1729), unitus oláh vallást tart (1831).

A SzT. következő, egyetlen adaléka azt mutatja, hogy az erdélyi románok között egykor olyanok is voltak, akik a református hitre tértek:[2] *1710 k.:* osztán a gubernátor és több református urakkal aperte pártját fogók, collocálók Hunyad vármegyében[a] *reformata oláh ecclesiá*-ban, fizetést is rendelvén néki, de lehetetlen lőn ab occultis insidiis et a violentia in Nagyszegio experta ott bátorkodnia, hanem el kelle bujdosnia [Bön. 862. — [a] Ti. egy Czirka János nevű, magyar, deák olvasást tudó, értelmes oláh papot].

A fenti egybeállításban szereplő lexémák fő eleme a *dizunitus, unitus, görög, oláh* és *egyesült.* Ezek közül a *dizunitus* meg az *unitus* latin eredetű, a *görög* végső soron görög eredetű, a magyarba azonban szláv közvetítéssel került be, az *oláh* szintén szláv eredetű, de végső forrása a kelta nyelv (SzófSz., TESz.). Az

[1] Az egyes exémák után zárójelben található évszám a szóban forgó lexikológiai egység első, illetőleg egyetlen előfordulására utal.

[2] Az adalékok közlési módjára és az alkalmazott rövidítésekre nézve l. SzT. I, 16–8, 36–41, II, 5–7, III, 5–7, IV, 5–7, V, V–XV. lap.

egyesült az *unitus*, a *nem egyesült* a *dizunitus* tükörfordítása (Glossarium Mediae et infimae latinitatis Regni Hungariae ... conditit ANTONIUS BARTAL. Lipsiae, 1901.[3] 223, 234). Az *unita eklézsiá*-ban a latin *unitus* nőnemű párja őrződött meg, akárcsak a *katolika, ortodoxa,* az előbbiekben már említett *reformata,* valamint az *unitária* például a *katolika/ortodoxa/reformata/unitária eklézsia* szószerkezetekben: *1667:* nem is lévén hazank megh maradasara remenyünk egyeb Isten uta(n) az penzbelj Complacational. Kenszerittettünk azért ezen Varosunkbelj ... *Unitaria* s *Orthodoxa* Ecclesiak javaihoz nyulnunk [Kv; RDL I, 179]. *1676:* Udvarhelyen Letenyei Pál, ezen udvarhelyi *Réformáta Ecclésiá*-nak Scola mestere [Szu; Borb.]. *1790:* a' Kolos Monostori *Chatolica Ecclesia*-nak nagy bestelensegere [Km; RKA]. Az 1667-es adalékban olvasható *ortodoxa* jelentése nem 'görögkeleti', hanem 'református'. Ilyen a jelentése a SzT. *ortodoxus* címszavának is. A SzT.-nak nincs is *ortodox* formájú címszava, de a régi magyar nyelvben sem volt használatos e szó 'görögkeleti' jelentésben (TESz.).

3. A románság vallására vonatkozó legkorábbi adalék adatanyagunkban a XVI. század második feléből való: *1568:* Georg pap az *olahok pwspeoke* [Hurm. XV/I, 628]. Szintén XVI. századiak a következő adalékok: *1599:* Negy *olah pap*-ok negy Lasnakkal tartoznak valtiak megy f 4 [Kv; Szám./XV, 91]. *1599:* Szilvasi Jstuannak vrunk postaianak kwldtwnk ayandekot ... Biro vram parancziola hogy iobadon legyen masnap, mint hogy *ola teórwent tart*-ott (azaz görögkeleti vallási szokást tart) kewltem ezeket[a] vaczorara es ebedre [Kv; i. h. 8/XII, 11. — [a] Halat, bort, cipót]. *XVII. századi* adalékok például a következők: *1621/1681:* Hunyadon lako *Olah Ecclesia*-nak Esperestye(ne)k ... az maga Szölejében termet bort ... Hunyadon az maga hazanal ki kortmaroltatni kegyelmese(n) neki megh engedtük [VhU 397–8 Zólyomi Miklós aláírásával]. *1657:* A grammatikoknak az kik már jól épültenek ... szabad légyen kiváltképpen vasárnapokon s jnnepeken, egyebkor is mikor érkeznek a Fagarasi *olah templom*-ban és a falukonn is predikallani magok gyakorlasoknak okáért [UF II, 187]. *1698:* Feleséged méltóztassék azon *oláh Pap*okat és *Görög vallás*-on levő szerzeteseket azon Privilegiumb(an) és Jussokban részeltetni a mellyel nem csak a Catholicus, hanem az Arianus, Lutheranus és Calvénista Papok élnek [UszLt IX, 74. 64 gub.]. A *XVIII. századi* adalékok közül példaként a következőket idézzük: *1710 k.:* a máramarosi minden *oláh* rend és *papság* olyan zelussal vala ellene, ha bément volna oda, bizony megölik vala [Bön. 831]. *1729:* eö felsége ... a mostani kolosvári rector pater Fitter Adam urat pro directore poparum graeci ritus valachorum kegyelmesen resolválta hogy az *unitus Oláh pap*-okra inspiciállyon [Hurm. XV/II, 1627–8 a gub. Hsz-hez]. *1767:* Hire volt, hogy *oláh*

[3] A továbbiakban: Bartal 1901.

schizmatikus *kalugyer* Soffronius látitálna a Mezőségen [HalmágyiNIr 317]. *1777:* (Mikor) *nem unitus oláh Popa* ... a Házanok fundamentumat tette volna, ember tetemet kapot [M.pagocsa MT; BK. Petrus Fejér (60) szb vall.]. *1794:* A' *Dis Unitus oláhok Temetője*-kkel egy Contignitásban [Hosszúaszó KK; EHA]. *1799:* Vaszi Halmáts ... Nemes Felső Fejér Vármegyei Sárpataki[a] ... *nem edgyesűlt Görög Vallás*-on lévő Dászkel [EM XLIX, 541. — [a] NK]. Az itt bemutatott adalékok közül az 1729-es az első, amely az erdélyi görög katolikus vallásra vonatkozik. *XIX. századi* adalékok például ezek: *1801:* Juon Pulke született Segesvár Székben, Erked nevű Hellységben, 20. vagy 21. Esztendös, *Gőrőg vallásu* (azaz görögkeleti) | F. Lapugyi Gyilkos Buble Andris *ujj Gőrőg vallásu* (azaz görög katolikus) [DLT nyomt. kl]. *1805:* Fégyeri *Dis-unitus Diaconus* Avrám Déák panaszolt a Fegyeri *Disunitus Pap*-ra, hogy holmi hamis fel adasokat tévén ellene nagyon űldözőbe vette [H; JF 36]. *1813:* egy közös Erdő, közös az *Unita oláh Ekklézsiá*-val a Keresztfánál [Sztána K; KHn 307]. *1815:* Moldován Philipp, Nemes Aradvármegyei, Silingai, 57 éves, *nem egyessült górög vallásu* [EM XLIX, 542]. *1822:* Kővár Vidéki Törökfalvi származású Pokol Janos 36 esztendős *Görög egyesült Religioju* ... kék poszto nadrágban szökött meg [Dlt 758 nyomt. kl]. *1839:* Torda Várossa Piatzi Fertállyában lako *edgyessűlt* és *nem edgyesűlt Görög hitű* vagy Román családok [Klev.]. *1864:* (A) *görög katholikus*-oknak mintegy 1790 körül már lelkészek is volt [Tölgyes Cs; GyHn 60]. Ebből az adategybeállításból is látható, hogy miként szaporodnak a XIX. században az erdélyi (román) görög katolikus vallásra vonatkozó adalékok. Maga a *görög katolikus* szintagma csupán 1864-ben bukkan fel. Az 1729-es adalékban előforduló latin szintagma, a *graeci ritus* kissé magyarosabb formában egy későbbi adalékban is jelentkezik: *1811:* én itten mind az oláh Templomban járok egész *Grétzeritus vallás*-ra állatam itten épen hogy nem böjtölök vélek ugy mint ök, de már Széketis csináltotam az Templomban magamnak egy kis papistas üllő Széket, gondolhatod én mikor bé megyek a parintya (azaz r. tisztelendő) ellömbe jön és meg füstöl [Konkolyfalva SzD; Ks gr. Kornis Anna Kornis Gáspárhoz]. — Vö. lat *ecclesia graeci ritus* (BARTAL 1901: 235).

4. A szemügyre vett adatok Erdély valamennyi vidékéről származnak. Nagyobb számú helységgel szerepel K, MT, H, SzD, kevesebbel AF, TA, KK, F, BN, Cs, Hsz és Szt. A görög katolikus vallással kapcsolatos adalékok szűkebb földrajzi térségből, K-ből (Kv-ról), Sz-ből és SzD-ből (Désről) valók.

A figyelembe vett adalékok többsége levéltári iratból való, a bíróság előtt elhangzott vallomást rögzítő szövegnek része. Az ilyen kijegyzések nem egy esetben a vallomástevő nevét, életkorát, esetleg foglalkozását is feltüntetik. Például *1698:* Az *olahok Husvettja* előtt egj alkolmatossággal az Falu véginél itt Gyulatelkén kertelek vala [Gyulatelke K; Ks Petrus Marcsinán (40) jb vall.].

1727/1790: Utrumban specificált Gyermány nevű Ember az Utrumban forgo Templomhoz tartazando Csegelyre csinált egy Hurubát, osztán Templom ŏrizŏŭ nek tevék az oláhok ugy szolgált az *oláhok templomá*-hoz [Ádámos KK; MvLev. Kováts Mihály (68) jb vall.]. *1774:* En csak az ŏszel az *oláhok karátson Bojti*-ben mentem az Uraság Motsi Toi Malmában [Mocs K; KS Conscr. Áts István (30) molitor vall.]. *1756:* Molduán Vonya ... el hiva edgj fertály egett bor innja ... és elis mentűnk ... az *oláhok egy ház Fiá*-hoz [Galac BN; Wlt Pásk alias Tyirila Onul (42)jb vall.]. *1779:* Ott a volt a híre hogy nyavallyátis kapott volt Csesztvén a Menyetske, s azért gyogyittattais az Apja egy Vadveremi[a] *oláh pap*-pal [M.lapád AF; Mk 5/5 G. Szilágyi (46) judex poss. vall. — [a]AF].

A levéltári források sorában számos levél is szerepel. Az innen való adalékok természetesen megnevezik a levél íróját, és ha ismert, címzettjét is. Például *1741:* Instálok Gróff Uram(na)k: méltóztassék parancsolni, hogy mind a három *Oláh Popá*-k Marháit el végyem é avagy csak az Popa Kománét [A. árpás F; Tkl Mohai Mózes Teleki Ádámhoz]. *1788:* Levelemet meg ado ifju az itt lévŏ *olá Popá*-nak Sogora itt is nevekedett nálla, jora menendo ifju [Bencenc H; BK. Bara Ferenc lev.]. *1795:* a Benedekfalvi Borokbol tettem égy hordoval 3 garason kupáját, a Bŭk alá is adunk most az *oláhak Innepe*-kre [Szilágycseh; IB. Fogarasi István lev.].

Ugyanitt említhető a következő, leltárból származó figyelemre méltó adalék: *1740:* Vagyon egy rossz záratlan tarka Láda, mellyben vagyon néhány *oláh kép* (= szentkép, ikon) [ApLt 5 Apor Péterné lelt.].

A magasabb szintű írásbeliségből úgyszintén idézhetők adalékok, a többi között fejedelmi és guberniumi iratokból, továbbá törvényszövegekből, vallató kérdésekből, nyomtatott körlevelekből, valamint emlékiratokból, sőt egy verses mű szövegéből is. Például *1639:* az nemes országgal ... articulusban irattuk, hogy az egész erdélyi birodalmunkban ... az *oláh valláson levő* Genadi György vladika esztendeiben minden nemű inquisitiora kimehessen ... mindeneket tiszti s hivatalja szerint meg büntethessen [Veress, Doc. X. 62 a fej. Beszt. városához]. *1662:* Tiszteletes Szylvasi Mihált Fogarasi *oláh mester*-t haszon szolgának itelven azon helyben ... töb kglsegünkötis várja [UF II, 214 fej.]. *1677:* Noha az Oláh Natio az hazában sem a' Statusok kŏzzé nem számláltatot, sem Vallások nem a' recepta religiok kŏzzŭl valo, mindazáltal, propter regni emolumentum, miglen patriáltatnak, az *Olah Egyházi rend*-ek ehez tartsák magokat [AC 14]. *1710 k.:* jöve a generális levele hozzám, hogy a máramarosi *oláh püspök*-öt bé hivassam holmi tudakozódásra [Bön. 879]. *1811:* Szent László képe ... Sajnálván ama' szent képet az *Oláhok Templomjok*-hoz vitték [ÁrÉ 63–4]. *1827:* Dany János Készüi, *Dis Unitus* ... visel fekete bajuszt, és hasonlo bakumbartot [Dlt 510 nyomt. kl]. — Az elmondottakra nézve l. még az előző pontokban idézett adalékokat.

5. A SzT. illető adalékainak tanulmányozása során észrevehető, hogy néhány — nem román eredetű szavakból álló — lexéma helyén román eredetű szó vagy ilyen elemet is tartalmazó lexikológiai egység szerepel az erdélyi régiségbeli szövegekben. Ilyenek, mint: *beszerika* ←→ *oláh templom, eklézsia, (oláh) dászkel, deák* ←→ *oláh mester, gocsmány* ←→ *oláh egyházfi, kalugyer* ←→ *oláh valláson levő szerzetes, (oláh) pópa* ←→ *oláh pap, protopop* ←→ *oláh esperes, vladika* ←→ *oláh püspök.* Pl: *1568:* ezwtan y kegyelmed[a] kwlgie ide az *protopap*-ot ys [Hurm. XV/I. 628 Georg pap az olahok pwspeoke Beszt-hez. — [a] Így a kiadványban! hihetőleg *y* (olv. *ű*) *kegyelme* vagy *te kegyelmed* h.] || *1600:* O Km(e)k Tanaczul kűldettek az fö pispeknek Dionysio Episcopo, keúansagara az *Vladika*-nak Egy ŏszúe gyaro Aranyas kupat ... Az *Vladika* teritet az Arraba(n) 12. sing fekete dúpla Barsont [Kv; Szám. 9/III, 31]. || *1645:* It Kis Budako(n) liueo olah attjafiak ez el mult ŭdŏkb(en) az *Beszerika*-jokbul ugjan alkalmas kart valuan, az mely Papiok akkor tayba(n) itt lakot az Vejuel eggiŭt arra vagio(n) minde(n) erős Gjanosagok [Kisbudak BN; Rlt Retteghj István lev.]. || *1645:* Az kegtek tartomaníaban Szent Giŏrgrŏl kűldŏt uolt alla kegtek egi *deiak*-ot hogi Papa tegiem megh latuan tudomaniat az kgtek becziŭlettiere Papa zenteltem ... Az Szent giŏrgi Papot az kit en mostan fel zenteltem Popa Mironnak hiak hogi te kegtek tudgia meg es ismerje megh [Bábolna H; BesztLt 41/1638 Popa Giorgi az ola eclesianak (így!) Pŭspŏke a beszt-i királybíróhoz (cirillbetűs aláírás)]. *1714:* Popa Gjŏrgje ... Örmeny Székesen vagy Szeben Szekben Szelíndeken a *Daszkel* mellett lakik [AF; Told. 2]. || *1787:* a Kantai Oláh Pap ottan hált és mondotta, hogy nem tart ollyan *Gótsmán*-t, a ki estve későn el megyen hazul [Martonfva Hsz; HSzjP Moses Gaál Miles Pedestris (45) vall.]. || *1637:* Papok ... Popa Albul. Az Nemes Thamas[a] reszen uagio(n) haza es Boyersaga, kirol mind az altal nil produxit. Ezis *kalugyer*-re leot, hul itt, hul a' Clastromb(an) ma(n)giak hogi lakik [F.szombatfva F; UC 14/42. 123. — [a] Ez donatarius ns].

Az ilyen egyszavas és több szóból álló lexémák jelentéstani összefüggését KÁROLY SÁNDOR nyomán lexikai-szerkezeti szinonímiának tekinthetjük, olyan szinonimikus kapcsolatnak, amelyben egy szónak nem egyetlen másik szó, hanem morfémakapcsolat az ekvivalense: A ←→ B + C, A ←→ B + C + D stb. (KÁROLY SÁNDOR, Általános és magyar jelentéstan. Bp., 1970. 160).

6. A SzT. ezután közreadandó köteteiben még bizonyára a vizsgált tárgykörhöz tartozó számos más adalék található. Ezek figyelembevételével a jövőbeli kutatók a tárgyalt téma eddig nem vizsgált vonatkozásait is szem előtt tarthatják.

ZSEMLYEI JÁNOS

TARTALOM

HOFFMANN ISTVÁN: Jakab László hetvenéves 7
HLAVACSKA EDIT: Jakab László tudományos és publicisztikai munkássága 13
AGYAGÁSI KLÁRA: Egy régi probléma új megoldása (A mari *-la/-lä* és a csuvas *-lla/-lle* határozói esetrag történetéhez 19
A. MOLNÁR FERENC: A felszólító mód jelének történtéhez 25
BACHÁT LÁSZLÓ: Személynevek Őrimagyarósdon az 1940-es évek elején 31
BÉNYEI ÁGNES: A tulajdonnevek jelentéséről 35
B. GERGELY PIROSKA: Szóhasználati párhuzamok Heltai Gáspár fabuláinak és a korabeli Kolozsvárnak beszélt nyelvéből 41
BÍRÓ FERENC: Nyelvjárási sajátosságok Körösladány helyneveiben 51
B. LŐRINCZY ÉVA–HOSSZÚ FERENC: *Sirjóka* (Pillanatkép egy szótárszerkesztőség életéből) 61
BODA I. KÁROLY–PORKOLÁB JUDIT: A speciális szövegrészek közötti kapcsolat mint a hipertext rendszer egyik információs forrása (A hipertext kiterjesztése a tulajdonnevek használatában) 65
BÜKY LÁSZLÓ: Az *úgymond* ige(alak) használatának múltjából és jelenéből 79
DEME LÁSZLÓ: Anyanyelvünk útja a respublikától a köztársaságig 91
D. MÁTAI MÁRIA: A módosítószó-történet újragondolása 97
DOBI EDIT: Nyelvjárási szövegek szövegnyelvészeti vizsgálatához 111
DOMOKOS PÉTER: Lakatos Demeterről 119
DOMONKOSI ÁGNES: A megszólítás és kapcsolattartás változatai és megítélésük a nem tegeződő viszonyokban 129
FARKAS FERENC: A *kender*, a *szőlő* és a *fa* mint névalkotó tényező a jászsági földrajzi nevekben 139
FEKETE PÉTER: Történeti adatok Eger városról, hóstyáiról, kapuiról, elnevezésükről 147
FÜLÖP LAJOS: Gondolatok a regionális köznyelviségről 153
GÁSPÁRI LÁSZLÓ: Ady Endre: Az eltévedt lovas 163
HAVAS LÁSZLÓ: Történeti és irodalmi értelmezés egy lehetséges etimológia nyomán 169
HEGEDŰS ATTILA: A tulajdonnév → közszó váltásról 175
HOFFMANN ISTVÁN–NEMES MAGDOLNA: Mutatvány földrajzi közneveink szótárából 179
HONTI LÁSZLÓ: A magyar mint „európai" nyelv — mit kellene ezen érteni? 187

JUHÁSZ DEZSŐ: *Böngész* (Egy nyelvatlaszlap művelődéstörténeti és nyelvi sajátosságaiból) ... 197
KÁLNÁSI ÁRPÁD: Gondolatok a „Cívis szólások és közmondások Debrecenből" című kötetről ... 203
KATONA KRISZTINA: Névutó szerepű határozói igenevek a Bécsi-kódexben ... 209
KERTÉSZ ANDRÁS: Néhány megjegyzés a nyelvészeti elméletek referenciájának problémájához ... 221
KESZLER BORBÁLA: A XVI. századi magyar orvosi könyv írásjelhasználata ... 231
K. FÁBIÁN ILONA: *Ludáj* ... 235
KISS ANTAL: A -BE és -BEN ragos határozók az Apor-kódexben ... 239
KISS JENŐ: Miscellanea dialectologica ... 247
KIS TAMÁS: ... 251
KOCSÁNY PIROSKA: Jelentésátvitel a metonímia és a metafora között ... 263
KORNYÁNÉ SZOBOSZLAY ÁGNES: László, Laci, lacibetyár ... 271
LACZKÓ KRISZTINA: A névmási referenciáról ... 277
LACZKÓ TIBOR: Volt-e szenvedő használata az *-ó/-ő* képzős melléknévi igenévnek? ... 283
MEZŐ ANDRÁS: A Szabolcs megyei nyelvjárás XVI. századi történetéhez ... 299
MIZSER LAJOS: Lónya vezetéknevei ... 305
MOLNÁR ZOLTÁN MIKLÓS: A mássalhangzók mennyiségi és asszociációs jellemzőin alapuló alakváltozatok a mai magyar nyelvhasználatból ... 311
NYIRKOS ISTVÁN: A *-kor* toldalék és az illeszkedés ... 319
PAPP FERENC: Elegyes megjegyzések a VégSz. 8-as képzője és Jakab László kapcsán ... 323
P. CSIGE KATALIN: Beszélt nyelvi szövegek vizsgálata ... 325
PUSZTAI FERENC: A szemantikai motiváció változatai és változásai ... 329
RÁCZ ANITA: A szerkezeti változás szerepe Bihar vármegye ómagyar kori településneveinek kialakulásában ... 337
RÉDEI KÁROLY: A magyar likvidák *(l ~ ly)* és a *v (< *w)* spiráns történetéhez ... 347
RÉVAY VALÉRIA: Kővár vidékének XVII. századi nyelvhasználata ... 353
SEBESTYÉN ÁRPÁD: Rag vagy névutó? (A Jókai-kódex *-balól/-belől* toldalékaihoz) ... 361
SZABÓ JÓZSEF: Néhány oszmán-török eredetű földrajzi nevünkről ... 375
SZATHMÁRI ISTVÁN: Az ikes ragozás régi nyelvtanainkban ... 379
SZÉPE GYÖRGY: Demonstratív esszé ... 385
SZIKSZAINÉ NAGY IRMA: A reklámszlogenek hatásának nyelvi okai ... 393
TAKÁCS JUDIT: *Bödekata, fagyurka* és társaik (Közszóvá vált keresztneveinkről) ... 403
TÓTH VALÉRIA: Mutatvány Abaúj vármegye helyneveinek történeti-etimológiai szótárából ... 411

TUBA MÁRTA: A tündérmese szövegtípusa az elméletben és a gyakorlatban 425
UJVÁRY ZOLTÁN: Ló a gömöri nép szólásaiban 447
VÁRNAI JUDIT SZILVIA: Ómagyar kori helynevek Diósgyőr határában 451
VÉRTES EDIT: Adalékok a finnugor (uráli) bibliográfiai eljárásokhoz 457
VÖRÖS ÉVA: A *beléndek* (Hyoscyamus niger) elnevezései a magyar nyelvben 465
ZAICZ GÁBOR: A mordvin fonológiai és morfológiai kutatások története 475
ZELLIGER ERZSÉBET: Kódválasztás és nyelvi attitűd a 18. századi Csallóközben 485
ZSEMLYEI JÁNOS: A románság vallására vonatkozó nem román eredetű szókincs az erdélyi régiségben 493